DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14130

Zolochiv Memorial Book

Sefer ḳehilat Zlots'ov

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer ḳehilat Zlots'ov / ha-'orekh Barukh Ḳaru ; 'orekh ha-mishneh El. Boneh [Ba'uman]
DESCRIPT	540, 208 columns : ill., facsims., maps, ports. ; 29 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Zolochiv (Kharkivs'ka oblast')
	Zolochiv (Kharkivs'ka oblast', Ukraine) -- Ethnic relations
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Zolochiv (Kharkivs'ka oblast')
ADD'L NAME	Boneh, Eli'ezer.
	Lask, I. M. (Israel Meir), 1905-
ADD'L TITLE	City of Zloczow

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

Złoczow

P. L. 480

ספר קהילת זלוצ'וב

ספר
קהילת זלוצ׳וב

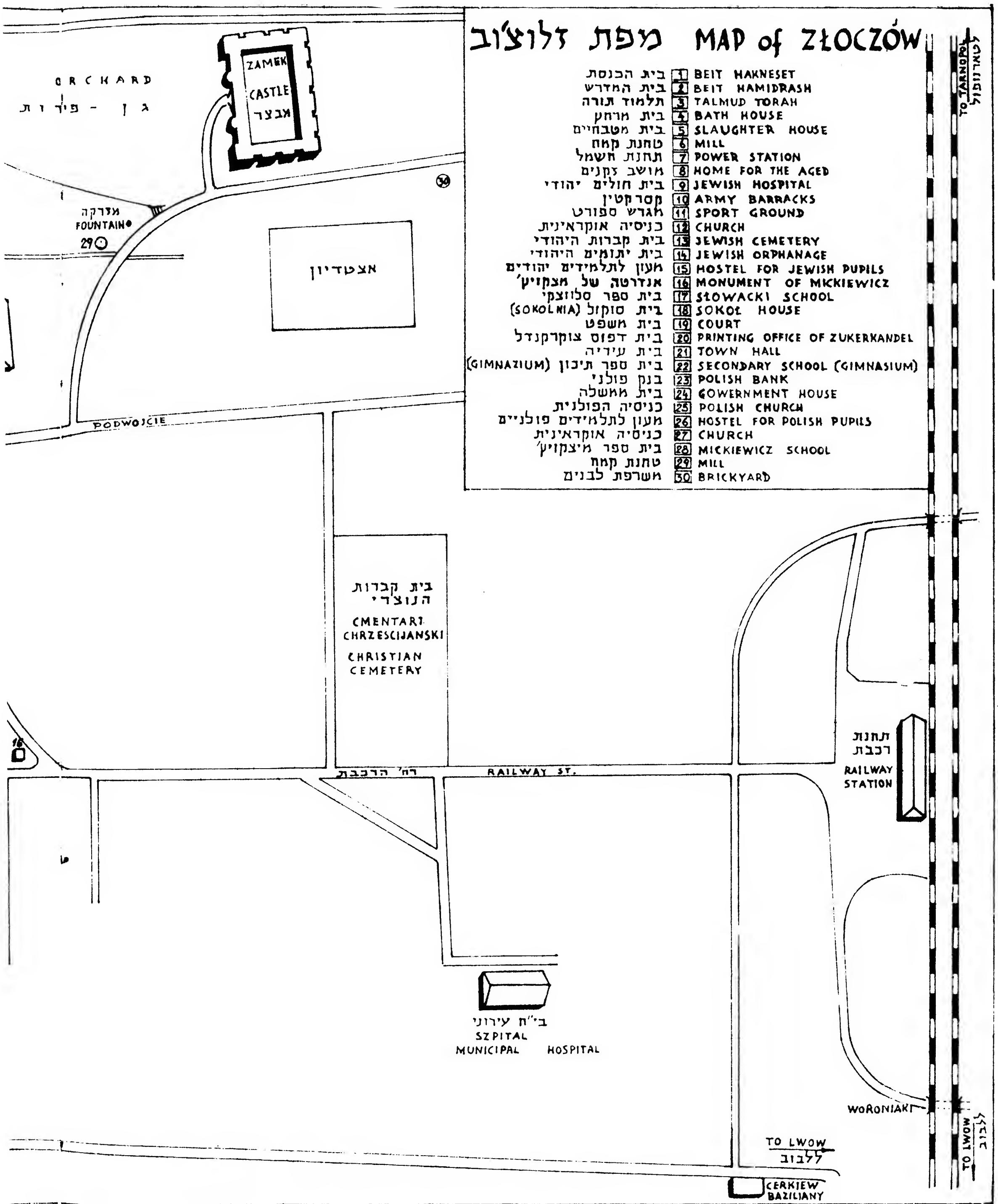
העורך:
ברוך קרוא

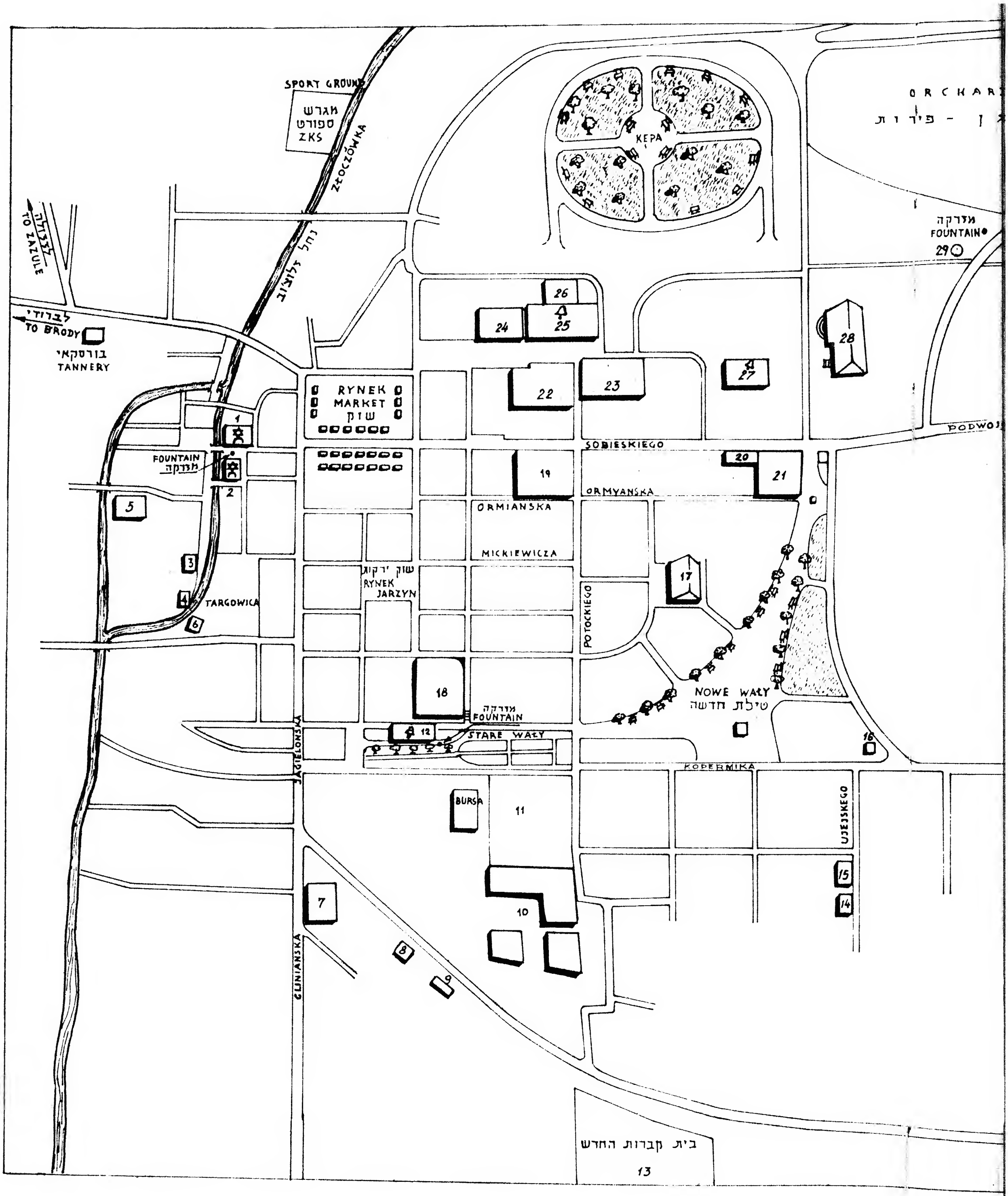
עורך־המשנה:
ד״ר אל. בונה (באומן)

חברי המערכת:
ד״ר אלטמן שלמה, ח״כ כ״ץ יעקב, צברדלינג בן־ציון,
רייזר משה, דויטש מרדכי

הוצאת עידית - ארגון עולי זלוצ׳וב

תשכ״ז 1967

מפת זלוצ'וב MAP of ZŁOCZÓW
בית הכנסת 1 BEIT HAKNESET
בית המדרש 2 BEIT HAMIDRASH
תלמוד תורה 3 TALMUD TORAH
בית מרחץ 4 BATH HOUSE
בית מטבחיים 5 SLAUGHTER HOUSE
טחנת קמח 6 MILL
תחנת חשמל 7 POWER STATION
מושב זקנים 8 HOME FOR THE AGED
בית חולים יהודי 9 JEWISH HOSPITAL
קסרקטין 10 ARMY BARRACKS
מגרש ספורט 11 SPORT GROUND
כנסיה אוקראינית 12 CHURCH
בית קברות היהודי 13 JEWISH CEMETERY
בית יתומים היהודי 14 JEWISH ORPHANAGE
מעון לתלמידים יהודים 15 HOSTEL FOR JEWISH PUPILS
אנדרטה של מצקויץ' 16 MONUMENT OF MICKIEWICZ
בית ספר סלווצקי 17 SŁOWACKI SCHOOL
בית סוקול (SOKOLNIA) 18 SOKOŁ HOUSE
בית משפט 19 COURT
בית דפוס צוקרקנדל 20 PRINTING OFFICE OF ZUKERKANDEL
בית עיריה 21 TOWN HALL
בית ספר תיכון (GIMNAZIUM) 22 SECONDARY SCHOOL (GIMNASIUM)
בנק פולני 23 POLISH BANK
בית ממשלה 24 GOWERNMENT HOUSE
כניסיה הפולנית 25 POLISH CHURCH
מעון לתלמידים פולניים 26 HOSTEL FOR POLISH PUPILS
כנסיה אוקראינית 27 CHURCH
בית ספר מיצקויץ' 28 MICKIEWICZ SCHOOL
טחנת קמח 29 MILL
משרפת לבנים 30 BRICKYARD
ORCHARD
גן - פירות
ZAMEK
CASTLE
מבצר
מזרקה
FOUNTAIN
29
30
אצטדיון
PODWOJCIE
TO TARNOPOL
לטרנופול
בית קברות הנוצרי
CMENTARZ CHRZESCIJANSKI
CHRISTIAN CEMETERY
16
רח' הרכבת
RAILWAY ST.
תחנת רכבת
RAILWAY STATION
ב"ח עירוני
SZPITAL
MUNICIPAL HOSPITAL
WORONIAKI
TO LWOW
ללבוב
CERKIEW BAZILIANY

SPORT GROUND
מגרש ספורט
ZKS
ZŁOCZÓWKA
TO ZAZULE
TO BRODY
לברודי
בורסקאי
TANNERY
KEPA
ORCHAR
מזרקה
FOUNTAIN
29
RYNEK
MARKET
שוק
FOUNTAIN
מזרקה
TARGOWICA
שוק ירקות
RYNEK
JARZYN
SOBIESKIEGO
ORMYANSKA
ORMIANSKA
MICKIEWICZA
POTOCKIEGO
PODWOJ
NOWE WAŁY
מזרקה
FOUNTAIN
STARE WAŁY
KOPERNIKA
JAGIELONSKA
BURSA
UJEJSKIEGO
GLINIANSKA
בית קברות החדש
13

חברי הועד הארצי של ארגון עולי זלוצ׳וב בישראל 1967

1. ד"ר ש. אלטמן
2. ד"ר אל. בונה
3. ש. בוצ׳צ׳ר
4. אינג׳ ש. בר־עם
5. מר אל. דודסון
6. מר מ. הוכמן
7. מר י. וייס
8. מר י. כהנא
9. ח"כ י. כ"ץ
10. גב׳ א. לקס
11. מר ק. לנס
12. מר מ. מרדר
13. גב׳ ס. נויברגר (אופר)
14. מר י. פנסטר
15. מר ב. צברדלינג
16. מר א. רון
17. מר מ. רייזר

נדפס בישראל תשכ"ז

Printed in Israel
1967

דפוס מופת, רח׳ קיבוץ־גלויות 26, ת"א, טל. 824193

סדר המאמרים

1.	מפת זלוצ׳וב	אינג׳ינר בר־עם שלמה	7
2.	מבוא	ועד יוצאי זלוצ׳וב	13

פרק א׳: העיר זלוצ׳וב וקורותיה

3.	תולדות העיר	ד״ר נ. מ. גלבר	25
4.	קורות זלוצ׳וב	צימר רון	107
5.	זלוצ׳וב עד מלחמת העולם השניה	מרדכי דויטש	117
6.	הקמפה והזלוצ׳ובקה	ד״ר אל. בונה (באומן)	137

פרק ב׳: שואה וגבורה בזלוצ׳וב

	תמונה	פ. אש	151
1.	השואה בהתרחשותה	ד״ר אלטמן	153
2.	קטעים מתוך פרקי גליציה	פרופ. דב סדן	179
3.	אובדן העיר	שלמה מאיר	183
4.	שניים מבונקר ויקליצקי	סיוניו פנסטר	211
5.	מעבר לחומה	נושקה אלטמן	219
6.	צרור זכרונות מהשואה	נחום בן מאיר (פסטרנק)	223
7.	הצלת משפחות בטיש ואלטמן	יוסף מאיר	231
8.	שיר מספד על חורבן זלוצ׳וב	יחיאל אימבר	239

פרק ג׳: הפעילות החברתית בזלוצ׳וב

1.	רבני זלוצ׳וב וצדיקיה	דוד אימבר	245
2.	משוררי זלוצ׳וב	צימר רון	267
3.	בתי הכנסת ובתי התפילות	דוד אימבר	275
4.	בית המדרש הגדול	דוד אימבר	281
5.	החזנות בין אנשי זלוצ׳וב	דוד אימבר	287
6.	בהיכל הנגינה של צדיקי זלוצ׳וב	גשורי	291
7.	בית היתומים, בית החולים, בית מושב הזקנים		295
8.	התנועה הציונית בזלוצ׳וב	ד״ר י. שתקאי	299
9.	צעירי ציון בזלוצ׳וב	חיים רייזר	303
10.	השומר הצעיר לפני 40 שנה	שלמה בר־עם	319
11.	תנועת הנוער „גורדוניה״	י. זנדברג	323
12.	הסתדרות „המזרחי״	ברוך אימבר	327
13.	מפלסי התנועה החרדית בזלוצ׳וב	ח״כ י. כ״ץ	331
14.	הפעילות בין צעירי זלוצ׳וב	לאה רביב	339
15.	תנועת הספורט בזלוצ׳וב	ד״ר אל. בונה (באומן)	344
16.	בית הספר העברי בזלוצ׳וב	פרופסור הירש	355
17.	הוראת עברית בזלוצ׳וב	נפתלי זיגל	359
18.	המועדונים הדראמטיים בזלוצ׳וב	הרמן מס	371

פרק ד׳: דמויות ואנשים בזלוצ׳וב

.1	המגיד מזלוצ׳וב	משה לייטר	381
.2	אהבת ישראל של בני המגיד	אביטוב	387
.3	ר׳ ישכר בר	גשורי	389
.4	ר׳ ישראל לנדוי	ח״כ י. כ״ץ	393
.5	ר׳ שלמה מרדכי הלל הכהן שודרון	משה לייטר	397
.6	הגאון ר׳ יואל אשכנזי	משה לייטר	407
.7	הרב שרגא פייבל רוהטין	ב. צברדלינג	413
.8	הגאון ר׳ שרגא פייבל רוהטין	משה לייטר	415
.9	יציאתו של הרב רוהטין מזלוצ׳וב	יעקב מייזליש	419
.10	הרב שמואל שפירא ובני ביתו	שפירא	425
.11	הגאון ר׳ יחיאל מיכל לייטר	משה לייטר	429
.12	ר׳ חיים משה זילברשיץ	ב. צברדלינג	433
.13	הסופר והמחנך ר׳ בנימין זוסמן	ח״כ י. כ״ץ	437
.14	מבחר דמויות מזלוצ׳וב	יחיאל אימבר	441
.15	כמה מלים על סופרים ומשוררים בזלוצ׳וב	ב. צברדלינג	451
.16	נפתלי הרץ אימבר, משורר „התקוה"	יעקב מייזליש	453
.17	דב אופר, החלוץ מזלוצ׳וב	לוי אופר	459
.18	ד״ר אברהם שרון	מ. דויטש	463
.19	לדמותו של אברהם שרון	ב. צברדלינג	465
.20	ד״ר צבי הירשהורן	שולמית אופר	467
.21	בעלי, ד״ר הירשהורן	גב׳ הירשהורן	469
.22	ד״ר יוסף שתקאי	ב. צברדלינג	471
.23	אליהו שור, הצייר מזלוצ׳וב	ח. פינקלשטיין	473
.24	ד״ר חיים זלקאי (ליידר)	ב. זלקאי	479
.25	לדמותה של הגב׳ קרגר	אל. דודסון	481
.26	שלום מנדל ורעיתו וסבתא מייטה	גב׳ ח. לקס	483
.27	זכרונות על דמויות מהעיר	יהושע שרלצקי	485
.28	לזכרו של מרדכי באומגרטן ז״ל	ח״כ י. כ״ץ	489
.29	ר׳ שמואל טננבוים	מינה ממבר	491
.30	זכרונות מבית אבי	נחמה שוויג	493
.31	לזכרו של ד״ר אייזן מוזס	דוד אייזן	495
.32	אור זרוע	פרופ׳ דב סדן	497
.33	יענקלה באומגרטן	שלמה אלטמן	503
.34	ד״ר יעקב יהושע יוספסברג	מרדכי דויטש	505
.35	ד״ר קלמן שוייג	לאה רביב	507
.36	זוטות מעיר הנעורים	ד״ר אל. בונה (באומן)	509
.37	היהודים והרשויות המוניציפליות בזלוצ׳וב	ד״ר אלטמן	517
.38	התנועה הציונית בגליציה ובזלוצ׳וב	ב. צברדלינג	521
.39	בעלי מלאכה ואנשי עמל בזלוצ׳וב	שלמה בר־עם	525
.40	קוים לדמותו של מורי ר׳ ישראל משיר ז״ל	ב. צברדלינג	531
.41	לזכרה של מלכה אקסלרד	חנה לקס	533
.42	יהודה זילברשיץ	ח״כ יעקב כ״ץ	535
.43	מיינע זכרונות פון זלוצ׳וב	בוצ׳צ׳ר שלמה	537
.44	אזכרה לקדושי זלוצ׳וב	ב. צברדלינג	539
.45	דפי יזכור		541

מבוא

בספר שלפנינו מתוארים חיי יהודי זלוצ׳וב מיום היווסדה של העיר ועד לאחר השואה. במיוחד הובלטו חיי הישוב היהודי בתקופה שבין מלחמת העולם הראשונה ובין השניה ובתקופה הקרובה לשתי המל־חמות הנ״ל. בפרק זמן זה הגיע הישוב היהודי בעיר לשיא התפתחותו. ופתאום, עם פרוץ מלחמת העולם השניה, נפסקו החיים התוססים ואחד המרכזים של יהודי הגולה חדל מהתקיים.

זלוצ׳וב שוכנת בחלק הדרום־מזרחי של פולין, הנקרא פולין הקטנה. חבל ארץ, שבזמן השלטון האוסטרי נודע בשם גליציה. אזור מישורי של אדמה חקלאית, בחלקו מכוסה יערות. הגבולות הטבעיים של העיר היו: בדרום, גבעות וורוניאקי; בצפון, נחל זלוצ׳ובקה, פלג נהר בוג; ממערב וממזרח התמזגה העיר עם הכפרים שבסביבה. ארבעה גשרי־עץ הובילו מעל לנחל, לפרבר זריקה. מסילת הברזל, שעברה במרחק שני ק״מ ממרכז העיר, קישרה אותה ממערב עם לבוב ומדרום־מזרח עם טרנופול, שתי ערים גדולות, ערי מחוז. שלוחה ממסילה מרכזית זו הובילה צפונה, לעיר ברודי. שלושה כבישי־אבן חיברו את זלוצ׳וב עם שלושת הערים הללו.

העיר היתה מוקפת שרשרת כפרים: וורוניאקי, פולורקי, ביאניוב, זזולה, ילחוביצי, חילציף, לצקה; ושרשרת עיירות קטנות ביאלוקאמין, בוסק, ססוב, אולסקו וגולוגורי.

זלוצ׳וב השתיכה למחוז טרנופול. היו בה מוסדות מרכזיים, ששרתו את כל הנפה: משרדי מושל הנפה, בית משפט השלום והמחוזי, משרדי רישום קרקעות, משרדי אוצר, דואר מרכזי, בית חולים ממשלתי ובתי ספר תיכוניים. מאחר שהעיר היתה קרובה לגבול, חנו בה שני גדודי צבא.

באופן מקביל למוסדות הממשלתיים והמוניצי־פליים, היו בעיר מוסדות יהודיים, ששרתו את האוכ־לוסיה היהודית: ועד הקהילה, רבנים, דיינים, בית חולים יהודי, בתי כנסת, בתי ספר ומוסדות סוציא־ליים.

העיר נודעה בנקיונה ומראה היפה. הבתים היו ברובם מלבנים, רק בפרברים נראו בתי־עץ או חימר. לאורכה של העיר עבר הכביש המרכזי לבוב־טרנופול וממנו הסתעף כביש לברודי. בהסתעפות הכבישים הללו היה שוק, הבנוי צריפי־עץ (בודקי), בו התרכז המסחר הקמעונאי. נוסף לשוק זה היה שוק ירקות בשם „שוק ירוק", בו התנהל מסחר בהמות בימי ב׳ בשבוע. את מרכז העיר חצתה

הספד לקרבנות הנאצים ביום אזכרה לבני זלוצ׳וב בישראל, 1964

יוצאי זלוצ׳וב בארץ באסיפה, 1964

טיילת, שנסללה על שרידי חומה מימי הביניים. שריד אחר מחומה זו נהפך לפינת חמד, גן מוריק. הנוער היהודי היה מתאסף במקום זה. הצעירים שיחקו ושרו שירים עבריים והמבוגרים התווכחו ביניהם על עניני דיומא.

האוכלוסיה הכללית של העיר, ובתוכה האוכלוסיה היהודית, גדלה עם התפתחות המקום מכפר לעיר. בפרוץ מלחמת העולם השניה מנתה אוכלוסית זלו־צ׳וב 16.000 נפשות. מתוך המספר הכללי של התוש־בים היוו היהודים רוב (9.000). והיתר — פולנים ואוקראינים. יהודי זלוצ׳וב עסקו בכל ענפי המסחר וחלקם היה רב במלאכה ובמקצועות החופ־שיים. איכרי הסביבה הקרובה והרחוקה והסו־חרים מהעירות הקטנות היו מוכרים את תו־צרתם החקלאית בעיר. סוחרי העיר מכרו את התוצרת, לאחר מיון ואריזה, בפולין גופא או בחוץ לארץ. חלק גדול של התוצרת החקלאית שימש כחומר גלם בשביל התעשיה. מוצרי הבשר של רובינזון קנו להם שם עולמי, טחנות הקמח של ריטר ושוויג נודעו היטב, בית החרושת לעורות של פולסיוק הוציא תוצרת מעולה, כמו כן המנסרה של צימנד ווילינג ולינוונד, הביאה כבוד לבעלים.

תעשית המשקאות של משפחת שודרון, „ביאנ־יובקה", סיפקה משקאות לכל בתי המסחר בפולין.

כך נראה הישוב היהודי בזלוצ׳וב בין שתי מלחמות העולם. אולם הנוער המתבגר, שחשב על עתידו ועל עתיד עמו, לא מצא לו מקום בעיר והחליט לעלות לארץ ישראל. חלק אחר של יהודי זלוצ׳וב היגר לארצות שמעבר לים, בעיקר לארצות הברית. אותם היהודים שנשארו בעיר עם פרוץ מלחמת העולם השניה, הושמדו ברובם על ידי הנאצים. רק שרידים הצליחו להתאחד עם אחיהם בישראל ובארצות הברית.

✶

זה שנים רבות, שהנצחת העיר זלוצ׳וב יצאה מגדר רעיון בלבד והחלה רוקמת עור וגידים. פעולה ברוכה זו הטיל על עצמו הועד הארצי של יוצאי זלוצ׳וב.

ספר זה, המוגש לכל שרידי עירנו, מופיע כ־25 שנה אחרי פרוץ מלחמת העולם השניה. מלחמה, שהביאה שואה איומה על עמנו ופגעה גם בעיר זלוצ׳וב בצורה האכזרית ביותר. הפרקים הכלולים בספר זה מגוללים את מעשי האכזריות של חית־האדם שהשתלטה על העיר ותושביה.

העיר זלוצ׳וב, בה נולדנו וגדלנו, היתה קטנה ויפה — אולי מהיפות שבערי מזרח גליציה. היא התברכה בענקי רוח, משוררים ורבנים, סופרים ואו־מנים, עסקני ציבור מסורים ותנועות נוער תוססות, בתי ספר ומוסדות סוציאליים, בתי־תפילה ובתי מד־

ע״י שולחן הנשיאות בעת האסיפה בארץ, 1964

רש. וכל זאת מתאר הספר למען השאר זכר לדורות ומצבת־נצח לאלה שזלוצ׳וב הפכה בשבילם קבר אחים.

זלוצ׳וב העיר איננה עוד. דללו מעיינות החיים, חרבו אוצרות הרוח והחומר, נדם המרץ של צעירים ברוכי כשרון ומעש, נכרתה תפארת האדם היהודי בזלוצ׳וב. אבל זכרה ינון לעד בספר החיים של יהדות פולין, בתולדות מלחמת עמנו ותרבותו העתיקה, ביצירה המחודשת של בני עמנו על אדמת מולדתם העצמאית, הפורחת ומתפתחת, ובליבות אחינו יוצאי זלוצ׳וב, המפוזרים היום בתפוצות העולם השונות.

הועד הארצי של יוצאי זלוצ׳וב חדור הכרה עמוקה שהוא עשה כמיטב יכולתו להשאיר שם־עולם לכל יקירי עירנו הקדושים. ספר זה ישמש גל־עד ונר־תמיד לכל אהובי ליבנו, שלא זכו להמלט ולהשתתף בתקומת העם והמולדת.

אך במותם הם ציוו לנו את החיים. ולאור זכרם הקדוש עמל הועד הארצי של יוצאי זלוצ׳וב, ביחד עם יוצאי עירנו בארצות הברית, והביא את הספר לידי סיומו. אין הועד הארצי בא להחזיק טובה לעצמו על העמל הרב שהושקע בביצוע המפעל. את אשר עשה הוא ראה כחובה קדושה, למען ייזכר שמה של עירנו לנצח על אנשיה הטובים ופעולותיהם הברוכות.

חובה עלינו לציין בהוקרה רבה את פעולותיהם של ר׳ בן־ציון צברדלינג, נשיא הכבוד של ועד יוצאי זלוצ׳וב, את ד״ר אליעזר בונה, יו״ר הועד הארצי, את חבר הכנסת יעקב כץ, את ד״ר אלטמן, מר מרדכי דויטש, ד״ר אליעזר יוספסברג, יחיאל אימבר ז״ל, ועוד רבים אחרים.

כן יעמדו על הברכה בני עירנו בארצות הב־רית: הגברת סבינה באומגרטן, מר הר׳ באומגרטן, גברת מינה ממברג, וכל האחרים אשר תרמו מכספם והתרימו אחרים, על מנת לספק את האמצעים החומריים להדפסת הספר.

הועד הארצי של יוצאי זלוצ׳וב מביע את תודתו לכל בני עירנו אשר שיתפו עצמם בדרך זו או אחרת והושיטו את עזרתם המלאה לביצוע המפעל החשוב.

תודתנו נתונה לעורכי הספר ולמוציא לאור בעבור עבודתם המסורה והנאה.

הועד הארצי של יוצאי זלוצ׳וב בישראל

פרק א׳

העיר זלוצ׳וב וקורותיה

ד״ר נתן מיכאל גלבר, מגדולי ההיסטוריונים של יהדות פולין, נולד בעיר לבוב והיה נצר למשפחת תלמידי חכמים. מחקריו ההיסטוריים החשובים נתפרסמו לראשונה בירחון הנוער האקדמאי הציוני „מוריה". עבודתו המדעית התנהלה בשני אפיקים: בחקר תולדות קהילות ישראל בפולין ובחקר תולדות הרעיון הציוני. בטרם ראה הספר אור, הגיעה הידיעה המעציבה על פטירתו של ד״ר גלבר ז״ל.

ד״ר נ.מ. גלבר

תולדות העיר

פרק 1

העיר

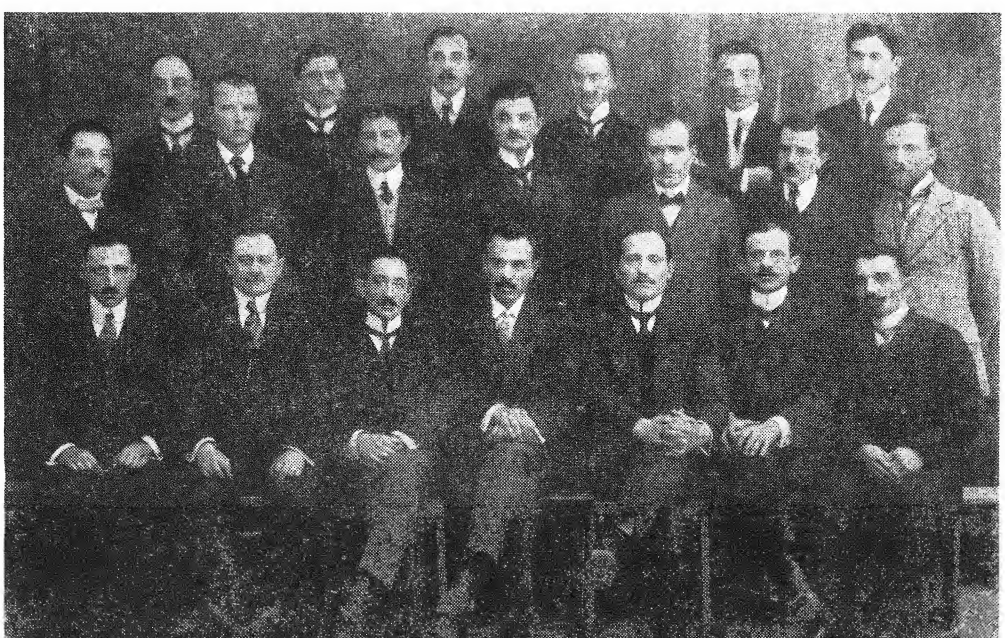
הישובים העתיקים ביותר בחבל זלוצ׳וב הם זבורוב ואולסקו. בשנת 1366 כבש קאזימיר הגדול ישובים אלה מידי הרותנים והם נמסרו לוולאדיסלב אופולציק, שנתמנה לנציב רייסין. במשך זמן רב נעדר השלום מן המקום: ניטשו בו הקרבות בין פולין ובין ליטא ובשנת 1432 כבשו צבאות יאגאילו את השטח מידי שבידריגאלו. במלחמה זאת הצטיין יאן סיאניאנסקי ובשכר זה קבל בחכירה את אולסק וסביבתה ובכללה גם את זלוצ׳וב.

בזכיון, שניתן ב־24 במאי 1441 על ידי המלך וולאדיסלב וארניינצ׳יק, הוענקו ליאן סיאניאנסקי אולסקו וסביבותיה והורשה להקים בחבל זה ערים ועיירות על יסוד החוק המגדנבורגי.

בזמן מתן הזכיון הוקם מבצר זלוצ׳וב יחד עם 57 כפרים שהוחכרו באוגוסט 1442 לדגלן יארז׳י סטרומילן. עקב סכסוכים בינו לבין החוכר הקודם, מסר המלך בשנת 1443 את זלוצ׳וב למיכאל מבוצ׳אץ שהתחייב לגור בזלוצ׳וב.

המצב הגאוגרפי — הכביש המוביל לעיר לבוב — העניק רבות להתפתחותה הכלכלית של זלוצ׳וב.

העוברים בכביש היו מתעכבים תמיד בזלוצ׳וב, אנשי המקום היו תובעים מהם דמי מכס על אף שלא היו זכאים לכך. התובע הכללי מלבוב, מיקולאי גרזימאלא, הגיש ענין זה למשפט, והוצא פסק־דין האוסר את גביית המכס.

קבוצת עורכי־דין בזלוצ׳וב

קבוצת בנות בזלוצ׳וב

בשנת 1494 כבר מוזכרת זלוצ׳וב בתעודות כעיר פרטית בעלת תחנת־מכס, ובה היו גובים מסים עירוניים.

עוד בראשיתה סבלה העיר מפלישות הטטרים. בשנים 1512, 1514, 1519, 1524. בשנת 1523 קיבל סטניסלב סיאניאנסקי מידי המלך זיגמונט כתב־קיום של החוק המגדנבורגי ואישור עריכת שוק בכל יום שבת ושני ירידים שנתיים.

זלוצ׳וב, כאמור, הוכרזה כעיר בשלהי המאה ה־ט״ו אך אישור של המעמד העירוני המיוחד נתקבל אך בשנת 1527.

בעל העיר, סטינסלב סיאניאנסקי, הסתכסך עם הכנסיה בגלל ענין פרטי, אישי. הוא היה חי עם אשה נוכריה, דורוטה מסאנדומיר, והארכי־חשמן מדונאיוב הכריז עליו חרם (1528). סכסוך זה היה, כנראה, הגורם לכך שבשנת 1532 מכר סטניסלב סיאניאנסקי את זלוצ׳וב והמבצר לבעלים חדשים — לאנדז׳יי גורקא. גורקא החכיר את זלוצ׳וב, תמורת 70,000 זהובים, לזבורובסקי.

אחרי ההרס שנגרם לעיר בשנת 1537 עקב פלישת האויב, שיחרר אנדז׳יי גורקא את העירונים

מכל מסים במשך 14 שנים, אך תחת זאת הוטל עליהם לחזק את ביצורי העיר. אנדז׳יי עשה הרבה לשיקום העיר מהרס המלחמות והפלישות ובגלל כך נקרא גם בשם „מחדש העיר״.

בשנת 1553 התיר המלך זיגמונט אוגוסט לקיים יריד שנתי שלישי.

עם מות סטיניסלב, האחרון במשפחת גורקא, בשנת 1592, עברה זלוצ׳וב בירושה לאחותו של לוקאש גורקא, בארבארה צ׳ארנקובסקה. אחרי סכסוכים עם זבורובסקי מכרו בני בארבארה, בשנת 1598, את זלוצ׳וב, יחד עם 18 כפרים, למארק סובייסקי, הוא אבי אביו של המלך סובייסקי.

בימי הבעלות של משפחת סובייסקי התפתחה העיר מאד. אולם ימיה הטובים לא ארכו. בשנת 1649 התקיפוה הקוקזים, הציתוה ושחטו את מרבית אוכלוסיה.

אחרי נצחון הפולנים בברסטצ׳קו פרצה מגפה בזלוצ׳וב ובה ניספו המונים. בשנת 1650 הומלץ לפני צירי הסיים לשחרר את זלוצ׳וב למשך 10 שנים מתשלום מסים.

זלוצ׳וב סבלה גם ממלחמת התורכים בשנות 1666 — 1667, וגם מהמלחמה בשנות 1675,1678.

יעקב סובייסקי דאג לצרכי ההגנה ולפיתוחה של זלוצ׳וב. בזמנו הוקמו בעיר ובסביבתה מפעלי תעשיה חשובים, כגון מנסרות־עצים, משרפות־לבנים, מחצבות־שיש, מתכות־זכוכית. בסאסוב הוקם גם בית־חרושת לנייר, ניטעו גני־פרי ונבנו מבשלות־שכר ותמד.

בזמנו של המלך סובייסקי השתקעו בזלוצ׳וב הארמנים (1686 — 1687), בראשותו של דניאל דזארוגוביטש, והקימו שם עדה משלהם עם ראש עדה בעל סמכות שיפוט. הארמנים שוחררו למשך 20 שנה מכל דמי מכס ומסים. הם בנו להם כנסיה והיא התקיימה עד שנת 1800. באותה שנה מת הכומר הארמני האחרון, באזילו דאמינוביץ.

התייר הגרמני אולריך ווארדום שביקר בשנים 1670 — 1678 בפולין, הגיע לזלוצ׳וב ב־24 ביולי 1671 ומצא אותה די יפה.

הצרפתי דאלרייך כותב, בשנת 1867: העיר כמעט כולה בנויה בתי־עץ ומאוכלסת יפה, ביחוד — יהודים.

„כמעט כולה בתי־עץ״ ולכן אין פלא שהעיר סבלה רבות מדליקות, בשנים 1672 — 1691, אם כי התאוששה אחרי כל דליקה.

בשנת 1702 פלשו לעיר השוודים. אחר־כך עברו

דרך העיר צבאות מוסקבה. הם הטילו על העיר מסים וקנסות, החרימו תכשיטים, כספים. כל זה גרם להתמוטטות כלכלית — עד כדי כך, שבמחצית הראשונה של המאה הי״ח היתה העיר ברובה בלתי מאוכלסת. הכבישים סביב העיר היו במצב כזה שעוברי דרך היו נמנעים מלבוא לזלוצ׳וב. במחצית השניה של המאה הי״ח היו בעיר בסך הכל 269 בתים, מהם 139 בתים גדולים של נוצרים, 70 בתים גדולים של יהודים ו־60 בתים קטנים של נוצרים ויהודים.

ביזמת יעקב סובייסקי באו לזלוצ׳וב, בשנת 1731, „הפייארים״ ובשנת 1742 יסדו בעיר בית־ספר יסודי.

בשנת 1740 קנתה אמו־זקנתו של יעקב סובייסקי — מריה קארולינה הנסיכה בוילון, את העיר עם הכפרים.

הנסיך מיכאל קאזימיר ראדזיביל השתדל להחיות את המסחר בעיר. הוא עשה מאמצים להפנות לכבישים — המקשרים את העיר עם טרנופול וברודי — את סחר־המעבר. אולם מחמת החובות המרובים שרבצו עליו ושהביאוהו לפשיטת־רגל, רפו ידיו.

זלוצ׳וב, שעברה אחר־כך לבעלות הנסיכה סאפיהא, היתה עד המאה הי״ט עיר פרטית וכפופה תמיד למרות בעליה, אף על פי שנהנתה מאוטונומיה מסויימת בעניני המינהל והשיפוט. התושבים — גם היהודים — היו מחויבים לשלם לבעלי העיר מס בתים ומגרשים ולבצע עבודות הקשורות בסלילת כבישים, גשרים ובניית גדרות.

התושבים שעסקו בחקלאות חוייבו בכל מיני שירותים חקלאיים ובתשלומים מיוחדים מיבוליהם השונים.

בעלי המלאכה היו מאורגנים בגילדות צכים. — הארמנים בגילדות משלהם.

הגילדות עמדו בקפדנות על משמר זכויותיהם של בעלי המלאכה. תביעתם העיקרית היתה מונופול לשיווק תוצרתם בסביבות העיר. הזכיונות שהשיגו בנידון זה הבטיחו להם שיווק תוצרתם בהיקף 2 מילין סביב העיר. מן הזכיונות נהנו ביחוד האורגים והסנדלרים. בפרברי העיר טיפחו התושבים גידול דבורים וייבוש פירות, אף מחזיקים היו בריכות דגים, שנמכרו בסיטונות בלבד.

עם הכיבוש האוסטרי והקמת משרד המחוז, חל

---

* מאוקטובר 1848 ואילך היתה שפת ההוראה פולנית.

בזלוצ׳וב מפנה ניכר: החוק המגדנבורגי בוטל לחלוטין. ●

בשנת 1789 הוקם בעיר בית־ספר כללי ושפת ההוראה שלו גרמנית *. אושרה הגדלת מספר הירידים השנתיים לארבעה וכל אחד למשך שמונה ימים.

בשנת 1786 ביקשה העיריה לאשר את כתבי הקיום שלה מתקופת שלטונה של פולין. השלטונות לא שמו לב לפניות אלו והיו מסדירים את עניני העיר, כולל בחירת ראש העיר וקביעת המשרדים, בהתאם לחוקי אוסטריה. בשנת 1805 בוטל חוק הבחירות, והשלטונות מינו את ראשי העיר.

מבין ראשי העיר הצטיין אייכמילר, שעשה רבות למען שיפור העיר ובניניה. בשנת 1842 השתדל לייסד גמנסיה. זו נוסדה בשנת 1873, בתחילה — ארבע כיתות בלבד, ובשנת 1881 הושלמה על כל כיתותיה.

בשנת 1866 נתקבל חוק הערים ולזלוצ׳וב ניתנה האפשרות לבחור בהנהלת העיר. בשנת 1867 נמנו בעיר 650 בתי־חומה ותושביהם הגיעו ל־6000.

בימי שלטון אוסטריה חלה התפתחות ניכרת בתעשיית זלוצ׳וב. בכפר קוטקורז, סמוך לעיר, עסקו התושבים בייצור חגורות־משי. כמו כן הוקמו שם בתי חרושת לאבק־שרפה ולנייר. בקאבארובצה הוקמו בית־חרושת לדונג ולנרות ובתי יציקה לברזל.

בימי הכיבוש האוסטרי, בתקופת המדיניות האנטי־כנסייתית של הקיסר יוסף, הוחרמו בניני המנזרים של הפיארים והרפורמים, שהוקמו בזלוצ׳וב ע״י מיכאל ראדזיביל בשנת 1750, ונהפכו לקסרקטינים. לא נגעו במנזר הבאזיליאנים (יוני־קתולי), שנוסד ע״י יאן סובייסקי בשנת 1665.

בשלהי המאה הי״ח ביקשו הרותנים מאת השלטונות האוסטרים למסור להם את הכנסיה ההרוסה של הפייארים, כי הכנסיה שלהם, הרותנית, היתה קטנה מאוד. לפי ההסכם שנחתם בין הפולנים ובין הרותנים, מסרו הפולנים את כנסייתם תמורת כנסיית הפייארים, שהפכה והיתה לכנסיה הקתולית המרכזית.

שלטונות אוסטריה דאגו לשיפור מצב הבריאות. אמנם היה קיים בית־חולים לעניים, אולם לא נמצאו בעיר רופא מומחה ובית־מרקחת. בשנת 1788 העבירו את בית המרקחת של הדומיניקנים מפודקאמין לזלוצ׳וב, נתמנה רופא מומחה למחוז, גם חובש ומילדת.

עקב פשיטת הרגל של ראדזיביל, נערכה בשנת

קבוצת „הנוער הציוני", 1938

1801 מכירה פומבית של זלוצ׳וב וכפריה. והיא נמכרה לרוזן לוקאש קומארניצקי, יועץ משפטי בלבוב. היה זה טיפוס של אציל פולני שחצן. הוא שיקם את הארמון, אך מאוחר יותר מכרו.

כשאמרו בשנת 1873 להרוס את חומתו, קנתה הממשלה את הארמון (ביזמתו של נשיא בית הדין פוז׳ניאק) והתקינה בו את בית הסוהר ומשרדי ביה״ד.

בשנת 1810, אחרי מלחמת אוסטריה—צרפת, נותקו ממחוז זלוצ׳וב וסופחו לרוסיה 10 כפרים ובהם 668 בתים עם 983 משפחות (— 4012 נפשות).

משנת 1867 ואילך התחלפו בעלי העיר. אחרי קומרניצקי, פראנקובסקי ולינד, רכשו את האחוזות האלברטל, וויינברג ולאחרונה — סלצר.

עם פתיחת קו מסילת הברזל — בשנת 1870 — מלבוב לברודי ובקו צדדי: זלוצ׳וב—טרנופול—פוד־בוליצקי, התחילה תקופה חדשה בהתפתחות העיר. המסחר והתעשיה החלו פורחים.

עד 1918 היו בזלוצ׳וב מושב משרד המחוז, בית הדין המחוזי, נציגות מועצת־המחוז, מועצת החינוך המחוזית, מפקדת הגדוד 80 ומפקדת הז׳נדרמיה. פרט לגמנסיה היה בית־ספר כללי לנערים, שנוסד בשנת 1789 על־ידי משרד המחוז והוחזק על־ידי ראדזיביל ואח״כ על־ידי הנסיכה סאפיהא, וכן — החל משנת 1853 — בית־ספר כללי לנערות. מיתר המוסדות יש להזכיר בית מרפא מיסודו של יאן סובייסקי, בשנת 1636, ובית־חולים שנוסד בשנת 1847.

עד 1848 היתה השפה הגרמנית שפת ההוראה בביה״ס. אח״כ פולנית. השפה הרותנית נלמדה כלימוד־חובה.

פרק 2

הישוב היהודי בימי פולין

הישוב היהודי בזלוצ׳וב מוזכר לראשונה בתעודות בשנת 1550.

לפי המסורת היו המצבות העתיקות ביותר בבית העלמין מהמאה ה־ט״ז. היהודים הראשונים נמצאו בעיר במאה ה־ט״ו וטרם היתה קיימת קהילה מאורגנת. גם בכל הסביבה — מיקולאיוב, פומרזאני, סאסוב — לא היו יהודים עד 1628.

אחד היהודים הראשונים בזלוצ׳וב היה ישראל בן יוסף זלוצ׳ובסקי.

הוא נקרא גם איידליס, על שם אמו איידלה. השם זלוצ׳ובסקי — לפי מוצאו, מזלוצ׳וב. הוא התגורר גם בלבוב. עיסוקו העיקרי: מלוה ברבית וחוכר. בשנת 1595 חכר למשך שנתים, מאת סמואל ואלכ־סנדר זבורובסקי, תמורת תשלום מראש בסך 4000 זה׳, את כל האחוזות אשר בזלוצ׳וב, את הבריכות אשר בביאלוקאמין, וסאסוב, גולוגורי וזלוצ׳וב, את תחנות המכס של ירידים, דרכים, טחנות, סודניות, מבשלות־שכר, תמד וי״ש, ואת בית המזיגה. הוא היה מאילי הממון ולאזרח לבובי אחד, שמעון ספאס, הלוה 300 זה׳, ולירזי צארטוריסקי, 7000 זה׳ — סכום ענקי בימים ההם.

רוב עסקיו היו בזלוצ׳וב, אך מתגורר היה בעיקר בלבוב. שם היה גם פרנס הקהילה. בית־מגוריו היה מול ביתו של מרדכי איזקוביץ. בתו ביילה היתה נשואה ליהושע בר׳ אלכסנדר פאלק, מחבר הספר „מאיר עינים" (סמ״ע).

בשנת 1596 התנפלו על בריכותיו בזלוצ׳וב

בני זלוצ׳וב באסיפה, 1964, בישראל

ובסביבתה. הוצאו דגים מהבריכות ונמכרו לסוחרי לבוב. ישראל הגיש את זבורובסקי למשפט ודרש פיצויים. הוא זכה בדין והותר לו להפקיע את הכפר תילציצה.

בינתים הלך וגדל מספר היהודים בזלוצ׳וב, שהסתדר בה מבחינה כלכלית.

המצב הגיאוגרפי של העיר — הכביש המוביל מלבוב ליאסי ומשם לתורכיה בכיוון אחד, ולערי ווהלין ליטא בכיוון שני — משך יהודים, שהאמינו כי במקום כזה ניתן להתבסס יפה מבחינה כלכלית. דרך זלוצ׳וב עברו סוחרים וסתם עוברי אורח שבאו מערי ליטא ומערי ווהלין, לוצק, אוסטרהא וקרמניץ בדרכם למכרות המלח שברייסין.

אל שיירות הסחורות מלבוב, היו מצטרפים סוחרי זלוצ׳וב וביניהם מספר רב של יהודים שנסעו לסקאלאט, טרמבובלה ומשם דרך קאמיניץ־פודולסק, לתורכיה.

הירידים בזלוצ׳וב תרמו תרומה חשובה לפיתוחה הכלכלי של העיר ומוניטין יצאו לה ברחבי פולין וגם מחוצה לה.

במחצית המאה הי״ז סבלה זלוצ׳וב מפלישות רבות שפגעו לא מעט גם ביהודים. במרוצת הימים התאוששו היהודים ולאט לאט השתקמו מחדש.

אחרי ההרס וחורבן העיר קיבלו יהודי זלוצ׳וב, ב־10 בדצמבר 1654, כתב קיום, שחודש בשנת 1681 על־ידי המלך סובייסקי.

בפתח הכתב נאמר שבעלי העיר מעונינים „שאנשים מכל מעמד יחיו לא רק בשלום הרצוי, אלא שיהיו מבוססים בתנאים מתאימים״.

לפי כתב הקיום הקודם הוענקה ליהודי זלוצ׳וב הזכות להסתדר בעיר ולהביא לשם את קרוביהם וידידיהם. בית הכנסת, בית העלמין, אטליזים, בית המרחץ יוקמו על מגרשיהם הקודמים. פרט לחפצי כנסיות רשאים הם לסחור בכל; פרוות, מצנפות, נעלי סחתין ועורות־בקר. גם מותר להם למזג כל מיני משקאות. בתי המגורים של הרב, החזן, השמש, וכן בית־החולים, פטורים מתשלום כל מס ויתר ההתחייבויות כלפי הארמון והעיריה. גם פרנסי הקהילה נהנים משחרור זה. משפטים בין יהודי ליהודי הם בסמכות בית הדין הרבני. משפטים בין יהודי ונוצרי נדונים בבית הדין העירוני, והערעורים — בפני נציב הארמון. היהודים רשאים גם לערער בפני אדוני העיר. במקרה של הטלת עונש — יבוצע הדבר לא בבית הסוהר העירוני אלא בכלא הארמון. במקרים רבים הוציאו נגד יהודים פסקי דין של תשלומי קנסות לטובת כנסיות נוצריות. יהודי שנאשם בניאוף עם נוצריה נקנס לשלם 50 גרז׳יבני (גרז׳יבנה שווה 200 גרם כסף). על היהודים חלות, כמו על כל העירוניים, כל ההתחייבויות כלפי אדוני העיר ובעלי הארמון. אולם בשבתות ובחגים פטורים הם מכל שירות.

הכתב הזה אושר ב־29.11.1681 על־ידי המלך

קבוצת נוער בזלוצ׳וב

יאן סובייסקי, כבעל־העיר זלוצ׳וב, בהוראה לפקודיו לקיים אותו במלואו.

מבחינה ארגונית היתה זלוצ׳וב דומה לשאר הקהילות בפולין. הפרנסים והרב היו נבחרים על־ידי הקהילה.

לקהילת זלוצ׳וב, אשר השתייכה לחבל הלבובי, היו כפופים היהודים תושבי 59 הכפרים הסמוכים לעיר. יהודים אלה שילמו לקהילת זלוצ׳וב מס גולגולת ושאר התשלומים החלים על יהודים, כולל דמי־קהילה.

יהודים אלה שמספרם בכפרים בודדים היה בין 4 עד 17 נפשות, עסקו במזיגה, ובמלאכות אחרות.

ב־20 בנובמבר 1684 אישר יאן סובייסקי בכתב מיוחד את זכותה של הקהילה לבחור בפרנסיה לפי המנהגים והתקן של יתר הקהילות.

כתב־קיום זה ניתן עקב תלונות מצד הקהילה על מינויו של שלמה בן מרדכי (מורדקוביץ), על־ידי לשכת הארמון, לפרנס לכל ימי חייו.

התמנותו של שלמה בן מרדכי לראש הקהילה לכל ימי חייו עמדה בניגוד גמור להחלטת ועד ארבע הארצות משנת שמ״ג (1582) שקבעה:

„מן זאל קיין רב או ראשים או טובים או קהל יצ״ו או שאר מנויים שבעולם קלויבן נייארט ברחוב היהודים, דהיינו אז די ממונים כנ״ל זאלין ממונה זיין במוסכם ראשים וטובים וקהל יצ״ו וכפי דת תורתנו, אז מיר אויך קיומים האבין פון מלכים און פון אלין שרים ומושלים און אויך אז מיר מושבע זייך ועומד זיין מהר סיני. און די אַ זעלביג שבועה האַבן מיר איצונדרט ווידר מחדש גיוועזין״.

איסור זה חודש במושב ועד ארבע הארצות בשנת תל״א (1670) בהודעת איום שיכריזו חרם גדול על כל אלה, „ציא זיך התמנות זוכטן פון שררות״.

בהשתדלות דברי הקהילה ביטל המלך יאן סובייסקי בכתב־הקיום דלעיל את מינויו של שלמה בן מרדכי, כדבר שהוא בניגוד למנהגי היהודים, ואושרה זכות הקהילה לבחור בפרנסיה או בראשיה לפי הנהוג בשאר המקומות.

בסמכותם של הפרנסים לערוך את תקציב הקהילה, לנהל את עניני הכספים, לייצג את הקהילה בפני השלטונות העירוניים ובפני הארמון. הפרנסים הם המכריעים בענין ה„חזקה״, שהיתה דרושה ליהודי ברצותו לעסוק במשלח־יד מסויים. הפרנסים מקבלים גם מלוות בשביל הקהילה והם המסלקים את חובותיה. בידיהם בחירתם ומנויים של הרב, הדיינים, השמשים וכן גם הלבלרים והמנגנון הפקידותי של הקהילה. הם בוחרים את המועמדים למוסדות הקהילה ולמוסדות האוטונומיה היהודית (ועדי הגלילות, המדינה). פרט לפרנסים נמצאים בהנהלת הקהילה גם שלושה — חמשה טובי־עיר, שברובם הם פרנסים־לשעבר ותפקידם: יועצים לפרנסים. כמו ביתר הקהילות היתה גם בזלוצ׳וב מועצה של נציגי הקהילה המכונים „קרואי עדה״, „קהל״ או גבאים, ומספרם ארבעה — חמשה.

בראש הקהילה עמדו משלושה עד חמישה ראשי הקהילה (פרנסים).

משרתו של פרנס עוברת מאיש לרעהו מדי חודש

מטבח עממי לילדים

בחדשו (פרנס החודש), ובמקרים נדירים מאוד — בכל רבע שנה.

פרנסי החודש היו חייבים להצהיר בשבועה על נאמנותם לממלכה. משרתם של הפרנסים היתה טעונה אישורו של בעל העיר. הפרנס נקרא בפי הנוצרים „בורמיסטש קאהאלני" — ראש העיר של היהודים, הוא ראש הקהל.

הואיל וקהילת זלוץ׳וב סודרה לפי קהילת העיר ז׳ולקובה, שגם היא היתה בבעלות הסובייסקים, יש להניח כי בזלוץ׳וב היה קיים ע״י הקהילה „ועד תקנות" שתפקידו היה לבחון מזמן לזמן את תקנותיה הישנות על מנת להכניס בהן תיקונים ושינויים.

מטעם ועד זה נתמנו גם „שומרי תקנות", שתפקידם להשגיח על שמירתן וביצוען של התקנות, וחברי ועדות (גבאים) לתפקידים מיוחדים במסגרת פעולות הקהילה: פיקוח על בתי־כנסת, בתי־מדרש, חברה קדישא, מושב־זקנים, בית־חולים, מקוואות, עניני־צדקה, הכנסת־כלה, כלי־קודש, גבאי א״י, עניני שוק וכשרות. הקהילה בחרה יחד עם הפרנסים וטובי העיר בבחירות שהיו נערכות בכל שנה, בנוכחות הרב. השמש היה מכניס לתוך הקלפי פתקאות עם שמות כל משלמי המסים, ואחר כך היה מוציא אחת־אחת עד תשע, אלה הבוררים, שהיו קיבעים מתוכם חמישה, אשר מינו את הפרנסים ה„טובים" והשמאי, הדיינים וכל הגבאים והממונים של הקהילה.

מלבד אלה היה גם מנגנון מינהלי שחבריו קיבלו משכורת: הרב, שהיה גם אב בית־הדין, הדיינים, ספרא דמתא, שמשים, גובי מסים, שתדלן, רופא הקהילה.

הקהילה פיקחה גם על חברות־צדקה וחברות לעניני דת ולימוד התורה: תלמוד־תורה, חברת משניות, וכן על אגודות בעלי המלאכה לפי מקצועותיהם: חייטים, פרוונים, קצבים, גלבים וחובשים, צורפי־זהב, שזרים, אגודות מוזגים וסוחרים. ממונים או גבאים מיוחדים שמרו על אישור תקנותיהן ופעולותיהן של כל אותן חברות אגודות.

לקהילה היה תקציב של הכנסות והוצאות.

מקורות ההכנסות היו: מס־קהילה ישיר, שנגבה על יסוד הצהרה על מצב הרכוש, ומסים לא ישירים — („קרופקא") מבשר כשר, יין, תמד, צרכי אוכל, סחורות, חמרי מלאכה וזכות־„חזקה".

על חשבון הקהילה הוחזקו בית־הכנסת, בית העלמין, האטליזים, בית המרחץ, ההקדש, בית החולים, הרופא והחובש. ההוצאות כוסו בעיקר ממס הבשר הכשר.

בית הכנסת הראשון בזלוץ׳וב היה בנין עץ. בשנת 1727 הוא נשרף יחד עם 8 בתי אכסניות.

ברצונו לעזור לקרבנות הדליקה, הסכים הארמון להמציא מיערותיו את העצים הדרושים לבניה־מחדש וגם להעניק הלואה בסך 1000 זה׳, בתשלומים שנתיים.

גם בדליקות שנפלו בעיר ב־1754 ו־1761 גרמו ליהודים נזקים רבים.

כמו ברוב הקהילות הוטלו גם על קהילות זלוץ׳וב תשלומים מסויימים לטובת ארמונו של בעל העיר. כמו כן נתחייבה הקהילה לשלם מס מיוחד בזמן בחירת הרב, שהיה גם רבה של הקהילה הסמוכה, סאסוב.

גם בזלוץ׳וב פרצו בראשית המאה הי״ח סכסוכים וערעורים מצד המתנגדים לשלטון הפרנסים.

בשנת 1703 גברו במיוחד התלונות נגד הפרנס אהרון, על שלא מסר דין וחשבון על ניהול עניני הכספים של הקהילה.

תלונות אלו הגיעו, כנראה, אל בעל העיר אלכ־סנדר סובייסקי, והוא הצהיר כי עז רצונו להרחיב את חסותו על כל נתיניו ולמנוע את השתלטות העשירים על העניים. יש לציין כהישג מיוחד של הקהל שב־1.1.1704 נתן אלכסנדר סובייסקי הוראה מיוחדת האומרת, שהקהל רשאי „לבחור מתוכו יחידים שינהלו את הקופה, יטפלו בכספים בחשבון", על מנת למסור דו"ח לקהל כולו.

יש להניח שבזלוצ׳וב — כבזולקווא, שהיתה אף היא בבעלות הסובייסקים — בוצעה הפקודה שחייבה את הפרנסים „להתאסף יחד עם כמה יחידים בעלי שכל ומביני מדע ויבררו איש נבון, מבין דבר ונאמן רוח, לעמוד על פקודת משמרת כל הגביות ועל פיו יצאו ויבואו כל הוצאות וחשבונות הקהילה והוא יהיה הנאמן אשר בהיווסד איזו גביה אליו ישמעון השמשים והמשרתים הגובים גביה, להביא צרור הכסף לידו ואפילו המשכונות, לא תגע בו יד שום מנהיג בשום ענין אפילו פ"ח (פרנס חודש), רק הכל יהיה תחת יד הנאמן ויהיה לו פנקס לכתוב בו כל הגביות. וכל פרנס חודש מחויב לתת חשבון על כל ההוצאות לפני הרב האב"ד הנאמן והמנהיגים".

קהילת זלוצ׳וב היתה כלולה, יחד עם עוד שמונה קהילות: לבוב, ברודי, בוצאץ, טישמיניצה, זולקווא, בוהורודצאנו, רוהאטין, ליסקו, בארגון הקהילתי של גליל לבוב, וכן היה האב"ד של לבוב רב המדינה והרב הכולל של כל מדינת רייסין.

נציגה של זלוצ׳וב השתתף, כפי שמוכח מתוך תעודות, בועד שהתכנס בקוליקוב בשנת 1720. אין לנו ידיעות על השתתפות נציגיה של זלוצ׳וב בועדים הקודמים, כגון בועד שהתכנס בשנת 1709 ובועדים שהתאספו בבורשטין — 1714, בסטרלוסק — 1705, בבורקה — 1723. על תעודות של ועד המדינה, שהתכנס בקוליקוב ביום י"א תמוז תפ"ד (1724), חתום „יעקב אברהם מזלאטשוב".

בנו של יעקב אברהם, ליפמן ברא"ז (בן ר' אברהם זולקוור) היה חתנו של הרב מדובאר, שמואל כהנא.

בשנת 1726 התאסף ועד הגליל בזלוצ׳וב לשם סידור החלוקה של מס הגלגולת ש„נעשה בשולחן מלא באסיפת זלאטשוב".

בשנת 1732 חתם על חלוקת מס הגלגולת

בויבוצטבורייסין, יחד עם עוד 9 ראשי המדינה, אברהם מזלוצ׳וב שהיה ראש מדינת רייסין.

בשנת 1728 נערכה בזלוצ׳וב אספת ועד ארבע הארצות, בראשותו של הרופא ד"ר יצחק חזק.

בתקנון של ועד בראואני משנת 1740 נקבע הרכב ועד המדינה בן 13 חברים וסדר ישיבתם בזמן ההתיעצויות. אולם נציג זלוצ׳וב לא הוזכר בין חברי הועד. השלושה־עשר הם 5 פרנסים מזולקווא, 4 מלבוב, 4 מברודי. גם בועד המדינה שהתכנס בבוברקה בשנת 1753, בו השתתפו מלבוב 4, מברודי 4, מזולקווא 3, מטישטניצה 1, מסררי 1, מלוסקוב 1, מיאבורובי 1, בס"ה 15, לא היה נציג זלוצ׳וב.

אולריק ווארדום מתאר את העיר זלוצ׳וב כדל־הלן:

„זלוצ׳וב היא בעלת פרברים ארוכים עם בניני־עץ הנמצאים בין הגבעה ובין האגם (בצידו הצפוני־מזרחי). העיר כשלעצמה עם בתי העץ שלה בנויה די נאה סביב טבורה המרובע המאוכלס ברובו יהודים, שהמונים מהם נמצאים בכל פודוליה ורייסין; מזרחה לעיר עומד על גבעה גבוהה ארמון מבוצר יפה בסוללות עפר ומצודות־אבן ומוקף תעלה. העיר והארמון הם בבעלותו של ההטמן הגדול ומרשל הממלכה יאן סובייסקי".

כתב הקיום מ־1654 לא זה בלבד שמעניק ליהודים זכות־ישיבה בעיר, אלא גם מעודדם למשוך לעיר את קרוביהם. שכניהם העירוניים מחו נגד חופש הישיבה הבלתי מוגבל של היהודים ובכל האמצעים שבידם הפריעו בעד הרחבת זכות זו. בשנת 1727 קבעה העיריה: אם קנה יהודי בית וזמן קצר לאחר מכן נמצא נוצרי הרוצה לקנות בית זה, חייב היהודי להסתלק מהקניה. ליהודים הותר לבנות בית חדש, בתנאי שבמשך שנה ו־6 שבועות לא נמצא נוצרי שרצה לבנות באותו מקום. למרות הגבלות אלה נמצאו בעיר בתים רבים ריקים מיושביהם. לאחר הדליקה, כשמספר היהודים גדל, גילתה העיריה גופא אדישות כלפי ריבוי מספרם, ואף שהכריזה שליהודים מותר לקנות בתים, אסר בעל העיר על התושבים הנוצריים למכור להם מגרשים, וגם איים שהמגרשים יופקעו לטובת הארמון. למרות האיסור, התרבו היהודים בטבור העיר, ובשלהי המאה הי"ח היו שם כמעט כל הבתים בידי היהודים.

בדומה לזולקווא וברודי לקחו יהודי זלוצ׳וב, במאה הי"ח, חלק בבחירות לעיריה. הם היו נוכחים

בזמן בחירת המגיסטרט וראש העיר, אף השתתפו בבחירות גופא, אך נעדרו בזמן השבעת הנבחרים.

בתעודות רשמיות נקראים היהודים „עירוני העיר זלוצ׳וב ואזרחיה".

בשנת 1687 — מספר דאלרייך שביקר בזלוצ׳וב — גדול היה מספר היהודים בעיר.

לפי כתב הקיום משנת 1754 הותר לחלוטין ליהודי זלוצ׳וב לעסוק בכל מסחר ובמזיגת משקאות, חוץ מאשר תשמישי קדושה של כנסיות וחפצים שמוצאם מגניבה או רצח.

ביחוד הודגש כל סחר קמעוני בפרוות, מצנפות, וגם עורות, וזה בניגוד לכתב הקיום שהוענק לאגודת הסנדלרים בשנת 1599 ובו נקבע ש„ליהודים מותר לקנות עורות רק בסיטונות, בירידים ולא בקמעונות. והעובר על כך, תוחרם כל סחורתו ותימסר לארמון".

הפרוונים הנוצרים לא היו נלהבים מחופש המסחר בפרוות שהוענק ליהודים ודרשו בכל הזדמנות להגביל את הזכות הזאת לקנית עורות כבשים ושועלים בלבד.

ענף כלכלי חשוב היו בתי המרזח והאכסניות ומזיגת יי״ש שבידי היהודים. ביום א׳ ובחגים הקתוליים אסור היה ליהודים לשרוף יי״ש. מטעם הארמון ניתנו הוראות באיזו מידה מותר ליהודים למכור יי״ש בהקפה, לעשירים ולעניים.

בזלוצ׳וב הלכה וגדלה, ביחוד בתקופת סובייסקי, תעשיית בישול היי״ש.

מלבד תעשיית משקאות חריפים הוקמו בזלוצ׳וב מנסרת־עצים, משרפת־לבנים, מתכה של זכוכית, מחצבי־שיש. בסאסוב היה ביח״ר לנייר. לא ידוע מה היה חלקם של היהודים במפעלים אלה.

מספר מצומצם של יהודים עסקו במתן עזרה ותמיכה לבעלי העיר. זה התבטא בחכירת ההכנסות העירוניות, המכס, מסים שונים, ניצול האחוזות, היערות וכו׳.

מימי הסובייסקים ידועים סוחרים סיטונאים יהודים בעלי הון: משה טורצין ומשה פוסטין. שמואל בן בר (ברוביץ) מזלוצ׳וב חוכר לפי החוזה מ־14.12.1633 את דמי־המשקאות בכל החבל הלבובי, ז״א: בזלוצ׳וב, זבורוב, ירזינה, מארקופולה, גולוגורי, ביאלוקאמין, פומורז׳ני, דונאיוב, זאלושצה, אולסקו, פירליוב, סאסוב.

היהודים יצחק ביאנישוביץ ויעקב בן שלמה מקיימים, על יסוד זכיונות שקיבלו מאת אלכסנדר ויעקב, בניו של סובייסקי, מפעלים תעשייתיים. ביחוד,

בתי יציקה של זכוכית בכפרים הסמוכים לזלוצ׳וב, וגם ניצול היערות לצרכי סחר ולעיבוד.

במאה הי״ח רוכז בידי יהודי זלוצ׳וב רוב הסחר בתוצרת החקלאית, ביחוד תבואות־יצוא, שנשלחו לדאנציג. בכפרי הסביבה טיפלו בעלי האחוזות, ואף הקטנים שבהם, בגידול טבק שהביא להם רווחים ניכרים. סחר הטבק היה בידי היהודים. מגדל טבק היה מקבל מאת הסוחרים היהודים אשראי וגם מקדמות. סחר זה התפתח בממדים די נרחבים עד הכיבוש האוסטרי, שאז הונהג מונופול על הטבק.

את התוצרת החקלאית היו היהודים קונים בכיטונאות מידי בעל העיר וסביבתה וגם מבעלי האחוזות הגדולות ומאצילים בעלי אחוזות קטנות. בעלי האחוזות היו ברובם מחכירים ליהודים משקים שלמים יחד עם סודניות, טחנות ומשרפות־יי״ש.

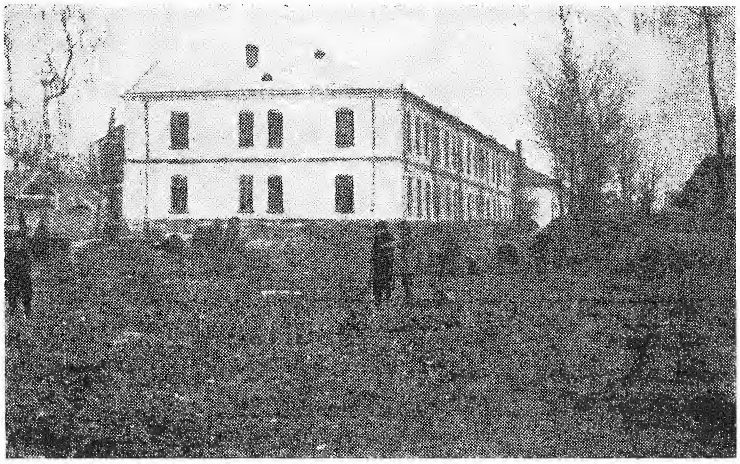
בימי הרפובליקה הפולנית היה בסביבות זלוצ׳וב מספר רב (לפעמים 150) של אצילים שישבו בכפרים ולהם חלקות אדמה קטנות, שלרוב נחכרו מידי בעלי האחוזות. את תוצרתם היו מוכרים לחוכרים ולמוזגים יהודים. בעל העיר, הנסיך ראדזיביל, שהיה שרוי במצב כספי קשה, היה מפקיד את הכפרים שלו תמורת הלואות שקיבל מיהודים. יש לציין במיוחד, שדוקא בסביבות זלוצ׳וב היתה החקלאות מפותחת הרבה יותר מאשר בחבלי רייסין האחרים, ולכן היתה תוצרתה מבוקשת מאוד בשווקים.

באחוזות הגדולות טופחה גם תעשיית העצים, שתוצרתה היתה מגוונת — אדנים, גגות, פחם־עץ, אשלג, זפת. מבחינה כלכלית נודעה חשיבות גם לטחנות, חרושת נייר — דברים שהיו משולבים בסחר היהודי. גם תעשיית האריג תפסה מקום ניכר בהיקף הסחר היהודי.

ענף חשוב במחוז זלוצ׳וב היה גידול ופיטום מקנה. שוורים אבוסים נשלחו מכאן לפרוסיה, לשלזיה ולאוסטריה. סחר סיטונאי זה היה בידי הארמנים ובחלק ניכר גם בידי היהודים, שקנו את השוורים במישרין מידי האיכרים. גם סחר־הזיפים היה בחלקו בידי היהודים.

במספר רב של כפרי זלוצ׳וב טופח ביעילות רבה גידול הדבורים, שתוצרתו דבש ודונג; סחר זה היה כולו בידי היהודים, שמכרו לסיטונאים בברודי, ואף בפולין הקטנה.

ענף כלכלי חשוב בידי היהודים היתה גם המלאכה. לפי תקנות אגודות בעלי המלאכה, ביחוד חייטים, נחתומים, פרוונים וקצבים, מימי יאן ה־III,

בית הקברות הישן ובנין קסרקטיני הצבא

נתקבלו בעלי־מלאכה יהודים לאגודות אלו, במטרה להגדיל את הכנסותיהן של האגודות.

במקום השתתפות־חובה בתפילות בכנסיה, חייבים היו חברי האגודה היהודים להגיש בחגים הקתוליים הראשיים ליטרה דונג.

כבעלי־מלאכה, זכו היהודים שבאגודת בעלי־המלאכה, בתואר אומן. בפריבילגית אגודות החייטים והפרוונים, אשר הוענקה על־ידי המלך סובייסקי, מוזכרים בפירוש „יהודים, חברי האגודה, שזכו בתואר אומן", אולם עקב העדרם בתפילות הכנסיה חויבו לתרום בכל חג, ליטרה דונג.

עם מתן הרשות לערוך בזלוצ'וב, מלבד ירידים שנתיים, גם ימי־שוק, בכל יום ג' בשבוע (לפי כתב־קיום משנת 1523), נוצרו תנאים נוחים לפיתוח המסחר בעיר, וביחוד הודות לשחרור תושבי זלוצ'וב מתשלום המכס הפנימי בכל הממלכה. זכות זו הוענקה עוד בכתב־הקיום מ־4 בפברואר 1532, מטעם המלך וולאדיסלב ה־IV מיום 12 במרס 1633.

בירידים השנתיים — האחד, שבועיים אחרי הפסחא; והשני, ב־21 באוקטובר, כל אחד במשך שלושה ימים — ריכזו סוחרים רבים סחורותיהם ובמקום נתכנסו המוני צרכנים, שבאו מסביבות העיר לערוך את קניותיהם. בימי הירידים היו האכרים מביאים את תוצרתם.

בימי בעלות־העיר של משפחת גורקא נוסף (בכתב־קיום של המלך זיגמונט אוגוסט מ־16.8.1553) יריד שנתי שלישי ועוד יום־שוק אחד, בכל יום ב'. אחרי שנות השואה של מלחמות הקוזקים והשוודים העניק יאן ה־III לעיר, ב־22 בפברואר 1667 (לשם התאוששות ושיקום כלכלי), את הזכות לקיים יריד אחד שיימשך ארבעה שבועות.

בשנת 1719, כאשר המצב הכלכלי של העיר הלך ורע, החליט יעקב סובייסקי להגדיל את מספר הירידים השנתיים. מצב זה נמשך עד סוף המאה הי"ח. בימי הכיבוש האוסטרי העניק הקיסר יוסף ה־II לעיר את הזכות לקיים ארבעה ירידים, שכל אחד מהם יימשך שמונה ימים: בחודשי דצמבר, מרס, מאי ואוקטובר.

מצבם של הסוחרים היהודים, ביחוד הקמעונים, הוחמר עקב ההתחרות של אגודות בעלי המלאכה, שעשו הכל כדי למכור את תוצרתם בירידים וגם בסביבות העיר, שם הורשה להם הממכר במרחק 2 מילין מן העיר. כדי למנוע יבוא סחורות רבות לירידים הכריחו בעלי המלאכה, שנתמכו על־ידי בעלי העיר, את הסוחרים לשלם מס מיוחד.

במסחר הסיטונאי היה, כאמור, גדול חלקם של היהודים ביצוא תבואות, בקר, עצים, דבש, פירות מיובשים — בפנים הארץ וגם לחו"ל, בהשתמשם בכבישים המובילים לוולכיה, למולדביה ולתורכיה. מבין הסיטונאים היהודים במאה הט"ז נודע הסוחר משה טורצין.

יהודים היו חוכרים מאת העיריה את המסים ושאר התשלומים, כגון: דמי־שוק, דמי־ירידים, שכר־דירה (בעד חנויות בבית־העיריה), שכר־מרחץ, דמי־משקלות, מידות, בריכת־דגים, ייצור־זפת, נרות — ההכנסות העיקריות של העיר. הכנסות אלו הורחבו מדי שנה בשנה, כי העיריה העדיפה להחכירן מאשר לנהלן בעצמה. העובדה שהחוכרים היו עפ"י רוב יהודים, גרמה לתלונות ולטענות בקרב העירוניים:

כאילו השתלטו היהודים על כל הכנסות העיר, שהגיעו לרוב ל־400—600 זהובים לשנה ושימשו לעיריה לכיסוי ההוצאות של יבוש הביצות, ניקוי הרחובות, העמקת הסוללות, תיקון הגדרות והביצורים.

היהודים, כעירוניים, חייבים היו להשתתף בהוצ־אות לתיקון כבישים, גשרים וגדרות. יחד עם כל אזרחי העיר מחויבים היו גם היהודים להשתתף בהגנת העיר במקרה של התקפות מצד אויבים. לשם כך נאלצו להחזיק בביתם נשק ותחמושת.

שנים קשות של מאורעות־דמים והרס באו על העיר בראשית המאה הי״ח.

הדליקות בשנים 1724, 1754, הקונפדרציות וההתנגשויות בפנים המדינה, פלישות השוודים, מעבר צבא הססים והרוסים עשו שמות בעיר. סבלו קשות כל תושביה, בתוכם גם היהודים.

בשנת 1716 הוטל על היהודים מס גולגולת בשעור של 350 זה׳.

אחרי שהתרוקנה העיר בשנים 1733, 1740, עקב פלישות השוודים וכמה צבאות אחרים, בוטלו כל ההגבלות על קניית בתים ומגרשים לגבי היהודים. בשנת 1740 הכריזה העיריה, שליהודים מותר לקנות אותם בתים, שאין הנוצרים רוצים בהם. על־ידי קניות אלו עברו כמעט כל הבתים בטבור העיר לידי היהודים (עד כה היה מרכז שיכונם בטחנת הטטרים). שם נמצאו בית־המרחץ, ביתו של הרב ובית הכנסת. בשנת 1782 התגוררו בטבור העיר — חוץ מאשר נוצרי אחד — רק יהודים.

בשנת 1782 היו בעיר 139 בתים גדולים של נוצרים, 70 בתים גדולים של יהודים ו־60 בתים קטנים של נוצרים ויהודים.

בדומה לזכיון של יהודי החצר היו גם יהודי זלוצ׳וב נוכחים ומשתתפים בבחירות המועצה העירו־נית, המוכתר וראשי העיר, אך בזמן השבעתם היו מוכרחים לצאת את האולם.

במפקד שנערך בשנת 1765 נמנו בעיר זלוצ׳וב 1150 יהודים, בתוכם 62 ילדים למטה מגיל שנה אחת. ב־59 כפרים היו 618 יהודים, בתוכם 40 ילדים למטה מגיל שנה. סך הכל בכל הקהילה על סניפיה, 1758, בהם 102 ילדים למטה מגיל שנה. הקהילה שילמה 3312 זה׳ מס גולגולת בעד 1656 יהודים.

בעיר זלוצ׳וב היוו הילדים למטה מגיל שנה 5,6%, בניגוד לזולקווא, שהיתה משתייכת אף היא לחבל לבוב, ששם היה האחוז 11.1.

בשנת 1767 נדרשה קהילת זלוצ׳וב, כיתר הקהי־לות ברייסין, לפי כתב־הודעה של הועדה לחיסול חובות הקהילות, לסלק את החובות, שגדלו בגלל דיחוי סילוקן, בתוספת רבית וקנסות.

בידינו הוכחות מעטות, שהן בגדר רמזים בלבד, שבעיר זלוצ׳וב חיו „מאמינים" בתקופות שבתי צבי ויעקב פראנק. אך אין כל ספק שמספרם היה קטן מאוד. הם היו בקשרים הדוקים עם אנשי ה„כת" — והיו מחכים לרגע מתאים בו יוכלו לצאת בגלוי. בזלוצ׳וב היה פעיל אדם אחד בשם פישל, שנמנה, יחד עם איציק קאדיינר וגיסו משה מאיר קאמינער מזולקווא, עם ראשי הכת בפולין. עליו — מוסר ר׳ יעקב עמדין (יעב״ץ) — אמרו שהיה למדן גדול. וסיפרו אנשי הכת, שפעם אחת בא מאליו, והתוודה על עוונותיו וגילה מסתורין שלא נודעו עדיין בפיר־סום ואמר שכך וכך עשה ועבר על התורה ובא לקבל תשובה. וחשבו הרבנים שהוא בודאי בעל תשובה גמור, מאחר שמרשיע עצמו ומודה בלי אונס ומקבל עליו דברי חברות והשליך שרץ (— — —) מידו. ושוב נמצא שהרע לעשות כבראשונה ובבית הכנסת שתה יי״ש של דגן בפסח ועשה שאר עבירות חמורות. כשנתפס כגנב ונשאל אם כן מעיקרא מאי קסבר שבא לשוב מעצמו, אמר שכך צריך להיות, לסבול עלבון על כבודו של שבתי צבי, כמו שהוא סבל בשבילם.

גיסו, משה מאיר קאמינער מזולקווא, היה נודד מעיר לעיר בפולין ובגרמניה והטיף לתורת השבתאות. בהשפעתו ובעזרת גיסו פישל, הוקם גם בזלוצ׳וב קן של הכת שהצטרף אח״כ ליעקב פראנק.

מגביית העדות של נתן בן לוי, בפני הקלויז בברודי, בי״ב בניסן תקי״ג, ידוע לנו כי פייביש מזלוצ׳וב ור׳ איציק מאיר באשוס זלוצ׳ובר, שגר בבוצ׳אץ׳, עשו כל תועבות ומעשי הזימה והביאו גם כתבים מפוקפקים כגון, ספר „ואבוא היום אל העין" לר׳ יהונתן אייבשיץ.

מלבד עדויות אלו אין נתונים מדוייקים יותר על פראנקיסטים בזלוצ׳וב.

מן הראוי לציין, שבין הפראנקיסטים שהתנצרו אחרי הויכוח בלבוב, בשנת 1759, לא נמצא אף אחד מזלוצ׳וב — סימן, שאפילו אלה המעטים שנמנו על מאמיניו של יעקב פראנק, לא הלכו אתו עד קצה דרכו, בה עזב את היהדות.

במחצית השניה של המאה הי״ח גברה בזלוצ׳וב תנועת החסידות עד כדי כך, שהקהילה הזמינה אליה

אחד מראשי התנועה בגליציה להיות „מגיד" בעיר, הלא הוא ר' יחיאל מיכל, בנו של ר' יצחק מדרוהוביץ, שהיה תלמידו של הבעש"ט ואחד מעשרה ה„בטלנים" בבית מדרשו של העשיר והנדבן הידוע בתקופה זו, ר' יוזפא אוסטרא. יחיאל מיכל נולד בברודי. מנעוריו היה להוט אחרי החסידות. הבעש"ט אמר עליו ש„נתנו לו משמים נשמה קטנה, שכמעט אין כמותה קטנה בדור הזה, והוא העלה אותה למעלת נשמתו של התנא הקדוש ר' שמעון בן יוחאי". אחר כך היה אחד התלמידים המובהקים של הבעש"ט. אחרי מותו של הבעש"ט הלך יחיאל מיכל למזריטש ולמד תורת החסידות מפי המגיד הגדול, ר' בר ממזריטש. הוא השתייך לחוג תלמידיו של המגיד יחד עם ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, ר' נחום צרנובלר, ר' זאב וולף מז'יטומיר, ר' אלימלך מליזנסק, ר' אהרן קארלינר ור' מנדיל מויטבסק.

החסידים ראו בר' יחיאל מיכל אחד מגדולי החסידות. ור' חייקא מאמדור אמר בשנת תקמ"ו לתלמידיו ש„האיש מיכל מזלאטשוב הוא גלגול חבקוק הנביא", דבר שעורר לעג בקרב המתנגדים.

כפי שמסופר, הפציר בו הבעש"ט עוד בבחרותו — לקבל משרת הרבנות באחת הקהילות, אבל ר' יחיאל מיכל לא חפץ בזה בשום אופן.

כשחזר ר' יחיאל מיכל לברודי, היה מתפלל ב„מנין" המיוחד של החסידים הנקרא „חסידים שטיבל".

בשנת 1781 היה ר' יחיאל מיכל עד לשריפת הספרים של בעל „תולדות יעקב יוסף" לפני ביתו אשר בברודי. הוא סבל מאד בימי רדיפת החסידים בברודי, ביחוד מצד הרב ר' יחזקאל לנדא בעל ה„נודע ביהודה". הדברים הגיעו עד כדי כך, שהרב פנחס הורוויץ ביקש את הרב מפוזנא לפנות אל חותנו, ר' יחזקאל לנדא, ש„אל יצער להרב הקדוש מוה"ר יחיאל מיכל מזלוטשוב". בגלל הרדיפות בברודי קיבל את הזמנת קהילת זלוצ'וב להיות שם מגיד.

ר' יחיאל מיכל היה ממפיצי החסידות המובהקים בגליציה ומורה להועיל בדרכי החסידות.

בדרשותיו — מהן נדפסו ליקוטים בספר היסודי של החסידות „לקוטי יקרים" — שהיתה בהן נימה פולמוסית, היה לוקח את לב שומעיו מהמון העם. המתנגדים לעגו לו ולדרשותיו והיו מספרים עליו כל מיני סיפורים של גנאי.

על תלמידיו של ר' יחיאל מיכל נמנו: ר' מרדכי אבד"ק ניזכוז, שהיה לפני כן רב בלשני', שע"י

ברודי; ר' יעקב יצחק הורוויץ מלאנצוט, הרב משולם פייביש העליר מזבאראז', ר' יצחק אייזיק הכהן אבד"ק קארץ, הרב ר' חיים מצ'רנוביץ (בעהמ"ח „באר חיים") ואהרן לייב, בנו של ר' מאיר מפרמישלאן.

חמשת בניו של ר' יחיאל מיכל — יוסף מאני־פולי, מרדכי מקרימינץ, יצחק מראדיביל, משה מזוואהיל וזאב וואלף מזבאראז — פרשו את מצודת החסידות בגליציה ואוקראינה.

בסוף ימיו עזב ר' יחיאל מיכל את זלוצ'וב והיה „מגיד" בקהילת יאמפול שבפודוליה, שם נפטר קרוב לשנת תקנ"ב (1792).

פרק 3

רבני זלוצ'וב והמצב בעיר

מראשוני הרבנים הנודעים בזלוצ'וב היו:

ר' אליעזר, המכונה הגאון המפורסם מזלוצ'וב, אביו של הרב יחיאל מיכל, היה ראש ישיבה, מחבר ספר „שבר לוחות", דרשות על פרשת השבוע ובאור מאמרי „אל תקרי" (לובלין 1680). נהרג בפרעות נמירוב בשנת ת"ח (כ' סיון), בהן נספו 6000 יהודים.

חתנו היה ר' יהודה מפוטוק, רב ידוע בדורו.

אחריו כיהן (בשנים 1690—1710) ר' משה אלחנן היילפרין, חתנו של מנהיג גליל לבוב, גרשון נתן, בנו של בצלאל המוכסן מזולקווא. בנו, נפתלי היילפרין, היה חתנו של „פני יהושע" וגיסו של הרב ר' דוד בן ה„חכם צבי". מזלוצ'וב נלקח להיות רב בשאר־ריגרוד.

בשנים 1701—1718 ישב על כסא הרבנות ר' מאיר בן שמואל שמעלקי הורוויץ, שהיה לפני כהו־נתו בזלוצ'וב רב בבוליקוב ומשנת 1696 הוזמן מזלוצ'וב להיות רב בטיקוצין ושם נפטר בשנת 1743. הוא אביו של הרב ר' יעקב יוקל הורוויץ אבד"ק גלוגא.

אחריו כיהן (כנראה בראשית המאה הי"ח) ר' אליעזר בן זכריה מענדל, אבד"ק בעלז והמדינה. הוא היה גם רב בקומרנו ומצודתו היתה פרושה על ק"ק זלוצ'וב. הוא היה אביו של הרב הלבובי ר' משה חיים, יריבו של הרב יעקב יהושע („פני יהושע"). הודות לחותנו העשיר, קיבל את משרת הרבנות בלבוב בתמיכתו של הוויבודה יאבלונובסקי.

ר' משה בן אלעזר רוקח, בעמ"ח „מעש הרוקח". היה רב בזלוצ'וב וזבאראז' עד שנת 1740. באותה שנה השתקע בזלוצ'וב עם אשתו השניה, בתו של הרב מלבוב, הרב צבי אשכנזי. נפטר בברודי ביום

קבוצת קבצניות

ב׳ בכסלו תקי״ד (1753). מאשתו הראשונה, בת הרב ר׳ נפת ליאבד״ק פרנקפורט ע.נ.מ. היה לו בן, ר׳ שמואל שמעלקי, רב דחייטין בברודי, הוא אביו זקנו של ר׳ שלום רוקח אבד״ק בעלז, מייסד שלשלת האדמו״רים של בעלז.

באותה תקופה ישב בזלוצ׳וב תלמיד חכם מפור־סם ומהאישים הדגולים בימים ההם בגליציה, הרב ר׳ אריה ליבוש קאנצוגר, נינו של הרב ר׳ זכריה מענדיל קלויזנר מקראקא.

הוא נולד בשנת 1698 בעיירה קאנצוגא (גליציה). כבר בנעוריו הצטיין בכשרונותיו ובחסידותו, כל ימי השבוע לא אכל בשר ובכל יום טבל במים קרים. לפי דברי הרב יהושע בעל „פני יהושע״, היה „יותר גדול בש״ס ופוסקים מכל בני הדור״.

בגיל צעיר נתמנה לרב בקאנצוגא ואח״כ נבחר לרב בהורובישוב. אולם ישב בהורובישוב זמן קצר. בשנת 1728 השתקע בזלוצ׳וב כאיש פרטי, הרביץ תורה והעמיד תלמידים רבים.

סירב לקבל את הרבנות בדובנא והעדיף לשבת בזלוצ׳וב על התורה ועל העבודה עד פטירתו בשנת 1786. אחרי מותו נדפסו חידושיו על הש״ס, בשם: „עטרת זקנים״ (לבוב תרל״א). אשר לבניו, ר׳ מאיר היה רב בראמאן ויחיאל מיכל במאציב.

לאחר שמאציב נשרפה, עבר ר׳ יחיאל מיכל לזלוצ׳וב. במחצית השניה של המאה הי״ח היה רב הקהילה ר׳ יששכר בעריש בעמ״ח „בת עיני״, חידושי גפ״ת, הלכות נידה. נדפס אחרי מותו בדובנא 1798 על־ידי בנו יהודה ליב ונכדו ר׳ אפרים פישל יחד עם ספרו „מבשר צדק״ על התורה (1798). בסוף ימיו נתעוור*. בשנת 1793—1794 עלה לארץ־ישראל ונפטר בשנת 1798.

באגרת שכתבו חסידי טבריה בסוף שבט תקנ״ה אל החסידים ברוסיה, הודיעו ש„באו גדולי חכמים ומאורות גדולים לארצנו הקדושה: כבוד הרב הגאון דק״ק שפטובקה והרב הגאון דק״ק זלאטשוב, יהודה ליב ונכדו ר׳ אפרים פישל״.

אחריו ישב על כסא הרבנות — זמן קצר — בעל „פני יהושע״, ואח״כ — חתנו של ר׳ יששכר בעריש, ר׳ אברהם חיים בן גדליה. הוא היה תלמידו של ר׳ שמעלקי הלוי הורוויץ אבד״ק ניקולשבורג וגם מתלמידיו של המגיד ממזריץ ור׳ יחיאל מיכל מזלוצ׳וב. היה חתנו של ר׳ פנחס הלוי הורוויץ בעל ה„הפלאה״. אחרי מות אשתו נשא אשה שניה, את בתו של הרב יששכר בעריש. הוא חיבר ספר „אורח לחיים״ על התורה. היה אהוד על בני קהילתו בגלל מידותיו ועסקנותו בעניני צדקה וגמ״ח.

אחריו כיהן זמן קצר — הרב ר׳ חיים וולף כ״ץ. הוא עבר לברודי ושם היה מנהל עסקי כספים עם אצילים פולנים ועם אגודת הסנדלרים.

לפי התקנון היהודי מ־7.5.1789, הועמד בראש כל מחוז רב אחד, הוא רב הגליל, ואילו ביתר המקומות הותרו רק משרות של מורה־הוראה או חזנים בלבד. כמו ראשי הקהילות, נבחרו גם הרבנים למשך שלוש שנים.

* הוא ציוה לקרוא לספר „בת עיני״ משום שהוא גימטריא של שמו יששכר דוב — 542. בשם זה יש גם רמז לעיוורונו.

מקום מושבו של רב המחוז היה בעיר המחוז. אשר לרב המחוז של זלוצ׳וב, שברודי השתייכה אליה, נקבע כי מושבו יהיה בברודי. אולם בעניני השיפוט הורשתה קהילת זלוצ׳וב, ברוח תקנות מריה תרזיה, להחזיק בבית־דין בראשות הרב. סמכותו של הרב היתה בכל השייך לענייני דת ומשפטים, רכוש וכספים. על פסקי־הדין של בית־הדין מותר היה לערער בפני בית־הדין של המדינה בלבוב, שפעל בראשותו של רב המדינה והיה מורכב מחמשה דיינים ארציים. אולם על יסוד הוראות וינה מ־25.8.1783 ו־23.5.1784, בוטל השיפוט היהודי ובתי הדין הרבניים חוסלו לגמרי.

רב הגליל הראשון היה הרב ר׳ מאיר קריסטיאנפולר, שכיהן בשנים 1785—1815, בנו של ר׳ צבי הירש, בן ר׳ משה הרב בביאלוקאמין ואח״כ ראש בית הדין בלבוב. היה מתלמידיו של רב המדינה במורביה, ר׳ שמואל שמעלקע הורוויץ. כיהן כרב בקריסטונופול ובברודי.

אחריו היה רב הגליל ר׳ אריה ליב תאומים. וכאשר חלה, נתמנה בשנת 1829 נכדו של ר׳ יחזקאל לנדא. אחריו כיהן בנו של ר׳ מאיר קריסטיאפולר, ר׳ יחיאל מיכל, עד 1863.

מתפקידו של רב הגליל היה לפקח על עניני הדת, לנהל את פנקסי הלידות, הנישואין והפטירות, להשגיח על כלי קודש, חזנים, שמשים, להכריז חרם לפי הוראות השלטונות ולהשביע אנשים בענינים פוליטיים.

בעד כהונתו כרב של גליל־זלוצ׳וב, קיבל הרב קריסטיאנפולר משכורת בסך 450 פלורין. ובעד כהונתו כרב בברודי — 900 פלורין.

מורי דת במקומות הבאים קבלו:

בבוסק — 312 פלורין, טופורוב — רק נדרים ונדבות, בביאלוקאמין — 104 פלורין, גליניאני — רק דירה ופיטור ממסים, קאמיאנקא — 312 פלורין, שצורוביצה — מונופול ליציקת נרות, בשטשמילצה — ללא משכורת, אולסקו — ללא משכורת, התפרנס מנדבות ונדרים, פודקאמין — 52 פלורין, פומורזאני — ללא משכורת, ראדזיאחוב, חולויוב, יזיארנא — רק משכר לימוד, סטויאנוב — 10 פלורין, זאלושצה — מנדבות, זבורוב — 312 פלורין ובזלוצ׳וב — מדמי־בוררות.

בראשית הכיבוש האוסטרי מילאה זלוצ׳וב תפקיד רב בסחר הפנים והחוץ. דרך זלוצ׳וב עברו כל מטעני הסחורות מווהלין ופודוליה, בכביש שהסתעף

בזלוצ׳וב לשני ענפים: האחד, הצפוני, לברודי וראדזיבילוב; והשני, המזרחי, לטרנופול וולוציסק. בכביש זה הובלו גם סחורות מוינה, לבוב וקראקוב לארצות והערים הנזכרות. ביחוד עברו בכביש זה סחורות שנשלחו לברודי מרוסיה, וזה לאחר פתיחת הנמל באודיסה.

הואיל וכל הסחר הזה היה בידי יהודי ברודי, השתמשו ביהודי זלוצ׳וב לשרותים המסחריים הדרושים, כגון הובלה, טעינה ופריקה.

עד היבנותה של מסילת הברזל, התפרנס מספר רב של יהודי זלוצ׳וב מענפי הובלה ותחבורה.

בכל זאת, רבים היו קשיי ההסתגלות לתנאים החדשים, שלא הזדהו עם אלה שבפולין.

בראשית הכיבוש האוסטרי היתה הקהילה מאורגנת על יסוד תקנון היהודים של הקיסרית מריה תרזיה ב־16 ביולי 1776, הכרזת תקנון היהודים של יוסף ה־וו ב־27 במאי 1785 ותקנון הסבילות ב־7 במאי 1789 — תקנון ובו סידור של קבע לעניני היהודים בגליציה כולה.

בראש הקהילה עמד ועד („קהל") המורכב מנבחרים. אולם סמכותם של הללו היתה מוגבלת ומחוייבים היו להשמע ולהכנע לכל דרישה של שלטון המחוז. הקהילה היתה אחראית לכל מסי־הממשלה המוטלים על היהודים, ולמלוי המכסה של טירונים לצבא. לפי תקנון היהודים משנת 1766 היו בועד הקהילה ששה חברים ולפי תקנון של יוסף ה־וו — שלושה. אולם בלבוב ובברודי, שבכל אחת מהן היתה אוכלוסיה יהודית גדולה, נקבעו שבעה חברים לועד הקהילה, שנבחרו למשך שלוש שנים. זכות הבחירה האקטיבית ניתנה לראשי המשפחות, ששילמו במשך שנה שלמה לפני הבחירות מס נרות־שבת משבעה נרות. זכות הבחירה הפסיבית ניתנה לראשי המשפחות הגרים בזלוצ׳וב, בעלי שם טוב, יודעי קרוא וכתוב גרמנית ומשלמי מס־נרות במשך שנה שלמה לפני הבחירות, מעשרה נרות. מלבד ראשי הקהילה נבחרו ראשי חברה קדישא, ממונים על בתי־הכנסת, בית החולים ורואי־חשבונות.

מנגנון הפקידות של הקהילה היה מורכב ממזכיר הקהילה (סופר), שמש הקהילה, חזנים, שמשי בתי־הכנסת, שוחטים וקברנים. הנהלת עניני הדת היתה בידי הרב, שנבחר על־ידי בוחרי הקהילה למשך שלוש שנים. לפי התקנות משנת 1785 בוטלה משרת רב הקהילה ובמקומו באו מורי־דת, מורי הוראה וחזנים בלבד. אולם לכל מחוז נקבע רב מחוזי וזלו־

צ׳וב, כבירת המחוז, נקבעה כמקום מושבו של רב המחוז. לקהילת ברודי נתנה זכות מיוחדת, שהרב שלה יהיה בלתי תלוי ברב־המחוז, למרות שבידי הרב של קהילת זלוצ׳וב נשארו כל הזכויות השיפוטיות. מצב זה נמשך עד ביטול השיפוט היהודי ובתי־הדין הרבניים, על יסוד הוראות השלטונות המרכזיים בוינה ב־25 באוגוסט 1783 ו־23 במאי 1784.

לפי התקנות ב־7 במאי 1789 קיבלו ראשי הקהילות משכורת מהכנסות הקהילה ממסים, ועל כן התגברה ההתרוצצות להבחר לראשי הקהילה, שלא לדבר על הרדיפה אחר הכבוד. שכן, מימי האוטונומיה היהודית בפולין השתוקקו רבים לזכות בכבוד של ראש קהילה. גם בזלוצ׳וב לא נערכו הבחירות ללא אופוזיציה, שערערה על חוקיותה של הקהילה הנבחרת והאשימתה בהטלת מסים שלא כדין, הואיל ולמעשה הוטל העול על השכבות הבלתי אמידות, ואילו המיוחסים, הם וקרוביהם היו כמעט פטורים מכל מס. וכך פרצו מפעם לפעם מריבות והתנגשויות. ידוע מקרהו של דוד לזרוביץ (בן אליעזר), שלקחו ממנו את פנקס המסים, דבר שהביא למחיקת שמו מתוך הקהילה. בדצמבר 1792 הוא פנה בתלונה לוינה וביקש כי יורו להחזיר לו את הפנקס. מוינה באה התשובה, שעליו לפנות אל הגוברניון. באפריל 1793 הודיעו מהגוברניון, שיש לדחות את בקשתו של דוד לזרוביץ לקבלו חזרה לקהילת זלוצ׳וב.

לא היה זה המקרה היחידי בו השתדלו ראשי הקהילה להיפטר מאלמנטים בלתי רצויים ואוהדי האופוזיציה.

בשנת 1774 העלו השלטונות את מס הגלגולת בפולין משלושים קרייצר לגולדן אחד. מס זה נמצא גם בתקנון היהודים משנת 1776, בשם מס־סבילות (טאלע־ראנצטשייער), בסך 4 גולדן למשפחה. נוסף על מס זה הוטל עליהם גם מס־הכנסה בסך 4 גולדן למשפחה. אולם בסכום ההכנסות היו כלולים דמי־נישואים, לפי הרכוש. חלוקת מכסת המסים נעשתה לפי הקהילות וכל אחת חילקה את המס בין חבריה.

בשנת 1784 ביטל הקיסר יוסף השני את מס ההכנסה והרכוש ובמקומו נקבעו המסים הבאים:

1) מס־בתים ארצי בסך 1 גולדן לכל משפחה.

2) דמי הנישואין שונו למס־נישואין בג׳ דרגות:

א) בעלי־מלאכה ושכירים שילמו בעד הבן הראשון 3 דוקטים, בעד השני — 6, ובעד השלישי — 12. אם עלתה ההכנסה על 100 גולדן, שילמו כפליים.

ב) העובדים בשירות ציבורי שילמו בעד הבן הראשון 12 דוקטים ובעד השני — 24.

ג) העוסקים במסחר וכל הקשור בו, בעלי הכנסה שנתית של פחות מ־400 גולדן, שילמו 20, 40, 80 דוקטים.

חקלאים יהודים היו פטורים ממס־נישואים.

ד) מס בשר כשר — לפי סוגי הבשר.

בשנת 1789 שוחררו העוסקים בחקלאות מתשלום מס־סבילות. לפני תקנון היהודים של יוסף ה־II (1789) נקבעו מסים נוספים: א) דמי בנין בית־כנסת חדש והקמת בית־עלמין חדש — בסך 2000 גולדן ותשלום שנתי בסך 100 גולדן. ב) דמי־„מנין" בסך 50 גולדן לשנה.

בשנת 1797 בוטל מס־דומסטוקלי ובמקומו סודר מס־נרות, נוסף לזה: א) מס־השלמה. במקרה שההכנסות ממס־הבשר ומס הנרות לא היו מספיקות, כוסה הסכום החסר ע״י תוספת־מס.

ב) מס מיוחד, תחליף למס־הכנסה של הנוצרים. במס זה חייבים היו כל יהודי ויהודיה חייבי־מס נרות.

משוחררים ממס זה היו:

א) העוסקים בחקלאות,

ב) אנשי־צבא ורעיותיהם,

ג) אלמנותיהם של אנשי־צבא,

ד) רווקים ורווקות החיים אצל הוריהם, או אצל אפוטרופסים, קרובים וידידים.

ה) עוזרים מסחריים, שוליות, משרתים, שכירי־בית רווקים או אלמנים.

מלבד המסים האלה שילמו היהודים גם מס־אכסון, מס־מגרשים. כל זה נוסף על מסי קהילתם.

עם קביעת מס הבשר, שהיה נושא רווחים גדולים, נתגלעו מריבות. למעשה היה זה מונופולין של חוכר המס, שהיתה לו הסמכות להעלות את מס־הכשרות ולאסור כראות עיניו את השחיטה על קצבים רבים. אגב כך היו הקצבים, שעשו יד אחת עם החוכר, מעלים את מחיר הבשר — דבר שעורר את חמת האוכלוסים, וביחוד בני דלת העם, שהיו מוסתים על־ידי הקצבים המוחרמים.

מצד שני נגבו בתקיפות שאר המסים, שהיו מוחכרים אף הם, ולא פעם — בעזרת פרשים צבאיים ושוטרים אשר עיקלו רהיטים וחפצי בית אחרים ולא נמנעו גם מסחיטת כספים. דיכויים אלה הוגברו עם הטלת מס הנרות.

החוכרים היו עפ״י רוב פרנסי הקהילה, ונגדם הופנה תמיד זעם האוכלוסין.

ככתב לעניני יהודים מטעם השלטונות, שימש בזלוצ׳וב ברתולומאוס גרגור. משכורתו השנתית היתה 350 פל׳. מלבדו נתקבל גם כתב שכיר, יומי, בשכר 150 פל׳.

בענין מס הבשר נתגלעו גם חילוקי דעות בין הקהילה ובין הנהלת חכירת מס־הבשר בלבוב.

על פי בקשתה של קהילת סאסוב, שהיתה מסונפת אל קהילת זלוצ׳וב, היא נותקה בעניני מס הבשר, בשנת 1785, מזלוצ׳וב. פירושו של דבר — נזקים לחוכר מס הבשר בזלוצ׳וב. הקהילה שהיתה, כנראה, מעונינת שסאסוב תהיה נתונה בעניני מס הבשר למרותה של זלוצ׳וב, פנתה ללבוב. ובחודש מרס הודיעו מלבוב לקהילת זלוצ׳וב שעליה לפנות אל השלטון המוסמך לכך. כיצד נגמר הענין אין למצוא דבר בתיק הארכיון.

חוכרי מס הבשר בתקופה זו היו קלמן ופונקש־טיין. בשנת 1785 יצא נגדם אהרן הורוביץ בתלונה ודרש פיצויים, הואיל וזכות החכירות היתה שייכת לו. לאחר שהפסיד החוכר במשפט, הוא פנה בערעור אל משרד המשפטים בוינה. אולם מוינה הועבר הענין לגוברניון וזה פסק לבסוף לא לטובתו של הורוביץ.

בשנת 1798 קיבלו חיים כהנא ואלעזר לנדא את חכירת מס הבשר בזלוצ׳וב. בשם הקצבים — ערער על כך שלמה אוקסנהאס, בטענה שהחוכרים מפריעים למקצועם. במאי 1798 הועברו גם תלונות אלו מוינה לידי הגוברניון.

מלבד המסים הרגילים נתחייבו יהודי גליציה בעיתות מלחמה לרכוש אגרות־חוב לשעת חירום. הדבר היה בשנים 1794 — 1799.

בשנת 1798 נגבו על־ידי משרדי המחוזות דמי המלוה המלחמתי מאת היהודים, והוצאו מן הכלל יהודי זלוצ׳וב. כשנודע הדבר לגוברניון בלבוב הוא הטיל עונש כספי על שר המחוז בזלוצ׳וב ועיקל את משכרתו.

בשנת 1784 באה החמרה קשה בענין המסים. נקבע שכל יהודי המפגר בתשלומי מסים צפוי למעמד של קבצן הנתון בכל רגע לגירוש מתחומי גליציה. בעקב גזירה זו נערכו מיפקדים רבים ובגלל כך נוצר מצב הרה־אימים ופחד מפני גילויי ה„בטל־יודען" ונישואים חשאיים (כדי לעקוף את חוק מס הגלגולת). ותמיד נמצאו אנשים, לא יהודים וגם יהודים, שמסרו לשלטונות על העלמת „בטל־יודען"

בלתי שפויים בדעתם

וביחוד נישואים חשאיים. בעד הודעות כאלו היו מקבלים פרס. המלשין ברל יעקב מפודקאמין הטיל פחד על יהודי זלוצ׳וב והסביבה. הוא ביקש מאת השלטונות לשמור עליו, כי „עויניו מאיימים עליו בגלל מסירותיו לטובת האוצר". אכן, לא פעם התנפלו עליו מרי נפש והוא ספג מהם מכות נאמנות. מקרב הנוצרים היו גם פקידים ממשלתיים מלשינים על היהודים תמורת תשלום. כך ידוע שמנהל הדואר בזבורוב, אנטון רטל, דרש מאת האוצר „דמי מלשנות" בעד הודעותיו על נישואים חשאיים של יהודים בזלוצ׳וב וסביבתה. על יסוד מסירותיו של פקיד זה הוקמה אפילו ועדת־חקירה מיוחדת.

בשנת 1782 הציע ועד המעמדות להרחיק את היהודים מכל חכירות (ארנדות).

הממשלה המרכזית בוינה ניצלה את יזמת הועד והוציאה פקודה ברוח זו.

שר המחוז של זלוצ׳וב, פון טאנהאוזר, התנגד להרחקה שרירותית זו בטענה, שהנהלות האחוזות לא ימצאו חוכרים נוצריים שיהיו מוכשרים למלא את מקומם של היהודים. אולם התנגדותו של טאנהאוזר היתה לשוא.

במחוז זלוצ׳וב הורחקו היהודים ממספר רב של כפרים. נציגי קהילת זלוצ׳וב פנו מיד אל השלטונות וביקשו להשאיר את המוזגים. וב־8 בפברואר 1787

הגיעה בקשתם עד הקיסר בוינה. הבקשה היתה מנומקת בכך, שבפריבילגיות של היהודים מזמן הרפובליקה הפולנית, הובטחו להם זכויות מיוחדות בנוגע למזיגת שיכר, יין ושאר משקאות. בשנת 1789 ביקשו שוב ראשי הקהילה לאשר את הפריבילגיות, בהן ראו את היסוד החוקי לקיום המקצועות הקשורים במזיגה. היהודים קיוו כי יחודש האישור של הפריבילגיה והשלטונות יימנעו מלגרש את המוזגים מהכפרים ולחסל את המוזגים בעיר. תקוותם זו עלתה בתוהו.

פרט לדאגה לגורל המוזגים והחוכרים שהוכרחו לנטוש את מקומותיהם, רבצו על מנהיגות הקהילה דאגות וצרות אחרות.

בשנים הראשונות של השלטון האוסטרי היתה הנהלת הקהילה משתדלת כל הימים להשיג אישור חדש לפריבילגיות.

עוד באפריל 1778 ביקשה הקהילה בפניה מיוחדת, באמצעות השלטון המקומי אל הגוברניון בלבוב, לאשר את הפריבילגיות שהוענקו ליהודי זלוצ'וב מטעם המלך הפולני, יאן סובייסקי ה־3. אך הגוברניון לא הזדרז לסדר את הענין. רק ב־25 באוקטובר 1782 מדווח הגוברניון לוינה בענין אישור הפריבילגיות של קהילת היהודים בזלוצ'וב, בהן מדובר על יחסי היהודים לגבי העיר ובעלי העיר. לבסוף פסקה הממשלה בוינה, שאפשר להשאיר את הפרבילגיות גם להבא בלי אישור. עוד לפני פניה זו הגישה הקהילה לוינה כתב המבקש לאסור על העיריה להטיל על היהודים מסים שרירותיים וכן לפעול נגד האכסון הזדוני של אנשי צבא, דבר שהעמיס על האוכלוסים היהודים הוצאות מרובות.

הפעם באה מוינה תשובה של נזיפה: על הקהילה לדעת, שבתלונות יש לפנות קודם כל אל השלטונות המקומיים. ובמקרה שהענין אינו מסתדר במקום, יכולים לפנות אל הגוברניון. רק לאחר תשובה שלילית מצידו אפשר לפנות לוינה.

כך הכירה קהילת זלוצ'וב את טיבה של הביורוקרטיה האוסטרית ואת דרכי ניהולה!

צרות לא פחות קטנות גרמו החובות שרבצו עליה עוד מימי פולין. לפי פסקי־הדין של ועדת החיסול מימי הרפובליקה הפולנית, הוטלו על קהילות גליציה, בכללן זלוצ'וב, כל מיני התחייבויות. בשנת 1788 נדרשו יהודי זלוצ'וב לשלם במשך חמש השנים הבאות את כל החובות של הקהילה.

בראשית 1785 שוב פנתה קהילת זלוצ'וב, יחד

עם קהילת פומורזאני, בבקשה לאשר את הפריבילגיות שלהן מימי פולין — אולם גם הפעם לא הוכתרה הבקשה בהצלחה. הגוברניון העביר לקהילה את תשובת וינה מה־10 ביוני, שלעת עתה לא בא בחשבון אשור פריבילגיות של יהודים.

בשנים 1775־1780 פרצו דליקות בעיר, והשלטונות אסרו על היהודים לבנות את בתיהם מחדש. הערעורים שהגישו היהודים לנציבות, הושהו במשך למעלה משנה, עד שסוף־סוף ניתן להם האישור הדרוש.

מתוך מפקד שנערך בשנת 1788 ידוע לנו מספרם של היהודים בכל מחוז זלוצ'וב, אך אין לנו פרטים על יהודי העיר גופא.

לפי מיפקד זה נמצאו במחוז זלוצ'וב 14 קהילות המסונפות לעיר ובהן 5324 משפחות יהודיות: מהן 5111 גברים, 5151 נשים ו־2095 ילדים ו־1857 ילדות מעל לגיל שתים־עשרה, 1434 משרתים, 1544 משרתות, 190 עניים, 735 עניות — בס"ה 12867 נפשות. גברים 13318, נשים 26185. מ־5324 המשפחות היו 4487 משלמי מסים מדרגה א', 379 מדרגה ב', 371 מדרגה ג', 87 עניים.

בשנת 1790 נמנו בכל המחוז 5185 משפחות יהודיות שעליהן הוטל לשלם 20.740 פלורין מס סבילות, 5185 פלורין מס תוספת — ביחד 25925 פלורין. למעשה שילמו 4885 פלורין מס סבילות, 1221 פלורין תוספת. ביחד — 6.106 פלורין. נשארו חייבים 19.818 פלורין.

בשנת 1791 נמנו 5029 משפחות, ומספר הנפשות: 11.751 גברים, 12.209 נשים, ביחד 23.960. מ־5029 המשפחות בשנה זו היו 4150 משלמי־מסים מדרגה א', 539 מדרגה ב', 201 מדרגה ג', 130 עניים.

בהשוואה לשנת 1788 פחת מספר היהודים ב־2225 נפשות, ומספר משלמי המסים בדרגות א', ב', ג' ירד מ־5237 ל־4889. ז. א. פחות ב־348. מספר העניים גדל מ־87 בשנת 1788 ל־130 בשנת 1791. ז. א. ב־43 עניים.

מבחינה כלכלית שופר בראשית השלטון האוסטרי מצבם של יהודי זלוצ'וב. אמנם לא בכל שכבות האוכלוסיה. בשנים אלה גדל רכוש הבתים של היהודים, שהעדיפו להשקיע את כספם בבתים ומגרשים, ביחוד בטבור העיר.

המלומד הידוע פרופ' בלחזר האקה, שסייר בשנים 1790־1796 בכל גליציה, כותב: „היהודים בזלוצ'וב

ידם על העליונה. הם משתכנים על מגרשים נרחבים, בניגוד לאוכלוסיה הנוצרית המצטופפת בסימטאות הצדדיות".

מרבית היהודים בעיר עסקו במסחר. בשלהי המאה הי"ח, וגם במחצית הראשונה של המאה הי"ט, עבר כל סחר ווהלין ופודוליה בכיוון לטרנופול וברודי דרך זלוצ'וב, וברובו המכריע היה בידי היהודים. בזלוצ'וב, ששימשה ברוב המקרים תחנת מעבר חשובה לעיר החפשית ברודי, הועסקו, כמובן, יהודים על־ידי סוחרי ברודי הן בעמילות ותיווך והן בתחבורה.

בעיר זלוצ'וב גופא היו למעשה כל החנויות בידי היהודים, שהיו מביאים מן החוץ את הסחורות הדרושות לצרכני העיר. בעלי־מלאכה, במיוחד סנדלרים, חייטים ונחתומים, היו עובדים בעיקר בשביל סוחרים יהודים. בזלוצ'וב וסביבתה היה עוד מימי פולין, מרכז חשוב של אורגים וקלעי רשתות ומפרשים. תוצרת זו היו היהודים מביאים לדנציג, בשיעור 1000 חבילות, באורך 25 ארשין כל אחת. בעלי האחוזות הגדולות והבינוניות מסביבות זלוצ'וב, פומורזאני וגולוגורי, היו מחכירים את כפריהם ליהודים וגם מוכרים להם את תוצרתם החקלאית: תבואות, דבש, דונג, פירות, בקר, שיכר, קמח ותוצרת עצים; זכות קדימה היתה, כמובן, תמיד ליהודים המקומיים. סחר התבואות העלה רווחים ניכרים. בימי פולין הרויחו מכל קורץ (כור) חטה — 1 פלורין. מחיר הקורץ למתוכים היה 4 פלורין.

עם הכיבוש האוסטרי צצו במחוז זלוצ'וב בתי־חרושת שונים. כך, למשל הוקם בקוטקורז, מפעל שתוצרתו השנתית הגיעה לכדי 15.000 עורות. פרידריך הרשל נטע על שטחים נרחבים כשות, שתנובתה הגיעה ל־30—40 קנטר לשנה. ובית־החרושת לנייר של ביני בבוסק הוקם אף הוא.

ענף חשוב בידי היהודים היה מסחר הסוסים. סוחרי זלוצ'וב היו קונים סוסים, בשותפות עם סוחרים יהודים מברודי, צ'ורטקוב, פודהאיצה וקושובה ברוסיה, בגליציה המזרחית, ומוכרים לשלזיה, פרוסיה ואוסטריה, או מספקים את הסוסים לצבא האוסטרי.

בשנת 1791 פרצה בזלוצ'וב דליקה עצומה, שהרסה כמעט את כל העיר ובכללה גם בתי יהודים וביחוד חנויות־הם שבטבור העיר. לאחר השריפה הוחל בבניית בתי־חומה וחנויות־חומה.

סבל רב נגרם למסחר אחרי החלוקה השלישית

של פולין, כשהוקם בברודי גבול משותף עם רוסיה. מתוך מגמות של פרוהיביציוניזם כלכלי הוטלו דמי־מכס גבוהים. ממצב זה סבלו ביחוד סוחרי זלוצ'וב, שהיו כפופים ברובם למסחר הברודאי. אולם בראשית המאה הי"ט חל מפנה ניכר לטובה, ביחוד בשנת 1806־1812, בתקופת הבלוקדה היבשתית, שהטיל נפוליאון על כל נמלי אירופה.

* * *

חינוך הילדים של היהודים בזלוצ'וב בוצע, כבכל גליציה, במוסדות חינוך מסורתיים. בניגוד לשלטונות פולין, שלא היו מתעניינים בחינוך ילדי ישראל וגם לא היו דואגים לו, היו שלטונות איסטריה, בטפלם בחינוך הכללי בגליציה, דואגים גם לחינוך ילדי היהודים.

השלטונות התירו לקיים את מוסדות הדינוך המסורתיים, שנמסרו לפיקוחו של רב המדינה. בתקנון נקבעה אפילו מסגרת בתי־החינוך, בשיטה מסויימת, ותוכן למודיהם, התחייבויות המורים וגם זמנים קבועים לבחינות. שינויים אלה לא נתקבלו באהדה על־ידי היהודים — וזה הניע את השלטונות לשנות את עמדתם. אחרי חיסול הארגון הארצי של הקהילות, בשנת 1782, הורשו ילדי ישראל ללמוד בבתי הספר היסודיים הכלליים.

ב־27 במאי 1785 נדרשו הקהילות ליסד בתי־ספר כלליים. משלא נעשה ולא כלום בשטח זה, הוצאו פקודות חמורות, לפיהן הוטלה על הקהילות האחריות לכך שבני הנוער, עד גיל 13, ילמדו בבית־ספר כללי. מענין שגם ריש דוכנא היה חייב ללמוד בבית ספר כללי.

היהודים לא נתנו דעתם להוראות חמורות אלה, שכן חשו כי ביקור בבית־ספר יוליך את הנוער לשמד.

עם מתן ה"יודען־פאטענט" של הקיסר יוסף ה־2 בשנת 1789, שתפקידו היה לשנות את אורח חייהם של יהודי גליציה, חל גם מפנה חריף בעמדת הממשלה כלפי החינוך היהודי.

בסעיפים 11־14 של ה"יודען־פאטענט" חוייבו היהודים להקים בכל קהילה בית־ספר גרמני כללי "לשם תיקון היהודים בדרך ההשכלה". בנוגע לכך נקבע ששום יהודי לא יורשה להתחתן בלי שיוכיח בתעודה, שלמד גרמנית בבית־הספר או בביתו. לשם הכשרת כוחות הוראה מתאימים, הוקם בלבוב סמינריון למורים.

בראש רשת החינוך היהודי בכל גליציה היעמד

בשנת 1787 תלמידו ועוזרו של משה מנדלסון, הרץ הומברג, (1749־1841).

בשנת 1788 הוקמו בגליציה, כולל זלוצ׳וב, 48 בתי־ספר.

בתי־ספר אלה היו לנערים. רק בברודי ולבוב הוקמו גם בתי־ספר לנערות. להחזקת בתי הספר נוסדה קרן מיוחדת בסך 259.028 גולדן, שהוטלה על ראשי המשפחות.

בבית הספר בזלוצ׳וב, שנוסד, כאמור, בשנת 1788, שימש המורה יעקב פרנקל ומשכורתו השנתית היתה 200 גולדן. אולם היהודים לא נרתמו בעול ולא שלחו את ילדיהם לבית־הספר. לא הועילו השידולים בטוב ולא האיומים בעונשים וקנסות. שאיפותיו של יוסף השני לא מצאו כל הד ואהדה בקרב המוני בית ישראל. לא נשאר לממשלה בוינה מוצא אחר אלא לחסל, לפי דקרט של הקיסר פראנץ הראשון, מיום 26 ב־יוני 1806, את רשת בתי הספר ליהודים ואת הסמינריון. ניתנו פיצויים עלובים למורים, והם התפזרו ופנו איש לעברו.

* * *

כידוע, דרש הקיסר יוסף השני, במסגרת התיקונים היהודיים, להעביר חלק מיהודי גליציה לחקלאות.

ענין זה נידון בחוגי הממשלה בוינה החל משנת 1774. השפיעה בכוון זה תורת הפיזיוקרטים, וגם היה צורך לפצות את היהודים, שקיפחו את פרנסתם כתוצאה מאיסור חכירת הממזגות, ולהעסיקם בענפי חקלאות.

ליהודים שהתמסרו לחקלאות הובטחה הקטנת מס הסבילות בחמישים אחוז, ואח״כ שחרור מוחלט.

בעקבות התקנון היהודי, משנת 1785, נשארו אלפי משפחות יהודיות ללא פרנסה. הקיסר יוסף השני הורה, בדקרט מ־16/8 1785, להתחיל מיד בישובן החקלאי של 1400 משפחות יהודיות מכל רחבי גליציה. במסגרת זו הוטלה על מחוז זלוצ׳וב מכסה של 228 משפחות, בכללן 12 משפחות מהעיר זלוצ׳וב גופא. עד סוף 1793 הצליחו למלא את המכסה קהילות אלה: לשנב — 7 משפחות, אולסקו — 5, ביאלוקאמין — 9, פודקאמין — 7, קאמיונקא — 8, זאלושצה — 10, גולוגורי׳ — 6, זלוצ׳וב — 12, פומרזאני — 6, ויטקם — 8, בוסב — 7, זבורוב — 8, ביחד: 113 משפחות. על ברודי הוטלה מכסה של 128 משפחות, והן יושבו עד סוף 1803.

פעולה זו, שנעשתה באטיות, לא מצאה חן

בעיני השלטונות. המחוזות סאמבור, זולקווא, סטרי, רישא, טארנוב, מישלניצה, בוכניא גובי סונץ, זאלשציקי וצרנוביץ הצליחו, כבר בשנת 1792, למלא את המכסה שהוטלה עליהם. בדו״ח מיוחד הודיע על כך הגוברניון בלבוב — לוינה. בהוראה מוינה ביולי 1792 צוינו לשבח שלטונות המחוזות הנ״ל על שהוציאו לפועל את הפקודה בענין התישבות היהודים ועל מילוי המכסה, גם הובעה תודה לישובי המחוזות הנזכרים.

באותה הוראה ניתנה פקודה לנזוף במשרדי המחוזות טרנופול, זאמושץ, סטניסלבוב וזלוצ׳וב ולהטיל עליהם בכל החומרה לבצע את המשימה.

עד סוף 1803 התישבו 288 משפחות יהודיות, ב־104 חלקות אדמה. הרכב המשפחות היה: 258 גברים, 251 נשים. ילדים למטה מגיל 18: 146 נערים, 132 נערות. המתישבים קיבלו 29 בתים, 258 רפתות וגרנות, 461 סוסים, 389 שוורים, 412 פרות.

התקציב הדרוש לכיסוי הוצאות ההתישבות הוטל על הקהילות בשטחי ההתישבות. הוצאותיה של משפחה אחת הגיעו לכדי 250 גולדן.

כל 25, 30, 40 אבות־משפחה חוייבו בהוצאותיה של משפחה נצרכת אחת.

בשנת 1822 נפקדו בכל מחוז זלוצ׳וב מתוך החקלאים שהתישבו עד סוף 1793, רק אלה המשפחות שיושבו על חשבון הקהילות בלבד. השלטונות התיחסו אל המתישבים בחומרה יתרה, בדקו אותם אם הם מתאימים לחקלאות מבחינת כשרם הגופני ותכונותיהם. על המתישבים אסור היה לעבד את שדותיהם בכוחות זרים ולהתעסק במשלח־יד אחר.

מי שלא מילא את תפקידו כיאות, גורש מן הכפר. כך נאלץ בשנת 1823 החקלאי היהודי משה שליטר לעזוב את הכפר סאלוויא — שם נמצא כנראה חלק ממתישבי מחוז זלוצ׳וב — על יסוד החלטת משרד המחוז מ־23 ביולי 1825. הנימוק היה, שהיהודי לא מילא אחרי התנאים העיקריים של חקלאי יהודי, לא עבד בעצמו את אדמותיו ועסק גם במשלח־יד אסור; החלטת משרד המחוז אושרה על־ידי נציבות גליציה. שליטר הגיש ערעור בפני לשכת החצר בוינה. זו דנה בענינו בישיבתה ב־19 באוקטובר 1826 ואישרה את החלטת משרד המחוז.

בית הקברות בזלוצ׳וב

פרק 4
במאה הי״ט

בסימן מצוקה כלכלית סיימו ההמונים היהודיים בזלוצ׳וב את המאה הי״ח ובלי סיכוי כל שהוא שמצבם יוטב וישופר. בעשור הראשון של המאה הי״ט הלך וגדל עול־המסים שהוטל על־ידי חוכרי המסים מצד אחד והשלטונות מצד שני. הפיגורים בתשלומים נתרבו ובלי שים לב למצבם של היהודים, דרש משרד האוצר להשוות את החובות שנשארו ממס החבילות לאלה של המלווה המלחמתי משנות 1794־1798 של יהודי גליציה המזרחית. הסכום של 98,493 פל׳ הוטל על הקהילות, ובכללן זלוצ׳וב, שהיתה חייבת במלווה המלחמתי סך 2,041 פל׳ ושילמה רק 1,711 פל׳ יחד עם חובה במס הסבילות שעלה לסך 1,290. כל הקהילות ערערו על התביעה הזאת לפני הקיסר פרנץ.

בישיבת משרד האוצר ב־10.5.1803, הוחלט לחייב את קהילת זלוצ׳וב לסלק את חובה למלווה־המלחמה, 330 פל׳ ומס סבילות 1,290 פל׳ במשך עשר שנים. למרות הפשרה נבצר מהקהילה לציית להחלטה זו, כי בגלל גידול המסים נצטברו אח״כ בשנים 1810־1812 החובות ממס בשר כשר וממס נרות ונוסף לזה בעד איגרות חוב ממלכתיות, שהוטלו על היהודים בשנים אלה. ההיטלים של מס בשר כשר ונרות דיכאו לא רק את השכבות הדלות אלא גם השכבות האמידות לא השיגה ידן לקנות בשר. ליטרה בשר, למשל, בברודי או בזלוצ׳וב, עלתה לצרכן הנוצרי 6 קרייצר, ואילו ליטרה בשר כשר עלתה 20 קרייצר. אולם גם מחיר זה היה רק להלכה. למעשה היתה לחוכרים היכולת להעלות את המחיר, הואיל והם היו פטורים מכל מתחרה והבשר היה המונופולין שלהם. חמור הרבה יותר היה המצב במס נרות־שבת. החוכרים ועוזריהם התיחסו באכזריות איומה כלפי היהודים שראו בהם „שטני־עינויים" ו„סוחטי כספים".

גם ביתר המסים נעשה ליהודים עוול גדול, בהערכה ובגבייה.

בשנות 1811־1819 התלוננו יהודי זלוצ׳וב על כך, שהשמאים הנבחרים על־ידי הקהילה להערכת מס־השלמה (לפי ההכנסות והרכוש) עובדים בשיתוף עם ראשי הקהילה והם ממש שולטים ברכושם של חייבי המסים. דעתם היא המכרעת והם הסמכות הבלעדית בהערכת המסים ואף השלטונות קצרה ידם לשים מעצור למעשיהם. מהמסים הישירים למדינה, שהוטלו בשנים אלו על היהודים:

א) מס מגרשים; ב) מס בנינים; ג) מס אישי; ד) מס הכנסה. נוסף לזה מס־השלמה לכיסוי ההכנסות הפחותות ממס־הבשר ומס הנרות.

ענינים אלה גרמו, כמובן, לסחיטות, למחלוקת תמידית וסכסוכים בקרב הקהילה, להגברת ההתמרמרות ויצירת אופוזיציה קבועה. הערעורים המרובים הניעו בשנת 1826 את השלטונות להציע ביטול גביית מס התוספת בשנה זו. ההצעה נתקבלה על־ידי הממשלה הוינאית, הואיל ונוכחו לדעת שבמקום מס הכנסה של 1 פל׳ 17 וחצי קרייצר, שחל על נוצרי אחד, משלם כל יהודי פי חמשה.

„בשנת 1805 תכננה הממשלה המרכזית בוינה תקנון יהודי חדש, מותאם לדרישות הזמן ומבוסס

על תזכירים והערות על מעמדם והשפעתם של היהודים, על האוכלוסיה הלא־יהודית וכן על פעילותם הכלכלית־החברתית מבחינת המדיניות הממלכתית.

שמיד, שר המחוז של זלוצ׳וב, העביר ב־14 באוגוסט 1806 דו״ח מקיף עם הערות „על יהודי גליציה, נוכח התקנון היהודי החדש״.

לפי דעתו נחוץ דיון מעמיק בבעיה היהודית בכלל. אחרי תאור כללי של המצב האוכלוסיתי במחוז זלוצ׳וב הודגש, שהתושבים הם אדוקים אולם מתחסדים ובלתי מוסריים, נתונים לשתיינות — דבר שנהנה מעידוד בעלי האחוזות, המעונינים להפיק מחכירות בתי־מזיגה רווחים גדולים.

משגה הוא לראות ביהודים את הגורם למצב הירוד של האוכלוסיה. אמנם היהודים הם רודפי בצע ומבקשים בכל דבר רק את טובתם, אך יש לקחת בחשבון גם את התנאים העושים אותם לגורם מזיק, הן בכפרים והן בערים.

בערים, מתחרים הם עם הסוחרים הנוצרים ואף עם בעלי־מלאכה. בחייהם הפנימיים רואה הוא את סיבת הרעה בקיום הקהילות, המחזקות את הבדלותם וליכודם כלאום. בפרק מיוחד נכתב על המסחר היהודי הסובל לא מעט מחוסר הון, והתוצאה — הכרח לקחת הלוואות ברבית גדולה.

שכבה קטנה העוסקת בעסקי־כספים ובמתן הלוואות ברבית קצוצה מתעשרת על חשבון הלווים ומנצלת כל מצב לריבוי הונם.

משפטים וסכסוכים הם תופעה אפינית ליהודי גליציה בחייהם הפרטיים והציבוריים. בכל קהילה וקהילה טכסוכים ומחלוקות לאין שיעור. הדיכויים מצד חוכרי מס־בשר ונרות גורמים להלשנות וקיום מלשינים. לפי חישובו של שמיד, משלמת כל משפחה יהודית בממוצע 28 פלורין לשנה.

בעומס המסים רואה שמיד אחת הסיבות העיקריות לכך, שהיהודים הם בלתי מוסריים ומגלים התנגדות לשלטונות.

בסקירה מיוחדת מציע שמיד הצעות ממשיות לשיפור המצב, הצעות שתשמשנה יסוד בתכנון התקנון החדש:

א. לבטל את השפעתם על האוכלוסיה ולהגביל את רבויים.

ב. לבטל את הרגש הלאומי.

ג. ע״י שינוי עיסוקם, העברתם לעבודת האדמה ומלאכה, להפכם לגורם מועיל במדינה. לשם כך על הממשלה לבצע שינויים בהגבלת הנישואים, להכריחם

לבטל את הלבוש היהודי, להקים בתי ספר, לאסור על הנוער ללמוד תלמוד לפני סיום בית הספר היסודי. ועיקר העיקרים, חיסול הקהילות כי הן הנופחות ביהודים את הרוח הלאומית!

הקהילות מיותרות. את תפקידי הקהילה והרבנות יש למסור לעיריות. שמיד מציע לגייס את היהודים לצבא, כי רק שם יסתגלו לתושבי המדינה. שרות בצבא הוא אחד ממוסדות החינוך המצויינים ביותר.

הוא מציע עוד להקים בתי־עבודה ולהכניס לשם את הבוחלים בעבודה.

תזכירים דומים שלחו גם שרי־המחוז ביתר חבלי גליציה.

במשרדי הגוברניום הגליצאי ובמשרדי השלטון המרכזי נערמו ניירות ובהן תכניות להפיכת יהודי־גליציה לאזרחים נאמנים ומועילים למדינה.

אולם — ענין חידוש התקנון היהודי הוסר מסדר היום למספר שנים.

במקום התיקונים ושיפור המצב, עליהם דובר ונכתב כה הרבה, הלך וגדל עומס המסים.

נטל לא קל היה גם ענין דמי־האכסון הצבאי, ביחוד בשנים 1810—1811. בינואר 1811 הגישה קהילת זלוצ׳וב תלונה, שהערכת בתי היהודים היא גבוהה מן הערך המציאותי וכל זה כדי שיוכלו להטיל דמי־אכסון צבאי גדולים יותר. באותה שנה ערערו שוב נגד אומדן המסים, שהוא בלתי צודק ועומד בניגוד למצב האמיתי.

בשנות העשרים העלו השלטונות במידה ניכרת את מיכסת המסים. כמו יתר הקהילות, הגישה גם זלוצ׳וב בקשה להקטין את המסים, נוכח השפל הכלכלי של האוכלוסין. ביחוד הצביעו על התנהגותם האכזרית של חוכרי מס הבשר והנרות. הפעם נקט הגוברניון עמדה פייסנית, כי היטיב לדעת עד מה נידלדלו המוני ישראל. הוא הציע לוותר על מס־ההשלמה, אף טען שאם רוצים להצליח בגביית המסים, יש לתקן את היחס המשונה שבין ההיטלים ובין ההכנסות של חייבי המסים. בהתחשב עם התמרמרותה של האוכלוסיה היהודית — כפי שתואר בתלונות הקהילות — לא נרתע הגוברניון מלצעוד עוד צעד אחד והציע לבטל את מס־הנרות, מס־ההשלמה והמס המיוחד. אבל וינה לא רצתה אפילו לשמוע על כך ולא כל שכן לדון בענין זה. תגובתה היתה שלילית בהחלט. וינה האשימה את הגובים־החוכרים במצב שנוצר והציעה למסור את הגביה לרשויות המקומיות.

אולם בטרם נתקבלה החלטה, נדרשו שרי המחוזות לחוות את דעתם.

שר המחוז של זלוצ׳וב, יחד עם שרי המחוז של טרנופול, סטניסלבוב, פשמישל ולבוב, הביע את הסכמתו להצעת וינה — אולם מכל הענין לא יצא ולא כלום, וגם בשיטת המסים לא חל כל שינוי.

בשנת 1810 נערך מיפקד של יהודי גליציה ובו נמנו בעיר זלוצ׳וב 361 משפחות יהודיות: 674 גברים, 764 נשים, בס״ה 1438 נפשות.

בכל מחוז זלוצ׳וב היו 6209 משפחות יהודיות: 24.760 נפשות — 11864 גברים; 12,896 נשים, עליה ניכרת לעומת השנים 1788.

כעבור תשע שנים, בשנת 1819, נפקדו בכל המחוז 6658 משפחות יהודיות, בהן 288 משפחות חקלאיות.

בהשוואה למיפקד שנערך בשנת 1810 יש לציין שמיספר המשפחות היהודיות במחוז זלוצ׳וב גדל במשך שבע שנים ב־449 משפחות.

בשנת 1826 נפקדו במחוז זלוצ׳וב 204.817 נוצרים, 30.134 יהודים.

בשנת 1827 נמנו בתוך 327.612 תושבים — 31.936 יהודים. לעומת שנת 1826 היה זה ריבוי של 1802 נפשות.

מתוך נתונים אלה נודעים לנו כמה פרטים, אמנם בהיקף מצומצם מאד, על התעסוקה של היהודים בשנות העשרים של המאה הי״ט.

בשנת 1820 היו:

א) 3073 קמעונים יהודיים בכל גליציה. במחוז זלוצ׳וב — 284.

ב) רוכלים ומחזיקי דוכנים היו בשנת 1824 במחוז זלוצ׳וב — 80.

ג) סוחרי־עצים — 101.

בשנת 1820 היו בכל מחוז זלוצ׳וב 1842 סוחרים מכל הסוגים. אולם 708 סוחרים היו בעיר ברודי בלבד. סוחרים יהודים בעלי פירמה עצמאית היו במחוז זלוצ׳וב — 30. בברודי גופא היו 63 פירמות.

מלאכות בשנת 1820 היו:

א. מתוך 2015 עושי יי״ש בכל גליציה היו במחוז זלוצ׳וב 305.

ב. חייטים מ־1358 — 190.

ג. זבנים: 77 — 12.

ד. עושי מוכין: 8 — 3.

מתוך 7194 בעלי־מלאכה בכל גליציה היו במחוז זלוצ׳וב 989 (מהם 393 בעיר ברודי בלבד).

במספר זה מהווים עושי היי״ש שליש אחד, וחייטים, סנדלרים, פרוונים ושזורים, ביחד שליש אחד.

בראשית המאה הי״ט התחילה מתפתחת בסביבות זלוצ׳וב תעשית אריגים, בדים, חגורות־משי, נייר, אבק־שריפה, דונג, נרות, עורות, עמילן, ואפילו בתי יציקה לברזל (בסיאלצה, בונקובה, אוסטאפלופצה). המפעלים התקיימו רק זמן קצר. הסיבה — חוסר הון ומחסור בחומר גלמי וכוחות מאומנים. מרבית המפעלים נוסדו בתמיכת הממשלה ובהון של אנשים מן החוץ. מסחר המפעלים האלה היה בחלקו המכריע מרוכז בידי יהודי זלוצ׳וב.

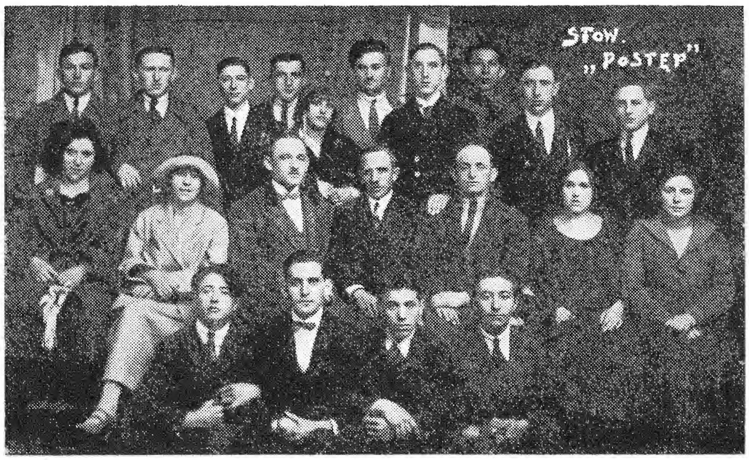
במחצית הראשונה של המאה הי״ט היתה קהילת זלוצ׳וב נתונה בידי משפחות, שהיו ברובן קשורות עם חוכרי המסים. הם אחזו בהגה השלטון במשך עשרות בשנים, בלי להתחשב בהוראות התקנון היוזפיני, לפיו נתחייבו לערוך בחירות כל שלוש שנים. התקיפים מצאו תמיד אמתלה מתאימה כדי להשפיע על שלטון המחוז, שלא יבצע סעיפי התקנון.

בשנת 1821 העסיק את יהודי גליציה ענין הלבוש היהודי. לפי סעיף 47 של התקנון היוזפיני מוטל היה על יהודי גליציה לחסל עד שנת 1794 את הלבוש המסורתי המבדיל אותם מיתר התושבים. הוצאו מן הכלל רק הרבנים. היהודים לא צייתו ולא נקפו אצבע כדי להיענות לדרישת התקנון. עקב התנגדות גלויה זו לא נשאר לשלטונות מוצא אחר אלא לבטל, ב־1790.20.v, את ביצוע התקנה.

בשנים 1816־1821 טיפלה הממשלה המרכזית בוינה בהכנת תקנון יהודי חדש, וזממה לאסור, בדרך החוק, על היהודים את תלבושתם המסורתית. נציב גליציה, ברון האואר, המליץ להכניס בתקנון החדש איסור מפורש על הלבוש היהודי.

מזימות אלו, שנודעו באיזו דרך שהיא לציבור היהודי בגליציה, עוררו בקרב ההמונים תנועה נגדית.

ביזמת קהילת סטרי, שהיתה הראשונה שהחליטה לצאת נגד דרישת הגוברניון, הגישו כל קהילות גליציה לוינה כתב־בקשה להשאיר ליהודים את לבושם. קהילת זלוצ׳וב, שהצטרפה גם היא לפנייה זו, שלחה פטיציה משלה. גם הסוחרים והפרוונים הגישו תזכירים מיוחדים, בהם הצביעו על הנזק החומרי שגזירת הלבוש תביא למקצועות השונים של יהודים ולא־יהודים. לדרישות הקהילות, הצטרפו גם המשכילים — להוציא את קבוצת משכילי ברודי שבתזכיר מיוחד נימקה את הסכמתה להצעת הברון האואר

קבוצת אנשי „קדימה" („פוסטמפ")

בכך, ששינוי הלבוש יחיש את תהליך האירופאיזציה בקרב יהודי גליציה. ביזמת קהילות גליציה הגישו פטיציות נגד גזירת הלבוש גם הסוחרים והפרוונים ובעלי בתי החרושת לטקסטילים ומשי מתוצרת אוסטריה. באפריל 1821 הגיעה מוינה תשובה, שהנימוקים שהובאו בכל תזכירי הקהילה נגד החלפת הלבוש הם בלתי נכונים, והראיה: במורביה הוכיח שינוי הלבוש היהודי, שההוצאות הכרוכות בדבר לא הפחיתו את הכנסת מס־הבשר.

עם כל זאת, לא נתקבלה הצעת הגוברניון ובעית הלבוש נדחתה.

בשנים אלו התגברה בזלוצ׳וב וסביבתה תנועת החסידות במידה כזו, שהשלטונות התעניינו בהיקפה והשפעתה על האוכלוסיה היהודית. בעיקר הופנתה תשומת לבם של השלטונות להתפשטותה של החסידות במחוז זלוצ׳וב. נוסף לחרם שהוכרז בשנת 1815 בלבוב נגד המשכילים, הוציאו השלטונות, לפי הוראות מיוחדות מוינה, פקודות חמורות לעקוב אחרי החסידים וצדיקיהם על מנת לדכא את תנועתם.

בשנות השלושים והארבעים החלו ראשי הקהילות, ביזמת המשכילים, לדאוג לשיפור מצבם הפוליטי של יהודי גליציה וגם להשתדל בפני השלטונות שיחסלו את המסים המיוחדים ויקטינו את עול המסים בכלל.

בשנת 1846 עבר על מחוז זלוצ׳וב משבר כלכלי קשה, כתוצאה מהכנות המהפכנים הפולניים למרד בגליציה המזרחית, ביחוד במחוזות לבוב, סטניסלב, סאמבור וזלוצ׳וב.

במחוז זלוצ׳וב עמדו המתקוממים להתארגן בפלוגות על מנת להתנפל על העיר זלוצ׳וב. אולם עקב התנגדותם של האכרים — ברובם רותנים — למשימות האצילים הפולנים, התפרקו הפלוגות. מצב זה גרם לאי־שקט ולהפרעות ניכרות בחיים הכלכליים, וסבלו מכך בעיקר היהודים.

בשנת 1847 התכנסו בלבוב — ביזמת הקהילה הלבובית, שבראשה עמדו אנשים בעלי השכלה אקדמאית — ראשי הקהילות לשם התיעצות על מצבם של היהודים. לכך הצטרפה גם קהילת זלוצ׳וב, על אף שבראשה עמדו חרדים שטרם הבינו את הצד החיובי שבפעולה הפוליטית של הקהילה. בכנס זה הוחלט להגיש לממשלה המרכזית פטיציה ובה תיאור המצב האמיתי של היהודים. פטיציה זו נשלחה רק מטעם הקהילות הגדולות.

בשנות השלושים הקימה קהילת זלוצ׳וב בית־חולים שהוחזק זמן־מה בתרומות של נדיבים. אולם אחר כך הוזנח בית־החולים בגלל חוסר אמצעים. אולם עם פרוץ מגפת החולירע ומחלות אחרות בקרב דלת העם — החליטה הקהילה לפנות אל משרד המחוז בבקשה להתיר תוספת קרייצר אחד לליטרת בשר־כשר להחזקת בית־החולים.

ב־4 למרס 1845 הגיעה מוינה ההסכמה להוסיף „חצי קרייצר לכל ליטרה של בשר־כשר להחזקת בית־החולים היהודי".

משנת 1847 היה קיים גם בית־חולים מחוזי לחולי־עגבת בהנהלתו של הרופא היהודי משה רכן, הכירורג העירוני.

ב־1 ביולי 1849 הוסכם בין הרופא לבין העיריה להפוך את המוסד הזה לבית־חולים כללי אזרחי. הוא ביצע את כל הסידורים הדרושים ובכללם תאורה. בהתאם להסכם שולם לבית החולים מקופת העיר

סך 16 קרייצר ליום בעד כל חולה.

על יסוד הדו"ח של רופא המחוז, ד"ר קראטר, מ־20 במארס 1853, נוכח משרד המחוז כי בית החולים אינו מספק את צרכי העיר. נחתם הסכם חדש עם רכן. בנובמבר 1853 הוכר בית החולים כמוסד רפואי של העיריה, בהנהלתו של רכן. אחרי פטירתו של רכן, בשנת 1857, ניהלה אלמנתו, גציא רכן, את בית החולים יחד עם אברהם אמפר (ובשותפות חשאית עם הכירורג מכס דויטש). הואיל והמצב לא שופר, תרם הועד הארצי 3000 פל' לבנין בנין חדש, מתאים יותר לבית החולים. נוסד ועד־בנין שהיה מורכב מנציגי אזרחי העיר, אך הוא לא היה פעיל ודבר לא נעשה. רק בשנת 1872 קנה ועד המחוז בית מיוחד ובו שוכן בית החולים העירוני.

יהודי זלוצ'וב לא התרשמו ממאורעות שנת 1848 כיהודי לבוב, טרנופול, סטניסלבוב, זולקווא וברודי.

יחד עם יתר הקהילות בגליציה הפסיקו יהודי מחוז זלוצ'וב עם מתן הקונסטיטוציה במרס 1848, לשלם את המסים המיוחדים, וזה ברוח תעודת החוקה (סעיף 25, 27) בה הוצהר חופש ושוויון בתשלום המסים.

אולם שלטונות העיר, דעתם היתה אחרת.

ב־16 באפריל קיבלו קהילות מחוז זלוצ'וב הודעה מפורשת מאת משרד המחוז. נאמר בה, שעל יסוד תלונותיהם של חוכרי מסי הנרות והבשר־הכשר, רואים השלטונות חובה לעצמם להודיע, כי המסרבים לשלם, מסתמכים על שמועות שוא, כאילו בוטלו כל אותם המסים. לפיכך חייבת כל קהילה להודיע ברבים, כי לא חל כל שינוי וחובה היא לפרוע את כל התשלומים כמקודם. הקהילה חייבת להודיע לא ליהודי העיר בלבד אלא גם לכפרי הסביבה המשתייכים לקהילת זלוצ'וב ולשקוד על כך שלא יחולו שום הפרעות או הפסקות בתשלומי המסים לחוכרים.

מתוך פחד שיפסידו את רווחיהם, פעלו חוכרי המסים מאחורי הקלעים והם שדרשו מאת השלטונות לנקוט צעדים חריפים. זה ארע לא רק בזלוצ'וב או בגליציה בלבד. הוראות דומות ניתנו בכל מדינת אוסטריה, והדבר הרגיז את היהודים. הם התעוררו להילחם בתקיפות נגד מדיניות דו־פרצופית זאת של הממשלה שסברה, כנראה, כי תוכל לפרש ברוח שונה משלה, את חופש הדת והאמונה והשוויון.

ביוני 1848 התקיימו הבחירות לפרלמנט הראשון, שנועד להחליט על הקונסטיטוציה הראשונה. הואיל ולזלוצ'וב לא נשקפו סיכויים לבחור בציר יהודי, לא

גילו יהודי העיר שום פעילות פוליטית כדרך שעשו יהודי סטניסלבוב, ברודי ולבוב.

בזלוצ'וב נבחר הכומר היוני־קתולי גרזגור לויצקי (רותני). לא ידוע כיצד נהגו היהודים, אם הלכו לקלפי ובמי בחרו. בזמן כינוס הפרלמנט, בשנת 1848, נכתב בעתון „עסטערייכשעס צענטראל ארגאן פיר גלובענס פרייהייט געשיכטע אונד ליטעראטור דער יודען" (בעריכת ד"ר איזידור בוש וד"ר מאיר לטרסיס בוינה), שכל קהילות גליציה יגישו לפרלמנט פטיציה בה יתארו בהבלטה את מצבן: ההגבלות החלות עליהן, עומס המסים, ביחוד מס בשר כשר ומס־נרות, ובסוף יציגו את תביעתן לשווי־זכויות.

היזמה הוכתרה בהצלחה וכל הקהילות חתמו על הפטיציה. מטעם קהילת זלוצ'וב חתם ראש הקהילה, דב בר לנדא. העתק ממנה נמסר לציר המחוז. הפטיציה נשלחה לצירים היהודיים מגליציה: הרב דב בעריש מייזליש, המטיף מאנהיימר ואברהם היילפרין, לצירים הפולנים שהיו ידועים כתומכים בשווי־זכויות ליהודים וכן לצירים היהודים שלא מגליציה: ד"ר אלדולף פישהוף וד"ר גולדמרק.

יהודי הקהילות הגדולות כגון ברודי, לבוב, זולקווא, קיבלו בשמחה את החלטת הפרלמנט בקרמזור לבטל את המסים שהיו מוטלים על היהודים. את קבלת ההחלטה הזאת יש לזקוף לא במעט לזכותו של הציר היהודי מברודי, המטיף הוינאי מאנהיימר.

אין לנו כל ידיעות על תגובת יהודי זלוצ'וב. בעתונות היהודית של הימים ההם אין כל הד. הם התיחסו, כנראה, אל המאורעות בוינה באדישות, בלי שהבינו כי גורלם קשור בהם.

גם לאחר 1848 לא נסתמן דבר ולא נשתנה אורח חייהם של יהודי זלוצ'וב. הנהלת הקהילה היתה בידי החרדים, שניהלו את עניניה ברוח המסורת בלי לעשות דבר לשיפור מצבם של ההמונים.

השפעת המשכילים המעטים בעיר היתה אפסית. לכן אין פלא שראשי הקהילה התיחסו בשוויון־נפש אל הפעולות הפוליטיות שבוצעו בשנים אלו על־ידי נציגי הקהילות של לבוב, טרנפול, סטניסלבוב וברודי למען שיפור התנאים הפוליטיים והחברתיים של יהודי גליציה. ובכך הכוונה למאמצים שנעשו בשנת 1853 למען ביטול החוק מ־2 באוקטובר 1853, המגביל את זכות הבעלות של היהודים, שהוענקה בשנת 1848, או — ביטול החוק משנת 1803 האוסר להחזיק עוזרות מיניקות, שוליות וחניכים נוצרים,

חוק שבוטל בשנת 1848 אך תוקפו חודש בשנת 1853.

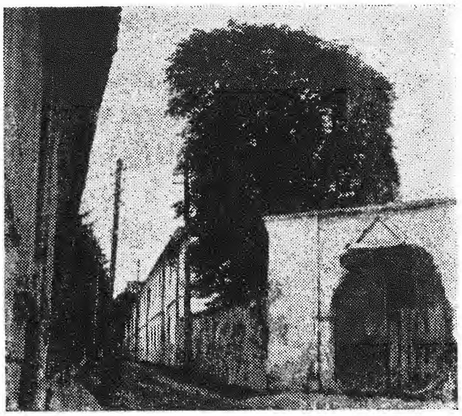
בשנת 1860 הותר ליהודים לרכוש נכסי דלא ניידי. מעניין לציין, שבניגוד לשאר הקהילות בהן הגישו יהודים לא מעטים בקשות לרכישת מגרשים, בתים, אחוזות וקרקעות, הגישו בזלוצ׳וב, רק שני יהודים בלבד בקשה כזו, הלא הם: א) ראש הקהילה הרמן בורשטין, שציין את דבר היותו למעלה משלושים שנה ראש קהילה, וקיבל את האישור בשנת 1862; ב) משה שודרון, שקיבל את האישור בשנת 1864.

בשנת 1850 הוקמו באוסטריה, לראשונה, לשכות־מסחר־ותעשיה, מהן — אחת בגליציה, בברודי, שכללה את המחוזות טרנופול, צ׳ורטקוב, ברזואנו וזלוצ׳וב. לנשיא אותה לשכה נבחר מאיר קאליר מברודי.

לפי הארגון החדש של רשת בתי הדין בגליציה הותרו להופיע בהם רק 106 עורכי דין. במספר הזה היו כלולים 20 עורכי־דין יהודים. בזלוצ׳וב, מקום מושבו של בית־הדין המחוזי, הותרה הופעתו של עו״ד יהודי אחד בלבד, ד״ר אדולף רכן.

בהנהלתה של קהילת זלוצ׳וב לא חלו כל שינויים. משנת 1831 עד 1850 היה הגה השלטון בידי דב בר לנדאו, ואחר כך — בידי הרמן בורשטיין, ששלט ביד חזקה עד 1863. אולם לאט־לאט הצליחו המשכי־לים לתפוס את הגה השלטון בקהילה. אחרי בורשטיין נבחר לנשיא הקהילה המשכיל נטע שור. מני אז עמדו בראש הקהילה בזה אחר זה המשכילים: נטע שור, יהודה פונקנשטיין, יוסף קוטין. הללו היו ממתנגדי החסידים החריפים ביותר, שלא נרתעו מלבצע תכניות רבות על אפם ועל חמתם של הקנ־אים. לא פעם פרצה בעיר מחלוקת חריפה בין החסידים ומתנגדיהם.

בשנת 1860 דנה הנהלת הקהילה בדבר ייסוד בית־ספר יסודי לפי דוגמת אלה שהיו קיימים בטרנופול, לבוב, ברודי ובוליחוב. הקהילה פנתה אפילו אל הנהלת בית הספר בבוליחוב, בהנהלת שלמה רובין (1823־1910), בבקשה לשלוח לה את תקנות בית־הספר. בוליחוב נענתה לבקשה, אך בהנהלת הקהילה בזלוצ׳וב לא יצא הענין מגדר דיונים והתיע־צויות. מוסתים על ידי החסידים התיחסו, כנראה, המוני התושבים באיבה אל בית הספר ונמנעו מלשלוח שמה את ילדיהם. למרות שלפי החוק היה הביקור בבית הספר חובה, הרי תמיד נמצאו תחבולות כדי

קסרקטיני הצבא האוסטרי

להתחמק ממנה. בית הספר הוקם בשנת 1869, אך נסגר כעבור שנים אחדות.

בינואר 1866 ניגשו ראשי הקהילה לייסד קרן לתמיכת עניים.

התקיימה התיעצות בביתו של הרב והוחלט לאסוף את הכסף הדרוש. יוסף זאב שוגר, זלמן האלברטאל, יעקב שמואל לאקס ושמואל אוארבך הלכו מבית לבית, „בגדולים החלו ובקטנים כילו — וידברו במתק שפתים על לב איש ואיש למען ישימו עליהם לחוק לתת מדי שבוע בשבוע איש ואיש כמתנת ידו״. בדרך זו נאסף בכל שבוע 40 גולדן „למשען לחם״.

המשכילים, יהודה פונקשטיין ויוסף קוטין, שעמדו בראש קהילת זלוצ׳וב היו מושפעים מרוח הדרישות של הארגון „שומר ישראל״ בלבוב, שגרם לשינויים ניכרים בחיים הפוליטיים של יהודי גליציה. בעיקר היתה מגמת הארגון להעמיד את הקהילות על יסודות תקינים ולהתאימם לדרישות הזמן. ביזמתו דרשה הנציבות מהקהילות לבצע ריאורגניזציה על בסיס תקנון אחיד לכל הקהילות במדינה. „שומר ישראל״ עשה מאמצים לייצב את מעמד הקהילות על־ידי קביעת תקנון אחיד, מאושר מטעם הממשלה, וליכוד כל הקהילות בארגון ארצי מאוחד. הקהילות נדרשו להשתתף ביום הקהילות שנקרא על־ידי „שומר ישראל״ להתכנס בלבוב ב־18־20 ביוני 1878. קהילת זלוצ׳וב היתה מיוצגת בכינוס זה על־ידי שמואל אוארבך ויוסף קוטין, שלקחו חלק פעיל בדיוני הועידה על דבר התקנון של יום הקהילות. יוסף קוטין נבחר גם לחבר הועדה, עליה הוטל להוציא לפועל את החלטות יום הקהילות.

אחרי „יום הקהילות״ פתחו החרדים במלחמה

עקשנית נגד כל חידוש בקהילות והתארגנו ב„מחזיקי הדת", בראשותם של הרב מקראקא ר' שמעון סופר (שרייבר) והאדמו"ר מבעלז. קהילת זלוצ'וב מחתה יחד עם שאר הקהילות נגד משימותיה של „מחזיקי הדת".

אחרי מתן שווי־זכויות מלא ליהודים חל מפנה ניכר בחיי היהודים. אמנם חוגי החרדים היו שרויים במבוכה, חוששים היו כי חופש זה כרוך גם בהתחייבויות לשירות הצבא, דבר שיפגע קשה במסורת ובמנהגי היהודים.

גם תקיפי הקהילה הלא־חרדים חששו מפני האפשרויות לבקר בבתי הספר, ובאוניברסיטאות, כי על ידי כך ירבו חוגי האינטליגנציה ובוא יבוא יום והללו יתפסו את הגה השלטון בקהילה.

פרנסי הקהילה בתקופה זו הם: שמואל אוארבך, אריה וינברג, מרדכי מויטר, אליעזר שורץ ואברהם גרפונקל. משנת 1895 שימש אליהו ואשיץ, (אביו של ד"ר אפרים ואשיץ) מזכיר הקהילה ורושם לידות, נישואים ומיתות.

בתקופת הפרלמנטריזם האוסטרי (1873־1918) בחרה זלוצ'וב יחד עם ברודי, בבחירות ישירות, את הצירים לפרלמנט בוינה.

בבחירות הישירות הראשונות, בשנת 1873, נבחר ד"ר יואכים לנדא מברודי, שישב בפרלמנט עד שנת 1879. אחריו נבחר הנוצרי האוזנר. אחריו, בשנת 1885, נגד המועמד היהודי שנתמך על־ידי החסידים — מנהל מסילת הברזל קארל לודביג — יועץ החצר ד"ר אדוארד סותור פרייהגר פון פרידריכסטאל, שכיהן בתפקיד זה עד 1891. אחריו הציג את מועמדותו מנהיג „שומר ישראל", ד"ר אמיל ביק (1845—1906), נגד ד"ר סותור, שנתמך, אף שלא היה יהודי, על־ידי הרבי מבעלז. ד"ר ביק נבחר והצטרף לסיעת הפולנים. הוא ייצג את הערים זלוצ'וב — ברודי עד יום מותו, בקיץ 1906. הגורמים המכריעים ביותר בבחירות היו מקח, שוחד וקניית קולות של בוחרים.

בשנת 1906, אחרי פטירתו של ד"ר ביק, התקיימו בחירות מילואים. הפעם הועמד מטעם הציונים אדולף שטאנד, ונגדו, מטעם המתבוללים, רופא יהודי מזלוצ'וב, ד"ר יוסף גולד. זה האחרון שנתמך על ידי חותנו יוסף גולד, ראש קהילת זלוצ'וב, נבחר בלחץ השלטונות ואמצעי קורופציה מחפירה. ד"ר גולד ישב בפרלמנט עד אביב 1907.

* * *

במחצית המאה הי"ט, עד 1883, כיהן בזלוצ'וב כרב העיר ר' חיים בורשטיין, ואחריו ר' יואל אשכנזי, מצאצאי החכם צבי.

משנת 1860 כיהן בזלוצ'וב כראש־אב־בית־הדין, ר' ישעיהו זאב רוזנברג, יליד זלוצ'וב. הוא היה למדן מופלג ובעל מידות נעלות. ר' ישעיה זאב היה מורו של ר' שלום שודרון, הרב בברז'אני.

אחרי פטירתו של ר' ישעיה זאב, נתמנה לראב"ד ר' מנחם מנדל מייזל, שהיה לפני כן רב בשדה־לבן (ביילוצרקוב) שבאוקראינה, אך כאורח אוסטרי, לא קיבל שם זכות ישיבה ונאלץ לחזור לזלוצ'וב, אל חותנו ר' משה שודרון. ר' מנחם מנדל, שהיה חסיד סדיגורא, נתקבל בזלוצ'וב יחד עם הרב פייבל רוהאטין שהיה „מתנגד" וקשתה על שניהם הישיבה בצוותא.

הרב ר' פייבל רוהאטין (1858־1910), יליד לבוב היה, תלמידם של הרב אבנר, למדן ידוע בלבוב, והרב הלבובי ר' יצחק אטינגא. הוא היה חתנו של הגביר משה גריס מקוליקוב. בגיל 16 הוא הוסמך לרב על־ידי הרב צבי אורנשטיין, הרב יצחק אטינגר והרב יצחק שמלקיש. בשנים 1878־1883 היה רב בנאראיב. בשנת 1883 נבחר לרב בזלוצ'וב. הוא התמסר גם ללימודים כלליים והתכונן לבחינת בגרות. בשנת 1893 עמד בבחינות בגימנסיה בזלוצ'וב וקיבל תעודת בגרות — דבר שהרגיז את החסידים. הוא נתקבל לאוניברסיטה בלבוב ולמד בפקולטה לפילוסופיה, ובשנת 1898 קיבל את תעודת־הסיום. הוא הכין גם מחקר על הרמב"ם כדי להשיג תואר דוקטור לפילוסופיה.

על אף עיסוקו בלימודי חול, לא הזניח את עבודתו הרבנית ותלמוד תורה. הוא הוציא לאור ספר הלכה בשם „משפט מחוקק". הוא היה הרב החרד הראשון שבחגיגה פומבית, נאם בבית הכנסת בשפה הפולנית.

ר' פייבל רוהאטין עמד בקשרים ובחליפת מכתבים ערה עם אנשי מדע יהודים — פרופ' ד. ה. מילר, ד"ר גידמן, שלמה בובר, ובשו"ת תורניות עם גדולי הרבנים בני־דורו. הוא לקח חלק פעיל בחיים הציבוריים בזלוצ'וב, היה חבר העיריה, ניהל קורסים לתלמוד.

בשנת 1901 פרץ, על רקע קבלני טהור, סכסוך חריף בינו ובין הגביר הנודע בזלוצ'וב, יוסף קוטין.

השלטונות פרסמו מיכרז לבניית קסרקטין. קוטין, שהיה קבלן מקצועי, הגיש את הצעתו וגם הרב

רוהאטין הגיש הצעה. הצעתו של הרב רוהאטין — שהיתה, כנראה, זולה יותר — נתקבלה ולו נמסרה בניית הקסרקטין. קוטין לא סלח זאת לרב רוהאטין והתקשר נגדו עם מתנגדיו — החסידים. בגלל המרי־בות נאלץ הרב רוהאטין לעזוב את העיר. רק אחרי שנים מספר — בשנת 1907 — חזר וישב על כסא הרבנות עד פטירתו (1910).

בזמנו היה הראב״ד הרב מנחם מנדל מילר, יליד טרנוב. הוא נתקל, כאמור, בהתנגדות החסידים, שראו בו עוזרו ותומכו של הרב רוהאטין.

פרק 5

תחת הכיבוש האוסטרי

כשסופחה רייסין לאוסטריה, היתה זלוצ׳וב עיר הרוסה ומדולדלת, מחוסרת בתי מגורים במצב תקין ומצומצמת במספר אוכלוסיה.

לפיכך חשבו האוסטרים, כי זלוצ׳וב אינה עיר. הם היו, לפי דו״חות הפקידים, דבר־בינים בין תושב־עירוני ואכר.

התאוששות העיר זלוצ׳וב והתפתחותה התחילו למעשה עם מנויו של פון טאנהאוזר לשר המחוז.

משרד המחוז נמצא בברודי. בשנת 1783 נידונה בממשלה השאלה אם להעביר את המשרד לזלוצ׳וב. קהילת ברודי ביקשה להשאיר את המשרד במקומו, בהתחשב באינטרסים הכלכלים של העיר. ההעברה נדחתה עד 1787 ואין לדעת אם בשל בקשתה של קהילת ברודי.

הפולני בויאקובסקי, שעד 1782 היה שר המחוז בברודי, נתמנה בשנת 1783 כראש המחוז בזלוצ׳וב.

בשנת 1787 הועבר משרד המחוז מברודי לזלוצ׳וב, על אף שהיתה קטנה מברודי מבחינת מספר האוכלוסיה וחשיבותה הכלכלית; ונגד רצונם של הפקידים, שטענו, כי זלוצ׳וב היא עיר קטנה, מחוסרת אפשרויות לשכן משרדים. בברודי נשאר רק משרד הדיסטריקט שהועלה לראשות המחוז.

עם כינונה של זלוצ׳וב כעיר המחוז, החלה תקופת התפתחותה של העיר.

עקב המצב הירוד בשטח בתי המגורים, נאלץ טאנהאוזר לקבוע את משרדו בבזזאני למשך תקופה מסויימת. לאחר שנוצרו התנאים הדרושים להחזקת משרדים, הוחזר המשרד לזלוצ׳וב. הרכבו של המשרד היה: שר המחוז, 3־4 קומיסרים, מזכיר, 2 פקידים משרדיים, 1־2 משתלמים, 2 שליחים. בפרק אותו

זמן היו בזלוצ׳וב רק רופא (פיזיקוס) אחד, חירורג אחד ומילדת אחת. בית־מרקחת לא היה. אך בשנת 1788 העבירו מפודקאמין לזלוצ׳וב את בית־המרקחת של מנזר הדומיניקנים.

טאנהאוזר, בניגוד לפקידים האוסטרים שנשלחו לגליציה, לא היה גרמניזטור, אלא בלתי מפלגתי, והתיחס באהדה אל הפולנים. שלא כשאר שרי המחוז היתה פעילותו העיקרית בשטח הכלכלה, והתנגד לשיטת הדיכוי בגביית מסים. גם הקומיסר הראשון בזלוצ׳וב, גולבאך, היה תמים־דעים עם טאנהאוזר. בשרי־המחוז ראו אז את סמל השלטון הממלכתי וזרוע הממשלה לגבי האצולה, הכמורה, היהודים והאכרים.

טאנהאוזר מצא, שסביבת זלוצ׳וב מהווה מרכז תעשייתי חשוב, ביחוד בשטח האריגה. ואמנם מרובים היו שם בעלי־מלאכה — סנדלרים, חייטים ונחתומים שאת תוצרתם מכרו לסוחרים יהודים.

בקבעו שהכנסות העיר הן קטנות, דאג לכך שתינתן מטעם הממלכה עזרה פיננסית לנזקקים.

ביחוד חקר את מצבן של האחוזות. הוא נוכח, שבניגוד לבעלי האחוזות הגדולות ששקעו בחובות והיו נאלצים למסור את כפריהם לחוכרים, היה מצבם של האצילים הבינונים והקטנים טוב יותר, אם כי משקיהם עדיין נמצאו בתנאים פרימיטיביים.

בגלל ניתוק הקשרים עם דאנציג, פרץ משבר קשה בסחר־תבואות. אולם המצב השתפר עם פתיחת שווקים אחרים. עקב הניתוק סבלו בעלי האחוזות, שקיימו בכפריהם תעשיית עצים ומשרפות אשלג. במחוז זלוצ׳וב הוקדשה תשומת־לב מיוחדת לגידול עלי טבק — ענף שממנו הפיקו הכנסות ניכרות תושבים כפריים ויהודים, שריכזו בידיהם את מסחר הטבק. עם הקמת המונופול הופסק גידול הטבק. היהודים חכרו את המונופולים שהוקמו מחוץ לזלוצ׳וב ומחוץ לגליציה. בהשתדלות השלטונות התחילו בשנת 1783 לגדל בגליציה תפוחי־אדמה, ובשנת 1788 קבעו במחוז זלוצ׳וב התקדמות רבה מאד בגידול תפוחי־עץ, בנטיעת עצי־פרי, ובגידול בקר — ביחוד שוורים, שנקנו על ידי סיטונאים ארמנים ויהודים לשם יצוא לבוהמיה, מורביה, שלזיה ואוסטריה.

כאשר הסיים הגליצאי, אחרי דיונים שנמשכו בשנים 1862 — 1868, החליט באוקטובר 1868 על חוק תקנות הערים — הורכבו בערי גליציה מועצות ערים. במועצה בזלוצ׳וב היו 30 חברים, מהם 14

קתולים (פולנים), 3 יונים־קתולים (רותנים) ו־13 יהודים.

בסוף המאה הי״ט נבחר לראש העיר הרופא היהודי ד״ר דוד בילט ובשנים 1906 — 1914 — הרופא ד״ר יוסף גולד, חתנו של ראש הקהילה יוסף גולד.

המשפחות הותיקות תפסו מעמד מכובד בציבור היהודי של זלוצ׳וב ומילאו תפקידים חשובים בקהילה, במוסדות ובחיים החברתיים בכלל. משפחת לנדא החזיקה בידה במשך שנים רבות את השלטון בקהילה. ביחוד ידוע דב בר לנדא, שעמד בראש הקהילה עשרות בשנים ושמו כ„רעגירעד" הלך לפניו בגליציה המזרחית בשנות השלושים והארבעים של המאה הי״ט.

דב בר לנדא היה יהודי מסורתי וחסיד. ממשפחת לנדא יש להזכיר גם את דבורה לנדא, שהיתה נשואה למשה שלאגר, למדן ומשכיל, מקבלני־הבנין הידועים בזלוצ׳וב. אמה של דבורה פריידה, היתה בתו של הרב רובינשטיין מזולקווא. בבואה אחרי חתונתה לזלוצ׳וב, הביאה אתה תרופה מיוחדת לעינים (נוקס־וואסער) שהיתה מחלקת חינם לחולי עינים. היא היתה עסקנית ידועה ואהודה על העניים וסתם נצרכים.

משפחת אוארבך, היתה מהותיקות אף היא. ראש המשפחה שמואל אוארבך היה לא רק יהודי עשיר, אלא גם בר אורין, ומשכיל. חתנו היה מאיר רפפורט, נכדו של הרב מלבוב, ר׳ חיים כהן רפפורט, הידוע גם מהשתתפותו בויכוח ההיסטורי עם הפרנקיסטים, שנערך בשנת 1759 בכנסיה הראשית בלבוב. מאיר רפפורט היה, למרות אדיקותו, גם משכיל, ידע לשונות קלאסיות והיה בקי בספרות הכללית.

אל המשפחות המיוחסות השתייכו משפחות בורשטיין, וינברגר והאלברטל, שהיו שארי בשר. משפחת אריה וינברגר היתה אדוקה. הוא וחותנו האלברטל קנו את האחוזות השייכות ל„מפתח זלוצ׳וב" יחד עם היערות, השדות והארמון שבעיר. במרוצת הזמן הם ירדו לפתע מנכסיהם. את האחוזות קנה סלצר, חותנו של ד״ר איתמר איידלברג.

על עשירי הקהילה נמנה חתנו של אריה וינברגר, דוד לבוב, שהיה בעל בית־מסחר למכונות חקלאיות.

על משפחות הפטריציים נמנתה משפחתו של יוסף קוטין. הוא לא היה יליד המקום. הוא בא לזלוצ׳וב בשנת 1848 מהעירה קוזין בווהלין. בהשתמטו מהגיוס לצבא הרוסי, ברח לברודי. אחר בא לזלוצ׳וב

כדי למסור לראש הקהילה מכתב מאת הרב של קוזין, ונשאר לגור שם.

סבו, הרב עזריאל מקוזין, היה תלמידו הנאמן של הצדיק הנודע ר׳ ליב שרהום.

בבואו לזלוצ׳וב, נתקבל על־ידי ר׳ דב בר לנדא, שאירח אותו בביתו ודאג למחסוריו. קוטין המשיך בלמודי התורה ולאחר זמן קצר נשא לאשה את חוה, בתו של לנדא, וחותנו פתח לו חנות טקסטיל.

אחרי כן קיבל, מטעם בית המשפט, את אספקת המזונות לבית הסוהר המקומי וגם את אספקת מצרכיהם של פקידי מסילת הברזל. תוך זמן קצר התפרסם כקבלן מוצלח לאספקת מזונות, עצים, וחצץ — לסלילת כבישים. למטרה זו הקים מחצבות בסביבות זלוצ׳וב. הוא הלך מחיל אל חיל, עד שהיה לקבלן הממשלה, לבניית בנינים שונים. הכנסותיו הלכו ועצמו ולאחר שנתעשר קנה לו אחוזה.

כל ימי חייו היה קוטין בעל יוזמה ושופע מרץ. בחיי הקהילה היהודית בזלוצ׳וב מילא תפקידים חשובים. היה פרנס הקהילה, סגן ראש הקהילה, וזמן מה עמד גם בראש ועד הקהילה ויצג אותה ביום הקהילות בשנת 1878. קוטין תרם תרומות ניכרות למוסדות יהודיים. ביתו היה מסורתי וברוח זו חינך גם את בניו. הוא נפטר בשנת 1897.

אשתו חוה היתה טיפוס של בת למשפחת־פטריציים יהודית במאה הקודמת. היא דאגה לעניי העיר, העניקה להם עצים ותפוחי־אדמה לחורף, ומלבושים לילדיהם, ובביתה הוחזקו תמיד שני תלמידי־גימנסיה יהודיים. היא נפטרה בשנת 1905.

ליוסף וחוה קוטין היו בן ובת — אליעזר ורחל. הבת נישאה לעורך־דין ד״ר גרוס. הבן, אליעזר, לקח חלק פעיל בחיי הקהילה.

במשפחותיהם של משה שודרון, אברהם יעקב איגל, פישל רייס, נחמן גריץ, זאב יוספברג — בעלה של העסקנית אלקה, שהיתה נכדתו של אב־בית־הדין הרב ישעיהו רוזנברג, כבר ניכרה נטיה לאומית בולטת.

לעומתם סימל יוסף גולד, שהיה עתיר נכסים, טיפוס של תקיף הקהילה, שלא נרתע משום אמצעי הרצוי לו לשם השגת מבוקשו.

אל המשפחות הותיקות השתייכה גם משפחת צוקרקנדל. אבי המשפחה, פנחס צוקרקנדל, היה בשנת 1797 חוכר משרפות יי״ש. אחד מניניו, וילהלם צוקרקנדל, פתח בשנת 1870 חנות ספרים, וזמן קצר לאחר מכן יסד בית דפוס והוצאת ספרים

המטבח העממי היהודי

עממית, ביחוד לשם הוצאת קלסיקונים פולניים ותרגומים מהספרות העולמית, לפי דוגמת הוצאת רקלאד בלייפציג.

עד שנת 1914 יצאו לאור בהוצאה זו למעלה מאלף ספרים. מלבד תרגומים של ספרי מופת רומאים ויונים.

הוצאת צוקרקנדל תפסה אחד המקומות החשו־בים במו״לות הפולנית.

במפקד שנערך מטעם השלטונות בשנת 1869 גמנו בזלוצ׳וב שלושה בתי „תלמוד תורה", ובהם שלוש מאות תלמידים ושלושה מורים, וחמשה־עשר „חדרים" פרטיים. מיספר התלמידים בבתיה״ס הכל־ליים לא נמסר.

ביזמתו של המטיף הוינאי והמלומד הנודע ד״ר אדולף ילינק נוסדה קרן בתי־ספר ע״ש הברון הירש, בהון של 25 מיליון פרנק, לשם ייסוד בתי־ספר להשתלמות מקצועית של הנוער היהודי בגליציה ובוקובינה. על־ידי הקרן הזו הוקמו בערים ובעיירות של גליציה ובוקובינה בשנים 1891—1893 — 21 בתי־ספר יהודיים עממיים, בתי־ספר מקצועיים, בהם למדו 5,000 ילדים וילדות ועוד 3,000 נערים חונכו במוסדות שונים שנתמכו אף הם על־ידי הקרן.

גם בזלוצ׳וב נוסד בית־ספר יהודי עממי.

הנהלת הקרן בלבוב יסדה בזלוצ׳וב ועד מקומי בראשותו של ד״ר דוד בולט. למנהל בית הספר נתמנה וורלנגר. כמורים כיהנו מרדכי דרייפוס, שמריהו אימבר ויצחק מרגליות.

בהשפעת ההנהלה הראשית בלבוב, שהיתה בידיהם של מתבוללים קיצוניים, הוזנחו, נגד רוח התקנות, הלימודים העבריים בבתי הספר. על רקע זה פרצו סכסוכים עם ההורים אשר טענו ש„כדי לחנך גויים יספיקו בתי הספר הכלליים ואין צורך בבית־ספר של הברון הירש". בגלל עמדתם התקיפה של ההורים נאלצה הנהלת בית הספר בזלוצ׳וב לפתוח קורסים מיוחדים ללימוד השפה העברית, בהדרכתם של מרדכי דרייפוס וישראל משיר. אולם גם דבר זה לא השביע את רצונם של טובי האינטליגנציה הלאומית בעיר.

בשנת 1905 יסד ועד ההורים, שבראשו עמדו שמואל וילדנגור, נתן נגלברג, מרדכי סמל, ישראל ולפסקויט ומשה אוארבך, חדר הכללי בהנהלתו של המשכיל ישראל משיר. בחדר הכללי למדו מאות ילדים.

משיר עצמו לימד תנ״ך, עברית, דקדוק ותולדות ישראל, לפי גרץ בתרגומו של שפ״ר. החדר עורר יחידים לגשת ליסוד בית־ספר עברי. הדבר בוצע בשעה שבא ד״ר שמחה בונים פלדמן לגור בזלוצ׳וב. ביזמתו הוקם בשנת 1908 ועד למען בית־ספר עברי. חברי הועד היו ד״ר הירשהורן ואשתו שרה מבית טרטקובר, צבי רוזנבוים, ד״ר גרובר וד״ר גרוסקופף.

באותה שנה נוסד, בהנהלתו של נפתלי זיגל, בית הספר „שפה ברורה" לזכר הרב פייבל רוהאטין.

בשנת 1880 הגיע בכל מחוז זלוצ׳וב מיספר התושבים הנוצרים ל־107.221 נפש ויהודים — ל־19.208 נפש, מהם התגוררו ב־10 ערים ובעיירות 21.243 נוצרים (80.4%). ב־131 כפרים נמצאו 1.794 יהודים (28%).

בשנת 1890 היו בכל המחוז 127.417 נוצרים, 20.947 יהודים, מהם התגוררו ב־10 ערים ועיירות 24.389 נוצרים (19.1%), 15.834 יהודים (75.6%). ב־130 כפרים גרו 2.225 יהודים (29.8%).

בשנת 1900 נמנו 140.622 נוצרים, 21.548 יהודים, מהם ב־10 ערים ועיירות 27.358 נוצרים (19.5%), 16.380 יהודים (76%), ב־130 כפרים 1927 יהודים (26.4%).

בשנת 1921 נמנו במחוז זלוצ׳וב על 107.079 תושבים, 10.552 יהודים, מהם בערים: 7.476 (41.8%), בשכונות עירוניות: 1.257 (19.2%), בכפרים 1.819 (2.2%).

בעיר זלוצ׳וב גופא היו:

בשנת 1869: 3.200 יהודים (44.8%).

בשנת 1880: 4.046 (48.5%).

בשנת 1890: 5.086 (50.3%).

בשנת 1900: 5.401 (45.6%).

בשנת 1910: 5.243 (39.6%).

בשנת 1921: 5.744 (51.6%).

באופן יחסי גדל מספר היהודים בעיר בשנים 1869 — 1921 מ־3200 נפשות בשנת 1869 ל־5744 נפשות בשנת 1921.

להלן מספרים של התושבים הנוצרים.

	פולנים		רותנים		אחרים	
1880:	2219	(26.6%)	2048	24.5%	34	0.4%
1890:	2190	(21.7%)	2826	27.9%	11	0.7%
1900:	3032	(25 .6%)	3356	28.4%	53	10.4%
1910:	3946	(29.8%)	4003	30.3%	42	10.3%

אולם בהשוואה למיספר התושבים בכלל יש לציין שבתקופה 1869־1910 ירד אחוז היהודים מ־44.8% בשנת 1869 ל־39.6% בשנת 1910, אך בשנת 1921 עלה המספר ל־51.6%.

בשנים 1880־1910 גדלה בעיר זלוצ׳וב האוכלוסיה הפולנית ב־77.8%, הרותנית ב־95.5% והיהודים רק ב־29.6%.

הרכוש היהודי הרשום בנכסי דלא ניידי, לפי

ספרי האחוזה (טאבו), הגיע בכל המחוז בשנת 1889 ל־6.562 הקטאר (9.2%) ובשנת 1902 ל־11.874 — הקטאר (17.8%) והקטאר = 10 דונמים.

מיספר בעלי נכסי דלא ניידי יהודים בשנת 1889 היה 13 על 101 בעלים בכלל (94 נוצרים, 4 ציבוריים) ובשנת 1902 — 22 יהודים על 86 בעלים בכלל (56 נוצרים, 8 ציבוריים).

לשם הקלת מצבם הכלכלי של קמעונים ובעלי מלאכה, יסדה חברת „איקא", בינואר 1905, קופת־מלווה.

בשנת 1906 נמנו בקופה 338 חברים, ניתנו 292 הלוואות בסך 75.230 כתרים. ע״ח הלוואות אלו סולקו 59.493 כתרים, הוצאות אדמיניסטרטיביות — 1.200 כתרים. בשנת 1907 נמנו 439 חברים. ניתנו 327 הלוואות בסך 101.610 כתרים, וע״ח ההלוואות שולמו 85.356 כתרים, הוצאות אדמיניסטרטיביות — 1.522 כתרים.

בשנת 1908 נמנו 537 חברים. ניתנו 437 הלוואות, בסך 12.421 כתרים. סולקו ע״ח ההלוואות 114.889 כתרים, הוצאות אדמיניסטרטיביות — 2.093 כתרים.

בשנים 1906—1908 ניתנו 1.342 הלוואות בסך 353.262 כתרים, ועד 13.12.1908 סולק ע״ח ההלוואות סך 284.822 כתרים.

מלבד קופת המלוה של „איקא" היו במחוז זלוצ׳וב בשנת 1908 — 25 קופות מלוה אחרות, מהן 9 של נוצרים, 16 של יהודים ו־47 חברות־מלוה לפי שיטת שולץ, ובהן 60.631 חברים. מהם, 17 של נוצרים עם 30.768 חברים ו־30 חברות של יהודים עם 29.863 חברים. סכום מניות החברים באגודות היהודיות עלה בשנת 1908 ל־734.485 כתרים. קרן רזרבה — 167.375 כתרים, חסכונות — 2,021.483 כתרים וסכום ההלוואות שניתנו הגיע ל־4,264.434 כתרים. הוצאות אדמיניסטרטיביות עלו עד 115.268 כתרים.

ממוסדות הקהילה המוקדשים לצרכי האוכלוסיה יש להזכיר את בית־החולים. בשנת 1885 הושלם בנין בית־החולים לאחר מאמצים קשים „יען נמצאו בקרבנו אבירי לב הרחוקים מצדקה, אשר אהבת הממון תתעם בתהו לפרוש מן הציבור תמיד, בכל דבר טוב ומועיל וגם בפניה זו הקשיחו לבם מהיות משען להם".

משום כך התקיימה חנוכת בית־החולים אך בדצמבר 1886. אל החגיגה באו נציגי הממשלה, הקצונה, העיריה ונכבדי האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית,

הרב רוהאטין נאם בשפה הגרמנית. אחריו נאמו נציג הממשלה, שהפליג בשבחן של ידיהן החרוצות של היהודים, ד״ר שטיין, ד״ר שנקר וד״ר גרוס.

מלבד בית החולים היו בעיר „מושב זקנים", „תלמוד תורה" ו„חברה קדישא". אולם מצבם של המוסדות הללו היה עלוב למדי עקב אדישותם של ראשי הקהילה. בשיפורם הוחל רק אחרי מלחמת העולם הראשונה.

לסוגי המוסדות הציבוריים יש למנות גם את „עזרת ישראל" ו„יד חרוצים".

בראשית המאה העשרים גדל בעיר מיספרם של אנשי האינטלגנציה האקדמאית.

מעורכי הדין הנודעים היו: ד״ר איתמר איידלברג, ד״ר מייבלום, ד״ר יצחק מיטלמן, ד״ר אלתר ברנהרד, ד״ר גרוסקופף, ד״ר מנשה אפשטיין, ד״ר הירשהורן הנריך, ד״ר הסל, ד״ר לואי רוטנברג, ד״ר הלפרן לואי וד״ר לוקא אנזלם.

מהרופאים — ד״ר יוסף גולד, ד״ר דויטש, ד״ר בנדל זיגמונד, ד״ר פלאנר, ד״ר האן, ד״ר ברדך וד״ר נ. מינץ.

פרק 6
משכילים וסופרים

תנועת ההשכלה התאחרה בזלוצ׳וב, על אף קרבתה לברודי וטרנופול, שני מרכזי ההשכלה הגליציאית. אמנם כבר בראשית המאה הי״ט היו בעיר יחידים שאהדו את התנועה החדשה, אך הם היו מיעוט קטן. החסידות ואדישותם של בני זלוצ׳וב כלפי לימודי-חול, הם שעיכבו את תהליך ההשכלה.

משנות השלושים של המאה הי״ט ידוע לנו המקרה דלקמן:

בשנת 1838 יצא לאור (בפראג) הספר „בוחן צדיק" מאת יוסף פרל — מבלי שהוזכר שמו כמחבר; בספר הזה, שנכתב כדוגמת „מגלה טמירין" (וינה 1819) בצורת חליפת מכתבים (בין ר׳ משה אומאניר ועובדיה בן פתחיה), מלגלג פרל על החסידים, וגם מוקיע את ליקויי החברה היהודית בגליציה בכלל ומצביע על הצורך בתיקונים בדרך השיבה אל הטבע — לעבודת האדמה. מקום העלילה הוא אבדארו — היא ברודי, שאותה לא חיבב פרל, על רבניה, מגידיה, „לומדי השיעור" מצד אחד, ועל משכיליה האפיקורסים, מצד שני. והנה יצא משכיל ברודאי אחד במחאה חריפה נגד המחבר, המחקה את „מגלה טמירין" של

פרל ומעז להשמיץ את כל היהודים אשר בגליציה וביחוד ברודי. בעל המאמר חשד שמחבר הספר הוא מחוגי מתנגדי ההשכלה. כעבור זמן קצר פרסם משכיל בזלוצ׳וב מאמר, החתום באותיות וו.ל.ק. ובו גילה שגם „הבוחן צדיק" הוא פרי עטו של פרל. המאמר, כמובן, פיזר שבחים על הספר.

המשכילים הראשונים בזלוצ׳וב הם בני דור האפיגונים של ההשכלה הגליציאית לאחר ששמשה כבר שקעה.

אחד מבני דור-המשכילים הראשון בזלוצ׳וב הוא המלמד והמורה ברוך שטרן, שהיה משכיל חוקר,

מיד חכם העריצוהו גם החסידים. הוא חינך דור של משכילים בעיר.

בשנות הששים והשבעים כבר היה קיים חוג יציב של משכילים, אליהם נמנו נטע שור, נשיא הקהילה, יהודה פונקנשטיין, שמואל אוארבך, — כולם בעלי השכלה יהודית וכללית. ביתו של יהודה פונקנשטיין על ספרייתו העשירה, שהכילה ספרים בעברית, גרמנית וצרפתית, היווה את המרכז. שם היו מתאספים משכילים ובני נוער הצמאים להשכלה כללית.

בשנת 1878 נוסדה על ידי המשכילים „חברת חכמה והשכלה", שנהרסה מהר על-ידי חסידים קנאים. שנים מספר לא הצליחו המשכילים להקים מחדש את האגודה ואולם הקריאה. בינתיים גדל כבר נוער של חניכי בתי-ספר כלליים ותלמידי אוניברסיטה.

בשנת 1885 נתחדשה „חברת חכמה והשכלה" על-ידי איתמר איידלברג ואהרן רפפורט שהקימו ספריה עברית ואולם קריאה, בו היו מצויים עתונים עבריים. מטרת החברה היתה להפיץ את לימוד השפה העברית. החברה נטתה גם לתנועת חיבת ציון. אך היא לא האריכה ימים והתפוררה במרוצת הזמן.

הדמות הבולטת בקרב משכילי זלוצ׳וב היתה זו של יהודה פונקנשטיין (1820—1890), בן למשפחה ותיקה בעיר. אחד מאבות המשפחה, שהיה אחד ממנהיגי הקהילה בראשית השלטון האוסטרי, היה בשלהי המאה הי״ח שותפו של קלמן בחכירת מס הבשר הכשר ומסוכסך במשפטים עם מתחרים.

יהודה פונקנשטיין, — טיפוס של תקיף הקהילה — היה בעל השכלה כללית. ביחוד היה עוין בורות ואמונות טפלות, אדמו״רים וצדיקים, נגדם יצא בתקיפות המזכירה בהרבה את מחולל ההשכלה בטרנופול, יוסף פרל, והוא שימש לו לפונקנשטיין סמל של משכיל הלוחם בעקשנות נגד מורדי האור.

במלחמתו ב„צדיקים" לא נרתע משום אמצעים. ידוע המעשה שעשה נגד הרבי אורי בן פנחס מסטרעליסק, מיסדה של שושלת אדמו"רי סטרעליסק.

ר' אורי הוזמן לזלוצ'וב כדי להיות שבת אחת בצוותא עם חסידיו, שמספרם בעיר היה גדול למדי. ר' אורי נענה להזמנה ובא. מה עשה יהודה פונקנשטיין? קשרים אמיצים היו לו עם הממשלה, ובכוח השלטונות הוא הרחיק את הצדיק מהעיר ביום ששי, ערב שבת. במעשהו זה חיקה את מורו יוסף פרל שגרם, כידוע, בשנת 1829 לגירושו של ראש כת החסידים, הירש אייכנשטיין, המכונה גם „זידאב טשובר", שעה שהלז הוזמן מטעם ראשי הקהילה זבאראז' לבוא לשם לשבת.

ר' אורי סטרעליסקר הוכרח לשבות יחד עם חסידיו בכפר, הסמוך לעיר.

על יסוד מעשה זה נפוצה בקרב החסידים השמועה, כי מזמן שהורחק הרבי מהעיר, התהלך פונקנשטיין כבלתי שפוי ועל המשפחה רבצה קללה של שיתוק ומחלת עצבים.

פונקנשטיין הלמדן והמשכיל היה גם מושך בעט סופרים. הוא פרסם ב„המגיד", בסגנון מליצי של זמנו, כתבות ומאמרים, בשם בדוי: עברי.

כאמור, שימשה ספריתו של פונקנשטיין, העשירה בספרים עברים, אשכנזים וצרפתים, מרכז בו התקהלו מדי פעם בפעם משכילי העיר לשיחות וויכוחים על עניני הספרות וגם על בעיות ציבוריות.

הוא היה עתיר נכסים, בעל עסקים נרחבים, ומעמדו היה יציב בחיים הכלכליים של גליציה המזרחית.

גם חתנו, מרדכי מוטר, נמנה על חוג המשכילים. הוא היה יליד ברז'אני — נולד בשנת 1840. אמו היתה נשואה, בשנית, לשמחה בונים אייגר, בנו של ר' עקיבא אייגר מפוזנא, והוא נתחנך אצלו. אחרי חתונתו, היה לבנקאי בזלוצ'וב. איש משכיל היה ולמדן. בשבתות היה מרצה על פרשת השבוע ב„שוהליכעל" שעל יד בית הכנסת הגדול. הוא פרסם מאמרים בעתונים עברים ולקח חלק פעיל בחיים הציבוריים. כמה שנים היה, ברציפות, חבר מועצת הקהילה, ובשנים 1908—1909 שימש כיו"ר הקהילה.

טיפוס אחר לגמרי היה בן־ציון דרייפוס (1843—

1910), יליד זלוצ'וב. אדוק, למדן, אוהד השכלה כללית וספרות עברית מתקופת ההשכלה. היה מידידיו של הבלשן שולבוים, פרסם מאמרים בדברי תורה וחכמה, וגם חידושים ב„עברי אנכי" וב„העת" של שולבוים.

בנו יעקב מרדכי (נולד 1861) היה ממשכילי זלוצ'וב, פרסם מאמרים בעתונות העברית, וגם סיפור, על רקע תולדות היהודים בשוויץ, בשם „דורש טוב לעמו" (דרוהוביץ תרמ"ה).

יעקב מרדכי דרייפוס שימש גם כמורה בבית הספר ע"ש הברון הירש בזלוצ'וב. לחוג המשכילים השתייך גם יוסף שליט. נולד בזלוצ'וב בשנת 1848. בבית אביו, שהיה מלמד, קיבל חינוך מסורתי. אולם „התמשכל" ופרסם כתבות בעתונים העבריים „עברי אנכי", „המגיד". בשנת 1871 עזב את זלוצ'וב ויצא לוינה. שם למד את השפה הגרמנית. התפרנס מכהונת פקיד קטן בבנק. היה מפרסם מאמרים בעתונות הוינאית. לאחר שנים מספר נתמנה לפקיד בכיר. בשנת 1884 עזב את הבנק והודות לקשריו עם שר־האוצר האוסטרי־הונגרי, קאלאי, יסד יחד עם שותף בנק פרטי ועסק בעיקר במכירת ניירות־ערך.

באותו זמן יצא לאור בוינה שבועון גרמני באותיות עבריות „וינער איזראעליט" בעריכתו של וייס. השבועון נוסד בעזרתו של ראש הממשלה האוסטרי, טראאפה, לשם השפעה על היהודים בכיוון הקו הממשלתי השמרני. לאחר מותו של וייס רכש את העתון ריטר פון סטופלה. מחמת הגרעון הגדול, מכר סטופלה את העתון לשליט. הוא הוציא לאור וערך את העתון עד 1892. שליט הפך את השבועון לבטאון יהודי, שעמד על משמר האינטרסים של יהודי אוסטריה, אך לא ברוח ההתבוללות. הוא עצמו כתב את רוב המאמרים. עם קום „חיבת ציון" הוא הצטרף אל האגודה הראשונה בוינה לישוב א"י ואח"כ לתנועה הציונית ההרצלאית.*)

על משפחת המשכילים נמנה נטע שור, יהודי תורני ומשכיל, ממעריציו של הרב שרגא רוהאטין, עסקן פעיל בציבור היהודי. המשכיל הראשון שיסד בית־ספר הכללי, בו למדו הילדים דקדוק ותנ"ך, היה ישראל משיר, חברם של האחים טלר. בידיעותיו ופעילותו בשטח החינוך תרם תרומה ניכרת להפצת ההשכלה בעירו. כחניכי ההשכלה ומפיציה בזלוצ'וב

---

*) הוא אביהם של ד"ר איזידור שליט, שהיה מזכירו של תיאודור הרצל וליאון שליט, — סופר ידוע שכתב אנגלית וגרמנית ותרגם את כתבי גולסוורתי.

יש למנות גם את שני האחים טלר, שפעלו שנים מיספר בעיר מולדתם.

חניך משכילי זלוצ׳וב היה גם המשורר ומחבר „התקוה", נפתלי הרץ אימבר (1856—1910). נולד בזלוצ׳וב, בשבת חנוכה תרי״ז (1856), לאביו שמואל יעקב ולאמו הודל. אביו, יהודי אדוק, „מתנגד", יודע ספר, נתן לו חינוך מסורתי. מילדותו פונק על־ידי אמו — כתוצאה מכך גברה בו הנטיה ל„קפריזות". בן עשר כבר ידע את התנ״ך כמעט בעל פה, וכתב שיר בשם „בית תפילתי", המוקדש למלחמת פרוסיה־אוסטריה ולהכרזת הקונסטיטוציה (1866) באוסטריה. כשנודע דבר השיר — על־ידי חברו ואגנר — למשכילי זלוצ׳וב — החלו להתענין בו, אף הזמינוהו להתארח אצלם. ביחוד קירבוהו יהודה פונקנשטיין, שמואל אוארבך ונטע שור — שהיה אז נשיא הקהילה. בתו של שמואל אוארבך לימדה אותו קרוא וכתוב גרמנית. יהודה פונקנשטיין פתח לפניו את שערי ספרייתו, והוא לקח משם ספרים לקריאה ובכך התקדם בידיעותיו הכלליות.

כשנודע הדבר לחסידים, החלו רודפים אותו. פעם, כשהוטל עליו מטעם מוקיריו וידידיו לדרוש בבית הכנסת הגדול, הזעיקו החסידים את אנשי שלומם כדי למנוע זאת. אולם המשכילים, ובראשם נשיא הקהילה נטע שור ויהודה פונקנשטיין, דרשו ממנו שלא ייסוג אלא ידרוש, על אף התנגדותם של החסידים. כמעט והתלקחה אש של מחלוקת, ורק הודות להתערבותה של אמו הסתלק אימבר מן הדרשה.

בשנת 1874 כתב אימבר, במלאות מאה שנה לסיפוח בוקובינה לאוסטריה, שיר עברי המוקדש לקיסר פרנץ יוסף ושלחו לחצר הקיסר. משם נתקבל בשבילו מכתב תודה עם מתנת־כסף בסך 25 גולדן. שר המחוז הזמין את אימבר אליו ומסר לו את מכתבו של הקיסר יחד עם השי. מתן פרס זה הרים, כמובן, את קרנו בעיני המשכילים, שהיו מרבים לחבבו גם על שיחותיו ואמרותיו.

אחרי מות אביו גברו רדיפות החסידים, והישיבה בעיר קשתה עליו ביותר. משום כך, וגם כדי להקל על אמו האלמנה העניה, המטופלת בחמשה יתומים, הוא עזב את זלוצ׳וב ויצא לברודי ומשם בא ללבוב.

בחייו נפתח פרק חדש, שאינו קשור בזלוצ׳וב, אך מן הראוי למסור אותו בקיצור:

בברודי התודע אימבר אל בנו של ר׳ נחמן

קרוכמל, אברהם קרוכמל, שבימים ההם כבר היה סופר וחוקר בעל־שם, אל יהושע השיל שור בעל „החלוץ", אל הסופר והמדקדק ירמיהו מוזן. מברודי הוא נסע, כאמור, ללבוב ופה קירב אותו המטיף ישׂשכר בר לונשטיין, אף אירח אותו בביתו והזמין בשבילו מורים כדי שישתלם בלימודי־חול.

כשנודע לאמו שהוא הולך ו„מתפקר" ולובש בגדי „דייטשים", קמה ונסעה ללבוב על מנת להציל את בנה מדרך הכפירה. לאחר שדוליו המרובים של הרב לונשטיין, היא ניאותה שהבן יישאר אצלו. אולם כעבור חצי שנה היא נסעה שנית ללבוב ולקחה את בנה חזרה לזלוצ׳וב. זמן קצר הוא שהה בבית אמו, ואחר עזב אותה ונסע לוינה. כאן נתקבל — בשנת 1878 — לראיון אצל הקיסר פרנץ יוסף וקיבל ממנו — זו הפעם השלישית — פרס־כסף גדול. הוא שיגר חלק מהכסף לאמו, ובשאר נסע דרך הונגריה וסרביה, לרומניה.

ביאסי התפרנס אימבר ממתן שיעורים פרטיים. פה הכיר את הברון משה ואלדברג, אחיו של הרב ואלדברג מירוסלב, יהודי אדוק, מחבר הספר „כך היא דרכה של תורה". הוא קירבו ואירחו בביתו.

בביתו של ואלדברג כתב אימבר — לפי עדות עצמו — בשנת 1878 את שירו „התקוה", וכעבור כמה שנים, עם ייסוד המושבות הראשונות בארץ ישראל, נעשה שיר זה להמנון לאומי.

בשנת 1879 בא אימבר לקושטא ומכר כל מיני סידקית. יום אחד, בשנת 1882, נפגש אגב הצעת סחורתו עם סיר לורנס אוליפנט, שהיה חובב־ציון נלהב וניהל בקושטא משא ומתן עם הממשלה התורכית על אודות מתן רשות להתישבות יהודית גדולה בארץ ישראל. אוליפנט החליט להשתקע בחיפה והציע לאימבר להיות מזכירו לעניני יהודים. אימבר הסכים ונסע אתו לארץ ישראל. אוליפנט ורעיתו התידדו אתו ולא עשו דבר בלי עצתו והסכמתו.

אימבר ישב בארץ ישראל חמש שנים, ופעל הרבה לטובת הישוב החדש. הוא גופו התרענן מאד וכ„טרובדור" לאומי עורר בשיריו הלאומיים את בני המושבות, שקרא להם חלוצים, והפיח בהם אומץ, גאוה ובטחון, אף עזר להם במלחמתם נגד הפקידות של הברון רוטשילד, שרדתה בהם כאוות נפשם.

בגלל קטטה שפרצה בינו ובין סיר אוליפנט עזב אימבר (בשנת 1884) את חיפה והלך לירושלים. אוליפנט ורעייתו באו אליו לפייסו, אך הוא מיאן

לחזור. באותו פרק זמן פירסם אימבר ב„חבצלת" כמה שירי־חול ופיליטונים נגד המיסיון שפרש את רשתו על יהודים פליטי רוסיה, שהתגוררו בירושלים.

אחרי זמן קצר חזר אימבר לחיפה אל בית אוליפנט.

הוא הכין לדפוס קובץ שירים עברים. בשנת 1886 יצא הקובץ לאור (בשם „ברקאי") בסיועו של יחיאל מיכל פינס, שכתב בו מבוא.

הוא החל לפרסם שירים גם בעתון „הצבי" של אליעזר בן יהודה. אולם בגלל הריב בענין השמיטה הראשונה, שפרץ בינו ובין בן־יהודה — אימבר עמד לצד הרבנים — עזב את „הצבי" והמשיך לפרסם את שיריו ומאמריו ב„חבצלת" של פרומקין.

אימבר יצא לזמן קצר למצרים וחזר לא"י. לאחר מותו של אוליפנט הוא עזב את ארץ ישראל, ואחרי טלטולים ונדודים רבים בארצות שונות הגיע ללונדון. שם התודע אל הסופר הנודע ישראל זאנגביל, שלימד אותו אנגלית ואנגביל למד מפיו עברית. תוך זמן קצר כבר היתה השפה האנגלית שגורה בפיו ובעטו, עד שהיה לסופרו הקבוע של העתון האנגלי־יהודי במקום. בלונדון פרסם שירים באידיש.

אולם שוב התעוררה בו רוח הנדודים ובשנת 1892 יצא לאמריקה. זמן רב הוא חי באמריקה בעוני ובחוסר כל. עד שהתודע אל השופט מאיר זולצברגר מפילדלפיה, שהעריך מאד את כשרונותיו, והוא הקציב לו תמיכה חודשית הגונה, ובגלל כך הוטב מצבו החמרי.

באמריקה פרסם שירים ומאמרים בכתבי־עת שונים בעברית, באידיש ובאנגלית. מאמריו, שנכתבו בכשרון רב, הצטיינו במקוריותם, כגון מחקרו בירחון רפואי, בו הוכיח כי המצאתו של פרופ' קוך נגד מחלת השחפת איננה חדשה כלל וכלל, כי עוד בימי התנאים ידעו על כך. מאמריו על ישו הקימו רעש ובגלל כך הוא קנה לו שונאים רבים.

בראשית המאה ה־20 הכין לדפוס קובץ שני של שיריו העבריים בשם „ברקאי החדש". הקובץ יצא לאור בזלוצ'וב בשנת 1903. כעבור זמן קצר הוציא לאור בניו־יורק את „ברקאי השלישי" — גם בתרגום אנגלי.

בשנת 1905 תרגם לעברית חלק מן „המרובעים" של המשורר הפרסי הנודע עומר כאיאם, מתוך תרגומו האנגלי של פיצג'ראלד. פרט לשירים ומאמ־

רים פרסם גם מחקרים על תולדות המטבע, המוסיקה בגיטו, המסתורין וכו'.

בעד שני חיבוריו „מכתבי רבי עקיבא" (1896) ו„בדבר החינוך בתלמוד", שממשלת אמריקה הוציאה על חשבונה, הוא קיבל תואר פרופיסור. אחרי כן הוא הוציא לאור, בבוסטון, ירחון אנגלי בשם „טוריאל", שהיה מוקדש לחכמת הנסתר.

בשנת 1909 חלה במחלת כליות ומת בניו־יורק בעוני ובחוסר כל כשהוא בן 53 שנים.

אימבר, שאת כל חייו, פעליו, וכמובן גם את שירתו מילא רק רעיון אחד — הציונות, היה מסור עד יומו האחרון לרעיון תחיית ישראל בארץ־ישראל.

אהבת החופש הגבירה בו את מורת רוחו מכל תחומי המקובל בחברה ועשתה אותו לנע ונד נצחי, רוגש ואכול געגועים, שלא מצא את מקומו לא בארץ ישראל ולא באמריקה.

זה היה הקו האופייני בחייו וגם בשירתו, שרב היה בה מהמליצה ההשכלתית. אך למרות הכל הוא יצר בשירה העברית לא מעט, אף ניתן להגיד שהוא היה הרומנטיקון הראשון בספרותנו החדשה.

את שירתו פועמת אהבתו החזקה לעמו ולארצו ונשמעים בה גם כיסופי העם לשיבת ציון.

בשכבו על ערש־דוי, זמן קצר לפני מותו, ביקש את ידידו, שביקר אצלו, לשיר באזניו את „התקוה". הוא היה משוכנע ש„התקוה" שלו, לא תרד יחד אתו אלי קבר והיא תאריך ימים רבים אחריו. לפני מותו כתב את שירו האחרון ובו ביקש „העלו את עצמותי, קברוני בירושלים עירי".

בקשתו זו נתמלאה עם קום מדינת ישראל.

האחים טלר, ישראל יהודה (נולד בדצמבר 1839) וצבי אליעזר (נולד ב־18 ביולי 1840) היו שניהם ילידי זלוצ'וב ומחלוצי ההשכלה בעיר מולדתם. בביתם, בית חסידים רוזינאים, קיבלו חינוך מסורתי, אך ההורים נתנו להם ללמוד גם תנ"ך ודקדוק, גרמנית, ומדעים כלליים שימושיים.

ישראל יהודה ישב שנים אחדות בחצר האדמו"ר בסאדיגורא, אם כי היה כבר רחוק מהחסידות ומושפע מההשכלה. הוא עמד בקשרים עם המשכילים המעטים שבסאדיגורא. כשנודע הדבר ב„חצר", נבאש ריחו בעיני הרבי וחסידיו. מסאדיגורא עבר, בשנת 1868, לבוטושאני ושימש שם כמורה. אח"כ היה בבאקוי ובפוקשאני ובשנת 1888 כיהן כמורה בגאלאץ עד יום עלייתו לארץ־ישראל (בשנת 1897).

ברומניה הוא הצטרף אל חובבי ציון והיה מראשוני הפעילים בתנועה ומיוזמי הועידה בפוקשאני, שהתכנסה בח' בכסלו תרמ"ו 30.12 (1887) ובה נבחר הועד המרכזי הזמני של חובבי ציון ברומניה. טלר, שהיה סגן היו"ר של הועידה, פרסם את החלטות הועידה בעתונות העברית — ב„השחר" ו„המגיד". בכתבה מיוחדת קרא ליהודי רומניה להצטרף ל„חובבי־ציון", להגדיל את הכנסות האגודה ולעזור „בעבודת הקודש הזאת ובענין הנעלה והמרומם הזה אשר לא היה כמוהו בישראל זה אלפי שנים מאז באנו בגולה".

תפקיד מיוחד מילא טלר גם בהכנות לועידה הגדולה שהתקיימה בפוקשאני ב־30—31 בדצמבר 1882, ובה הוא נאם את נאומי הפתיחה והנעילה.

בפעילותו והשכלתו העברית הוא עשה הרבה להתפתחות התנועה למען ישוב ארץ ישראל. בשנת 1882 רצה לעלות לארץ־ישראל יחד עם מיסדי זכרון יעקב, אך חובבי ציון לא הניחו לו לעזוב את התנועה, שהיתה עוד בחיתוליה, מחשש שללא פעילותו היא תתמוטט.

הוא היה הרוח החיה בועידה הארצית הראשונה של „חובבי ציון", שהתכנסה בגאלאץ ב־7—8 ביאנואר 1895 ובועידה השניה. הוא שימש גם כמזכיר הועד המרכזי.

הוא עמד תמיד על המשמר והשקיע מאמצים רבים לישוב הניגודים והסכסוכים האישיים שפרצו בין ד"ר קארל ליפא מצד אחד ושמואל פינלש מצד שני, גם פרסם מאמרים וכתבות על המתרחש במחנה חובבי־ציון ברומניה. בועידה גופא הציע הצעות מעשיות לתועלת אוסף התרומות ולהגברת ההסברה בקרב הציבור היהודי.

פרט לעסקנותו הציבורית ועבודת ההוראה, התמסר טלר גם לעבודה ספרותית. היה מדקדק ובלשן, פרסם מחקרים בלשניים, ביחוד על שיפור המבטא העברי, על חידוש תורת הדקדוק ועל תיקונים בניקוד. דרש לבטל את הדגש החזק, המכביד על הלשון, ואת דיני אותיות בג"ד כפ"ת והוכיח את כל חוסר הטבעיות שברפיותן אחרי אותיות יהו"א. את מחקריו הבלשניים הוא כינס בספר „תורת הלשון" והוציאו לאור (ירושלים תרע"ג). הוא פרסם שירים בעתונים ומוספים ספרותיים, ואחר הוציאם לאור באוסף מיוחד — „הגיון לב" (תרע"ג). מיתר חיבוריו נזכיר: „אוצר בלום" (יפו תרפ"ב), „בונה בתולדות אבותינו" והספר „בן אוני" (יפו תרע"ב), לזכר בנו יהודה, שהיה מורה ברחובות ונפטר בגיל 24.

ד"ר ראובן שווגר

אחיו, צבי אליעזר, היה משנת 1866 עד 1886 מורה לעברית בבית הספר היהודי בבוטושאן, שנוסד על ידי המשכיל, יליד גליציה, הלל כהנא (1827—1908). גם הוא היה פעיל בחיים הציבוריים.

בשנות הששים של המאה הי"ט הוחמר מצבם של יהודי רומניה, והבעיה הלכה והחריפה מיום ליום עקב הרדיפות והנגישות מצד השלטונות. על סדר היום של הציבור היהודי עמד ענין ההגירה, ובקרב יהודי רומניה נתעורר הויכוח: לאן — לאמריקה או לארץ ישראל? תנועת ההגירה לאמריקה נתמכה ביחוד על־ידי הסופר העברי אהרן יהודה ליב הורוויץ (איל"ה), שהשים עצמו מופת לאחרים ובשנת 1870 היגר לאמריקה, שם עבד בעתון העברי „הצופה בארץ החדשה". הוא חיבר גם ספר בשם „רומניה ואמריקה" (ברלין 1874).

בשנת 1872 היגרה לאמריקה הקבוצה הראשונה של 30 משפחות. בבוטושאן התארגנה קבוצה של 500 משפחות לשם הגירה לאמריקה, במטרה לעסוק שם בעבודת האדמה. בין מארגני הקבוצה היה גם צבי אליעזר טלר, שפרסם ב„המגיד" כתבות מרומניה. הוא ודוד ישעיהו זילברבוש יסדו בשנת 1882 בבוטושאן ירחון בשם „האור".

בעקבות הפרעות ברוסיה, בשנת 1881, הגיע טלר למסקנה, שאין להפנות את זרם פליטי רוסיה לאמריקה, היינו — מגולה לגולה, אלא לארץ־ישראל,

על מנת ליישבה ולחדש בה את המולדת ההיסטורית.
צבי אליעזר טלר, שכמוהו כאחיו היה גם הוא חורז חרוזים, פרסם שיר „שובה ישראל", בו יצא נגד מגמות ההתבוללות בקרב המשכילים ולעגם ללאומיות היהודית ולשפה העברית.

כשנוסדו בגליציה בתי הספר על־ידי קרן הברון הירש, נתמנה טלר (בשנת 1892) למורה לעברית בבית הספר שבבוריסלב. מיד בבואו לשם גילה פעי־לות רבה בחיים הציבוריים. מעשהו הראשון היה ליסד חברה לאומית „בני ציון", עם ספריה ואולם־קריאה.

הנהלת בתי הספר של קרן הברון הירש בגליציה, שהיתה בידי המתבוללים, עוררה קשיים רבים בענין לימוד השפה העברית, ובגלל כך נסתכסך טלר לא פעם. אולם הוא לא נכנע וגינה בחריפות את הזנחת הלימודים העבריים ותבע בתוקף תיקון המצב.

מבוריסלב עבר טלר לבית הספר בפומורזאני ושם עסק בהוראה עד פטירתו, בשנת 1920.

עוד בהיותו ברומניה פרסם צבי אליעזר טלר מאמרים ושירים בעתונות העברית. התענין גם במצב הפוליטי של היהודים בבלקנים ובמאמרו „תעודות ישראל" תבע שווי זכויות ליהודים הבלקנים (ברודי תרל"ח). לרגל חגיגות שונות ויובלות פרסם שירים, כגון: „בן פורת יוסף" לכבוד יורש העצר רודולף בבואו לגליציה (לבוב תרמ"ב); „משא לגליציה", בנסוע מו"ה עמנואל ויניצאני (דרוהוביץ תמ"ח); אוסף שירים „שפתי רננות" (דרוהוביץ תרנ"ב); „ציונה" — שירי ציון על הכנוס החמישי בבזל, שירים לאומיים (דרוהוביץ תרס"ב) ואוסף שני של שיריו „הד העם" (דרוהוביץ תרע"ג). מספוריו יש לציין: „מסתרים" (דרוהוביץ תרנ"ז), „נחלת אבות" (תרנ"ה), על הנגיד חיים שטרנבך בבוריסלב (תרנ"ה), „ש'לומים" (תרס"ה), „עושר שמור" (תרס"ז), „אחרתי לבוא" (לבוב תרס"ח). הוא ערך גם כתב־עת לבני ישראל בשם „האיתנים".

הוא תרגם לעברית את המחזה „היהודים" ללסינג, (וינה תרמ"א); „קשר בן נתניה" לפיליפסון לודביג (קראקא תרמ"ח). כתב גם את תולדותיו של המטיף הלבובי ברנהרד לונשטיין „שם עולם" (קרקא תרמ"ט).

כסופר היה טלר משכיל טיפוסי, שראה בספרות את האמצעי העיקרי להטפה והדרכה.

בן גילו של נפתלי הירץ אימבר היה יצחק מרגליות, בנו של מיסד „זמר ברודי" (בראדער

זינגער), בערל בראדער (1815—1868). הוא נולד ב־8 בנובמבר 1855 בפודקאמין, למד שם בחדר ואח"כ בברודי. אחרי מות אביו, ביאסי, הוא עבר עם אמו לזלוצ'וב ולמד בבית המדרש. בהשפעת ספרי השכלה חל מפנה בחייו. התחיל ללמוד גרמנית. משנת 1892 היה מורה בבית הספר היהודי בסאסוב ואח"כ בזלוצ'וב. כמחנך ומורה ידע למשוך אליו את הנוער ולהשפיע עליו ברוח לאומי להועיל.

עוד בהיותו צעיר פרסם מרגליות שירים עברים ב„עברי אנכי" ואח"כ, באידיש, פליטונים, סיפורים, שירים — בשמות בדויים: „י"ש", „ים הציוני", — ב„כרמל" לראובן אשר בו'וידט, ב„וועקער" לאלעזר רוקח ובעתונות האידית היומית בגליציה.

בסיפוריו הוא מתאר את ההוי היהודי בעירה הגליצאית בשלהי המאה הי"ט. במאמריו הוא מטיף לפרודוקטיביזציה, לארגון בעלי־מלאכה ולתיקונים בחיי האוכלוסיה היהודית. היה לאומי וציוני.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נמלט לוינה, שם כתב רומנים, מחזות, סיפורים חסידיים, שנשארו אתו בכתובים ועכשיו הם נמצאים בידי בנו המתגורר בניו־יורק.

בשנת 1918 חזר לזלוצ'וב ונפטר שם ב־23 בדצמבר 1919.

טיפוס אחר לגמרי היה יהודה אריה ליב שווארץ, יליד זלוצ'וב. הוא פרסם קובץ שירים בעברית, ובמקביל גם באידיש, בשם „שירי אמונים", בהסכמת הצדיקים וראשי החבורה הקדושה „מחזיקי הדת" (100 עמ' — לבוב, 1881).

שווארץ, חסיד קנאי, מבליט בשיריו את המאבק של משכילי גליציה בחרדים. הוא מתקיף את החפ־שיים בדעותיהם ואת המשכילים הלועגים לצדיקים. הוא מתאר את התמוטטות היהדות בגליציה, בשל השפעת המשכילים והמתבוללים, המקימים תהום עמוקה בין הדור הישן ובין החדש. ביחוד הוא שופך את חמתו על הבחורים יראי־השמים, הקוראים ספרי השכלה לשם לימוד השפה העברית ואגב כך הם נופלים ברשת האפיקורסים, הכותבים שירים עברים רק לשם הפצת רעיונותיהם. במיוחד מכוון הוא את זעמו נגד „וולולי זבאראז'ער" (אהרנקראנץ), שהוא, לדבריו, „הרשע העיקרי" שעטו שופע לעג וארס־נחש כלפי הצדיקים. הוא יצא בחריפות גם נגד החרמת שפת אידיש, כי אדיר היה חפצם של ההורים שידעו הבנים פולנית וגרמנית.

בחלק השני של הקובץ מתאר הוא את מצבם העגום של הסוחרים היהודים.

אנשל שור, יליד זלוצ׳וב אף הוא (נולד בשנת 1871), קיבל בבית אביו בצלאל, חסיד קנאי מלמד ש״ס ופוסקים, חינוך מסורתי, ובהשאי למד גם פולנית וגרמנית. בסוף שנות השמונים יסד אנשל אגודת פועלים בשם „שילא״ (כוח). הוא כתב מחזה בשם „מיי די שבועה, ביי דער רויטער פאהן״, והציג אותו לפני חברי האגודה.

אנשל היה לשחקן והשתתף בתיאטרון של גימפל בלבוב. בשנת 1890 לקח אותו השחקן הנודע יעקב אדלר לאמריקה. שם היה בתחילה לחשן, ואח״כ — שחקן. מתוך געגועים להוריו הוא חזר לזלוצ׳וב. הצטרף ללהקת שחקנים בגליציה ורומניה. בשנת 1900 חזר לאמריקה, שם כתב שירים לאופירטות ומחזות. סייר בערי אמריקה וארגנטינה. הוא נפטר ב־1 ביוני 1942.

מהסופרים והמשוררים ילידי זלוצ׳וב יש להזכיר את:

1) שמואל יעקב אימבר, בנו של שמריהו, אחיו של נפתלי הירץ אימבר, שהוא מראשוני המשוררים המודרניים באידיש. נולד בסאסוב ב־24 בפברואר 1889. בבית אביו קיבל חינוך יהודי. למד בגמנסיה — בזלוצ׳וב ובלבוב. אחר כך למד באוניברסיטה שבלבוב והוכתר בתואר ד״ר לפילוסופיה. בנעוריו פרסם שירים באידיש ובפולנית. בשנת 1909 הוציא לאור קובץ־שירים „וואס איך זינג און זאג״. שנתיים לאחר מכן פרסם את הפואימה „אסתרקע״. בשנת 1914 פרסם קובץ שירים שני „רויזנבלעטער״. בעקבות ביקורו בארץ ישראל בשנת 1912 פרסם „אין יודישן לאנד״ (לבוב 1912) ו„היימלידער״ (1918). הוציא לאור בלבוב „ליטעראַרישע פלוגשריפטן״. כתב בעתונות האידית והפולנית. בשנים 1933—1938 פרסם שני ספרים פולמוסיים (בפולנית) נגד הגזענות והאנטישמיות, בלשון שנונה וסטירית. נהרג בשנת 1942 בידי הנאצים.

2) משה לייב הלפרן (1886—1932). נולד בזלוצ׳וב, קיבל חינוך יהודי, חניך בית הספר היהודי בזלוצ׳וב. בהיותו בן 12 נשלח לוינה ללמוד שם מלאכת צייר־שלטים. שם הושפע מהספרות הגרמנית המודרנית. את שיריו הראשונים כתב גרמנית. בשובו לזלוצ׳וב התחיל לכתוב אידיש, בהשפעת אימבר ויעקב ממשל, ב„טאגבלט״ הלבובי, אח״כ ב„אידישער ארבייטער״.

בשנת 1908 היגר לאמריקה, השתתף ב„אידישעס פאלק״ וב„אידישער קעמפער״. יחד עם משה נאדיר הוציא לאור קבצים ספרותיים. מנציגי הספרות האידית הצעירה „יונג יידיש״. התחיל כסטיריקן והומוריסטן; חל בו מפנה עם פרסום הפואימה שלו „די גאלדענע פאווע״ (1924), שבולט בה סקפטיציזם פילוסופי.

3) יעקב מעסטעל — נולד בזלוצ׳וב בשנת 1884 — גמר חוק לימודיו בבית מדרש למורים בלבוב והיה למורה. בשנת 1907 עבר לוינה ולמד דרמטורגיה. בשנים 1910—1914 היה לשחקן בתיאטרון אידי. ב־1914—1918 — קצין בצבא האוסטרי. נפצע בחזית וצויין בעיטור. בשנת 1918 היגר לאמריקה ונכנס לתיאטרון של מוריס שווארץ.

משנת 1903 הוא פעיל בספרות האידית, יחד עם ד״ר צבי שפיצר. הוציא לאור „יונג גאליציער אלמאנאך״. פרסם קובץ שירים „פערחלומטע שעה״ (1909), „א לעבענס ליעד״ (1911), „דמיונות״ (טרילוגיה דרמטית). פרסם גם רשימות מימי המלחמה „מלחמה נאטיצן פון א יודישן אפיצ׳ר״ (1924). ספרים: „יידן אין דער נייעסטע דייטשער ליטעראטור״, „יידישע אפיצרן אין דער עסטרייכישער־אונגארישער ארמיי״.

4) דוד שרנצל, נולד בזלוצ׳וב, בשנת 1897, להורים אדוקים. במלחמת העולם הראשונה שירת בצבא האוסטרי והיה בחזית האיטלקית. אחרי שובו הביתה היה מפעילי „פועלי ציון״, השתתף בעתונות מפלגתו והוציא לאור קובץ שירים „אויסן הארצן״.

5) משה פיצניק, נולד ב־1895 בזלוצ׳וב לאביו הבנקאי. פרסם מאמרים ופיליטונים ב„טאגבלאט״ הלבובי וב„אידישער ארבייטער״. בימי השלטון האוקראיני בגליציה המזרחית הוציא לאור בזלוצ׳וב שבועון — „פאלקסבלאט״. התענין בפולקלור, פרסם בשטח זה מיספר מאמרים. תרגם לאידיש את ה„אודיסיאה״ להומר עם פירוש, ונשאר בכתובים, פרסם גם שני רומנים בלשון אידיש העתיקה „ספר רב קלמן עני״, ספר „משה קבצן״. הנושאים — מתקופת ההשכלה.

6) אין להעלים שגם הפובליציסט והסופר העברי ד״ר אברהם שודרון־שרון הוא יליד זלוצ׳וב. בן למשפחה ותיקה ומכובדת בעיר, נולד לאביו יצחק שודרון בי״ב אלול תרמ״ז (1883) בכפר ביניוב, הסמוך לזלוצ׳וב. בבית אביו נתחנך ברוח מסורתית ולאומית. כילד כבר הצטיין בכשרונותיו, ממש עילוי.

בגיל 6—7 הגיע ל„יורה דעה", למד בישיבת דודו, הרב שלום מרדכי ברז'אני. גמר חוק לימודי הגימנסיה כאכסטרן, אח"כ למד כימיה באוניברסיטה בוינה. היה ממיסדי אגודת הסטודנטים „התחיה" בוינה. מגיל 17 התחיל באיסוף כתבי־יד של גדולי ישראל. קיבל מכתב מד"ר מרדכי גידמן, הרב הראשי בוינה, בו ציין לשבח את פירושו לקטע התעודה העברית שלו שנדפס בספרו: „התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים". דבר זה עורר את שודרון להתחיל במפעל, ששימש יסוד לאוסף הלאומי הראשון של אוטוגרפים ופורטרטים של יהודים מפורסמים. באוסף זה השקיע שודרון במשך עשרות בשנים, מלבד מאמצים בחיפוש וברכישה, גם כספים רבים.

אחרי שעלה בשנת 1927 לארץ־ישראל, מסר לספריה הלאומית את כל האוסף כחטיבה מיוחדת, המוקדשת לזכר הוריו, והוא נתמנה למנהלו. הודות לו הוגדל האוסף עד שנת תשט"ו ל־17,000 אוטוגרפים ופורטרטים של גדולי ישראל, החל מהמאה ה־ט"ו.

עוד בהיותו סטודנט פרסם בגרמנית מאמרים ומסות על בעיות יסודיות של התנועה הציונית. בסגנון שנון הוא הביע את השקפותיו, שהיו קיצוניות וחופשיות מכל זיקה מפלגתית.

הוא הטיף ל„ציונות האכזרית" השוללת את הגולה והדורשת מכל היהודים לעלות לארץ־ישראל בטרם יאלצו להמלט מארצות מגוריהם. הוא דרש להעביר את הערבים מארץ־ישראל למדינות ערב, — כדי שלא תהיה אירידנטה — וכל הארץ תהיה אך ליהודים בלבד.

זמן קצר לפני מותו (1957) הכין את אוסף כתביו בשני כרכים.

מספריו וקונטרסיו יש לציין במיוחד:

מחקרו בשטח הכימיה שנדפס בכתבי האקדמיה למדעים בוינה בשנת 1911.

מפלצי הגלות הנצחית (תרפ"ט);

לבקורת יסודי האידילוגיה של „ברית השלום" (תרצ"א);

עבודה יהודונית (תרצ"א);

לדוברי אידיש בכל אתר ואתר (נגד האידיש) (תרצ"ג);

תורת הציונות האכזרית (תשי"ג);

זכרונות מעולם החתולים (תש"א).

ד"ר א. שרון היה גם מוסיקאי וחיבר תשע מנגינות לשירי רחל שיצאו לאור בשתי חוברות (תרצ"ד—תרצ"ו).

פרק 7
התנועה הציונית

בשנת 1894 הוחל בעיר זלוצ'וב בתעמולה ציונית. באסיפה שנערכה באוגוסט שנה זו, נאמו מ. אהרנפרייז ויהושע טהון ובה הוקמה ועדת הכנה לפעולה ציונית. בראש הועדה עמדו משה אהרן נייגר, יצחק שודרון, ואברהם יעקב איגל. הפעולה הראשונה של הועדה היתה יסוד חברה ציונית בשם „דגל ישורון". על אף התנגדותם של החרדים הקיצוניים, איחדה החברה החדשה בתוכה את טובי היהדות החרדית הנאורה שבזלוצ'וב.

ומלים מספר על המיסדים.

משה אהרן נייגר קיבל בבית אביו, שהיה חכם והתמצא גם בהוויות העולם וידיעות חילוניות, חינוך מסורתי יסודי. בנעוריו היה משה אהרן ידוע כמתמיד שעשה לילות כימים בלימודים, ידע על בוריה את הספרות העברית וגם את ספרי החוקרים של ימי הבינים. למרות אדיקותו, הצטרף עם הראשונים לתנועה הציונית והתמסר לפעילות עסקנית. גדולה היתה השפעתו על חרדים מרובים להצטרפותם אף הם ל„דגל ישורון". בראשית המאה העשרים הוא עבר לטרנוב, ושם כינס, בשנת 1906, את האסיפה הראשונה של ה„מזרחי".

יצחק שודרון, תעשיין נודע בגליציה, בעל בית חרושת, נולד בשנת 1848 ביניובקא. יחד עם אחיו, ר' שלום מרדכי (שהיה אח"כ מגדולי התורה בגליציה ורב בברז'אני), קיבל בבית אביו חינוך מסורתי. אולם היה גם בקי במדעים ומחובבי הספרות העברית החדשה. על אף אדיקותו היתרה — היה חסיד הוסיאטין, — נמנה על העסקנים הציונים הראשונים בעירו וכל ימי חייו עמד על משמרת העקרונות הלאומיים.

שודרון היה ממעריציו של ד"ר הרצל ושלח לו במתנה בקבוקי יין מבית החרושת שלו. במכתבו מיום 2 בפברואר 1899 הודה לו ד"ר הרצל על ההפתעה האדיבה, למרות שלא היה מצוי בדרך כלל אצל משקאות „רוחניים" כאלה. שודרון היה ציר בקונגרס הציוני הי"א בוינה, השתתף בכל ועידות ההסתדרות הציונית בגליציה, ושנים רבות היה יו"ר אגודת „בני ציון".

בית המשפט המחוזי בזלוצ׳וב

שמריהו אימבר (1866—1950), אחיו של נפתלי הירץ אימבר ואביו של ד״ר שמואל יעקב אימבר, היה שנים רבות מורה בבתי הספר ע״ש הברון הירש. חינך את הנוער ברוח הלאומיות והציונות. יחד עם טלר יצא בחריפות נגד שלילת לימוד השפה העברית בבתי הספר. היה פעיל בתנועה הציונית במשך כל שנות שבתו בזלוצ׳וב, ואחרי שנמלט בשנת 1914 לוינה, המשיך גם שם בפעילותו הציונית. בשנת 1933 עלה לא״י, היה ממיסדי ברית הציונים הותיקים ומפעיליה. פרסם מבחר כתבי אחיו (תל־אביב תרפ״ט), כתב מאמרים ופיליטונים באידיש ובעברית.

בחול המועד סוכות תרנ״ה נערך על־ידי „דגל ישורון״ הנשף הציוני הראשון, בו נאמו הסופר העברי ראובן אשר ברוידס, יצחק שודרון וחיים נייגר.

אחת הפעולות הראשונות של הציונים היתה המלחמה בהנהלת בית־הספר מיסודו של הברון הירש, שהזניחה בכונה את הוראת השפה העברית. הרב מזלוצ׳וב, ר׳ פייבל רוהאטין, שהיה חובב־ציון, עזב לאות מחאה את ועד בית הספר בזלוצ׳וב. גם החברים הציוניים גראפיין וצוקרקנדל הסתלקו מן הועד המקומי.

במלחמה זו נתמכו הציונים על־ידי המורה שמריהו אימבר — שהיה מראשוני המורים בבית הספר.

משה אהרן נייגר ויצחק שודרון, מהפעילים החשובים ביותר באגודה, הקדישו את מרבית זמנם ומרצם להפצת הרעיון הלאומי ותמיכת ישוב א״י כאחד.

מראשוני האגודה ופעיליה היו: ד״ר איידלברג, יצחק בוטשצר, ישראל יעצעס, דוד מאיר שליט, בן ציון להרר, הירש רוזנבוים, אברהם יעקב איגל.

בשנת 1898 כבר נמנו באגודה 102 חברים, ובשנת 1899, כשהוחל בגליציה בהפצת המניות של אוצר ההתישבות, נמכרו בזלוצ׳וב 400 מניות.

בשנת 1899 השתתפו נציגי הנוער האקדמאי בזלוצ׳וב בועידת הנוער האקדמאי של גליציה, שהתכנסה בלבוב ב־25 וב־26 ביולי והכריזה על מלחמה לזכויות לאומיות לסטודנטים היהודים.

בשנת 1900 התכוננו בגליציה לבחירות — בארבע קוריות — אל הפרלמנט הוינאי. בקוריה השניה, של ערים, היתה קיימת אפשרות לבחור במחוז הבחירה של ברודי—זלוצ׳וב בציר יהודי.

בנוגע לבחירות אלו פנה אדולף שטאנד, ב־9.8.1900, אל ד״ר הרצל, הואיל ולדעתו היה על הציונים להופיע בהם. הוא הציע, שהועד הפועל הציוני יפרסם כרוז שיכיל עקרונות כלליים, והוא, ד״ר הרצל, כמנהיג התנועה הציונית, יתן הוראה שתחייב את כל הציונים. אולם הועד הפועל החליט בשלילה, וציוני גליציה לא השתתפו במערכת הבחירות.

בלבוב תמכו הציונים בארנסט ברייטר.

כמו כן יש להזכיר, שבתחילה הגיע לברודי ולזלוצ׳וב ד״ר שאול רפאל לנדא, שהיה בריב עם ד״ר הרצל, והביע את רצונו להיות המועמד נגד ד״ר אמיל ביק בזלוצ׳וב. הוא הציג את עצמו כמועמד ציוני מטעם ה„יודישער פאלקס־פעריין״ בוינה. לנשיא האגודה הציונית „בני ציון״ סיפר, שה„פאלקס־פעריין״ העמיד לרשותו, להוצאות הבחירות, 15000 גולדן ובכך יוכל בלי שום ספק להכשיל את ד״ר ביק. אולם עד מהרה נודע שבעת ובעונה אחת הוא הציג עצמו לפני הסוציאליסטים היהודים כסוציאליסט יהודי לאומי.

אגודת „בני ציון״, ויצחק שודרון בפני עצמו,

במכתב פרטי וסודי, פנו אל הועד הפועל הציוני בוינה וביקשו לתת להם הוראות.

ד״ר לנדא, בראותו שהוא נתקבל בקרירות, הסתלק ממועמדותו. בברודי־זלוצ׳וב נבחר ד״ר אמיל ביק.

זמן קצר לאחר הבחירות לפרלמנט נערכו בחירות לקהילה. ציוני זלוצ׳וב הציגו מועמדים משלהם, ובכמה אסיפות נערכה פעולת־הסברה ציונית. הם הצליחו להכשיל בקוריה השניה של הקהילה את המתבוללים ולזכות בבחירות. ב־20 בנובמבר 1901 נבחרו 4 מועמדים ציונים, והם: ד״ר איתמר איידלברג, פביוס לייטר — נשיא „אהבת ציון״, א. ו. איגל ושמואל לוי.

בשנים 1901—1904 היה פעיל בתנועה הציונית ד״ר יעקב גרוסקופף, שעמד בראש „אהבת ציון״. באותו פרק זמן היתה כבר קיימת אגודת „פועלי ציון״ ובראשה יעקב רכט. נוסדה גם אגודת נשים ציוניות „אהל לאה״ ובראשה עמדה שרה וואשיץ.

הנוער, תלמידי הגימנסיה, שהיה מאורגן בהסתדרות „צעירי ציון״, ערך קורסים ללימוד השפה העברית והיסטוריה יהודית.

בשנת 1911 היו בזלוצ׳וב ארבע אגודות ציוניות של הנוער, חניכי בי״ס תיכון, ובהן 80 חברים.

עם קום הסתדרות „בחורי התלמוד״ וחניכי בית המדרש „השחר״, בשנת 1907, נפתח גם בזלוצ׳וב סניף להסתדרות זו בראשותו של יוסף מילר, שהקים ועד גלילי בשביל כל המחוז.

בשנת 1910 היה קיים בעיר חוג „המזרחי״, בראשותו של נתן שור. נציגי החוג, בנימין זוסמן וצבי וייצמן, נבחרו בועידת היסוד של „המזרחי״ בגליציה, שהתקיימה בג׳ אדר, תרע״ג, אל הועד הכללי הארצי.

בתקופה זו ניהלה התנועה הציונית מלחמה נגד המתבוללים והביאה לפני הממשלה את שאלת האוטונומיה הלאומית ליהודים. תנועה זו הקיפה את כל הישוב היהודי בגליציה ויצרה אוירה לאומית, שהראתה בעליל כי בקרב ההמונים חי וקיים רצון עז לחיים לאומיים עצמאיים. בכל האסיפות נתקבלה החלטה תקיפה לדרוש את הכרת היהודים כאומה. בכל ערי גליציה ובכללן גם בזלוצ׳וב חתמו יהודים על פטיציה, שהוגשה לממשלה המרכזית בוינה.

תנועה זו הדאיגה את המתבוללים ותקיפי הקהילות, שהשתדלו להחניק באיבה כל הרגשה לאומית־יהודית.

ד״ר ביק וחבריו, בשאיפתם להחליש ולדכא את התנועה הציונית, לא נרתעו גם מפני צעדים דרסטיים שגרמו לסגירת חברות ציוניות ואפילו בתי־ספר עבריים מטעם השלטונות.

ב־7 בפברואר 1906 קיבל נשיא האגודה הציונית בזלוצ׳וב — כמו בשאר הערים, — פקודה לחסל את האגודה ולסגור את בית הספר.

צירי הפרלמנט, ד״ר שטראוכל וארנסט ברייטר, פנו אל שר הפנים בשאילתה ובמחאה נגד תעלולי השלטונות בגליציה, שהם בניגוד גמור לתחוקה. השאילתה נתמכה על־ידי צירים מסיעות שונות, פרט לסיעת הסוציאל־דימוקרטים.

התנועה הציונית עמדה בפעולותיה הפוליטיות במאבק קשה עוד יותר עם המתבוללים והשלטונות, לאחר התפנות המנדט בברודי־זלוצ׳וב, עקב פטירתו של ד״ר ביק ב־23 ביולי 1906. עכשיו ניתנה להסתדרות הציונית ההזדמנות לצאת למלחמה גורלית על מנת לעמוד במבחן פוליטי ראשון.

האסיפות הראשונות בזלוצ׳וב הסעירו ממש את ההמונים. שליטי הקהילה, בראותם שנאומיהם של הציונים, השופעים התלהבות טבעית ואומץ־רוח לאומי, נתקבלו בתשואות סוערות על־ידי היהודים, נדהמו מאד. הם נוכחו לדעת שהפעם ענין להם עם תנועה עממית שכבר היכתה שרשיה עמוק עמוק בלבות ההמונים. הציונים העמידו במחוז זלוצ׳וב־ברודי את מנהיגם אדולף שטאד, נגדו הציגו המתבוללים, כמועמד פולני לאומי, את הרופא ד״ר יוסף גולד, אדם מחוסר כל עבר פוליטי ומשולל מעמד ציבורי יהודי. לרשותו של גולד הועמד כל המנגנון הממשלתי. עם כל זאת נבצר מאת המתבוללים, ולו גם בעזרת השלטונות, לדכא את התלהבות ההמונים למועמד הציוני, שראו בו את סמל השאיפה לשחרורם מעול שליטי הקהילה. אולם על אף הכל נחלו הציונים כשלון.

בזיופים גסים ותרמית, שאין כמוהם לשפלות, הצליח ד״ר גולד לקבל את מרבית הקולות ונבחר כציר לפרלמנט.

למרות הכשלון ניתן לומר, כי הציונים עמדו במבחן הפוליטי הראשון ויצאו מתוך המאבק כמנצחים. שכן, הצליחו לעורר את ההמונים ולהפיח בהם אימון בכוחות העם היהודי.

קבלת חוק הבחירות החדש בפרלמנט האוסטרי, שהעניק זכות בחירה לכל אזרחי המדינה, הביא מפנה בחיים הפוליטיים.

בברודי־זלוצ׳וב הועמד אדולף שטאנד, ומטעם המתבוללים — ד״ר וואהלרנד, פקיד בכיר במשרד האוצר בגליציה, בעל רכוש די גדול, אך ללא כל עבר פוליטי או הכרה פוליטית. קודם לכן ניסה אפילו להתקרב אל הציונים והציע להסתדרות הציונית סכום של כמה אלפים כתרים לקופת הבחירות ולקבל עליו את התכנית הפוליטית של הציונים, בתנאי שהדבר יוודע לציבור רק לאחר שייבחר, כשיהיה כבר בלתי תלוי בדעת הפולנים הממונים עליו במשרדו. ברוח זו הוא גם כתב מכתב לד״ר ציפר. מובן מאליו, שהצעתו נדחתה. אז פנה אל המתבוללים. אולם אחרי שפורסם מכתבו אל ד״ר ציפר יצא ד״ר וואהלרנד מן המערכה שבור ורצוץ. בבחירות גופא השתתפו 5876 בוחרים. בזלוצ׳וב־ברודי קיבל ד״ר וואהלרנד 1517 קולות, הסוציאל־דמוקרט היהודי ד״ר הנריך לונהרץ 1244 ושטאנד 1493. הואיל ואף אחד לא קיבל רוב מוחלט של קולות, נערכו בחירות משנה בין שטאנד — וואהלרנד ובהן נבחר ברוב גדול אדולף שטאנד.

בבחירות לקהילה שנערכו אחרי הבחירות לפרלמנט, נבחרו יוסף גולד, ד״ר יצחק מיטלמן (ציוני), אביש גארפונקל, נחמן גריץ, מארקוס סיטר, נתן שור (ציוני), לייזר שווארץ, ד״ר יעקב גרוסקופף (ציוני), ד״ר איתמר איידלברג (ציוני), ד״ר ברנהרד אלתר, שאול רולר, ליפא מאר. לראש הקהילה נבחר יוסף גולד, לסגנו — אליעזר קוטין ובשנת 1913—1914 — ד״ר יצחק מיטלמן. להנהלה המצומצמת נבחרו: אביש גארפונקל, נחמן גריץ ומרקוס חוטר.

הנבחרים הציונים פתחו במלחמה קשה נגד השלטון המיושן של המתבוללים בקהילה ודרשו חידוש צביונה ואופיה של הקהילה בהתאם לצרכי האוכלוסיה היהודית.

ד״ר גולד, שנבחר לראש העיר, השתתף בינואר 1911 במשאל־עם על השאלה היהודית. המשאל נערך על־ידי ועד המדינה של הסיים הגליצאי. מטעם הציונים הוזמנו רק שנים: אדולף שטאנד וד״ר אברהם קורקיס.

אולם ד״ר גולד תמך בעמדת המתבוללים, שהז־

הירו את הפולנים לבל יתמכו בבתי הספר העברים ולבל יתנו ל„ז׳ארגון" להתפשט. משאל־העם נסתיים בקבלת החלטות שנשארו על הנייר ולא הביאו לשום שינוי במצב היהודים.

באותה שנה — 1911 — התקיימו בחירות לפרלמנט האוסטרי.

בזלוצ׳וב נבחר ארנסט ברייטר, אך הוא ויתר, כי נבחר גם בלבוב. בנובמבר 1911 התקיימו בחירות מילואים בזלוצ׳וב ובהן נבחר הנריק ריצס (1878—1931) שנתמך על־ידי הציונים. ריצס היה ציר בפרלמנט האוסטרי עד להתמוטטותה של המונרכיה בשנת 1918. ריצס היה יהודי לאומי ועמד על משמרת האינטרסים של היהודים. במלחמת העולם הראשונה היה ממארגני העזרה לפליטים יהודים מגליציה.

בשנת 1910 נוסד בזלוצ׳וב סניף של הבנק הציוני, „אוניא קרדיטובה".

בבחירות לעיריה בשנת 1912 השיגו הציונים 3 מנדטים — ד״ר איידלברג, ד״ר יעקב גרוסקופף וד״ר לאנדסברג.

בשנים אלו היו הציונים פעילים בכל שטחי החיים היהודיים. בראש התנועה הציונית עמדו אז ד״ר איידלברג, ד״ר הירשהורן, ד״ר פלדמן וד״ר גרוסקופף.

השפעת הציונים גברה עד כדי כך, שבחודש דצמבר, שנת 1913, כאשר הציונים כינסו אספות מחאה נגד ה„הילפספעריין" בברלין בגלל עמדתו השלילית לשפת ההוראה בטכניון שבחיפה, ודרשו ביטול החלטות הקורטוריון נגד המדיניות האנטי־עברית שלו, הצטרפו לתנועת המחאה גם המתבוללים בזלוצ׳וב ובשמם השתתף באספת המחאה ראש העיר ד״ר יוסף גולד.

בשנים שלפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה היו הארגונים הציוניים גורמים מכריעים שכיוונו והתוו את החיים הציבוריים של הישוב היהודי בעיר.

ההסתדרות הציונית בגליציה התכוננה שוב למלחמת־בחירות.

רון — צימר

קורות זלוצ׳וב

זלוצ׳וב שכנה בקצה הדרומי־מזרחי של פולין. ראשיתה לוט בערפל. לנסיכים, אשר שלטו על האיזור הגיאוגרפי הגדול במאות ה־11, ה־12 וה־13 ואשר השתרע בתחום פרשת המים בין הויסלה, הדנייסטר והבוג — קראו, נסיכי רייסין האדומה. בתחום זה עברו דרכי שיירות קדומות ביותר של המסחר הגדול, שהובילו מבגדד דרך חצי האי קרים אל אוקראינה ומשם דרך ערי רייסין האדומה אל מרכזי המסחר הגדולים אשר בארופה המרכזית ועד הים הבלטי. באחת מפרשות הדרכים, המובילות מלבוב לדרום־מזרח בואכה ייסי, לארצות המולדבים והוולכים ומשם לקושטא, ישבה העיר זלוצ׳וב. צומת דרכים זה היה רגיש מאד מבחינה טופוגרפית־כלכלית, הואיל והיווה נקודת מוצא למסחר. כמו כן שימש ראש גשר למלחמות הבלתי פוסקות, שהתנהלו משנת 1241 ואילך בין הטטרים ובין ישובי הספר הפולניים־הרותנים. אלה האחרונים הגנו על עמדות החלוץ של מלכות פולין, אשר שאפה להתפשט לצד דרום־מזרח. מכאן נבע המאבק, שניטש בין מלכי פולין לבין נסיכי רייסין וליטא על הפינה הזאת, מאבק שהתנהל במאות ה־14 וה־15. מאוחר יותר התנהלו התכתשויות נצחיות בין המגינים הפולנים לבין הקוזקים והטטרים. האחרונים נכנעו במאה ה־15 לתורכיה, המעצמה האדירה והגדולה ביותר בארופה הדרומית־מזרחית.

וכך היו ישובי הספר שסועים מהמלחמות הבלתי פוסקות בין המלכות האוטומנית ובין פולין, „חומת המגן" של אירופה הנוצרית.

מלכי פולין, שריה ורבי המלוכה הגדולים, שהיו אדוניהם של שטחי אדמה גדולים ופוריים באזור זה, שאפו בכל לבם ליישב את הנקודות האסטרטגיות האלה. על כן ביצרו אותן, משכו אליהן מתיישבים חדשים, הרחיבו את השטח החקלאי ופיתחו ישובים עירוניים.

זאת היתה גם העילה להקמת זלוצ׳וב. כבר במאה ה־15 נתגבש כאן „מפתח", שכלל 75 כפרים, בתחום המשתרע לצפון־מזרח בואכה ברודי ולדרום־מזרח בואכה טרנופול.

אולם יש לציין, שעוד קודם לכן הוקם באזור זה מבצר, שעבר בקרבות מיד ליד. בשנת 1441 הוא עבר, על כל האדמות הסמוכות לו ועל כל הכפרים, למשפחת סיבייסקי.

לאצילים אלה העניק המלך הפולני וולדיסלב, איש וורנה, את הזכות להקים ערים ועיירות. כידוע, משכו מלכי פולין מתיישבים מגרמניה ושלזיה לערים המוקמות בשטחים שוממים או חרבים. וזאת, על ידי כך, שלתושבי העיר המוקמת העניקו זכויות אוטונומיות רחבות ושלטון עצמי. הפריבילגיות האלה נקראו על שם העיר מגדבורג, שבגרמניה המזרחית.

קבוצת תלמידי הגימנסיה בזלוצ׳וב

בנין בית הספר על שם מיצקביץ

בשנת 1523 העניק המלך הפולני סיגיסמונדוס ה־1 לעיר זלוצ׳וב את החוקה המגדבורגית, בהתאם לבקשת אדונה סטניסלב סובייסקי. כתוצאה מכך הפכה זלוצ׳וב מעיר חסרת זכויות ומשועבדת, לעיר חופשית אשר תושביה לא היו חייבים בכל האנגריות הקשות והרבות לאין ספור, אשר חלו על הכפרים בימי הביניים.

אמנם היא לא הפכה לעיר מלוכה. היא נשארה עיר פרטית ובתור שכזאת היו תושביה כפופים מכמה בחינות לבעלי האדמות והכפרים, שהקיפוה מכל צד. „המפתח" זלוצ׳וב היה גדול, בעל אדמה פוריה ביותר ועשיר ביערות, כרי דשא, בריכות דגים, שדות מרעה ושדות דגן, שהניבו יבולים מבורכים. תעודות מהמאה ה־16 ומהמאות המאוחרות יותר מספרות בשבח השדות, טחנות הקמח הרבות, שהונעו בכוח המים, הדבש והשעווה המשובחים, בריכות הדגים, ששמעם יצא למרחקים, החורשות העשירות בעצים ובתי המבשל לשיכר.

במאות ה־17 וה־18 נתפרסמה זלוצ׳וב ביחוד כעיר עצי הפרי המשובחים ובקירבת המבצר, עליו עוד ידובר, גידלו את הגפן.

אורחים צרפתים, שביקרו בפולין במאה ה־17 וסרו לזלוצ׳וב, ממש התפעלו מגניה וכרמיה. מה שמביא אותנו בהכרח למחשבה, שאילמלא הקרבות התדירים עם הטטרים, הקוזקים והתורכים, היתה העיר יכולה להתפתח, לגדול ולהעשיר מאד. שכן, היו לה כל הנתונים המתאימים. היא היתה מרכז כלכלי וצומת מסחרי חשוב באזור מאוכלס ביותר, בעל רמה חקלאית גבוהה, הזרוע כפרים ועיירות.

זלוצ׳וב היתה עיר ממכר גדולה של תוצרת חקלאית של כפרי הסביבה. היו בה גם בעלי מלאכה

רבים, מאורגנים בצכים. ההתפתחות הגדולה החלה בשלהי המאה ה־16 ונמשכה במאה ה־17, ביחוד במחציתה הראשונה. מחולליה היו בני משפחת סובייבסקי, שקיבלו את זלוצ׳וב ואת ה„מפתח" שלה ב־1598 והחזיקו בה במשך כ־180 שנה. משפחה זו, שנצר שלה התפרסם אחר כך בעלותו לכס המלוכה כ אן ה־3 סובייסקי וניצח את התורכים בקרב וינה, סייעה מאד לעיר, תמכה בה, משכה אליה מתיישבים חדשים רבים, יהודים ארמנים ואפילו טטרים מבין שבויי המלחמה.

אבי המלך, יעקב, ואחר כך המלך יאן עצמו, שמלך בשנים 1696—1661, וכן שני בניו, נסיכים־יורשים אשר לא הגיעו לכס המלוכה — אהבו מאד את העיר, גרו בה במשך שנים רבות, הקימו בה בניינים רבים, מוסדות ציבור, כנסיות, בתי כנסת, ביצרו אותה והתפארו בה. משפחה זו שיפצה את המבצר, שנישא בראש גבעה אשר חלש על העיר. המבצר היה קיים זה מכבר, אך זכה למשנה חשיבות עם גבור מסעותיהם של הטטרים ובני בריתם הקוזקים במאה ה־17. המבצר הפך לנקודה המוקפת חפירה. בשנת 1634 הושלמה בנייתו על מגדליו הבולטים למרחוק, על שערי הכניסה, על ארבע חומותיו אשר הקיפוהו מארבע רוחות השמים וסוללת העפר שלפניהן. באחד המגדלים נחרתו ראשי התיבות של שם בעל המקום: י.ס. (יעקב סובייסקי). המבצר צוייד בכלי נשק רבים, תותחים ומלאי גדול של אספקה צבאית. אל מבצר זה נאספו בעת צרה רבים מתושבי העיר, שנשדדה פעמים רבות על ידי האויב. ביחוד נודעו כהרות אסונות שנות השישים והשבעים של המאה ה־17. כל הארץ ובתוכה אזור הספר וזלוצ׳וב והערים הסמוכות, נשדדו ונחרבו עד היסוד. התושבים

רחוב סוקול בזלוצ׳וב

ברחו והשדות נשמו. עם כל זאת סבלה זלוצ׳וב פחות משאר הערים, חסרות הביצורים החזקים. כך, למשל, נהרסה כליל העיר זבורוב הסמוכה, תושביה נטבחו ובנייניה נשרפו בשנת 1661.

תושבי העיר היו חייבים לתקן מפעם לפעם את ביצורי המבצר, לספק אבני בניין ועצים, להוביל חומרים שונים, לשפר את דרכי הגישה, לחדש את מלאי המוונות והציוד, לחפור מחדש את התעלות ולגשור את הגשרים. אחד מבנייני המבצר הפך לאר־מון, שהותקן כבית מגורים לבעלי העיר. היו בו חדרים רבים, מרוצפים יפה ומרוהטים לפי מיטב הטעם של התקופה.

ארמון מגורים מפואר אחר הוקם על ידי משפחת סובייסקי בעיירה הסמוכה, פודהורצה. הארמון שנשדד על ידי הרוסים, העיד על הטעם הטוב ועל אהבת הפאר והמותרות של האצולה הפולנית הגבוהה. קירות־הארמון היו מכוסים שטיחים יקרים ותמונות גדולות־מימדים. הנברשות, כלי הזכוכית, המפות ׳מעשי הריקמה היו מעודנים ומקסימים ביופיים. כמו כן היו שם פסנתר של אשת המלך, מריסינקה, ואוהל פאר, שנרכש כשלל מלחמה ואשר היה מלאכת מחשבת עדינה ביותר של אמנות המזרח.

ההרכב האתני: פולנים, רותנים, יהודים, ארמנים, טטרים

מקדמא־דנא, כבכל ערי רייסין האדומה, ישבו בזלוצ׳וב רותנים ופולנים. הרותנים, שהשתייכו לכנסיה היוונית־מזרחית, היו הראשונים. אולם כבר במאה ה־14, מימי קזימיר הגדול, התיישבו באיזור פולנים רבים, ביחוד בני אצולה קטנים, שחסו בצל המשפחות האריסטוקרטיות, רבות העושר. במועצת העיר ישבו אצילים קטנים, פולנים ורותנים. לאט לאט התפתח המעמד העירוני, מתוכו נהגו להרכיב את הגופים שניהלו את עניני העיר: היועצים, הדיינים, האחראים להכנסות, לשווקים וירידים.

כבר במאה ה־16 חיו בזלוצ׳וב יהודים. ישראל בן איידלה, שכונה איידליס הזלוצ׳ובאי, איש עסקים גדול, חכר מידי אדוני העיר, משפחת זבורובסקי, את כל אדמות „מפתח" זלוצ׳וב. לתחום אחוזתו הש־תייכו בריכות מים והוא חכר את כל דמי המעבר, מסי הדרכים, מסי היריד, תשלומים הכרוכים בייצור יי״ש, שיכר ואפילו את העבודות החלות על האכרים המשועבדים. היה זה ב־1595. ואילו בשנת 1597, מוכס המכס העירוני, שגבה את מסיו באחת משערי העיר, לא היה אלא היהודי יהודה („יהודה המוכס"). ב־1633, בהתאם לתעודות ששרדו, שמואל בירוביץ, איש זלוצ׳וב, היה אחד המוכסים הגדולים של כל האיזור. במאה ה־17 היו כבר יהודים רבים בעיר, שבנו מחדש את בתיה אשר נחרבו בעת המלחמות והשריפות הרבות.

העיר התרוקנה פעמים אחדות והיה צורך דחוף ליישבה מחדש ולפתח בה את המלאכה והמסחר. ב־1654 קיבלו יהודי זלוצ׳וב פריבילגיה, שהבטיחה להם התיישבות חופשית. כמו כן עודדו אותם להזמין את קרוביהם וידידיהם לבוא בעקבותיהם. כשנשרף בית הכנסת בעיר, בשנת 1724, סיפקו להם עצים מיערו־תיהם של אדוני העיר. יחסים טובים שררו בין הנסיך־היורש אלכסנדר סובייבסקי ובין היהודים. ואכן כבכל

ארגון־הנוער „ההתאחדות"

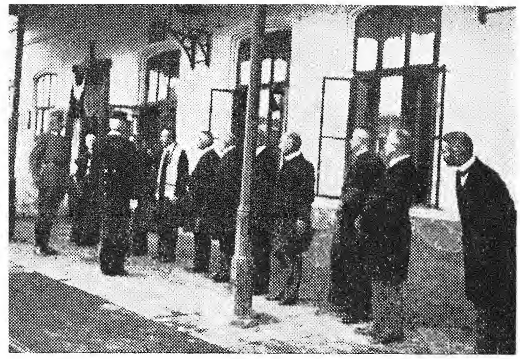
הערים, פטרוני העיר ואדוניה סייעו בדרך כלל ליהודים, ואילו הישוב העירוני־נוצרי היה מצר את צעדיהם. עם זאת היו בעלי מלאכה יהודים במאה ה־18 חברים בצכים, האגודות המקצועיות של בעלי המלאכה הנוצרים. היהודים פיתחו את המלאכה ואת המסחר ובמשך הזמן הגיעו גם להשתתפות בבחירת ה„מגיסטרט", שעמד בראש העיר.

בשנות ה־70 וה־80 של המאה ה־17 התיישבו בזלוצ׳וב גם סוחרים ובעלי מלאכה ארמניים. היו שכונות ארמניות גם בלבוב. בזלוצ׳וב הם היוו קהילה בעלת פריביליגיה, שהעניקה להם זכות שפיטה אוטו־נומית, רשות לבחור נציגים למוסדות חילוניים ודתיים. הם הקימו כנסיה משלהם, ששוחררה מתשלום מסים במשך 20 שנה. כמו כן שוחררו מתשלומים שונים אחרים וגם דאגו להם להכנסות ולטובות־הנאה למען כמריהם, נכבדיהם וראשיהם. שרידי העדה הזאת האריכו ימים עד למאה ה־20. אחד מרחובות העיר נשא את השם „רחוב הארמנים".

המלך יאן סובייסקי שבה שבויי מלחמה רבים מבין הטטרים המוסלמים. הוא ניסה ליישבם באחו־זותיו, ביחוד בכפר וורוניקי, הסמוך לזלוצ׳וב. לפי האגדה נטבחו 300 טטרים באשמת בגידה, שבגדו במלך־מיטיבם, אשר נתן להם אדמה. מאז פסקו הנסיונות ליישב את בני הגזע הזה, שהפיל במשך מאות בשנים את חתיתו על תושבי פולין הדרומית והמזרחית (עד שבאו הרוסים, שכבשו את האיזור מידי הגרמנים — הנאצים ויישבו בו טטרים רבים במטרה להחליש את האלמנט האוקראיני הלאומני. כך העבירו בזמננו כפרים שלמים על אוכלוסיתם האוקראינית לרוסיה הרחוקה).

בסוף המאה ה־18, כשהשתלטו האוסטרים על זלוצ׳וב ועל גליציה כולה, הגיעו גם מתיישבים גרמנים וצ׳כיים לזלוצ׳וב. יוסף ה־2, קיסר אוסטריה, ויורשיו אחריו היו מעונינים בגרמניזציה של הארץ. הם ניצלו את המריבות שבין הפולנים והרותנים (אשר החלו קוראים לעצמם אוקראינים), קיצצו בזכויות האצולה, ניסו ליישב חקלאים גרמנים בכפרים, הביאו פקידים גרמנים וצ׳כים, דוברי גרמנית, על מנת להשליט סדר באדמיניסטרציה הפולנית הרעועה. הארמון הפך לקסרקטין ולבסוף לבית־סוהר. אמנם אחדים מהאדמיניסטרטורים האוסטרים הצליחו במא־מציהם לשיפור פני העיר. ביחוד הצטיין בכך, בשנות ה־30 וה־40 של המאה ה־19, אישנולר. הוא הפך את סוללות־העיר הישנות לשדרות וגם יזם את בית־הספר התיכון. הוא נפתח בשנת 1873. אולם עוד לפני כן הוחל בסלילת קו־רכבת, שקישר את זלוצ׳וב עם לבוב וטרנופול. תחנת הרכבת החדשה, שנבנתה מחוץ לעיר, סייעה מאד להתפתחות, על אף שכבר חלפו הזמנים בהם היו ברודי וזלוצ׳וב נקודות מוצא למסחר הגדול, שקישרו את אודיסה ורוסיה הצארית עם וינה ואירופה. כמו כן עבר זמנם של הירידים הגדולים, שהיו כה אופייניים למסחר המאה ה־18 ואולי גם למחצית הראשונה של המאה ה־19. גליציה החלה שוקעת בעוני ודחקות ועמה גם זלוצ׳וב.

פרשה מיוחדת במינה, דרמטית ומענינת נגלית לנו בחוקרנו את יחסי העדות והלאומים בזלוצ׳וב ובגליציה המזרחית. זלוצ׳וב ישבה בפינה רגישה ביותר מבחינת השתלשלות היחסים בין הפולנים, בעלי האחוזות והאנטליגנציה העירונית, לבין הרותנים האוקראינים. כמעט כל כפרי הסביבה היו מאוכלסים

נציגי זלוצ׳וב מקבלים את פני הקיסר קרול

אוקראינים, יוונים־קתולים, חוץ מאשר כפרים אחדים, אליהם הובאו מתיישבים פולנים על ידי האצולה הפולנית, ששלטה בסיים הגליצאי (למשל, הכפר ייצין). האריסטוקרטיה הפולנית ידעה לנצל יפה את משקלה בפרלמנט האוסטרי בוינה, בו היוו לשון מאזניים. מראשית המאה ה־19 ניטשה מערכה בין הפולנים ובין הרותנים־האוקראינים על עמדות, זכויות, על לשון הוראה בבתי־ספר. גם בזלוצ׳וב התנהל מאבק חזק. וכך היו יהודי העיר, כיהודי שאר ערי גליציה המזרחית, במצב קשה. חלק מהם נטה אחר הפולנים, בעלי הארץ לשעבר ובעלי התרבות הגבוהה. הפולונופילים בזלוצ׳וב ובברודי הצליחו להכניס לפרלמנט האוסטרי את הצירים היהודים ביק וגולד (בשנים 1891—1907). האוקראינים ראו בעין רעה את הנטיה הפולונופילית של היהודים והשתדלו לפתח את מוסדותיהם הכלכליים והפוליטיים.

היהודים, שנמצאו בין הפטיש והסדן, סבלו ונדחקו מעמדותיהם הכלכליות. מאידך התפתחה בזלוצ׳וב, עוד משנות ה־90 של המאה ה־19, תנועה ציונית חזקה ביותר. קמו איגודים ציוניים, שנלחמו במחנה החרדי הגדול והחזק, בעל המסורת הארוכה אשר נמשכה מהמאה ה־18, בה נוצר בזלוצ׳וב גרעין חסידי, הקשור בשמו של המגיד ר׳ יחיאל מיכל המפורסם.

התסיסה הפוליטית החזקה, שהתגברה בשנים 1907—1911, בהן התחולל מאבק עז בין הסיעות הפוליטיות השונות, נוגעת בבחירתו של אדולף שטנד, נשיאם של ציוני גליציה, לפרלמנט בוינה. הממשלה המרכזית באוסטריה חששה מהתגברות ההשפעה הפולנית. על כן תמכה לא פעם באוקראינים כנגד

הפולנים. מאידך, היתה רוסיה־הצארית מנצלת את הניגוד הפולני־האוקראיני כדי ללבות את השנאה ולחטט בפצע, שלא הגליד מעולם בבשר הכנסיה היוונית, שבותרה לשניים על ידי האוניה אשר כפתה ממשלת פולין, בסוף המאה ה־16, על אזרחיה הרותניים (אוניה — איחוד הכנסיה המערבית עם המזרחית). בגליציה המזרחית קמה סיעה מוסקלופילית בין האוקראינים.

אולם גם הפולנים וגם האוקראינים ראו בעין רעה את התגברותו הכמותית של האלמנט היהודי וחששו מפני „יהוד" המסחר בערי גליציה המזרחית. הניגודים הלכו והחריפו והשתקפו יפה בזלוצ׳וב, שהיתה ישוב ער, דינמי ורגיש לכל משבי הרוח הכלכליים, הלאומיים והדתיים.

התעמולה האוקראינית נתנה את אותותיה בשנים 1918/1919. בנובמבר 1918 הוכרזה הרפובליקה האוקראינית העממית, שהקיפה את כל גליציה המזרחית. האוקראינים השתלטו, כמובן, גם על זלוצ׳וב וראו בה מרכז חשוב בתחום שלטונם. חקירתה של קבוצת פולנים, שנחשדו בהשתייכות למחתרת, אשר חיבלה בשלטונות והיתה קשורה עם האויב הפולני, לוותה בעינויים קשים והסתיימה במותם הטרגי של גיבורי הפרשה, באפריל 1919. בין הנידונים היו גם תלמידי הגימנסיה המקומית, צעירים בני 17.

בשנת 1920 השתלטו הבולשביקים על זלוצ׳וב, תוך מהלך המלחמה בין רוסיה הסובייטית ובין פולין, שמצביאה פילסודסקי ניסה לכבוש את קיוב. שלטון הרוסים נמשך רק חודש אחד. משנת 1920, לאחר הקרב שכונה „הפלא על הויסלה", התבססו הפולנים באיזור וזלוצ׳וב הפכה לחלק אינטגרלי של מדינת פולין החדשה. מספר האוכלוסין בעיר עלה וירד בהדרגה. מאורעות השנים 1914—1920 נתנו את אותותיהם בעיר, שסבלה רבות מהצבאות שנלחמו במבואותיה במשך תקופה זו. הפולנים לא מילאו את הבטחתם להעניק אוטונומיה לישוב האוקראיני. בכפרים, שהקיפו את זלוצ׳וב, הורגש היטב מסע העונשין אשר ערכו שלטונותיה הצבאיים של פולין. הם חיפשו מרגלים, מתנגדי השלטון. פסקי הדין האכזריים „הרגיעו" את הנלהבים האוקראינים, שלא הסכינו עם השתלטותה של פולין על האיזור.

מרדכי דויטש

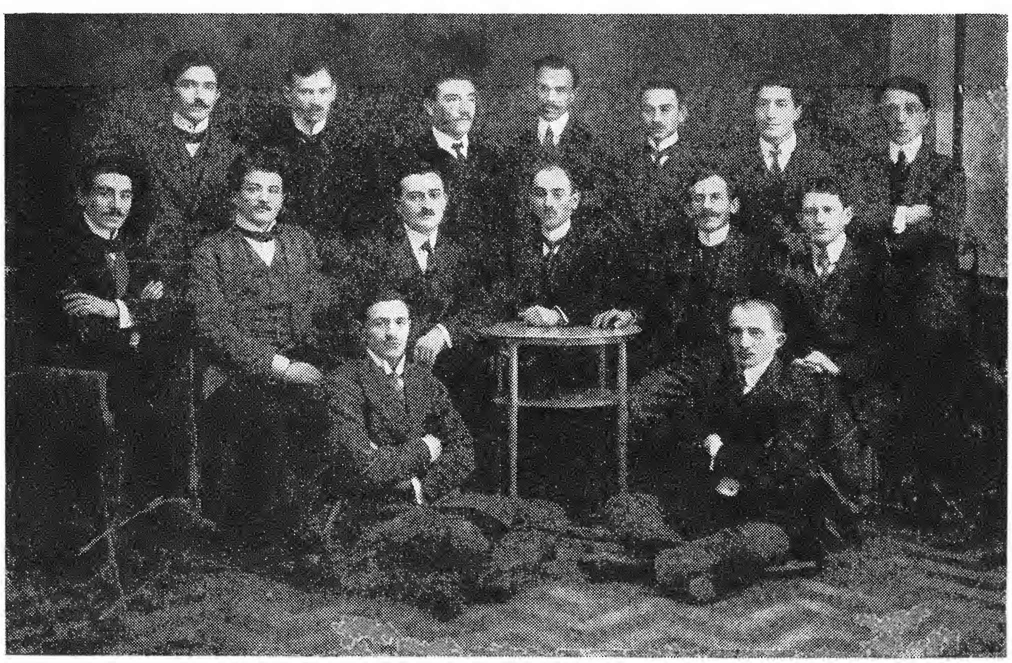
זלוצ׳וב עד מלחמת העולם השניה

הכביש המוליך מזלוצ׳וב ללבוב

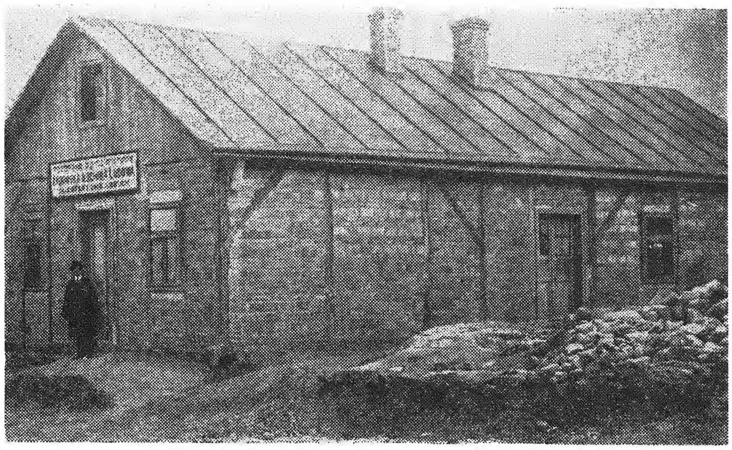
כאשר יוצאים מתחומי העיר זלוצ׳וב, פוגשים בצידי הכביש בשני בתי קברות: מצד שמאל — בית הקברות הישן; ומצד ימין — החדש. בית הקברות הישן היה עזוב, רק מצבות מעטות נשארו עומדות בו. לעומת זאת, היו בו הרבה מצבית הפוכות, שקועות, שבורות. בין אלה שנשארו עומדת היתה אחת שהאותיות החקוקות עליה אמרו: „תחת הגל הזה נקברו חתן וכלה, שנהרגו ביום כלולותיהם בידי רוצחי חמלניצקי, ימ״ש״. הדבר קרה בזמן שצורר היהודים התנפל על ערי גליציה, בזז וגזל רכוש יהודי, הרג אנשים נשים וטף. בדרכו ללבוב עבר דרך זלוצ׳וב, וגם כאן עשה שמות ביהודים, והמצבה הזאת נשארה כעדות לאסון הגדול. בכל שנה ושנה, בתשעה באב, הלכו יהודי העיר, כמנהג שאר ערי גליציה, לבקר קברי אבות. כל אחד נגש לקבר קרוביו ואחר כך לקברו של הצדיק, הרב רבי אברהם חיים בן גדליהו ותלמידו, המגיד ממז־ריטש, שמסביב לקברו בנו פרנסי העיר „אוהל״.

וכאשר יצאו מבית הקברות החדש, בדרכם העירה, ביקרו גם בבית הקברות הישן. כל אחד ניגש למצבת הקדושים, שנרצחו בידי חמלניצקי. מסביב לבית הקברות החדש נבנתה גדר אבנים וגם בית דירה היה שם בשביל חוצב המצבות שגר יחד עם משפחתו ושמר על המקום. לעומת זאת, בית הקברות הישן היה ללא גדר וללא שמירה. בזמן מלחמת העולם הראשונה, כאשר פלשו צבאות רוסיה לעירנו וכל מגרש ריק שימש להם כמקום חניה, והמגרש של בית הקברות הישן היה סמוך לקסרקטין, נהרסו גם המצבות שנשארו עומדות. רק אחרי המלחמה, כאשר חזרו החיים למסלולם ואחינו מארצות־הברית שלחו שליחים לשם הקמת הריסות מוסדות העיר, נבנה גם גדר מסביב לבית הקברות הישן.

סיפורי עם התהלכו בעיר, בין הזקנים, על שני בתי הקברות הללו והכביש המפריד ביניהם. וכה ספרו הזקנים: תחילה היה רק בית קברות אחד. אולם המושל הפולני רצה לפתח את העיר. בסביבה היו כפרים, ששדותיהם הניבו תבואות, וגם בקר

קבוצת אינטלקטואלים בזלוצ׳וב

בנין המטבח העממי ע״ש ברוך

רב היה אצלם. לכן מצא המושל לנכון לסלול כביש ישר, על מנת להעביר את התבואה והבקר ללביב. כך תתפתח העיר על ידי סוחרים שיבואו מרחוק לקנות תבואה ובהמות. כפי הנראה, לא מצאו יועציו המומחים שטח אחר לסלול בו את הכביש, אלא דרך בית הקברות היהודי. מושל העיר הזמין אליו את פרנסי העיר ודרש מהם לפנות את מתיהם מהשטח בו צריך היה לעבור הכביש. הפרנסים מצאו עצמם במצב חמור וביקשו מהמושל שיתן להם ארכה של שלושה ימים כדי להתיעץ עם הרבנים ואנשי העיר. שכן, אסור היה להם להחליט לבדם על צעד כזה: פגיעה בכבוד המתים.

כאשר נודעה דרישת מושל העיר, להעביר את המתים מקבריהם למקומות אחרים, פנו הכל לצדיק רבי מיכלי וביקשו ממנו להעביר את רוע הגזרה. ענה להם המגיד הקדוש: פנו לשואב המים. נכנסו פרנסי העיר לשואב המים וסיפרו לו, שבאו בשליחות המגיד רבי מיכלי, שביקש לבטל את רוע הגזירה. ענה להם בענווה: אל מי שולח המגיד הקדוש? אל יהודי שאינו מבין אפילו את פירוש המלות? לכו והגידו לו, שאין בידי לעשות דבר בענין קשה זה. אולם כאשר הפצירו בו והדגישו שוב שבאו בשליחות המגיד הקדוש, אמר להם: רבותי, גזר דין קשה נגזר במרום ויש לבקש רחמים בצוותא.

הכריזו פרנסי העיר על יום צום ועצרת עם בתפילות ובתחנונים בבית הכנסת הגדול, כדי שיעורו שוכני העפר ויבואו לפני כיסא כבודו ויעתירו על כבודם.

אחרי שלושה ימים, כפי שנקבע עם המושל, באו הפועלים לעקור את המצבות שסומנו על ידי המומחים. אבל במקום שצריך היה לסלול כביש, לא נמצאו מצבות. המקום היה פנוי לסלילת הכביש. כאשר נודע דבר הנס, שלח המושל להזמין אליו את הפרנסים ושאלם: מי הוא הצדיק הקדוש השוכן בעיר הזאת ושבזכותו נעשה נס זה? ענו לו: זהו שואב המים. והוא הורה להתפלל ולצום ובזכות זה קרה הנס. רצה המושל להיפגש עם שואב המים, אך בבואו לדירתו, לא מצאהו. עוד בלילה עקר מהעיר כדי שלא יכירו בו שהוא מל״ו הצדיקים, הנסתרים. הלכו פרנסי הקהילה לרבי מיכלי וסיפרו לו הכל. ענה להם: יש לדעת למי לפנות ומהיכן תבוא הישועה.

השריפה

בהיותי תלמיד דרדקי אצל המלמד ר׳ יודאל מגדל קרה הדבר. ביום חמישי אחרי הצהרים, בשנת 1903, נכנסה אשתו לחדר־הלימוד, בו ישבו הילדים על יד השולחן, ובדמעות בעיניה ובקול חנוק, צעקה: שריפה! שריפה פרצה אצל בעל המלאכה לצמר גפן. זה, הגר אצל איטה וייסמן, התופרת. המלמד גר במרחק של מאה וחמישים מטר ממקום השריפה. לכן הוחלט לשלוח את הילדים לבית הוריהם. אותי הביאו עד הגשר ברחוב ברודסקה ומשם המשכתי בעצמי לביתנו. השריפה הזאת השאירה עלי רושם עז, שנחקק בזכרוני על אף שהייתי עול ימים. כל הלילה לא ישנתי וראיתי בעד החלון את תמרות העשן והאש, ששלחה את לשונה ואכלה בית אחרי

קבוצת נוער על שם ברנשטיין: „ברנשטיין גרופע"

בית. רוח חזקה נשבה בכיוון מערב וכל בתי העיר באותו צד נשרפו. בהלה אחזה את האנשים. הם עזבו את בתיהם ופנו לעבר צפון העיר ומזרחה. היו ילדים שאבדו ונערכו חיפושים. הבכיות והיללות עלו עד לב השמים. כשהאיר היום, נמצאו האובדים.

אולם היו גם אנשים חולים ונכים בבית חולים ובבית נכים, שלא יכלו להציל עצמם והללו נשרפו חיים. מותם של האומללים עשה רושם מדכא על אנשי העיר.

סיפורים על השריפה

השריפה לא היתה סתם שריפה. פעלה כאן משלחת מלאכים רעים, שבאה לנקום על מעשה שהיה. וכמי שנמסר מפה לאוזן קרה כך: בחור צעיר איבד עצמו לדעת. כאשר באו לחברת קדישא, שבראשה עמד רבי אליעזר שוורץ, לבקש קרקע בבית הקברות, שלח אותם לרב דמתא. תשובת הרב היתה, שיש לכרות למתאבד קבר על יד הגדר, ולא בשורות הקברים הרגילים. הוריו וחבריו של המתאבד התנגדו והחלו כורים לו קבר בעצמם, על אף התנגדותם של אנשי חברת קדישא ואנשי העיר. כפי הנראה עזרה להם המשטרה. למחרת באו אנשים ונשים וסיפרו שקרוביהם, שוכני העפר, באו בחלום בתלונה אליהם: מדוע עשיתם את הדבר הרע הזה, לקבור על ידינו מתאבד? הדבר ימיט אסון על העיר. לא עבר זמן רב ופרצה השריפה ועברה באותו כיוון בו נישאה מיטת המתאבד על ידי הוריו וידידיו. כעבור כמה שנים כשהתאבד עוד מישהו, הסכימו הכל לקברו על יד הגדר.

העזרה מסביב

בהיוודע ליהודי הסביבה על האסון שפקד את עירנו, הם הביאו עגלות טעונות לחם ומצרכי מזון אחרים. הודות לכך לא נשארה העיר ללא מזון. שכן, כמעט כל המאפיות נשרפו והדבר ארע דוקא בערב שבת. מאפית פרידריך, שלא נשרפה, עבדה יומם ולילה כדי לספק לחם לשבת. לאחר מכן ישבו אנשים במשך שבועות תחת כיפת השמים על יד בתיהם השרופים. אולם החורף החל נותן אותותיו והכל החלו מחפשים מקום שיוכלו לגור בו עד שיוקמו ההריסות. וכך, מי שביתו לא נשרף, דאג לארח את מחוסרי קורת־הגג, ללא שכר דירה. לביתנו, שנועד לשנים־עשר דיירים וגרו בו כארבעים דיירים, נצטרפו קרובי משפחה. ככה עשו גם בעלי בתים אחרים. איש לא חיפש רווחים מהאסון שבא על העיר.

התאוששות

אנשי זלוצ׳וב לא חיכו לעזרה מהחוץ. אלא כל אחד החל מטפל בעצמו בהקמת ביתו. המוסדות המוניציפליים נתנו הנחות במסים לבוני בתיהם מחדש והבנק האפותקאי נתן אשראי לזמנים ארוכים לבעלי הבתים החדשים. וכך, כל מי שהיה לו מגרש, בנה בית חדש ויפה מקודמו. בקבלנים לא היה מחסור. הידועים ביניהם היו: אברהם מוזלוש, רבי זאב יוזפסברג, ברל ציילר, משה ווגן וליבוש פישמן, שהיה גם בעל נגריה גדולה. הבנאים בנו והקימו את הבנינים. היו גם בנאים יהודים כהרמן הבנאי ועקל הבנאי. גם מרוסיה הגיעו בנאים יהודים, שערקו מהצבא הרוסי. הבנאים יוסל רמניוק וחברו לב, באו דרך גבול ברודי לזלוצ׳וב, כי שמעו ששם יש עבודה בשפע ואפשר להרויח יפה. יהודי זלוצ׳וב השקיעו הרבה מרץ, עמל ועבודה עד שהקימו החורבות ובנו את עירם מחדש. הנגריות עבדו בהתמדה. ידי הפחחים,

משתתפי קורס בסימנריון הציוני

הצבעים, המסגרים, לא נחו. העיר כולה החלה לובשת צורה חדשה ויפה. במקום בתי החמר ניבנו בתים מלבנים בגובה של שתים ושלוש קומות.

יום הולדת המלך פרנץ יוסף

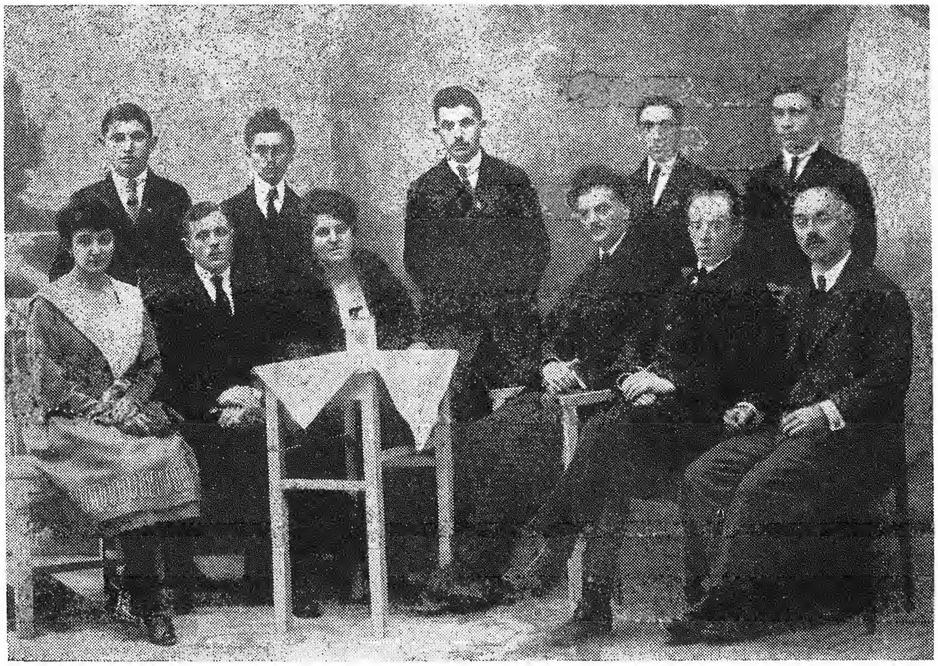
באותם הימים לא התענינו היהודים בפוליטיקה. אמנם היו יחידים יוצאי דופן שקראו עתונים והבינו את המתרחש בעולם. אולם הציבור הגדול הסתכל עליהם כעל „משכילים". האנשים הפשוטים האמינו בחסדו של פרנץ יוסף הראשון, ירום הודו, ובכל שנה ושנה, ביום בו חל יום ההולדת של המלך, התאספו בבית הכנסת הגדול לעצרת חגיגית. הוזמנו גם קצין המחוז, המשטרה ועוד. הרב דמתא, הרב הגאון רבי פייבל רוהטין, נאם בשפה הגרמנית וביקש את שלום המלך והמלכות. אחרי כן שרו החזן והמקהלה שיר לכבוד המלך. הדבר עשה רושם יפה והיהודים הלכו לבתיהם באמונה, שיש בוינה מי שדואג להם.

חדר מתוקן

האיש שיזם שנוי יסודי בדרכי החנוך היה שמואל וילדניגר, או כפי שנקרא: שמואל אמריקנר. היה יליד זבז', יהודי בעל מרץ. בצעירותו נסע לארצות־הברית ומשום כך נודע באותו כנוי. במסעיו התענין בדרכי חינוך ובא לידי מסקנה, שיש להכניס שיטה חדשה. על כן נבחר ועד הורים: נתן נגלברג, משה אורבך, רקל סמל וישראל וולפסהויט, שעזרו לו בעבודתו. שכרו אצל למל מסטול קומה בשביל החדר המתוקן. כמנהל נתקבל מר ישראל משיר, איש משכיל בעל ידיעות בתנ"ך, דיקדוק, היסטוריה ישראלית וסיפרות עברית. היתה לו גישה מודרנית ללימודים והכל נכתב בגיר על הלוח, שיטה שהיתה קרובה לזו של בתי הספר הכלליים באותם הימים. לפי המלצתו נתקבלו מלמדים למשנה ולגמרא. בחדר המתוקן למדו הילדים תנ"ך ודיקדוק וגם לכתוב בסגנון נאה. בכל שבת הוזמנו בוחנים מקרב תלמידי חכמים ומשכילי העיר. הבוחן בגמרא היה רבי חיים מיכל אוזן. בתנ"ך בחן רבי שלמה בלטר. גם הרב רבי שרגא פיבל רוהטין, רבה של העיר, בחן את התלמידים בסוגיות הש"ס והתפעל מאד מהשיטה החדשה ותמך בחדר המתוקן. כולנו אהבנו את המנהל רבי ישראל משיר. כאשר לימד פרק בישעיהו נדמה לנו שהנביא מדבר מתוך גרונו. מאות תלמידים למדו בחדר המתוקן, ביניהם הפרופסור אברהם שליט, כיום מהאוניברסיטה בירושלים, הסופר משה ליב פוטשניק, המורה יעקב זליץ, שהורה בגמנסיה בלביב והרופא ד"ר חיים זלקאי. עם תלמידיו הנמצאים בארץ נמנים: ב. צ. צברדלינג, עו"ד אברהם שליט, יצחק נגלברג, שמואל קורשן ואחרים. משיר הורה לתלמידיו לקרוא את ההיסטוריה של גרץ בעברית וכן את „אהבת ציון" ו„אשמת שומרון" של אברהם מאפו, שעוררו געגועים לארץ ישראל. הוא עצמו עמד בקשר מכתבים עם האחים־הסופרים טלר, שבארץ ישראל.

הציונות בעירנו

כמו בכל ערי גליציה נוסדה גם בעירנו אגודה ציונית. החיים השקטים של יהודי העיר הפכו להיות תוססים. הגיעו הדי משפט דריפוס בצרפת. לאגודה

ועד קק״ל בזלוצ׳וב — 1921

הציונית השתייכו אנשים נכבדים כרבי יצחק שודרון, אביו של הסופר ד״ר אברהם שרון; ד״ר איתמר אידלברג, מעורכי־הדין המפורסמים בעיר ובעל נכסים גדולים; רבי אברהם יעקב אוגל, משכיל ובר־אורין, קבלן ובעל עסקים; מר ישראל וייס, משכיל ובעל נכסים; מר יצחק בוצאצר, קבלן בנינים; מר שמריהו אימבר, מורה בבית הספר של הברון הירש, אביו של המשורר שמואל יעקב אימבר, שנהרג ע״י קלגסי היטלר, אחיו של משורר „התקוה״, נ. ה. אימבר. מובן מאליו, ששמות עסקנים כאלה משכו אליהם אנשים צעירים יותר כד״ר גרוסקופף, עו״ד צעיר; מר צבי רוזנבוים, בעל חנית גדולה וסוחר יינות; ד״ר פישל ושיץ, ד״ר גוסטב כץ, ד״ר משה שווגר, וולף רוזן ומשה רוזן. גם הצעירים ביותר נשאו בעול העבודה הציונית: יעקב שמואל ויליג, משה שורץ ויעקב מיזליס. הגיעו לעירנו גם עורכי דין צעירים ציונים מערים אחרות: ד״ר צבי הירש־הורן, ד״ר דוד ורפל וד״ר שמחה בונים פלדמן, שלאחר קום מדינת פולין היה ציר בסיים הפולני מטעם המזרחי ומזכיר החוג היהודי בסיים הפולני.

בחירות לועד הקהילה

הגיע זמן הבחירות לועד הקהילה. לפני קום התנועה הציונית התנהלו הבחירות לועד הקהילה בשקט גמור, שכן, האדוקים־הקיצונים והמתבוללים לא נמנעו מלעבוד יחד. בשאלת הכשרות לא התערבו המתבוללים ובשאלות פוליטיות לא התערבו האדוקים. אולם כאשר קמה התנועה הציונית וסיסמתה היתה „כיבוש הקהילות״ פרץ ריב בין הציונים ובין המתבוללים. בפעם הראשונה בתולדות הקהילה היהודית בעיר זלוצ׳וב נבחרו לועד הקהילה שני ציונים: ד״ר איתמר אידלברג וד״ר גרוסקופף. זה היה רק צעד ראשון, כי השניים היוו תמיד מיעוט.

וארע מקרה מעציב מאד. בעירנו היה בית ספר יהודי, שנבנה מקרן הברון הירש. היה זה בית ספר עממי בו דובר פולנית. אולם המורים היו יהודים והילדים היו משכבות העניים, שבביתם דיברו רק אידיש. בבית ספר זה לא סבלו הילדים מאנטישמיות ואף היטיבו להבין את לימודיהם, כי המורים היו מסבירים באידיש מה שלא הובן בפולנית. אולם מושל המחוז מצא לנחוץ להפוך את בית הספר הזה לבית ספר פולני טהור. כפי הנראה תמכה גם מועצת העיריה ברעיון זה. ההצעה הזאת הובאה לפני מועצת ועד הקהילה. מאחר שבועד הקהילה היו רק שני ציונים, ברור היה שהתנגדותם לא תישא תועלת. לכן הוחלט, כי בעת הישיבה של מועצת הקהילה יבואו אנשי העיר ויביעו את התמרמרותם נגד מסירת רכוש יהודי לרשות הגויים, מה גם בית

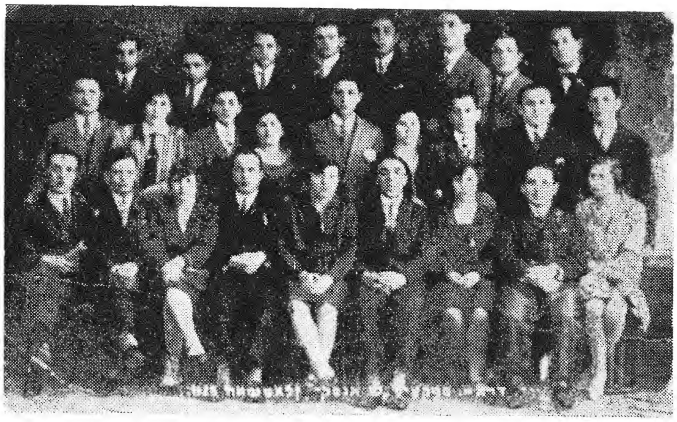
חברי ההגנה העצמית בימי האוקראינים 1918/19

שהתקיימו בשנת 1911, נבחר בזלוצ׳וב מר רייציס, במקומו של ד״ר גולד. הוא נבחר לא כציוני אלא כבלתי מפלגתי. היה מסור מאד לאנשי העיר ועזר הרבה בזמן מלחמת העולם הראשונה, כאשר ישב בתור ציר בפרלמנט האוסטרי.

הכרזת מלחמת העולם הראשונה

ביום שחל בו תשעה באב, בשנת תרע״ד (1914), הכריזה הממשלה האוסטרית מלחמה על מדינת סרביה, מכיון שיורש העצר של בית הבסבורג, פרנץ פרדינגד, נהרג בעת סיורו בשטח בוסניה-הרצגובינה. ההכרזה הזאת הביאה, כידוע, לידי מלחמת העולם הראשונה. הוכרז גיוס כללי ולעיר הגיעו המוני חיילים, כי בזלוצ׳וב היה מקום חניה של שני גדודי רגלים וגדוד אחד של רוכבי סוסים.

היהודים, שהיו פטריוטים אוסטרים, התגיסו לצבא כדי להילחם למען שושלת ההאבסבורגים, כי המלך פרנץ יוסף נחשב כאוהב ישראל. לא עברו הרבה ימים וזרם של פליטים עבר דרך העיר זלוצ׳וב מערי הגבול הסמוכים: ברודי, פודקאמין, זלוזיץ ומקומות ישוב אחרים בהם ישבו יהודים. יהודים אלה ברחו מפחד הצבא הרוסי ומקוזקים, שהיו שודדים ורוצחים יהודים. בעירנו היו היהודים בטוחים או שהישלו עצמם, שהאויב לא יגיע לשע־ריהם. ראשית, משום שהיו שם שלושה גדודי צבא, מזוין כהלכה. שנית, בגלל המוני מגויסים חדשים. שלישית, זלוצ׳וב הרים סביב לה ומבצר ישן מימי הטורקים. הצבא האוסטרי יעמיד תותחים על ההרים ויוכל להגן על העיר מפני האויב. ככה רצו יהודי העיר, בתמימותם, לחיות בשלוה. אולם המציאות המרה טפחה על פניהם. הדבר היה ביום ששי בצהרים. כמעט הכל היה מוכן לכבוד השבת. והנה נכנסו העירה בחיפזון מבהיל חיילי אוסטריה, שברחו מהחזית הקרובה. הם צעקו בפחד: יש לברוח מפני האויב המתקרב. בעיר קמה בהלה גדולה. משרדי הממשלה בעיר התרוקנו והדגל שעל בית המושל המחוזי הורד. כל פקידי הממשלה עזבו את העיר ברכבת האחרונה. השמועות התפשטו, שהאויב מתקרב מכל הכיוונים. אף חייל אוסטרי לא נותר בעיר. הפחד שהשתרר, היה איום ונורא. כל אחד ארז לו חבילה ולקח אותה על שכמו ויצא עם משפחתו לעיר גוליגורי הסמוכה. מי שהיה לו כלי רכב, כלומר, עגלה וסוס, נסע בה. אולם רוב יהודי העיר הלכו ברגל. בדרך ארע לקוי חמה והכל היו מדוכאים על שני המקרים גם יחד: עזיבת הבית, הדירה והרכוש בערב שבת ולקוי החמה. כאשר הגיעו לסביבת גוליגורי, ראו צבא אוסטרי מחיילי הגדודים הטירולים ותותחים עם תותחנים המתכוננים לקרב. אנשי גוליגורי קיבלו את הפליטים והכניסו אותם לבתיהם. אולם הצפיפות היתה נוראה וגם הורגש מחסור במצרכי מזון. על כן היו שחזרו לבתיהם בזלוצ׳וב. אולם הרוב נשאר בעיר גוליגורי וחיכה בכליון עיניים לנצחון. יומיים עברו בלי שתישמע אף יריה אחת. אולם ביום השלישי התחיל קרב תותחים עד שכל בתי העיר הזדעזעו. פגזים נפלו, אך למרבית המזל לא נפגע איש. ביום החמישי נכנס הצבא הרוסי לעיר. וביום השישי קיבלו אנשי זלוצ׳וב רשיון לחזור לעירם. פעולה זו היתה מלווה בפחד ואימה. חיילים הרוגים מן הצבא האוסטרי נראו בצידי הדרכים ופרשים רוסים, שפניהם מועדות

החוג הדראמטי ע״ש אנסקי

לעבר לבוב. כנראה, קברו הרוסים את הרוגיהם כדי להסתירם מעיני הצבא. לעומת זאת, השאירו את חללי הצבא האוסטרי כדי להוכיח את נצחונם הגדול, ללא אבדות, כביכול. הצבא הרוסי הסתכל ביהודים כעל אויבים וכאשר הגיעו לפנות ערב חזרה לבתיהם היו מאושרים שעברו דרך כה ארוכה בין צבאות האויב ויצאו בשלום.

חורבן גליציה

הצבא הביא לערי גליציה, שהיתה מאוכלסת ברובה יהודים, טבח, הרס וחורבן. עירנו היתה, אולי, היחידה בה ארע ממש נס. הודות לאחד מנכבדי עירנו, עורך הדין הציוני הידוע, ד״ר הירש־הורן, שבדירתו התגורר קצין רוסי רם מעלה, ניצלה העיר מהעלילה שרצו להעליל עליה: שהיהודים ירו יריות מספר מביתו של רבי דוד לבוב על הצבא הרוסי. בשורות רעות הגיעו משאר הערים בסביבה: על הריגת יהודים ושריפת בתיהם.

העיירה ביאלוקאמין נשרפה כליל ע״י הצבא הרוסי וכל היהודים שגרו שם באו לזלוצ׳וב עד יעבור זעם. גם היהודים שהתגוררו בסביבת זלוצ׳וב, מהם יהודים אכרים, נאלצו לעזוב את בתיהם ורכושם ולעבור לעיר. מקורות הפרנסה נסתתמו, לא היה שום משא ומתן. אולם לאט לאט החלו מגיעים יהודים עם עגלות טעונות סחורה מערי רוסיה הסמוכות לגבול. בימים ההם עבר הצאר הרוסי ניקולאי עצמו דרך זלוצ׳וב לראות במו עיניו מה מתרחש בחזית ולהסתכל בנצחונות הצבא. כל אנשי העיר עמדו בשורה והריעו לכבודו. הוא נראה עיף וחלש והתפלאנו על שהפיל חתיתו על עמי רוסיה הרבים.

פליטים מגיעים העירה

בוקר אחד הגיעו לעיר יהודים מטלומץ וטיס־מניץ. היתה זאת מהלומה כבדה מאד. השאלה היתה: כיצד לפרנס את האומללים הללו. מצבם של רוב תושבי העיר היה בכי רע. נמצאו בה פליטים מערי הסביבה והכפרים והנה נוספו פליטים חדשים. התשובה נמצאה חיש מהר, כל אחד לקח לביתו אורח שהרגיש עצמו כבחוג משפחתו. התארגן ועד מנכבדי העיר: מר ישעיהו טננבוים, רבי יעקב נגלר וגבירות נכבדות. לא עבר זמן רב ונפתח מטבח והאנשים קיבלו ארוחת צהרים בחינם.

זלוצ׳וב שוב בידי האוסטרים

לאחר כמה חודשים התקדם הצבא האוסטרי, כבש את זלוצ׳וב והגיע עד קו הנהר סרט. השמחה בין יהודי העיר היתה גדולה מאד. אולם המגויסים הראשונים נפלו במלחמה ומיד הוכרז על גיוס כללי מגיל שמונה עשרה עד גיל חמישים והשמחה הושבתה. בין הנופלים היו מוניו נגלר, סטודנט לרפואה, בנו של רבי יעקב נגלר; נויגט, שודרון, אהרון וינטרויב, בנו של מנדל וינטרויב, שהניח אחריו אשה ובת, ועוד קורבנות מלחמה. כל יום הביא בשורות רעות על קורבנות בחזית והדבר דיכא את אנשי העיר. בשנת 1917 פרצה הרבולוציה ברוסיה. המלחמה בין קרנסקי ובין הבולשביקים החלישה את כוח ההתנגדות של הצבא הרוסי. התקפת הצבא האוסטרי־הגרמני על רוסיה פרצה את חזית הנהר סרט, והתקדמה לעבר אוקראינה פנימה. אוסטריה, שהיתה מורכבת מלאומים רבים, התפוררה לחלקים וכל אחד קיבל את חלקו בגליציה המזרחית. התחילה מלחמה בין האוקראינים ובין הפולנים. לכל אחד

ועד צעירי ציון

מהם היו תביעות על שטח זה. בעיר לבוב ערכו הפולנים פוגרום ברובע היהודים.

שלטונם של האוקראינים (1918—1917)

היהודים החלו להתארגן לחיים חדשים תחת שלטון האוקראינים. לראש השלטון בעיר נבחר השופט בלטרוביץ. יחסו ליהודים לא היה רע. פתחו את הגימנסיה ושפת הלימוד היתה אוקראינית. נתקבלו גם מורים יהודים. הנוער, שהתחנך במשך זמן המל־חמה בעיר הבירה, וינה, חזר לעיר והחל מכין את הנוער לנסיעה לארץ ישראל. הצהרת בלפור, לתת ליהודים זכות לחזור לבנות את ביתם בארץ ישראל, נתקבלה ברצינות גמורה. כל חוג הכין את הנוער שלו ליציאה מהגלות ולבניית ביתו הלאומי בארץ ישראל. מר מרדכי אימבר היה הכוח המארגן והמד־ריך. מאות בחורים ובחורות למדו עבודות שדה וגן; למדו עברית, היסטוריה ישראלית, מקצוע. דוב אופר אירגן חברים ל„שומר". הרבה חברות וחברים מכל השכבות הצטרפו לתנועה זו. בחורים לומדי תורה התארגנו בחוג בשם „אביב". גם הם התכוננו לעלייה לארץ ישראל: למדו מקצוע ועברית. הרוח החיה בחוג זה היה מר יחיאל אימבר. כמו כן היו פעילים ברוך סטרטינר, האחים שטולצנברג ואחרים. בימים ההם נוסדו הקורסים הסמינריוניים בהנהלתו של ד"ר אברהם שודרון, ד"ר דוד ורפל, מרדכי אימבר, ד"ר שליט, הגב' ד"ר הירשהורן, ד"ר קלמן שויג, משה שור ועוד. המורה לעברית היה הסופר והעתונאי משה קלינמן והרבה תלמידים ותלמידות רכשו בקורס את השפה העברית וידיעות בתנ"ך, סיפרות והיסטוריה. מעסקני „תרבות" היו ד"ר שמחה

בונים פלדמן, עו"ד ד"ר ורפל, ד"ר אברהם שודרון, הגברת הירשהורן, אשתו של ד"ר צבי הירשהורן, ילידת ברודי, ממשפחת טרטקובר, משפחה ציונית ידועה בגליציה, מר מרדכי אימבר וד"ר פיבל גרובר. התארגן חוג דובר עברית. בכל שבת התאספו חברים לשיחה או הרצאה או הקראה. ד"ר חיים ליידר (זלקאי) היה שייך לחוג זה והירצה על נושאים שונים בעברית רהוטה. ביזמתו של ד"ר אברהם שרון התארגן חוג שלמד את ספריו של אחד העם. השפעתו של ד"ר שרון היתה גדולה על הנוער המשכיל.

המלחמה בין הפולנים והאוקראינים הפרידה אותנו מכל חלקי תבל, רק דרך רומניה אפשר היה להגיע לאירופה. אולם הרכבת לא פעלה כסדרה והרבה קשיים נתעוררו בדרך לשם. ביזמת הועד הפועל הציוני הופיע בזלוצ'וב עתון שבועי בשפת אידיש. העורכים היו ד"ר יקותיאל שוסטר, משה שור ואחרים. בכל יום ששי יצא לאור עתון שכלל את חדשות היום ומאמרים פוליטיים, פליטונים וגם ידיעות על חיי ארץ ישראל. אנשי ה„בונד" הוציאו עתון באידיש, אך אחרי הופעת העתון הנ"ל, חדלו מכך.

ימים איומים

כמה ימים איומים עברו על העיר כאשר התלקחה מלחמה פנימית בין פלוגות הצבא האוקראיני בינו לבין עצמו. פלוגה אחת ירתה על השניה בתוך העיר עצמה ואחרי כן נמשך הקרב מחוץ לעיר. כל אנשי העיר ישבו בבתיהם בלי להעז להוציא את אפם. היו הרוגים ופצועים בין החיילים. בעבור כמה

ימים כאשר אפשר היה לצאת מהבית, נתגלה החורבן שבעיר: חלונות ראוה ברחוב הראשי נשברו והחנויות נשדדו.

השלטון הפולני

באביב 1918 קיבלו הפולנים ציוד מצרפת וגברו על האוקראינים. אולם כעבור שבוע ימים חזרו האוקראינים ליום אחד ושוב נסוגו. החזית שלהם התפוררה בלי להתארגן שוב. על יהודי העיר עברו ימי אימה. ראשית, הפחד מפני נסיגת האוקראינים. שנית, הפחד מפני הפולנים, שהתעללו ביהודים, חתכו את הזקן יחד עם העור. כאשר נכנסה הפלוגה הראשונה וגילתה עיר מלאה יהודים, היתה שאלתו הראשונה של הקצין: מה, כבשנו עיר יהודית? הצבא הפולני נכנס לבתי היהודים ושדד מכל הבא

לידו. אח״כ התבסס השלטון האזרחי של הפולנים ונוצר סדר בעיר. אולם האנטישמיות נתנה אותותיה. הצעד הראשון היה: פיטור הפקידים היהודים. אולם עול המסים הכבד הועמס עליהם בכל כובדו. היהודים, ביחוד הצעירים, ראו שנותרו ללא עמדה באותו משטר והם שאלו עצמם: מה לעשות? הקבוצה הראשונה של „השומר" עלתה לארץ. כעבור זמן קצר הגיעה הידיעה המחרידה על הרצחו של דוב אופר ע״י ערבים. הדבר דיכא את נפשם של כל יהודי זלוצ'וב. אולם הנוער התאושש והתכונן להמשיך לעלות. ביניהם היו מרדכי בוכבינדר, לולה יוספסברג, שרה נגלר, ד״ר יהושע יוספסברג, יצחק נגלברג עם אשתו דבורה נגלברג, מרדכי אימבר, דוב גלזר ומשפחתו, וגם אנשים קשישים כשמריהו עימבר, משפחת יהושע סטרטינר ואחרים.

ד״ר אליעזר בונה (באומן)

הקמפה והזלוצ׳ובקה

שני אתרים לנוער הזלוצ׳ובאי

בעיר זלוצ׳וב הקטנה היו שני אתרים טבעיים, אשר הפכו למרכזי ההוויות בחיי היום־יום של הנוער התוסס. אתר אחד היתה הקמפה — אותה גבעה במרכז העיר, עטורת העצים, דשאים ומגרשי משחק; ואילו האתר השני היה הנהר הקטן והמתפתל, שכונה על שם העיר שלנו — זלוצ׳ובקה.

שני אתרים אלו המו ממאות בני נוער, כל ימות השנה. בחודשי הקיץ בילו הצעירים על הקמפה במשחקים שונים, או טבלו עצמם במימי הנהר. בימי החורף שמשו הקמפה והנהר מקום־החלקה. צעירות וצעירים, בלי הבדלי דת, רוקנו במקומות אלו את מטען המרץ שלהם, שחקו והשתובבו ורקמו חלומות, שהתנפצו אל מול המציאות האפורה, עם שנות ההת־בגרות.

כיום, לאחר עשרים וחמש שנה, בהעלותי את זכרונותי, אני כואב את כאבם של טובי הצעירים, שנפלו בידי החיה הנאצית. דוקא ליד שני האתרים הללו — הקמפה והזלוצ׳ובקה — היו יהודים רבים קרבן להשתוללות פראית. אלפי צעירות וצעירים סבלו עינויים ונתנו את חייהם סמוך למקומות, ששימשו מקור חדווה ושמחת נעורים.

השנים המפרידות בין כתיבת השורות הללו לבין החוויות שהתרחשו, השכיחו, כמובן, הרבה דב־רים מהלב והזכרון. לכן, לא יהיה התאור שלם. אף על פי כן, טוב להעלות על דפי הספר מעט מהמיוחד הקשור לקמפה ולזלוצ׳ובקה.

הקמפה

הקמפה דמתה לכיפה והיא התנשאה בטבורה של העיר. לא היתה זאת גבעה גביהה, כי הבדלי הגובה, בין מישור העיר לבין ראש הכיפה, לא עלה על 30 מטר. מכל עברי העיר הוליכו שבילים לקמפה והעליה לראש הגבעה היתה נוחה מאד, למרות שהשבילים לא היו סלולים. ראש הקמפה היה שטוח ועבודות היישור שנעשו שם, הפכו את המקום למרחב אידיאלי, בו יכלו הצעירים לבלות את זמנם.

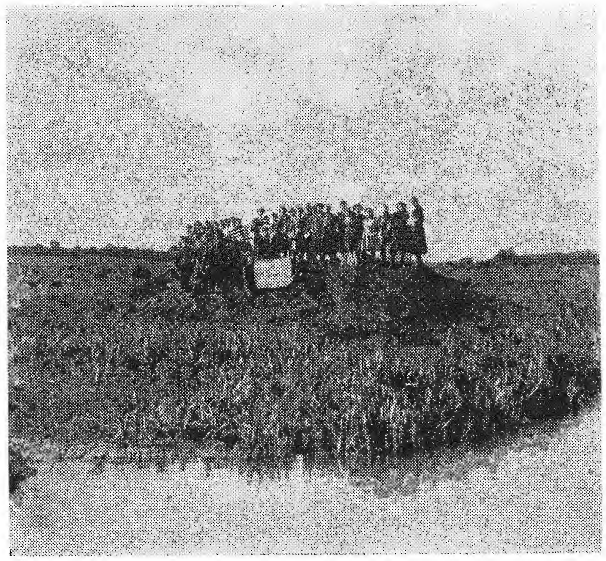

קבוצת מתרחצים בזלוצ׳ובקה

מסביב למשטח הקמפה היתה נטועה שדרת עצים כפולה, שהמרחק ביניהם הגיע לשלושה מטרים. ריח העצים המרענן והצל ששרר תמיד בטיילת הזאת, הנעימו את הזמן. רוב המבקרים בשדרה, שהקיפה את הקמפה כטבעת, היו תלמידים אשר שיננו את חומר הלימודים שלהם לקראת יום המחרת או לקראת הבחינות. יכולת לראות עשרות צעירים מתהלכים סביב הקמפה עם ספרי לימוד בידיהם, משננים בעל פה את החומר, כשעיניהם צופות אל צמרות העצים או אל מגרשי המשחק. כאשר נפגשו המטיילים, שהתהלכו הליך וחזור בכיוונים שונים, היו נעצרים, מחליפים בדיחות או מקניטים זה את זה וממשיכים בסיבוביהם במשך שעות רבות.

שני חלקים ממשטח הקמפה שימשו במגרשי משחקים. אחד מהם היה מיועד בעיקר לכדורגל, ואילו השני שימש מקום אימונים לרכיבה על אופ־נים. החלק השלישי היה מכוסה דשא ובו ישבו ילדים צעירים, אשר ביקשו להתרחק מפגיעות הנערים המבוגרים, ששחקו לעתים בצורה פראית למדי. החלק האחרון של משטח הקמפה, שטבל בירק ופרחים, היה משובץ ספסלים ועליהם אפשר היה למצוא ישישים, או זוגות רומנטיים.

רבים מהצעירים היו באים לקמפה עם אופניהם ומבצעים להטוטים שונים או מרכיבים את חברו־תיהם על המושב האחורי. לרוב, הם הרכיבו נערות דקות גזרה על מנת לא לפוצץ את הצמיגים. הנע־

נהר הזלוצ׳ובקה

רות השמנמנות סבלו במקרים כאלה, ולא אחת נותקו יחסי החברות בין צעירות רזות לבין השמנמנות כתוצאה מרגשי קנאה.

חוויה אחרת היתה טיפוס על עצים ומשחקי המחבוא בין הצמרות. פעם, למשל, התחבאנו על עץ ערמונים עתיק ונעלמנו מעיני המורה להתעמלות, שיצא עם כיתתנו אל הקמפה. כאשר הרגיש המורה בחסרוננו — על פי רוב נעלמו 3—4 ביחד — שלח מספר תלמידים לחפשנו. בהתקרבם אל מקום המח־בוא, קיבלנו אותם במטר ערמונים. המותקפים נאלצו לחפש מחסה מאחורי גזעי העצים הסמוכים, וכל פעם שהעז מי מהם להתגלות, היה זוכה במנת ער־מונים נוספת, בליווי רעמי צחוק שבקעו מגרוננו.

הקמפה היתה מרכז לא רק בימי הקיץ. עם בוא החורף היא התכסתה במעטה שלג ושביליה הקפואים הפכו למטרות החלקה בעגלות ספורט. השביל העיקרי היה ממזרח, סמוך לבית הספר התיכון־הממלכתי, בית ספר מעורב לנערים ונערות. לאחר שעות הלימוד היינו מתקבצים עם עגלות ההחלקה ויורדים בשיפוע. הואיל והשביל היה צר למדי, הרי שהיינו צריכים לעקוף אחד את השני. וכך הפכה בעית העקיפה לענין של כבוד מצד אחד ושל יהירות מצד שני. המחליקים ראו עלבון בעובדה, שאלה שמאחוריהם רוצים לעקוף אותם. על רקע זה נגרמו על פי רוב התנקשויות, קטטות ומריבות. לעתים קיבלו הללו אופי של שנאה גזעית, כאשר הן פרצו בין צעירים פולניים לבין צעירים יהודים או אוקראיניים. לפעמים שימשו הבנות רקע למריבות בענייני העקיפה, כי הן לעגו לבחורים שלא הצליחו להתגבר על המחסומים.

כאמור, הקמפה היתה מקור לחוויות בכל עונות השנה. ולא אחד מיוצאי זלוצ׳וב, שנשאר לפליטה אחרי השואה הגדולה, נושא בליבו את זכרונות העבר הרחוק.

הזלוצ׳ובקה

האתר האחר, ששימש מרכז משיכה לנוער, היה הנהר. יתכן וזרם המים, שקראנו לו בשם זלוצ׳ובקה, לא היה ראוי לכינוי נהר. במפות לא סימנוהו, אך בשביל בני עירנו היה לו ערך חשוב ביותר. חיבבנו אותו ומאחר שלא היה לו שם, קראנו לו זלוצ׳ובקה, כינוי חיבה שנגזר משם העיר. הזלוצ׳ובקה הגיע רק במקומות בודדים לעומק העולה על שני מטר, ורוחבו היה בין 4—6 מטר, להוציא את הסכר הקטן לאגירת דגים. שם הגיע הרוחב ל־10—12 מטר.

הנהר משך את מימיו מאחורי הקמפה ולכן היה קשר בין שני האתרים הללו. הצעירים המיוזעים ממשחקי הספורט, נהרו ישר מהקמפה אל הזלוצ׳ובקה. בימי החורף, כאשר קפא הנהר, השתמשו בו להחלקה במחלקיים.

הזלוצ׳ובקה היה מקום האימונים היחיד בשחיה, מאחר שעירנו חסרה אגמים טבעיים או בריכות שחיה מלאכותיות. ורבים מיוצאי זלוצ׳וב, הפזורים

כיום ברחבי העולם והנהנים משחיה בימים, נהרות ובריכות, זוכרים ודאי את תנועותיהם הראשונות באותו נהר קטן של העיר זלוצ׳וב.

הזלוצ׳ובקה היה זורם בערוצו הטבעי, כשהוא מתפתל בסיבובים, אותם יצר במשך מאות בשנים. משני צידי הנהר השתרעו מרחבי שדות, משובצים שיחים ועצים, אשר שימשו מקום מסתור להחלפת הבגדים. מלתחות לא היו קיימות, כמובן, לאורך הנהר, ולכן התעוררו תמיד בעיות והבנות היו צריכות להרחיק לכת כדי ללבוש את בגדי הרחצה שלהן. בעיה אחרת היתה שמירת הבגדים שנשארו ליד הנהר. לא פעם יצא מתרחץ מהנהר ולא מצא את בגדיו במקום שהשאיר אותם. לא היתה זו גניבה, כי אם מעשה קונדס של צעירים אשר גרמו למבוכה במשך זמן מסויים. לא פעם פרצו הבנות בבכי והתחננו שיעזרו להן למצוא את בגדיהן, כי לא יכלו לחזור הביתה בבגד רחצה בלבד.

קטעי הנהר אשר בהם היו המים עמוקים יותר נועדו לידעני שחיה. ומאחר שאלה לא היו רבים ביותר, היתה הרחיצה במקומות הללו נעימה מאד. קטע אחד כזה היה ליד הכפר ביעניוב, במרחק קילומטר וחצי מהקמפה. ליד אותו כפר יצר הנהר אגם מרובע וקטן־מידות. המקום שימש למשחקי כדור־מים, לאימוני צלילה ושחיה מתחת לפני המים ולקפיצות אל תוך הנהר מעל גבי החברים. קראנו לאגם בשם „ביעניובקה” על שם הכפר שהזכרתי לעיל.

למרות שהזלוצ׳ובקה היה נהר דל וקטן, הרי בת־קופה של גשמים עזים התמלא הערוץ והציף שטחים רבים מהשדות הסמוכים. פעם הוצפו קילומטרים רבים ומאות תושבי זלוצ׳וב נהרו להסתכל ב„ים” עומקו של ה„ים” הגיע רק ל־40—30 סנטימטר, אך הרושם היה של מרחבי מים אין סופי. כעבור יומיים נעלם „הים” והעיר נשארה שוב עם הנהר הקטן שלה.

כיום ברחבי העולם והנהגים משחיה בימים, נהרות ובריכות, זוכרים ודאי את תנועותיהם הראשונות באותו נהר קטן של העיר זלוצ׳וב.

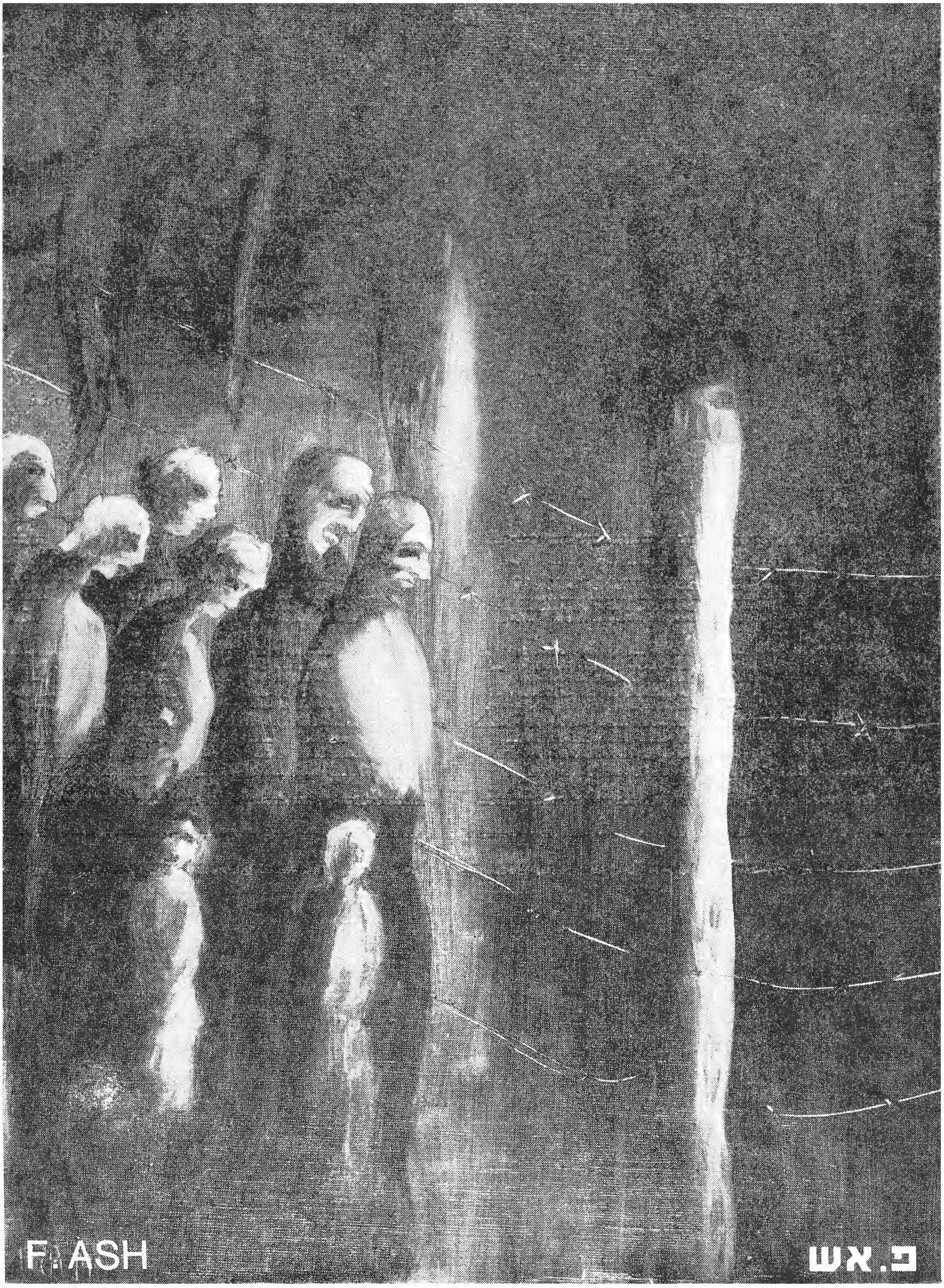
הזלוצ׳ובקה היה זורם בערוצו הטבעי, כשהוא מתפתל בסיבובים, אותם יצר במשך מאות בשנים. משני צידי הנהר השתרעו מרחבי שדות, משובצים שיחים ועצים, אשר שימשו מקום מסתור להחלפת הבגדים. מלתחות לא היו קיימות, כמובן, לאורך הנהר, ולכן התעוררו תמיד בעיות והבנות היו צריכות להרחיק לכת כדי ללבוש את בגדי הרחצה שלהן. בעיה אחרת היתה שמירת הבגדים שנשארו ליד הנהר. לא פעם יצא מתרחץ מהנהר ולא מצא את בגדיו במקום שהשאיר אותם. לא היתה זו גניבה, כי אם מעשה קונדס של צעירים אשר גרמו למבוכה במשך זמן מסויים. לא פעם פרצו הבנות בבכי והתחננו שיעזרו להן למצוא את בגדיהן, כי לא יכלו לחזור הביתה בבגד רחצה בלבד.

קטעי הנהר אשר בהם היו המים עמוקים יותר נועדו לידעני שחיה. ומאחר שאלה לא היו רבים ביותר, היתה הרחיצה במקומות הללו נעימה מאד. קטע אחד כזה היה ליד הכפר ביענויב, במרחק קילומטר וחצי מהקמפה. ליד אותו כפר יצר הנהר אגם מרובע וקטן־מידות. המקום שימש למשחקי כדור־מים, לאימוני צלילה ושחיה מתחת לפני המים ולקפיצות אל תוך הנהר מעל גבי החברים. קראנו לאגם בשם „ביענויבקה" על שם הכפר שהזכרתי לעיל.

למרות שהזלוצ׳ובקה היה נהר דל וקטן, הרי בת־קופה של גשמים עזים התמלא הערוץ והציף שטחים רבים מהשדות הסמוכים. פעם הוצפו קילומטרים רבים ומאות תושבי זלוצ׳וב נהרו להסתכל ב„ים" עומקו של ה„ים" הגיע רק ל־30—40 סנטימטר, אך הרושם היה של מרחבי מים אין סופי. כעבור יומיים נעלם „הים" והעיר נשארה שוב עם הנהר הקטן שלה.

פרק ב׳

שואה וגבורה בזלוצ׳וב

F. ASH
פ.אש

ד״ר אלטמן

השואה בהתרחשותה
(קיצור המאמר מהחלק האנגלי)

1. **לפני הסערה**

יהודי מזרח־פולניה הוכו בתדהמה ב־22 ביוני, 1941, כאשר קולו הרועד של מר מולוטוב, שכיהן אותם הימים כראש ממשלת בריה״מ, הודיע, כי היטלר, בן־הברית מיום אתמול, הפר את חוזה־הידידות בין שתי הארצות וללא הכרזת מלחמה, פקד על צבאותיו לחצות את הגבולות שנקבעו לאחרונה ביניהם.

הגדודים הסוביטיים נסוגו באימה, בלתי מוכנים לפגישה עם ההתקפה הפתאומית. פקידי האדמיניס־טרציה המקומיים נמלטו גם הם, בעודדם את עמיתיהם היהודים והאוקראינים לכהן בתפקידיהם עד הנצחון. אמנם גם היהודים ביקשו להימלט מאימת הפגישה הגרמנית, אך לא היו להם ההזדמנויות או האפשרויות. רק קומץ קטן הצליח להגיע לרוסיה.

בראשון ביולי, עשרה ימים אחרי פרוץ המלחמה, נכנס הפטרול הגרמני הראשון לזלוצ׳וב. האוכלוסיה היהודית התחבאה במרתפים ומקלטים וציפתה באימה להתפתחויות. אוקראינים וכפריי־הסביבה החלו נוהרים אל תוך העיר על מנת לקדם את פני הגרמנים. נציגי האינטליגנציה האוקראינית הפגינו את תמיכתם בכובשים. תוך עשרים־וארבע שעות החלו בביזת הרכוש היהודי. שמועות על אונס נשים יהודיות ועל הלקאות אכזריות של גברים — החלו להתפשט. עד מהרה היו גופות מוטלות במרכז העיר.

הצעתי לגברים שבמשפחתי להימלט אל מכר בשם אוליניק, פולני למחצה ואוקראיני למחצה, שהתגורר בבית קטן, בפרבר זלוצ׳וב. חמי, נכה מלחמת העולם הראשונה, וגיסי, התנגדו להצעתי. לכן לקחתי עמי את גיסי הצעיר, מונדק שנאפ.

מארחנו נתן לנו חדר והודיע, כי יעדר במשך כל היום. לאחר שלוש שעות נתקף גיסי שיעמום ואי־מנוחה והחליט לחזור הביתה. אני החלטתי להישאר במקומי. לפתע נשמע רעש איום, שנגרם על ידי בואם של גדודי ה־ס.ס. עד מהרה התברר כי היתה זו פלוגת־רצח מאוחדת. בהציצי בזהירות בעד החלון, ראיתי פטרול גרמני מתקרב לבית השכן. כמו כן שמעתי קולות צועקים: „היש כאן יהודים או רוסים ?״ אחד החיילים החל מכה איש, שניצב על המפתן, בהא־מינו כי הוא יהודי. למראה הדבר הזה, החלטתי לעזוב את מקלטי הבלתי בטוח. בצאתי, נפלתי ישר לזרועות פטרול אחר, שהוביל כבר קורבן אחד בשם ד״ר אופרר.

נלקחנו למחנה הצבאי, היכן שנאספו כששים יהו־דים. היינו בטוחים, כי יוציאונו להורג. כאשר הגיעה המתיחות לשיאה, פקד עלינו סרג׳נט־מג׳ור אחד לנקות את המחנה ואת הדרך המובילה אליו. נשמנו לרווחה. התקווה שבה אלינו.

מאוחר יותר ניתנו לנו כלים והובלנו לרחוב יבלונובסקי, היכן שצווינו למלא את החורים שבדרך. העבודה החלה בצעקות, מכות ובעיטות. העובדים שנותרו ללא כלים — ואלה היו הרוב — נאלצו לאסוף אדמה ואבנים בידים. מאחר שללא כלים, בלתי אפשרי היה לבצע את העבודה במהירות הנדרשת, השתדלתי לעזור ככל יכולתי, באת שבידי, לשכני. בעיקר לד״ר אופרר, שעונה על ידי חייל, שהופקד לזמן־מה במקומו של הסרג׳נט־מג׳ור. עם שובו של זה האחרון קרבתי אליו ואמרתי, כי ד״ר אופרר היה מג׳ור בצבא האוסטרי. הפצרתי בו, כי ירשה לאיש לחזור לביתו ויניח לי לעשות את עבודתו. הסרג׳נט־מג׳ור הניח לשנינו ללכת. עזרתי לד״ר אופרר לחזור לביתו ושבתי מזועזע למקלטי. אולם כל זה היה כאין וכאפס לעומת העתיד לבוא. בערב, עם שובו של מארחי, הוא סיפר לי, כי כל היהודים שהועסקו ליד המחנה הצבאי, נורו תוך כדי עבודה. אכן, ההש־גחה הצילה אותי ממוות בטוח אותו יום.

2. **רצח המוני**

עם נסיגתם של הרוסים, דבר שכבר הזכרתי קודם לכן, הציבו להם האוקראינים מארבים וגם הדריכו את חיל האויר הגרמני מתחנות־רדיו חשאיות. במטרה למנוע פעולות אלה, כלאו הסובייטים מספר אוק־ראינים, בני המעמד העליון, במבצר סובייסקי. בני ערובה אלה נרצחו אחר כך על ידי הנ.ק.ו.ד. ונקברו בקבר־המוני.

בשני ביולי נתגלה קבר זה לאוקראינים, ותגובתם הספונטנית הראשונה היתה, להטות את זעמם לעבר

היהודים, שנחשבו עתה לאוהדי הסובייטים. האוקראינים קראו לאסיפה המונית, בה האשימו את היהודים ברצח בני־הערובה. הם ביקשו רשות פורמלית מהאופטשטורמפיהרר שולץ, לערוך פוגרום ביהודים. היום שנקבע לשם כך היה ה־3 ביולי, 1941. להמון האוקראיני ניתן יד חופשית והוא הזדיין בגרזנים, אתים, מוטות ברזל, פטישים וכלי נשק. המקום שנבחר להתחלת הפוגרום היה כיכר־השוק הישן. אולם מקום הפעולה המרכזי היה המבצר. את מעשי האכזריות של אותו פוגרום אין לתאר במלים. כששכך גל ההתלהבות, נמצאו יהודים מתים בבתי־שימוש ובבורות ביוב, מהם כרותי ראש. בחלק אחר של העיר נצטוו היהודים להוציא מקבריהם את בני־הערובה המתים, לרחצם ולהניחם בשורה. רבים מהנשים והילדים היהודים התעלפו מאימת המראה ומהצחנה. אלה נרצחו על המקום. בינתיים הובאו יהודים אחרים למבצר ונצטוו לרדת לקבר הריק, היכן שפתחו עליהם ביריות. צווחות הפצועים והקבורים־חיים הגיעו עד לב השמים, אך המרצחים לא הושפעו כלל. אותו יום זרם דם יהודי כנהר. בין המובלים למצודה היו גם חמי וגיסי.

כל אותה עת התחבאתי בביתו של אוליניק עם ערב, בשובו, אמר לי, כי עלי לעזוב את ביתו. על מנת להיפטר ממני במהירות האפשרית, לא סיפר לי על הרצח במצודה או על המצב בעיר. גשם החל יורד ואני חזרתי בשלום לביתי, בלכתי דרך רחובות שוממים. מפי חמותי ואשתי נודע לי כל אשר ארע. במשך שלושה ימים התחבאתי במרתף. לבסוף, שמה פקודתו של מפקד המחוז קץ לאורגיה הפרועה של האוקראינים. כעבור כמה שבועות נזדמן לי לראות בשבועון גרמני מספר תצלומים מהמצודה. נראו בהם נשים בוכות על ערימת גויות. הכותרת היתה: נשים אוקראיניות מבכות את בעליהן, שנרצחו בידי יהודים.

בפוגרום הראשון נפלו 2400 קורבנות והוא סימן את תחילת הסוף בשביל יהדות־זלוצ׳וב. כאשר הושב הסדר על כנו, עזבתי את המרתף ועבדתי בשיקום בית־מרקחת, של פטש בהשגחתו של רוקח סלוטר.

3. הצהרת הרפובליקה האוקראינית

לאחר שהאוקראינים השביעו את תאוותם לדם, הם ניגשו למימוש חלומם הנושן — הקמת מדינה אוקראינית עצמאית. בתמימותם האמינו, כי תמורת עזרתם הפעוטה, ימלא היטלר את מאויים. ואמנם הם הכריזו, בכיכר הכנסיה, על עצמאותם, על אף לעגם של הגרמנים. האוקראינים הקימו אדמיניסטרציה מקומית,

עיריה ובחרו בראש עיר. השריף האוקראיני פקד, כי כל היהודים הזכרים חייבים בעבודה וכי כל היהודים מגיל עשר ומעלה חייבים לענוד סרט לבן, מעוטר במגן דויד כחול.

דאגתם הגדולה ביותר של היהודים היתה זו של המזון. רובם עמדו בפני סכנת רעב. לעזרתם נחלץ אינג׳נר האן, שעמד בראש מחלקת המזון. הוא הורה לד״ר שוץ ולד״ר זלטקס להכין רשימה של יהודים, שבהתאם לה יחולק המזון. לרשימה זו הוסיפו גם את שמות המתים. אינג׳נר האן קיים את הבטחתו ועם קבלת הרשימה, חילק את המזון.

על אף האדמיניסטרציה האוקראינית, שמינתה את עצמה, נשארה האדמיניסטרציה האמיתית בידי מפקד העיר הגרמני. זה האחרון פקד על מר צוקרקנדל להביא לפניו את ד״ר מייבלום, ד״ר שוץ וד״ר דיוור, באמרו, כי בהם בחר כנציגי האוכלוסיה היהודית. המפקד הודיע לשלושה, כי ליהודים אין עוד זכויות אלא חובות, כי מר צוקרקנדל ישמש כמתווך בינו וביניהם וכי במקרה של אי ציות הם יומתו ועמהם עוד מאה יהודים.

שלושה שבועות לאחר שנתמנה מפקד אזור חדש, ניטלו כל סמכויותיהם של האוקראינים, שראו בכך מהלומה כבדה. לא נותר להם אלא לשמש כעוזרים לגרמנים. מפקד האזור קרא אליו את מר צוקרקנדל ואת שלושת „הנבחרים", חזר באוזניהם על דברי מפקד העיר וציווה עליהם להרחיב את הנציגות, אשר עליה תוטל האחריות על כל מעשי היהודים בעיר. מנוי נציגות זו, ועדה זו, סימנה את תחילתו של פרק טרגי בתולדות העיר — הפרק של היודנראט.

לא קל הדבר לגשת לפרק זה. אני עצמי רחוק מלהגן על היודנראט בשלמותו. אולם מצד שני, מצפוני אינו מרשה לי, כמי שהתנסה בגהינום עלי אדמות, להאשים את כל הנציגים האומללים, שנלקחו למרות רצונם אל המעגל הארור, שממנו לא היתה דרך לצאת אלא באמצעות איבוד לדעת. שלושת הנציגים ד״ר מייבלום, ד״ר שוץ וד״ר פרגר לא זיהמו את ידיהם ומצפונם, במעשים אשר לא ייעשו. להיפך, הם היו הראשונים עליהם ניחתה תמיד חמת הגרמנים.

באחד מימי סוף חודש אוקטובר התפרץ אל משרדי — היודנראט ס.ס. אוברשטורמפיהרר וארצוק, היכה ופצע את ד״ר שוץ וד״ר מייבלום, והודיע, כי נתמנה כמפקד מחנה הכפיה לאצקי וכי יש לשלוח לשם יהודים.

עתה עלי לספר כמה מאורעות, אשר על אף

היותם אישיים, הרי הם קשורים קשר אמיץ עם הסיפור שלפנינו.

ימים אחדים לאחר הפרוגרום סבלתי מהתקפת כיס־המרה. לאחר שהחום הירפה ממני, הלכתי ליודנראט לבקש עבודה או לפחות כרטיס־עבודה. שכן, פקודה היתה בידי הגרמנים והאוקראינים לירות בכל יהודי, שהיה חלש מכדי לעבוד. בדרכי, פגשתי במכר פולני, בעל מאפיה. הוא אמר, שפקיד גרמני בשם דה מר המפל, המתגורר בביתו, מחפש מישהו השולט בגרמנית ובפולנית לשם עבודה במאפיה, שנוהלה על ידי אוקראינים. הפולני הציע להמליץ עלי ועוד באותו יום נתקבלתי לעבודה. תפקידי היה לפקח על אספקת הקמח והלחם. אולם השטן לא נם. ברגע בו הופיע וארצוק, שונו פני הדברים ואני עצמי נאלצתי לסוב בכל מעגלי הגהינום.

4. לאצקי — מחנה הכפיה

כזכור, דרש וארצוק פועלים יהודים. ד״ר רובין, חבר היודנראט, ששלט היטב בשפה הגרמנית, צווה ללוות את הפועלים. מאחר שהתפקיד לא היה מושך ביותר, העמיד ד״ר רובין פני חולה. על כן ביקש ממני ד״ר מייבלום, שנמצא במקרה בחברת ד״ר שוץ במאפיתי, שאמלא את מקום ד״ר רובין כמתרגם. תחילה סרבתי, אך לאחר הפצרות, ניאותי. למחרת יצאתי ללאצקי בחברת 18 אנשים. בחצר־המנזר המתנו חצי שעה לוארצוק ובבואו, הורה על דלת הברזל הענקית ואמר, כי עליה יתלה כל מי שלא יעבוד כהלכה. אחר כך החל מאמן אותנו בשיטה הגרמנית. היה עלינו לרוץ בחצר הגדולה, לשבת, לקום, לרוץ ולצנוח שוב. תוך כדי ריצה ירו וארצ׳ק ואנשיו מאחורי גבותינו, בכוונה להשתעשע ולהפחידנו. הם הצליחו בכך, ללא כל ספק. אחר כך צווינו לעמוד בשורה. וארצוק הצביע עלי והורה לי לנפול ארצה ולהתגלגל. השלכתי עצמי על הארץ והתגלגלתי בשלוליות. כאשר נפלתי לבריכת זבל וניסיתי להינצל מהזוהמה, דחק וארצוק את ראשי פנימה באמרו: „האף בזוהמה״. כמה משיני נשברו והחילותי להחנק. חשבתי, כי הגיעה שעתי האחרונה, כאשר לפתע הוא נקרא לטלפון. במקומו הופיע סרג׳נט, שציווני לחזור ליודנראט ולדרוש שם שמשות, מסמרים וקפה.

אנשי היודנראט נדהמו למראי. אמרתי, כי נפלתי מעגלה ושברתי את שיני וגליתי את האמת לד״ר מייבלום בלבד. לאושרי, נודע לי, כי וארצוק נרגע

והאנשים שנשארו במחנה, עבדו במשך היום ובערב נשלחו לבתיהם. במשך שבועיים הם נדדו מבתיהם למחנה וחזרה, בלי שייפגעו. מקבוצה זו, שנקראה „החלוצים״, נותרו כיום בחיים רק שניים. נתן פסטרנק ואני. פסטרנק מתגורר כיום בישראל, בעכו.

במרוצת הזמן הפכו אורוות־לאצקי, שצוידו בשמשות ומיטות, למשכנם של 500 יהודים מלבוב. הם נחטפו ברחובות, הועמסו כבקר והוטלו אל תוך האורוות. רובם היו אנשים עניים, שלא יכלו לשחד את שוביהם. מחנות כפיה דומים, שהפכו אחר כך למחנות־שמד, הוקמו בשורה, סמוך לערים הגדולות, החל בלבוב ודרך זלוצ׳וב, טרנופול ועד לתוך רוסיה.

להוציא את המחנות היהודיים, הוקמו גם מחנות לבלתי־רצויים, שלא ממוצא יהודי. הללו נוהלו באופן בלתי אנושי, אולם כמה שלא יהיו גרועים תנאיהם של העבדים שלא ממוצא יהודי, הרי תנאיהם היו אידיאליים בהשוואה לאלה של היהודים.

למעשה, וארצוק היה רק מפקד לאצקי. אולם מאחר שזה היה המחנה הגדול ביותר באזור והוא עצמו היה בעל הדרגה הגבוהה ביותר בין מפקדי המחנות, הפך למעשה למפקח על כל המחנות. כל אחד מהמפקדים האלה היה יצור מנוון ואומן באותו בית־ספר של סדיזם ועינויים. המפקדים לא הודאגו ממותם של העובדים, כי יהודי הסביבה שימשו מלאי יציב.

ברגע של חולשה, לאחר שקיבל במתנה סוס־רכיבה יקר, הודיע וארצוק לד״ר מייבלום, כי ירשה למשלחת של שלושה אנשים לצאת ללבוב כדי להביא משם חבילות לשוכני המחנה.

נסיעה באותם הימים, אפילו עם רשיון, היתה בחזקת סכנה ואיש לא רצה להצטרף אליה. אולם אני התנדבתי, כי שמעתי שמשפחתי, הורי, אחי וחמש אחיותי, עקרו ללבוב, היכן שחשבו להיות בטוחים יותר. בהרהרי בהצעת וארצוק, הגעתי למסקנה, שזו עלולה להיות ההזדמנות האחרונה שלי לראות את משפחתי. העובדה שד״ר ו. טייכמן וד״ר קיטאי התנדבו מאותם טעמים, רק חיזקה את החלטתי.

קפואים ומתים למחצה הגענו ללבוב ומצאתי את משפחתי בחיים, אך במצב איום. מעט המזון, שהבאתי עמי, שימש אוצר יקר. לאחר הפגישה פניתי אל היודנראט הלבובי. השמועה על בואנו פשטה כאש־להבה. המונים מילאו את משרדי היודנראט, בבקשם לשמוע על גורל יקיריהם. המחזה היה שובר לבבות. נאלצנו לשקר על מנת לא לגזול מהם את התקווה. במצב שהיה חסר־תקווה. בבכותנו אתם, ביקשנו כי יכינו

חבילות ומכתבים. משם פניתי למרכז היודנראט, שהמה כוורת, ובקשיים רבים הצלחתי להיפגש עם יושב־הראש, ד״ר רוטפלד. סיפרתי לו על גורלם הנורא של 500 יהודי לבוב והדגשתי, כי ללא עזרת היודנראט שלהם, ימותו האנשים האלה. אמנם היודנראט שלנו עושה כמיטב יכולתו, אך הוא כורע תחת מעמסת חובותיו — שלו עצמו. ד״ר רוטפלד ענה, כי גם הוא חסר־אונים, הואיל ולבוב גם היא מוקפת במחנות־עבודה, שנתמכו על ידי היודנראט שלו. טענתי באוזניו, שחלק מיהודי העיר עדיין אמיד ובאמצעות כופר נפש, יוכל לפדות את אחיו. לאחר מו״מ מייגע הסכים היודנראט הלבובי לשלוח סכום כסף ניכר, כשוחד לוארצוק, בתקווה שהוא יקל על מצוקות 500 אנשי לבוב.

מפי ד״ר קיטאי נודע לי, כי העורך־דין המפורסם, ד״ר ליב לנדאו, יסד „קרן עזרה״. החלטנו להיפגש עם האיש, שקיבלנו בחמימות. הוא סיפר, כי חלק מהכסף ניתן לו על ידי היודנראט, חלק כתרומות מיהודים אמידים וכי תקוותו היא, שישיג גם את עזרת הג׳וינט. ד״ר לנדאו הודה לנו על טיפולנו באנשי לבוב.

מרוצים מהפגישה, פנינו למשרדי היודנראט, היכן שהמתין לנו ד״ר טייכמן עם רשימת החבילות. כאשר עמדנו לעזוב את המקום, טילפן וארצוק, בדרשו כי הוריו של הצעיר אשר נמלט, יישלחו ללאצקי. מיד לאחר מכן הודיענו היודנראט, כי וארצוק תלה שלושה אנשים ובאמתלה שאנשי העיר הסתירו את הנער, עצרו אנשיו 150 יהודים. הורי הצעיר התייצבו לפני היודנראט בלבוב, אך אנחנו הפצרנו בד״ר רוטפלד וד״ר לנדאו, כי יבטיח לוארצוק, שאין לצעיר משפחה. בדרך זו ניצל הזוג האומלל ממוות בטוח ומעינויים.

כעבור שלושה ימים הגיעה משאית, נהוגה על ידי פולני זלוצ׳ובאי, לקחתנו הביתה. בלב נשבר נפרדתי ממשפחתי, ששוב לא ראיתיה לעולם. בזלוצ׳וב, מסרנו דין־וחשבון לד״ר מייבלום. הבעיה היתה מי ימסור את המתנות לוארצוק. התפקיד הוענק ללונק צברדלינג, שניצל זאת לשם חסדים פרטיים.

למרבית המזל, חזר הצעיר למחנה. הוא נשבע, כי לא ניסה להימלט. מלווהו, שחש בקור, התעכב אצל איכר, השתכר ואמר לו ללכת להיכן שיחפוץ. היה בכוונתו לחזור למחנה, אך תעה בדרך. אמנם מותם של שלושת האנשים לא הטריד את וארצוק, אך לאחר שקיבל את המתנות, הוא שיחרר ברוחב־לבב כמה מ־150 העצורים.

5. החיים במחנות העבודה

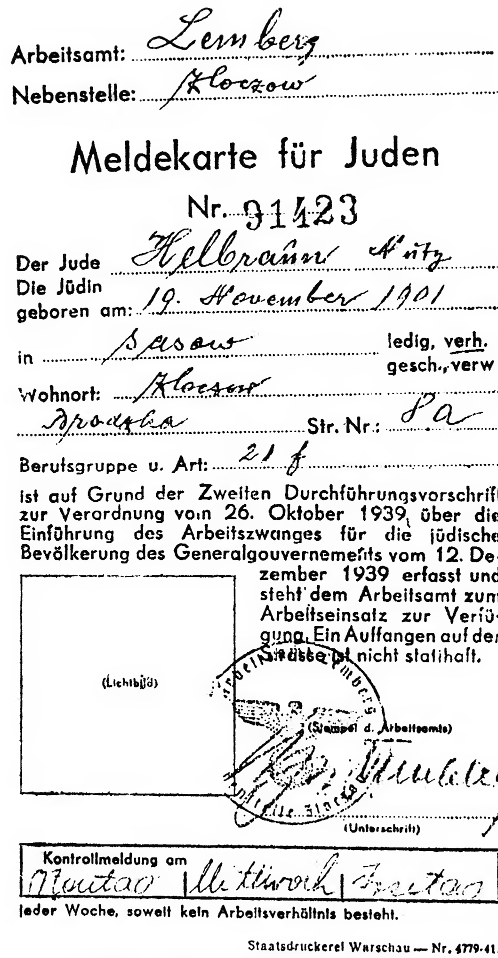
המושג „חיים״ לא התאים למציאות, אך כבר נכתב רבות על כך ולכן אזכיר רק כמה פרטים שציינו את לאצקי במיוחד.

כידוע, נלקחו הצעירים והבריאים לעבודה והאחרים נורו לעיני הכל. במחנה יקטורוב נהג לשבת על המרפסת המפקד גרז׳ימק, כשפילגשו עמו, ולירות בקורבנותיו ברובה טלסקופי. באותו מחנה היה רווח בחורף עונש כזה: הקורבן הוכנס לחבית מים עד שקפא. ידוע לי מקרה בו גרז׳ימק, בהתקפת זעם, הכניס מישהו לסיר של מים רותחים על מנת לבשלו חיים. נתתי עדות על פשע נורא זה במשפטו של גרז׳ימק בוורשה, 1948.

עם קבלתו של כל אדם ללאצקי, הוא נתכבד ב־25 צליפות, כאזהרה על התנהגות גרועה. העונש הקל ביותר היה 50 עד 100 צליפות, שנסתיימו לעתים קרובות במוות. העונש החביב על וארצוק ועל זה שבא אחריו, זאלצבורן, היה „הקשירה״. צורה קלה של עונש זה היתה לקשור לעמוד את רגליו של הקורבן ואת זרועותיו, למשך שעות מספר. הצורה החמורה ביותר היתה לקשור את הקורבן, כשראשו כלפי מטה, מה שנסתיים תמיד במוות. לאחר 10—12 שעות של עבודת פרך נהגו וארצוק ופמלייתו לערוך ביקורת־נקיון. אלה שרגליהם היו מלוכלכות במקצת, נגררו ממיטותיהם והוכו על כפות רגליהם עד זוב דם. לעתים אולצו הקורבנות לרוץ מקצה אחד של המחנה אל קצהו, לעתים על גחלים לוהטות, שפוזרו במיוחד. רבים מתו מפצעיהם, שהפכו לגנגרנה. למרבית הצער, היו גם כמה קאפו־סאדיסטים, שנהנו לענות את חבריהם למחנה. בלאצקי היה אחד שכונה בשם לייבל גנב — אינני זוכר את שמו האמיתי. הוא היטיב להחניף למפקדיו. הוא חלה בטיפוס במחצית 1942, נשלח לבית־חולים ודבר לא נשמע עוד אודותיו. כנראה, הורעל.

ב־1942 הוטבו התנאים במחנה, אם כי לא מתוך גורמים אנושיים. הנצחון המהיר, שציפו לו, לא נתגשם. האבידות העצומות של הגרמנים תבעו ידים עובדות נוספות בעורף. כמו כן הבינו המפקדים, כי עם חיסול תושבי המחנה, הם עצמם יישלחו לחזית. ולבסוף, היהודים העשירו את מפקדי המחנות. וכך, ניתן היה למסור לעצורים מזון ובגדים; הוקמו חדרי־חולים; ובית־החולים בזלוצ׳וב הפך לבית־החולים של המחנות.

קרן אור חדרה ללב היהודים, אך הם לא ידעו, כי הגרמנים השתמשו בתכסיסי השהייה.

Arbeitsamt: Lemberg

Nebenstelle: Zloczow

Meldekarte für Juden

Nr. 91423

Der Jude / Die Jüdin: Helbraun ...

geboren am: 19. November 1901

in: Sasow — ledig, verh., gesch., verw

Wohnort: Zloczow

Brodzka — Str. Nr.: 8a

Berufsgruppe u. Art: 21 f

ist auf Grund der Zweiten Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über die Einführung des Arbeitszwanges für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements vom 12. Dezember 1939 erfasst und steht dem Arbeitsamt zum Arbeitseinsatz zur Verfügung. Ein Auffangen auf der Strasse ist nicht statthaft.

(Lichtbild)

(Stempel d. Arbeitsamts)

(Unterschrift)

Kontrollmeldung am		
Montag	Mittwoch	Freitag

jeder Woche, soweit kein Arbeitsverhältnis besteht.

Staatsdruckerei Warschau — Nr. 4779-41.

תעודת התיצבות לעבודת־כפיה בימי הנאצים בזלוצ׳וב

6. ועדת הסעד

הגויעה האיטית ברעב, בצל המחנות המבשרים רע, נמשכה. הוקמה ועדת סעד למחנות. המקורות היו מצומצמים. ברגע של משבר, כאשר נדמה כי הוועדה הגיעה לנקודת קיפאון, ירדה משמים עזרה בלתי צפויה בדמותו של מר יוזף מאייר, ראש מחלקת המזון והחקלאות.

הופעתו של האיש המיוחד הזה היה כאור חזק, שבקע את החשיכה. בהיכנסו לתפקידו, ערך ביקור במאפיה בה עבדתי, כי המאפיות היו גם הן תחת פיקוחו. מאחר שהייתי היחיד שדיבר גרמנית, נפל בחלקי לשוחח עמו. בדאגה, מסרתי לו פרטים על המאפיה ועל עבודתי. לאחר שיחה קצרה, בה חקר אותי ביסו־דיות והבין כי אני יהודי, הוא פקד עלי ללכת בעק־בותיו למכוניתו. אינני יכול למצוא מלים מתאימות לתאור הפחד והיאוש שתקפוני. חשתי כאדם שנידון

למוות והובל לביצוע פסק־הדין. בהגיענו לרח׳ קופרני־קה ובהעצרנו ליד בית־לוטזאק, הוא ביקשני להיכנס עמו לדירתו. הדירה כללה חדר מרוהט בצימצום. אחר כך הוא הציג את עצמו, הציע לי לשבת והסביר כי כחדש, לא הכיר את המקום ואת תנאיו. הוא אמר, שהיה חסר־אונים לחלוטין, ביחוד בכל הנוגע לסידור דירתו. העזתי לענות, כי עליו לפנות ליודנראט. על הצעה זו הוא השיב לי בכעס, כי לא רצה באיזה שהוא דבר חינם. בעיקר היתה דרושה לו שמיכה מאחר שקפא בלילה. במהלך השיחה שאל למקצועי ובשמעו, כי הייתי עורך־דין, חקרני על אודות האינטליגנציה היהו־דית. בראותו את חוסר רצוני להשיב, ביקש לדעת פרטים על הפוגרום, בסיימו: „זאת עשו ודאי הפושעים הנאציים שלנו". נדהם וחושש מאיזה שהוא פח, המשכתי להחריש.

„אינך צריך לחשוש מפני", הוסיף. „אני קתולי ופטריוט נאמן ולפיכך מתנגד למשטר הפשע של הנא־צים. הפיהרר המטורף ונאמניו הפושעים, שגרמו למל־חמה ולכל הזוועות האלה שטרם נשמעו כדוגמתן, הביאו את האסון הגדול ביותר לא רק על גרמניה כי אם גם על האנושות כולה. על אף הנצחונות, אני בטוח כי נפסיד, הואיל וכל העולם הוא נגדנו. מולדתי ובני עמי ישלמו מחיר יקר בשביל פשע זה, שבעדו אין עונש כבד מדי. הגעתי לכאן ממקום שהיהודים מכירים אותי. אמור לאחיך, כי אעשה כמיטב יכולתי לעזור להם".

הוא הציץ בשעונו, בדלת ואח״כ הפעיל את מקלט הרדיו, שמעתי את קול הב.ב.ס. „כאן לונדון!" עלי לציין, כי נאסר על היהודים להאזין לרדיו. הדם הציף את פני ודומה היה, כי לבי עמד להתפוצץ, בשמעי על האבידות העצומות של צבאות הגרמנים בחזית המזרחית בגלל הכפור והשלג. לא ידעתי אם היה זה חלום או מציאות. לא יכולתי למנוע את הדמעות שזלגו על לחיי. מר מאייר התקרב אלי, ניסה להר־גיעני וחיבקני. מאותו רגע היינו לידידים. ידידות זו היתה יקרה ביותר, כי באמצעותי היא הועברה לכל הקהילה, בזמן בו התייחסו אל יהודי גרוע יותר מבעל־החיים הכי ירוד עלי אדמות.

מר מאייר ביקשני לבקרו יום־יום, שכן הוא חש עצמו בודד וביקש לתת את אמונו במישהו.

בדרכי הביתה לא ידעתי אם מה שארע היה פרי הזייה של מוחי העייף, או מציאות. גיליתי את הסוד למתי־מספר והוגד לי לנצל את הידידות לשם השגת מזון. אולם לא היה צורך לעשות זאת. למחרת היום,

הזמין אותי מר מאייר והודיעני, כי בבדקו תעודות, גילה, שהאוקראינים הפחיתו ממנות המזון אשר נועדו ליהודים. הדבר הראשון שעשה מר מאייר היה, איפוא, לתת ליהודים את כמויות המזון שנועדו להם. הוא הירבה לעשות, אך אין ברצוני לחזור על דברים שסיפר עליהם בעצמו, בספרו. אציין רק מקרים טיפוסיים אחדים.

לאחר הכיבוש הגרמני היה הבשר מעבר להישג ידם של היהודים. מר מאייר אמר, כי הוא יוכל למצוא דרך להקצבת מנה שבועית של עצמות ושאריות בשר מבית המטבחיים הגרמני. אולם אל תוך המשלוח הוגנבו גם חלקי בשר טובים, כך שאפשר היה לפתוח חנות בשר בבית־פונדק.

אם כי כל התעלולים האלה עזרו במקצת, הם לא יכלו להושיע הרבה. רוב האוכלוסיה היהודית המשיכה לגווע ברעב. ד"ר שוץ וד"ר קיטאי הציעו, כי אדרוש ממר מאייר מזון נוסף, שיאפשר לפתוח מטבח לעניים. היתה זו הצעה שגבלה בטרוף! תפוחי אדמה ושומן היו מצרכים שיהודים לא יכלו לחלום לדרוש אותם.

בלב כבד הלכתי למר מאייר. ראיתי בפניו את המאבק הפנימי. לבסוף גברה אצילותו. היתה זו חובתי לפנות אליו, אך היה זה מעשה גבורה והקרבה הראויה מצידו, להיענות להצעתי. ההקצבות למטבח נרשמו כהקצבות למוסדות דמיוניים. הודות למר מאייר סיפק המטבח ארוחה חמה ל־200 אנשים.

אסיים את תאור דמותו של מר מאייר בפעולה אחת, שעלולה היה להיות משעשעת, אילמלא היה המצב כה טרגי.

בזמן הכיבוש הגרמני היה המחסור בשומן כה גדול עד שהוטל עליו ביקורת קפדנית. כל טיפה ממנו נשלחה לחזית. בהתקרב חג הפסח, גבר המחסור. לא רק שלא היה שומן בנמצא, אלא שגם לא קיבלנו את מנת תפוחי האדמה. בכל זאת מצא מר מאייר דרכים לעזור לנו. הוא שלח קבוצות מיוחדות של חיילים אל האיכרים וכך הגיעו אל מחסנינו 10 טון תפוחי־אדמה. קשה יותר היתה בעיית השומן. אולם כאן הגה מר מאייר תכנית גאונית.

הקואופרטיב „סויוס" איחסן כמה מאות ליטרים של שומן צמחי. מר מאייר נסע לשם יום אחד, בהעמידו פנים כי בכוונתו לבדוק את המצרכים. הוא הסתובב במקום, בדק והריח כל פינה. בהגיעו למקום בו אוחסן השמן הוא צעק כי משהו רקוב מונח שם. המחסנאי הסביר, שהיה זה שומן צמחי בשביל הגרמנים. מר

מאייר הרים את קולו: „האם זה מה שאתה שומר בשבילנו, הגרמנים? הרצונך להרעילנו? החוצה עם זה! זרוק את זה ליהודים!"

וכך היה ליהודים שמן לימי הפסח.

7. הפתרון הסופי

אפשר היה לחשוב, כי אבדותיהם הקשות של הגרמנים, ישכיחו ממוחם את היהודים. אולם קרה בדיוק ההיפך.

לאחר שהורגלו בתחילה לנצחונות מהירים, הרי המפלה הגדולה הראשונה ליד מוסקבה, עוררה את חמתם הרצחנית כלפי היהודים. הפתרון הסופי בשל במוחם של היטלר והימלר, כאשר פני המלחמה היו לרעתם.

התוכנית השטנית עתידה היתה להתבצע בהדרגה בגלל התנגדותם הנמרצת של כמה חוגים בקרב השלטונות, אשר טענו כי בגלל סיבות אקונומיות ואסטרטגיות יש לבצע את החיסול הסופי לאחר הנצחון. הם טענו, כי עבודת היהודים יכולה להביא תועלת רבה. מכאן, שיש להכחיד רק את הבלתי יעילים. סיסמתם היתה: רק עבודה פרודוקטיבית נותנת את הזכות לחיות.

8. אזעקה ראשונה

תאונה טרגית פילחה את הקירות ההרמטיים של עירנו. באביב של 1942 נאסר בלבוב הרמן פרידמן, שניהל מחסן בירה בשביל אדוניו האוקראיני והירבה לנסוע בשל כך. בתו של פרידמן באה אלי במרוצה, בבקשה את התערבותו של מר מאייר. זה האחרון ניסה להפעיל את השפעתו וטען, כי הוא עצמו שלח את פרידמן ללבוב. מאמציו היו לשוא, שכן פרידמן כבר הומת. אולם ביקורו של מר מאייר אצל הגסטאפו לא היה בכל זאת מחוסר ערך. נודע לו, כי בלבוב ובערים הסמוכות עמדו לנקוט בצעדים כנגד „היסודות הבלתי פרודוקטיביים". הוא ביקשני להזהיר את היודנראט, מה שעשיתי, כמובן.

היודנראט כלל שתי קבוצות מתנגדות: האחת של הפסימיסטים, שלא היו להם כל אשליות לגבי הסוף המר; השניה, של האופטימיסטים, שהאמינו כי ניתן להתגבר על כל מכשול באמצעות שוחד ומתנות. האופטימיסטים לא קיבלו את דברי. ד"ר גרובר אפילו הרחיק לכת בנזפו בי על כך, שאני זורע אימה ותבוסתנות במקום עידוד. לבסוף נשלח צוקרקנדל לטרנופול

קבר אח״ם של בני זלוצ׳וב משנת 1943

כדי לבדוק את פני הדברים. בשובו, אמר כי לא עמד על כל סכנה הנשקפת לזלוצ׳וב.

על אף הידיעות הטובות, הורגשו מתיחות ופחד ברחובות היהודים. המסחר בסרטיפיקטים, אפילו מזו־ייפים, פרח. אחרים, שלא בטחו בתעודות, החלו בונים מחבואים.

9. ראשית הקץ.

במחצית אוגוסט 1942 נקרא צוקרקנדל לפתע אל הגסטאפו בטרנופול, היכן שנצטווה לספק 3000 אנשים בלתי פרודוקטיביים.

החלו התייעצויות חשאיות וקדחתניות. הרוב בקרב היודנראט היה נגד מלוי הפקודה מאחר שאיש לא רצה להכביד על מצפונו בפשע כזה. על אף החשאיות, התפשטה דרישת הגסטאפו כברק. אין באפשרותי לתאר את האימה והפחד שפשטו בקרב האוכלוסיה היהודית. צוקרקנדל נקרא שנית אל הגסטאפו וכדי להתחמק, אמר כי הרשימה עדיין איננה מוכנה. הדבר נודע ליהודים והם החלו מתחבאים היכן שיכלו: במק־לטים, מרתפים, עליות וחורים.

ב־28 באוגוסט, בשעה 7 בבוקר הגיע שטורמבנ־פיהרר מילר אל בניין היודנראט, כשבעקבותיו שורה ארוכה של משאיות, אנשי ס.ס. ואנשי המיליציה האוק־ראינית מילר נדהם מהדממה הבלתי רגילה ומחוסר הפעילות ברובע היהודי. עד מהרה הסביר לו קצין ס.ס., כי בתי היהודים נסגרו ואיש לא הגיב על הקריאה לפתוח. מילר הכועס חילק את אנשיו לקבוצות קטנות והן פרצו את הדלתות בכוח. זקנים וצעירים, חולים ונכים, הוצאו מדירותיהם ומחבואיהם על ידי פריצי חיות בצורת אדם. בכי הילדים התערב בקינת הנשים ובנאקת הגברים המוכים. מעל לכל נשמעו קולותיהם של הגרמנים: „החוצה, החוצה, מהר!״ מפעם לפעם נשמע קול יריה, שכן מילר פקד לירות בכל מי שינסה להימלט. שוב היו רחובות זלוצ׳וב זרועים גוויות. „הפעולה״ נמשכה יומיים. „הניצודים״ נלקחו לכיכר השוק ומשם נשלחו לתחנת הרכבת, היכן שהיה עליהם להמתין לרכבת־משא. בתחנה ואחר כך ברכבת נתגלו מחזות אימים. האנשים היו ללא מזון, אך גרוע מהרעב היה הצמא, בחום הנורא של אוגוסט. האוק־ראינים עלו באכזריותם על הגרמנים. כמה שומרים גרמנים ניסו לעזור על ידי מעט מים או לחם בשביל הילדים. במקרים כאלה הסבו האוקראינים את תשומת־לב הקצינים לכך.

כאשר הגיעה רכבת־הבקר, הועמסו האנשים כבעלי־חיים. 100 ולמעלה ממספר זה בכל קרון. אנשים נחנקו מהחום ומהצפיפות. עדי־ראיה סיפרו, כי הקצין הממונה על ההטענה, בחפצו לשים קץ לעבודה הנוראה, הגיש למילר רשימה ארוכה יותר של אנשים מכפי שהטעין באמת. על מנת להבטיח את עצמו הכניס אותו קצין לקרונות גם מתים. וכך היו הקרונות מל־אים באנשים חיים ובאנשים מתים.

ב־30 באוגוסט עזבה רכבת „המוות״ בכיוון לבוב־בלזץ. היו שהצליחו לקפוץ מהרכבת, אך בתשעים ות־

שעה אחוזים מהמקרים נסתיים הדבר במוות. 2500 אנשים נלקחו באותה „פעולה". ולאחריה ציווה מילר את היודנראט לכסות את ההוצאות שהגיעו, לדבריו, לסכום של 200,000 זלוטי. נודע לנו, כי הרכבת נשלחה למחנה־השמדה. אולם החיים חזרו למסלולם והיו שהישלו את עצמם וסרבו להאמין באמת המרה.

זמן לא רב לאחר מכן סיפרתי למר מאייר על אודות „הצייד". מזועזעים עד עמקי נשמתם, בכו הוא ואשתו, בפרכם את ידיהם, ביאוש חסר־אונים. ומר מאייר קרא: „בשם אלהים, מדוע הולכים אתם לטבח ככבשים חסרות הגנה?" אולם מיד הוא תיקן את עצמו, התנצל על דבריו ואמר: "הגרמנים ואומות אחרות, גם הם חסרי־אונים לנוכח חיות אלה. הייה על המשמר ואל תאמין להבטחות הבוגדניות של רוצחים אלה! הם ימשיכו, ללא ספק, במשחקם השטני".

נבואתו נתקיימה. הקהילה היהודית כולה נמסרה לפיקוחם של הגסטאפו וה־ס.ס. כמה „מרכזי עבודה" נסגרו. ומעתה ואילך יכלו רק נציגי הגסטאפו להחליט אם מפעל זה או אחר ימשיך להתקיים וכמה יהודים יעבדו בו.

במחצית ספטמבר 1942 נקראתי לפתע אל מר מאייר. בבואי, מצאתי בביתו קצין אלגנטי ונאה, שהציג עצמו כקפיטן פולינגר מהפיקוד הצבאי. מר מאייר הסביר כי האיש הוא אנטי־נאצי וראוי לאמון לחלוטין. הם מסרו לי כי החליטו, לאחר מאבק פנימי קשה ועל אף הסכנה הצפויה להם, להודיעני את הסוד הנורא: ההשמדה המוחלטת של היהודים. עדיין חסרו להם פרטים והתאריך, אך הם ידעו, כי הדבר יוצא לפועל בעתיד הקרוב. מאחר שנצחון בנות הברית עדיין היה רחוק, הם הציעו כי על היהודים לנסות להתחבא בין הלא־יהודים.

מסרתי על כך לד"ר מייבלום, בלי לגלות לו את מקור הידיעה והוא השיב, כי רק נס יוכל להושיע את היהודים. אולם האופטימיסטים בין אנשי היודנראט סרבו להאמין לדברים.

10. „הפעולה" השניה

ימים אחדים לאחר שיחתי עם מר מאייר ומר פולינגר נודע לי, כי מר מאייר נאסר על ידי הגסטאפו והועבר ללבוב. היתה זו המהלומה הקשה ביותר שניחתה עלינו ובמיוחד עלי. על מנת להשיג ידיעות, הלכתי בסתר לאשתו המיואשת, שחשבה כי בעלה נאסר בגלל יחסו הידידותי ליהודים ובגלל דעותיו האנטי־נאציות,

אותן הביע בגלוי בין ידידיו. יתכן, כי מישהו מביניהם הסגירו. לאחר שלושה ימים של ציפיה וחרדה חזר מר מאייר ושלח מיד לקרוא לי. מצאתי אותו תשוש, מלוכלך ואפילו לא מגולח. הוא סיפר לי, כי הוחזק בכלא הגסטאפו בלבוב בגלל סיבות, שאשתו היטיבה לנחש. הודות ליכולתו האדמיניסטרטיבית ואולי אף יותר הודות לכמה אנשים רמי מעלה, הוא הצליח להתחמק ממלתעות הגסטאפו. הוא הבטיחני, כי אין בכוונתו לשנות את יחסו הידידותי כלפי היהודים, אך תהיה דרושה זהירות.

מר מאייר הציע להציב שומר בקצה העיר כדי למנוע פעולת־פתע. כמו כן הבטיח להמשיך לעמוד עמנו בקשר ולהעביר כל ידיעה אשר תגיע אליו.

בליל הראשון בנובמבר, 1942, הודיע הזקיף כי טור של משאיות צבאיות מתקרב. בלי לחכות לאישור הידיעה, החלו היהודים להתחבא. אנשים רצו כמטורפים ממקום למקום, למצוא מקלט. הפעם לא היה כל משא־ומתן עם היודנראט והתליינים עסקו בעבודתם ביעילות רבה. האנשים נגררו ממחבואיהם באכזריות גדולה מתמיד. הוצאו תינוקות מעריסותיהם וראשיהם נמחצו אל הקירות, לנגד אמותיהם.

שוב הלכו 2000 קורבנות לטבח. על מנת לסיים את המבצע בהצלחה, רצה ופקה, שניצח על הכל, לצרף למטען גם את אנשי היודנראט. אולם וארצוק טילפן והסביר, כי כל עוד קיימים יהודים ומחנות־עבודה, היה היודנראט נחוץ. גם הפעם נצטוו היהודים לכסות את הוצאות „הפעולה". הפעם בוצעה הפעולה ע"י קבוצות ס.ס. מיוחדות מלבוב, שבראשם סמל ס.ס. ופקה שהיה אכזרי וסדיסט.

11. סגירת הגיטו — רעב ומחלות

בסוף נובמבר, 1942, ניתנה הפקודה לסגור את הגיטו לחלוטין. אל תוך הרובע הזעיר נדחקו 7,000 נפשות, אלה שנשארו מזלוצ'וב והסביבה, לאחר שתי „הפעולות". הצפיפות היתה ללא נשוא. 10—15 נפשות חיו בחדר אחד. מחוסר מקום, הם ישנו לפי תור. חוסר המקום וההגיינה האלמנטרית (סבון היה מוצר מותרות שלא ניתן אף לחלום עליו), שאליהם נוסף גם הרעב הנורא, גרמו לתוצאות נוראות. פרצה מגיפה.

היודנראט והרופאים היהודים לא חסכו כל מאמץ, אך לשוא. דומה היה, כי כל כוחות־השחור חברו יחד על מנת לקרב את השואה. לא היה בית ללא מת או חולה.

נוסף על המחלות הרגילות, נודע על מגיפת

טיפוס במחנה־לאצקי. הכל האמינו, כי למחנה לא היתה עוד תקווה. שכן, ידוע היה, כי המפקדים צוו לחסל את המחנות על אנשיהם החולים והבריאים, במקרה של מגיפה חמורה.

ברגע זה הוכיח עצמו ד״ר סלומון יולק, המתגורר כיום בניו־יורק, כמלאך מושיע. הודות לאומץ לבו, שגבל בטרוף, בתנאים של אותם הימים, נמנעה שואה גדולה.

כשפרצה מגיפת הטיפוס, נעדר וארצוק מהמקום. ד״ר יולק נמצא תחת לחץ איום. יתר על כן, הוא הבין כי המצב עלול ליהפך לטרגי. וללא מחשבה נוספת, הוא החליט להציל את המחנה, ויבוא עליו מה שיבוא.

סגנו של וארצוק המתין לשובו של הממונה עליו על מנת לשרוף את המחנה. הוא כבר פקד על היודנראט להביא למחנה חביות קרוסין. ד״ר יולק הודיע ליודנראט כי ילחם עד הסוף המר, אך בתנאי שתינתן לו עזרה, בעיקר תרופות. הוא עיבד תוכנית לשכנע את וארצוק, כי המגיפה אינה טיפוס, אלא שפעת ואבעבועות רוח. לאחר שהיודנראט קיבל את דרישותיו, חזר ד״ר יולק למחנה, היכן שכבר נמצא וארצוק. אומץ רב נדרש מאדם לגשת אל התליין הנאצי, שעלול היה לירות בו על המקום. ד״ר הולנדרסקי הציע ללכת במקום ד״ר יולק, אך זה האחרון סרב.

וארצוק, כפי שניתן היה לצפות, היה נרגז וקיבל את פני ד״ר יולק בקללות ועלבונות. הוא אמר, כי בדעתו לשרוף את המחנה על אנשיו הבריאים והחולים בתוספת הרופאים וכמה מאנשי היודנראט. אולם ד״ר יולק טען, כי היתה זו אזעקת שוא. הוא ערב בראש, כי היתה זו רק שפעת קשה, שניתן להתגבר עליה במאמץ ורצון טוב. ד״ר יולק ידע, כי אין טעם לפנות אל רגשותיו האנושיים של וארצוק, מכיון שלא היו לו כאלה, והחליט לנגן על מיתר אחר במטרה להציל את המחנה. הוא הסביר, כי בהעדרו של וארצוק, נתבלבלו עשתנותיהם של סגניו מאחר שחסר היה להם נסיונו וכוח שיפוטו.

וארצוק, איש מעשי וערמומי, הבין, שיחד עם המחנה תאבד לו משרתו הרמה והנוחה ויתכן כי יישלח לחזית כפי שקרה כבר למפקדי־מחנות רבים. לכן התרכך בהדרגה והירשה לעצמו להשתכנע. על מנת לבטח את עצמו הוא דרש תעודה, בחתימת שני רופאים, בה ייקבע כי לא היה זה טיפוס. יתר על כן, הוא ציווה על ד״ר יולק להכין את כל החולים למסדר. היה זה נסיון קשה ומראה בלתי נסבל. חולי־הטיפוס,

רועדים מחום, יחפים ובבגדים תחתונים, יצרו שורות — כשהחזקים ניצבים, כמובן, לפנים. וארצוק, במרחק בטוח, עמד לפניהם וצעק: „מה אינו כשורה אתכם?״ ועל כך הוא קיבל את התשובה הקולקטיבית: „שום דבר רציני, מר האופטשטורמפיהרר״. וארצוק היה להוט לסיים את הסצינה המקברית הזאת וציווה לשלוח את החולים לבית־החולים שבזלוצ׳וב.

וכך נסתיים החלק הראשון של המערכה בנצחונו של ד״ר יולק. אולם הדרך היתה עדיין ארוכה. היה צורך לדכא את המגיפה. לבסוף, ניצחו החיים. אבל אלה חיים?

12. המגיפה חולפת

אילמלא המאמץ של כולם ושל מר מאייר לא היתה המגיפה חולפת, על אף מאמצי הכל. שכן, תרופות לא ניתן להשיג בשום מחיר. אולם וארצוק, שחפץ להבטיח עצמו עוד יותר, החליט לשאת חן בעיני הממונים עליו באמצעות תכשיטים, שסיפקו לו היהודים, וקוניאק־ביצים. הוא פנה למר מאייר וביקש כמה מאות ליטרים של אלכוהול, סוכר וביצים, הנחוצים להכנת המשקה. וזה איפשר למר מאייר להטות חלק מהאלכוהול היקר לבית־החולים היהודי.

במגיפה מתו כמה מאות אנשים והמענין הוא, שהחיים קינאו במתים והיו אומרים: „זה וזה מת היום מוות של מותרות״.

13. חיפוש דרכי הצלה

כידוע, חיפשו הכל דרכים להינצל על ידי תעודות מזויפות, או מקלטים. רצוני לציין כאן, כי בזלוצ׳וב, כבמקומות אחרים, נמצאו אנשים אמיצים רבים אשר הגו ברעיון להשיג נשק ולפרוץ להם דרך ליערות. אולם רעיונות אלה נשארו בעיקר בחזקת חלומות. מבט חטוף בתנאים הגאוגרפיים והאתניים של מזרח־פולניה, יסביר את חוסר־האונים הטרגי של היהודים שם. שכן, המחתרת הפולנית נ.ס.ז. עזרה בגלוי לגרמנים, בהשמדת היהודים. ולא תתכן מחתרת ללא שיתוף פעולה של תושבי המקום. אשר לאוקראינים, מתחילת המלחמה הם הוכיחו התלהבות עצומה בעזרתם לגרמנים. לפיכך כל מחתרת יהודית נידונה לכליה. וכל האשמה של פחדנות הוא עלבון לזכר הקדושים.

14. חיסול הגיטו

אחד הסימנים שהצביעו על השואה המתקרבת, היו החפירות, שנעשו על ידי שבויי־מלחמה רוסים, ליד הכפר ילחוביצה. היו שחשבו, כי החפירות לא היו אלא עמדות, מכאן, שהחזית קרובה וזה סימן טוב. אולם עד מהרה הם נוכחו לדעת, כי שם נחפרו קברותיהם. בחצות ליל הראשון באפריל, 1943, נבלע הגיטו בחשיכה והוקף על ידי קומנדו־המוות, שהובא מלבוב וטרנופול לשם מטרה זו. בעקבותיהם הלכו גדודים אחרים. ראש המבצע היה האופטשטורמפיהרר אנגלס. עם בוקר, נכנסו המרצחים לרחובות, כשהם מוליכים כלבים. בהתפרצם אל תוך הבתים, כדרכם, הוציאו את הדיירים והוליכום למקום הקבוע, לכיכר השוק. הראשונים שהובאו לשם היו אנשי היודנראט, המיליציה היהודית ומשפחותיהם. אנגלס קרב לד״ר מייבלום וציווה עליו לחתום על תעודה, כי הגיטו חוסל בגלל מגיפת־טיפוס. בסרבו, הרג אותו אנגלס על המקום. אותו דבר קרה לד״ר שוץ ולמר יקיר, שסרבו גם כן לחתום. בינתיים הובאו יותר ויותר אנשים למקום. לא נשמעו צעקות או בכיות, הכל נכנעו לגורלם. הכל חשו, כי בא הסוף. כמה אנשים ניצלו הודות לאיש עסקים גרמני, הגון, בשם שוייגר, באומץ לב מרובה דרש, כי יחזירו לו את פועלי־החווה שלו היהודיים וגרר אותם אחד אחד מתוך שורות־המוות, בהבטיחו להם להציל מאוחר יותר גם את משפחותיהם.

מובן מאליו, שהבטחה זו לא קויימה, אך שמונת הגברים זכו לראות את יום השחרור.

15. ילחוביצה — בית קברות יהודי חדש

הפעם לא טרחו הרוצחים לשלוח את קורבנותיהם למרחקים. יערות ילחוביצה, ששימשו לפנים לטיולים ולפיקניקים, נועדו להיות מקום מנוחתם. משאיות צבאיות הגיעו לכיכר־השוק וטענו כל אחת 40—50 אנשים. תחת משמר כבד עשו שוכני־הגיטו את דרכם האחרונה, ישר אל קברות־ההמונים בילחוביצה. גברים ונשים וילדים עירומים נדחפו לחפירות ונורו במכונות יריה. הדם ניתז והכתים את המדים הנאצים ואת נושאי הבגדים, אך הלבבות הנאצים והידיים הנאציות לא רעדו ולא חדלו ממלאכתם השטנית. ההרג נמשך יומיים ובו ניספו 6000 נפשות. העינויים חסרי־התקווה והמאבק בן שלושת השנים של גיטו זלוצ׳וב, נסתיים בילחוביצה.

על מנת להסתיר את פשעיהם, יישרו הנאצים את

הקברים וציוו על הכפריים לשתול מעליהם עצים. אולם הדבר לא עלה בידם. בהתאם לדברי הכפריים, זעה האדמה ספוגת־הדם במשך למעלה משישה חודשים.

16. צייד־האנשים האחרון

עובדי־המחנות הבודדים שנותרו, עקבו אחרי חיסול הגיטו בשברון לבב. היו שערקו אל הגיטו מתוך כוונה למות עם משפחותיהם. רבים טרפו את נפשם בכפם.

לאחר יומיים עזב קומנדו־המוות את זלוצ׳וב, בהשאירו את „הנקיון" הסופי למשטרה המקומית ולמשטרת־העזר הגרמנית, ה־אורפו. רצוני להדגיש כאן, כי מפקד אורפו, לויטננט אוברסט, סירב במפורש ליטול חלק בחיסול הגיטו. הוא נאסר ונשלח מיד לחזית.

במשך כמה שבועות נמשך הצייד. היו שיצאו ממחבואיהם מחמת הרעב. אחרים נמצאו על ידי הכלבים.

כל זה התרחש לנגד עינינו, הואיל ועמדתנו, שלא כמקומות־העבודה האחרים, לא נמצאה מחוץ לגיטו, אלא בלבו, סמוך לכיכר השוק. בהתאם לפקודות מפורשות, נסגרו שערינו ושלט גדול נתלה: מחנה־עבודה. יותר מאשר לגורלנו, חרדנו לגורל יקירנו אשר אתנו. שכן, לא היתה להם זכות לחיות לאחר החיסול. הכנסנו את הזקנים, המבוגרים והילדים, לבונקר. לאחר החיסול, דפקו רבים על שערינו וביקשו מקלט. הם סיכנו אותנו, אך לא יכולנו להפקירם למות ומשום כך אספנו אותם אלינו. היו שביקשו מאתנו מזון ואחר כך חזרו למחבואיהם.

הירזאקורן, המפלצת בצורת שוטר, מצא אשה בשם לידר. הוא הבטיח להשאירה בחיים תמורת אינפורמציה על יהודים נחבאים. איננו יודעים אם היא ידעה על הבונקר שלנו, שמא התהלכו על כך שמועות, או שמא היה זה מקרה אשר הביא את האיש אלינו בלוויית האשה וכלב.

למרבית המזל, נפתח החיפוש בקומה העליונה. בעומדנו נדהמים, נזכר וילו פרימן, כי ללא רשיון מאת וארצוק, נאסרה הכניסה לתחומנו. ידענו כי וארצוק נמצא במסיבה. רצנו לשם חסרי־נשימה ודרשנו לראות את המפקד. סרבו לקרוא לו. אולם הוא שמע, כי נוקבים בשמו וקרב לפתח בלוויית פילגשו. כנראה, ביקש וארצוק להפגין את כוחו בפני הפילגש, שכן הוא טילפן למפקד המשטרה ודרש ממנו להוציא את הירזאקורן מביתנו. כמו כן טילפן לפיקודיו ודרש מהם ללכת ולגרש את הירזאקורן. הוא הורה

לנו לשוב למקומנו והבטיח כי יבוא בעקבותינו. נוטפים זיעה קרה, מפחד להגיע מאוחר מדי, רצנו „הביתה". הירזאקורן טרם הגיע למרתפים. אותו רגע הגיעו אנשי וארצוק ואחר כך הוא עצמו.

למראה השוטר וכלבו נתקף וארצוק השתוי חימה, הצליף על האיש בשוטו ובלי להאזין להסבריו, דרש ממנו להסתלק. אחר כך פנה אלינו ואמר: „אוי לכם, אם יש פה מישהו מלבד צוות-העובדים!" לבסוף עזב במהירות, בהפקידו נוסף לשוטר היהודי גם שוטר אוקראיני. היתה זו הפעם הראשונה, שהבחנתי בשמץ של אנושיות בוארצוק. היינו משוכנעים, כי הוא ידע על כך שהחבאנו אנשים. שכן, הוא שאל היכן נמצאה גברת שטרסלר הזקנה והלך מבלי להמתין לתשובה.

נוכל לעמוד על זוועות הרצח מתוך השפעתו על רוצח נאצי מאומן. יום אחד ביקש קצין נאצי בשם מורי, להיכנס אלינו. סירבנו לעשות כן, אך האיש הפציר והפציר בנו, בבקשו כוס משקה, שנזקק לו ביותר. בראותנו אותו במצב מוזר וכה חיוור, לא חפצנו להוסיף ולהרגיזו ולכן פתחנו את השערים. לאחר שסיים לשתות, כיסה הקצין הגרמני את פניו בידיו וקרא בהיסטריה: „אינני יכול לשאת זאת עוד! די לי בטבח זה ובמרחץ דמים זה! מה רצונם מאתנו, אלה הממונים עלינו?"

רווח לנו בלכתו. לא הופתענו לשמוע מאוחר יותר, כי לקה בהתמוטטות עצבים והועבר למקום אחר.

הזקיף האוקראיני הרחיק אנשים בלתי רצויים כהירזאקורן, אך בעת ובעונה אחת היקשה עלינו לקיים את הקשר עם שוכני-הבונקר. היה עלינו להשתמש בתחבולות על מנת להרחיקו מהמקומות הבלתי רצויים. בחדרים המרוחקים ביותר האכלנוהו במיטב המאכלים והשקינו אותו עד שיכרון.

אולם בקירו של הירזאקורן אילץ אותנו לחפש פתרונות. היו שהצטיידו בתעודות ועזבו את הבונקר, היו שהצטרפו למשפחותיהם בגיטאות, ששרדו עדיין.

במשך זמן-מה הסתרנו את הישישות פרימן וצברדלינג בחביות תפוחי-אדמה במרתף. מאוחר יותר הועברו לבית-החולים, היכן שמצאו מוות ללא יסורים על ידי רעל מידי בניהן. ג'וסיו שטרסלר ואשתו החליטו על מוות דומה בשביל תינוקם, שזה אך נולד. בכיו הבלתי פוסק של התינוק, שהיה חולה ללא-תקווה, היווה סכנה לכל. מנת מורפין הרדימה אותו לנצח.

17. המרד שנכשל

סיוניו פרימן ונחומוביץ יצרו יחד עם 30 אנשים

נוספים, קבוצה מצויידת בנשק קל. מאחר שלא היה להם כל קשר עם כוח מחתרתי רציני כלשהו, נידון נסיונם לכליון. הם חיו בשני בונקרים שביער. אחד מהם נתגלה במקרה על ידי איכר, שהסגירם. כל אנשי הבונקר נתפסו ונורו על ידי אנשי ס.ס.

הבונקר השני שכן במקום עמוק יותר ביער, היכן שהגרמנים „האמיצים" לא העזו לחדור. וארצוק השאיר, איפוא, פתקאות על העצים, בו הציע לנחומוביץ לחזור למחנה, ללא עונש. נחומוביץ יצא ממחבואו ווארצוק קיים את הבטחתו. כאשר חוסלו גם המחנות, נשלח נחומוביץ למחנה ינובסקי ומצא שם את מותו. הפרטיזנים היהודים האחרים נהרגו באכזריות על ידי קבוצות עוינות שונות.

תוכנית רצינית יותר היתה זו של שני מהנדסים, סאפרן וביאליסטוצקי. הם רצו ליצור קבוצה ולהילחם לצידם של אנשי גרילה פולנים, אך הללו לא חפצו בהם. לכן התארגנו בעצמם, תחת מנהיגות של חמישה אנשים, שכללה גם את שני המהנדסים. כמות מסוימת של נשק הושגה במחיר גבוה על ידי פולני מהימן, כמות אחרת נגנבה ממחסן ישן של הגרמנים, בו עבדו החברים במחתרת זו.

כשלונם של פרימן ונחומוביץ ריפה ידי רבים מהקבוצה ולפיכך החליטו שני המהנדסים להחיש את תוכניתם, לברוח ליערות. ערב בריחתם, הוסגרו חמשת המנהיגים על ידי נער מלבוב, צאצא של נישואין מעורבים. החמישה נאסרו ועונו באכזריות, כדי לאלצם לדבר. אף לא אחד מהחמישה הסגיר את חבריו. הם נורו לעיני כל בכיכר השוק.

ממרפסתנו ראינו את סאפרן השליו והגא, מובל למוות. כאשר הוטל לעבר הקיר על ידי ס.ס., הוא התנפל עליו וניסה להוציא מידו את רובהו. שוטר אוקראיני ירה בו. סאפרן נפל, בצעקו „מוות למרצחים הנאצים!"

כך נסתיים הנסיון ההירואי של צעירי זלוצ׳וב. יבורך זכרם!

18. מחבוא חדש

על אף נצחונותיהם של בנות-הברית, גברה עצבנותנו, נוכח החיפוש המתמיד אחרי השרידים הבודדים.

החלטתי, איפוא, לעזוב את בית-שטרסלר ולחפש לי מקום בטוח. יכולתי, כמובן, לסמוך על ידידי הטוב, מאייר. כמו כן החלטתי להיפרד מעל אשתי, בתקווה, כי לפחות אחד מאתנו, ישאר בחיים. תחילה דאגתי

לאשתי, ששיעולה הכרוני לא איפשר עוד להחזיקה במרתף. היא נראתה כארית בקומתה הגבוהה ושערותיה הבלונדיניות. השגתי בשבילה תעודות מזוייפות ושל־חתיה לעיר מרוחקת. המבצע הוכתר בהצלחה.

אשר לי, איכר בשם ולאדיסלאב קולפה הציע לי לעבור למרתף ביתו, תמורת רשיון למכירת יין ואספקת מצרכי מזון, אותם ידע כי יכולתי להשיג בשבילו ממר מאייר.

מיטיבי הסכים לכל ורק דרש מהאיכר, כי ישמור עלינו היטב. כך עברו למרתף גיסי, בני ואני.

לפני שעשיתי זאת היה עלי לצייד את הבונקר במזון. על אף החלטתי לעזוב את המקום, סיפק לי מר מאייר כמות גדולה של מצרכי מזון: סוכר, קמח, מקרוני וכו', מצרכים אלה, שחולקו בזהירות, הספיקו לכמה חודשים. כאשר נאכל הכל, הסתכנה אירנה פופלא־בסקה, יצאה מהבונקר ובמחירים גבוהים השיגה מצ־רכים מאיכר, שהבטיח להמשיך ולספקם עד השיחרור. כך היא הצילה את עצמה, בנה ושוכני־הבונקר ממוות בטוח.

19. הטבח האחרון

בליל ה־23 ביולי נשמע רעש עצום של מכונות יריה. היה זה האפילוג של הטרגדיה של יהודי זלוצ'וב. גרמנים, אנשי ס.ס. והמשטרה האוקראינית הקיפו את המחנות וגרשו את היהודים לחצר, בה הומטרו עליהם כדורים. אנשים קפצו בעד לחלונות, מזוינים בכיסאות, שולחנות וכל מה שמצאו ידיהם. ללא נשק, הם לחמו את הקרב האחרון נגד מכונות היריה של המרצחים. יהודים ממקומות אחרים הובאו לחצר ותה־לוכת המוות האחרונה יצאה לעבר מחנה יקטורוב, היכן שנערך הטבח האחרון. מחנות־העבודה הפכו למח־נות־מוות. חיי היהודים תמו, הערים טוהרו מיהודים. כל מה שנותר היו רחובות שוממים, בתי־קברות וקב־רות־המונים, כשדם נקי זועק באלם לעומת השמים.

20. עכברי אנוש

עכברי־אנוש, זה התאור היחיד שתאם את אלה שנותרו אחרי החיסול הגמור של הגיטאות. הם המשיכו את תת־החיים שלהם בתנאים תת־אנושיים, כעכברים, בחורים, בונקרים, קברים ותעלות־ביוב. למעטים בלבד שיחק המזל להימלט ליערות ולהצטרף לפרטיזנים. ניסו לצודנו ביום ובלילה והעתונות והרדיו של גבלס הודיעו, כי ב־1944 אפשר יהיה למצוא יהודי רק במוזיאון.

בכל זאת, ואולי דוקא בגלל זאת, נצמדנו לחיים. למרבית הצער, לא הכל זכו לחזות בשחרור. היו שנת־פסו ונרצחו ממש בערב יום השחרור.

אין בדעתי לתאר בפרטות את זוועת 11 החודשים של החיים במקלט של קולפה. כמו כן לא אתאר כיצד העזתי פעם אחת לצאת את המקלט, במטרה להציל את אחותי, ומה היו המאורעות שעברו עלי בשובי. אציין רק כמה מאורעות דרמטיים וגורליים, אולם תחילה אתאר את מקום „מגורינו".

הבונקר של קולפה היה חור שנחפר מתחת למחסן האוכל ומימדיו איפשרו לנו לשכב או לשבת. הכניסה היתה מהאורווה. גודל הפתח היה כראשו של אדם והוא שימש כמקור יחיד לאויר. שרר שם חושך נצחי. רק בלילה, לאחר שנחסם הפתח, שפירושו היה לחסום גם את כניסת האויר, העזנו לעתים להדליק אור קטן במשך כמה שעות ולקרוא. בילינו את הזמן בשיחה חרישית, על עברנו האנושי. במשך 11 החודשים האלה יצאנו מהחור רק פעמיים וכמספר הפעמים הזה גם התרחצנו.

יותר מכל פחדנו, כאשר ערכו השוטרים חיפושים. אולם ללא כלבים, לא עלה בידיהם לגלותנו. פעם שמענו אותם אומרים: „אבל חייבים להיות כאן יהודים!" וקולפה הובילם לדיר־החזירים ואמר: „אלה היהודים שלי!"

אימה נוראה ירדה עלינו שוב, כאשר יחידת ס.ס. השתכנה בחוותו של קולפה במשך 10 ימים. מתוך חשש לבטחוננו, הוא לא התקרב אלינו במשך כל אותו זמן. היה עלינו לרעוב ולפחוד.

הנורא ביותר בשבילנו ארע ממש לפני השחרור. כל הגברים עד גיל 60 גוייסו לעבודה. קולפה לא נענה לצו ונאסר. אשתו ההרה נותרה לבדה עם שלושה ילדים בביתה שבקצה הכפר. מאחר שפחדה מהגרמנים ועוד יותר מהאוקראינים, החליטה לחזור לבית הוריה.

ניצלנו הודות לאחיו של פטרוננו, טדיאוש קולפה, שעבד למען מר מאייר. טדיאוש איים לירות בגיסתו, אם תפקירנו. כמו כן הציע לדאוג לה ולילדיה עד שוב בעלה. אני הצעתי לה ללכת למפקד ולבקש חנינה בשביל בעלה בגלל מצבה. היא הצליחה ובעלה חזר.

21. השחרור

ככל שהתקרבה החזית כן גברה עצבנותנו. הרוסים הפציצו ללא רחם וקולות ההתפוצצות ערבו לאוזנינו כמוסיקה.

לבסוף הגיע הרגע הגדול. עם שחר ה־13 ביולי, 1944, נכנס הפטרול הסובייטי הראשון. שלושה נערים סובייטים. זחלנו ממקלטנו החוצה. מסונוורים על ידי האור והדמעות, ללא יכולת לפלוט הגה מהפה, חיבקנו ונשקנו שליחי חופש אלה, שהתבוננו בנו כאילו היינו רוחות.

בעקבות השמחה נתקפנו חולשה גופנית ונפשית. לא היינו עוד יצורי־אנוש, אלא שברי־אנוש, על סף המוות. גיסי, בני ואני שקלנו פחות ממחצית משקלנו הרגיל. לא יכולנו להניע את רגלינו, בהן לא השתמשנו כל העת. היה עלינו להיעזר בקביים במשך כמה חודשים.

על אף הקרבות שניטשו פה ושם, יצאו הניצולים ממחבואיהם. שמחת הפגישה הועבה בצל הנעדרים. מתוך 14,000 יהודים במחוז זלוצ׳וב, נותרו כ־120.

זלוצ׳וב עדיין קיימת על המפה כעיר רוסית־אוקראינית, אך זלוצ׳וב היהודית איננה עוד. היא קיימת רק כסמל בלבות בני דורנו, אזרחיה של זלוצ׳וב לשעבר, המפוזרים כיום בתפוצות. לאט, לאט, דוהה סמל זה. הדור החדש יודע מעט או לא כלום על מולדת הוריהם ועל הטרגדיה שפקדה אותם.

יהא נא ספר זה מצבת־נצח לקהילה היהודית המשגשגת בעבר, אשר נמחתה יחד עם כה רבות אחרות, בשמד הגדול ביותר בהסטוריה.

קטעים מתוך פרקי גליציה

בעריכת ישראל כהן ודב סדן, הוצאת „עם עובד", ת"א, תשי"ו

...במשך חודשי הקיץ והסתו של 1941 גאה נחשול הפוגרומים. בשורה ראשונה הוצאה להורג, בכמה וכמה ערים, האינטליגנציה כמו, לדוגמה, בלבוב (בנוגע לקונטריבוציה שהוטלה מטעם הגרמנים על האוכלוסיה היהודית שם), סטאניסלב (באוגוסט הוכרעו לטבח 600 איש), קולומיה (200 רופאים, עורכי דין, מהנדסים ופקידים), צ'ורטקוב (למעלה מ־300 קר־בנות) וכן במקומות אחרים... עמ' 429.

...בנובמבר 1941 אורגנו מחנות חדשים בבורקו, ווילקו, יאקטורוב, קמיונקה שע"י טרנופול, לאצקי, וויניקי־אוסטרוב וקורובצה. ביאנואר 1942 נפתח המחנה בכפר קוזאקי; לשם הובאו אנשים מזלוצ'וב... עמ' 431.

...באחד לדצמבר 1942 נסגר וגודר בתייל דוקר הגיטו בזלוצ'וב, היכן שנצטופפו שרידי היהודים מן הע־יירות הסמוכות: אולסק, ססיב, ביאלוקאמין, סוקולובקה ועוד, בס"ה 9000 יהודים... עמ' 434.

...באוגוסט נערכו „מבצעים" בראוה־רוסקה, בורי־סלב (5000), דרוהוביץ (רובם נשלחו לבלזיץ, וחלקם, בעלי כושר עבודה, למחנה יאנובסקה), צ'ורטקוב (למעלה משלושת אלפים), בוצ'אץ (1800 בערך), זלוצ'וב (2700), („המבצע" התקיים ב־28 באוגוסט)... עמ' 437.

...בברודי (4500), בז'ואני (6000 בערך), טרנופול (למעלה מאלפיים נפש), זלוצ'וב (1000 הוצאו בבלזיץ ו־80 נורו במקום)... עמ' 438.

...בחודשים אוקטובר־נובמבר נמשכים המבצעים הרצחניים בלי הפוגה. טבח־דמים איום פוקד את הישובים היהודיים: הורודנקה (ספטמבר־אוקטובר 6000 קרבנות), זלוצ'וב (2—3 בנובמבר — 2500)... עמ' 438.

...לפי הדו"ח הרשמי של קאצמן „גורשו" מגליציה, עד 27 ביוני 1943, 434329 יהודים, והחבל כולו הוכ־רז, בעשרים וחמישה ביוני 1943, פנוי מיהודים. למעשה היה יולי 1943 התאריך הסופי של כליונם של אחרוני הישובים היהודים בגליציה, בזלוצ'וב (שלוש מאות בעלי מלאכה הוצאו למחנה יאנבסקה, הנשארים הומתו ביער יקטורוב). בעשרה ליולי הומתו שבעים העובדים היהודים האחרונים בז'ולקוב... עמ' 440—441.

...מיהודי ז'ולקוב נשארו בחיים — 74; מאלפיים יהודי גליניאני שרדו — 25.

...בימי מבצע הדמים השני ניספה בזלוצ'וב המ־שורר שמואל יעקב אימבר... עמ' 443.

...במצבות אבן אלה, כמו במצבות בתי הקברות בלבוב, קולומיה, גליניאני, זלוצ'וב, טרנופול, ראווה־רוסקה ועוד, רוצפו רחובות ודרכים. רק מספר מצבות שאי־אפשר היה להרסן נשארו על תילן, כגון ה„אוהל" של בעל „אור החיים" בזלוצ'וב וגם מצבותיהם של צדיקים אחרים. ... עמ' 444.

...מן הדין להזכיר, כי היו בגליציה המזרחית גם אנשי יודנראט, שגילו אומץ לב אומר כבוד, ולא הסכימו להיות מכשיר עיוור בידי התליינים. הם היו השעיר לעזאזל, עליו ניתכה חמתם האכזרית של המרצחים בכל מוראה. היו"ר הראשון של היודנראט בלבוב, ד"ר יוסף פרנס, שילם בחייו, משום שלא רצה להיכנע בפני רצון התליינים. בדומה לו נורה יו"ר היודנראט בזלוצ'וב, ד"ר זיגמונט מייבלום, משום שסירב לחתום על המסמך, שהוכן מטעם הגרמנים, כי „הואיל ופרצה מגפת הטיפוס בגיטו, יש הכרח לערוך בו ,מבצע' (2 באפריל 1943...) עמ' 447.

... היו בונקרים, כגון הבונקר של סטרסלר בזלו־צ'וב, בו התחבאו עשרים ושלושה יהודים והחזיקו מעמד עד לשיחרור.. עמ' 448.

...עם גילוים של בונקרים בטרנופול (ברח' בארון הירש) בזלוצ'וב (בביתו של וו. צוקרקנדל) נחלצו היהודים להתנגדות עקשנית וממושכת. בשעת ה„מבצע" בקולומיה (17 בספטמבר 1942) התקיפה נערה יהודיה צעירה, בתיה זינגר, שוטר אוקראיני והיא הומתה באכזריות בו במקום.

...קבוצות יהודים מלבוב היו מגיעים לשם ברכבת, בלווית יהודי שהיתה לו „חזות טובה" (פנים

אריים). בעזרת ארגון הלוחמים הברודאי אורגנו קבוצות־מרי בגיטאות ובמחנות: טופורוב, זלוצ׳וב, קוזאקי וסאסוב.

הלוחמים היהודים פוצצו בית חרושת לטרפנטין ע״י הכפר סוקולובקה. בוצעו מעשי חבלה במתקנים צבאיים ומשקיים של הגרמנים. במבצע החיפוש הגדול שנערך ביער, ביום חמישה־עשר במאי 1943, בו השתתפו, כפי שכותב קאצמן בדו״ח שלו, חטיבות

הג׳נדרמריה, שוטרים אוקראינים ושש גונדות של הוורמכט, נפלו שלושים ושלושה לוחמים יהודים. „אנשי הכנופיה״ — כך מודיע קאצמן... עמ׳ 450.

... הנסיונות לארגן קבוצות פרטיזניות בסביבת סטרי וזלוצ׳וב הצליחו רק במידה מעטה. לעומת זאת נודע שמען של כמה פלוגות יהודיות, שהודות לפ־עולותיהן הנועזות ועמידתן האמיצה הפילו את חתיתן על האיזור כולו... עמ׳ 452.

שלמה מאיר

אובדן העיר

זלוצ׳וב, השוכנת בין לבוב וטרנופול, שיכת לקיבוצים היהודיים העתיקים ביותר בגליציה. במשך דורות התפתחו בה חיי חברה ותרבות נרחבים. בתי ספר יהודיים ועבריים, ספריות, חוגים דרמטיים ושאר מוסדות ציבוריים עשו רבות למען רמתה התרבותית של האוכלוסיה היהודית. בעיר הזאת ובסביבתה עשו את צעדיהם הראשונים המשוררים משה לייב הלפרן, שמואל יעקב אימבר, ישראל אשנדורף, נחום בומזה, הירש פנסטר, אריה שרנצל ואחרים.

בשנות משטרו של היטלר נספו בזלוצ׳וב כארבעה עשר אלף יהודים, ואיש מהם לא הובא לקבר ישראל.

ברשימה זו התרכזתי בענינים החשובים ביותר, כמה תאריכים, מספרים ואפיזודות. האחרונות הן סימפטומטיות ומשקפות את המרטירולוגיה של ארבעה עשר אלף יהודי זלוצ׳וב.

1. כך נפתחה הרעה

באמצע 1939 עברו על יהודי זלוצ׳וב ימי אימים. תבוסתו של הצבא הפולני היתה בלתי נמנעת. משעה לשעה הלכו הגרמנים והתקרבו אל העיר. מהומה ומבוכה. צעירים אצו רצו בכל הדרכים ומגמת פניהם הגבול המזרחי, בתקוה למצוא מקום מבטחים, הרחק מסכנת היטלר. כגודל האימה מפני הגרמנים, כן רב היה האמון ברוסים, ומשום כך הלך ורב מספר הפליטים.

אחר כך נתחוור, כי היה זה פחד שוא. לפי חוזה מיוחד כבשה רוסיה לעצמה את חלקה המזרחי של פולין. היהודים נשמו לרווחה. השלטונות הסובייטים הצילום מצפרני המוות של היטלר. אמנם לא כל היהודים חיבה יתרה היתה נודעת מהם למשטר החדש, אך הכל גילו יחס של כבוד כלפי השלטונות, למושיעים ולמצילים. מצב זה ארך כשנתים עד שפרצה המלחמה בין גרמניה ובין רוסיה. היהודים נמצאו שוב בסכנה. ברם הפעם לא ניכרו איתות בהלה. ב־1939 לא האמינו ביותר בכוחה הצבאי של פולין, ואילו כעת הכירו הכל בערכו הרב של הצבא האדום ואיש לא פקפק בחוסנו ובכושרו המלחמתי. למרבה הצער נתגלה כבר בימים הראשונים, שמשהו אינו כשורה. האזרחים הסובייטים הזדרזו

ד״ר יולק, רופא במחנה הכפיה, לאצקי, ע״י זלוצ׳וב

ונטשו את העיר בחשאי, ואילו האוכלוסיה המקומית נעזבה לנפשה באין דואג לה. עד הרגע האחרון הסתירו נציגי השלטון את המצב לאמיתו, אף דרשו מאת התושבים להתנהג באורך רוח ובשקט, לא לרוץ ולא לזרוע מבוכה ומהומה. היה זה סוד גלוי לכל, כי עם כיבוש העיר ע״י הגרמנים תהא סכנת מות מרחפת על ראשי היהודים, שעה שבני הלאומים האחרים כבר מצפים בקוצר רוח לשחרור העיר מידי הבולשביקים. סיעה אחת של יהודים עשתה מעשה על דעת עצמה וב־25 ביוני יצאה את העיר. בהגיעם עד לתחום טרנופול עוכבו והוחזרו. השלטונות גילו אופטימיות מופרזת וברוח של בטחון שידלו והניעו להאמין בכך, שאין כאן אלא מין תנועה אסטרטגית ותכסיס מובהק מצד הסובייטים ובקרוב ובמהרה יהדפו ויגרשו את הגרמנים כליל מן האזור. הואיל וכך נמנו וגמרו האנשים להשאר בעיר ולהזדיין באורך רוח עד שיעבור זעמם של הימים הקשים. היה זה משגה איום, שהתנקם אחר כך קשות. ב־30 ביוני עזבו היחידות הסובייטיות האחרונות את העיר. במשך לילה תמים הורעשה העיר ע״י חיל האויר הגרמני. כל רחוב לבוב היה אחוז להבות. כל בית שימש מטרה לפצצות קטלניות. בהרעשה זו נספו כארבעים יהודים.

ב־1 ביולי בשעה 4 לפנות בוקר, פרצו האופנועים הגרמניים הראשונים לעיר. בטבור השוק עמדה מכונית משא מלאה פצועים של הצבא האדום. הגרמנים יצקו בנזין על המכונית והעלוה באש על הפצועים שבתוכה. היה זה מחזה האימים הראשון שהציגו הנאצים לעיני התושבים.

אנשי ס.ס. צעירים התפרצו משתוללים אל משכנות היהודים. אנסו נערות, הרגו נשים הרות, הרסו ושדדו.

הקרבן הראשון היה שוטה העיר הנודע, ווּפאק. מבלי לתפוס שאפשר ליהרג על לא דבר וכי יש להסתתר, נפל חלל מכדור מרצחים ראשון. ברחוב לבוב עמדה אשה מאחורי דלת ותינוק בוכה בחיקה. גרמני שעבר ברחוב הלך אחרי הקול ובשתי יריות הרג את האשה ועוללה. אשה אחרת, הרה, לא תפסה את רצינותה של השעה ופרצה החוצה וניסתה לפנות אל מצפונו של היורה.

אותו יום שילמו יהודים רבים בחייהם על תמי־מותם. נבצר מהם להשיג אל נכון עד היכן מסוגלים הגרמנים להגיע במעלליהם. אחד הציץ סתם בעד החלון, שני ניצב בפתח ביתו, ושלישי העז לצאת לשאוב מים.

אותו יום הזדרזו תושבי העיר האוקראינים והתגלו כעוזריהם הנאמנים ביותר של ה„מנצחים". עשירים ועניים, משכילים ופשוטי עם, פועלים, איכרים, כולם כאחד התיצבו לשירותם של הגרמנים. מזמן מצפים היו לשעה כזו. היה זה החלום הגדול שהפך למציאות. האינסטינקטים האפלים של רצח ושוד, שעת פירקן באה להם.

בחסותם של הגרמנים הרגישו האוקראינים את עצמם חפשיים יותר כלפי היהודים. איכרי הסביבה, מוסתים ע"י העירונים, מזויינים בנשק קר וחם ומצויידים בשקים, רצו אל בתי היהודים ושדדו מכל אשר בא לידם: תכשיטים, בגדים, נעליים, לבנים, מצרכי מזון ואפילו דברים שערכם מועט ביותר. העירוניים הורום את הדרך אל מקורות מגוריהם של היהודים, ובמקרים רבים אף היו המנצחים על מלאכת־השוד. נמצאו נבונים וישרים, כביכול, שהשתדלו להיראות נייטראליים ביחס לשכניהם, אך גילו את צפרניהם הדורסניות ברובע אחר. היהודים היו חסרי אונים. היו נכונים להפקיר הכל ובלבד שתהיה להם נפשם לפליטה. כנופיות של שודדים באו זו אחר זו. כל מה שחסכו האנשים תוך עמל דורות, היה לבז ולמשיסה.

למחרת, יום ד', 2 ביולי, התאספו אנשי החוג הלאומני־האוקראיני באולם ה„קזינו" ובחרו בועד פעולה בן שלושים איש. בועד היו כמה סוחרים נודעים ועורכי דין, ביניהם — העו"ד ואניו, והרופא גילביץ, המורים סומצ׳ישין וסובולובה, אשתו ובתו של העו"ד ואניו, כמה פקידים, הכומר מיקיאטין ואחרים.

אחד מתפקידיו הראשונים של הועד היה לארגן ולבצע פוגרום באוכלוסיה היהודית. הפוגרום צריך היה להיות אקט פוליטי ומשום כך חייב היה לשאת אופי ציבורי הן בהקפו והן בתוצאותיו ועל כן ניתן לו תוקף משפטי. אותה גושפנקה, שתכליתה להכשיר את הלבבות בקרב השכבות הרחבות של האוקראינים, נמצאה על נקלה.

עוד בימים הראשונים לפרוץ המלחמה הזדרזו הלאומנים האוקראינים וארגנו חבלה נגד השלטונות הסובייטים. הרוסים הגיבו על כך במאסרים המוניים, ובעת הנסיגה נורו כל אותם אסירים אחד אחד. מעשה ההרג בוצע בבית הסוהר שבמבצר ושם נקברו החללים.

עתה הוציא הועד האוקראיני כרוז ובו הטיל על יהודי זלוצ׳וב את האחריות למותם של הלאומנים. עלילה זו עשתה לה כנפים ובכך הוכשר הקרקע לפוגרום המתוכנן. באותו כרוז פנה הועד אל התושבים לנקום ביהודי המקום נקמת דם אחיהם שנספו על לא עוול בכפם. אף נערכו אסיפות עם ומכל הנואמים המסיתים הצטינה במיוחד בתו של ואניו.

הגרמנים גילו קורת רוח מרובה מיזמתם של האוקראינים, אישרו את התכנית, אף הבטיחו מלוא עזרתם. הפוגרום נועד ל־3 ביולי 1941.

2. הפוגרום

יהודי זלוצ׳וב השתעשעו בכל זאת בתקוה, כי הענינים יסתדרו איכשהו והחיים ישובו למסלולם. איש לא העלה על דעתו מה המזימות הנרקמות בקרב שכניהם.

אותו יום, יום ה' בשבוע, בשעה 7 בבוקר, התפרצו נציגי האוקראינים אל בתיהם של היהודים. ענודים סרטים צהובים־כחולים ומזויינים מכף רגל ועד ראש אילצו את היהודים לצאת לרחוב, אגב שידולים וגערות כאחד, באמתלה שדרושים אנשים לעבודה. מאחר שהכל היו מצפים לאיזו עבודה שהיא, נמצאו רבים שיצאו מרצונם הטוב. היוצאים נדרשו לקחת אתם כלי עבודה. דבר זה בלבד היה בו כדי להרגיע ולעורר אמון. ואולם אך עזבו האנשים בתיהם, נמוג האמון כליל. בחוצות העיר ארב ליהודים המון פרוע שאילצם ללכת אל המבצר, שנקבע למקום ריכוז. תעמולת השיסוי נשאה פרי. ההמונים הופיעו מכל הסביבה ובידיהם שקים גדולים. זקן ונער נטלו חלק בעבודת „קודש" זו.

נערים קטנים היו, אגב גידופים ומכות, מאיצים

אם מזהה את ילדה שנרצח ע״י הנאצים ב־1942

ודופקים ביהודים באים בימים; נוצרים מבוגרים התעללו בילדים תמימים והיכו אותם בצחוק גס ופרוע. סיפוק רב היה לפורעים בנפול לידיהם יהודים זקנים, חולים ונשים הרות. יהודים שנתפסו בשעת תפילתם הובלו בחוצות העיר כמו שהם, על טליתו־תיהם ותפיליהם. מכים היו ביהודים במקלות, במוטות ובאתים. כל כלי עבודה שהיה בידי היהודים שימש לרוצחים מכשיר קטלני. חלק גדול של המגורשים נרצח עוד בטרם הגיעו אל מקום הריכוז. הקרבנות הראשונים היו, כמובן, החולים והתשושים, אך מרובים היו גם הקרבנות מקרב הבריאים והחזקים. הירש טבק נחשב לאחר החסונים שבקרב הצעירים. גבה קומה, רחב שכם, בעל כוח פיסי בלתי שכיח. הוא נסחב עד לבית הקברות הנוצרי ושם נטפל אליו מנקה ארובות אלים, סרבה, ובמפתח רב מידות חיבל בראשו עד שכרע ונפל, שותת דם. מיד זינקו שאר הרוצחים ושעה מרובה היו חובטים אותו עד שנפח נשמתו (אותו סרנה חי לו כעת חיי חופש ודרור. השלטונות הסובייטים שאליהם פנו לאחר השחרור בדבר אותו מנקה ארובות, לא מצאו את הענין לחשוב ודחוף).

איום ונורא היה מותו של דוד לבוב. משהחלו לענותו, לא ניסה לבקש רחמים, אלא בעוז רוח קרא „שמע ישראל". איש ס.ס. אחד לא יכול נשוא קריאתו זו וירה בו. לתמהונם של הרוצחים כולם נפל דוד לבוב, ו„שמע ישראל" נשמע מפיו ביתר עוז. איש הס.ס. ירה בו בשנית ובשלישית ולשוא. דוד לבוב הוסיף לקרוא „שמע ישראל" בשארית כוחותיו. הרוצח נבוך. זו הדמות הפטריארכלית וכוחה העשוי לבלי חת הבהילה אותו והוא נרתע לאחוריו. בו ברגע זינק אוקראיני מקומי ובאת שבידו מחץ את גלגלתו של המעונה. קריאת „שמע ישראל" עדיין הדהדה בחלל האויר שעה שדוד לבוב נפל מת תחתיו.

לציון מיוחד ראוי מותו של הדיין מקוסוב, אלנברג. שעה שעמד בתפילה, עקרוהו מתוך ביתו, קשרוהו בזקנו אל אופנוע, וכך גררוהו בחוצות העיר עד שנתרסק והיה לגל של עצמות.

זעקותיהם של המעונים והנרצחים נשמעו בכל פינות העיר. עתה נתחוור לאנשים שיש להסתתר. אך לא קל היה הדבר, כי הרוצחים היו באים וחוזרים ובאים ובודקים בחורים ובסדקים. המות ארב בכל אתר ואתר. אלה שהיו להם ידידים מקרב הנוצרים חיפשו דרך כיצד להגיע אליהם ולמצוא שם מחסה. ברם רק מתי מספר הצליחו. מרובים היו כאלה ששילמו בחייהם חלף אשליותיהם. סאליק פרנס ראוי לשמש דוגמא.

אשתו של פרנס היתה נוצריה. הם נישאו לפני זמן קצר. אותה אשה עשתה מעשה רב. ביום הראשון לכיבוש, משהופיעו גרמנים בביתם, הזדרזה והראתה על בעלה כי יהודי הוא. הגרמנים תפסוהו ולקחוהו עמם.

הוא הצליח להמלט מהם, אך כעבור ימים מספר נפל חלל בידי רוצחים אוקראינים.

רבות היו מסיחים על גורלה של הצעירה פרידלנדר. הפועלים היהודים של בית החרושת לשמורים בזלוצ'וב, מרובות היו הסכנות שארבו להם בדרכם אל מקום עבודתם. אולם הואיל ובעל בית החרושת, אוסקר רובינשטין, מוניטין יצאו לו בגלל יחסו הטוב אל הפועלים, בלי הבדל גזע, האמינו היהודים כי הפועלים הנוצרים של בית החרושת יעמדו להם בשעת צרה. ברם הם נתאכזבו מרה. משהופיעו הפועלים היהודים, הקבילום הנוצרים במאור פנים, כביכול.

אולם בהיסגר השערים, ניתן דרור לסכינים. פרידלנדר, נערה כבת 14, שתרה אחרי מקלט, נאנסה לפני שנרצחה לעיני אביה. רק חלק מהפועלים היהודים הצליחו להמלט מידי „ידידיהם". בין הפועלים הצטיינו במיוחד: מאליק, סטריק, שלוז, שצ'ירבן ואחרים. לאחר השחרור השכילו הללו לתפוס עמדות חשובות אצל הסובייטים.

אופיני הוא, שדווקא אלה שהתראו כידידי היהו־דים, היו בימי הפרעות הנוגשים והצוררים הגדולים ביותר. כגון ס. ואניו הנודעת לשמצה. היא היתה לרוב מבלה את זמנה בחברת יהודים; היתה המנהלת הכוריאוגרפית שליד החוג הדרמטי ע"ש אנסקי. ודווקא ס. ואניו זו השתייכה בימי האימים אל הצוררים הקשים ביותר; היתה נואמת באסיפות־עם, סובבת בכפרים, מארגנת נגישות ופרעות, אף נטלה בהם חלק פעיל

באורח אישי; במו ידיה היתה מכה וממיתה יהודים לעשרות. לא פחות ממנה הצטיין הסוחר הנודע אנטוניאק. הוא התייצב תמיד בראש כל „אקציה".

כל ידידינו, כביכול, שכחו אותנו. במקרה הטוב ביותר היתה התנהגותם פסיבית, או העמידו פנים שאינם מכירים אותנו. אולם חרף עובדה מבישה זו לא קל היה ליהודים בימים הראשונים להשתחרר מן הרגש הטבעי של אופטימיות ומן האמון ביושרם של בלתי יהודים כלפי כל הנברא בצלם. אופייני הוא מקרהו של ד"ר איזן.

משהובא אל המבצר, נפגש במודע אוקראיני אשר יעץ לו לילך הביתה על מנת להביא אוכל. בתומו, לא עמד הרופא על כוונתו ה„ישרה" של האוקראיני והוא חזר חיש מהר וצרור אוכל בידו...

מקרה דומה קרה את מוכר הדגים פייסה בלון ועוד כמה מיהודי זלוצ'וב. הם שילמו בחייהם חלף אמונם ותומתם.

מרבית הנספים בימים הראשונים היו מקרב היהודים האדוקים. גדול וחזק היה בלבם הבטחון, ואף לא ניסו להסתתר. נבצר מהם, כנראה, לתאר לעצמם מה מסוגלים אויבינו לעולל באכזריותם.

חנה אופר, אשה בשנות הששים, הסתלקה מכל הצעות מפלט שהציעו לה השכנים. בעצם השתוללות הפרעות עמדה אחת ויחידה בביתה ואמרה תהילים. כנופית פורעים וסוכן הבית בראשה התפרצה למעונה ולקחה אותה אל מקום הריכוז. כל הדרך לא פסק פיה מלומר תהילים, ממה שידעה בעל פה. כעבור שלוש שנים, לאחר השחרור, כשנפתח קבר ההמונים הגדול במבצר, נמצא גופה של חנה אופר בין החללים הראשונים. עדיין ניכר היה באיזו ברבריות נרצחה. זהויה נתאפשר על ידי הטבעת שהיתה על אצבעה.

קבוצה אחת של יהודים הובאה אל המבצר, כשהיא מתפללת בקול. היו שם הדיין ב. שפירא ואחיו, השוחטים ובני ביתם, שלמה מייטיס מנדל, בנו שלום, בניו של דוד לבוב ויהודים אדוקים אחרים. משראו כי הובאו אל מקום הריגה, גדלה התלהבותם של המתפללים ותפילותיהם הפכו לזמירות. משתאים למראה זה, החלו הרוצחים להמטיר עליהם כדורי מוות. אלה שעדיין עמד בהם כוחם לעמוד על רגליהם, המשיכו בשארית כוחם בזמירות, ורק כאשר נפל האחרון ומת אף הוא מות קדושים, גוע קול הזמרה כליל.

המרצחים לא שכחו, כי חילול בתי כנסת ובתי

מדרש שיך אף הוא למסכת הפרעות. כנופיה של אוקראינים, בחסותם של אנשי ס.ס. הסתערו על בתי התפילה, פרצו את הדלתות, שדדו מכל הבא לידם, הרסו והשמידו כל שלא היה לו ערך מעשי בעיניהם. אספו את ספרי התורה וכל ספרי לימוד ושאר תשמישי קדושה והעלו הכל באש.

חיים יואל הורן, שמש בית הכנסת הגדול, לא נשמע להפצרותיהם של בני ביתו ובעצם השתוללותם של הפורעים חירף נפשו והגיע אל המקום הקדוש בטענה, כי שם ביתו הקבוע. מתוך הלהבות הציל ספר־תורה אחד ואמר להמלט. הפורעים סקרוהו בבוז ובצחוק, אך בהיותו כבר על הגשר הקטן, ונטוי על פני הנהר, ירו לעברו, וחיים יואל קפץ למים.

כעבור ימים אחדים נפלטה גויתו, כשזרועותיו חובקות את ספר התורה.

במבצר, אולצו היהודים לפתוח את הבור, בו נקברו הלאומנים האוקראינים מטעם הסובייטים. ההרוגים צולמו ואחר כך נתפרסמו התמונות בעתונים בצירוף כתובת: קרבנות הטירור היהודי.

היה זה אחד מימי תמוז החמים. החמה קפחה בלי רחם. הגויות שנתגלו, העלו צחנה איומה ואנשים רבים הקיאו והתעלפו. הגרמנים והאוקראינים עמדו מרחוק כשהם מכסים פניהם בממחטות. בשעה שהועברו ההרוגים האוקראינים אל מחוץ לשטח המבצר, עלה בידיהם של כמה יהודים להתחמק ולהמלט, אך מרביתם נתפסו על ידי מרצחים אורבים. כאשר נתפנו הבורות מהמתים האוקראינים, ניתן צו למלאם ביהודים. בחפזון הוטלו שמה קבוצות קבוצות והומטרו עליהם רימוני יד וכדורי דום־דום.

שאר היהודים נצטוו לספור את אחיהם. גרמני אחד, כנראה טירון במלאכה מעין זו, ואולי הבהב בליבו זיק אנושי, אמר אל אחד היהודים שיכריז על מספר גדול יותר, וככל שירמו, כן ייטב להם. אולם היהודים לא נתנו אמון בגרמני זה, ואפשר ראו בעצתו הטובה תחבולת שטן חדשה. והנה הגיע גנרל אל כיכר המוות. הוא הסתפק במספר הקרבנות וציווה לכלות את מעשה הטבח עד שעה ארבע.

מכיון שכך, נשתיירה עוד שעה קלה ברשותם של הרוצחים והם השתדלו לנצלה כמיטב יכלתם. הגנרל עמד והציץ כל העת בשעון. בארבע בדיוק נפסק הטבח. הנשארים בחיים נצטוו למהר ולרוץ הביתה, אך על המרצחים לא נאסר לירות לעבר הנמלטים. הנמלטים היו שבורים ורצוצים, ורבים מהם מתו מכדורים מזנבים.

לעת ערב ירד גשם. בקבר האחים נמצאו רבים במצב של התעלפות והרוצחים חשבום למתים. הגשם עוררם ורוחם שבה אליהם. המתינו עד חשכה ואז נחלצו בקושי רב מתחת ציבור המתים, נפנו אל הנהר ואגב הליכה כושלת במים הגיעו העירה. אחד הניצולים לא יכול היה להחלץ מזרועותיו של מת, שחיבקו ברגלו כבצבת. מתוך חוש של חפץ־קיום חתך ידו האחת של המת ויחד עמה הגיע לעיר.

קשה היה להכיר את החוזרים מהמבצר. כל כך שונה מראיהם באותו יום. זמן רב לא יכלו להביא לפיהם דבר מאכל או משקה, ושנתם נגזלה מעיניהם.

באותו יום מר ונמהר נרצחו 3500 יהודים. מרביתם מצאו את מנוחת עולמים בשטח המבצר. יתר החללים פזורים היו ברחבי העיר: בכיכר השוק, במגרש האספורט, בחצרות לונסקר, לופה־מאר ובשאר מקומות.

למחרת הודיעו הגרמנים כי כל מי שיתנדב ויופיע על מנת להחזיר את הסדר על כנו, לא יאונה לו כל רע. מעטים מאד האמינו לגרמנים. מכל מקום, יהודים יצאו לאסוף את המתים, שהיו מתגוללים בחוצות, ולקברם (על טקס קבורה לפי מסורת יהודית לא היה מה לדבר).

3. מועצת היהודים (יודן־ראט) והקונטריבוציה

ימים אחדים היתה העיר שרויה בדומית מות. איש לא ההין לצאת מפתח ביתו. מפחדים מפני אור השמש היו יושבים בבתים ומבכים בדממה את הקרבנות. לא היתה משפחה שיד הפוגרום לא היתה בה. כל יהודי היה בחזקת אבל. גדול מן הצער, היה הפחד מפני הבאות. איש לא ידע מה ילד יום. בחוצות העיר עדיין היו משוטטות כפעם בפעם כנופיות בריונים ועושים כל הישר בעיניהם. מצב זה ארך שבועיים ימים. הגרמנים, שנטלו לידם את השלטון, לא היו מרוצים. מטרתם היתה לנצל את כל המקורות הכלכליים של העיר ודבר זה ניתן לבצעו אך ורק בעזרת היהודים. מעשי השוד של האוקראינים אף הם היו בניגוד לאינטרסים שלהם. שהרי לטשו עין אל רכושם של היהודים. מכל מה ששדדו האוקראינים, משלהם היו שודדים. ומשום כך נתפרסמה פקודה, בשלוש שפות, המזהירה את התושבים מפני המשך פרעות ומעשי שוד. פקודה זו הרגיעה במידת מה את הרוחות. קימעה קימעה החלו היהודים לצאת החוצה ולדאוג לצרכי יום יום.

צף ועלה הצורך להתארגן על מנת ליצור נציגות

כלפי השלטונות. את המשימה הזאת נטל על עצמו מי שהיה במשך שנים סגן ראש העיר ויו״ר ההסתדרות הציונית, הד״ר מייבלום. נבחר ועד ובו ד״ר מייבלום, ד״ר שוץ וד״ר זלטקס. תפקידו הראשון של הועד היה לקבוע את מספרם המדוייק של קרבנות הפרעות. נמצאו אופטימיסטים שהאמינו, כי בא הקץ לצרות, אך יש לקבוע את העובדות למען תדע האנושות על הפוגרום שנערך בעיר במאה העשרים. פעולת הרישום של הקרבנות נמשכה 4 שבועות. היהודים הוזמנו לאסיפת־עם בכיכר השוק. אבל מכיון שזכר הפוגרום עדיין היה חי בקירבם, לא הופיעו. לבסוף העזו 25 אנשים ויצאו. הגרמנים הסבירו את מטרת האסיפה — סדרי חיים, התנהגות, סימן־הכר על הבגד וכו׳. אף דרשו „יודן־ראט", שיבוא במגע עם השלטונות וידון יחד על כל עניני היהודים. הועד בן שלשת החברים התייצב והתחייב לבוא בדברים עם השלטונות בכל דבר וענין ולמלא אחרי פקודותיהם.

ועד היהודים, שהועמד בפני שורה של תפקידים, כגון הדאגה למשטר וסדר, להמציא פועלים לבתי החרושת של הגרמנים וכו׳, נאלץ להגדיל את מספר חבריו. בלי שים לב לכך, שהמשימות שהוטלו על הועד היו לוטות בערפל, נמצאו רבים שראו מראש את תפקידו המפוקפק של היודן־ראט, והסתלקו מכל הצעה להשתתף בו, ואף הזהירו אחרים מפני המשחק המסוכן. בין המסרבים היה גם ד״ר הנריך טייכמן.

במרוצת הימים הושלם הרכבו של היודן־ראט. נוספו אליו ד״ר מ. גרובר, ד״ר פריגר, ד״ר רוב־ין, ד״ר דיוור, ד״ר הריצ׳אניק, ד״ר מ. גרבר, צוקרקנדל, יקיר, שמירר וברנשטיין. חברים בלתי רשמיים היו: ד״ר גלאנץ, ול. צווארלינג. הואיל ועל חברי היודן־ראט לא חלה חובת עבודה, היו כמה וכמה אנשים משתדלים כפעם בפעם להספח כחברים עוזרים לאותו מוסד.

אותו זמן התארגנה „עזרה סוציאלית" בהנהלת ד״ר ג. כץ, ד״ר קיטאי וד״ר שוואגר. תעודתה היתה לארגן עזרה למחוסרי אמצעים ולקשור קשר בין יהודי המחנות ובין משפחותיהם. כעוזרים ליודן־ראט נרשמו גם ד״ר כהנא וויינשטוק. הם היו באי־כוחו של מ. צוקרקנדל, ותפקידם היה לספק לגרמנים סחורות יקרי מציאות.

בפרק אותו זמן נתארגנה מיליציה יהודית בהנהלתו של ד. לנדסברג, ובא כוחו שטיינוורצל. בלי פרוטקציה קשה היה להתקבל למיליציה, אך לא מרובים היו הלהוטים אחריה, כי ראו מראש את תפקידה המביש. יהודי אחד, גרשון ספודק, שנתקבל למיליציה,

תפס מהותו של התפקיד שיוטל עליו וחיש מהר עזב את שורותיה. בעקבותיו הלך גם ל. וואלפיש.

באופן יחסי היה המצב בימים האלה נורמלי, ורוח של אופטימיות החלה לפעם את הבריות. בדרכים שונות הגיעו לעיר עתונים שיצאו לאור בגיטאות הגדולים, כגון וארשה, לודז׳, ביאליסטוק. אחד בשם פ. פראגר, שהיה בשבי ואחר כך מיליציונר בגיטו וארשה, חזר לזלוצ׳וב. ולדבריו, לא היה בין גיטו ובין עיר חפשית אלא הבדל בשיטת־חיים, שעד מהרה מסתגלים אליה, ושהחיים בכלל נורמליים, והראיה — תיאטרון, עתונים וחיי חברה. אם כך הדבר, הרי הגרמנים לא היו מסו־כנים, ואם המצב יימשך ככה גם להבא, אפשר יהיה לעמוד בו. כל מרירותם של היהודים היתה מופנית בעיקר כלפי האוקראינים, שבשנאתם הארסית היו נרגשים ורודפים את היהודים לכשמצאה ידם.

והנה נשמעה מלה חדשה: קונטריבוציה. הפקודה־מגבוה. היודן־ראט היה אחראי למילוי פקודת הקונ־טריבוציה. לעת עתה היתה המכסה בגדר סוד. מסיחים היו על הון תועפות. היודן־ראט נתחייב להיות השמאי והתובע והגובה. והוא לא חבק ידיו, והיה תובע וגובה ולעולם לא אמר די. זו היתה הפעם הראשונה שהיודן־ראט שימש מכשיר בידי הגרמנים.

האדמיניסטרציה הגרמנית גדלה מיום ליום, נוספו פקידים למכביר. על היודן־ראט הוטל לספק בתי מגורים, ואלה נלקחו מאת יהודים ונמסרו לגרמנים. עבודת ההחרמה החלה: רהיטים, כלי מיטה, בגדים ושאר דברים הנחוצים לסידור בית מגורים. הוגשו רשימות והיהודים היו חייבים להמציא כל הדרוש במו ידיהם. נשותיהם של הסרדיוטות היו תובעניות וצריך היה למלא את כל חפצן. בתחילת נובמבר 1941 הוקם בלאצקי וריאלקי, 12 קילומטר מזלוצ׳וב, מחנה העבודה הראשון. מארגן המחנה היה הרוצח הנודע לשימ־צה, וארצוק. בוקר אחד נסגרו כל הרחובות. הופיעו אנשי ס.ס. נחטפו אנשים, הועלו על מכוניות והובלו ללאצקי. איש לא ידע מה טיבו של מעשה־חטיפה זה. האמצעים שננקטו כדי ל„גייס" את האנשים, לא הבטיחו טובות. בו ביום נחטפו 200 איש. בין החטופים היו גם כאלה שכבר עסוקים היו במפעלים גרמניים שונים וכאלה ששירתו ביודן־ראט. מטעם היודן־ראט הוצאו לוארצוק חילופין. את המו"מ ניהל לונק צברדלינג. ההצלחה האירה פנים לצברדלינג. אף נתמנה למתווך בין וארצוק ובין היהודים. וארצוק נתבקש להפסיק את מעשה החטיפה, והיודן־ראט יספק אנשים ככל שיידרש. וארצוק קיבל הצעה זו. במרוצת הימים התחבב

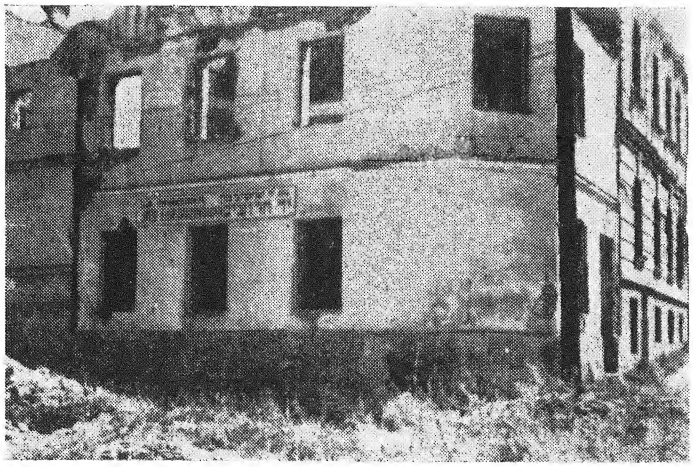
צברדלינג מאד על וארצוק והפך לאיש סודו. חלף יהלום או חפץ־יקר אחר יכול היה לפדות מהמחנה כל מי שחפץ בשחרורו. בזמן הראשון ניצל את השפעתו על וארצוק רק ל„טובת הכלל", אך במשך הזמן הפך פשוט לסוחר־אדם, והכל בעד בצע כסף. הוא הפך והיה לוארצוק יהודי. כל בר יכולת השתדל לחיות בשלום ובידידות עם צברדלינג. האחרים עשו הכל כדי להמנע מפגישה אתו. כל מי שלא נשא חן לפניו, אחת דתו — לאצקי. השם לאצקי צלצל כגזר־דין של מות.

בחדשים הראשונים של שנת 1942 פקד את זלוצ׳וב רעב המונים. סתם רעב לא היה זר ליהודי העיר. מאז תחילתו של השלטון הגרמני ניטל על היהודים לחרף נפשם על מנת להצטייד במעט מצרכים. כבר אז נמצאו משפחות רבות שהיו משוללות לחם חוקן, והשליכו יהבן על העשירים. במרוצת הזמן הלך ונתדלדל המלאי של בעלי היכולת ולא קל היה להניעם למעשה של סעד. הגרמנים, שנחושה היתה החלטתם לדכא את היהודים דיכוי נפשי על מנת שיקל להם לחסלם חיסול פיסי, השיגו חיש מהר את מטרתם. כל התחבולות נסבו על ציר אחד — הכסף. בעד בצע כסף שוחררו יהודים ממחנות העבודה, חלף שלמונים ניתנו החיים במתנה ותמורת הון תועפות סופקו מצרכי מזון. הכסף ענה את הכל. הכסף היה המכשיר היעיל למותת בו את המצפון, לשבור את הרוח.

מעתה נתהווה פער איום בין רעבים ובין שבעים. איש לא האמין בחברו, אנשים נשמרו מפני מכרים וידידים. אוכלים היו סגורים ומסוגרים. אולם על אף מידה של אגואיזם מביש, נמצאו כאלה אשר אירגנו פעולות סעד לרעבים. אל יחידי סגולה אלה שייכים ש. ספראן, מאיר בוסקר, ב. ליפשיץ ואחרים. ברם מספרם היה כה זעום, עד שלעזרה שלהם היתה רק השפעה מינימלית בלבד.

תבוסת הגרמנים בשערי מוסקבה הפיחה בלב תקוה ואומץ, אך על הרעב האיום לא השפיע הדבר כלל. מחשבים היו כמה זמן תארך הנסיגה ואם לא יכשל כוח הסבל בפרק אותו זמן... מרובים היו נפוחי בטן. אנשים היו יוצאים ונוברים באשפתות. אוכלים היו כל דבר פיגול. פגרי חתולים וכלבים היו מאכל תאוה.

בסביבות זלוצ׳וב הוקמו מחנות־עבודה חדשים: קוזאקי, לאכטארוב, פלאב, זרוואניצי, אולסקי, כאסוב. משום מה נטל היודן־ראט על עצמו את המשימה לספק פועלים ושוב החל המסחר באנשים. הגבירים

חורבות בית־הכנסת „יד חרוצים" בימי השואה

הביאו דורונות משופרא דשופרא, ואל המחנות באו דלים ואביונים. מרביתם לא החזיקו מעמד זמן רב. שבורים ורצוצים ומזי רעב לא היו הללו כשרים לשום עבודה. ושכמותם נחשבו בעיני הגרמנים כמיותרים... יום יום נערכה סלקציה ויום יום נורו אנשים למאות. וארצוק היה החולש על כל מחנות העבודה.

טרם נפטרו היהודים לחלוטין מצרותיה של הקונטריבוציה, וכבר נתבעו לקונטריבוציה שניה, גדולה הרבה יותר מן הראשונה. ושוב היודן־ראט העריך, תבע ואיים. האנשים מכרו את שארית רכושם ושילמו. רבים האמינו שזו הפעם יבואו הגרמנים על סיפוקם המלא, אך היו אלה תקוות שוא. הם חתרו לקראת מטרתם הסופית בשיטה ברורה ותכנית מחושבת יפה יפה. מטרתם שוב לא היתה בגדר סוד. לאחר שהצליחו לשבור את רוחם של יהודי זלוצ׳וב, הוחל בביצוע תכנית ההשמדה הפיסית. השלב הראשון היו — האקציות.

4. אקציות

התהלכו שמועות על אקציות. איש לא ידע אל נכון מה טיבו של דבר זה. אקציה — חובה פשוטה, תמימה, וניתן להבין בה ככל העולה על הדעת. אופטימיסטים אמרו: משלחים לעבודה ברוסיה; ואילו פסמיסטים סברו: מחנה מוות, מקום שם הופכים בני אדם לסבון ושאר מצרכים. אך ברור היה לכל, כי משלחים אנשים, ואם הגרמנים משלחים הרי זה שלא על מנת לחזור. אם לאיש ההמון היו ספקות בענין זה, הרי היודן־ראט ידע גם ידע מה טיבן של האקציות. שכן, בהרבה מערי הסביבה כבר נערכו אקציות והדיהן הגיעו לכל מי שאוזן לו לשמוע ולהבין. אף ברור היה, שהן

לא תפסחנה על זלוצ׳וב. ונמצאו כאלה שהשלו עצמם בסברה, כי היודן־ראט ידיו רב לו לפעול גדולות וגם לבטל גזרה קשה. ואמנם עלה בידו של משה צוקרקנדל להתידד עם בלשי הגסטפו ולדחות בעבור הון תועפות את ביצוע האקציה, לדחות — אך לא לבטל לחלוטין.

ב־28 באוגוסט הוטל על היודן־ראט לספק 2700 נפשות. קמה בהלה בעיר. היהודים „חופשים" היו לנפשם לבחור מקרבם את האנשים על מנת למסרם לתליין. היודן־ראט היה במצב לא נוח. הברירה היתה בידיו: לשתף פעולה עם הגרמנים, או לגלות התנגדות פאסיבית.

בסאסוב, למשל, כשקיבל היודן־ראט פקודה דומה, לא הלך בהיסוסים ובשהיות, אלא מיהר והזהיר את היהודים מפני הרעה הנשקפת להם. וכאשר באו אנשי הגסטפו, מצאו את כל בתי היהודים שבסאסוב ריקים: תושביהם ברחו אל היער.

ליודן־ראט של זלוצ׳וב לא היה האומץ לצעד זה. הם הישלו את עצמם, כי האקציה תבוצע במידת הרחמים או „ירמו" את הגרמנים, היינו: ייתפסו את האלמנטים הבלתי חשובים של האוכלוסיה: חולים, ישישים, תשושים. לעומת זאת קיימים סיכויים להציל את הצעירים, הבריאים והמשכילים.

עד כמה היה זה חשבון שוא, הוכיח הזמן. בתומתם לא הבינו „חכמי" היודן־ראט כי מי שאמר א, יוכרח במוקדם או במאוחר לומר גם ב.

בהגיע לעיר ראשי הגסטפו מטרנופול ועמם גונדות של המיליציה האוקראינית שבסביבה, נסגרו רחובות היהודים והושמו במצור. היהודים ביקשו מפלט,

גילוי קבר אחים של קרבנות השואה

הסתתרו בעליות־גג, במרתפים, בדירים. הבתים היו סגורים ומסוגרים. הרוצחים היו מהססים ומפחדים מפני התנגדות אקטיבית מצד המסתתרים ומשום כך נלווה אל כל כנופיה נציג של היודן־ראט או מיליציאנט יהודי. אלה נאלצו ללכת בראש ולקרוא בקול אל היהודים שיפתחו את מעונותיהם. וכשזה לא הועיל, נפרצו הדלתות בגרזנים. מי שהסתלק מתפקיד מביש זה היה ד״ר מייבלום. ציד הנפשות נמשך יומים. החטופים הובאו אל תחנת הרכבת, שם נצטוו לכרוע על ברכיהם ולהמתין לקרונות. שום מאכל ומשקה לא ניתן להם. בשעת ההמתנה לקרונות הצליחו כמה מהחטופים להשתחרר. אבל היו כמה מקרים שאנשים ויתרו על שחרורם. לקראנצה ווינטרויב ניתנה האפשרות לעזוב את הקרון בתנאי שתשאיר את בנה הפעוט, אך היא דחתה בשאט נפש את ה„חנינה״. מקרה דומה ארע גם באקציה השניה — אטל פודרנאכט ויתרה על שחרורה, כי לא רצתה להשאיר לבדה את גיסתה החולה.

ביום השלישי הוכנסו 2700 החטופים כבהמות לתוך הקרונות. האנשים נדחקו כל כמה שניתן היה. אלה שמתו בדרך היו תלויים ועומדים בין החיים. הטרנספורט הגיע עד בלזיץ, שם חיכו להם המשרפות המודרניות. בדרך ניסו רבים לקפוץ מהרכבת, אך מעטים מהקופצים נשארו בחיים. קצתם נפלו תחת הגלגלים, כמה מהם נורו, והיו שנאספו ע״י אכרים ונמסרו חזרה לגרמנים. מיכל טרייבר החליט להסתכן, הוא ואשתו וילדם. האשה קפצה ראשונה ונשארה שוכבת תחתיה. הוא קשר את הילד אל גבו וקפץ.

כשגברה החשיכה הלך לחפש את אשתו, ומצאה במצב איום. בינתה הסתתרה. במאמצים רבים הצליח להביאה העירה. שלושתם „האריכו ימים״ עד היסולו של גיטו זלוצ׳וב. מהקופצים, שנשארו בחיים, ידועים, רוז׳קה לרנר ובנה.

כעבור זמן־מה בוצעה האקציה השניה. הפעם היתה המכסה 2500 נפשות. המכסה כללה בעיקר ילדים. הם נחטפו והושמו בשקים, ובמשאיות הובלו אל הרכבת. באקציה זו נספה המשורר ש. י. אימבר.

ש. י. אימבר מחבר הספר „אסתרקה״ והמו״ל של כתב העת „עין בעין״ הוא יליד זלוצ׳וב. בשנת 1941 חי בלבוב. אחר כך נעלם. זמן מה התגורר בעיירה יז׳רנה אצל הורי אשתו, עד שנאלץ לברוח משם, וחזר לזלוצ׳וב, אל בית גיסו הד״ר הריציאניק, שהיה מנהל בית החולים היהודי והוא נתן לו עבודה אצלו. בזמנו הפנוי היה אימבר מרבה לכתוב. מאמין היה באמונה שלמה שסוף סוף יבוא הקץ לצרותיהם של היהודים. לעתים קרובות היה קורא מיצירותיו החדשות בפני הצוות ובפני החולים ובכך עודד את רוחם. אך קשה היה לא להסתגל אל אורח החיים ואל חברת שוכני בית החולים. הוא נמשך מאד אל חיי העיר. אל אחיו בני עמו, וההמונים המעונים שנזקקו לעדוד ולתנחומים. האקציה השניה מצאה את ש. י. אימבר בתוך העיר. להתחמק ולבוא אל בית החולים כבר היה מאוחר. הרחובות כולם היו במצור.אימבר הסתתר במרתף, יחד עם ידידיו, שבא לבקר אצלם. המרתף התגלה וש. י. אימבר היה בין 2500 היהודים שהובלו לבלזיץ. אחרי מותו אספו ידידיו את כל כתביו, בהאמינם שיבוא יום ויראו אור. לדאבון הלב נספו כל ידידיו ויחד עמם גם הירושה הספרותית של ש. י. אימבר.

5. גיטו

עוד בימי הכיבוש הראשונים פנו האוקראינים אל הגרמנים בהצעה לכלוא את יהודי העיר בגיטו.

אולם הגרמנים לא ראו אז צורך בכך, כי טרם הוכשרה השעה ליצירת גיטו. הם הסתפקו בהקצאת בתים מיוחדים ליהודים. אף נאסרה על היהודים דריסת הרגל במקומות שעשועים ובגן העיר. במקום פומבי חייבים היו לשאת תו מיוחד על הלבוש. ברם האוקראינים לא הסתפקו בכך. הם הציפו את השלטונות בהצעות ובבקשות ליצור גיטו. לא עבר זמן רב ומשאלתם של האוקראינים ניתנה להם. הוחל בהקמת גיטאות בכל רחבי גיליציה. יהודי זלוצ׳וב הצליחו לבטל את הגזירה. אך היתה זו הרווחה לשעה.

ב־1 בדצמבר, 1941, הוקם גיטו בעיר. מכל העיירות שבסביבה גורשו היהודים, בערך 9000 נפש, והובאו לגיטו זלוצ׳וב. גדולה היתה הצפיפות, בחדר אחד שוכנו 8—10 נפשות.

שטח הגיטו הוקף גדרות תיל, ושומריו היו אנשי המיליציה האוקראינית. רבים חרפו נפשם ועברו את התחום כדי למצוא לחם. הרעב, שנתן אותותיו בכל הגיטו, היה חזק מכל פקודה ומכל סכנה. הגיעו הדברים לידי כך, שבעד כיכר לחם או קומץ תפוחי אדמה, מסרו בגדים יקרים ביותר. האיכרים השכילו לנצל מצב זה ולספסר. היה חורף. שרר מחסור איום בחמרי הסקה. רעב וקור היו מושלים בכיפה, ונוספו עליהם צרות צרורות מצד הגסטפו ועוזריו הנאמנים מקרב האוקראינים. ביחוד הצטיינו שניים — צברדלינג ומורי. שמותיהם בלבד הטילו פחד וזוועה. תענוג סדיסטי מיוחד היה לאלה השניים להכות נשים וילדים כשהם ערומים. אך נראו הללו בגיטו, באו היהודים בחדרי חדרים, ומקום שם עברו הסדיסטים מבלי להעצר, נשמו לרווחה. אולם נסים כאלה לא תדיר נתרחשו.

במיוחד נחרת בזכרוני ליל־שבת אחד — מספר אלי מאיר. פתאום פשטה השמועה כבזק, כי צברדלינג מצוי בגיטו. כל לב היה לאבן. מבית סמוך נשמעו זעקות איומות. שם גרה אשה אחת, גוטפרינד, והיא חולת טיפוס, והיו לה 40 מעלות חום. הזעקות לא פסקו משך שעה תמימה. אחר נדם פתאם הכל. הרוצח כבר עזב את מעונה של השכנה. נכנסתי אל האשה החולה. היא שכבה עירומה על הרצפה השטופה מים, והחלון היה פתוח. לד האשה עמדה ילדתה הקטנה שותתת דם ובוכה. גופה של האשה היה חרוש ומצולק ופניה — מסכה שכולה דם. לאחר ששבה אליה רוחה, שחה האשה כיצד ביצע הרוצח בה ובבתה את מעשה הספורט הסדיסטי שלו. הוא גירשה מהמטה ואילצה להתפשט ערומה ולפתוח את החלון. אחר כך נצטוותה, לעלות ולעמוד על כסא והוא שפך עליה מים קרים והצליף

עליה במגלבו במשך שעה. הוא הזהירה שאם תקפוץ מעל הכסא „יטפל" ככה גם בבתה בת ה־11. לבסוף היא התעלפה ונפלה מעל הכסא. אז „טיפל" בילדה וחזר על כל אותם עינויים. משששבה אליה רוחה ואזנה קלטה את יבבתה של הבת, קפצה חיש כבזק על רגליה, הורידה את הילדה ועלתה בשנית. ורק כאשר התעלפה שוב ונשמטה מעל הכסא, הרפה צברדלינג ממנה ויצא את החדר. סבור היה, כנראה, שכבר נפחה נפשה...

הגיטו היה שרוי בפחד יומם ולילה. מידי יום ביומו הוצאו מן הגיטו עשרות מתים. היו אלה חללי אכזריותם של הרוצחים הגרמנים וחולי רעב. חללים אלה היו היחידים שהורשו לצאת את הגיטו... את ארון המתים לא בדקו, המיליציאנטים האוקראינים נזהרו שלא תדבק בהם איזו מחלה. העגלון ניצל הזדמנות זו ובדרכו בחזרה היה מבריח בארון המהים תפוחי אדמה ושאר מצרכים. נורא ואיום. אך האנשים לא התחשבו בשום דבר... לבסוף, פרצה בגיטו מגיפת טיפוס.

6. טיפוס

מגיפת הטיפוס לא היתה חדשה ליהודים, אלא שהיקפה היה הגדול והאיום ביותר בזמן מן הזמנים.

לראשונה פרצה מגיפת טיפוס במחנה לאצקי, בתחילת 1942. שלשה רופאים היו שם: ד"ר יולק, ד"ר הולנדרסקי וד"ר ציגלמן. הנהלת המחנה הטילה עליהם את האחריות לעצירת המגיפה. וארצוק איים להעלות באש את המחנה כולו על שוכניו. אולם לרופאים לא ניתנו שום אמצעים כדי למנוע את התפשטות המגיפה. רעב וזוהמה היו סרסורי השואה. מיד ביום הראשון התפשטה המגיפה לכדי ממדים מחרידים. הרופאים היו במבוכה, חוששים היו לגורלו של המחנה כולו. ד"ר יולק פנה בבקשת עזרה אל בית החולים העירוני ואל היודן־ראט. משם הורו לו להודיע להנהלת המחנה. הרופאים הולנדרסקי וציגלמן היו בין החולים הראשונים. על כן נפל בגורלו של ד"ר יולק למלא שליחות זו, שהיתה בחזקת מוות בטוח. ד"ר הולנדרסקי החולה שידל את ד"ר יולק שיסתתר והוא, חרף מצבו, ילך אל הרוצחים. ד"ר הולנדרסקי, השריד היחיד של משפחתו, מוכן היה להקריב עצמו למען חברו, שהיה בעל לאשה ואב לילד. אך ד"ר יולק דחה את ההצעה. הוא נפרד ממשפחתו וממכריו ושם פעמיו אל קן המרצחים. וארע מעשה ניסים ווארצוק לא היה במחנה ואת מקומו מילא אחד מאלה שעדיין שרד

בלבם זיק אנושי. אחוז בהלה שמע זה את סיפורו של הרופא והבטיח לו כל עזרה שתידרש על מנת לעצור את המגפה (קיימת סברה, שאותו איש נתיירא פן יטיל וארצ׳ק עליו את האחריות להתפשטות המגיפה ועל כן גילה רוחב־לב). חיש מהר ניתנה הרשות להוציא את חולי הטיפוס מן המחנה ולהעבירם אל בית החולים היהודי שבעיר. אולם בית החולים צר היה מהכיל את כל החולים החדשים והללו אושפזו בבתים נוספים. ד״ר יולק, שנשאר אחד ויחיד על משמרתו, עבד יומם ולילה. מספר החולים הלך ורב באורח טבעי ומלאכותי. אנשים ראו במחלת הטיפוס את הדרך היחידה להחלץ מן המחנה. היתה זו דרך הרת סכנות, כי מרובים היו אלה שמתו מיד עם צאתם את שערי המחנה. אולם דבר זה לא היה בו כדי להפחיד ולהרתיע. אין עוד מה לאבד — כזו היתה הסיסמה...

הודות לאומץ לבו וגבורתו של הצוות הרפואי של בית החולים ובראש וראשונה הודות למסירות הנפש שגילה ד״ר יולק, והודות לעזרה המעשית שהגיש היודן־ראט, הצליחו לאתר את המגיפה ואחר לעצרה כליל.

רע יותר היה המצב שעה שפרצה מגיפת הטיפוס בגיטו. היא התפשטה במהירות הבזק. הצפיפות בבית החולים היתה איומה. חולים הושכבו על הרצפה ובמסדרונות. הרופאים הריצ׳אניק, יולק, רייכרד, צווארדינג, שליט, טהון ופלאשנר עבדו בשארית כוחותיהם. הם סבבו־הלכו מבית לבית, חקרו, בדקו והגישו עזרה לנצרכים. ד״ר יולק וד״ר רייכרד היו משאירים כסף כדי לקנות תרופות. בריש ליפשיץ, שעבד בבית מרקחת שמחוץ לגיטו, עזר בכל האמצעים שהיו ברשותו. היה מביא תרופות יקרות, ומועילות ביותר. והמגיפה הלכה והתפשטה באכזריות. לא היה בית ללא חולה טיפוס והגיטו כולו הפך והיה לבית חולים אחד גדול ונורא. חולים שכבו יחד עם בריאים. קשה היה להשמר מבוא במגע עם חולים, אי אפשר היה למנוע ילד מהסתובב במחיצת אמו החולה. המ־גיפה השתוללה והמוות קצר, אך היד קצרה מהושיע. וכבר הגיע מספר החולים ל־500 נפש. הרופאים היו חסרי אונים, אך לא עזבו את הגיטו. הם עשו כל שהיה לאל ידם ואף למעלה מכך. עד שיד המגיפה היתה גם בהם, ומפרפרים בין החיים ובין המוות נאלצו לעזוב את משמרתם.

הרופאים ושאר העובדים הגישו עזרה בשעות הקשות והטרגיות ביותר.

ד״ר יולק הוא הרופא היחידי שנשאר בחיים. שבועות אחדים לפני חיסול המחנות חמק אל היער והיה פעיל שם כרופא ביחידות פרטיזניות שונות. לאחר השחרור עבד במחנה הפליטים „דגנדורף״ כמנהל בית החולים.

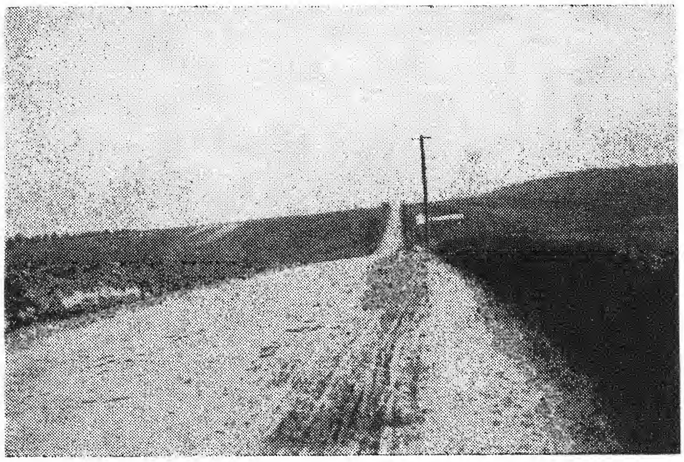
7. חיסול הגיטו

מגיפת הטיפוס בלעה קרבנות למכביר. לאחר שנעצרה, החלו שוכני הגיטו צופים לבאות בלב חרד. הכל הרגישו עצמם כבכלוב והיו מצפים לעתיד המר. מי שזכה לגור מחוץ לגיטו, היה בין המאושרים. רווחה הדעה, כי גורלם של עובדי הסדנאות יהיה שונה מגורלם של שוכני הגיטו. החלו להשתדל להתקבל כעובדים בסדנאות, או לפחות באיזה מחנה־עבודה. אלה שחלשו על מקומות העבודה ניצלו יפה יפה מצב זה. אך היו גם גילויים יוצאים מן הכלל. בעל בית חרושת אחד, הגרמני גיבאצקי, היה לא פעם מביע השתתפות בצער היהודים, אף היה עוזר לנצרכים ככל שהשיגה ידו. שעה שהיה המצב מתיח ביותר ניאות גיבאצקי, שפועלי „שוויגר״ ונשותיהם, ישתכנו במחנה שלו על מנת להתרחק ממקום הסכנה. אבל הדבר לא בוצע. הפועלים המשיכו לגור בגיטו.

שיא המאורעות הטרגיים לא איחר לבוא. ב־2 באפריל 1943, חוסל גיטו זלוצ׳וב.

לשם ביצוע החיסול הגיע המרצח הנודע בחבל גליציה — אנגלס, שהיה נציגו של קאצמאן. הגיעה צמרת הגסטפו של לבוב, המליציה האוקראינית של הסביבה. ולמרבה הצער, הגיעה גם המליציה היהודית של גיטו לבוב.

אור ליום 2 באפריל, עת ישנו היהודים את שנתם במנוחה יחסית, בלי לחוש כל סכנה קרובה, הושם הגיטו במצור. אותו לילה נמצאו רבים מבין עובדי המחנות והסדנאות בחיק משפחותיהם שבגיטו והם שילמו על כך בחייהם. הבוקר אור והרוצחים הלכו מבית לבית וגירשו את התושבים אל מקום הריכוז שבשוק. המצוד היה מדוקדק, ולשוכבים עדיין במיטו־תיהם, לא ניתנה השהות להתלבש כהלכה. בניגוד למהומה ששררה בשעת הפוגרום ובימי האקציות, היה עתה מצב הרוח אפטי ביותר. הכל ידעו שזה הסוף, אך היו שקטים לחלוטין, להוציא בודדים שפרצו בקול בוכים, בזעקת יאוש. אם היה פחד, הרי לא מפני המוות אלא מפני צורת בצועו של המוות. איש לא היה מסוגל לתאר לעצמו איזו מיתה משונה זוממים הגרמנים הפעם...

הדרך האחרונה של קורבנות הגיטו

היה זה אחד מימי אפריל השחונים. גשם ירד ללא הפוגה. ילדים התרפקו אל חיק אימותיהם. זקנים וחולים ביקשו משענת ולא מצאו.

מרביתם של הקרבנות כבר ראו את עצמם לאחר יאוש. אבל המעטים שעדיין מצויים היו במקומות מגוריהם, טרם אמרו נואש. תרים היו אחרי מסתור, אפשר תאיר להם ההצלחה פנים וימלטו מהגורל המר.

הגרמנים בעלי בתי החרושת והסדנאות עשו כמה נסיונות להציל את פועליהם היהודים, כי בלעדיהם היו סבורים, לא יוכלו לנהל ולפתח את עסקיהם. אך כל נסיונותיהם עלו בתוהו. היחידי שניתנה לו האפשרות להציל שמונה אנשים היה שוויגר. אולם שמונת היהודים, שכבר מצויים היו במקום הריכוז, סירבו לעזוב ללא נשותיהם. אז השתמש שוויגר בתחבולת עורמה והבטיח להציל אחר כך גם את הנשים. השמונה האמינו ויצאו את כיכר השוק. אך את נשותיהם לא ראו לעולם. מקרה דומה כמעט קרה לשני יהודים אחרים: רוזן ומאן. גם להם ניתנה האפשרות לצאת והובטח, כי אחר כך תשוחררנה גם נשותיהם. אולם השניים לא האמינו ונשארו במקום.

להערצה ולהוקרה ראויה התנהגותה של אשת יואל ליפשיץ. בזרועותיה הרכות והתשושות הסתערה על גרמני מזויין שעה שהוליכוה אל כיכר הנידונים למוות. אפיזודה דומה נמסרה גם על אודות אוה טינטר־רייכר.

ליושב ראש היודן־ראט, ד״ר מייבלום, הוצע שיחתום על תעודה רשמית, כי מן ההכרח לחסל את הגיטו הואיל ומשתוללת בו מגיפת טיפוס. מייבלום סרב לחתום. המרצח אנגל החל בשידולים ובהבטחות של נופת צופים ועבר לאיומים ונימוקי־מגלב משכנעים. אולם מייבלום, החלטתו היתה נחושה ולא חתם. אנגל לא יכול נשוא עוד ובחימה שפוכה המית במו ידיו את היהודי הגאה.

רא.י לציין בזה, כי ד״ר מייבלום היה היחידי ביודן־ראט שסירב לחלוטין לתת ידו לכל פעולת־אקציה.

כיכר השוק מלאה אדם. בטבור השוק הוצב סל גדול והקרבנות אולצו להטיל לתוכו את כספם, שעוניהם ושאר חפצים שהיו אתם. אנשי־המיליציה היהודית שקדו על כך, שהפקודה תבוצע במלואה. הופיעו מכוניות והוחל בהעלאת אנשים עליהן, ארבעים איש על כל מכונית. השיירה הפליגה בכיוון הכפר ז׳אלחו־בי, 4 קילומטרים מזלוצ׳וב שהיה מוקף יערות ושימש מקום קייט לתושבי הסביבה.

באפריל 1943 הפך הכפר ילחוביצה מקום קבורתם של יהודי זלוצ׳וב. לפני כן היו, משך שבועים, שבויים רוסים חופרים שמה שלושה בורות גדולים.

הם נראו יום יום בלכתם, עמוסי אתים. איש לא העלה בדעתו, שמגמת פניהם לכרות קברים לשארית היהודים... המכוניות הטעונות אנשים הגיעו עד לבורות. הקרבנות נדחפו ואולצו להתפשט ולרדת. האנשים עמדו בשורות צפופות, שכם אל שכם. וכאשר נתמלא הבור עד אפס מקום ולא היתה עוד כל אפשרות לנוע, הפעילו הגרמנים את מכונת היריה. המרצחים לא טרחו לבדוק אם כל האנשים נורו, ועל כן רבים מבין הקרבנות נקברו חיים. אנשי הכפר סיפרו, כי ימים אחדים לאחר המעשה היתה האדמה מעל לקברים נעה־זעה וסימני דם נצנצו למעלה...

לז׳אלחובי הובלו אנשים, ומז׳אלחובי — בג־דים חמוצים מדם.

העובדים בסדנאות ראו כיצד מובלים קרוביהם למות, אך קצרה ידם מהושיע.

העדים היחידים של טבח ז׳אלחובי, אשר נשארו בחיים, הם רופאי־השינים י. הלפרן ולאה צווארלינג־פרנקל.

לאה צווארלינג־פרנקל חגרה עוז ובהיותה ערימה ברחה מהבור ורצה אל היער. הרוצחים ירו לעברה, אך החטיאו את המטרה. אכרים מכרים הלבישוה והסתי־רוה. עוד נערה אחת נמלטה, הצ׳ורטקובאית, אך עקבותיה לא נודעו.

ביצוע החיסול ארך יומים. אולם לא כל היהודים כולם הושמדו בשני הימים האלה. רבים מצאו מפלט בעליות־גג ובמרתפים. הרוצחים נהגו באורך רוח. ערכו חיפושים מדוקדקים, סרקו את הבתים אחד אחד ולא פסחו על שום מקום חשוד. יגיעם לא עלה בתוהו. יום יום גילו מחבואים חדשים, אספו את המסתתרים כאסוף ביצים עזובות. וכאשר ריכזו „כמות" ניכרת, שלחוה לז׳אלחובי. שלושה, ארבעה ימים היו האנ־שים מחכים למות, בלי אוכל ובלי טיפת מים ונאבקים ונמקים ברעב ובצמא ובציפיה. בגורלו של הלל סאפראן נפל לראות משך כמה ימים ביסוריהם של הוריו וכל בני משפחתו. אחינו בן העשר, א. שפיצר, קרא אליו בעינים דומעות: דודי, מעט מים. אך נבצר ממנו לעשות מה לרווחתו.

בעת חיסול הגיטו נספה המספר הצעיר הרש גוטמן. אמנם גזירת החיסול לא חלה עליו במישרין, אך הוא נתפס בעבירה. הוא הסתיר כמה נשים וילדים ולכן הובל יחד עמם אל גיא ההריגה שבז׳אלחובי.

כאשר פחת והלך מספר הנתפסים במצוד המח־בואים, לא הובאו עוד השרידים לז׳אלחובי, אלא הוצאו אל כיכר השוק ושם נורו למות כשהם עירומים.

הקרבנות האחרונים היו מובאים אל בית העלמין. הם אולצו לכרות לעצמם קבר ולבוא לתוכו ואחר כך הומתו ביריות.

הגיטו כולו נחרב והיה לעיים. שוכניו — ששת אלפים יהודים, עונו וניספו. מיהודי זלוצ׳וב שרדו מתי־מספר בסדנאות ובמחנות.

8. המאבק האחרון

חוסלו ששת אלפים יהודים, שוכני הגיטו, ויחד עמם חוסלו גם כל התקוות והאשליות של אלה

שנשארו בחיים. גמל הרעיון ליצור יחידות פרטיז־ניות — ולברוח אל היער. נתארגנו שתי קבוצות מחתרת. אחת, בהנהגתו של פ. נחומוביץ, והשניה בהנהגתו של ה. סאפראן. נחומוביץ, שהיה צייר, עבד בסדנאות שם היו מכבסים ומנקים את בגדיהם של החללים. בחלק מן הבגדים נמצאו חפצי־ערך שונים וכסף, ששימש לרכישת נשק. כתום ההכנות ברחו נחומוביץ ואנשיו — שלושים במספר — אל היער. שם חפרו בונקר. למרבית הצער, היו כולם נעדרי נסיון וחוש אירגון. כעבור שמונה ימים נקרה איכר אחד אל מקום הבונקר. ש. פרנקל הציע לחסל את האיכר, אך נחומוביץ הניאו מכך. הוא נכנס בשיחה עם האיכר, שהעמיד פני ידיד, פיזר שבחים למחתרת ואף הבטיח את עזרתו בשעת הצורך. האיכר עשה רושם טוב ונחומוביץ היה מרוצה מאד מהפגישה עם נוצרי ישר־דרך. אולם לאחר שנפרד מעם האיכר החליט, ליתר זהירות, להכין בונקר חדש. תוצאות הפגישה „הלבבית" לא בוששו לבוא. בטרם הספיקו לעבור אל המחבוא החדש, הותקפו ע"י אנשי הגסטפו. מרבית אנשי הקבוצה היו עסוקים בהתקנת הבונקר החדש והמעטים שנמצאו במקום המחבוא הישן, היו חסרי אונים. אף על פי כן, התגוננו עד האחרון — ש. פריימן, שמת מות גיבורים. גדולה היתה אכזבתם של הרוצחים שעה שפרצו לתוך הבונקר וראו מה דל היה מספר הפרטיזנים שהוכרעו רק לאחר מאמץ כביר מצד פלוגה גדולה. מה גם שהאיש המבוקש, פ. נחומוביץ, לא היה בין הנופלים. וארצוק, שנכח בכבודו ובעצמו, השאיר בבונקר פתק אל נחומוביץ בו הודיעו, כי ערב הוא לחייו אם יחזור אל המחנה. נחומוביץ, שמטבעו היה בעל אופי בלתי יציב, נפלה בו רוחו וחזר. וארצוק עמד בדיבורו ולא נגע בו לרעה. עם חיסולו של מחנה הועבר נחומוביץ אל מחנה יאנוב שבלבוב. שם ערך נסיון בריחה בלתי מוצלח ונפל בידי הגסטפו. וארצוק, שהיה אותה שעה מפקד מחנה יאנוב, התנקם מרה בנחומוביץ. בפקודת הרוצח נקשר נחומוביץ אל עמוד ואחר כך שיסו בו כלבים שקרעוהו לגזרים.

קבוצת הפרטיזנים השניה, בהנהלתו של ה. סאפראן, היתה יציבה יותר. את רעיון המחתרת הגה המהנדס ה. סאפראן עוד לפני חיסול הגיטו, אך קשה היה לו למצוא אנשים שיתענינו בדבר ויתמסרו לו. לאחר החיסול ניצל את חופש התנועה שהיה לו במקום עבודתו ובכל מחיר חתר להגשים את רעיונו. המהנדסים מווארשה, ביאלוסטוצקי ומושקוביץ, שעבדו במחיצתו, נתנו ידם לתכניתו והבטיחו לשתף עמו פעולה. סאפראן

הצליח לקשור קשרים עם אנשים בכל הסדנאות והמחנות שבסביבה. מיד נתארגנו האנשים וניגשו למשימה החשובה הראשונה — רכישת נשק. הביצוע הוטל על פ. רוזן, נ. ספודיק וס. גרינברג.

המטרה היתה מחסן נשק של הגרמנים, אשר הוזנח במידת־מה מפאת אי חשיבותו. המחסן היה רחוק מהמחנה וההליכה אליו היתה כרוכה בסכנה גדולה. אולם שלושת הצעירים לא התחשבו בקשיים ובהרוף נפש התגנבו אל המחסן והוציאו מתוכו כמות ניכרת של נשק. ואת הכל הסתירו בחורשה, לא הרחק מהמחנה. כיצד יגיע הנשק לתעודתו? את זאת נטל על עצמו ה. פאפראן. יום יום היה בא לחורשה, ממלא תיקו וחוזר למחנה. פעם נקרה בדרכו השטורמפיהרר וארצוק, שטייל עם אהובתו, אשתו של מהנדס צ׳כי, שהתיחסה יפה ליהודים. עינו החדה של וארצוק, תפסה שבתיקו של המהנדס היהודי יש משהו חשוד, כבד. הוא עצר את סאפראן ושאלו מה בתיקו. האשה חשה בסכנה והשיאה את מאהבה בענין אחר ומשכתהו אחריה. סאפראן ניצל...

לאיזיו זילבר היו קשרים עם נוצרי אחד והלה סיפק נשק תמורת תשלום במזומן. הנשק הובא אל בית המלאכה „ראדיבולה" והוסתר במחסני בגדים. על המחבוא ידעו רק מתי מספר. הוקם ועד של חמשה, ובראשם סאפראן. נתארגנה פלוגה של חמשים איש שמטרתה היתה — היער. בינתים נודע על גורלה של קבוצת נחומוביץ והתכנית נתבטלה. חיפשו דרכים אחרות להצלה. דרכים פחות מסוכנות. לא כן סאפראן. אומץ רוחו לא עזבו והוא תר אחרי קשר עם הפר־טיזנים הפולנים. נמצא קצין מחתרת פולני שהבטיח גדולות ונצורות, אך ברגע האחרון בגד. מאוכזב ביקש סאפראן קשר עם המחתרת האוקראינית. גם שם השלוהו בתקוות ובהבטחות. הוא נתעה להאמין להם והחל בשיגור קבוצות. שתי הקבוצות הראשונות (בנות־6) נרצחו בדם קר. מיואשים, החליטו האנשים שבכל זאת יברחו אל היער. נקבע המקום ותאריך היציאה. הכל היה ערוך ומתוכנן כיאות. המשאית, שהביאה חומרי עבודה לבית המלאכה, צריכה היתה, בדרכה חזרה, לקחת את הנשק ולהביאו אל היער. בבית המלאכה עבד צעיר אחד מלבוב. איש לא הכירו ומשום כך לא היה מעורב בענין. משראוהו עוקב אחרי האנשים ובולש בעיניו, באו לכלל דעה שיש להזהר מפניו, אף נמצאו כאלה שגמרו אומר להרגו. אך סאפראן הניאם מכך. לדעתו, יעורר סילוקו של מרגל את תשומת לבם וחמתם של הגרמנים.

היה זה משגה חמור וטראגי מצידו של סאפראן. אותו ברנש מסר הכל לגסטפו. באורח בלתי צפוי נערך מצוד. כל חברי הועד נתפסו ונכלאו. הם נדרשו למסור את שמות כל אנשיהם. החמשה סירבו. הרוצחים פיתום והבטיחו להשאירם בחיים. לשוא. ג. הורביץ הצליח להכניס אל מרתף־כלאם מכשיר לחיתוך הסורג. אולם האסירים לא היו להוטים לבריחה, מחשש פן יעורר הדבר את חמתם של הרוצחים, שיתנקמו בשרידי היהודים. בשום פנים לא רצו להיות העילה לטבח חדש.

ביום ב׳ הובאו החמשה אל כיכר השוק והוצבו ליד הקיר הספוג דם יהודים למכביר. המהנדסים ביאליסטוצקי ומוסקוביץ נשאו רגליהם וברחו. אך הגרמנים ירו אחריהם והמיתום.

הלל סאפראן קרב ברוח שקטה אל הקיר. הוא נצטווה להתפשט, אך זינק אל ראש הפלוגה, טומר, הפילו לארץ ובתנופה עזה ובמלוא רגש הנקמה והשנאה, החל חונקו. היה זה מאבק קצר בין הרוצח בעל הבשר ובין הגיבור היהודי. שכן, ברגע בו הוציא סאפארן את האקדח מידי המרצח, הסתער עליו מיליציאנט אוקראיני וירה בו. במותם הטראגי של מנהיגים אלה נתבטלו כל התכניות, בלי שתבוא על סיפוקה שאיפת הנקם ותאות הקרב של שרידי זלוצ׳וב הצעירים.

9. האגדה החדשה

פרק מיוחד בקורות יהודי זלוצ׳וב הם הבונקרים, בהם ראו את האפשרות היחידה להינצל מכליון. הבונקרים הראשונים לא היו מוצנעים כל צרכם ומשום כך נתגלו על נקלה. עובדו תכניות של בונקרים תת קרקעיים. בונקר ראוי לשמו חייב היה, על מנת לספק מאור ומים, להיות קשור אל רשת התיעול. אולם למרות אמצעי הזהירות המרובים שננקטו עם התקנת בונקרים תת קרקעיים, לא נעלם הדבר מעיני הגרמנים. התחבולה הבדוקה היתה הזרמת גאז אל רשת התיעול כדי לאלץ את היהודים לצאת ממחבואיהם. אחד הבונ־קרים שהאריך ימים ביותר היה זה של ו. צוקרקנדל, והוא דווקא לא היה תת קרקעי, אך מוסתר יפה יפה. בונקר זה נתגלה במקרה. אחד מסוכני הגסטפו נקרה בתחום הבונקר, הוא וכלבו. הכלב גילה רגישות יתרה והחל מרחרח ובולש. לבו של הסוכן אמר לו, כי כאן נמצא בונקר. המסתתרים הרגישו בדבר וירו בגרמני ופצעוהו. מיד הובהלה המפקדה למקום. הופיעו אנשי

המיליציה ואתם מכונת יריה. הבלוק כולו הוקף ומכונות יריה הוצבו על הגגות מסביב. אנשי הבונקר החליטו להתגונן, אם כי ברשותם היה רק כלי אחד ותחמושת מעטה מאד. הקרב היה נטול כל תקוה. אף על פי כן נלחמו עד הכדור האחרון. למרבית האנשים היה שמור רעל בכיסם, אך המנה היתה זעומה, ולאחר שבלעו את הרעל, לא מתו, אלא נאבקו ביסוריהם, ולא היתה ברירה אלא לשים קץ לחיי עצמם בכדורים האחרונים. המעטים שנשארו בחיים ביקשו מיפלט בעליות הגג ועל הגגות עצמם, והחלה מרוצה נואשת שעה שמטר היריות ניתך מכל עבר. מקרב נואש זה ניצלו רק שלשה אנשים: נורקאץ, קראוסטוק וטיקאל. קרב גיבורים זה עלה גם לגרמנים בכמה אבידות.

הבונקר הגדול ביותר, שלא נתגלה עד לשחרור ובו 22 אנשים, היה זה של סטרסלר. בבונקר זה נרצח רק אחד, וילי פריימן. נסיבות הרצח אינן ידועות עד היום.

חלק ניכר של יהודים מצא מיפלט אצל איכרים. מרביתם של האיכרים הוציאו במרמה את כל כספי היהודים ואחר כך רצחום נפש. אחוז קטן של יהודי זלוצ׳וב ניצל לאחר שעלה בידו לרכוש תעודות אריות. מאלה שנמלטו אל היער ניצלו רק מתי מספר. רבים נרצחו בידי הפרטיזנים האוקראינים (כנופיות א.ג.).

ב־23.8.1943 נתחסלו כל המחנות. האקציה בוצעה באורח בלתי צפוי, ככל האקציות הקודמות. המחסל היה רוצח היהודים הנודע גרז׳ימק, שבא במקומו של וארצוק, לאחר שזה הועבר אל מחנה יאנוב שבלבוב. קבוצת לוחמים עזי נפש במחנה לאצקי גילתה התנגדות אך הוכרעה על ידי הסרדיוטים הגרמנים שבאו עליה בכוח אדיר. בשעת חיסול המחנות ניספה המשורר אריה שראנצל (מחבר ספר השירים „הכוס״).

קבוצה קטנה של פועלים מומחים הועברה למחנה יאנוב שבלבוב, אשר חוסל ב־20.11.43. במחנה יאנוב ניספה הצייר והקריקטוריסט הנודע מנדל רייף (נתפרסם במיוחד בז׳ורנל הסטירי „שפילקי״).

ב־13 ביולי 1944 שוחררה העיר זלוצ׳וב. בשביל היהודים בא השחרור במאוחר. בעיר, אשר במשך דורות שגשגה בתוכה תרבות יהודית, לא היו עוד יהודים.

הקומץ הקטן של ניצולי השואה, אשר בימים הראשונים לשחרור נחפזו ובאו לזלוצ׳וב שלהם, נתאכזבו מרה וחיש מהר ברחו משם. לא היתה זו עוד העיר עליה חלמו, אליה נכספו. לא היו שם בתי הכנסת, לא המועדון ע״ש אנסקי, לא ספריות, לא בתי ספר ולא תינוקות של בית רבן. העיר היתה מתה. זלוצ׳וב היהודית אבדה ואיננה.

מה נשתייר? בטבור העיר — בתים חרבים של הגיטו, בלב בית העלמין — מצבות בודדות של צדיקים וביניהן מצבת הצדיק הגדול, בעל „אורח לחיים״.

בתי הגיטו החרבים מעידים על מות ואבדון. שרידי המצבות מספרים על כוחה ונצחיותה של תרבות יהודית ורוחה העומדת לעד.

מי שלא היה בזלוצ׳וב אחרי השואה, מי שלא ראה שרידי מצבות חיות אלה, ייראה לו הדבר כאגדה רחוקה. אולם מי שהיה שם ובעיניו ראה, ידוע ידע שאין זו אגדה כי אם מציאות.

שעה שהיתה יד הוואנדאלים בבית העלמין היהודי בזלוצ׳וב, נעקרו המצבות ונשדדו והאדמה נחרשה ויושרה. לפתע הוכו הגרמנים בתמהון משראו, כי אבני האוהל של בעל „אורח לחיים״ ומצבתו אינן נכנעות לברזל הכשלים והכילפות. הן ניזוקו, נפגמו קלות, אך נשארו תחתן. הפורעים חזרו כמה וכמה פעמים וניסו כוחם בכלי מחץ גדולים וקשים יותר, אך לבסוף הרפו מהם.

אל אין־ספור האגדות של זלוצ׳וב, נוספה אגדה עוד אחת. קשה לנחש ולומר מראש מה יקרה את המצבות היחידות הנטועות בשדה נרחב של זלוצ׳וב. אך בשביל שרידי זלוצ׳וב, תהיינה בחזקת סמל אשר לא יישכח לעד.

סיוניו פנסטר

שניים מבונקר ויקליצקי

בתחילתו של רחוב ברודזקה, במקום בו היה מחסן עצים של משפחת זילבר, הוקם מחנה עבודה. שמו הרשמי היה „מפעל לבנייה והריסות, ויקליצקי". הממונה והמפקד היה הגרמני־האוסטרי ויקליצקי, שלווה תמיד ע"י כלב גדל־מימדים. בכל זלוצ'וב והסביבה היה ויקליצקי מוכר כאדם נוקשה, אכזר, שהצטיין בביצוע ה„25 על העכוז". במפעל זה עבדה דודתי, דבורקה מרדר, בהנהלת חשבונות ובעבודות שונות במטבח הפועלות. רצה הגורל ולאחר זמן־מה גוייסתי גם אני לעבוד באותו מפעל. נשלחנו לבתים, שנהרסו בהפצצות, והוצאנו לבנים שלמות אשר הועברו אח"כ לתחנת הרכבת ונשלחו לגרמניה. במידה שהיו עצים כלשהם, תמיכות גג או על היסו־דות, היינו מעבירים אותם על הכתפיים למגרש המפעל. לאחר יום עבודה הייתי חוזר הביתה, לאמי ושתי אחיותי הצעירות, רגינה ומינה. הייתי משתדל להביא קצת פסולת עצים או קרשים להסקה. בבית חיכו לי בקוצר רוח ובדמעות, כי העבודה הקשה, אליה לא הורגלתי, נתנה בי את אותותיה. אוכל כמעט ולא היה, אך אמי הצליחה לרוב להשיג משהו ושמרה זאת למעני.

המצב היה קשה ומדי יום ביומו ריחפו שמועות על אקציות בעיירות שונות בסביבתנו. הואיל וגרנו במקום סואן, החלטנו לעקור לבית סבתי, אשר במבואות העיר. שם התרכזה כל המשפחה: סבתי, דודה זלטקה ובעלה יעקב פריד, אמי ושתי אחיותי. אבי איזיק נלקח מאיתנו כבר ב־3.7.41, ביום השלישי לכניסת הפולש הנאצי לזלוצ'וב. המחסור אילץ אותנו לאסוף קליפות תפוחי אדמה, לבשל מהן מרק ואחר כך לטגן אותן.

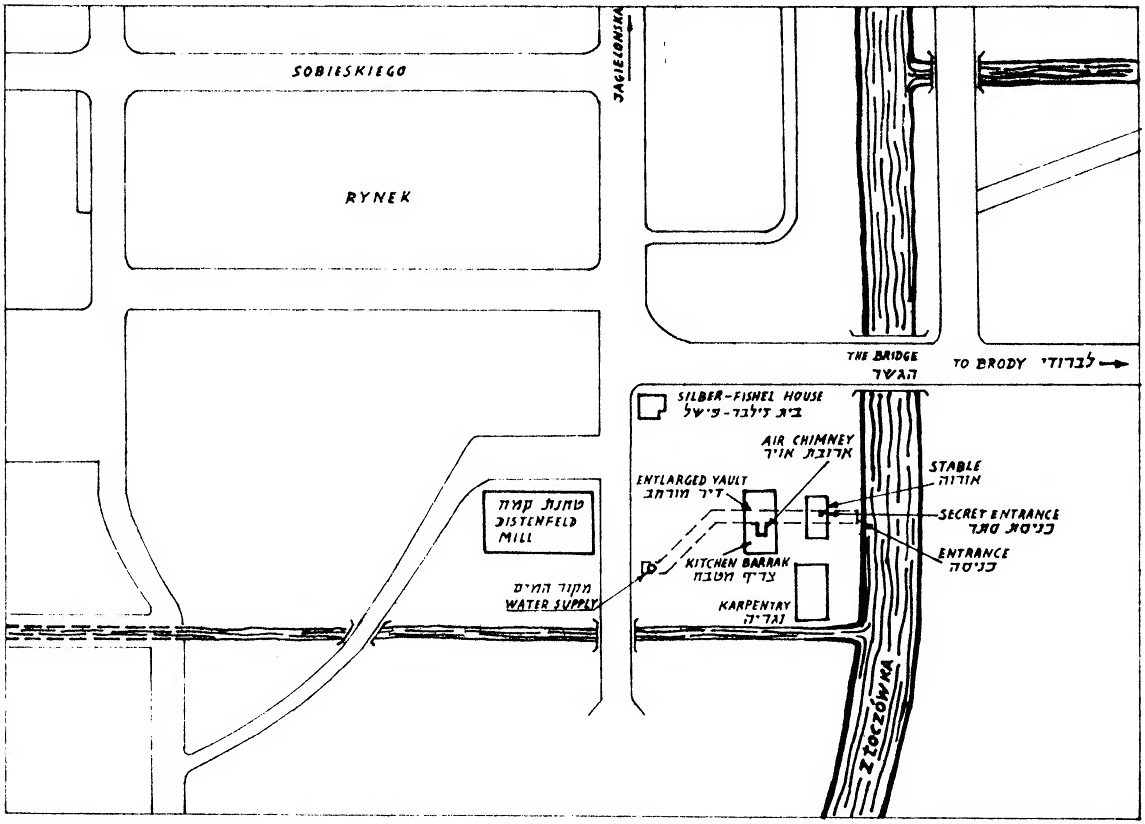
כשהוכרז על הקמת גיטו, השגנו חדר אצל משפחה אחת. אולם אח"כ הועברתי למחנה הריכוז הכללי, מחנה צבאי לשעבר, בסוף רחוב יבלונובסקה. בבוקר היינו הולכים למחנה ויקליצקי ובערב חוזרים ללינה. תחילה ביקרתי כמעט כל יום בגיטו, אצל משפחתי. אולם כשהוכרז על סגירת הגיטו, לא יכולתי לעשות זאת. דודתי דבורקה היתה מקבלת מדי פעם אישור לביקור חד־פעמי, ואילו אני הייתי מתגנב מתחת

לגדרי התיל, מאחורי גבה של המשטרה האוקראינית אשר שמרה על הגיטו.

במחנה ויקליצקי היתה נגריה גדולה, בה עבדו כמה נגרים מומחים. באחד המיסדרים, אשר נערכו ברחבה שלפני מטבח המחנה, הכריזו כי על בעלי המקצוע לצאת מן השורה. מאחר שכל דבר במחנה עורר חשד, היתה ההחלטה קשה. אולם באופן אינס־טינקטיבי יצאתי מהשורה. נבהלתי כאשר שאלוני איזה בעל מקצוע אני, אך עניתי — נגר. וכך נשלחתי לעבוד בנגריה. היה עלי לסחוב קרשים גדולים ולדאוג לנקיון הנגריה. לעתים הייתי עוזר בהפעלת מחרטת־יד, במקרה שלא היה חשמל. בגלל העברתי לנגריה, הייתי בא לעבודה בשעות הבוקר המוקדמות וחוזר בשעה 10 בלילה. בעוברי בבוקר ליד שערי הגיטו, היתה אמי עומדת שם ומנפנפת לי לשלום. לעתים היתה מחזיקה חבילה ומנסה להעבירה לי.

מפי פועלים יהודיים, אשר הועברו למחנה בזלוצ'וב, שמענו על חיסול יהודים במקומות שונים בסביבה. לכן התחלנו חושבים על דרך בריחה ליערות, במקרה של חיסול או סלקציה. נפגשנו עם קבוצה, אשר העבירה נשק ותחמושת. אולם לאחר תקופה קצרה חיסלו הגרמנים חלק מהקבוצה, אשר ישבה כבר ביער, ע"י ז'אלחובי. הקמנו קבוצת־פעולה והחלטנו לחפור בונקר. לא עבר זמן רב והתחלנו בעבודה. החפירה התנהלה בחלקו האחורי של מטבח המחנה, הואיל והמקום היה קרוב לנהר זלוצ'ובקה. ביום, עבדו שלושה בחורים. עם רדת החשיכה, עבדו כשישה בחורים והוציאו בדליים את האדמה לשפת הנהר. הגענו לעומק של שלושה מטרים והת־חלנו חופרים מתחת לבית, לכיוון חצר המחנה. החלטנו לחפור עד לנהר, מרחק של כעשרה מטר. בלילות היינו מעבירים קרשים מהנגריה, לצורך תמיכות מפני מפולת. העבודה התנהלה בסודיות גמורה וקיומה של קבוצת הבונקר לא היה ידוע ברבים. כל חופר היה חייב כל כמה דקות להתחלף עם אחר, כדי לשמור על האויר בריאותיו. הרחבנו חלק של הבונקר מתחת למטבח המחנה, אשר קיבל צורת חדרון קטן. אחרי מאמצים רבים הצלחנו להגיע

תוכנית בונקר ויקליצקי WIKLICKY BUNKER PLAN

עד לפתחה התחתון של ארובת הבית.

מאחר שבשעה 10 בלילה היינו חוזרים למחנה הריכוז ללינה, היה בכך עיכוב בעבודתנו. עם זאת, תמיד נשארו כמה בחורים לעבודת לילה.

ב־2 באפריל 1943 הגיעה לאזנינו שמועה, כי מחסלים את גיטו זלוצ׳וב. יריות בודדות ותנועה של מכוניות וחיילים גרמנים, בישרו לנו את רוע הגזירה. אולם הורו לנו להמשיך בעבודה ולא לתת את דעתנו על כך. לא היתה לנו כל אפשרות לצאת מהמחנה ולהתקשר עם משפחותינו בגיטו.

סמוך לשעת הצהרים ראינו מכוניות עמוסות אנשים, אשר נסעו בכיוון ברודי. השיירה הגיעה עד ליער ז׳אלחובי ושם הושמדו כולם. עמדתי על יד גדר המחנה והתבוננתי בניסעי המשאיות בתקווה לראות לפחות בפעם האחרונה מישהו מבני משפחתי. אך לשוא. נשארתי עם דודתי דבורקה וכל משפחתה. הושמדה. חיינו נמשכו. השתדלנו להגביר את קצב עבודתנו בבונקר. נוסף לעבודת החפירה התחלנו גם לדאוג לאגירת מצרכי מזון. ממקורות שונים השגנו

כמה חביות פח ולאחר נקוי יסודי הוכנסו בהן גריסים וקמח וסגרנו אותן בהלחמה. בהתאם לתוכניתנו, היה הבונקר צריך לשמש לעשרים עד שלושים איש, אשר רק בחלקם ידעו על בנייתו ומקום הימצאו. למזלנו, נמשכה החפירה ללא הפרעות, אך בפחד מתמיד.

ערב אחד, ב־22 ליולי 1943, עבדתי בנגריה. סמוך לשעה 10 רציתי להתכונן ללכת למחנה. אולם משום־מה לא נפסק זרם החשמל כרגיל. המשכנו עוד כשעה לפחות. לפתע בא השוטר האוקראיני והודיע לנו, כי עלינו ללכת. הזמנו אותו לחדר האוכל והשקינו אותו בוודקה, אך הוא בשלו: בואו ונלך. בשעה 11.30 לערך, יצאנו בדרך למחנה. כל העיר היתה מוארת, אך לא חשדנו בדבר. לאחר הליכה של כחצי שעה הגענו לסוף רחוב יבלונובסקה והיינו במרחק של כ־100 מטר משער המחנה. לפתע החריד צרור יריות את השקט הלילי. נעצרנו. שוב נשמעה יריה בודדת ושוב יריות מתת מקלעים. השוטר האוקראיני אמר לנו, כי ודאי מתקיפים הפרטיזנים את המחנה. שלחנו אותו לברר מה ארע. בהגיעו

סמוך לשער המחנה החל צועק: „זה אני, שוטר אוקראיני". ושוב לא שמענו דבר. רק מדי פעם בפעם, יריות. בהלה קמה בינינו. אולם התגברנו ובשקט התחלנו חוזרים. הלכנו דרך רחובות העיר המוארים וראינו תנועת מכוניות. הגענו למחנה ויקליצקי והתחלנו בהתיעצויות. חלק מהאנשים הורד לבונקר, אשר עוד לא היה מוכן לקליטת „תושבים". אנחנו, הצעירים, נשארנו במחנה והתחבאנו בעלית הגג של הנגריה. בשעות הבוקר הגיעו עובדים נוצ־ריים, שסיפרו לנו על חיסול מחנה הריכוז. ללא ברירה התחלנו לרכז את כולם וירדנו לעומקי האדמה, לבונקר שלנו, דרך פתח האורוה. סגרנו את הפתח באדמה וזבל וניסינו לא להשאיר שום עיקבות. נדהמנו כאשר גילינו, כי במקום עשרים איש, היינו ארבעים וכמה. שמרנו על קור רוחנו, ישבנו וחיכינו כל היום בבונקר. ניסינו לערוך סידורים ראשונים. הואיל ולא היו לנו מכשירים ואמצעים לבישול, להוציא שני שקי פחם־עצים, התקנו משתי חביות מין סמובר ובמקום הלחמה, השתמשנו בבצק. כך התחלנו בבישול מרק. הסמובר הועמד מתחת לארובה, בחדרון, כך שהעשן עלה ברובו למעלה.

עוד במחנה נוצר קשר עם מהנדס פולני, אשר היה נאמן וידע על קיום הבונקר. לאחר ימים מספר הוא הוריד לנו דרך הארובה לחם ומכתב, בו מסר כי אנשים הרוצים לעבוד במחנה לבוב, יכולים לצאת ולהתקשר עם ויקליצקי. לאחר התייעצות, יצאו כמה בעלי מקצוע והועברו למחנה לבוב. האחרים החליטו להישאר. מכיוון שלא היו לנו מים, התחלנו חופרים בקצה האחורי של הבונקר. למזלנו, הגענו למים, אך אלה הכילו כמות גדולה של חומרים המזיקים לדרכי העיכול. במשך כמה שעות היינו מחזיקים את המים בדלי ומשתמשים רק בשיכבה העליונה לשתיה ולבי־שול. כמות האוכל היתה קטנה מאד. לחם היינו מקבלים כל כמה ימים דרך הארובה, בכמות של 4 עד 6 ככרות, אשר היתה אפסית לגבי מספר האנשים. המצב הסניטרי היה גם הוא קשה. השת־משנו בדלי אשר היינו מרוקנים בעד הפתח הסמוך לשפת הנהר. אותו פתח סיפק לנו גם אויר. כמו כן היינו יושבים שם בתורנות ומבקשים לשמוע אם אין באים לחפש אותנו.

הזמן חלף באיטיות ויום רדף יום. באחד הבקרים הבחין תורן־הפתח בכלב זאב. אולם הכלב לא ניגש לפתח עצמו בגלל ריח הצחנה, אשר נותר לאחר

שרוקנו הדליים. התעורר בנו חשד שמשהו אינו כשורה. מה גם שהמהנדס שלנו לא התקשר אתנו במשך ימים מספר.

יום אחד שמענו קול רעש גדול מעלינו. התחלנו חוסמים את המעבר כדי שיווצר רושם כי באותו מקום הסתיים הבונקר וכי נעזב מאנשיו. עוד ברא־שית עבודתנו הבינונו, שחופרים מעלינו ומנסים למצוא את הפתח. עבדנו במהירות וחסמנו את המעבר כולו, מהריצפה עד התקרה ולרוחב של כשלושה מטר. לאחר עבודה זו החל חלק מהגברים חופר בקצהו האחורי של הבונקר, כלפי מעלה, כדי להגיע החוצה ולברוח. אולם נתקלנו בסלעים. ניסינו במקום אחר וגם שם לא האיר לנו המזל פנים, אך לא הפסקנו את המלאכה. בינתיים שמענו, כי כבר נכנסו לבונקר. לא הטלנו ספק, כי הסוף קרב ובא.

לפתע נפרץ פתח קטן במחסומים שלנו. נשמע צרור יריות ואחריו אנקות וצעקות. בין צרור אחד למשנהו קראה גברת גרוס: הפסיקו לירות! אנו יוצאים, אין לנו נשק!

אוקראינים החלו לזרז אותנו בצעקות ובדחיפות. לפתע הכרתי את קולו של אוקראיני אחד, שעבד לפני המלחמה עם אבי. בחשיכה, תפסתיו בידו, אך לא יכולתי להוציא הגה מפי. הוא כיוון לעברי פנס־כיס ואמר: בנו של איזיק פנסטר! מה אתה עושה כאן? לא יכולתי לענות לו. רק אחזתי בו ובדודתי דבורקה. כך התקדמנו עד לפתח הבונקר. שם שכבו על האדמה שלושה גרמנים על יד מכונת יריה. באופן אינסטינקטיבי זינקתי לאחור ומפי פרצו המלים: אם תרפה מאתנו, אתן לך מה שתרצה! היא ראה על צווארה של דבורקה שרשרת ומדליון, קרע אותה והסתלק. חזרתי כמה צעדים אחורנית והרגשתי שאני נמצא ליד החדרון. משכתי אחרי את דבורקה. שמענו את הגרמנים שואלים את האוק־ראינים אם כולם יצאו. תשובתם היתה חיובית. אח"כ הם ירו בפצועים. לבסוף הם הלכו ונשתרר שקט. לאחר זמן קצר נכנסו אוקראינים והחלו מוצי־אים מה שהיה בבונקר: חביות מזון, בגדים וחפצי ערך של ההרוגים. הדבר נמשך כמה שעות. התחלתי להתייעץ עם דבורקה איך לברוח.

כשהתכוננתי כבר לצאת, שמעתי פתאום קולות. קפאתי על מקומי ולא יכולתי לזוז. הקול אמר באידיש: יש שם מישהו? כאן אברהם וסנדר.

היו אלה שני בחורים אשר עבדו אתנו בבניית

"בונקר". בלילה הגורלי הם היו במחנה הריכוז והצ־ליחו לברוח. ובזמן בו שהינו בבונקר ויקליצקי, כחמישה שבועות, הם הסתתרו במקומות שונים. וכשגילו וחיסלו את הבונקר, הם בדיוק באו אלינו למצוא מחסה. הזזנו מהר את הקרשים והתחלנו

יוצאים בדרך בה הם נכנסו. יחד חצינו את הנהר והתחלנו מחפשים את עתידנו.

וכך, מתוך ארבעים וכמה אנשים שבבונקר ויק־ליצקי, נשארנו רק שניים. יהי זכרם של כל אלה אשר ניספו, ברוך.

נושקה אלטמן

מעבר לחומה

המלים, והתוכן המשתמע מהן, הוא כל כך תמים, שאפשר להניח, שאלה שהצליחו למלט את נפשם בדרך זו, חייהם מעבר לחומה היו גן עדן עלי אדמות.

ברצוני לתאר בקצרה את תלאותי, כדי להוכיח שהחיים היו גיהנום עלי אדמות.

אחרי שעברו עלי כל זוועות הגיטו ושלוש „אקציות", בהן נלקחו ממני אבי, אמי ואחי הצעיר, ניסו כולם לשכנעני שעלי לנצל את הופעתי הארית ולעבור אל אחת הערים הגדולות שבפולין. בתחילה התנגדתי לרעיון הפרידה ממשפחתי; חסרה הייתי אומץ.

אולם בעלי התעקש והוכיח, שתוכניתו לפילוג שארית המשפחה, עשויה להעניק סיכויים גדולים יותר להצלה.

טענה כזאת: אם לא כולנו, הרי לפחות מישהו יכול להישאר בחיים, הינה נוראה ואכזרית. דעתי נטרפה עלי רק לעצם המחשבה, להשאיר את בני יחידי, בעלי ואחי וללכת אל הבלתי ידוע, המלא סכנות.

לבסוף נכנעתי בגלל מצב בריאותי: הייתי נת־קפת שעול חזק, אשר ברגעי התרגשות התעצם עד כדי כך, שעלול היה לגלות את הבינקר שלנו.

לאחר השתדלויות הצליח בעלי להשיג בשבילי תעודות לידה וטבילה מקוריות על שם „מריה רוב־צ׳ינסקה".

בתום התיעצות עם המלאך־המושיע שלנו, מר יוזף מאייר, הוחלט להעסיקני בתור מנהלת־משק אצל פקיד גרמני גבוה בלבוב, בעל דעות אנטי־נאציות.

התנחמתי בזה, שלפחות לא אהיה רחוקה ממש־פחתי ואוכל לעמוד אתה בקשר באמצעות ה׳ מאייר.

לצערי הגדול, חרץ הגורל אחרת. אותו פקיד כבר העסיק בביתו יהודיה צעירה בתור תופרת. הו־דות להלשנה, לא זו בלבד שהפקיד התנגד לקבלני, אלא נאלץ להיפטר מהקודמת, אותה העביר מאייר לזולוצ׳וב ואסף אליו.

צריך היה איפוא לבטל את תוכניתנו או לחפש הזדמנות אחרת.

הודות לצרוף מקרים מוזר, הכיר בעלי, במשרדו של ה׳ מאייר, פולני צעיר מורשה בשם קאז׳יק.

הוא התרשם לטובה מבעלי ובשיחה אמר, שיהא מוכן לקחת אתו מישהו מהיהודים (במיוחד, אשה) אל הצד „האחר". אז טרם נודעה תוכניתו השטנית של היטלר לחיסול כל היהודים, ובעלי לא התיחס ברצינות להצעתו של הצעיר.

במאי 1943, אחרי שנכשלה התוכנית להביאני ללבוב, נפגש בעלי שוב עם ה׳ קאז׳יק, אשר הציע מחדש לקחת אתו מישהו בעל „מראה טוב" ולסדרו במקום בטוח. קאז׳יק הכירני והסכים ללא היסוס לקחתני. היתה זאת קלות דעת לסמוך על אדם בלתי ידוע, אך עשיתי את הצעד הנואש הזה במצב רגשי אשר אין בכוחי לתארו היום. אחרי סצינה דרמטית של פרידה, העבירני ה׳ מאייר ואתי הבחורה הצעירה אשר אסף אליו. בלילה, מדוכאה ומלאת פחד, נסעתי לורשה.

כפי שהוכח אחר כך, היה קאז׳יק חבר ארגון המחתרת הלוחמת. הוא הושיב אותי בכפר, בקירבת ורשה, אצל משפחת פועלים. שהותי שם ארכה רק חודש. השכנים התחילו להתענין בי.

הייתי מיואשת וקרובה להתאבדות. האפוטרופוס שלי, קאז׳יק, לא הופיע. הרגשתי את עצמי כחיה פצועה ורדופה, נתונה לחסד הגורל.

לבסוף בא קאז׳יק ומצא בשבילי מחסה חדש בורשה, אצל אלמנה, אשר כלתה, בטיה, היתה גם היא חברה במחתרת.

כאן נחשבתי לאשתו של קצין פולני לשעבר, שנעצר ע״י ה„גסטפו". וגם כאן לא הארכתי לשבת. הדיירת הקודמת, גם כן יהודיה, הזהירה אותי מפני בן האלמנה, אשר היה זמנית בלבוב: בריון מסוכן, „זולל" יהודים, ובעל חוש מיוחד לגלותם.

אשתו בטיה, אשר נפרדה ממנו, הזהירה אותי אף היא מפניו.

ואמנם הצרה התרחשה בקרוב. בטיה קיבלה ידיעה, שבעלה חזר. ובינתיים ארע לי אסון חדש. בנסיעתי בחשמלית, נגנב מארנקי כסף וגרוע מזה — התעודות שלי.

באותם הימים היו הגנבים רגילים לקחת לעצמם את כל דברי הערך ואת המסמכים, ביחוד תעודות הזהוי, למסור למשטרה.

התעוררה סכנה, שתעודתי תתגלה כמזויפת

ותוכיח את זהותי. אומללה, אובדת עצות, לא ידעתי מה לעשות. ההצלה היחידה היתה לברוח בהקדם האפשרי. השאלה היתה: לאן?

המוצא היחידי היתה חברתי, לינה בר, אשר יחד עם בנה הקטן גרה במילנובק, לשם העביר אותה אחיה בהתחלת 1942, מזלוצ׳וב.

הם חיו כפולנים, באמצעות תעודות אריות.

חולה מפחד ועצבנית באתי אליהם. לינה אספה אותי וכך חיינו יחד עד ליום הגאולה.

היו אלה חיי דחקות ומחסור. מפעם לפעם קיבלנו סיוע כספי מצומצם מ„הג׳וינט". הסיכון בקבלת כספים אלה היה גדול בשל הסוכנים החשאיים, שהתגנבו לשירות אנשי הקשר, ארבו ליהודים ומסרו אותם למשטרה.

פחד רדף אותנו ביום ובלילה. כל הופעה של גרמני במדים, בקירבת מקום מגורנו, גרמה לחיוורון מות; וכל נקישה בדלת, גרמה להתכווצות הלב ועלפון. היו רגעים בהם חשבנו על עזיבת מילנובק במטרה לחזור לזלוצ׳וב, אל הבונקר. במיוחד נורא ומסוכן היה להפגש עם אוקראינים מזלוצ׳וב, אשר רבים מהם נמצאו בורשה. ואמנם קרה שנפגשתי עם מכרים, אבל למזלי היו אלה פולנים, אנשים הגונים אשר שמחו לראותני בין החיים.

אחד מחברי אחי המנוח, מונדק, שמח מאד והזהיר אותי מפני אחותו, אשר היתה ידועה כ„פולקס־דויטשה". אין בכוחי לתאר את הרגשותי בלכתי אל המשטרה לשם קבלת תעודת זיהוי חדשה, אשר בלעדיה אסורה היתה התנועה ברחובות. הישיבה התמידית בבית היתה בלתי אפשרית, כי עוררה את תשומת לב הסביבה.

חטיפות ברחוב היו תופעות יומיומיות. לא עבר

יום בלי הלשנה על יהודים. „אנשי שומן" סחטו מהקורבנות את הפרוטה האחרונה ואחר כך מסרו אותם לידי ה„גסטפו".

בכוחות אחרונים חכינו לגאולה. השחרור נראה קרוב כל כך! החלה האופנסיבה של הצבא הסובייטי ובעת ובעונה אחת פרץ מרד ורשה. לשוא! הרוסים כבשו את פרגה ונעצרו בצידו המזרחי של הויסלה.

הגרמנים דיכאו בדם ואש את המרד. תושבי ורשה נמלטו בהמוניהם. מילנובק התמלאה פליטים, ביניהם שרידי יהודים. הפחד והרעב התחזקו. התחילו חטיפות לשם העברת גברים ונשים לעבודת פרך בגרמניה.

נפלתי גם אני קורבן לחטיפה אחת והכניסוני למחנה מעבר בפרושקוב. הודות לנדיבותו של רופא פולני לא הוסעתי לגרמניה.

מצבנו הורע מיום ליום. אולם סוף סוף באה הגאולה! הצבא האדום כבש את ורשה, היינו בני חורין! אולם האושר והשמחה לא היו שלמים. הדאגה לשלים המשפחה והגעגועים אליה כרסמו את כל ישותי. במרץ 1945, רעבה ורצוצה עזבתי את ורשה בדרך הביתה.

אחרי שלושה שבועות של טלטולים תפסוני הסובייטים, יחד עם חבורות אוקראינים. במחנה לא רצו להאמין שאני יהודיה החוזרת הביתה. הם חשדו והאשימו אותי בריגול. בנס נמלטתי מגורל העברה לסיביר. סוף סוף הגעתי לזלוצ׳וב — יותר נכון אל „בית הקברות" של זלוצ׳וב־לשעבר.

בין שרידי השואה מצאתי, אחרי שתי שנות פרידה, את משפחתי. כולנו היינו דומים לשלדי בני אדם.

נחום בן מאיר (פסטרנק)

צרור זכרונות מהשואה

ב־22 ביוני שנת 1941, עת התקיף היטלר את רוסיה הסובייטית, הורעשו כל הערים והעיירות שבפו־לין המזרחית, שהיו כפופות לשלטון הסובייטים. עירנו זלוצ׳וב הופצצה אף היא קשות. כתוצאה מהפצצה זו נהרגו כמה עשרות יהודים.

היתה זו „הקדמה" לטבח הגדול שנערך אחר כך ביהודי זלוצ׳וב.

באחד ביולי, בבוקר השכם, פרצו לעיר קלגסי הגרמנים ומיד למחרתו החל הפוגרום הגדול, שנמשך עד שבת, 5 ביולי. בפוגרום איום זה ניספו כחמשת אלפים יהודים, בהם רבים מהפליטים שהגיעו לעירנו ממקומות אחרים.

הייתי בתוך קבוצה של חמשים איש שנלקחו למות ביריה. אנשי ס.ס. הובילו אותנו בדרך אל בית החולים היהודי. מול בית החולים היו ניצבים, בשני טורים, המרצחים כשהם ממתינים לקרבנותיהם. נצטווינו לעבור בין שני הטורים, ובשעת מעשה היו חובטים בנו במקלות ודוקרים בפגיונות ואחר כך שולחו בנו צרורות של כדורי מות. קבוצה קטנה הצליחה להמלט, ואני בתוכה. יחד אתי היו הירש צווארדלינג (חתנו של לייבצ׳י פרס) ועוד שניים שאיני זוכר את שמותיהם. לרגלי ממש נפלו מתבוססים בדמם הרמן שפריך, פייבל כץ ובנו של הירש צווארלינג (וחתנה של בלומה האופה).

בדרך בריחתי ראה אותי הטוחן בוצ׳ארסקי ואספני אל ביתו ללינת לילה, ובבוקר השכם החזירני לביתי. אשתי מיהרה אל כמה משכנינו, שהיו אתנו בידידות, והתחננה שיסתירוני אצלם. כעבור דקות מספר שמעתי דפיקות על הדלת הנעולה וצעקות פראיות מגרונותיהם של גרמנים ואוקראינים. הייתי אחוז אימה ופחד, אך עשתונותי לא נתבלעו. כרעתי תחתי וגלגלתי עצמי אל מתחת למיטה. הדלת נפרצה ברעש והפורעים עלו אל המטבח ומשם אל החדר. בן רגע הפכו והרסו כל אשר היה בבית, קעקעו את ארון הבגדים, השליכו ופיזרו את כלי המיטה, ומעשה נסים — לא גילו אותי. וחיש מהר יצאו כלעומת שבאו.

וככה ניצלתי ממות זו הפעם השניה.

כאשר שככה השתוללותם של הפורעים קראו הגרמנים את כל יהודי זלוצ׳וב, שנשארו בחיים, לעצרת בכיכר השוק הישן. בעצרת זו הוכרז, שכל היהודים, גברים ונשים, מגיל 12 ומעלה, חייבים לענוד על זרועם הימנית סרט לבן עם מגן דוד כחול, וכל מי שיימצא בלי התו הזה, יירה. כמו כן הוכרז, שאסור ליהודים להימצא מחוץ לביתם משעה 7 בערב עד 6 בבוקר. בו במקום נוצר גם היודן־ראט, שבראשו הועמד הד״ר מייבלום. מלבדו היו חברים ביודן־ראט ד״ר מתתיהו גרובר, ד״ר גארבר, ד״ר שאף, האחים זמירר (סוחרי עצים), גונקי ווינשטוק, ליאון צוואר־דלינג ועוד כמה אנשים.

כמה ימים לאחר הפוגרום הייתי עד למחזה של גאויה שלא אשכחנו לעולם. ר׳ משה מארדר התהלך לו ברחוב לתומו, והנה בא לקראתו אנטוניאק, מנהל לשכת המסחר האוקראינית. אנטוניאק עמד, הושיט ידו לר׳ משה ואמר: העודך חי? על כך השיב ר׳ משה מארדר: אין אני יכול לגעת ביד מגואלת בדמם של יהודים. אמר ועבר על פניו של הגוי בלי להסב את ראשו.

כל מי שסובר, כי המיליציה היהודית עשתה רק מה שהוטל עליה מטעם היודן־ראט, אינו אלא טועה.

מנהג היה בידו של מיליציאנט אחד, הממונה על נשים ונערות שנלקחו אל המרחץ. מתפרץ היה אליהן עוד בהיותן ערומות ובמקל שבידו היה מאלצן להתלבש מהר ולצאת, ובחוץ היה מנחית עליהן מכות ומאלצן לשיר.

ומעשה במיליציאנט אחר, שראה יהודים נמלטים ומסתתרים בבונקרים ובתעלות — היה זה ב־2 באפריל, היום בו חוסל גיטו זלוצ׳וב — והחליט לעשות מעשה נועז: קפץ לתעלת ביוב וציוה על היהודים הנמלטים לצאת משם. וכאשר לא נשמעו לו, קרא לעזרה כמה גרמנים ואוקראינים. הגרמנים נפלו על מציאה זו בהתלהבות, אך במקום לקפוץ לתוך התעלה, הטילו לתוכה כמה רמוני יד.

ועתה אספר מעט מקורותי אני.

עם חיסול הגיטו הצלחתי להסתיר את בתי הקטנה רני־רחל בבתי המלאכה שבמחנה (במעונו של סאני אטינגר). יום אחד באו אלי המיליציונרים יענקילי רוטינגר ויעקב ואיציק הלפרין, קראוני הצידה ואמרו לי, כי יודעים הם שהסתרתי את בתי בבתי המלאכה ואין

פתיחת קברי אחים על גבעת המבצר „זאמק", בו הוצאו להורג בימי הנאצים

דעתם נוחה מכך כל עיקר. ברם — הוסיפו מניה וביה — מוכנים הם להסתדר בטרם יודיעו על כך. היה זה רמז מפורש לכופר נפש. חמתי עלתה ודחיתי את הצעתם בשאט נפש. הללו לא השתהו הרבה וגילו את הסוד. מיד בא אלי המפקח על בתי המלאכה ודרש שאוציא תיכף ומיד את בתי. ביקשתי שהות עד חשכה, שאז אלך ואמצא מקום מחבוא אצל אחד הנוצרים מידידי, והוא ניאות לי. לעת ערב ראו אותי המיליצ־יונרים יוצא יחד עם בתי הקטנה אל מחוץ למחנה, ונחה דעתם. כעבור יומים, בשעה 2 אחר חצות הליל, הביא אלי מכרי הנוצרי את בתי חזרה. מיהרתי ומצאתי למענה מקום בטוח יותר, וזה היה בביתו של אחד מידידי אשר בדזווניץ.

ביום ו', כ' תמוז, 23 יולי 1943, חיסלו הגרמנים, בעזרתם של אוקראינים ואנשי וולוסוב, את כל מחנות העבודה שהיו בסביבותינו, למן ויניקי ועד טרנופול, ויחד אתם חוסלו כל בתי המלאכה. כמאה יהודים, ואני בתוכם, הועברו למחנה יאנובר אשר בלבוב, ואילו שאר היהודים, כשש מאות איש, שנמצאו באותה תקופה במחנה זלוצ'וב, הובאו ליערות ווכטארוב ושם הומתו ביריות.

במחנה לאצקי היו אז כאלף יהודים, במחנה פליהול — כשש מאות יהודים, במחנה סאסוב — 300 יהודים. במחנה לאצקי היו יהודים מזלוצ'וב, מלבוב, מסטינ־סלאבוב, מז'וליב, וגם מהונגריה.

במקום מוצנע שבכלי היתה שמורה לי מנת רעל. כל אלה ששרדו לאחר חיסול הגיטו ידעו אל נכון, כי לא לאורך ימים ישאירו אותנו הגרמנים בחיים, וביחוד לאחר שהחלו מגיעות שמועות על תבוסת הפולשים בכל החזיתות ועל הנסיגה המבוהלת. מלכת־חילה גמרתי אומר בלבי לא להניח להם למרצחים

להמיתני, ואך ארגיש כי קצי קרוב, אקדים ואתאבד. לא יחידי הייתי בהחלטה נחושה זו. נמצאו רבים שצרפו מעשה למחשבה. היתה זו דווקא קבוצה של נשים — ואשתי בתוכן — שבליל חיסול המחנות שמו קץ לחייהן במנות הרעל שהיו שמורות אתן.

איני יודע כיצד ובאיזה כוח סתרים, אך חפץ הקיום שבי היה עז מאד ולא הרפה ממני. ביאנובר התחלתי לתכנן לי תכנית־בריחה. מטרתי האחת והי־חידה היתה להגיע לדזווניץ ולראות את בתי הקטנה, שאך זה מלאו לה תשע שנים.

בלכתי לעבודה פגשתי במכר אחד, קונדוקטור ברכבת. בצהרים היו אנשי הס.ס. נוסעים אל המחנה לאכול ארוחת הצהרים. אנשי וולוסוב שהיו שומרים עלינו בשעת העבודה, היו נפנים אף הם אותה שעה למקום מן המקומות לסעודת צהרים. נדברתי עם הקונדוקטור שיבוא אלי בשעה 1—2, בזמן העדרם של השוטרים והנוגשים, ותמורת ארבעת אלפים זהובים יסייע בידי לבצע התכנית שהתויתי לי. האיש בא במועד הקבוע — היה זה ב־27 באוקטובר 1943 — ולקחני לביתו. למחרת בבוקר השכם הלבישני מדי קונדוקטור ושנינו נסענו ברכבת מתחנת פודזאמצ'ו עד קניאז'שי. מקניאזשי המשכנו דרכנו ברגל עד ליערות שבתחום הדזווניץ. החזרתי לאיש את מדי הקונדוקטור ובהוסיפי לו כדי השלמת הסכום הנקוב, נפרדנו בשלום.

לפי סימנים שהיו חרותים בזכרוני שמתי פעמי לעבר הדזווניץ, אל ביתו של מארצ'ין קושאק, מקום משכנה של בתי.

עם שהייתי מפסיע כמעט בבטחה בעבי היער, ניצבו פתאום לקראתי שלושה גרמנים כשהם מכוונים לעברי תת מקלע וצווחים : יודה, האלט ! ידים למעלה ! כהרף עין נצנצה בי המחשבה שאסור לי להראות

נבוך ונבהל וכך, בתנועה אדישה ביותר עניתי בניב פולני מובהק: אני פולני. נצטויתי ללכת אתם, אך עשיתי עצמי כאילו איני שומע לשונם. הם נפנו לאחוריהם וקראו לתת־קצין: תפסנו יודה. התקרב התת־קצין ופנה אלי, אך לא בחומרה כזו של החיילים: אתה, יודה, הגד את האמת. הסברתי לו שאני פולני והולך לעבודה. ושלפתי מאמתחתי כלי עבודה, פטיש, מקצועה, מטר... פתאום קרא אחד החיילים: לדעתי יש להביאו לפני ההויפטמן. על כך השיב לו התת־קצין: למה? אין צורך, עיניך הרואות שאינו יהודי. יהודי, שומע גרמנית, וזה אינו שומע ואינו יודע כלום. אינו אלא פולני מטומטם. ואלי פנה וקרא: — לך, אומרים לך, לך לעזאזל, פולני ארור, מארש!... לך־לך! ובפעם הבאה דוקומנטים, בנת? נשארתי עומד תחתי תוהה ובוהה. תפשני התת־קצין בכתפי וטלטלני. הם הסתלקו, ואף אני נשאתי רגלי והמשכתי בדרכי.

פתאום הבחנתי בצל אדם מתקרב ובא — היערן. שוב ראיתי את עצמי בסכנה, אפשר גדולה הרבה מזו של הגרמנים, כי אם אין האיש אחד ממכרי (ואפילו הידידים והמכרים, לא כולם היו פיהם ולבם שווים), ודאי שלא יהסס וימהר למסור אותי למרצחים. יתכן, שהוא עצמו יעשה בי מעשה ויחסלני, על מנת לקבל פרס...

משראני היערן מקרוב — הכירני. אכן, מכר משכבר. הזמינני לביתו ללינת לילה, ולמחרתו בערב ליווני והורני את הדרך לביתו של מארצ׳ין. עברתי את הדרך בשלום ונגשתי אל מארצ׳ין ומצאתי שם את בתי בריאה ושלמה.

ביערות העוטרים את הדזווניץ מצאו מחסה קבוצות לא מעטות של יהודים מזלוצ׳וב, מסאסוב, מפידקאמין, מברודי ומלבוב. עם רדת הלילה היו יהודים אלה מגיחים ממחבואיהם ובאים אל הכפר כדי לבקש מאת האכרים מעט אוכל, להחיות את נפשם. בעצתו ובסיועו של מארצ׳ין נספחתי אף אני אל אחת הקבוצות הללו. פעם או פעמיים בשבוע הייתי בא אל ביתו של מיטיבי ומצטייד שם במעט מצרכים. בבונקר הקטן שהתקנתי לעצמי ביער הייתי קולה לי מעט תפוחי אדמה ומרתיח לי מים, ולעת צהרים הייתי סועד את לבי בתבשיל ובפרוסת הלחם, מתת ידו של מארצ׳ין.

בתי היתה מוחזקת בבתי אנשי הכפר כילדה נוצריה, בת משפחתו של מארצ׳ין, והיא נקראה בשם אורקה קוזשאק. בכל יום א׳ היתה הולכת יחד עם משפחת קוזשאק אל בית היראה, ובכל בוקר וערב

היתה אורקה מצטלבת ואומרת את תפילתה. בבואי נמסר לי, כי עושה הקלחות, יענקילי ריטוומטאסוב, סיפר בביתו של הואלטיס (זקן הכפר), שאביה של אורקה הגיע והוא שרוי יחד עם הפליטים ביער. אשה אחת, ששהתה אותה שעה בביתו של הואלטיס, שמעה זאת ותהתה: אביה של אורקה ביער? הרי נוצרי כשר הוא ויכול לחיות עמנו באורח חפשי! על כך השיב עושה הקלחות, כי אביה של אורקה הוא יהודי והילדה לא אורקה שמה, אלא רני־רחל. אף הוסיף ואמר כי אביה של רני נמלט ממחנה ביאנובר. בקיצור — אותו יענקילי סיפר הכל בכל.

ואותה שכנה, ששמעה סיפורו של עושה הקלחות, לא ישבה בחיבוק ידים. למחרת הריצה אגרת אל פלוגת הגרמנים המשוטטים ביערות — כנראה, אותם גרמנים שנתקלתי בהם ביער — וסיפרה כי בביתו של קוזשאק נמצאת ילדה יהודיה. בו ביום הופיעו חיילים בביתו של מארצ׳ין על מנת לתפוש את הילדה ולהמיתה. מעשה נסים — רני לא היתה אותה שעה בבית. במקרה נמצאה בביתה של מרת ברוניה, אמו של קוזשאק, שהתגוררה בקצהו השני של הכפר.

מובן מאליו שאי אפשר היה עוד להשאיר את הילדה בכפר. מיהרתי לקחת את בתי אל היער.

ב־23 בדצמבר 1943 הופיעה בסביבה מיליציה אוקראינית וערכה מצוד על שוכני היערות. בעת הרדיפה והבריחה בעבי היער פגע כדור בידי הימנית, אך הודות לעזרה הראשונה שקבלתי מידיהם של הפרטיזנים א. ל. (ארמיה לודובה — שבניגוד למחנה הפרטיזני אחר, א. ק. — ארמיה קראיובה — התיחס יפה לפליטים היהודים) יצאתי מכלל סכנה. הפרטיזנים האלה הגיחו ממחבואיהם חיש כבזק ופתחו באש חזקה על אנשי המיליציה. האוקראינים שראו עצמם מוקפים ונתונים בתוך קלחת של אש, נסוגו ועזבו את היער.

מורדף ופצוע, קרוע ויחף הייתי מתלבט בנדודים יומם ולילה כדי להציל את בתי יחידתי. לא אחת קצתי בחיי כי לא יכולתי עוד לראות ביסוריה של הילדה, יסורי רעב ואימים. השלג היה המזון החיוני היחידי שלנו. אל הכפר שוב לא יכולנו לבוא. שכן, בהיוודע לגרמנים שכמה מן הכפריים נתנו מחסה לפליטים יהודים, הסתערו בחמת זעם על כל הכפרים שבסביבה והעלום באש, על אנשיהם ובהמתם. ובתוך היערות שוב לא היה מקום שאפשר לשהות בו זמן רב לבטח כי מכל עבר ארבו לנו חיות הטרף בדמות

גרמנים ואוקראינים. איש מאתנו לא השלה עוד את עצמו, כי ישאר בחיים.

המצב הזה נמשך עד אפריל 1944.

ב־23 באפריל הופיעו ביער פרטיזנים מגדודו של הגנרל קולפאק. במצאם אותנו, כמה עשרות גברים ונשים וילדים, אחווי אימים, מדוכדכים ומזי רעב, הם אספו אותנו והעבירונו את קווי החזית והביאונו עד לפודקאמין, שהיתה כבר כבושה בידי הרוסים. משם הועברנו לפוצ׳אייב, ומפוצ׳אייב הגענו לקרמנוץ.

כאן החלה פרשה חדשה של נדודים, אך חפשים היינו מפחד מות.

נדדתי עם בתי מקרמנוץ לזלוצ׳וב, ומזלוצ׳וב ללבוב ומשם ללובלין, עד שהגענו בסוף לשלזיה התחתית, שם נשארנו עד שנת 1948. לאחר מכן נסענו לפאריז ומשם לישראל והשתקענו בעכו. בעיר זו זכיתי לגדל את בתי רני־רחל, עד שנישאה לאיש וזיכתה אותי בשתי נכדות.

יוזף מאייר

הצלת משפחות בטיש ואלטמן

מר יוזף מאייר, גרמני, שהיה ממונה על המחלקה לאספקה וחקלאות בזמן הכיבוש הנאצי, עשה רבות למען יהודי זלוצ׳וב. אחרי המלחמה ביקר בישראל והתכבד בתואר „חסיד אומות העולם״ מטעם מוסדות „יד ושם״.

★

בזמן המלחמה נתמניתי, מטעם ממשלת „הגנרל־גוברנמנט״ בפולין, — לממונה על המחלקה לאספקה וחקלאות. בנובמבר 1941 הגעתי לזלוצ׳וב בגליציה, שהיתה מקום מושבו של השלטון המחוזי.

תפקידי היה — ריכוז התוצרת החקלאית והלו־קתה, כמו־כן הפיקוח על כל מיני מפעלים הקשורים באספקה בכלל. בזלוצ׳וב שכרתי לי חדר בביתו של כומר אוקראיני. לאחר שבועות מרובים העמיד השלטון לרשותי דירה קטנה, כך שהיה באפשרותי להביא אלי, זמנית, את משפחתי מן ה„רייך״. טרם חלפו שבועות מספר וכבר ביקשו את קירבתי באי־כוח מחוגים יהודיים ופולניים, וקודם כל מן האינט־ליגנציה, במידה שכאלה היו קיימים עדיין. מהר מאד הם גילו שאני עשוי מעור אחר לגמרי מאשר יתר הגרמנים, ושמבחינה פוליטית הנני בעל דעה ברורה למדי. במיוחד התקרב אלי ד״ר אלטמן, שהיה בא אלי תכופות בכל מיני בקשות ומשאלות. במידה שהדבר היה לאל ידי, מובן שעזרתי. בהתחשב בתנאים הקיימים, נאלצתי ברוב המקרים לנקוט אמצעי זהירות קפדניים ביותר, כי גם בזלוצ׳וב היו אנשי הגסטפו שולטים בכיפה ועוד לפני המלחמה הם הוקיעו אותי.

היה זה ד״ר אלטמן אשר המליץ לפני על יוסף בטיש כבן בית מועיל ונאמן.

הואיל ובינואר 1942 הבאתי את משפחתי, הייתי אסיר תודה על עזרה זו. בטיש, שהיה אז כבן 28, התגלה כבעל אופי הגון, נוח וישר, ויכולתי בלב שלם וללא היסוס להפקיד בידיו את בנותי, בגיל 9 ו־11. התפתח בינינו יחס העלול להיווצר אך ורק במסגרת משפחתית בריאה. בטיש, פנקסן לפי מק־צועו, הרגיש את עצמו בתוכנו בטוב ובבטחה, מפני שידע שהוא שרוי בקרב משפחה גרמנית המבינה לרוחו.

בנותי התקשרו אליו ועדיין קשורות כיום ל„יוסף שלהן״, היושב בדנוור, קולורדו — ארצות הברית. לכן קשה מאד היתה הפרידה למשפחה, כאשר בטיש, בתור יהודי, לא יכול להישאר אצלנו ונאלץ בקיץ 1943 לעזוב אותנו על מנת לרדת למחתרת.

עודני זוכר איך טיכסנו יחד כל מיני עצות חתרניות וביחוד איך הצלחנו לקיים קשר. הבטחנו איש לרעהו שאם נזכה להישאר בחיים אחרי המל־חמה ומפלתו של ה„רייך״ השלישי, נפגש. ובהתאם לכך, הצטייד בטיש במען שלי, ולמעשה השתמש

קבוצת ניצולי השואה עם מיטיבם יוזף מאיר, חסיד אומות העולם

יוסף־מאייר חסיד אומות העולם מזלוצ׳וב

בו — לאחר מכן, כאשר בשנת 1946 נתן מאוסטריה אות חיים ראשון.

לבנותי, שחונכו ברוח נוצרית־קתולית, היה זר כל הלך הרוח הנאצי. אפילו הלימודים בבית הספר לא הצליחו לשכנע אותן. אף מורה בבית הספר לא יכול היה לשנות דבר.

מאידך, הן היו אינטליגנטיות למדי שלא לעורר בבית הספר צל של חשד. לאור הלך־רוח זה יש להבין למה ומדוע ראו בנותי בבטיש — לא את היהודי, כי אם האדם — יוסף, אשר מצידו הוא — הגן עליהן כלפי־חוץ, ואשר הן — היו ידידותיו הנאמנות ומליצות היושר שלו כלפי פנים.

ביולי 1942 החלו בזלוצ׳וב „האקציות היהודיות". ב־2 באפריל 1943 בוצעה „אקציה" כזו אצלנו. בימים מסוכנים לא חזר בטיש, כמנהגו מדי יום ביומו, לביתו הוא אלא נשאר אצלנו ולן במטבח.

בשעת „האקציות", שבוצעו לעיתים קרובות ובמפתיע, מצאו משפחות יהודיות מרובות מקום מקלט בדירתי. במקרה של בקור־בית על ידי חברי, או סתם גרמנים, התחבאו בני חסותנו במרתף ובחדרים הסמוכים, ובנותי דאגו במיוחד ל„יוסף שלהן".

ביולי 1943 הגיעו הדברים עד לידי כך, שזלוצ׳וב הוכרזה ל„יודנריין". פרושו של דבר, שכל אחד היה רשאי, במקרה שפגש ביהודי, לירות בו במקום. לאמיתו של דבר, ארעו תקריות מעין אלה. שומה היה עלינו לדאוג להצלתם של בני חסותנו. מאידך, בטוחים היינו, שעם התקרבותה של החזית, תגיע השעה בה תהא משפחתי נאלצת לחזור ל„רייך" וכמו

כן יהיה על השלטון האזרחי לפנות את המקום.

היה אם כן מן הצורך למצוא דרך למען בני־חסותנו, שתהיה בטוחה מכל הבחינות, הן בתקופת המעבר והן בהתקרב החזית. החלטנו לחפש את ההצלה בכפר. יוסף בטיש ואשתו מצאו מקום אצל אחד האכרים, על יד רמידוביצה, 10 ק"מ דרומית לזלוצ׳וב.

יוסף בטיש ואשתו השתכנו במחסן של תפוחי אדמה, במרחק של 30 מטרים מבית האכר, ובמשך תקופת הזמן, מיולי 1943 ועד פלישת הצבא הרוסי ביולי 1944, היו שרויים בתנאים הקשים ביותר.

מובן מאליו, שהמשכנו לעמוד בקשר הדוק, תוך נקיטת זהירות חמורה, בעל־פה ובאמצעות האכר עצמו. הלז היה מוסר לי דו"ח על בטיש ומקבל ממני בשבילו מזון ותרופות. במחצית מרץ 1944 פיניתי יחד עם השלטון האזרחי את זלוצ׳וב, לאחר שהנשים והילדים הגרמנים חזרו בינואר 1944 ל„רייך". מעתה והלאה נותר בטיש ללא עזרה וזו היתה בשבילו התקופה הקשה ביותר. לפני הפנוי שלחתי לבטיש ואשתו כל מיני מצרכים, אחר כך חזרתי לקרקוב והקשר בינינו ניתק.

היה זה רק בשנת 1946 כשהודיע לי בטיש מבאד גסטיין, שהוא ניצל.

ברצון רב הייתי מכניס את בטיש ואשתו, — למודי הסבל, שבריאותם נפגעה קשות, ועוד כיום אינם בקו הבריאות, — לתוך משפחתי — אשר ללא ספק היתה אוירה יותר נוחה להם ולבריאותם, מאשר באד גסטיין — בנכר.

אולם תקנות שלטונות הכיבוש היו מגוחכות למדי, ולא התירו, על אף מאמצי הגדולים, כל קשר עם אוסטריה.

לפני שהיגרו בטיש ואשתו לארצות הברית, עלה בידנו להפגש פעמיים ובדרך בלתי ליגאלית, בקירבת ברכטסגדן.

מקרה הצלה שני מידי הנוגש עלה בידי עם משפחת אלטמן. ד"ר אלטמן, עורך דין, חי עם משפחתו — אשה, נער בן 10 וגיסו — בזלוצ׳וב. ד"ר אלטמן היה נכנס ויוצא תכופות לביתי, בלי שהיפנה תשומת לב. מפיו נודע לי על כל המתרחש בעיר, ואני מסרתי לו מתי לצפות לאקציות יהודיות, במידה שיכולתי לנחש למפרע. כאשר נעשה מצב האוכלוסיה היהודית, במאי 1943, חמור ביותר, ואפשר היה לצפות להשמדתה המוחלטת, ביקשנו למצוא דרך להצלה. שעות ארוכות ישבנו ועיינו בכל מיני

דרכים אפשריות ובלתי אפשריות. קודם כל היה עלינו להביא את אשתו של ד״ר אלטמן למקום מבטחים. כאשה, עלולה היתה להקשות על המצב, שהיה חמור ביותר בלאו הכי. מבחינה מסוימת, סידורה של גב׳ אלטמן לא היה בעיה קשה ביותר, הואיל והיא לא היתה טפוס יהוד מובהק, ובשערותה הבלונדיות יכולה היתה, בסביבה בה לא הכירו אותה, להופיע בתור ארית. והנה ב־29 במאי 1943 הסיע הנהג הפולני שלי, במכונית השרד, את הגב׳ אלטמן ועוד יהודיה אחת, ללמברג, המרוחקת כ־80 ק״מ.

כידוע, אסורה היתה על היהודים הנסיעה ברכבת. ונוסף לכך, הגב׳ אלטמן היתה אישיות ידועה והיו מכירים אותה מיד בתחנת הרכבת בזלוצ׳וב. מאידך, לא היתה לנו דרך אחרת, ונאלצנו להסתכן בנסיעה במכונית השרד שלי.

מלמברג נסעה הגב׳ אלטמן בתור ארית, מצוידת בדרכון מזויף, לוורשה והסתדרה שם. במידה מסויימת הגיעה גב׳ אלטמן למקום מבטחים.

ד״ר אלטמן החליט גם הוא, לאחר עיון ושיקול דעת קפדני ביותר, להכנס למשא ומתן עם אכר פולני מהימן — תושב ילחוביצה, במרחק 2—3 ק״מ מזלוצ׳וב. הוסכם, שהאכר הנ״ל יקבל מטעם המשרד שלי רשיון לפתיחת מזנון, בהסתמך על כך, שהמשק שלו מתאים וחולש על צומת דרכים עם תחבורה מסועפת.

בעל המזנון קיבל אוטומטית, מדי חודש בחודשו, לפי תקן קבוע מראש, מצרכי מזון, מהם נהנו, כמובן, ד״ר אלטמן ובני ביתו, וכמו כן גם האכר, שבא על שכרו בעד עזרתו והקרבתו. את הרשיון הרשמי להקמת המזנון הענקתי מתוך מחשבה, שאם יעבירו אותי מזלוצ׳וב למקום אחר, יהיו ד״ר אלטמן ובני ביתו מובטחים במצרכי מזון.

ב־14 ליולי 1943 ביקר ד״ר אלטמן כפעם האחרונה בדירתי. הואיל ובאותו ערב הוא התעכב אצלי לאחר שעת העוצר, ליוויתי אותו לביתו. הפרידה לא היתה קלה לשנינו.

העובדה, שדאגנו לרגע המתאים ביותר להעלמו של ד״ר אלטמן, הוכחה באמצעות האקציות הקיצוניות, אשר בוצעו באכזריות אחרי ה־26 ליוני. לבסוף, ב־22 ליולי, התאזרו שרידי היהודים בזלוצ׳וב בכוח והשיבו במטר יריות. חלק מהם התבצר תחת גג בית העיריה וגגות הבתים הסמוכים.

ב־27 וב־28 ליולי 1943 החריפו היריות עד כדי

כך, שגם המשטרה הגרמנית סבלה אבידות. ב־29 ליולי פסקו היריות לחלוטין.

בינתיים הגיעוני מכתבים מד״ר אלטמן, ללא חתימה, על ידי האכר הפולני שלו. בין היתר ביקש אותי ד״ר אלטמן לשלוח לו אלכוהול. שלחתי לו בקבוקים אחדים — בהם השתמש לא לשתיה, כי אם לצרכי היגיינה ורפואה, וכפי שאספר להלן, הפיקו מהם — הוא ובני ביתו, תועלת בלתי רגילה.

לצערי, לא יכולתי לשמור את מכתביו, מפני שגם אני לא הייתי בטוח מפני הגסטפו, והשמדתי אותם. פעמים רבות ביקשני ד״ר אלטמן לבקר במקום מחבואו. הואיל ומשימה זו היתה הרת סכנות, הססתי בתחילה. רק לאחר הפצרות מרובות הבטחתי לבקר אותו ביום הראשון בשבוע, שחל ב־8 לאוגוסט 1943.

הודעתי שאבוא אליו בבוקר, עת כל בני משפחת האכר הפולני יהיו בכנסיה. נסעתי ללא כל ליווי וללא נהג, במכונית השרד שלי.

בהגיעי, עצרתי את המכונית לפני הבית בו היה המזנון הנזכר לעיל, הרמתי את מכסה המוטור והתחלתי להתעסק באביזר הקירור של המכונית, כדי לעורר את הרושם כאילו זקוק אני למים.

נכנסתי לבית בו ציפה האכר לבואי. הוא ברך אותי בלחש והכניסני ללא כל טקס לחדר ובקשני לשבת. מיד הוא נעלם והשאיר אותי לבדי. תוך מתיחות נפשית עשיתי את אזני כאפרכסת, אך לא קלטתי בכל הבית אף הגה קל.

מלא ציפיה לקראת העומד להתרחש, נפתחה הדלת, לאחר שעה קלה, וד״ר אלטמן הופיע, עטוף בגד שינה ונעול נעלי בית. נדהמתי למראהו של ד״ר אלטמן. כאשר התקרב אלי והושיט לי את ידו, עניתי לו בברכה דומה. לאחר שיחה קלה ביקשני ד״ר אלטמן לרדת אתו, כדי שאראה במו עיני את מקום המחבוא ואעמוד על התנאים בהם הוא, גיסו והנער בן ה־10, שרויים. הוא הלך לפני וירדנו במדרגות עץ צרות. הוא פתח דלת ונכנסנו לרפת בה רבצו שלוש פרות.

הרפת היתה בגודל של 6 על 4 מטרים. ד״ר אלטמן הראה לי, תחת האבוס ברפת, חור בגודל של 30/40 ס״מ, שהוביל למקום בגודל של 3—4 מטרים מרובעים ובגובה של מטר וחצי, בו אי אפשר היה לעמוד בקומה זקופה, מלא אויר דחוס וללא קרן אור. במקום זה נאלצו, עד התרחק החזית, להחזיק מעמד. ברפת, הראה לי ד״ר אלטמן אבן, בה היה

האכר סותם בשעת סכנה את החור. במקום מחבוא זה השתמשו רק בשמיכות — לישיבה ושכיבה בלבד. כמו־כן היה פה עביט לעשיית הצרכים, עליו הונח קרש קטן, כאשר האכר היה מושיט דרך החור את האוכל. רק בחצות יכלו שוכני המחבוא לצאת, לנ־שום קצת את אויר הרפת. ובמקרה הטוב ביותר, לנשום אויר צח בחצר. אולם גם פה היה צורך בנקיטת זהירות מקסימאלית. וכך הסתברה לי ידי־שתו לאלכוהול, לשם רחיצה, לשם היגינה מינימ־לית. האכר היה מהימן ולא הרשה לבני ביתו להת־קרב לרפת, כדי למנוע אפשרות כלשהי של גילוי. את האבן נהג להחזיר לחור בקפדנות חמורה לאחר שד"ר אלטמן היה עובר דרכו.

פרידתי מד"ר אלטמן, אשר ראיתיו בפעם האח־רונה, היתה נרגשת מאד. קשה היה לי לתפוס כיצד מסוגלים בני אדם לרקוב בתנאים אלה. דבר זה אפשרי, כנראה, כאשר בני אדם הם בעלי בטחון ומלאי תקווה עזה בהצלה.

למותר להגיד שחוויה זו השפיעה עלי עד כדי זעזוע נפשי עמוק ובמיוחד כאשר אסור היה לי להפגין במשהו כנגד הסביבה שלי.

✶

מפי מר בטיש, אתו נפגשתי ב־1946 ובפעם השניה ב־1947, על הגבול הבוארי־אוסטרי, נודע לי שד"ר אלטמן נשאר בחיים וחי במזרח. טרם מצאתי אליו קשר. אולי יעזרו שורות אלו לסלול את הדרך לקראת מתן אות חיים.

תאור המאורעות האלה מבוסס בחלקו על זכ־רונותי האישיים, אשר על אף מרחק הזמן, לא

טושטשו ונשתמרו בבהירות יתרה. מובן מאליו, שחוויות מעין אלו הן חד פעמיות ולכן חקוקות הן היטב בזכרון.

מלבד זה השתמשתי ביומן שלי, וביחוד בתא־ריכים, כנקודות אחיזה חשובות. אף על פי שנהלתי בזמן המלחמה את היומן ברציפות, לא היה באפש־רותי, מטעמים ברורים למדי, לציין מן המאורעית אלא ראשי פרקים בלבד. ואף על פי כן שמשו ציוני דברים אלה בבחינת כרוניקה מהימנה ביותר.

לבסוף, נתבעת תשובה לשאלה: מה היו הטע־מים אשר הניעו אותנו להסתכן — אותי ומשפחתי — להושיט יד לאנשים נגועי גורל?

עוד בתקופה שלפני המלחמה, בהיותי במולדת, הייתי לא פעם מזדעזע בגלל אי־הצדק בשטחים רבים, וכוח הכפיה הגס של האידאולוגיה הנאציונלסוציא־ליסטית. במידה שראיתי יותר את האכזריות של הס.ס. והאדמיניסטרציה האזרחית, בה במידה גברה בי השאיפה להושיט יד לסובלים ולנרדפים.

על אף נצחונותיו הגדולים של היטלר, משוכנע הייתי שלא יאחר היום לבוא, בו ינחל הצדק, נצחון על העוול. במסירותי האישית לנרדפים, סבור הייתי שאעניק למולדתי את השרות הטוב ביותר. שומה על העולם הגדול לדעת, שהיתה קיימת גם גרמניה אחרת. ועוד דבר, פעלתי לפי צו המצפון הדתי שלי. ואם שורות אלו יתרמו לכך, שיגלידו הפצעים, שאנו גרמנו, ובראש וראשונה לעם היהודי, יהיה לי סיפוק נפשי גדול, ואשמח שבמעשי זרעתי גרעין קטן להנבטת ההבנה ההדדית.

יוזף מאייר

ארגון נשים על־שם אופל לאה

יחיאל אימבר

שיר מספד על חורבן זלוצ׳וב

אבך על הכחש וחטאת קדם,
על אח לעבד אחים מכרו,
איכה לא אבכה ואחים לאלפים
ביד זדים למות הוסגרו.

אבך על האלף, ועל האחד,
על העם הדווי מני קדם ואז,
איכה לא אבכה וגופו יוקד דם,
בניו למוקד ועמלו לבז.

אבך על האם ועל האב המעונים,
על מר גורלם בחלקם נפל.
איכה לא אבכה ובעיניהם חזו,
בתם מחוללת ובנם חלל.

אבך על התינוק נגזל משדי־אמו,
ועל העולל רוטש אלי־קיר,
איכה לא אבכה והעם האכזר,
השמיד, הכרית עד שריד לא ישאיר.

אבך על העיר, קהלה מפוארת,
בנוה דורות בנה והאדיר,
איכה לא אבכה והדממה זועקת:
„איכה ישבה בדד העיר".

אבך על שועיה ועל דלת העם
ועל דבריה, רועי הדור.
איכה לא אבכה וחיים נקברו,
עוד לבם דופק וכסום הבור.

אבך על הנוער ששאף לגאולה,
אבך על הדור שנכסף לדרור,
איכה לא אבכה וגדול הוא השבר,
אנוש הפצע, אין תרופה ומזור.

אאור את העם, עם הפשע,
אאור את עוזריו, אמונים עלי רצח.
תקולל אדמתם מתת להם יבול,
תקולל ותשם לנצח.

4.8.59

פרק ג׳

הפעילות החברתית בין יהודי זלוצ׳וב

דוד אימבר

רבני זלוצ׳וב וצדיקיה

לפי המסורת, כיהנו ברבנות בזלוצ׳וב גדולי ישראל ועמודי התורה, ביניהם ר׳ אלעזר רוקח, ז״ל, מחבר ספר „מעשי רוקח״, שנתקבל אחר כך לרבה של אמשטרדם והמכונה על שמה, ר׳ אלעזר אמשטרדמר.

ר׳ מיכל מזלוצ׳וב

ר׳ יחיאל מיכל נולד בברודי בשנת ה׳תפ״ו, לאביו ר׳ יצחק מדרוהוביץ (ר׳ איציקל דרוביצר), ונפטר ביאמפולי, בשבת, כ״ה אלול תקמ״ו.

לפי המסורת החסידית נפטר בסעודה השלישית, בישבו ביחד עם מעריציו — חסידיו, בשעת הדביקות, שכרגיל היתה באמצע הסעודה. ניסו לעוררו ולא יכלו.

בבחרותו, זכה ר׳ מיכל לשמוע תורה מפי הבעש״ט. האגדה מספרת: הבעש״ט הפציר בר׳ מיכל לקבל משרת רבנות, אבל הוא לא רצה בשום פנים ואופן. גער בו הבעש״ט ואמר: אם לא תשמע לדברי, דע לך, כי איבדת עולמך הזה והבא. בכל זאת המשיך ר׳ מיכל לסרב. אמר אחר כך הבעש״ט בשמחה: ברוך אתה לד׳ וברוך טעמך, כי לנסותך באתי, לדעת את אשר בלבך.

אחרי פטירתו של הבעש״ט נסע ר׳ מיכל למיז־ריטש והיה לתלמידו של ר׳ דב בער המגיד הגדול ממיזוריטש, זצ״ל. בברודי התפלל ר׳ מיכל במנין המיוחד של החסידים (חסידים שטיבל), אשר בו הותר להתפלל בנוסח ספרד, מתוך סידור האר״י זצ״ל.

בשנת תקמ״א, אחרי החרם השני על החסידים, ראה ר׳ מיכל כיצד שורפים את הספר „תולדות יעקב יוסף״ של הרב מפולנאה. ר׳ מיכל עצמו סבל גם הוא מרדיפות. חברו, ר׳ פנחס הורוביץ, ביקש שלא יצערו אותו ולא יבטלו אותו מעבודתו, כי כל כונותיו לשם שמים.

ר׳ מיכל נתקבל למגיד בזלוצ׳וב, ובסוף ימיו, ביאמפולי, בפודוליה, ושם נפטר. הוא נמנה על סוג הצדיקים שהורו את דרכי החסידות ועמדו בראש התנועה הדתית החדשה. חיבורים לא הניח אחריו. אולם הדברים שהשמיע בדרשותיו נדפסו באחד הס־פרים היסודיים של החסידות, בקובץ „ליקוטי יקרים״.

על השער הוא מכונה, מגיד מישרים מק״ק יאמפולי. בדברי ר׳ מיכל מוצאים אנו משהו מן החריפות הפולמוסית של חברו, ר׳ יעקב יוסף הכהן, מחבר „תולדות יעקב יוסף״.

ראש שושלת

ר׳ מיכל היה ראש לשושלת אדמו״רים בגליציה ואוקראינה. החסידים אמרו, כי חמשת בניו, ר׳ יוסף, ר׳ מרדכי, ר׳ יצחק, ר׳ משה ור׳ וואלף, מכוונים כנגד חמישה חומשי תורה. ר׳ וואלף מזברז היה המפורסם מכולם. הוא הצטין בקדושה מסוג מיוחד, שנבעה ממקור של שלימות מוסרית. בעל „סדר הדורות החדש״, שחי בתקופתו, כותב עליו: אין לשער את תמימותו וקדושתו ואת אהבתו את הבריות. פעם התקוטטה אשתו עם המשרתת שלה והחליטה ללכת לבית דין, כדי לתבוע דמי נזק בעד כל מה שזו שברה. לבש ר׳ וואלף את בגדיו ויצא גם הוא לבית דין. מכיון שכך, סברה הרבנית, שבעלה הולך לטעון טענתה בפני הדיינים ואמרה לו: למה לך להשפיל כבודך בתביעת ממון? אלך לבדי. השיב לה הצדיק: לא בגללך אני הולך, אלא כדי לטעון בעד המשרתת. יתומה היא ומצווה לעמוד לימינה, שנאמר — „אם אמאס משפט עבדי״.

ועוד מספרים: פעם ישבו לפניו אנשי שלומו בסעודה שלישית של שבת. והנה נכנס איש וישב לשולחן. נטל צנון וחתך אותו לחתיכות ואכל בקול רעש גדול. גערו בו החסידים, שנהגו לשבת במורא ודממה, ואמרו: רעבתן, מדוע אתה מבלבל את מחשבותיו של רבנו הקדוש? נתביש האיש מאד. הרגיש הצדיק בצערו ואמר: חשקה נפשי לאכול צנון. הגישו לי ואוכל.

ר׳ וואלף מזברז היה מפורסם גם בענוונותו. פעם אחת נסע בעגלה לסעודת ברית מילה, שערך אחד מחסידיו. הימים היו ימי חורף והקור גדול. באמצע הסעודה נזכר ר׳ וואלף, שהעגלון נשאר בחוץ, לשמור על הסוסים. יצא בחשאי ואמר לעגלון: לך נא אל הבית והתחמם מעט ואני אשמור על הסוסים. הרגישו המסובים בהעדרו של ר׳ וואלף ויצאו לחפשו. מצאוהו עומד אצל הסוסים ורועד מקור.

ר׳ משולם פיבוש העלער מזברז

ר׳ פיבוש, בן ר׳ אהרון משה, היה תלמידו של ר׳ מיכל מזלוצ׳וב. בימי נעוריו זכה לראות את פני המגיד הגדול, ר׳ דב בער ממיזריטש, אבל את תורתו קיבל מר׳ מיכל. השתתף בחיבור הקובץ הגדול „ליקוטי יקרים״, שהובאו בו דברי הבעש״ט, המגיד ר׳ דב בער ממיזריטש, ר׳ מענדיל מפרומישלאן ור׳ מיכל מזלוצ׳וב.

ר׳ משולם פיבוש העלער נפטר בכ׳ כסלו תקנ״ה, בזברז.

ר׳ מרדכי מניזכוז ז״ל

תלמידו השני של ר׳ מיכל מזלוצ׳וב היה ר׳ מרדכי מניזכוז. נולד בשנת תק״ב לאביו ר׳ דב בער, ספרא של ארבע ארצות. ר׳ מרדכי נתברך בשלושה בנים: ר׳ יוסף, ר׳ יעקב אריה ור׳ יצחק בעל „תולדות יצחק״.

בין תלמידיו של ר׳ מרדכי היו: ר׳ אורי, השרף מסטרליסק ור׳ קלונימוס קלמן מקראקא בעל „מאור ושמש״. ר׳ מרדכי נפטר בח׳ ניסן תק״ס.

בתחילה היה ר׳ מרדכי רב בעירה לעשנוב, בגליל ברודי. במקום זה צמחה חבורה של חסידים. בשנת תק״ן התישב בניזכוז, הסמוכה לקובל ביאלין. שם נתפרסם כצדיק „בעל מופת״. הראה מופתים בשמים ובארץ, החיה מתים, ריפא חולים והתיר עגונות. באו אליו חולים מכל האומות ושכבו בעגלו־תיכם לפני דירתו. והוא יצא אליהם ומסר להם סגולות.

ר׳ מרדכי הניח אחריו קונטרס קטן, שנדפס מאוחר יותר בשם „רשפי אש״. תוכנו: פירושים לכתבי הקודש ולפתגמי הבעש״ט.

ר׳ יששכר דב בער ז״ל

ר׳ יששכר בער, בן ר׳ לייבוש, היה נכדו של הגאון ר׳ נפתלי מפרנקפורט בעל „סמיכת חכמים״. בזלוצ׳וב, כיהן ר׳ יששכר בער שנים רבות. בסוף ימיו עלה לארץ ישראל, אך לא האריך בה ימים ונפטר באב, תק״ע, בצפת.

ר׳ יששכר בער חי בתקופתם של תלמידי הבעש״ט ותלמידו, המגיד הגדול ממיזריטש, הרבי ר׳ בער. וכן בזמנם של הגאונים התלמודיים, אשר קיבלו את דרך החסידות, ר׳ שמואל שמעלקי מניק־לשבורג ואחיו, ר׳ פנחס, בעל „הפלאה״, אב״ד פרנקפורט. ספרו „בת עיני״ נדפס אחרי פטירתו

ע״י ר׳ יהודה ליב, בן המחבר, ר׳ אפרים פישל, נכד המחבר, ור׳ גרשון אב״ד סקאליט, חתן המחבר. הספר נדפס על שמינית הגליון. האותיות הן אותיות רש״י. הספר מכיל קנ״ט דפים והוא מחולק לשניים:

א. חידושים על התלמוד, מדף א׳ עד ע״ו.

ב. שאלות ותשובות, מדף ע״ז עד הסוף.

החידושים הם על מסכתות: פסחים, ביצה, ר״ה, יומא, שבת, במות, כתובות, קידושין, גיטין, בבא קמא, בבא מציעה, בבא בתרא, שבועות, זבחים, נדה ועוד.

חלק התשובות כולל תשע תשובות, ביניהן תשו־בה סימן ה׳, לרב הגאון המפורסם אב״ד ור״מ לבוב. ספר אחר, „מבשר צדק״, נדפס בתבנית גדולה, באו־תיות רש״י. הוא מכיל מ״ד דפים. תוכן הספר: חידושי תורה. המביאים לדפוס היו: ר׳ יהודה לייביש, בן המחבר, ר׳ אפרים פישל, נכד המחבר, והרב גרשון מרגליות, אב״ד סקאליט, חתן המחבר.

ר׳ אברהם חיים, ז״ל, בעל „אורח לחיים״

ר׳ אברהם חיים נולד בזלקוה, לאביו ר׳ גדליהו, שהיה ראש בית הדין במקום. ר׳ אברהם חיים היה תלמידם של האחים הגאונים, הצדיקים ר׳ שמלקה מניקלשבורג ואחיו ר׳ פנחס בעל „הפלאה״ אב״ד פרנקפורט, ז״ל.

אשתו הראשונה של בעל „אורח לחיים״ היתה בתו של ר׳ פנחס. אחרי ששהה עמה עשר שנים ולא זכה להיבנות ממנה, נתן לה גט כדין. בזווג שני נשא לאשה את בתו של ר׳ יששכר בעל „בת עיני״, שהיה רב בזלוצ׳וב. בעלות ר׳ יששכר בער לארץ ישראל, ישב על כסאו, כרב בזלוצ׳וב, חתנו זה, ר׳ אברהם חיים. הוא האריך ימים ובפטירתו היה למעלה מבן תשעים שנה. נפטר בכ״ו טבת, תר״ח, ונקבר בבית העלמין בזלוצ׳וב. על קברו הקימו „אהל״. חוץ מאשר ספרו „אורח לחיים״, חיבר עוד שלושה ספרים: על „פרקי אבות״; על „הגדה של פסח״; ועל כמה הלכות ולשונות של הרמב״ם.

הספר „אורח לחיים״ הוא אחד מספרי היסוד של החסידות. התוכן: פירוש על התורה בדרך הקבלה והחסידות. הספר מחולק לפי חמישה חומשי תורה. הוא מכיל 199 דף המתחלקים כך: בראשית, 43 דף, החל מדף ט׳, שמות 59, ויקרא 29, במדבר 37, דברים 31. השער, ההסכמות וההקדמות כלולים בספר עד דף ט׳. בספר מובאים כל גדולי החסידות, החל מהבעש״ט. זה מובא בלי שום תואר, בתוספת

מורים ותלמידים ב„תלמוד תורה"

המלה ז"ל בלבד — שמעתי בשם הבעש"ט ז"ל. המגיד, ר' דב בער ממיזריטש, מובא כמעט בכל דף בתואר — הרב הקדוש, או הרב הגדול והקדוש ועוד. את בעל „בת עיני", הרב מזלוצ'וב, הוא מביא — הגאון החסיד יששכר בער ז"ל. את ר' מיכל מזלוצ'וב — שמעתי מהרב הקדוש, יחיאל מיכל ז"ל. את ר' לוי יצחק מברדיצ'ב — שמעתי מהרב הגאון לוי יצחק מברדיצ'ב. את ר' אברהם המלאך שמעתי מהרב, בוצינא קדישא, החסיד המפורסם ר' אברהם, בן לאותו צדיק, בוצינא קדישא, רבן של כל בני הגולה, דב בער. את ר' שמעלק הורוביץ מניקלשבורג — שמעתי מאדמו"ר הרב הגאון, החסיד המפורסם שמואל שמעליק אב"ד דקי ניקלשבורג. את רימ־ענדיל מפרומישלאן — הרב בוצינא קדישא מוה"ר מנחם מענדיך זללה"ה מקהילת פרומישלאן. את הפילוסוף היוני, אריסטו, הוא מביא כמה פעמים בתואר: אריסטון היוני — היוני הבליעל — היוני אריסטו.

ר' יואל אשכנזי ז"ל

ר' יואל נולד לאביו, הגאון ר' משה דוד אשכנזי, שהיה אב"ד בקהילת טוילשוואו. האב חיבר שני ספרים: „תולדות אדם", על מסכתות הש"ס ו„באר שבע", על התורה. ר' משה דוד עלה בסוף ימיו לארץ ישראל ונתקבל לאב"ד בעיר הקודש, צפת, אשר שם גם מנוחת כבודו.

בנו, ר' יואל, היה אישיות רבת גוונים. חוץ מאשר גאוניותו וצדקתו, אשר עברו את הגבולות המקובלים לרבנים בימים ההם, הצטיין בכמה מידות המאפינות את גדולי הדור: תמימות יוצאת מגדר הרגיל והסתפקות במועט. מספירי עובדות ומעשיות, מאימרותיו ושיחות חולין שלו, אפשר לעמוד על טיבה של הנפש הנאצלה הזאת. הצטיין גם בכתיבה, שהיא כולה שירה ובנויה בצורת חרוזים. הדבר השתקף גם בספרו הגדול „שות מהר"י אשכנזי". בדרך כלל לא השתמשו בלשון המליצה והחרוז בספרים מסוג זה, אך המחבר לא יכול להשתחרר מכך.

על תקופת ילדותו לא ידוע לנו ולא כלום. בתקופת בחרותו למד אצל הגאון ר' יעקב מליסה בעל „חוות דעת" על יורה דעה ו„סדור תפילה". וכך נעשה אחר כך חתנו של הרב מליסה.

ר' יואל השאיר אחריו משפחה גדולה וענפה, אשר בניה התחתנו עם צדיקים וגדולי התורה.

בנו, ר' אשר אנשיל, נשא לאשה את בתו של האדמו"ר הראשון מאלסק, הצדיק ר' חנוך העניך, ז"ל, בעל „לב שמח" על התורה. חתנו, ר' חנניא יום טוב ליפא טייטלבוים, היה אב"ד בקהילת סיגוט, בהונגריה.

ר' יואל לימד תלמידים, שהיו אחר כך לרבנים בישראל. בין גדולי תלמידיו יש לציין את הגאון ר' שלום מרדכי הכהן שודרון, ז"ל, בעל „משפט שלום" על חושן משפט ושו"ת מהרש"ם, רבה של ברזני.

ר' יואל נפטר סמוך לשנת תרמ"ג ונקבר בבית הקברות בזלוצ'וב.

ספרו „שו"ת מהר"י אשכנזי" הוא ספר הלכה ותשובות לשואליו בעניני הלכה. נדפס בשנת תרנ"ג, במונקאטש, בהשתדלות נכדי המחבר, ר' ישראל אשכנזי ואחיו, הרב צבי הירש.

הספר נחלק לשני חלקים: אורח חיים ויורה דעה. בחלק הראשון ישנן ל״ד תשובות. הסגנון, כפי שכבר צוין, מליצי. השואלים הם על פי רוב רבנים בני דורו, אך יש גם שאינם רבנים. למשל התשובה סימן ו׳ לזלמן הלברטאל. האחרון היה חותנו של ר׳ לייבל וויינברגר.

בראשית הספר מובאים הסכמתו של חתנו, הרב מסיגוט, והקדמה משל בן המחבר, ר׳ אשר אנשיל.

משמשים בקודש בבית הכנסת

ר׳ איציק דוד שפירא, ע״ה, שימש כחזן — שמש בבית הכנסת הגדול. מאחר שהיה פעם סופר סת״ם, נקרא ר׳ איציק דוד סופר. היה מבקר בהתונות ושמחות, אך הוא היה גם זה שהתפלל תפילת „אל מלא רחמים״ בלויות.

פעם היה מחסידי צורטקוב. אולם משנעשה לש־מש־חזן, חדל לנסוע לצורטקוב. בנו, הרשל שפירא, הי״ד, שידע את כל המנגינות והקומפוזיציות של החזן וינמן — ניהל את המקהלה.

שלושה גבאים היו בבית הכנסת. הראשון, ר׳ יודל מאנדל, זקן ונמוך קומה ומלמד דרדקי, שרוב בני עירנו למדו אצלו.

השני, ר׳ חיים פערלמוטער, היה נגר ובעל חנות לרהיטים.

השלישי, ר׳ אלקנה פוגלפנגר, היה חשוך בנים והתמסר לענייני ציבור. גם אשתו היתה פעילה בכל מוסדות הצדקה והחסד בעירנו, כמושב זקנים, בית יתומים ובית החולים היהודי.

בתי הכנסת הקטנים

בפרוזדור של בית הכנסת הגדול היו שני בתי כנסת קטנים יותר. אחד, שחלונותיו פנו לעבר הנהר, ושני, שחלונותיו פנו לעבר הרחוב. בראשון התפללו אנשים שלא רצו, מסיבות שונות, להתפלל בבית הכנסת הגדול. בימי חול הם התפללו בהשכמה, ובשב־תות, בשני מנינים. הראשון ב־6 בבוקר והשני ב־8½. בבית הכנסת השני התפללו בעלי מלאכה ובעלי עגלות גדולות, שנסעו ללבוב, או למקומות אחרים, להביא סחורות. הללו התפללו בהשכמה, כדי שיוכלו לצאת את העיר מוקדם יותר. בשני בתי כנסת אלה למדו בערבים חומש ובשבתות — פרקי אבות. בשב־תות עבר איש מיוחד לפני התיבה.

השמש של בית הכנסת השני היה ר׳ ירוחם, עושה העטרות לטליתות. לאחר שהמתפללים היו

הולכים, נהג לשבת ליד המכונה המיוחדת במינה ולרקום. עיסוק מיוחד נמצא לו בימי שני בשבוע, ביום השוק. תמיד נזדמן ביום זה איזה יהודי, שלא הספיק לומר „קדיש״ בעירתו, לפני צאתו ליריד. וכך היה ר׳ ירוחם יוצא לחפש אנשים למנין ומקבל שכר־טרחה.

בכל מוצאי שבת נהגו לערוך סעודת „מלוה מלכה״ גדולה, אליה באו אורחים ועניי העיר. התכונה ל„מלוה מלכה״ החלה כבר באמצע השבוע, כשהתרימו אנשים לנדב חלות, דגים וחמיצה. הגבאי וכמה עוזרים היו מגישים לשולחן. אחר כך שרו זמירות שבת. כמגיד שימש בבית כנסת זה ר׳ יהודה צבי פישר, ע״ה.

הווי בקלויז זידיטשוב

בי״ט כסלו, יום ההילולא של המגיד הגדול, ר׳ דב בער ממיזריטש, זצ״ל, ובג׳ חשון, יום ההילולא של ר׳ ישראל מרוזין, זצ״ל, נהגו לערוך סעודות גדולות.

התכונה היתה רבה מאד. מבעוד יום הדליקו נרות על כל שנים עשר החלונות ובכל פינה פנויה. שלמה קרמניצר, הי״ד, היה זה שטיפל בכך. לעיתים התקינו „פנס הילולא״ מנירות בצבעים שונים ותלו אותו באמצע הקלויז, אחרי שקבעו בתוכו נורת חשמל גדולה.

כשעה אחרי „מעריב״ היו החסידים מתאספים, יושבים ליד שולחנות, שעליהם מפות צחורות, ושותים „לחיים״ באמרם: זכותו תגן עלינו ועל כל ישראל. אחר כך היה ר׳ מיכל גלזר, ע״ה, „בעל סיפור״, מספר על אותו הצדיק, שההילולא היתה לזכרו. מאוחר יותר הגישו לשולחן: חלות קטנות ודגים מבושלים. משסימו, שתו שוב „לחיים״ בליווי: זכותו תגן עלינו. לבסוף שרו בצוותא.

ליל שמחת תורה

החסידים מבית רוזין, שהתפללו בקלויז, היו נו־הגים להתכנס בשמיני עצרת, בשעה 3 אחרי הצהרים, בסוכה שבבית הסבא ר׳ חיים צבי פרידמן. לאחר התפילה היו שותים מי דבש ממין משובח, אותם הביאו פרחי החסידים. בדרך חזרה עם המשקה, שנלקח מאנשים שונים, היו הצעירים טועמים ממנו. אולם על מנת שלא ירגישו, היו פונים אל המעין. החסידים חשדו בדבר, אך הוכחות לא היו.

לפנות ערב אמרו: כשם שישבתי בסוכה זו,

כך אזכה לשבת בסוכת עורו של לויתן — ובשירת „לשנה הבאה בירושלים", נכנסו למעגל של ריקוד חסידי.

מתפללי הקלויז

ר' דוד לבוב, הי"ד, חתנו של ר' לייבל ויינברג, ע"ה. האחרון היה חתנו של ר' זלמן הלברטל, ע"ה, ש„חצי זלוצ'וב" היתה שיכת לו. בניו של ר' דוד לבוב היו יראי שמים וחסידים.

ר' פישל רייז, ע"ה, בר אורין, אהב ללמוד את „ספורנו" (פירוש התורה). היה חתנו של הרב הגאון ר' ישעיה זאב רוזנברג, ז"ל, דיין בזלוצ'וב. בנו, ר' אלקנה רייז, הי"ד, אהב ללמוד. היה חתנו של ר' הירשל שטרנברג, ע"ה.

הגבאי של האדמו"ר מצורטקוב זצ"ל. הבן השני ר' משה, הי"ד, בר אורין, ישב על התורה והיה בקי בספרות הגרמנית. ציטט פרקים שלמים מגטה ושילר בעל פה.

חתנו של ר' פישל רייז, ר' וולף יוספסברג, ע"ה, היה תלמיד חכם מובהק ומשכיל, בעל לב טוב, מגדולי חסידי צורטקוב. חתנו השני, ר' פנחס קאנער, הי"ד, היה תלמיד חכם, ירא שמים, יושב על התורה והעבודה.

משפחת שור: ר' נפתלי שור, ע"ה, היה יהודי קפדן, אך נתן לבניו חינוך מודרני. אחיו, ר' יעקב שור, ע"ה, בר אורין, פיקח ומשכיל. אהב לקרוא בעיון את הספרות העברית החדשה, כמו, „על פרשת דרכים" לאחד העם, שהיה אז בגדר „טריפה־פסול". מאוחר יותר עבר ר' יעקב להתפלל ב„עזרת ישראל" ונמנה עם פעילי „המזרחי".

ר' גאדיל פסטרנאק, ע"ה, תלמיד חכם, מחסידי בלז, שאהב להתבדח גם בעניני חסידות.

ר' משה טאנענבום, ע"ה, מוצאו מקשאנוב, מערב גליציה, מחסידי צאנץ, בר אורין, שאמר על עצמו כי בצעירותו הכיר את הרבי מצאנץ, ר' חיים הלברשטאם, זצ"ל. אהב לחשב קיצין.

ר' חיים זיידן, ע"ה, תלמיד חכם ובעל מוח, מגדולי חסידי צורטקוב.

ר' חיים נאגלר, ע"ה, בר אורין, מחסיד צורטקוב.

ר' ישראל טילס, ע"ה, שמקומו היה ליד התנור, לא שח מימיו שיחה בטלה.

ר' שמואל אוערבאך, ע"ה, מלמד תינוקות, יהודי יקר.

כשמש, או נכון יותר, כתת־שמש כיהן יעקב בר'

אליהו. הביאוגרפיה שלו היתה מענינת. מוצאו מצר־נוביץ, שם למד בגימנסיה ונכשל בבחינות. הוא נתקף דיכאון וברח לזלוצ'וב. בזמן הראשון התביש ולא עזב את הקלויז. לפיכך היו מביאים לו תבשיל של בשר עוף ומרק אל הקלויז ממש. מאוחר יותר התרגל, קיבץ נדבות ושימש בקלויז. דאג שכיור המים יהיה מלא, טיאטא ועשה את העבודות השחורות. היה יושב מעוטר בתפילין קטנים מאד, שאז לא היו רגילים לכאלה, ואחר כך — לטעימה. עשה לו חור קטן ברצפת הקלויז, שבו היה מניח חתיכת לחם, נוטל את ידיו, משתטח מלוא קומתו על הארץ, מברך ומוציא בשיניו את חתיכת הלחם שבחור, כדי לקיים „המוציא לחם מן הארץ".

בעת ה„יאהרצייט", משנקרא לתורה ונשאל בעבור שנדר — היה עונה: חמישים אלף דליי מים. היה ישן בקלויז, מאחורי התנור. כעבור שנים החל זולל ושותה. ישב בבית המרזח של מושקוביץ, אשר לאחת מבנותיו רחש אהבה נסתרת. בכיסו החזיק תמונה של הקיסר פרנץ יוזף והיה מוציא אותה מדי פעם ונושק לה.

ועתה להמשך הרשימה של מתפללי קלויז זידיטשוב.

ר' מענדיל רייז, ע"ה, היה חרד להתפלל במנין הראשון. הוא גר רחוק מאד מהקלויז, אך היה בא יום יום השכם בבוקר ושימש גבאי במשך שנים רבות. התיחס לחסידי בלז.

ר' משולם רייז, ע"ה, בר אורין שקבע עיתים לתורה, מחסידי צורטקוב. איש נכבד ונוח לבריות.

ר' אלטר דויטש, ע"ה, יהודי מהדור הישן, ממש־פחת רבנים, מחשובי העיר. בעל עסק סיטונאי.

ר' יעקב שורץ, ע"ה, תלמיד חכם, משכיל, ידע את הספרות הגרמנית על בוריה. קרא בהסתר את הספרות העברית החדשה. לא נמנה עם החסידים ואהב להתוכח אתם. חידש חידושי תורה על פרשיות השבוע והצטיין כבעל שיחה והליכות נועם. היה חתנו של ר' נחמן גריץ, ז"ל, מנכבדי העיר.

ר' שלום אימבר, הי"ד, בן תורה וירא שמים עד לקיצוניות. חסיד צורטקוב. מפעילי „אגודת ישראל" וממיסדי בית ספר חרדי לבנות בשם „בית יעקב". בניו עלו לארץ. האחד, אברהם, היה מראשוני „החלוץ" והשתקע כבר בשנות העשרים. השני, ברוך, היה ממיסדי תנועת „תורה ועבודה" בזלוצ'וב וקרב אליה הרבה סטודנטים. בארץ, היה ממארגני קבוצת

הנחת אבן פינה ל„תלמוד תורה"

„אברהם". היה עד לחורבן כפר עציון. כיום גר עם משפחתו בירושלים.

ר' ברוך הירש אימבר, הי"ד, בר אורין וירא שמים, היה משכים יום יום לקלויז זידיטשוב ולומד כמה שעות, לפני שנפנה לעסקיו. מחסידי צורטקוב, אם כי לא הירבה לנסוע לרבי. גם בחנותו היה מעיין בספר בין קונה לקונה.

ר' ליזר באקהונט, הי"ד.

יצחק גרפונקל, הי"ד, בנו של ר' נחום, הי"ד.

ר' שלום אויערבאך, ע"ה, בן תורה, חתנו של ר' יהושע זיידן, ע"ה, אוהד חסידי צורטקוב. היה בעל חנות לטבק וסיגריות. בימי חול התפלל ב„עזרת ישראל", סמוך לביתו.

ר' חיים פרדס, ע"ה, ירא שמים וחסיד נלהב של בית האדמו"ר מהושיאטין. אהב ללמוד את „תולדות", הספר הקלאסי של יוצר הספרות החסידית.

ר' יעקב יוסף מפולנאה, תלמידו הגדול של הבעש"ט זצ"ל. היה ידוע בתמימותו וביושרו.

ר' לימלך רעזן, הי"ד, בר אורין וירא שמים, מנאמני בית האדמו"ר מצורטקוב. שימש כמורה ב„תלמוד תורה".

ר' שמואל יצחק אימבר, ע"ה, תלמיד חכם, מגדולי חסידי צורטקוב. הקדיש רוב זמנו לתורה.

כשנזדקן ונחלש, התפלל במנין של הרבי ר' לייזער, ז"ל, סמוך לביתו.

ר' הירש הלברטאל, ז"ל, בר אורין, מחסידי בלז. עבר לפני התיבה בשבתות ובמועדים. בנו זלמן היה מפעילי תנועת „צעירי אגודת ישראל". הבן השני, זאב, היה בר אורין, שישב על ספסל הלימודים בקלויז זידיטשוב. המשפחה ניצלה מהשואה ונמצאת בבלגיה.

הקלויז הקטן

על יד קלויז זידיטשוב, שקראוהו — די גרויסע קלויז — היה עוד בית כנסת — דאס קליינע קלייזל. התפללו בו „בעלי בתים" בעלי נטיה לחסידות, שהיו מושפעים, מבחינה רוחנית, מאנשי הקלויז הגדול. ר' איזיק פרידמן, ע"ה, יהודי משכיל במקצת, בקי בפילוסופיה הדתית כ„מורה נבוכים", „עקדת יצחק" ו„כוזרי" ו„בעל מעלה", כפי שנהוג היה לכנות בימים ההם בעל תפילה ובעל קריאה בתורה, היה מנהיגם הרוחני של אנשי הקלויז הקטן במשך שנים.

בימי הדין עבר בקביעות לפני התיבה כ„בעל מוסף". ובשבתות — כ„בעל קריאה" בתורה והקיף פרקי „אבות" עם „מדרש שמואל".

בימים הנוראים שימש כ„בעל שחרית" ר' ישראל גלצר, הי"ד, מחסידי הושיאטין, שהפך מאוחר יותר לאחד מראשי תנועת „המזרחי" בזלוצ'וב.

כגבאי שימש במשך שנים רבות יהודי נמוך קומה, ר' לייזער עקהויז, ע"ה. זכורני, בחורפים קשים של שלושים מעלות מתחת לאפס, היה הגבאי בא בשלוש לפנות בוקר ומדליק את התנור. וכאשר באו בארבע ושלושים ללמוד בקלויז הגדול, היה שם קר מאד והכל נכנסו לקלויז הקטן, החם ומואר.

עם פטירתו של ר' לייזער ליווהו לדרכו האחרונה כל אנשי הקלויז הגדול והקטן. אחריו קיבל את הגבאות ר' צבי הירש, שניהל את הגבאות ביד רמה, כי היא נחשבה אצלו לעליה לגדולה. מוצאו של ר' צבי היה מססוב, הסמוכה לזלוצ'וב. היה נוהג לערוך סעודה גדולה ב־ד' בשבט, יום ההילולא של האדמו"ר הצדיק הרב ר' משה ליב מססוב, בספרו כי נעשה לו נס ביום ההוא.

מתפללי הקלויז הקטן

ר' אברהם צברדלינג, ע"ה, יהודי עשיר בעל חנות גדולה לברזל.

חתנו, ר' ישראל אמרנט, ע"ה, משכיל ובעל המצאות, תלמיד חכם ובעל קורא; נתן שיעורים על פרשת השבוע בבית הכנסת הקטן.

חתנו השני, ר׳ מרכיל סמאל, ע״ה, יהודי בעל תורה וירא שמים, בעל חנות ברזל.

בנו של ר׳ מרכיל, ר׳ בנציון צברדלינג, איש משכיל ותלמיד חכם ועסקן, גר בחיפה.

ר׳ ישראל וולפסהויט ע״ה, יהודי חרד. אהב נגינה וניהל את הסעודה השלישית בזמירות, בקלויז הקטן.

בנו, מרדכי דויטש, תלמיד חכם ומשכיל, היה בין הבחורים המצטיינים בקלויז זידיטשוב, תלמידו של ר׳ שמואל שפירא, ז״ל, דיין וראב״ד בעירנו. נשא לאשה את בתו של ר׳ הניך טריפ, ע״ה, מטרנופול, תלמיד חכם ומגדולי החסידים של הושיאטין. ר׳ מרדכי השתקע בארץ ומנהל קופת מלוה וחסכון.

ר׳ יעקב נאגלר, ע״ה, יהודי חרד בעל חנות ופחח. היה משכים לקלויז הקטן, אומר תהלים ולומד משניות. התפלל במנין הראשון. היה מעורה בציבור. חבר ועד חברת „יד חרוצים" ושל הבנק שע״י החברה הזאת.

ר׳ יעקב זכה לעלות ארצה ונפטר בשיבה טובה. אולם אשתו, מרת צילה, ע״ה, שהיתה בעלת מזג טוב ומשכילה, נפטרה בחוץ לארץ.

ר׳ אברהם גוטמן, הי״ד, יהודי בר אורין, מעורה בחיי הציבור. חבר ועד של „אגודת ישראל" וחבר ועד הקהילה. נתן לבניו חינוך תורני וכללי. התפרנס מחנות לגלנטריה.

ר׳ גדליה פרינץ, ע״ה, נהג להתפלל בקול רם ולספר מעשיות ובדיחות. בנו, משה, היה חבר תנועת „המזרחי".

ר׳ יוסף גולדשטיין, ע״ה, בן תורה וירא שמים, אוהד חסידי בית רוזין.

ר׳ יוסף הולנדר, ע״ה, בן תורה, בעל קריאה בתורה, שאהב לספר מעשיות.

קלויז סטרליסק־סטרטין

בקלויז סטרטין התפללו תלמידי חכמים, בעלי מסורת של חסידות, בהתלהבות מיוחדת. שם התפלל בקביעות הרב ר׳ ישראל לנדוי, ז״ל. ובימי הדין עבר שם לפני התיבה ר׳ בצלאל אפטר, ע״ה, שהיגר לארה״ב ואחר כך חזר. גם ר׳ שלום מנדל, הי״ד, היה בעל קול ערב מאד וחביב על הבריות. לאחר פטירתו של ר׳ איציק דוד שפירא, נתקבל ר׳ שלום, בנו של ר׳ שלמה, ע״ה, כחזן בבית הכנסת הגדול.

בקלויז סטרטין שימש שנים רבות כגבאי ר׳ אביש ציפר, ע״ה, מגדולי חסידי אלסק, היה קם

יום יום בשתיים אחרי חצות והולך לקלויז סטרטין להגיד „תיקון חצות". היה מארח בביתו רביים מבית אלסק וגם מבתים אחרים.

לאחר שקלויז סטרטין הפך ל„אגודת בית סטר־ליסק־סטרטין" — ובתור שכזה נרשם אצל השלטונות, נעשה למבצרה של „אגודת ישראל". נערכו בה בחירות ועד ויו״ר, כדין כל אגודה.

קלויז סטרטין המה בחול ובשבתות מהמוני מתפללים, שהצטיינו במעשי צדקה וחסד.

מתפללי קלויז סטרטין

ר׳ חיים מיכל אייזען, ע״ה, היה תלמיד חכם, שהקדיש הרבה מזמנו ללימוד תורה. מחשובי חסידי אלסק ובין הבוחנים הקבועים ב„תלמוד תורה" וישיבת „אורח לחיים".

ר׳ אברהם יהושע ווארים, ע״ה, תלמיד חכם ומעמיק. קראו לו ר׳ יהושע״ל באטקובר משום שהיה חוכר אחוזה בבאטקוב. למד באופן יסודי ביותר. השתייך גם הוא לחבר הבוחנים הקבועים ב„תלמוד תורה". בבואו, רעדו התלמידים מאימה ופחד וחפשו אמתלאות שלא להיבחן אצלו.

ר׳ מיכל גלזר היה מהבוחנים הקשים, אבל בעל נוהג אחר. היה מקשה קושיה ולא הניח לנבחן לענות עליה באמרו: לא שאלתי כדי שתענה, אלא תבין את הקושיה.

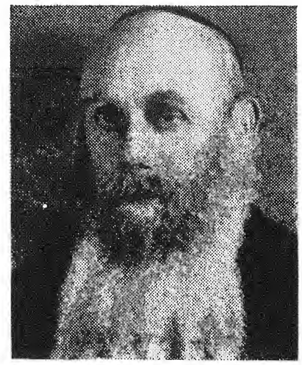
לקראת הרב ר׳ שמואל שפירא, ז״ל, שמחו כולם, כי לא החמיר.

השמחה גדלה עוד יותר עם בואו של ר׳ יעקב שורץ, ע״ה, שעבר במהירות על הגמרא ולא נהג לבחון ברש״י.

מתפללים נוספים של קלויז סטרטין היו: ר׳ אפרים שפירא, הי״ד, עסקן ציבורי, ממקורביו של הרבי מסוסוב, ז״ל.

ר׳ יהושע סטרטינר, ע״ה, היה תלמיד חכם וחסיד נלהב של הרביים מבית סטרטין. זכה לעלות ארצה עם אשתו וגר שנים אחדות בירושלים. לימד שם שעור בגמרא ומשניות. נפטר בתל־אביב והובא לקבו־רה בירושלים. השאיר בנים ובנות בארץ.

ר׳ חיים כץ, ע״ה, בר אורין, מחשובי חסידי סטרטין, מראשי „אגודת ישראל" בזלוצ׳וב וממעצבי דמותה. עסקן ציבורי ואיש גומל חסד. נציג בועד הקהילה ופעיל למען בת ספר „בית יוסף". זכה לעלות ארצה עם אשתו ומשפחתו ונפטר בשיבה טובה בחיפה.

ר׳ חיים כץ

ר׳ לוי בוקהויט, סוחר אמיד ומכובד, עסקן ונדבן, חתנו של ר׳ פנחס קנר.

ר׳ אליקים ישעיה כץ ע״ה. היה למדן גדול, מחסידי בלז, שהשתייכו ל„אגודת ישראל״. היה חבר ועד הקהילה. התפרנס מבית חרושת לעורות.

ר׳ ישראל קנר, ז״ל, נודע כאדם פיקח ונבון.

ר׳ אורי שפירא, ע״ה, תלמיד חכם, מחסידי בלז, שהשתייכו ל„אגודת ישראל״. בשבתות היה מתפלל במנין של ר׳ לייזער, ז״ל. היה בעל חנות לעורות.

ר׳ שאול ראלר, הי״ד, היה יהודי חרדי שתמך במוסדות שונים וביחוד בתנועת „אגודת ישראל״, בה כיהן כיו״ר. רדף צדקה וחסד.

בשנת 1910, לאחר מותו של ר׳ פייביל רוהטין, ז״ל, נותרה עירנו ללא אב״ד. המעומדים לכהונה היו מ„המזרחי״, „אגודת ישראל״ ובלתי מפלגתיים. התלקחה מלחמה עזה בין הציונים ו„המזרחי״ ובין „אגודת ישראל״.

ר׳ שאול ראלר, כיו״ר של „אגודת ישראל״, היה מתנגדם החריף ביותר של רבני „המזרחי״. ודעתו היתה מכרעת.

ר׳ אלקנה כץ, ע״ה, היה משרידי הדור הישן, ששמר על תפילה בציבור ושעורי תורה. נמנה עם חסידי אלסק. בנו הוא זבולון כץ ומתגורר בתל־אביב.

ר׳ מרדכי צפור, הי״ד, היה יהודי בר אורין, מראשי „אגודת ישראל״ ויו״ר של חברת „ביקור חולים״, שעזרה למאות משפחות חסרי אמצעים.

ר׳ שמריה אימבר, ע״ה, היה בן תורה וחובב ציון, שאהב להתוכח עם אלה שהרגש הציוני שלהם לא היה מפותח דיו. נתברך בידי זהב והשתמש בהן לצרכי קדושה ולצרכי הכלל. למשל, כשהתקלקל הדוד במקווה והקהל לא ידע מה לעשות, מיד קראו לר׳ שמריה. זכה לעלות ארצה עם אשתו ונפטר בשיבה

טובה. בנו, יחיאל, נחשב לאחד מהטובים בבחורי קלויז סטרטין, נמצא בארץ ונודע כמשכיל מובהק.

רינטע וויליג, הי״ד, היה בן תורה, פיקח מאד, מתון, מראשי „אגודת ישראל״ ומיועציה ובעל השפעה. היה נציגה של האגודה בועד הקהילה ובעיריה. בנו, יעקוב וויליג, הי״ד, היה מראשי התנועה הציונית ומנציגיה בהנהלת העיריה. הצטין בטוב לבו.

ר׳ נחמן העלברון, ע״ה, היה שוחט ובודק, מעורב עם הבריות ומאיר פנים לכל אחד. בנו ר׳ נטע וחתנו ר׳ משה פרומר נמצאים באוסטרליה.

ר׳ לייבעלע וויעלקאטש, ע״ה, היה יהודי יקר מאד, בר אורין. מימיו לא הרים קולו ולא כעס על איש. היה לו בדירתו חדר ולימד לתלמידיו תלמוד עם מפרשים.

ר׳ משה מארדר, ע״ה, היה נוהג להפסיק את עבודתו כדי להתפלל במנין.

אחד משמשי קלויז סטרטין היה יוסף כץ, ע״ה. מוצאו היה מעיירה במחוז זבורוב. לא נהג להתלוות אל איש כאורח והיה מבשל את מאכליו בקדירה, בה הכניס את המצרכים שהביאו לו. את הקדירה, את בגדיו ואת גופו רחץ במעין שליד ביה״כ הגדול.

ר׳ שלמה מאנדל, ע״ה, היה תלמיד חכם אדוק מאד. בכל ערב שבת היה מתלבש בבגדי שבת ובשעה מוקדמת היה יוצא העירה והולך מחנות לחנות, להזהיר שימהרו לסגור לפני כניסת השבת. היה חסיד נלהב של הרביים מבית סטרטין. בליל שבת דאג להארחתם של כל הנזקקים ואת כל אלה שנותרו לקח לביתו, על אף שמצבו הכלכלי לא היה איתן.

ר׳ אריה ליב בערינשטיין, ע״ה, היה יהודי משכיל שלמד כל יום את הרמב״ם. אהב לספר שהיה בין הראשונים שקראו את „מסתרי פריז״ לקלמן שולמן.

ר׳ דוד בוטרמן — חתנו של ר׳ שלמה מיטיס.

ר׳ יוסף ברנדיס עליו השלום, בר אורין, למד את „הירושלמי״. אהב לנסות אנשים ב„פיוט״ קשה ו„התחביב״ שלו היה להמנות עם ה„מתנגדים״.

האחים פרינץ, ר׳ דוד ור׳ משה, נהגו להתפלל בהתלהבות בנוסח סטרטין.

ר׳ יעקב בלזר, ע״ה, היה שוחט ובודק, מחסידי סטרטין הותיקים, שנהג לאכסן בביתו אדמו״רים. בניו, ר׳ אליהו, ע״ה, היה שו״ב, ואילו הירש אלעזר, הי״ד, היה מתומכיו הראשיים של הרב ישראל לנדוי, ז״ל.

ר׳ נחום גרפונקל היה מותיקי העיר, איש משכיל ונבון, סוחר בחומרי בנין.

ר׳ חיים מאיר ור׳ משה שפירא, בניו של ר׳ אפרים, הי״ד, נודעו בעדינותם והשכלתם.

בית הכנסת „עזרת ישראל"

בית הכנסת שכן ברחוב מיצקיעוויצא, לא על יד הנהר, מקום ריכוזם של רוב בתי הכנסת.

ה„עזרת" נבנה בהשתדלותו של ר׳ שמואל מרדכי דויטש, ע״ה, שהשקיע בבניתו את כל רכושו ואת כל חייו — אם ניתן להתבטא כך. היה יהודי תמים ועוד בחייו הכין לו מצבה, עליה נחרת הבנין של „עזרת ישראל", על כל חלונותיו הרבים.

מטרתה של „עזרת ישראל" היתה לעזור לאנשים בשטחים שונים. למשל, חולה, שלא השיגה ידו לשכור מטפל אשר ילון אצלו, שלחו אליו מישהו מ„עזרת". כמו כן דאגו למתן שעורים ב„משניות", „עין יעקב" וכדומה. התפללו שם עובדי בית המשפט, עובדי המכס וסתם בעלי בתים.

כ„בעל מוסף" בימים נוראים שימש ר׳ יהודה צבי זליג, ע״ה.

כ„בעל שחרית" וגם גבאי חזן שימש ר׳ מאטל גרובר, ע״ה.

כשמש כיהן ר׳ וועלועל שפירא, ע״ה, בעל כוח זכרון עצום. הוא זכר את כל אחד ואחד ואת ימי הלידה שלו ועוד דברים שונים ומשונים. מתפלליו של בית כנסת זה נתרבו, כאשר עברו אליו רוב חברי „המזרחי". אז התפלל בו מוסף בימי הדין — ר׳ אייזיק פרידמן, ע״ה, שהיה יו״ר „המזרחי" בעירנו. גבאי בית הכנסת היו: ר׳ מיכל קוהן ור׳ משה טייכמן, ע״ה.

מתפללי „עזרת ישראל"

ד״ר ורפל, ע״ה, מראשי התנועה הציונית וממעצבי דמותה. עסקן חשוב, יו״ר חוג ה„עבריה", במה לשפה העברית.

ר׳ אברהם קרגר, ע״ה, ובניו — ר׳ נחום קרגר, ע״ה, ור׳ יעקב קרגר, ע״ה. ר׳ יעקב היה בעל צדקה ואשתו, מרת רבקה, ע״ה, היתה עסקנית, שפעלה הרבה לטובת „בית היתומים". ר׳ נחום קרגר זכה לעלות ארצה עם אשתו פרידה, תבדל לחיים ארוכים, ונפטר בשיבה טובה.

ר׳ יצחק רוטן, ע״ה, היה מפעילי תנועת „המזרחי" וממסבירי עמדתה.

ר׳ לייביש פייערינג, ע״ה, היה מעורה בציבור ובעל דעה בענינים שהעסיקו את הציבור.

ר׳ אייזיק מענקעס, ע״ה, היה בנו של ר׳ אריה ליב בערינשטיין. מתון, בר דעת, לא התערב הרבה בפוליטיקה.

ר׳ אייזיק מענקעס, ע״ה, בן תורה, שלימד לעיתים משניות לפני קהל.

מר גינסברג, ע״ה, עובד בבית המשפט, שאהב לשמוע בעלי תפילה חסידיים.

ר׳ חיים ליב קלאהר, הי״ד, מפעילי תנועת „המזרחי" ובבחירת רב אב״ד.

ר׳ מאיר לייביש דרומר, ע״ה, יהודי משכיל, ממיסדי תנועת „המזרחי" בזלוצ׳וב. בימי חול התפלל בקלויז סטרטין.

ד״ר שכטל, איש שקט, שלא התערב הרבה בפוליטיקה.

ר׳ מנשה גרוסקופף, ע״ה, שנהג לעבוד ביערות ולעת זקנתו בדק את החשבונות אשר רשם בפינקסו. גר בביתו של ר׳ יעקב אהרנפרייז, ע״ה, מול „עזרת". אהב לספר מעשיות וסיפורי חסידים.

חברת „יד חרוצים"

היה זה אירגון של בעלי מלאכה שהנהלתו נבחרה באורח דמוקרטי. חוץ מאשר בעלי מלאכה, השתייכו לאירגון זה גם בעלי מקצועות חופשיים. כמו, למשל, המהנדס ברל, ע״ה, שכיהן שנים אחדות כיו״ר האירגון.

„יד חרוצים" שכנה בבית גדול, אשר בקומתו הראשונה נמצא בית כנסת יפה, מקושט בציורים יפים, ובקומתו השניה — אולם גדול לחתונות ונשפים. נשפים רבים נערכו לטובת „מושב זקנים", „בית יתומים", „מטבח עממי" ועוד. ל„יד" היה בנק, שהילווה כסף בריבית קטנה, גם לא לחברים. כלומר, לכל מי שהיה זקוק להלוואה.

מתפללי „יד חרוצים"

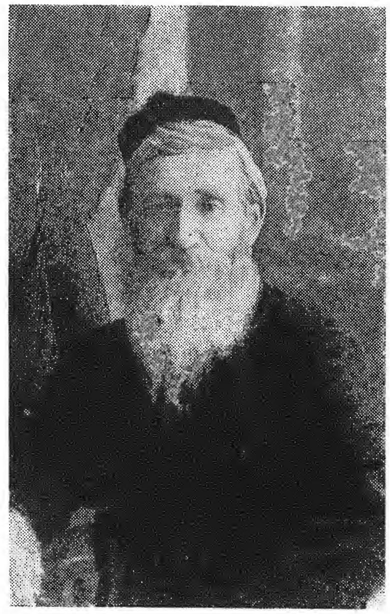
ר׳ יעקב רעכט, ממיסדי ה„יד" ויו״ר שלה במשך שנים. היה פעיל בקהילה. הירבה להשתתף בעניני ציבור ולהביע את דעותיו. חי כיום באמריקה.

ר׳ לעאן נאדעל, ע״ה, חיט מומחה ובעל חנות.

ר׳ ישראל, מראשי ה„יד" ומהיחידים שעסקו בתפירת בגדי חסידים, כגון, קאפוטות, רזובלקות וכדומה.

ר׳ וואלף ראזען, ע״ה, חיט מומחה, בעל חנות לחיטות.

ר׳ זלמן ליפשיץ, ע״ה, מומחה יחיד סגולה בחיטות, העסיק הרבה עוזרים.

ר׳ יצחק שודרון

ר׳ דניאל זויערהויף, ע״ה, בעל מלאכה חרד, שהשתתף באופן פעיל בעניני ציבור.

ר׳ ישראל הירשל לנדוי, ע״ה, אומן לבגדי גברות, מהנאמנים לבית הכנסת ומעורה בחיי הציבור.

בית הכנסת שליד הפולסקיך

לבית כנסת זה קראו מנין „הקאדטים״, כי בעבר התפללו בו, כנראה, יוצאי צבא. כגבאי המקום שימש ר׳ דוד צייזל, ע״ה. בית הכנסת שימש מקלט לכל אלה שעזבו מסיבה כלשהי את מקום תפילתם הקודם. וכן לכל אוהבי ה„עמוד״ וקריאה בתורה. כל איש נתקבל בזרועות פתוחות והשתדלו למלא את משאלות לבו.

מתפללי בית הכנסת שליד הפולסקיך

ר׳ שמואל פעסיל, הי״ד, בר אורין, עשיר ומעורה בציבור, מעסקני התלמוד תורה, נתן לבניו חנוך תורני. נהג לעבור לפני התיבה. לפנים נהג להתפלל במנין של ר׳ לייזער. בנו, ר׳ מרדכי פעסיל, תלמיד חכם, משכיל, מהבחורים המצטינים בקלויז זידיטשוב. נמצא בארץ.

בנו השני, ר׳ לייבל׳ה פעסיל, הי״ד, תלמיד חכם שהגיע להוראה, אנין דעת, בעל מחשבה ורגש. נספה בשואה.

חתנו של ר׳ שמואל, ר׳ משה אליעזר רייז, ע״ה, בנו של ר׳ מענדיל רייז, היה בעל נפש עדינה ומושלם במידות. נפטר צעיר לימים.

חתנו השני של ר׳ שמואל, מר סגל, הי״ד, היה בר אורין ומחבריה הטובים ביותר של תנועת „המזרחי״.

בית הכנסת של הרבי ר׳ ישראל׳צי, הי״ד

נקרא — בית הכנסת שעל יד המים. התפללו בו אוהדיו של הרבי ר׳ ברוך, חותנו, „דער רבי ר׳ בורכ׳ל״ ואוהדיו של האדמו״ר ר׳ נחום מבילוקאמין, זצ״ל, שר׳ ישראל׳צי היה נכדו. האחרון היה תלמיד חכם ונסע גם לצורטקוב. אהד את קלויז זידיטשוב וסטרטין. בימות החול, כאשר לא היה אצלו מנין, היה בא לקלויז ומדבר עם הצעירים דברי תורה ואימרות חסידיות.

פעם ארע מקרה מעציב במנין של ר׳ ישראל׳צי. בליל שבת נשאר נר דולק ליד ה„עמוד״, קרוב לארון הקודש, ובשריפה שפרצה נשרפו שני ספרי תורה. ביום ראשון נערכה לספרים „הלויה״ והם נקברו בבית העלמין. הרבי ר׳ שלום טויב, ז״ל, מססוב, שבא במיוחד להלויה, נשא הספד אשר השאיר רושם עמוק. דבריו נאמרו ברחבת בית הכנסת הגדול, תחת כיפת השמים. הוא האשים בכך, שאין נזהרים בשמירת השבת, הכשרות וטהרת המשפחה.

בית הכנסת של הרבי ר׳ אליעזר וואגשאל, ז״ל

מתפלליו היו שונים: „בעלי בתים״ וגם חסידים. האחרונים באו מאחר שר׳ אליעזר היה נכדם של צדיקי בלז ואולסק. בימים נוראים היה עובר בעצמו לפני התיבה. הצטין בקול ערב ובהופעה נאה. נודע כבעל מזג טוב ונוח לבריות. בבית כנסת זה היתה גם עזרת נשים. התפללו בה הנשים של חסידי קלויז זידיטשוב שרצו לתמוך בר׳ אליעזר. זכורני, שסבתי מרת דרעזיל, אמי וכל דודותי ממשפחת אבי ואמי התפללו שם בימים נוראים. אחרי פטירתו של ר׳ אליעזר החזיקה הרבנית את המנין.

בנו של ר׳ אליעזר, ר׳ יהושע, עלה לארץ והיה גר בירושלים עם אשתו. שניהם מתו בפרק זמן אחד. בן אחר של ר׳ אליעזר, ר׳ יחיאל, חי במשך שנים בארגנטינה ואחר כך עלה ארצה.

בירושלים חי בן נוסף, ר׳ שלום, שעלה ארצה לפני שנים רבות.

מתפללי בית הכנסת של ר׳ אליעזר ז״ל

ר׳ אהרון ארט, הי״ד, בר אורין, מחברי „אגודת

ישראל", מתוך, נציג בהנהלת הקהילה. לעיתים קרובות שימש כבורר בסיכסוכים.

בנו, נחום ארט, הי"ד, היה מטובי הבחורים של קלויז סטרטין, בר אורין, מהחברים הפעילים של חברי „צעירי אגודת ישראל".

ר' לייביש טייטיל, הי"ד, עורך דין, בר אורין, מחסידי בלז.

בנו, ר' יצחק טייטיל, הי"ד, היה משכים יום יום לקלויז סטרטין לשם לימוד. בר אורין ומשכיל, מהפ־עילים, בשטח התרבותי תורני, ב„צעירי אגודת ישראל". זמן ממושך הירצה ב„דף היומי" לפני החברים.

ר' יעקב כהנא, ע"ה, אבי משפחת כהנא הנמ־צאת בארץ. איש נכבד היה, מחסידי סטרטין.

המנין של הרב ר' מנחם מנדיל מילר, ז"ל

היה ממערב גליציה, מטרנוב, עיר של חכמים וסופ־רים. היה תלמיד חכם גדול מאד ואהב את דרך הפילפול בלימוד, כפי שהיה נהוג בגליציה המערבית. במנינו התפללו תומכיו. היתה שם „עזרת נשים", בה התפללו גם נשים אשר בעליהן התפללו בבתי כנסת אחרים.

ר' מנחם מנדיל התיחס לחסידי סיאנז ובדברו על אודות האדמו"ר ר' חיים, היה מתלהב עד מאד.

המוסד והמנין של „מושב זקנים"

היה זה מוסד בו שכנו זקנים וזקנות, אשר מסיבות שונות נאלצו לעזוב את ביתם או שמצאו עצמם ללא קורת גג. בבדידותם, הם מצאו להם מחסה שופע חום, דבר שהיו זקוקים לו ביותר. הבית היה מרוחק במקצת ממרכז העיר ומוקף גן עצים. ארעו גם מקרי נישואין בין דירי המוסד. הקהילה היא שקימה את מושב הזקנים, אבל היה גם צורך בתרומות ובנשפי צדקה. בבית הכנסת של המוסד התפללו, כמובן, דייריו. אולם לעיתים הזמינו את אנשי העיר מתוך כוונה להתרימם.

המנין של ר' ישראל לנדוי, ז"ל

ר' ישראל לנדוי היה אישיות קורנת ורבת

גונים. נצר למשפחתו של הגאון ר' יחזקאל לנדוי, זצ"ל, אב"ד פראג, מחבר ספרי שו"ת „נודע ביהודה" ו„קמא ותנינא". היה נכדו של מחבר „יד המלך" על הרמב"ם ומוצאו היה מברודי. שנים רבות גר בקיוב בעושר רב. אולם אחרי המלחמה, כשמצבו לא היה עוד כה מזהיר, השתקע בזלוצ'וב ושימש כדיין. היה גדול בתורה ויראת שמים. חסיד של שושלת סטרליסק־סטרטין. היה מתפלל בהתלהבות עצומה ובקול ערב, בנוסח סטרטין. בימים נוראים עבר לפני התיבה. עודני זוכר כיצד התפלל את תפילת „נשמת כל חי" והרטיט את הלבבות בפסוק „וכל הלבבות יראוך וכל קרב וכליות יזמרו לשמך".

שנים רבות התפלל ר' ישראל בקלויז סטרטין ובסוף ימיו, כאשר כהו עיניו, התפלל בביתו.

אחד מתומכיו הגדולים היה ר' שאול ראלר, הי"ד, שמסר לו דירה מרווחת בביתו הגדול אשר ברחוב הראשי, טרנופולר שטראסע, ותמך בו במידה רבה. ר' ישראל חיבר ספר בשם „נפש חיה", על שם בתו חיה, ע"ה.

בנו, ד"ר לנדוי, ע"ה, היה יהודי חרד ואציל נפש, בעל מידות תרומיות, כיאות לבן ממשפחה כזאת.

חברת נושאי המיטה

מטרתה של חברה זו היתה — טיפול בעניני קבורה.

זכורני, כי בזלוצ'וב פרצה מגפה אשר הפילה חללים רבים. אותו זמן חזר לעיר ר' לייב שרייבר, מטובי הבחורים של קלויז זידיטשוב שישב שנים רבות באמריקה, ויסד את חברת „נושאי המיטה". הוא עצמו היה יו"ר הראשון לה. כעבור זמן לא רב עמד על תילו גם בית יפה בן שתי קומות. בקומה הראשונה היה בית כנסת מפואר ובשניה — אולם גדול לחתונות. היו שתמהו: מה עניני של אולם כזה לחברה כזו? ועל כך ענו: למטה קוברין אחד ולמעלה — שניים.

ועד החברה נבחר בדרך דמוקרטית ותמיד קדמה לכך תסיסה גדולה.

רון צימר

משוררי זלוצ׳וב

גליציה המזרחית היתה מאז ומתמיד ארץ המאבק, ארץ התסיסה. בה נפגשו תרבויות המערב והמזרח והיא שימשה גיא חזיון בו נאבק העולם הביזנטי־רוסי בעולם הקתולי־מערבי. במשך מאות בשנים ישבו בגליציה המזרחית עמים רבים, פולנים, אוקראינים, טטרים, יהודים ומתישבים גרמנים וצ׳כים. תמיד נאבקו כאן על הדת השלטת, על הלשון והמשטר.

זרמי המחשבה היהודית הגדולים, החסידות, ההשכלה וחיבת ציון חרשו חריש עמוק באדמת גליציה. בגבול גליציה המזרחית צמחה החסידות ואילו ברודי, טרנופול, לבוב וזולקיב היו מוקדי ההשכלה. וכך ספג הנוער, שחי בערים ובעיירות הללו, את האוירה הדחוסה שאיפות לשינויים, לתיקונים, לעולם אחר. ומאחר שהעוני הלך וגבר, החלה ההגירה הגדולה.

בראשית המאה ה־19 התפתחה בגליציה המזרחית ספרות יהודית עשירה. היהודים כתבו גרמנית, עברית, אידיש, פולנית. המשכילים לעגו לאידיש, אך נזקקו לה כדי להפיץ את רעיונותיהם. כך הלכה האידיש והתפתחה והביאה פרי הילולים. כאן פרחו הזמר היהודי העממי, הבלדה העממית, הבדיחה היהודית, יחד עם המאמר הפוליטי העוקצני וההגות הפילוסופית והדתית.

וכך חיה גם זלוצ׳וב באוירת מסתורין, רגש דתי עמוק וגם שאיפה לקידמה. אופייני לתקופה זו ולעיר זו הוא נפתלי הירץ אימבר, שנולד בשנת 1856, ומיצה את כוס התרעלה עד תומה. נע ונד היה כל ימיו. ידוע סבל ועוני. הגעגועים לציון והישיבה בה, היכן ששימש עד למעללי הראשונים, אנשי ביל״ו, מיסדי ראשון לציון ובוני זכרון יעקב, עוררו בו גל של התלהבות ורגש חם. הוא שר את שירת הארץ המתעוררת ואת שירת בניה. היה המשורר־הטרובדור של העליה הראשונה. הוא ליווה את מפעל החלוצים הראשונים בשירת־עידוד ונחמה ברגעים קשים. זכרונות העבר של עם ישראל המפוזר נישאו בשירתו על כנפי חלומות של עתיד זוהר.

שמעו אחי בארצות נודי
את קול אחד חוזינו,
כי רק עם אחרון היהודי
גם אחרית תקותנו.

לארצי אשירה, עתידות אחישה,
לעמי אזמר לבו ארעישה,
לירושלים הגיגי, מסתרי לבבי
ולציון־לציון הקדשתי עוגבי.

בחזון אראה אחרית הימים
עת עמי יקום, יתמודד.
עדר ינהל, ישדד תלמים
ובין הגויים לא יהי נודד.

(בית אחרון מתוך „אחר החורבן״)

ושבועה אחת נשבעו
יחד בני ישראל,
כי לא ירגעו
עד ארצו תגאל.

✶

התזכרי עתה אמי
אז בערשי ישנתי
ותהי שירתך עמי,
משפתך האזנתי.

תחת ערש בני
יעמוד עתה גדי.
הגדי יסחר סחורה
ובני ילמד תורה.

בשקדים ורימונים
יסחר הגדי
וספרים נבונים
אז יכתוב בני.

הסופר שמואל יעקב אימבר

עוד באזני תצילינה
קולות שירתך,
עוד באזני תהמינה
קולות אהבתך.

השקדים והרימונים
הגדיים אכלו,
גם ספרי הנבונים
מזוקן כבר בלו.

האח, ימי ברחו חיש,
אהמה כליש.
אני נהייתי איש
והגדי נהיה תיש.

שמואל יעקב אימבר, דודנו של משורר התקוה, בן הסופר שמריה אימבר, נולד בשנת 1889. משורר, מתרגם, פובליציסט. ינק מהספרות הפולנית, הגרמנית והאוקראינית. מודרניסט, שחיפש מגעים עם ספרות העולם. בעל השכלה רחבה, חוש הומור ורגש מעודן. פולמוסן חריף. חלוץ השירה באידיש המודרנית בגליציה. כתב „ואס איך זינג און זאג", את הפואמה „אסתרקה", ספר מסע על א"י „אין יידישען לאנד". נספה בגיטו זלוצ'וב ב־1942.

השדה לא יאמר עוד דבר לי

השדה לא יאמר עוד דבר לי,
היער לא ישוב וישיר.
את אשר היה שר ואמר
לכוסף הלב הצעיר.

המרחק לא יאמר עוד דבר לי
וקסם שולי הרקיעים.
ובכוכבים לא אקרא עוד
כתב ידך הקדושה, אלהים.

האמנם כה קרוב אנכי,
אלהים, אל שלוותך הצחה,
כי שוב לא אראה את פלאיך,
כמוך אני בתוכם.

האישיות הטרגית ביותר בין משוררי זלוצ'וב היה משה לייב הלפרן, שנולד בינואר 1866 ומת בניו־יורק, אוגוסט 1932. בחייו הקצרים, מלאי הסבל והבדידות, לא ידע מנוחה. הכרך הגדול, ניו־יורק, על המולתו ועל קשיחותו — התנכר לו. מלחמת קיום קשה ניהל שם משה לייב ולא מצא לו ידידים או בני ברית.

סוער ובעל דמיון עז חיפש הלפרין בשירתו המעודנת בטוי לנפש הפיוטית המתרפקת על הנשגב והנתונה במסגרת אכזרית של מציאות צינית, ההורסת את האדם על חלומותיו ועל שאיפותיו לטוב וליפה.

שיריו של משה לייב הם לעתים ליריים, לעתים סארקסטיים ולעתים מלאי הומור שובבני. יש והם מלנכולים, נטורליסטיים, דקים שבדקים, מלאי איזו ציפיה לנס, רווי רוך, כמנגינה משכבר הימים. הכל יש בשירתו.

אני אשר ארצה, אני אשר אחשוב,
אני הוא האשף והמשחק יכשוף.
אני הוא הכינור, הבס וגם התוף
של כלי־זמרים, נגני רחוב.
אני מחול ילדים ולאור הסהר המכסיף
אני, אויל, אל ארץ כחולה נכסף.

עתה אני נר זכרון דלוק,
עתה אני הלב — יגון מבטי כמה
אולי, לפני שנים מאה.
עתה אני הליל, ידו עלי: הייה מוץ,
ערפל ליל כבד, שיר ערש כה ערב.

יוסף קיטאי — המורה לדת במדים

איזה גן, איזה גן,
עלעלים שבעה בו לאילן
ותוהה הוא כל היום:
מי הביא אותי הלום?

איזה גן, איזה גן,
רק משקפת בו תגל
חתימה של דשא קל.
כלום גננו הוא גן זה,
בזיו של בוקר שכזה?
בודאי גננו, אלא מאי,
לא גננו?

✶

איזו שם צפור שוכחה
בקן את אפרוחה,
למזונו לא תשחר,
שיח שחרית לא תזמר.

איזו, איזו שם צפור
לא תחצה את החלל,
לא תנס המרא אל על.
כלום שלנו היא הצפור
שכזו בבוקר אור?
בודאי שלנו, אלא מאי,
לא שלנו?

זהו התכשיט משה ליב

(מתוך הספר „בניו־יורק")

הו גינגילי, הו דם לבי,
מי החולם בשלג עב,
גורר כבולי עץ רגליו,
בלילה ברחוב?

זהו התכשיט משה לייב,
אשר יקפא עוד אי בזה
עת על פקעי אביב רכים
ועל פרחים הוא יהגה.
ועת ישכב בלובן שלגים
ואבר לא יניע עוד —
הרי גם אז בחלומו
הוא יטייל בזהב שדות.

חולם התכשיט משה לייב
והשומר שר טרי לי, לי
והיחפן עונה הפצי
והכלבלב פוסק הב־הב
והחתול משמיע מיאו.

הו גינגילי, הו דם לבי,
מי הזוחל בשלג צח,
רואה עצמו ליד האח,
בלילה ברחוב?

זהו התכשיט משה לייב
המתעצל לחשוב.
קופא הוא ורואה עצמו
בתוך ארמון זהוב.
הוא המלך בארמון,
מוקף שומרות לרוב
וכל שנותיו שטות בפאר
כמו שמשות.

עורג התכשיט משה לייב,
והשומר שר טרי לי, לי
והיחפן עונה הפצי
והכלבלב פוסק הב־הב
והחתול משמיע מיאו.

הו גינגילי, הו דם לבי,
מי מכווץ ומכונס —
כך מדלג לאור פנס
בלילה ברחוב ?

זהו התכשיט משה לייב
עומד בשלג לרקד,
כדי שרגליו לא יקפאו
עד תום בכפור המלהט.
והוא רואה עליו רובץ
השלג, כפרחים נוצץ.
ונערות — שערן גולש,
מעוטרות זרים של אש.

והשומר שר טרי לי, לי
והיחפן עונה הפצי
והכלבלב פוסק הב־הב
והחתול משמיע מיאו.

המתופף בחוצות

שיר חרות צפור צוהלת,
על כסאו רועד המלך.
לא ארעד, כי — חי נפשי !
כצפור אשיר חפשי.
ופריע
כמו הרוח
ארקד ולא אנוח,
בן הפקר בראש חוצות !
שב זקן אני, כושל,
מה איכפת — לעזאזל !
הב פרוטה ועד חצות
אך בתוף שיתפקע,
אג׳נג׳ן ואשגע
במצילתיים ובלי נום
אסתובב ג׳ין — ג׳ין —בום בום,
ג׳ין, ג׳ין בום !

דוד אימבר

בתי הכנסת ובתי התפילות

א. בית הכנסת הגדול

בני זלוצ׳וב היו ידועים כמבינים וכאוהבי חזנות וזמרה. אמרו, שאפילו ה„שטענדערס" (העמודים ליד כסאות הישיבה), היו מבינים בחזנים. בית הכנסת היה עתיק, ולפי המסורת נבנה בחסותו של המלך הפולני, יאן סובייסקי.

באמצע התקרה היתה אבן גדולה מאד, ולפי האגדה, לא יכלו להרימה מן הארץ ולשימה במקומה. והיה שם אחד מל"ו צדיקים, בעל כוח עצום, שהרימה וקבעה במקומה. למחרתו מת האיש וחלקו לו כבוד גדול מכיון שלא חס על עצמו, ושם נפשו בכפו למען קדושת בית הכנסת ותפארתו.

החזן הראשון של בית הכנסת הגדול, שחי לפני כמאה שנה, היה ר׳ נטע שור ע"ה, ממשפחתו של בעל „תבואות שור", מברודי. היה ירא שמים והתפלל בהתלהבות עצומה. נפטר ביום הכפורים, בבית הכנסת, באמצע הנעימו את עבודת יוה"כ. מרוב התלהבות קבל שמץ לב, כרע, נפל ומת במקום.

אחריו נתקבל כחזן ר׳ אברהם טרכטנברג ע"ה. כיהן בחזנות שנים אחדות. אחר כך היגר לארה"ב. היו לו מעריצים רבים, ביניהם ר׳ מנלי, שהיה עשיר, ואהד מאד את החזן. כשעזב ר׳ אברהם את זלוצ׳וב, אמר אותו ר׳ מנלי, שאם לא יזכה לשמוע אותו בחייו, היה רוצה, שהחזן הנ"ל יתפלל את תפילת „אל מלא רחמים" אחרי מטתו. כעבור שנים בא החזן, לפני נסיעתו לארה"ב, לזלוצ׳וב, להפרד מידידיו. ר׳ מנלי בינתים מת, ואוהדי החזן ספרו לו על מבוקשו של הנפטר. נענה לבקשתם והתפלל תפילת „אל מלא רחמים" אחריו. אמי מרים, שהיתה בעלת קול יפה ושמיעה טובה, זכרה הרבה מנגינות וקומפוזיציות של החזן טרכטנברג, והיתה שרה אותן לעיתים קרובות.

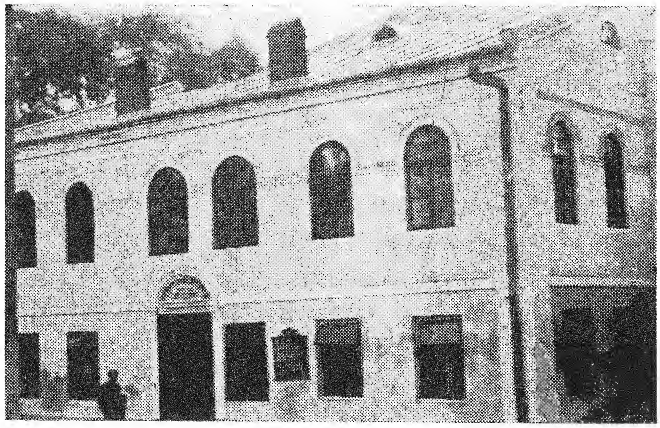
אחריו כיהן בחזנות עשרות בשנים ר׳ שמואל וינמן, ע"ה. לא היה בעל קול חזק, אבל היה קומפוזיטור גדול וכוחו היה בניצוח על מקהלה. רבים מעווריו היו כעבור שנים לחזנים גדולים. אחד מהם, ששר אצלו בקול „אלט", נתקבל אחר כך כחזן בטרנופול.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עבר החזן ש. וינמן לוינה ושם נפטר. בהעדרו, התארגנה מקהלה בהנהלתו של ר׳ צבי שפירא. „טנור ראשון" היה ליפא שוואגר ע"ה, מזכירה של „צעירי אגודת ישראל", שרצה לעלות ארצה, אבל לא זכה. היה בעל טנור חזק מאד וקולו „כיסה" את המקהלה כולה. כ„טנור שני", שר מר יעקב כץ, כעת סגן ראש עירית חיפה וחבר הכנסת. כ„אלט", שר, כותב השורות האלו. כ„אלט שני" שר זנויל או זבולון זלץ, הנמצא בארץ ועובד בדואר. במקהלה השתתף גם משה ווינגאסט, נכדו של ר׳ מיכל גלזר ע"ה, שעלה זה מקרוב ארצה. זמן־מה השתתף בניהול המקהלה שמואל שורץ הי"ד, בנו של התלמיד־החכם הגדול ר׳ יעקב שורץ ע"ה. גם נתן זלץ, יבדל לחיים, השתתף במקהלה. עתה הוא מכהן כמנהל הדואר באחד מסניפי תל־אביב. בין השאר השתתפו במקהלה י. לרנר, וולף זידנוורם, וולף שוואגר ואחרים.

אחריו כיהן בחזנות ר׳ לייב צוועק ע"ה. ניהל מקהלה וחיבר מנגינות ל„מזמור שיר חנוכת הבית לדוד", ו„הנרות הללו", שהיו מושרים ע"י יודעי נגינה הזלוצ׳וביים.

היו גם חזנים עוברי אורח, ששהו בזלוצ׳וב שבועות ולפעמים חדשים. התפללו בבית הכנסת הגדול וגם נתנו לפרקים קונצרטים באולמות גדולים. בין אלה יש לציין בראש ובראשונה את החזן דוד כצמן, כיום בקנדה. בעל טנור לירי עדין, ובעל „קולורטורה" יוצאת מהכלל. היה מתפלל בבית הכנסת הגדול. הבית היה תמיד מלא מפה לפה. גם עזרית נשים, שתיים, היו מלאות. חוץ מזה צבאו בחוץ על הדלתות והחלונות המוני יהודים מכל הזרמים. בבוא כצמן, היתה העיר לובשת מן חגיגיות של יום טוב. בכל בתי המדרש הקדימו להתפלל כדי להספיק לבוא לבית הכנסת לפני מוסף ולשמוע את „יקום פורקן", „אב הרחמים" ו„קדושת כתר" מפי כצמן. עם פטירתו של הד"ר הירשהורן, שהיה עסקן צבורי וציוני חשוב, ועל כל אלה אדם נוח לבריות, בא כצמן במיוחד כדי להשמיע את תפילת „אל מלא רחמים" ומזמורי תהילים.

גם החזן מן, בהיותו זמר האופרה הפולנית בלבוב, היה בא לזלוצ׳וב. זכורני ששניהם, כצמן ומן, הופיעו בקונצרט, ב„דואט", באולם הגדול „אולם הקלעים".

בית הכנסת המרכזי בזלוצ'וב

ואחד הדברים ששרו היה השיר הידוע באידיש: „וואס וועט זיין, אז משיח וועט קומען" (מה יהיה בבוא המשיח).

ב. חווי יהודי בבתי כנסת, במועדים בשבת שובה ושבת הגדול

בשבתות נהגו הרבנים לשאת את דברם לפני הקהל. זמן הדרשה היה אחה"צ.

נהגו לחלק את הדרשה לשני חלקים. החלק הראשון היה הלכה ופלפול, לעניין את הלומדים ותלמידי החכמים. לחלק הזה של הדרשה פירסמו הרבנים, באמצע השבוע, „מראי מקומות": באיזו סוגיה בתלמוד וברמב"ם ישאו את דברם. אחר כך היה הרבי עובר לחלק השני: דרוש, אגדה ומוסר, מתובלים במשלים ובמילי דבדיחותא הערבים לשומ־עיהם. בחלק הזה התחיל הרב מפרשת השבוע וההפ־טרה.

בזמני, חילקו ביניהם את התפקיד האמור:

הרב ר' שמואל שפירא, שהיה דורש בבית המדרש הגדול, מקום שהתפלל. אחרי פטירתו נהג לדרוש בנו, הרב בן ציון שפירא, הי"ד.

הרב ר' מנדיל מילר ז"ל, היה דורש לפעמים בבית הכנסת הגדול. בעיקר היה דורש שם הרב ר' ישראל לנדוי ז"ל. האחרון היה מתפלל, דורש, גם ב„קלויז סטרטין". אחרי פטירתם דרש בבית הכנסת הגדול הרב ר' חיים יוסף איילנברג הי"ד, הדיין מקוסוב שנתקבל לדיין בזלוצ'וב.

בכ' תמוז, יום הזכרון של ד"ר הרצל, או ביום הזכרון של מקס נורדאו, ואחרי פטירתם של נחום סוקולוב, ואחרי זה של ד"ר חיים ארלוזורוב ז"ל, התאספו בבית הכנסת הגדול כדי לערוך אזכרה. השתתפו מסולתה ושמנה של התנועה הציונית במקום. חברי תנועות הנוער הציוניות, מהנוער הלומד, נהרו לאספות אזכרה אלה, מאורגנים בקבוצותיהם על סמליהם השונים. בדרך כלל הזמינו נואם ממרכז התנועה מלבוב, כד"ר מאיר גייער, ד"ר לעאן רייך, ד"ר פישל רוטנשטרייך, שיציינו את דרכם ופעולתם של הנפטרים בתנועה הציונית. לפני הנאום הוצג האורח על ידי עסקן ציוני במקום, כד"ר ורפל, או העסקן של תנועת העבודה הציונית, ד"ר הנריך טייכמן, הי"ד. האזכרה החלה ב„אב הרחמים" ונסתיימה ב„אל מלא רחמים".

ג. משמשים בקודש בבתי כנסת

בתור חזן־שמש שימש בבית הכנסת הגדול: ר' איציק דוד שפירא ע"ה, מי שהיה פעם סופר סת"ם. לכן קראו לו ר' איציק דוד סופר. עבר לפני התיבה בשבועות וחגים בהם נעדר חזן, ועסק בכל יתר הדברים השייכים וכרוכים בתפקיד הנ"ל. היה הולך לחתונות ושאר שמחות, ואם ח"ו היתה לויה, היה אומר את תפילת „אל מלא רחמים" ליד בית הכנסת הגדול. בשעת חופה היה שר כך: „מי אדיר על הכל, מי ברוך על הכל, הוא יברך את החתן ואת הכלה". ר' איציק דוד היה פעם מחסידי צורטקוב. אולם משנעשה לשמש־חזן, חדל לנסוע לצורטקוב. בנו, הרשל שפירא הי"ד, שידע את כל המנגינות והקומפוזיציות של החזן וימאן, ניהל את המקהלה.

היו עוד שניים שהתפללו „פסוקי דזמרה".

הראשון היה זקן מאד ונמוך. השני, ר' חיים יואל. היה גם אח"כ שמש בית הכנסת הגדול. היו שם שני גבאים ראשיים. אחד, שהיה כבר זקן כשהכרתיו, שען העיר, ר' יחיאל בלומנבלאט. הגבאי

בית המדרש „סטרטינר קלויז"

השני, ר' חיים פערלמוטער, היה נגר ובעל חנות לרהיטים. הגבאי השלישי היה ר' אלקנה פוגלפנגר, איש חשוך בנים, שהתמסר לעניני ציבור ועסק במכירת דגים בסיטונות. היה בעל צדקה. גם אשתו היתה פעילה בכל מוסדות הצדקה והחסד בעירנו, כמושב זקנים, בית יתומים ובית החולים היהודי. כשבנו את הבנין החדש של הת"ת „ישיבת אורח לחיים", נדב ר' אלקנה אלף לבנה לבנין.

ה„בעל קריאה" בתורה, במשך שנים רבות בבית הכנסת הגדול, היה ר' משה מרגליות. הוא היה גם בעל „שחרית" בימים נוראים. ר' משה, שהיה סוחר תבואה, עסק בגמילות חסדים והצטיין בהכנסת אורחים. בלילי שבתות, התפלל ב„קלוז זידיטשוב", אחרי מנחה. בדרך כלל היה הוא עצמו עובר לפני התיבה, דאג לכל האורחים (שבאו ממקומות אחרים) ועניי העיר. הוא עצמו לא הלך הביתה ללא אורח, ובמקרה שלא נמצא, הלך לבית כנסת אחר לחפש אורח. אחרי פטירתו של דודי זקני, ר' יהושע שלייפר ע"ה, שהיה „בעל קריאה" בקלויז זידיטשוב, עבר ר' משה לקלויז זידיטשוב ונעשה שם ל„בעל קריאה". את שלושת בניו גידל לתורה. הצעיר, שמעון יעקב, הי"ד, היה חברי.

ד. מתפללי בית הכנסת

ר' משה קויפמן אהב לעבור לפני התיבה ולהראות את כוחו בחזנות. היה גם מאוהדי החזנים ואהב להתוכח איזה חזן הוא טוב יותר.

חובב נגינה וחזנות היה גם ר' ישעיה טענענבוים, יהודי בעל לב חם, ועסקן, ממנהלי ה„פולקסקיך",

מוסד שמילא תפקיד גדול וחשוב, בחלקו יום יום כמאתים עד שלש מאות ארוחות צהרים לעניים. המוסד הנ"ל מילא תפקיד מכריע, ביחוד אחרי מלחמת העולם ה־1, עת התרוששה ונתדלדלה האוכלוסיה משכבות בינוניות. ר' יאנקעל שטיינברוך היה טפוס מיוחד, שאהב להתוכח על נושאים שונים. ר' יקותיאל דרקסלר היה החרט היחידי בעיר. ר' אברמלי הוכמן נודע בחמאה ובגבינה שלו. ר' ליזר ברסלר הפחח, שהיה מטופל בילדים רבים. ר' יעקב נגלר. ר' ליפא בוכבינדר. ר' דניאל זויערהויף, שהיה בין בעלי המלאכה החרדים ומאלה שלקחו חלק בעניני הציבור. ר' דניאל, שהתפלל גם בבית הכנסת של „יד חרוצים".

ה. בתי הכנסת הקטנים

בפרוזדור של בית הכנסת הגדול היו שני בתי כנסת קטנים יותר. אחד, שחלונותיו פנו לעבר הנהר; ושני, שחלונותיו פנו לעבר הרחוב. בראשון, התפללו אנשים שמסיבות שונות לא רצו להתפלל בבית הכנסת הגדול. הם התפללו בשני מנינים. הראשון ב־6 בבוקר והשני ב־8.30.

בבית הכנסת השני התפללו בעלי מלאכה ובעלי־עגלות. הם נהגו לנסוע ללבוב או למקומות אחרים, להביא סחורות שונות. התפללו בהשכמה כדי שיוכלו לצאת את העיר מוקדם. שני בתי כנסת אלה החזיקו להם יהודי ת"ח, שלימדם בערבים חומש, ובשבתות הקיץ — פרקי אבות.

גם לקריאת התורה בשבתות החזיקו איש מיוחד. שעבר לפני התיבה.

ו. חהווי של בית הכנסת הקטן השני, שפנה לעבר הרחוב. סעודת מלווה מלכה

בבית הכנסת הנ"ל, ערכו בכל מוצאי שבת סעודת „מלוה מלכה" גדולה, אליה באו כל האורחים ועניי העיר. לסעודה הזאת הוזמנו „בעלי בתים" חשובים מאנשי העיר. התכונה ל„מלוה מלכה" התחילה באמצע השבוע, כשהתרימו אנשים לנדב חלות, דגים, חמיצה ותפוחי אדמה. הגבאים וכמה עוזרים הגישו לשולחן. אחר כך שרו את כל ה„זמירות למוצאי שבת". הזמרים היו מבעלי הבתים ומהאורחים. בבית הכנסת הזה שימש כ„מגיד" יהודי ת"ח, זקן, ר' יהודה צבי פישר ע"ה.

דוד אימבר

בית המדרש הגדול

בית המדרש הגדול, שעל שעריו היה כתוב: בית שמגדלין בו לתורה ותפילה — באמת היה כזה. למדו בו בחורים, נערכו בו שעורים לתלמוד, „עין יעקב" ו„מדרש רבה". זקני, ר' יעקב יהושוע רייז ע"ה, בר אורין, קבע שם עתים לתורה. היה נכדו של הגאון האדיר, ר' יעקב יהושוע בעל „פני יהושוע" על התלמוד, אב"ד דקהילות לבוב ופרנקפורט. אשתו, סבתא לאה, היתה בעלת צדקה ומכניסה אורחים. פעם אחת אירחה את הצדיק ר' ישראל מרויזין זצ"ה, שבנסעו ללבוב לדרוש ברופאים, עבר את זלוצ'וב והתעכב בה. זקני השני, ר' אברהם חיים אימבר ע"ה, בר אורין, למד משניות על פה משום שעיניו כהו.

בענין זה מספרים: פעם הלך עם הקיסר למל־חמה. היתה צפויה סכנה לקיסר והוא הגן עליו ונעשה לסגינהור. מתפללי בית המדרש הגדול היו: משה פונדק ע"ה, משרידי הדור הישן, אהב להתערב ולהביע דעה בעניני צבור. בנו, רבי סענדר פונדק, היה ממשתתפי המקהלה בקביעות.

ועוד היו בין מתפלליו הקבועים של בית המדרש הגדול: הרב הגאון רב שמואל שפירא ז"ל, ראב"ד דקהילתנו. ואחרי פטירתו התפלל שם בנו, הרב בן־ציון שפירא הי"ד, שמילא מקומו. אחד ממגידי השעורים היה הרב בנציון קפלן ע"ה, יהודי יקר, בעל קול רם, עבר לפני התיבה בימים נוראים. קראו לו רב בנציון חזן, או שמש, לפי שהיה גם שמש וגם ש"ץ.

גם שני בניו השתתפו במקהלה שכתבתי עליה למעלה, ביחוד הגדול שהיה בעל „טנור" חזק. כ„בעל קריאה" בתורה ובשבתות שמש במשך שנים רבות ר' שלמה טענענבוים. מוצאו היה מברודי, מקום שהיו מפורסמים בתור בעלי קריאה בתורה. היה חתנו של רב יעקב אהרנפריז. לאשתו קראו דויז מונדלס, כנראה על שם חמותו. היה בעל חנות למל־בושים ממדרגה שניה, שנקראה „טנדייט". הרב רב שמואל שפירא היה מקודם מחסידי זידיטשוב, שנסעו לאדמו"ר השני, רב יצחק אייזיק זצ"ל, ואחר פטירתו התחילו לנסוע לצורטקוב, לאדמו"ר הראשון, הצדיק רב דוד משה צזיקל. אבל תפילתו היתה ונשארה עד יומו האחרון בהתלהבות בנוסח זידיטשוב.

מתפללי בית המדרש הגדול

רב חנוך העניך צימנד, עסקן ובעל צדקה. תמך במוסדות, ביחוד במוסדות תורניים כתלמוד תורה וישיבת אורח לחיים, שהיה מתורמיה הפעילים וגם לבנין החדש, של הת"ת נדב כמה אלפים לבנה. ר' דוד שויג, יהודי בעל טחנת קמח, לקח חלק בציבוריות הקהילה. אשתו, הג שויג, הצטינה כאשה פקחית בעלת צדקה ומצוה. הם זכו לעלות ארצה, קנו בתים בירושלים. השאירו משפחה בירושלים. רב פנחס סגל, בר אורין ובר שכל, מיושב בדעתו, השתתף בציבוריות. היה במשך שנים חבר הועד של אגודת ישראל, מיועציה, מאלה שהתחשבו בדעתם. רב ישראל פישל, יהודי תמים ויקר מאד, השתתף ותמך בכל עניני צבור, שלא על מנת להתבלט. ר' משה פרגר ובנו ר' יצחק פרגר, ת"ח שעסק בשעורי תורה בזמנו הפנוי.

בית המדרש הקטן

(דאס קליינע בית מדרשיל)

בפרוזדור של בית המדרש הגדול, היה בית מדרש יותר קטן. מתפלליו היו בעלי חנויות ופרנסות אחרות. הם החזיקו להם מגיד שעורים בשכר. השעו־רים היו פרשת השבוע ומפרשיה, משניות, „עין יעקב" ומדרש. בזמני היה זה מורי ורבי רב ישראל בירגר הי"ד, תלמיד־חכם מופלג. מוצאו היה מפש־מישל. היה חתנו של רב יצחק שטלצברג ע"ה, מחסידי בלז, שהתפלל בקלויז זידיטשוב. רב יצחק היה בעל בית חרושת לשוקולדה. על רב ישראל אתעכב עוד באריכות כי הוא זה שהראה לנו את הדרך היסודית בלמוד (פ"ת).

הגבאי היה במשך שנים רבות רב נחום הור־וויץ, שהתמסר לתפקידו בכל נפשו. היה מנהל חשבונות לפי מקצועו. אחר פטירתו של רב נחום הורוויץ קיבל את הגבאות רב געציל מרוויצר הי"ד, בעל חנות לצבעים. יהודי יקר. בנו משה, שלמדתי אתו ביחד, נסע לארה"ב בהיותו נער.

מתפללי בית המדרש הקטן

רב משה טענענבוים ע"ה, סוחר בתבואה, נשא ונתן באמונה. בעל „הן צדק". כשאמר מלה לא שינה

אותה. יהודי יקר, תמים, בעל צדקה. השאיר בת, הנמצאת במוסד ומשפחה גדולה, רובה בארה״ב. אחיו, רב ישראל טענענבוים ע״ה, בתו, אשתו של מר יוסף כהנא, גרים בחיפה. רב שמואל ועלעדניגר ע״ה, קראו לו שמואל אמעריקאנער, על היותו פעם באמריקה. רב שמואל היה יהודי פיקח מאד. שימש גם כ„בורר״ בסיכסוכים שהיו מצויים לעתים בין אנשים, שלא רצו ללכת לערכאות (בתי משפט), וגם לא לדיני ישראל (בית דין רבני). היה מעורה בציבוריות, בשאלות של בחירת רב ויתר עניני ציבור. רב שלמה וויינטרויב ע״ה, בעל טחנת גריסין. בעל מזג טוב, נוח לשמים ולבריות.

קלויז זידיטשוב

קלויז זידיטשוב היה הקלויז העתיק בין בתי הכנסת בזלוצ׳וב. במקום שהיה בימינו קלויז זידיטשוב היה פעם קלויז עתיק מאד שאחר כך חידשו אותו ובנוהו מחדש, אבל גם הקלויז הזה של ימינו עמד כבר זמן רב. עדות לכך מוצאים אנו בשו״ת „מהרי אשכנזי״ של הרב הגאון רב יואל אשכנזי זצ״ל, אב״ד זלוצ׳וב. שם ישנה תשובה אחת עם כתובת דלהלן: מה שדרשתי בהתחדש הקלויז.

בקלויז זידיטשוב התפללה פעם כל האריסטוקרטיה החסידית. גדולי חסידי זידיטשוב, שהכירו עוד את רב צבי הירש זצ״ל, הרב הראשון מזידיטשוב, בעל מחבר „עטרת צבי״, והיו ממקורביו של הרבי השני, רב יצחק אייזיק זצ״ל. ביניהם דיין ומו״ד בעירנו, שהיה בעל קול נעים מאד, ידע את הנגינה החסידית, וביחוד את נוסח זידיטשוב, הוא הרב הגאון רב ישעיה זאב ראזענבערג ז״ל. התפלל ועבר לפני התיבה, בימים נוראים, בקלויז זידיטשוב. בזמן מאוחר יותר, התפללו בקלויז הנ״ל חסידי בית רויזין, צורטקוב, הושיאטין, סאדיגורה ובהאן. היו גם שרידי חסידי זידיטשוב, כרב דוד לבוב הי״ד ועוד. אחרי התחלת מלחמת העולם הראשונה, כשנחרבו העירות הקטנות בסביבת זלוצ׳וב, כביאלוקמין ועוד, ופליטי היהודים מעירות אלה התישבו בזלוצ׳וב, נתוסף לכל בתי הכנסת בעיר חומר אנשים שונה, בעל מנטליות אחרת מאשר הותיקים. לקלויז זידיטשוב נתוספו חסידי בלז, מה שהיה נדיר במקום הזה עד אז. אבי המנוח, ר׳ מאיר אימבר ע״ה, שהיה מגדולי חסידי צורטקוב, תלמיד חכם ועסקן ציבורי, ביחוד בשטח הרבצת התורה, מיסד התלמוד תורה „ישיבת אורח

לחיים״ ואחר כך ממיסדי תנועת „אגודת ישראל״, היה בעל קול נעים, ועבר לפני התיבה, גם בימים נוראים. לפעמים, אבל לא בקביעות. ה„בעל תפילה״ הקבוע בימים נוראים בקלויז זידיטשוב היה ר׳ אלקנה ביליג ע״ה, שהיה בזמנו מעוזריו של ר׳ ישעיה זאב ז״ל. התפילה שלו היתה כמעט העתק כהנ״ל. ר׳ אלקנה היה „בעל מוסף״. „בעל שחרית״ היה גיסו של ר׳ אלקנה, ר׳ פישל הקטן (דער קליינער פישל). ר׳ פישל הגדול קראו לאביו של ר׳ אלקנה ביליג. ר׳ פישל הגדול ע״ה היה מראשוני חסידי הושיאטין, של האדמו״ר הזקן ר׳ מרדכי שרגא פיביש זצוק״ל, בנו של האדמו״ר רשכבה״ג, ר׳ ישראל מרויזן זצוק״ל. זכיתי עוד להכיר את ר׳ פישל הגדול בהיותי ילד קטן מאד. מקומו בקלויז זידיטשוב, לא היה ב„מזרח״ אלא במערב, ליד חלון, ע״י הדלת. התפלל בהתלהבות עצומה, בלי שהרים קולו בתפילתו. פניו היו משולהבים בתפילתו כאילו יצא ממקוה מהביל ודמעות נטפו מעיניו במשך כל התפילה, ממש כל עצמותיו תאמרנה שירה, בלי שיניע את אבריו. פשטותו ותמימותו היתה לאין שיעור. הוא נקרא על שם אביו, ר׳ פישל בילקר ע״ה, שמת, כשאמו, מרת מרים עלקי ע״ה, היתה בהריון. אחרי פטירתם של ר׳ אלקנה וגיסו ר׳ פישל, התפלל „מוספים״, בימים נוראים, בקביעות, נכדם של הרבנים מזידיטשוב ובלז, ר׳ יהושע העשיל לאבין הי״ד. היה חותנו של ר׳ ברוך ע״ה, המכונה „הרבי ר׳ ברוכל״ זלוצ׳וב. ר׳ יהושע העשיל היה בר אורין, מעורב עם הבריות ונוח. מחסידי בלז. היה בעל קול נעים, התפלל בנוסח זידיטשוב, עם קצת תערובת מנוסח בלז. תפילת „אנעים זמירות״ בסוף התפילה היתה בנוסח בלעדי של בלז. „בעל שחרית״ בימים נוראים היה דודי זקני, ר׳ יהושע שלייפער ע״ה, חתנו של הסבא ר׳ יעקב יושיע. מוצאו היה מברודי. היה „בעל קריאה״ בתורה בקלויז זידיטשוב יותר משלושים שנה. גם גבאי. הוא היה בר אורין, יהודי עם לב חם, שלמרות היותו מטופל בילדים רבים, בעיקר בנות, ומצבו הכלכלי לא היה מזהיר ביותר, קבץ חלות ולחם, מדי שבוע בשבוע, כדי לחלקם לעניים נסתרים. היה הולך ללוות גמילות חסדים כדי להלוות לאחרים. זכורני, ש„דמי המגילה״ (מגילה געלד) שהיה מקבל בעד קריאתה, כמנהג אז, חילק לאחרים. רוב בנותיו נמצאות בארץ. אחת נמצאת בארה״ב. אחרי פטירתו של ר׳ יהושע שליי־פער, התפלל „שחרית״ בימים נוראים דודי, אחי אמי,

ר׳ אליקים פרידמן הי״ד. היה חסיד וירא שמים. ישב רוב היום מעוטר בטלית ותפילין ולמד. בעל לב טוב. מחשובי חסידי צורטקוב. והצדיק ר׳ פנחס קאנער הי״ד. מוצאו היה מבוטשאש. חתנו של ר׳ פישל רייז ע״ה. ר׳ פנחס היה ישר וירא שמים. כל ימיו שקד על התורה והעבודה, על התפילה. מסר את נפשו למצוות קלות כחמורות.

מספרים שבימי היטלר ימ״ש, היה זמן מסוים בבונקר והיה יכול אולי להנצל. הוא יצא פעם לחפש „מנין״ אחרי שהתחפש בבגדי אכרים ולבש „קסקט״ והכירו אותו ותפסוהו.

ר׳ משה מרגליות, שנהיה ל„בעל קריאה״ בתורה בקלויז אחרי פטירתו של ר׳ יהושע שלייפער. כמקריא את התקיעות בראש השנה שימש שנים רבות אבי אמי, החסיד ר׳ חיים צבי פרידמן ע״ה. מוצאו היה מהעירה מיקוליניץ ע״י טרנופול, ממשפחת משכילים. זכורני, היה לו אח אחד, פייביל פרידמן, ע״ה, שהיה פקיד גבוה בבית המשפט בלבוב, וכל המשפחה היתה נאורה. הוא נתפס לחסידות, שהיתה בזמן ההוא רוכשת נפשות מחוגים שונים. אביו של הסב, ר׳ העשיל ע״ה, השתקע בסוף ימיו בזלוצ׳וב, על יד בנו, ונפטר בה. על אמו של הסב, מרת קיילה ע״ה, מספרים שהיתה משכילה מאד. ידעה צרפתית והיתה ממעריציו של הסופר וההיסטוריקן הצרפתי וולטר. ר׳ חיים צבי היה מגדולי חסידי הושיאטין ומנהיגם הבלתי מוכתר. נסע עוד לאדמו״ר הראשון מהושיאטין. היה חברו של ר׳ פישל הגדול, בחסידות. ר׳ חיים צבי היה ירא שמים ועבד את ה׳ בשמחה. היה בעל לב טוב ושימח אנשים. כשהיה מי שהוא שרוי בצער והוא בא לבקרו, נתמלא כל הבית שמחה.

על פטירתו ארשה לי לכתוב מלים ספורות:

כשעה לפני פטירתו, התאספו אצלו כל החסידים, ביחוד חסידי הושיאטין. עם ר׳ מיכל גלזר, שקיבל את ההנהלה עליהם, אחריו. התפללו „מנחה״ במנין וגם סבא התפלל „מנחה״ במטתו, למרות שהיה כבר במצב של גסיסה, שמעו כל מלה מ„שמונה־עשרה״ ובהגיעו לברכת „האל הקדוש״, הוציא את נשמתו. על המצבה חרתו — „המשמח אלקים ואנ־שים״.

אחריו שימש, כמקריא את התקיעות בראש השנה, ר׳ מיכל גלזר ע״ה. היה תלמיד־חכם גדול. למד פעם אצל הגאון ר׳ שלום מרדכי הכהן שודרון ז״ל,

בעל „שו״ת מהרש״ם״. ר׳ מיכל היה מגדולי חסידי הושיאטין, מעורה בציבוריות. היה בזמנו מהועד של „אגודת ישראל״ ומאלה שהיה בסמכותם לטפל בענין „קבלת רב״, אב״ד בעירנו, שהיתה בזמנה שאלה בוערת. גרמה לפילוגים גדולים, לא רק בין הציונים ו„המזרחי״ מחד גיסא, ובין „אגודת ישראל״ והחרדים הבלתי מפלגתיים מאידך, אלא גם בתוך מחנה החרדים ו„אגודת ישראל״ גופא. זוהי פרשה מיוחדת הראויה לתיאור ואין כאן מקומה. „הבעל תוקע״ היה, שנים רבות, ר׳ שמואל פרנס ע״ה, ת״ח, נחבא אל הכלים, התפרנס מיגיע כפיו. אשתו, מרת בלומה ע״ה, אפתה לחם. לחמה היה לחם ביתי טוב מאד. יצא לה מוניטין בלחמה. נוצרו גם בדיחות בענין הזה. אחת מהן היא: פירוש הפסוק „תולה ארץ על בלימה״ — שהעולם מתקיים על ידי זה, שאוכלים את לחמה של „בלומה״ („די בעקערין״). ר׳ שמואל גידל בניו לתורה ולמעשים טובים.

בנו, ר׳ פתחיה הי״ד, היה שען לפי מקצועו. יהודי חרד ומדקדק במצוות. ביחוד בענין הדרשה של חז״ל על הפסוק — „זה אלי ואנוהו״ — התנאה לפניו במצוות. רכש טלית נאה עם עטרת כסף גדולה, תפילין מהודרים, אבנט רחב ועוד. ליצני הקלויז קראו לו „דער רבי״.

היה חתנו של ר׳ פישל ביליג הגדול, שהזכרתיו למעלה. חתנו של ר׳ שמואל פרנס היה מעורה בעסק. בר אורין, משכיל, קם בהשכמה יום יום ללמוד. למד והתפלל בקלויז סטרטין. היה מנהל חשבונות לפי מקצועו. עבד בבנק של ר׳ צבי הירש זיידן.

ספרית הקלויז, וחברת „תיקון ספרים״

בקלויז זידיטשוב, היתה ספריה גדולה מאד, החל מתלמודים, בבלי וירושלמי, מפרשי התלמוד, ראשו־נים, כרשב״א, ריטב״א ואחרונים צל״ח, פני יהושע, פוסקים, רמב״ם, ארבעה טורים ושולחן ערוך, תשו־בות, ראשונים: מהר״ם ברבי, ואחרונים: נודע ביהודה, קמא ותנינא, חת״ם סופר ועוד. היתה גם ספריה חסידית, וקבלה, עיונית ומעשית, החל מרמ״ק, האר״י, ר׳ חיים וויטאל, תולדות יעקב יוסף, נועם אלימלך, קדושת לוי, ועוד.

ל„רכש״ ספרים, דאגה חברת „תיקון ספרים״, מטובי בחורי הקלויז. היא גם דאגה לתיקונם ולכרי־כתם של הספרים הישנים.

דוד אימבר

החזנות בין אנשי זלוצ׳וב

א.

קשה לקבוע עד היכן הגיעה ידיעתם האמיתית של אנשי זלוצ׳וב בחזנות, לפי שאף אני כמעט הדיוט בענינים אלה. מה שניתן לומר הוא, שאנשי זלוצ׳וב חובבי חזנות היו מאין כמותם. דוגמא אחת מני רבות תעיד על אמיתות הדבר: לפני למעלה מששים שנה חי בזלוצ׳וב החזן הנודע טרכטנברג. הוא ומקהלת משורריו היו מפליאים תמיד את אוזן השומעים; ביחוד את ה„מבינים״. מנהג היה בערים ובעיירות רבות בישראל, שבימים שבין פסח לעצרת ובין עצרת לחודש אלול, היו החזנים „נוטלים״ לעצמם חופשה ועורכים מסעות על פני עיירות שונות. הקהילות הקטנות לא יכלו בחדשי הקיץ לשלם להם לחזנים כל שנחוץ כדי כלכלתם, ועל כן היו החזנים מכסים גרעונם על־יד הופעות בבתי כנסת שמחוץ למקומם. נוסף לכך היו לחזנים כל הסיכויים להתפרסם, ו„ברצות השם דרכי איש״ אפשר היה למצוא רווח והצלה במקום אחר ולא חזרו עוד אל קינם...

מאורע כזה אירע גם לזלוצ׳וב, עת יצא החזן המהולל שלה למסעו בערי המדינה. הוא נשא חן וחסד בעיני אנשי פשמישל והעיר קסמה לו בהקצבת שכר, פי שניים משכרו בזלוצ׳וב, והוא נשאר שם. „ימים נוראים״ ממשמשים ובאים — וזלוצ׳וב נשארה בלי חזן, ורב היה צערם של מעריציו אשר מיאנו להתנחם. הפרת הסכם שבע״פ, לדברים כגון אלה לא ייחסה זלוצ׳וב חשיבות יתרה. ברם — חזן חדש מהיכן יימצא? כי איזו קהילה, גדולה או קטנה, תיאות לוותר בעונה בוערת על החזן שלה?... עיקר הפליאה והצער בא מצד ה„מבינים״ שבעיר: כיצד עשה טרכטנברג שלהם מעשה כזה לעיר! בסופו של דבר נמנו וגמרו לפעול בצורה מקורית: משפחתו של החזן הושמה במצור. הופקדו משמרות אשר דאגו לכך, שאשת החזן והילדים לא יצאו את העיר. היו חילופי־אגרות תכופים ודחופים והושגה פשרה: החזן טרכטנברג ומשורריו יבואו לזלוצ׳וב למשך כמה שבתות. ובזה נסתפקה העיר ולמשפחת החזן קראו דרור. וקשה, קשה מאד היתה הפרידה לשני הצדדים גם יחד.

אדם אחד היה בעיר שמיאן להתנחם כל הימים ו„הפשרה״ לא סיפקה אותו. היה זה סוחר הברזל ר׳ מנלי. בדמעות בעיניו אמר, כי אם אמנם מן השמים יצאה הגזירה שלא יוסיף לשמוע קול רינתו ותפילתו של החזן טרכטנברג בעודו בחיים, הרי אחת משאלתו ובקשתו שלפחות לאחר מותו יאמר החזן „אל מלא רחמים״ ובכך ינוח בשלום על משכבו.

כעבור שנים אחדות נפטר ר׳ מנלי הטוב, בלא שישמע עוד פעם אחת בחייו את קולו הערב של החזן אהוב נפשו. ואולם גם החזן טרכטנברג לא האריך שבתו בפשמישל — אמריקה קסמה לו. ובטרם יצא למדינות הים ראה חובה לנפשו להרגיע את מצפונו. דבר צוואתו של מעריצו הנאמן, שהגיע בשעתו לאזניו, לא נתן לו מנוח. וככה הוא הגיע לזלוצ׳וב, הוא ומקהלת משורריו, על מנת להפרד מהעיר בתפילת שבת. וביום ו׳ בבוקר עמדו הוא ומקהלתו — ונלוו אליהם כמחצית אנשי העיר — על קברו של ר׳ מנלי ותפילתם הרעידה את מצבותיהם של כל שוכני העפר שבבית החיים וכל קהל הניצבים שם התמוגגו מהתרגשות.

ב.

אנשי זלוצ׳וב היו, כאמור, חובבי חזנות נלהבים מאין דוגמתם, ולא נמצא אדם אחד בעיר שלא היה „מבין״ בחזנות. עובדה זו לא ניתן להוכיח באותות ובמופתים, אך ההסכמה בלבד, שהכל התברכו במעלה יתרה של „מבינות״, — ואף יצאו לכך מוניטין בשאר מקומות — דיה כדי לקבוע מסמרות ולהעיד כמאה עדים על אמיתותה. עובדה חותכת אחרת — ר׳ לייזר, החזן הנודע של זלוצ׳וב, שעלה לגדולה והוזמן לכהן כחזן בבית הכנסת הגדול בקראקא, אף הוא היה תמיד מלא תהילתם של „מביני זלוצ׳וב״.

וכאילו כדי להוציא ספק מלבם של מפקפקים וקטני

אמונה, ולחזק ולעודד את רוחם של ה„מבינים״, היו רגילים לומר: בזלוצ׳וב ה„עמידים״ שבבית־הכנסת הם ה„מבינים״ הגדולים ביותר בחזנות. ומספרים מעשה אשר היה: פעם אחת הגיע לעיר החזן המפורסם ר׳ ירוחם הקטן כדי להנעים לאנשי זלוצ׳וב בתפילת־שבת. מתוך שהיו בטוחים כי גם משאר בתי־תפילה יבואו המונים לשמוע את החזן האורח, הקדימו ופינו את בית הכנסת מעמודיו המרובים. כפי שעלול לקרות לכל חזן, לא הצטיין הפעם החזן ר׳ ירוחם. יתכן כי הסיבה היתה נעוצה בכך, שאנשי זלוצ׳וב הפריזו בהערכתם וציפו לגדולות ונצורות. קיצורו של דבר —

גדולה היתה האכזבה. ה„מבינים״ התקשו למצוא פשר הדבר ולא יכלו לשאת את ה„תבוסה״. הנועזים שבהם נטפלו אל החזן ושאלוהו: איכה נהייתה התקלה אצל אחד מגדולי החזנים שבעולם? על כך — מספרים — השיב החזן ר׳ ירוחם: אומרים כי בזלוצ׳וב עיקר המבינים בחזנות הם העמודים. והנה הוצאו העמודים מבית הכנסת — ומבינים מניין?

ומן הראוי לספר שכמעשה ר׳ ירוחם קרה גם לחזן המפורסם ר׳ זיידל רובנר. אף הוא נחל פעם כשלון בזלוצ׳וב, אלא שאז העמודים לא הוצאו מבית הכנסת. ונתקשה ה„עולם״ לדעת במי לתלות את הקולר...

בהיכל הנגינה של צדיקי זלוצ׳וב

רבי יחיאל מיכל, המגיד מזלוצ׳וב

רבי יחיאל מיכל נכנס לפרדס החסידות כחסיד והפך בה למגיד ולמטיף, בהרגישו באש נפשו, כי טרם כלו כל הקצין. איש אשכולות זה עמד גם על יופי הצלילים והגיע בהם למדרגת יוצר, בלי ששמו ייקרא על יצירותיו. החסידות, מלבד שהיתה תנועה מוסרית־רוחנית ביהדות האשכנזית, היתה מנעימה גם ניגונים וזמירות. כינורות החסידים הראשונים העניקו ליהדות את הקולות היפים ביותר של שירת הנפש והרעיפו ברכת שמים על שומעיהם. על נגינת החסי־דים אפשר לומר את הפסוק „ויהי שירו חמישה ואלף". לפי שמספר ניגוניהם היה גדול מהמשוער. בדור הראשון לחסידות, כשזו פסעה את פסיעותיה הראשונות בדרך לא דרוכה ורבת מכשולים, היה ר׳ מיכל כמעט אחד ויחיד ומיוחד בין תלמידי הבעש"ט. רישומיו ניכרים היטב בתולדות החסידות ועוד יותר בפרשת בראשית של נגינת החסידים. שכן, היה אחד המנגנים הראשונים בכרם הנגינה וגם מעורר בשדה הניגון.

ר׳ מיכל היה בעל מרץ רב והבעש"ט העריכו מאד ואמר עליו, כי נתנו לו משמים נשמה קטנה שכמעט אין כמוה קטנה בדור ההוא והוא העלה אותה למעלת נשמתו של התנא הקדוש, ר׳ שמעון בר יוחאי. ספרים לא השאיר אחריו ורק מעט ידוע לנו על דעותיו והשקפותיו מתוך ספרי בניו ותלמידיו הרבים. אולם ידועים לנו דברים שבעל־פה, דברים שהיו חיים בפי הזקנים והיו נמסרים מדור לדור.

אביו, רבי יצחק מדרוהוביץ, היה ממקורביו וחב־ריו של הבעש"ט. אחרי שתהה על קנקנה של החסידות, שלח את בנו הגדול, ר׳ מיכל, לבעש"ט. שם נעשה לתלמידו המובהק ביותר. על אף ששימש במקומות שונים כמגיד, נקרא על שם העיר זלוצ׳וב שבגליציה המזרחית, בקירבת ארץ וולכיה הרומנית, היא הארץ ששימשה מקור לניגוני החסידים הראשונים ואחד מס׳גיה המעולים נקרא על שמה, „נגוני וולכים". ברם יאמפולי היה מקום ישיבתו ובה בילה את מרבית ימיו במגידות ועבודות החסידות ובה עשה חיל בניגוני החסידים.

המגיד מזלוצ׳וב, זה היה תארו. אולם לפי ידיעותיו ראוי היה להשגים גדולים יותר. בהתאם לאגדת החסידים הפציר הבעש"ט בר׳ מיכל לקבל משרת רבנות באחת הקהילות וכשסרב להיענות לדרישתו, נזף בו ואמר: אם לא תשמע לדברי אלה, הנה תדע כי איבדת עולמך בזה ובבא. ואעפי"כ עמד ר׳ מיכל בסירובו. אמר הבעש"ט בשמחה: ברוך אתה ה׳ וברוך טעמך, כי אני אך לנסותך באתי, לדעת את אשר בלבבך.

ר׳ מיכל לא חפץ לקרוא על שמו את ניגוניו ומחוסר ידיעה נקראו בשם הכללי „נגוני הבעש"ט".

רבי מיכל היה מאלה הצדיקים, שהבורא העניק להם ביד רחבה מכל האציל והיפה, הטוב והנעים שבאוצרותיו. הוא ניחן בקול נעים ובחוש נגינה. הודות לכך היה לאחד השליחים הטובים ביותר להפ־צת החסידות ומעוזריו הראשיים של הבעש"ט, כשם שהיה שליח של ניגוני החסידים הראשונים.

נסע לו רבי מיכל כיתר שליחי החסידים ממקום למקום, הגיד והטיף לקהל דבר מוסר וקרב אליו את השומעים מעל בימת בית הכנסת והמדרש. היה נואם מצוין, שידע לתפוס את המאזין בניגון נעים שהשמיע לפני נאומו.

מטבעו היה רבי מיכל עניו ובורח מן הפרסומת והכבוד, אבל החסידות העמידתהו על הבימה וידעה לנצל את סגולותיו. החסידות הכריזה על דביקות היהודי באלהיו, על התלהבותו בשעת עבודתו ותפי־לתו, על העבודה מתוך שמחה ועל השמחה שבחיים בכלל. והרבה היה בתכונות הזמר והניגון לגרום לשמחה.

הבעש"ט מצא לפניו כמעט קרקע בתולה בשדה הניגון ורבי מיכל היה לו לעזר.

עד היום שרים חסידי חב"ד, לרבות בקבוציהם שבארץ ישראל, ניגונים המתייחסים לר׳ מיכל. וגם רבי שניאור זלמן מלאדי קיבל ממנו ניגונים.

כאמור, היה ר׳ מיכל נתון להשפעת הניגון הוולכי, שהיה קרוב ללבו, כי על כן הכירו ידיעה נכונה ואינטימית מתוך מגע מתמיד. הניגון הוולכי מביע בחלקו תוגה וגעגועים ובחלקו חיים וחדוה.

הבעש"ט אף הוא היה מושפע מצלילי הוולכים, כי בילה את שנות נעוריו בהרי הקרפאטים. ונראה,

שהוא היה המחליט על נעימות הוולכים הראויות להישמע בסוד החסידים. על סמך החלטת רבו, טווה רבי מיכל נעימות למסיבות השבתות והחגים. השי־מוש בנעימות הוולכים תאם את המטרה, שהיתה: חידוש פני הניגון ביהדות והחיאתו. רק מאוחר יותר נחלש הגורם הוולכי וגבר היסוד המקורי, הנובע מהתפילות. מתוך הניגונים המתייחסים לר׳ מיכל כגון: „מעוז צור" ו„ברח דודי" (פיוט לפסח), אפשר להסיק, שהיה זהיר מאד ביצירה ועל אף המוטיב הוולכי, התאמץ לבטא את רוח היהדות.

חסידי חב"ד שרים עד היום ביראת הרוממות

ניגון שנהג ר׳ מיכל לשיר לפני הבעש"ט. וזה האחרון היה קורא לו בשם „התעוררות של רחמים", הואיל וכך השפיע עליו בעת השמיעה. צדיקי חב"ד ייחסו לניגון כוח ומשום כך שוחחו בו וזימרוהו במסיבות שהרצינות רבה בהן.

רבי מיכל נסתלק בסעודה השלישית של שבת. דרכו היה לסעוד בסעודה זו בחדרו המיוחד, בחברת בניו, ולזמר זמירות. באמצע הסעודה נסתלק מרוב דביקות וגודל האור הנפשי. היה זה בכ"ה אלול תקמ"א, כשהוא בן נ"ה שנים. ומנוחתו כבוד בעיר יאמפולי.

קבוצת בני־נוער בזלוצ׳וב ב־1912

בית היתומים, בית החולים ובית מושב זקנים

בית היתומים בזלוצ׳וב

בית היתומים נוסד לפני מלחמת העולם הרא־שונה. האוכלוסיה היהודית בזלוצ׳וב, שמנתה כ־7000 יהודים מתוך אוכלוסיה כללית של 18000 איש, נטלה על עצמה חוב קדוש: לתמוך כמיטב יכולתה בעניים המרודים, שהיוו אחוז גדול. עד לגיל 16 התחנכו בבית היתומים כ־20 נערים ונערות. לאחר מכן היו מעבירים אותם לאנשי מקצוע שונים כדי שילמדו אצלם. אולם הקשר עם החניכים־לשעבר לא נותק לעולם, והחניכים היו מבקרים במוסד תכופות. משעזבו החניכים, עבדו כשלוש, ארבע שנים כשוליות, בהתאם לחוק, ולאחר מכן הסתדרו כעצמאים. בראש המוסד הזה עמדה הגברת בלטר, שהקדישה לכך את כל זמנה ומרצה. בשנת 1916 היא יצאה ללונדון, מקום בו חי בנה הרופא. אולם גם שם לא שכחה את בית היתומים. ולאחר שהות של שנתיים ימים הצליחה לאסוף כספים ובגדים בשביל המוסד וחזרה לזלוצ׳וב. היא הזמינה מיד מחנכת דגולה, שטיפלה בחניכים והעמידה את המוסד על רמה גבוהה. הגברת בלטר היתה אהובה מאד על כל תושבי זלוצ׳וב. היא הצליחה להחדיר ללב התושבים את הצורך בתמיכה במוסד. מענין הדבר, כי המוסד התקיים כל השנים ללא כל סיוע ממשלתי או עירוני. מקובל היה, כי מחוץ לתרומות הקבועות היתה הגברת בלטר מתרימה בכל מאורע חגיגי, כגון, ברית־מילה, בר־מצוה או חתונה.

הגברת בלטר נפטרה שנים אחדות לפני פלישת הגרמנים, בגיל 63, בשנת 1936. הלויתה נערכה בהש־תתפות המון רב של תושבי זלוצ׳וב, שגמלו לה חסד אחרון.

את מקומה נטל המהנדס ברל שהקדיש ממרצו הרב להחזקת בית היתומים ביחד עם המחנכת, שהיתה אשתו של הרופא רוזנבוים. המהנדס ברל עבד ללא ליאות עד פרוץ מלחמת העולם השניה, עת הועבר לרוסיה. כשחזר לוורשה, יסד ועד גדול, שדאג לגורלם של יהודי זלוצ׳וב. כ־150 יהודים שרדו לאחר השואה. רובם נשארו בחיים הודות לעזרתם של תושבי זלוצ׳וב.

אשר למוסד, היו אנשים שנטלו את החניכים, לאחר שמלאו להם 16 שנה, אל בתיהם. הגברת רגינה קרגר, גיסתה של פרידה קרגר, לקחה נער ונערה לביתה עד שלמדו מקצוע. החניכה עברה להשתלמות בלבוב, מקום שם למדה להתקין סוככים למנורות ולאחר מכן נישאה והקימה משפחה.

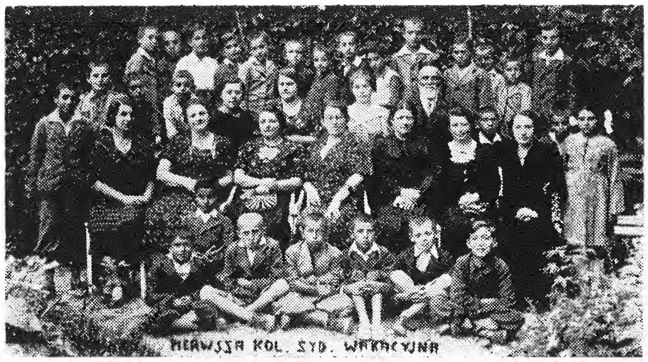
המהנדס ברל עלה ארצה והמשיך גם כאן בעבודתו כמהנדס. הוא נפטר בארץ.

בית החולים היהודי העירוני

נוסף על בית היתומים היה קיים גם בית חולים עירוני. בית חולים זה הכיל כ־14 מיטות ובראשו עמד ד״ר הריצניק וגם ד״ר רייכרט ועוד רופאים, שעבדו כולם בהתנדבות. בית החולים, שנזקק גם

בנין מושב הזקנים ע״ש ברוך

קייטנה של חניכי בית היתומים

לתרומות, נודע כאחד מהטובים ביותר. מכיון שכך, היו מאושפזים בו לא רק חולים עניים. למרבית הצער, בעת השואה, ניספו הרופאים שעבדו בו.

בית מושב זקנים

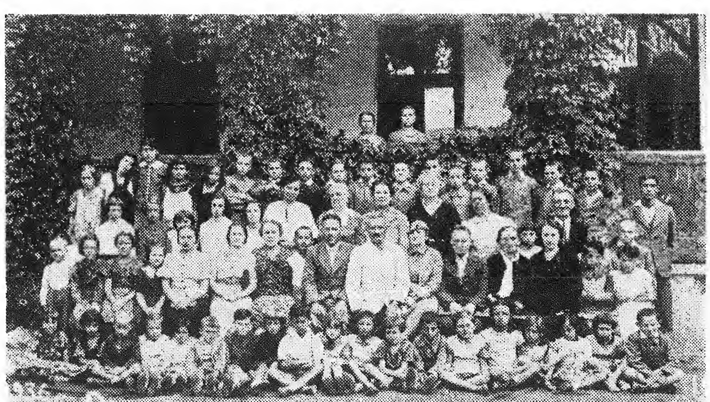
ליד בית החולים העירוני נמצא מושב זקנים בעל 4 חדרים, מהם שניים לגברים ושניים לנשים. בהחזקת מושב זקנים זה השתתפה העיריה. רוב המאושפזים במושב הזקנים היו מקרב התושבים העניים של זלוצ׳וב וחלקם היו אנשים חשוכי בנים. היו כ־18 מיטות.

ולבסוף, יש לציין עוד מוסד חשוב והוא מטבח־העם.

בראש המטבח עמד מר טננבוים, סוחר ועסקן שהתמסר לכך בכל מאודו. גם מוסד זה התקיים מתרומות, שניתנו בצורת כספים ומזון, בעיקר בשר ודברי מאפה. לא פעם דאגה הגברת פרידה קרגר לספק כל מיני מצרכים למטבח העם. חלק מהנזקקים היה בא ונוטל את תבשיליו הביתה. חלק אחר היה אוכל במטבח.

הגברת השיף, אשתו של ד״ר השיף, היתה נוהגת לבוא למטבח לסעודת שבת, שהיתה נערכת ברוב פאר, החל מהדלקת הנרות וגמור בשירה ממזמורי שבת.

בקיץ נהגה הגברת השיף להעביר ילדים ומבוגרים לכפרי צצילה וז׳אלחובי, הסמוכים לזלוצ׳וב, ודאגה שיסופק להם כל הדרוש.

קייטנת ילדים בבנין בית היתומים

ד״ר יוסף שתקאי

התנועה הציונית בזלוצ׳וב

את החופשות שהייתי מקבל מהגמנסיה בלבוב, נהגתי לבלות בקרב המשפחה, בעיר זלוצ׳וב. הירי עברו לגור בעיר זו לרגל עסקיהם: חכירה ובנייה של טחנות קמח ומנסרות. באתי בדברים עם הנוער הלומד. מצאנו שדה נרחב לעבודה ציונית. אלו היו השנים של הרומנטיקה הציונית.

אם נערוך השוואה בין העיר ברודי ובין זלוצ׳וב, בהערכת הכוחות של התנועה הציונית, תצא הראשונה וידה על העליונה. הכרתי את ברודי ואת התנועה הציונית בה. היתה שם תנועה מאורגנת היטב. בראשה עמדו אנשי ציבור, סוחרים גדולים, בעלי בתים מכובדים, מורים עברים, ששמם הלך לפניהם. לעומת זאת היה בזלוצ׳וב רק קומץ קטן של בעלי בתים, שהיו חברים בתנועה הציונית; ביניהם בעלי בתים מכובדים, כמו רבי אברהם יעקב איגל, בעל נכסים ומשכיל; יצחק בוצ׳צר, סוחר וקבלן; צבי רוזנבוים, בעל חנות קולוניאלית וסוכן ייננות ממרתפי הברון רוטשילד; יוסף ריס, פקיד בחנות האריגים הגדולה של ליאון אופר; בן ציון להרר, זאב רוזן ועוד. אולם רוב יהודי זלוצ׳וב היו אדישים לרעיון הציוני. ואם גם נמצא פה ושם יהודי אשר לבו נשבה, היה מסתיר זאת מפני המתבוללים הקיצוניים בתוך המחנה. ליהודים רבים היו זכיונות שונים מטעם השלטונות, ולחישה באוזן עלולה היתה לקפח את פרנסתם.

זכורני פגישה מעניינת עם יו״ר ועד הקהילה, יוסף גולד. החלטנו לערוך אזכרת אבל להרצל, בכ׳ תמוז. המקום המתאים ביותר היה בית הכנסת הגדול. פנינו לגבאי, מר יחיאל בלומנבלט, וביקשנו שימסור לנו את המפתחות. אולם, כנראה, כבר קבל הוראות מיו״ר ועד הקהילה: לא למסור בשום פנים ואופן! לפיכך סירב והפנה אותנו ליוסף גולד. באנו לפניו וביקשנו. מיד התחיל להטיף לנו מוסר: שאנו מסלפים את רעיונו של המנהיג הדגול „ועוסקים רק בפליטיקה גלותית״. בכל זאת מצאנו דרך וקבלנו את מפתחות בית הכנסת והאזכרה נערכה ברוב עם.

כאמור, היו אנשי האינטליגנציה המקצועית מתבוללים גמורים, או אדישים ליהדותם. מן הרופאים היהודים היה ד״ר גולד, חתנו של יוסף גולד שהזכרתי לעיל, מתבולל גמור. הוא נבחר כציר לפרלמנט האוסטרי בוינה, גם כיהן כיו״ר הנהלת עיריית זלוצ׳וב, ברוב קולות יהודיים. אולם התכחש ליהדותו, וישב בפרלמנט האוסטרי כפולני. גם את בניו לא רצה לימול. אולם כאן הכריע יוסף גולד הזקן, שפחד מפני האדוקים, שלא יניחו לו להמשיך בכהו־

הנוער הכלל ציוני

קבוצת „הנוער הציוני", 1938

נתו כיו״ר ועד הקהילה. כמו כן נודעו כמתבוללים: ד״ר מיטלמן, עו״ד ממקצועו וסגן יו״ר ועד הקהילה, ד״ר הסל, ואחרים.

הציונות הביאה בעקבותיה לאט לאט שינויי ערכין. קם דור צעיר מהאינטליגנציה היהודית הצעי־רה, נוסד הארגון הגדול של האקדמאים בשם „בר־כוכבא" והתחילו לארגן את העבודה הציונית בסגנון חדש ובמרץ רב.

הנוער הלומד בגמנסיה אורגן על ידי מדריכים. כדאי להזכיר את שמות הסטודנטים האלו: יקותיאל שוסטר, האחים זלטקיס, יעקב ויגיל, בן ציון שטריקר ואחיו הרצל שטריקר, משה שור, חנן דויטש, שמואל שירץ, שמואל אפשטין.

נוסד בית הספר העברי הראשון בשם „שפה ברורה" והמורה הראשון היה נפתלי זיגל. אמנם היה מורה עברי לפניו, מר ברוידא — יליד רוסיה. אולם הוא נתן שעורים פרטיים בהתאם למתכונת של בית ספר מתוקן, שהיה קיים ברוסיה בימים ההם. אורגנו טיולים לערים הסמוכות לזלוצ׳וב כגון ססוב וגוליגורא. כל הטיולים הללו היו מלווים הרצ־אות על הציונות. היו גם תאים בשביל סטודנטים מתחילים. על הצעירים נמנה ד״ר חיים זלקאי, שעלה לארץ ישראל, היה עורך עתון רפואי של הסתדרות הרופאים בישראל ונפטר באמצע דרכו.

היו משפחות בזלוצ׳וב שהציונות היתה תוכן חייהן. ביניהן משפחת רבי יצחק „בניבר" שודרון, יהודי אדוק, שכל חייו חלם לבנות בית חרושת לבושם בארץ־ישראל. היה בעל עסקים גדולים. שם ביהח״ר „בינובקה" היה מפורסם בכל ערי גליציה ואוסטריה. הוא ידע לתבל היי״ש, וטעמו היה נעים לחיך. על אף עסקיו הטובים בזלוצ׳וב, החליט לבנות בית־חרושת בארץ־ישראל. הוא שלח את בנו אברהם שודרון לאוניברסיטה בוינה ללמוד חימיה, כדי שיוכל לעמוד בראש ביהח״ר הזה. אולם פרצה המלחמה העולמית ורבי יצחק שודרון נפטר והרעיון לא יצא לפועל.

בשנת 1914, כשערכתי טיול לארץ־ישראל, נפגשתי עם רבי יצחק שודרון, והרבה סיפר לי על תכניותיו. גם אבי ז״ל, רבי דוד שויג, היה חולם כל ימיו על ארץ־ישראל. סבי זכה. ביום בהיר אחד החליט לעזוב את כל העסקים ולעלות לארץ־ישראל. אמר ועשה. עלה לירושלים, קנה רכוש וחי בימיו האחרונים בארץ־ישראל, עם אמי.

הציונות בזלוצ׳וב התחילה להכות שרשים גם בחוגי בעלי בתים ואנשי מלאכה. בבחירות לועד הקהילה נבחרו ד״ר אידלברג, ד״ר גרוסקופף, שניהם ציונים. בין עורכי־הדין הצעירים הצטיין ד״ר צבי הירשהורן, שהיה נואם מצוין וידע לרכוש את לב העם. אנשי העיר אהבו אותו על מדותיו התרומיות. הוא דרש קודם כל מעצמו, ואחרי כן מאחרים. נוצרו חוגים דוברי עברית. ד״ר דוד ורפל וד״ר שמחה בונים פלדמן השתתפו בחוגים הללו. גם אשתו של ד״ר הירשהורן מבית טרטקובר השתתפה בחוגים דוברי עברית. הרבה זמן הקדשתי לחוגים בהרצאות ובויכוחים.

חיים רייזר

צעירי ציון בזלוצ׳וב

זלוצ׳וב, כמוה כשאר ערים ועיירות, היתה עיר של ניגודים. עשירים מופלגים ועניים מרודים, בתי פאר ומשכנות עוני, שכבות אינטליגנציה והמוני „עמך", חוגים לאומיים־ציוניים וכת של מתבוללים וגרורותיהם. יהודי מתבולל, ד"ר גולד, שהיה נציגה של זלוצ׳וב בפרלמנט האוסטרי, היה אחר כך לראש העיר. מובן, שלא היה אלא כלי־שרת בידי המיעוט הפולני שבעיר ועניניהם של היהודים היו ממנו והלאה. ברם האינט־לגנציה הראויה לשמה לא טמנה ידה בצלחת והודות לפעולות ההסברה שלה ירד קרנה של ההתבוללות וקימעה קימעה הלכה וגברה השפעתם של אישי ציבור מקרב הציונים והליברלים.

דרכו של הנוער הלומד לא היתה סוגה בשושנים. בתי האולפן, אליהם נהרו צעירים יהודים, היו כמעט כולם בידיהם של מורים פולנים והם שהישרו בכל מקום רוח אנטישמית, ובכל הדרכים שבידם, כשרות ובלתי כשרות, היו שמים מכשולים לפני התלמידים היהודים. חיץ כבד היה תמיד ניצב בינינו ובין התל־מידים הנוצרים. כמעט שלא היה לנו שום מגע ומשא עמהם; כל דריסת רגל לא היתה לנו לחוגיהם, למוע־דוניהם, לאיגודי הספורט וכו׳. ברם חייבין לומר, כי הפסד היחסים יצא בשכרנו. משאת נפשם של הנוצרים היתה תמיד לראות אותנו נוטשים את האינטרסים שלנו, להתבטל כליל ולעבור אל מחניהם. אולם ההס־תגרות, הנגישות וגילויי האנטישמיות פעלו דווקא את הפעולה ההפוכה. קשה היתה פגיעתם בנו, עד צפור הנפש, ומשם כך נקעה נפשנו מהם. זרם ההתבוללות נעצר ואת מקומה תפש היחוד הלאומי, שמיום ליום הלך וכבש את הלב. באוירה הספוגה ארס ותחת רושם המועקה, נתבעה נפש הצעיר להתלכדות יתר, וחוץ מאשר יחידים יוצאי דופן, ראינו את עצמנו כמשפחה אחת בעלת אינטרסים משותפים, ומכאן האחדות הלאומית בקרב ציבור התלמידים היהודים. מתוך אינסטינקט לאומי טבעי, חשנו פתאום כי השפה הפולנית — שפת הלימוד ושפת חיי יום־יום, שפת החברה — אינה בכל זאת השפה שלנו. פתאום התחלנו חשים ומבינים, כי המשוררים שלהם זרים הם לרוחנו, אף כיסופיהם ושאיפותיה לעצמאות אינם שלנו. ציבור התלמידים היהודים החל תר לו דרך חדשה ומוצא אחר מהסביבה המחניקה. והתשובה לא אחרה לבוא — לשוב אל המקור שלנו, להתקרב אל המוני העם שלנו, להחיות את לשוננו שלנו, את תרבותנו וספרותנו שלנו, להתוודע אל דברי ימי עמנו, אל יצירות הרוח של גאונינו ומשוררינו.

יום אחד קראוני שווייג ולייבר — תלמידי המח־לקות העליונות של הגימנסיה — ומסרו לי מפה לאוזן, כי רצונם להפגש אתי ב„ואל" הישן על מנת להטיל עלי משימה נכבדה. שיחה קצרה זו במסדרון בית הספר עוררה את סקרנותי ובקוצר רוח חכיתי למועד הפגישה. השניים הציגו עצמם כמנהיגיו של איגוד־סתרים של תלמידים בשם „צעירי ציון", המקיים פגישות חברים בבית הספר העברי של ברוידא.

ועד אזרחי לעזרת הילד בחורף

שכבת בוגרים של חלוצי זלוצ׳וב

חברי האיגוד היו מאורגנים קבוצות קבוצות, לפי הגיל. בפגישות ימי א׳ היו לומדים תולדות היהודים, גיאוגרפיה של ארץ־ישראל, אף היו מרצים שם על ה„אוטואמנציפציה" של פינסקר ועל „רומא וירושלים" של משה הס, על הציונות בכלל. על הרצל, נורדוי ואחרים; לעיתים היו קוראים בצוותא בכתב העת „מוריה", בטאון התאחדות צ.צ. בלבוב.

בהתלהבות עצומה קיבלתי עלי את המשימה — לארגן את תלמידי המחלקה שלי — ותוך זמן קצר עלה בידי לגייס שלוש קבוצות.

עולם חדש נפתח לפנינו. כל השבוע כולו היינו דרוכי צפיה לקראת יום א׳. העובדה שכל פעולותינו התנהלו בסתר, כבלתי ליגאליות, מחשש פן נהיה צפויים לגירוש מבית הספר, רב היה כוחה. חשנו בעליל, כי נעשינו ל„גיבורים". ראינו את עצמנו נעלים מאד ונועזים.

לעיתים היינו עורכים — בסוד, כמובן, — טיולים אל מחוץ לעיר, אימוני צופים. ד״ר שוסטר, שהצטיין מאד באירגון קבוצות נוער, וד״ר טופרמן, אחד ממורי הגימנסיה, ציוני נלהב וחובב נוער אף הוא, היו מסייעים לנו ואף מדריכים אותנו בטיולינו אלה.

השתייכותנו אל הרעיון הציוני ולענין ארץ ישראל קיבלה משמעות פוזיטיבית ביותר בשלהי 1913, כאשר החל ד״ר אברהם שודרון מהעניין בחיי הנוער שבעירנו. שודרון, (הוא אברהם שרון בא״י) כמוהו כאביו, החובב־צ ון הנלהב ר׳ יצחק ביניובר, ביקר אף הוא בארץ ישראל, ובשובו היה כולו מלא התפעלות והתלהבות מדרך החיים של הקבוצות הראשונות, מתנועת „השומר" וכו׳. שודרון, חניך האסכולות הגרמניות, לא שלט בלשון הפולנית, ואת רשמיו מא״י מסר לנו באידיש עסיסית. בשיחותיו השבועיות היה מרבה לספר על האידיאלים הנעלים של המתיישבים ועל התלהבותם של הפועלים. כמו כן הירבה לדבר על קבוצת דגניה. שיחותיו היו עריבות מאד לאוזן וחיממו את הלב. וכך, בשבתנו רתוקים על ספסלינו, היה לא אחד מאתנו משתעשע בדמיוני ובחלומו להיות אף הוא עובד את האדמה בא״י. רבה מאד היתה השפעתו של שודרון על הנוער ואנו הערצנוהו כדרך שמעריצים אישיות נעלה מאד, אם כי גישתו אל הענין הציוני היתה גישה תוקפנית ו„אכזרית" — הוא תבע מאתנו הגשמה, בכוח ובפועל, בלב ונפש ובמעשים של ממש.

והנה קדרו שמי אירופה ובמיוחד קדר עולמם של יהודי אירופה. בגורלנו נפל להיות תמיד סיסמוגרף רגיש מאד לכל המתרחש בעולם. מלחמת העולם שפרצה בקיץ 1914, הפילה פחד על יהודי זלוצ׳וב, כי על כן קרובים היינו מאד לגבול הרוסי. ידענו הכל על יהדות אוקראינה בפרעות 1905—1906, עלילת הדם ומשפט בייליס משנת 1913, גל האנטישמיות שמקורו במרכז שלטונו של הצאר, וידיהם המגואלות בדם של ניני׳ חמלניצקי וצאצאיו הטילו צל אימים וזוועה. אין תימה, שלאחר ההלם הראשון של הכרזת המלחמה, החלו יהודים רבים בורחים מן העיר על מנת למצוא מקום מגורים בעיר אחרת, רחוקה מן הגבול, או שהפליגו עד לעיר הבירה — לוינה. ואילם לאחר כמה ימים של נדודים ראו הבורחים את עצמם עקורים ונטולי כל מחסה, ונתנו דעתם לחזור לזלוצ׳וב, בשימם מבטחם בשומר ישראל שלא יעזבם ולא יטשם בעת צרה.

מיטב בני הנעורים של זלוצ׳וב נתגייסו לצבא

המלך, ואף אבות צעירים ובעלי משפחות התיצבו אל הדגל האוסטרי. ובכך בא הקץ לחיי השלווה של בני עירנו.

הצרה באה כחתף. הפלישה היתה למציאות מרה. לא ארכו הימים ואנשי עירנו חשו בפועל ממש טעמו של הפרגול הרוסי.

בשנת 1916, כאשר נחלו הרוסים תבוסה בחזית גליציה המזרחית, הם נאחזו בתחבולות השטן — גירוש התושבים מן העיירות הסמוכות לגבול. זלוצ׳וב יצאה מן הכלל, אף „זכתה" שמגורשי עיירות הסביבה יוגלו, תחת משמר קוזקים, לעירנו. לעולם לא אשכח את תמונת הזוועה שנתגלתה עקב גירוש זה. מחנה הפליטים היה דומה מאד לתמונה הנודעה של הירשברג — גלות.

יהודי זלוצ׳וב גילו כלפי האחים האומללים יחס של רחמים ואחווה שאין דוגמתו. לא היה אף תושב אחד, ואפילו העני שבעניים, שלא קלט לביתו משפחה אחת או שתיים של פליטים. אכן, הסולידריות היהודית נתגלתה אז במלוא עוזה ותפארתה.

להוציא פחד תמיד של פרעות ותפישת אנשים לעבודות כפיה, לא סבלו יהודי זלוצ׳וב נזקים חמורים כל עת הפלישה. כל זה מבחינה חומרית, גופנית. אולם מבחינה רוחנית חשים היינו בסבל, יום יום ושעה שעה. כל בתי הספר של היהודים נסגרו. החיים הצי־בוריים־תרבותיים שבתו כליל, והנוער היהודי נשאר ללא מחנכים ומדריכים, נעזב לאנחות.

כאשר עזבו הרוסים את העיר, החלו מפכים בה חיים חדשים. רבים מהפליטים החלו חוזרים מוינה ומשאר מקומות. נפתחו מחדש בתי הספר היהודיים. היה צורך דחוף לשוב ולעורר את הנוער ולמלא את חייו תוכן חדש. במקום המדריכים המבוגרים שנמצאו רובם ככולם בחזית, נתגייסו מתנדבים מקרב הצעירים עצמם. כמה חברים, שקנו נסיון בתנועת הנוער מלפני המלחמה, התארגנו במטרה לחדש את תנועת הנוער הלומד — „צעירי ציון". בין הפעילים היו מאניס אפשטין, שווייג קלמן, ברצוויג, יעקב זליק, ל. יאגר, לוניס ויחזקאל אידלברג. הוכנס שינוי־מה בתוכנית הפעולה משכבר — אל האגודה נתקבלו גם נערות. נוסדו שיעורי ערב לעברית, נערכו מסיבות וחגיגות שהזמן גרמן, נחוגו חגים מסורתיים ולאומיים.

קימעה קימעה נדחקה הלשון הפולנית ואת מקומה תפסה האידיש. אף נעשה תיקון גדול — ברוח הדמוק־רטיה — נתקבל לשורותינו גם נוער שאינו לומד. החברים שחזרו מוינה, לא היו מרוצים מהרחבת

המסגרת. הם תבעו רביזיה, בהתאם לרוחות שנשבו בתנועות הנוער במערב אירופה. האקזקוטיבה של „צעירי ציון", שעם פרוץ המלחמה הועברה מלבוב לוינה, החליטה על פרוגרמה חדשה להסתדרות הנוער, בהעתיקה כמה עיקרים מתנועת הצופים העולמית ומשאר תנועות נוער ובצרפם לכך את האידיאל של השומרים בארץ־ישראל. במרוצת הימים התפתח מושג חדש של הסתדרות נוער יהודי, שהתבטא בתנועת „השומר הצעיר". במיוחד ניפנו אל החלק הצעיר ביותר של הנוער, שהשתייך אל אגוד הנוער הלומד של „צעירי ציון". עם שובו מוינה של דב אופר, סטודנט בעל הכרה ומלא מרץ, שהיה מפעילי „השומר הצעיר" בוינה, הוחש התהליך של קבלת הפרוגרמה החדשה. דב אופר, בן למשפחת מתבוללים עשירה, שלא היה לו כל יחס וזיקה לאינטרסים היהודיים, חלה בו תמורה בוינה. במצאו את תיקונו באידיאל של השומרים, היה עד מהרה לאחד הפעילים ביותר של תנועת הנוער הלאומית. בשובו לזלוצ׳וב, התמסר אופר במלוא ההת־להבות לפעולה למען „השומר הצעיר". לאחר מסע של הסברים וויכוחים ממושכים הסכימה הנהגת „צעירי ציון" לרעיון האיחוד. לתכלית זו נסעה משלחת של חברים ללבוב על מנת להתוודע מקרוב אל הפרוגרמה החדשה. אחר כך הוזמן ישׂשכר רייז, מנהיג „השומר הצעיר" בלבוב, לבוא לזלוצ׳וב כדי לסייע לנו בטרנס־פורמציה. באולם מלא מפה לפה נתקבלו האיחוד והפרוגרמה החדשה.

האירגון המחודש החל מיד בפעולות ועל יסוד הנסיון של מכבר, נערכו החברים לקבוצות קטנות לשם לימוד ושיחות. שעורי הערב התנהלו ברוח טובה ובאינטנסיביות. למשל, תחת ללמוד דקדוק, החלו החברים מדברים עברית ותחת ללמוד קטעי שירים מילוליים, היו החברים מצרפים מנגינות ושרים שירי א"י ומפעם לפעם היו נערכים טיולים בחיק הטבע.

במרוצת הימים נפתחו לכמה מבני הנעורים שדות פעולה חדשים, בעיקר למען הקרן הקימת. בתחילת 1917 באו מוינה כמה מראשי התנועה הציונית. חזר גם ד"ר מייבלום, שהיה לפני המלחמה נציג הקרן הקימת של זלוצ׳וב והסביבה, ומיד נתארגנו מחדש כל הפעולות למען הקרן הקימת.

משנגמרה מלחמת העולם נשתבשה התחבורה עם וינה ובגלל כך נגרמו הפרעות לפעולותינו.

בכלל הורע מצבנו עם פרוץ מלחמת האזרחים בין הפולנים ובין האוקראינים. שני הצדדים כאחד

ראו ביהודים את השעיר לעזאזל, ונגישות, מקרי שוד ופרעות היו מעשים בכל יום. ראשית דאגתנו היתה כיצד להציל את כספי הקרן הקימת, שהרי כל פרוטה היתה קודש לגאולת קרקע בארץ ישראל. כמורשה הקרן הקימת בעיר, רבצה עלי אחריות כבדה. לא נתתי ולא שקטתי עד שלבסוף צררתי את כל הכסף בקדרת חרס וטמנתיה במרתף, עד יעבור זעם. כאשר שככה הסערה וחלפו הסכנות והדרך לוינה חזרה לתיקונה, מיהרתי והעברתי את הכסף למרכז. ד״ר האוזנר, נשיא הקרן הקימת בוינה, נרעש ונרגש מאד בשמעו — מפי ג. אורגל, חברת ועדת הקהק״ל בעירנו — כיצד הצלחתי להציל את הכסף.

לא אחטא לאמת ולא תהא זו התפארות שוא בציייני, כי לא מרובים היו הישובים בתפוצות בהן פעלו למען הקרן הקימת יותר מאשר בזלוצ׳וב. שמע מסירותה ונאמנותה של ועדת הקרן הקימת שלנו הגיע עד לאמריקה. ולראיה תשמש העובדה הבאה: כאשר החלו יוצאי זלוצ׳וב שבאמריקה, בשנים 1920—1921, לשגר כספים לקרוביהם הנצרכים, לא מצאו כתובת נאמנה וישרה אחרת, כי אם כתובתו של מורשה הקרן הקימת בעירנו. כתוצאה מאמון זה, שרחשו יהודי זלוצ׳וב ויוצאי העיר שבחוץ לארץ, ללשכת הקרן הקימת, הלכו ההכנסות וגדלו מיום ליום.

החגים הלאומיים תפשו מקום נכבד בהסתדרות הנוער. לנשפי חנוכה יצאו מוניטין בכל העיר והסביבה. מדי אזכור את נשף החנוכה הראשון, בשנת 1917, יחם בי לבי. היתה זו הפעם הראשונה שנפתח נשף פומבי בנאום עברי. והיה לנו אורח חשוב — העסקן הציוני הנודע בזלוצ׳וב, הד״ר צבי הירשהורן, שדיבר — בפולנית, כמנהג הימים ההם — על הצהרת בלפור שניתנה עת עמד הגנרל אלנבי עם צבאו בשערי ירושלים. „והנה עומדת להתגשם ההבטחה" אמר ד״ר הירשהורן, „ושבו בנים לגבולם". כתום הנאום הנלהב הזה עמדו כמה מחברינו על רגליהם ונשבעו בו במקום לקיים בנפשם ובגופם את הצו „לעלות לארץ ישראל ולבנותה".

המלחמה הגדולה היתה עדיין בתוקפה ואיש לא ידע אימתי וכיצד תסתיים, ושוב לא היו מחנות שני הצדדים — הרוסים והאוסטרים — רחוקים מעירנו. אלא שכבר הסתגלנו למצב כזה והחיים התנהלו, יחסית, במסלול נורמלי, אם אפשר לקרוא לחיים בעיתות מלחמה „חיים נורמליים".

בין כה וכה פרצה ברוסיה מהפכה פברואר, וקרנסקי, שניצב בראש הממשלה הזמנית החדשה,

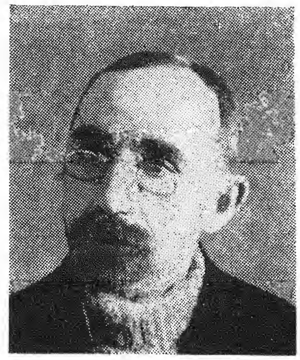
הבטיח שווי זכויות ליהודים. הדי המהפכה והתקוות הטובות ליהודים, הגיעו גם לזלוצ׳וב. באסיפת־עם גדולה, שנערכה בעיר לשובו של העסקן הציוני, ד״ר כ״ץ, תאר האורח הנכבד, בצבעים וורודים, את החופש שהוענק ליהדות רוסיה. הוא הטעים במיוחד את העתיד המזהיר הצפוי לארץ ישראל, מידיהם של יהודי רוסיה המתנערים משפלותם. ברם, אהה, לא ארכה שמחה זו. עם מהפכת אוקטובר והשתלטות הבולשביקים, באה המציאות המרה וטפחה על פנינו והכזיבה. והעתודה היהודית הגדולה שברוסיה שוב היתה כבולה — הרבה יותר משהיתה — ונמקה בצערה וביאושה.

רואה אני חובה לציין כי הרוחות החדשות, שהחלו מנשבות עם התמורות והתהפוכות במשטרים ברוסיה, לא השפיעו לרעה על הנוער היהודי בזלוצ׳וב. צעירי עירנו לא נסחפו עם שום זרם חדש ובלב ובנפש הם נשארו נאמנים לאידיאל הציוני, אף היו נכונים בכל עת ובכל שעה לתת ידם למען בנין המולדת בארצנו המתחדשת.

בנובמבר 1918 נשבר עוזה וירד קרנה של הממשלה האוסטרית. הגרמנים והאוסטרים גם יחד יצאו מן המלחמה מובסים ושסועים. כתוצאה מכך החלו זמנים רעים מתרגשים ובאים על יהודי זלוצ׳וב, בדומה למצבם של שאר אחינו בני ישראל במזרח גליציה.

עקב התבוסה האוסטרית פרצה מלחמת אזרחים בין הפולנים ובין האוקראינים ואנחנו היהודים נמצאנו בין הפטיש ובין הסדן. צחוק הגורל היה זה, שהיהודים, אחד משלושת המיעוטים במדינה, מצאו את עצמם במצב מיוחד, הרה סכנות, בין שני המיעוטים האחרים, היריבים.

בתחילה, לכשנוצרה במזרח גליציה הריפובליקה האוקראינית המערבית, נדמה היה להם לאוקראינים — ואולי בצדק — שכדאי והגון להם להזדקק לתמיכת היהודים, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. משום כך עשו „מעשה רב" — הבטיחו אוטונומיה לאומית־תרבותית. ד״ר הירשהורן, זה הלוחם הנועז והנערץ למען זכויות היהודים, לא ייחס חשיבות מרובה להבטחה, שלא היה בה יותר מגילויי רצון לשעה. ידוע ידע מראש, כי במקרה של מהומות מצד האוכלוסיה האוקראינית, שנודעה כאויבת מובהקת ליהודים, לא נוכל להשליך את יהבנו על חיילים אוקראינים. משום כך פנה אל הממשלה הזמנית בבקשה, כי תינתן לנו הרשות להתארגן ולייסד

ר׳ ברודה מרדכי — המורה לעברית

הגנה עצמית. לשבחה של הממשלה הזמנית ייאמר, כי היא הבינה והרשות ניתנה.

מובן מאליו שבראש וראשונה שמנו מבטחנו באותם הצעירים שהחלו חוזרים מהצבא. אותם חיילים וקצינים יהודים, שרבות עבר עליהם בשדות הקרב ובבתי החולים הצבאיים, זכו לשוב בריאים ושלמים, אך לא באו אל המנוחה ואל הנחלה. עיני יהודי העיר היו נשואות אליהם כאל מושיעים ומגינים בעת צרה.

בראש ההגנה העצמית עמד הציוני הנודע ד״ר שוואגר, מי שהיה קצין בצבא האוסטרי. מארגני ההגנה היו אותם הקצינים והחיילים, שהצטיינו בשירותם בצבא האוסטרי; בחורים אינטליגנטים, שהיו מאומנים אימון יתר ולמופת. ולא בידים ריקות נתארגנה ההגנה. שאלת הנשק נפתרה בלא שהיות ודחיות — אנשי ההגנה נצטיידו, מטעם הממשלה הזמנית, בנשק טוב ויעיל. ומעתה היתה ליהודי זלוצ׳וב הרגשה של בטחון ממש. ומה רבה היתה התפעלותם והתלהבותם למראה פלוגות ההגנה הצו־עדות בחוצות העיר באין מכלים.

מצב זה של שלום ושלווה יחסית היה קיים במשך חודשי החורף, עד שלפתע באה התמורה. משהפסידו האוקראינים במלחמת האזרחים ואחר כך חזרו והתאוששו בהיצטרפם אל קלגסיו של הצורר־פטלורה, שינו את טעמם כלפי התושבים היהודים וחיסלו את ההגנה העצמית. מאז נעשו חייהם של יהודי זלוצ׳וב הפקר.

מצבם הכלכלי של יהודי זלוצ׳וב הלך ורע מיום ליום. הדור הצעיר ראה לנגד עיניו עתיד קודר, והכל החלו נושאים עיניהם לאיזו דרך חדשה, בחינת „מאין יבוא עזרי״. דבר אחד נראה ברור ומפורש — ההתבוללות פשטה את הרגל לחלוטין. מאליו צץ הפתרון היחידי לבעיה היהודית — בנין ארץ־ישראל,

ובעבודה, ידי־יהודים. זו הדרך ואין בלתה. והואיל וכך, מן הדין לגשת תיכף ומיד לפעולות הכשרה — הכשרת הרוח והגוף כאחד.

זלוצ׳וב לא היתה חסרה, חלילה, אנשי יוזמה, בעלי הכרה וכושר מנהיגות. משראו אחרוני המת־בוללים בעליל, כי תם ונשלם מישחקם; ומאחר שאותם חוגים מעולם לא היה להם כל יחס וזיקה להמוני־עם, הם גילו הגינות של בני אדם אנטליגנטים, ומרצונם או לאונסם, פינו את עמדות הכבוד שלהם, כביכול. וכך הועמדו בראש הציבור היהודי מנהיגים לאומים ציונים.

עד מהרה נוצר מרכז לנוער. המרכז הפך לבית ועד לכל הצמאים לדברי רוח — לשמוע ולהבין, ללמוד ולדעת. ושוב נפתחים שעורי ערב, נערכות סדרות הרצאות, מסיבות להסברה ולויכוחים — והכל בהתלהבות עצומה ובתנופה רבתי.

הרוח החיה ב„מרכז״ היה מרדכי אימבר. אתו יחד פעלו במסירות ובהתלהבות: עוזר שמירר, ישעיה רייס, א. הולץ, חיים בטמן, משה קליינמן, מרדכי בוכבינדר, אברהם מאס (כיום ד״ר מאס, מרצה באו־ניברסיטה העברית בירושלים) וקלמן שווייג (אח״כ — ד״ר שווייג, עוזרו של ד״ר רופין). והחברות: שרה נאגלר, פ. טאובר, רבקה ויאנטשלייער ויוספסברג. ראויה לציון מרת לידרחבר, אשה מתבוללת, שעניני היהדות היו זרים לה ולרוחה לחלוטין. אולם עם האכזבה הגדולה שנחלה האידיאולוגיה שלה, היא נספחה אל סיעת המנהיגים של הנוער והביעה רצונה העז לתרום מכוחה וכשרונה והשכלתה למען ההס־תדרות החדשה.

ה„מרכז״ היה אירגון בלתי מפלגתי. כיסוד לפרוג־רמה של ה„מרכז״ שמשו עיקרים משל אחד העם ו„בני משה״ ומנהיגים רוחניים אחרים. במרכז היו מתוועדים חוגים מחוגים שונים של בני נוער, שמטרה אחת כללית ויסודית איחדה אותם — תחית הלאום ובנין הארץ.

למעשה הפך „המרכז״ לאוניברסיטה עממית. יום יום נערכו שם הרצאות, שיעורים, שיחות לפי תוכנית קבועה מראש ובסדר זמנים קבוע. לאחר שנה תמימה של פעולות רבות־ענפים, אגב הכשרה והסברה בממ־דים נרחבים מאד, באו חברי „המרכז״ לכלל דעה, שהגיעה השעה לחרוג ממסגרת הכלליות והניטראליות ולהפך למפלגה בעלת צביון לאומי פוליטי, כדוגמת הארגון הלאומי ברוסיה. כך נוצרה בזלוצ׳וב הסתדרות הנוער הגדולה והחזקה בשם ה„פרקציה העממית

צעירי ציון". והואיל וחלק ממנהיגי „צעירי־ציון" החד־שה, רבה היתה עליהם השפעת ה„פועל הצעיר" שבארץ ישראל (אח"כ — ה„התאחדות"), היה זה טבעי שנתנו את דעתם לכוון את ההסתדרות החדשה ברוח הפרוגרמה והצרכים של ה„פועל הצעיר". מעתה היו כל השיחות והויכוחים מתנהלים על מהותה של המפ־לגה בא"י, המושתתת על דרך רוחו ושיטתו של א. ד. גורדון.

בימי מלחמת האזרחים, ב־1918—1919, היתה זלוצ'וב מנותקת מן העולם החיצוני ויהודי העיר היו חיים כבאי נידח. כדי לאמץ את רוחם של התושבים ולהפיח בהם תקוה לימים טובים יותר, אזרו גם הציונים הכלליים חיל ועשו רבות כדי להחיות את האגודה הציונית, שלפני פרוץ מלחמת העולם. מנהיגי הציונים הכלליים היו ד"ר הירשהורן, ד"ר גרוסקופ, ד"ר פלדמן, ד"ר ג. כץ, ד"ר מייבלום, ד"ר מ. ופ. גרובר, ד"ר שוואגר, משה שור, ואחר כך גם ד"ר וורפל וד"ר שיף. האקדמאים היהודים התארגנו אף הם לחוג מיוחד. „פועלי ציון", שהיו פעילים מאד בשנים שלפני פרוץ מלחמת העולם, לא נתעוררו ביותר ולא גילו פעילות ניכרת וחשובה. ורק בשנת 1920 הם חזרו ונתארגנו מחדש, בהנהגתם של ד"ר ראובן שוואגר ויוסף שווייג. מובן מאליו, שגם החוגים הציונים הדתיים — ה„מזרחי" ו„צעירי המזרחי" היו פעילים אף הם והוסיפו לנהל את חוגיהם וארגוניהם ברוח האידיאולוגיה שלהם ואף ראו ברכה בעמלם.

מטעם הציונים הכלליים הופיע בזלוצ'וב, בימי מלחמת האזרחים, שבועון יהודי. עורכי השבועון והמו"ל היו משה שור, שמחה בונים פלדמן ויצחק נגלברג. בפעולה למען השבועון השתתפו, כמובן, החוגים האינטליגנטיים שמקרב הציונים. בשבועון הו־באו ידיעות מפינות שונות שבמדינה ומחוצה לה. הופיעו בו מאמרים ורשימות על ארץ־ישראל ועל שאר בעיות יהודיות. כמו כן ידיעות מקומיות ומהנ־עשה בקרב כל החוגים הציבוריים שבעיר. בימים הקודרים של מלחמת האזרחים הצליח השבועון הזה להכניס לא מעט אור ורוח חיים לתוך בתיהם של יהודי זלוצ'וב.

אחד המומנטים המזהירים ביותר שבימים הקשים ההם היה דבר יסודו של בית־ספר עממי יהודי, בהסכמתה, כמובן, של הממשלה האוקראינית הזמנית. מובן מאליו, שאף כאן היו המנהיגים הציונים המ־יסדים והרוח החיה של המוסד, וכמה מהם גם שימשו כמורים בבית הספר, כגון ד"ר מ. גרובר, משה שור,

יצחק נגלברג, זלאטקיס, דעלחה פרידמן וכותב הטו־רים האלה. מגמת בית הספר היתה לתת לילדי ישראל שבזלוצ'וב השכלה כללית. בין כותלי המוסד שררה רוח יהודית־לאומית צרופה ולמדו בו, ובשיעור לא זעום, גם אידיש ועברית. גדולה היתה התלהבותם של הילדים ושמחתם של ההורים. ברם השמחה הושבתה, לצערנו, עם שגברה ידם של הפולנים על האוקראינים. משעבר השלטון על העיר לידי הפולנים, נסגר בית הספר באורח ברוטאלי וגורשו מתוכו התל־מידים והמורים. לעולם לא אשכח את בכיים של הילדים בראותם שוטר פולני תולה מנעול־חותם על דלת הכיתה שלהם ומאיים במאסר על כל מי שיעז לגעת ולפגום בחומר החותם. לבי נקרע לגזרים בשעת הפרידה הנרגשת מעם חניכי הרכים.

מתנחמים היינו לפחות בכך, שגזירת בית הספר לא חלה גם על שאר מוסדותינו הציבוריים־תרבו־תיים. ובימים הקשים, עת הלחם ושאר מצרכי המזון היו בצימצום, לא הורגש מחסור במזון הרוחני. אם נבצר מאתנו, מטעמים פורמליים וטכניים, לקיים שיחות והרצאות בכל ימות השבוע, הרי שבכל מוצאי שבת היו נערכים באין מפריע, שיעורים והרצאות באולם האסיפות של מועצת העיר.

לא היינו חסרים גם פעולות ומבצעים אמנותיים. בעזרתה של לשכת הקרן הקימת עלה בידנו להביא סרט בשם „חייו של ד"ר הרצל". למטרה זו שכרנו למשך שבעה ימים את האולם של „סוקול", וערב ערב היה האולם מלא עד אפס מקום בהמונים שבאו לחזות בסרט. מעודדים ביותר מהצלחת הסרט הבאנו כעבור זמן קצר את זמר־האופירה הנודע, אברהם זנאודה (שהיה משחק ומזמר בבית האופרה שבפטר־רוגרד), ושוב היה אולם „סוקול" מלא מפה לפה והקהל נהנה מאד משירי־עם ומאריות מפורסמות. כל ההכ־נסות של הסרט ושל נשפי הזמרה היו קודש לקרן הקימת לישראל.

חלק לא מעט יש לה לעירנו זלוצ'וב גם בשדה היצירה הספרותית. מלבד המשורר ומחבר „התקוה" נ. ה. אימבר, הוציאה העיר מתוכה בשנות העשרים כמה משוררים ביידיש, כגון אלעזר ברנשטיין ומשה פיצ'יניק. שני אלה, ששמעם טרם יצא אל מחוץ לתחום העיר, יסדו מעין „שטיבל" ספרותי. לעתים מזומנות היו מכנסים שמה סיעות של בני נעורים על מנת להרצות לפניהם על ספרות יידיש והיו מש־מיעים ומדקלמים שירי יידיש. משה פיצ'יניק היה משאיל ספרים מספרייתו העשירה לכל דורש. המ־

שורר ה„מקומי" השני, אלעזר ברנשטין, ניחן גם בכשרון משחק וקריינות, וכפעם בפעם היה משמיע ב„שטיבל" מונולוגים משל פרץ, שלום עליכם ואחרים.

אכן, לא מעטים היו הכשרונות האמנותיים בקרב אנשי זלוצ'וב. דווקא בימים הקודרים יצרו כמה מהאקדמאים שלנו חוג דרמטי והיו מציגים מיצירותיהם של פינסקי והירשבין ואחרים. ביחוד הצטיינו שמואל שווארץ וקיילה בלוישטיין, ולא נגזים באמרנו ששנים אלה יכלו לשמש דוגמא אף לשחקנים מקצועיים.

העסקנים והפעילים שבקרב יהודי זלוצ'וב לא הסתגרו אך ורק בד' אמותיה של היצירה וטיפוח הערכים הרוחניים בלבד. הם ראו צורך וחובה לעשות גם למען פיתוחו וטיפוחו של הכוח הפיסי. במועדוני הספורט הפולניים כמעט ולא היתה לחברינו דריסת־רגל, והמעטים שזכו להכנס לשורותיהם, לא חשו שם את עצמם בטוב, כי אפליות ויחס של בוז היו מנת חלקם. משום כך, יצר הנוער הלומד מועדון ספורט משלו. האיגודים הספורטיביים, כגון „חשמונאים" ואחרים שהיו קיימים לפני המלחמה, חידשו עתה את נעוריהם — ולא הכזיבו. בשנות העשרים היוו הספורטאים היהודים שבזלוצ'וב חטיבה מכובדת מאד, ואף המבוגרים, הפסיביים, רוו נחת למראה ההצלחה בשדה הספורט.

ומאיגודי ספורט לאיגודים אחרים של חיי שעה. איגוד בעלי המלאכה „יד חרוצים" ייצג את האינטרסים של איש העמל היהודי. חברי „יד חרוצים" היו ברובם יהודים אדוקים, ומעון האיגוד שימש גם לדברים שבקדושה. בימות החול כבימי שבת ומועד היו מתפללים שם שלוש פעמים ביום, ואילו בימות החורף היו מתכנסים שם בלילי שבתות ומקשיבים להרצאות על נושאים כלליים ויהודיים. המרצים היו רובם ככולם מאנשי המקום. הרצאות אלו במעון בעלי המלאכה פעלו אף הן רבות למען העלות את רמתם של המוני העם.

קמה גם „אגודת ישראל", שמטרתה היתה ללחום „מלחמת מצוה" במודרניזציה של חיי היהדות ולמנוע בעד השפעתם ה„הרסנית" של המשכילים על הנוער בפרט ועל הציבור היהודי בכלל. אולם, שלא ביודעין, הופקה תועלת גם ממנה והיא גרמה לשיפורם ולטיפוחם של חיי ציבור בתחום ידוע.

רבות סבלו יהודי זלוצ'וב מחילופי משטרים, מתמורות ותהפוכות. על הרוב היו שרויים בפחד תמיד מפני שליטים חדשים לבקרים, מפני קלגסים של מחנות יריבים, ביחוד בתקופת פטלורה. אולם

הרבה יותר מכל סבלו מהופעתה של ה„האלירצ'יקים" הפולנים, אלה החוליגנים מצבא הישע, שנתגייסו באמריקה לשם הצלת פולין המתחדשת, הנלחמת למען עצמאותה. היו אלה אלמנטים אנטישמיים, שגייס הגנרל האלר, אלא שתחת להלחם בחזית, נגד אויבים בנפש, הם גילו את כל גבורתם כלפי יהודים. חוטפים היו צעירים לעבודת כפיה, כביכול, ואגב כך מקצצים קודם כל את הזקן, כי מטרה „קדושה" היתה להם להשפיל ולבזות את האדם שביהודי. והפולנים, שאך תמול היו משועבדים ונרדפים, העלימו עין מן החובה האלמנטרית, להעניק חירות גם לשאר האזרחים, למיעוטים. כזה היה מצב הרוח בכל מדינות פולין הקמה לתחיה, והדיה הגיעו, להלכה ולמעשה, גם לעירנו זלוצ'וב. השמים מעל ראשי היהודים הלכו וקדרו מיום ליום. מעמדם היה בשפל המדרגה, והמצב — ללא נשוא. מאין יבוא עזרם? ונפלה ההברה — הגירה. כזה נראה המוצא, הגה ההצלה. הגירה — לאן? הוה אומר לאמריקה ולארץ ישראל. הגוף נמשך „לארץ הזהב", והנפש נכספה לארץ האבות. ברם הדרכים חסומות, בעיקר — אבני הנגף בדרך לארץ ישראל. הבריטים, שמידם ניתנה הצהרת בלפור, משאך קיבלו את המנדט על א"י, פנו עורף ליהודים. הם החלו פוזלים לעבר הערבים ובכל הדרכים השתדלו להתעלם מהתחייבותם. בראש וראשונה נאחזו בענין העליה. התנכלו לסגור את שערי הארץ לחלוטין. וארצות הברית, אף שבתקופה ידועה קלטה אלפים ורבבות, נדמה היה לה כי הגדישה את הסאה והיא חיבלה תחבולות לצמצם ולהגביל את ההגירה. חוקי ההגירה החדשים פגעו קודם כל ביהודים. לגרמנים, למשל, אויביהם מאתמול, היו שערי אמריקה פתוחים, ואילו לגבי הנרדפים, פליטי החרב, היהודים, הנהיגו מכסה. עם כל זאת לא נפלה רוחם של יהודי זלוצ'וב ולא אבדה תקותם. פעילי הנוער עשו כל אשר ביכלתם כדי להרבות את מספר העולים לא"י. מטעם „השומר הצעיר" נתארגנה קבוצת החלוצים הראשונה. בין יחידי סגולה אלה היה דב אופר, אשר כעבור זמן קצר נפל חלל בידי פורעים ערביים. מותו הטראגי של דב אופר עשה רושם קשה על הנוער שלנו בזלוצ'וב. אולם במקום לשבת דומם ולהתאבל ולהרפות הידים, הם נתלכדו ביתר עוז ונשבעו לא לנוח ולא לשקוט עד אשר יעלו ויגיעו כולם למחוז חפצם, לארצנו ולמולדתנו, על מנת לעבדה ולשמרה, להפרותה ולהתיותה, למעננו ולמען הדורות הבאים. ומובן מאליו,

שגם „צעירי ציון" היו חדורים רעיון החלוציות המגשימה. נוסד ארגון ה„חלוץ", שמטרתו הראשונה והעיקרית היתה ההכשרה. נחכרה כברת ארץ להכ־שרת חברים לעבודת האדמה. אחר כך חתרו לקראת עליה. לאחר עמל ממושך והשתדלות נמרצת הושגו כמה סרטיפקטים בשביל הקבוצה הראשונה של חברי „צעירי ציון".

לא מעטה היתה השפעת „צערי ציון" על החיים הציבוריים והתרבותיים של יהודי זלוצ'וב. כמה מהחברים שהצטיינו בפעילות פוריה, נודעו לשם גם כמארגנים ומדריכים להועיל, ולא ייפלא שנבחרו כצירים אל הועידה הציונית בלבוב. ואכן רושם עז עשתה הופעת החברים באותה ועידה. ביחוד הצטיין שם מרדכי אימבר, והדי הנאום שלו, בו דרש תשומת לב מיוחדת לעליות הנוער, היכו גלים בעתונות. זלוצ'וב נתנה גם חלקה בביסוסה של תנועת „התאחדות צעירי ציון", ולועידה הראשונה של ההתאחדות הגיעו גם צירים מעירנו.

בזלוצ'וב הוקם ועד גלילי למען הפעולות הציו־ניות בכל ערי הסביבה ועיירותיה. בראש הנהגת המחוז עמדו ד"ר וורפל, ד"ר הירשהורן וח. רייזר.

תוכנית הפעולה של ועד הגליל היתה גדולה ורחבה. אולם משהוצרך המזכיר לערוך סיבוב במחוז, נאלץ לכסות את ההוצאה בכספו שלו, אז שטייל ברגל מעיירה לעיירה. פעם, בהגיעו ליאזרני, לאחר הליכה של שעות רבות, אל נשף הקהק"ל, עשו החברים מעשה רב, ומהכנסת הנשף שהיתה גדולה למדי, הפרישו סכום כדי נסיעה חזרה בסוס ועגלה...

לא אחת היה כותב השורות האלה מסתובב במסדרונות בית המשפט ואורב לד"ר וורפל — שהיה עורך דין — כדי לקחת דברים עמו בעניני הועד, ורק בהפסקות הקצרות שבין משפט למשפט היינו מתייחדים באחת הפינות ומסדרים בינינו עניני הקהק"ל, תרבות, סרטיפיקטים וכו'...

יפים ורבי־ענין וחשיבות היו חיי הנוער בזלוצ'וב שלפני השואה. איננו מתיימרים, שעירנו יצאה מכלל שאר הערים בגליציה המזרחית. אך ודאי הוא שלא מעט חלקה אף היא באותו מפעל אדירים ששמו הכשרת הלבבות. ויהיו נא דפי זכרונות אלה לעדות ולנר־נשמה לכל אלה אשר היו תמיד ערים ודריכים למען צרכי עמם ומולדתם.

שלמה בר־עם

השומר הצעיר לפני 40 שנה

היה זה בעת מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1917. על אף שהיתה זו השנה השלישית למלחמה האכזרית והחזית נמצאה לא רחוק מעירנו, התנהלו החיים „כסדרם". בתי הספר היו פתוחים יהנוער היה פעיל וער.

קיימת היתה גם תנועת נוער בשם „צעירי ציון", שהקיפה כמה עשרות צעירים, ביחוד מבתי הספר התיכוניים. שאיפתה של הסתדרות „צ.צ." היתה: פיתוח הכוחות המוסריים והגופניים על מנת שחבריה יתנהגו בעוז, באומץ, בכבוד וביושר, כראוי לנוער יהודי. הדרכים למימוש שאיפה זו היו שונות:

1. לימוד השפה העברית.
2. לימוד תולדות הציונות.
3. לימוד תולדות היהודים.
4. לימוד ידיעת הארץ.
5. הרצאות על ספרות אידיש.
6. נשפים בחגים לאומיים.
7. שירה בציבור.
8. איסוף כספים למען הקק"ל.

עוד לפני המלחמה אפשר היה למצוא בגליציה את חברי תנועת „נוער השומר", ששאפו להידמות לגיבורי השומר בארץ.

עם כיבוש גליציה על ידי הרוסים, ברח חלק מהתושבים היהודים מערבה וחלק עד לבירת הממ־לכה — וינה. שם דובר על מיזוג והתאחדות שתי ההסתדרויות למסגרת חדשה בשם „השומר הצעיר". מן הראוי להזכיר כאן, שראש תנועת „השומר" בוינה היה עורך הדין ד"ר א. ושיץ, איש זלוצ'וב.

מטרת האיחוד היתה לקלוט את הטוב שבשתי התנועות ולחנך צעירים בריאים ומוכשרים לחיים, כשהדגש הוא על היסוד הלאומי והאנושי.

תנועת „השומר הצעיר" הושפעה גם מתנועת נוער גרמנית, אם כי היתה ריאליסטית יותר ושאפה לברוח לא ליערות־עד, אלא לארץ־ישראל.

עם שיחרורה של גליציה מהכיבוש הרוסי, החלו משפחות הפליטים לחזור לבתיהם. ביניהן היתה גם משפחת אופר, שהשתייכה לאמידות שבעירנו. אחד מבני אופר, דב, השתייך לתנועה המאוחדת, תנועת „השומר הצעיר" וכבר נתפש לרעיון הציוני. בשובו לזלוצ'וב, בסוף שנת 1917, היה בן 16 שנה, בעל קומה בינונית, רחב כתפיים, אדום שיער ופנים זרועי נמשים. הוא אסף לו צעירים וצעירות בני גילו ויסד את גרעין התנועה החדשה. מאחר שהצטיין בכושר אירגוני, הרחיב את מסגרת התנועה על ידי הכשרה לעבודת כפיים ועליה ארצה.

גדוד ע"ש „ביל"ו" של השומר הצעיר

קב׳ מדריכי נוער השומר הצעיר

בהשקיפי היום לאחור, לאחר ארבעים שנה, אני חייב להודות שהוא הוא שהגה את רעיון העליה והוא שהשפיע באופן בלתי ישיר על רבים אחרים, שלא השתייכו לתנועתו.

בקיץ של 1920 עלתה לארץ קבוצת הצעירים הראשונה וביניהם דב. אולם הוא לא האריך בה ימים, כי נפגע על ידי כדור של רוצח ערבי.

אולם נשוב ליסודה של תנועת „השומר הצעיר" בזלוצ׳וב. הקבוצה הראשונה „נשר" כללה בנים ובנות מגיל 18—12 משכבות שונות בעיר. הם בילו את זמנם בשיחות, לימוד השפה העברית, זמרה וטיולים בסביבת זלוצ׳וב.

בסוף שנת 1918, עם העברת השלטון לידי האוקראינים, נמשכת הפעילות בהסתדרות כרגיל. אולם בחורף של 1919 החלו הקבוצות המבוגרות יותר לעבוד עבודה פיזית. הן עסקו אפילו בניסור עצים! איזו מהפכה בעיר!

הכסף שנצבר בדרך זו היה מיועד לחברים מעוטי־היכולת, ששאפו לעלות ארצה.

באביב של 1919 נרכשה חלקת אדמה מחוץ לעיר, שהפכה לגן־ירק. בקיץ של אותה שנה יצאו החברים המבוגרים לעבודה חקלאית ממש, באחת מחוותיו של בעל אחוזה יהודי.

תנאי העבודה היו קשים ופרימיטיביים למדי, אך הדבר לא הרתיע את הצעירים.

לאחר מכן החלו ההתלבטויות הנפשיות והאיר־גוניות וההאבקויות עם המשפחות. הצעירים „המנו־סים" בעבודה חקלאית שאפו לעלות ארצה.

בינתיים הלכה ההסתדרות והתרחבה ובסוף 1919 היא מנתה למעלה מ־10 צעירים וצעירות. חלק מהם הגשים את שאיפתו, עלה ארצה וניצל מהשמד.

אני עצמי עליתי בשנת 1920 והקשר הפיזי עם זלוצ׳וב ניתק. אולם הקשר הנפשי לעיר בה חונכתי לחלוציות והגשמה, נשאר. כמו כן נשארו הזכרונות.

י. זנדברג

תנועת הנוער גורדוניה

בין תנועות הנוער התוססות, שתפסו חלק חשוב בהווי העיר זלוצ׳וב, היתה תנועת „גורדוניה" אשר נוסדה וטופחה ע״י מספר חברים בשנת 1928.

רובם ניספו בשואה וזכרם לא ימוש מאתנו. כאן אזכיר את החברים הפעילים ביותר:

ד״ר צבי טייכמן ז״ל — השתתף בועידת היסוד של ההתאחדות בפראג והושפע מן א. ד. גורדון וחיים ארלוזורוב. בשובו משם התמסר לחינוך הנוער והמפ־לגה בעירנו.

פייבש ברנהולץ — איש העם, נפש אצילה, תום לב, בעל אופק רחב, נתן את מיטב כוחותיו לגיבוש תנועת „גורדוניה" ולאירגונה.

פייבל רייזר — איש בעל חינוך מסורתי — בעל ידיעה עמוקה על כל המתרחש בעם, בתנועה הציונית, בתנועה הסוציאליסטית, טבוע עממיות.

לתנועת „גורדוניה", בראשית צעדיה, הצטרפה קבוצה של נערים שהשתייכו ל„שומר הצעיר". באותו זמן עבר על „השומר הצעיר" משבר רוחני חמור. לאחר שהדור הראשון של מיסדיה וחבריה עלה (בימי העליה השלישית) ארצה, נשארה התנועה חסרת אונים מול ההשפעה הכובשת של הקומוניזם המסתער, שחדר לקני „השומר הצעיר" וכבש את לבות הנוער. אולם אותו נוער, שההכרה הציונית היתה חדורה בלבו, לא השלים עם המציאות וחפש דרכים אחרות להגשמת האידיאלים שלו. התוצאה היתה, הצטרפות בלב ונפש וחום נעורים ל„גורדוניה", בה ראה את התגשמות הסוציאליזם בשילוב עם הציונות העממית.

קבוצה זו של נוער זלוצ׳ובאי, שהתארגנה ב„גור־דוניה" בעזרתם הפעילה של החברים שציינתי לעיל, שמה לה למטרה לכבוש נוער מהשכבות העממיות והנוער הלומד ולהכניסם לדפוס אחיד.

תנועת „גורדוניה" חנכה את הנוער לחלוציות, עממיות ועליה לארץ. היא הכשירה אותו לחיי קבוצה ולקראת הערכים של א. ד. גורדון. נוסף לזה לקחו חברי התנועה חלק פעיל בעבודת הקרנות ובכל חיי הציבור היהודי בעירנו. הגרעין של קבוצת צעירים זו מנה 12 חברים:

צבי אוקס, מ. הוכמן, י. זנדברג, ל. פסטרנק, א. צימנד — כל אלה נמצאים בארץ. לוינטה, היה מהראשונים שעלו בשנת 1931. פ. זילברשיץ ופייבל שטרזלר ז״ל שעלה גם הוא ארצה. והחברים שנספו בשואה: ז. כץ ז״ל, י. משר ז״ל, חובן ז״ל, ב. צוקרקנדל ז״ל, ל. רייזר ז״ל וי. שטרזלר ז״ל.

בין החברים הבולטים שהצטרפו לתנועה כעבור שנה אזכיר את מרדכי פורת (פרייס), הנמצא בארץ בקבוצת משמר השרון, אחיו מ. פרייס ז״ל, שנספה בשואה ול. כץ ז״ל, שהתנועה תלתה בו תקוות רבות. היה זה עלם בעל כשרונות נדירים והשכלה רחבה.

לא קלים היו חיי העבודה והפעולה החינוכית

חברי הסתדרות החלוץ

בקן. פעמים רבות סבלה התנועה מחוסר מועדון, חוסר אמצעים כספיים, ולא פעם נעשו הפעולות החינוכיות, בימי גשם וסגריר, בחוץ, תחת כיפת השמים. היה גם הווי תנועתי יפה. הפגישות במקום שקראו לו „קמפה", הטיולים המרובים ליע־רות זזולה, כל זה הוסיף צביון וחדווה לפגישות הנוער.

ברצוני להזכיר במיוחד שתי משפחות, שנתנו פינה לתנועה בתשלום סמלי, משפחת ברוידה האופה,

ומשפחת משר. זו האחרונה נתנה לקן, בתקופה קשה, מועדון רחב ידיים. היתה זו משפחה ספוגה ערכים ציוניים, שהבינה את חשיבותו של ליכוד הנוער בתנועה וחינוכו.

התנועה גדלה והתפתחה וזלוצ׳וב הפכה להיות מקום המפקדה המחוזית של „גורדוניה". חברים מהקן יסדו סניפים בסביבה כגון: ססוב, אולסקו, ביאלוקאמין, לופטין, אזלשניצה, בלשקוב, פומוז׳נה ועוד.

הגברת ממבר מינה, עסקנית מניו־יורק, מבקרת בביה"ס בחבל לכיש

ברוך אימבר

הסתדרות „המזרחי"

יש להדגיש את העובדה הבלתי מעורערת, כי הודות לתנועת „המזרחי" חדר הרעיון הציוני אל בתי המדרשות ובתי הכנסת. טבעי הוא, שהיהודים היו אלה אשר נרתמו כבר בראשית צעדיה לכל הפעולות הציוניות המעשיות; חבריה, הם אשר קיבלו עליהם את המצוות המעשיות: השתתפות בקרנות

צעירי „מזרחי" בזלוצ׳וב

אשר התפללו בוקר וערב לשיבת ציון במהרה, יביאו אתם את חזון הציונות ויפיצו את רעיון הגאולה המעשית. מנהיגי „המזרחי" וראשי דבריה של התנועה הציוניות, באוצר ההתיישבות למען יישוב הארץ ואף בעלייה. לא קלה היתה הדרך להפצת הרעיון הציוני. ההליכה עם הציונים, החילונים ברובם, הכבידה

כינוס צעירי „מזרחי" בזלוצ׳וב

עליהם את המערכה מול החסידות הקנאית, שהתנגדה לציונות ונלחמה בה בכל האמצעים שבידה. על תנועת „המזרחי" היה להוכיח להמוני העם, כי אין הציונות עומדת בניגוד לאמונה במשיח, בה דבקו המוני ישראל. בכל נאום תעמולה, בכל דרשה בבית הכנסת, בכל הופעה ציבורית לפני המוני ישראל, היו מסתמכים על פסוקים מן התורה או על מאמרי חז"ל. בלי אסמכתאות אלה לא היה כל סיכוי, כי דבריהם יתקבלו על לב השומעים. התעמולה התנהלה בהתמדה ובעקשנות וללא ליאות, מתוך מסירות ואהבה ללא

גבול לרעיון הציוני, מתוך הקרבה עצמית ושלא על מנת לקבל פרס; בשלה ההכרה בלב פעילי התנועה, כי יש לקרב את פעמי הגאולה ככל האפשר ואין לתת להמוני העם לשקוע בתרדמתם העמוקה. „עורה עורה ישראל, הקץ לשעבוד בגולה". קריאה זו בקעה מלבות חוזי העתידות אשר בימים ההם. והיא אשר הביאה את דורנו לאתחלתא דגאולה שבימינו. עלינו לשמור בליבותינו את זכר הפעילים האלה, אשר הניחו את היסודות לתקומת ישראל ולא זכו לראות את ישראל בבניינה. הי"ד.

יעקב כ"ץ

מפלסי נתיבות התנועה החרדית

(פרקי זכרונות על זלוצ'וב)

רעיון ההתארגנות, תחת השם „שלומי אמוני ישראל", בהסתדרות אחת, נתמך ע"י גדולי ישראל ובראשם האדמו"ר מגור זצ"ל ורבי חיים עוזר זצ"ל. קמה התעוררות בקרב בית ישראל החרדי והתנועה התפשטה והתרחבה לאורכה ולעומקה של פולין המעטירה, וגם לאיזורים הליטאיים שסופחו לפולין.

לא כן בגליציה. שם שקטו על השמרים, לא הבינו שיש חשיבות בליכוד שורות היהדות החרדית. כל איש פנה לזיתו ולכרמו ועשה שבת לעצמו, אם כי עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נמצאו אישים שעשו מעשה רב וניסו ללכת בעקבות ההתארגנות האגודאית, עליה הוכרז בועידת קטוביץ בשנת תרע"ב.

התקיימה גם ועידה בלבוב, ובין פעיליה, מארגניה, דובריה ומלהיביה התבלטו אישים כבירי־רוח ואנשי מעוף וחזון, כגון רבי יצחק תאומים ז"ל, רבי מאיר שפירא ז"ל, רבה של גלינא, אברך צעיר כבן עשרים ושתיים, ועוד רבנים בעלי שאר רוח שקמו ללכד את השורות של יהדות התורה והחסידות. אולם בינתיים פרצה המלחמה והפעילות נפסקה מסיבות שונות. האדמו"רים לבית ריזין ובראשם האדמו"ר ר' ישראל'ניו מטשורטקוב זצ"ל, שהיה מראשי הוגי־רעיון ההתאגדות עוד לפני קטוביץ, התגורר בווינה, שנותקה אחרי המלחמה מגליציה, שהיתה משולבת מקודם במלכות אוסטריה. קשיים נערמו בהחזקת מוסדות חינוך בערים ועיירות, שסבלו נוראות מהמלחמה והחזיתות שהיו בסביבותיהן. רק בשנת תרפ"ב, כשנערכו הבחירות הראשונות ל„סיים" הפולני והתנועה האגודאית שותפה ברשימה המאוחדת ומספר ניכר של נציגים אגודאיים נבחרו, ובתוכם הרבנים הגדולים רבי אהרן לוין הי"ד ורבי מאיר שפירא זצ"ל — התעוררה גליציה לפעולה ארגונית. בלבוב נוסד המרכז לתנועה האגודאית והתחילו להתפשט ברחבי הארץ ולארגן פה ושם סניפים למבוגרים ולצעירים וייחדו גם מקום לפועלי אגודת ישראל, אם במשותף ואם בארגונים נפרדים. היו אמנם מצבים לא קלים, הואיל ואדמו"רים מפורסמים, בעלי שם והשפעה, לא הצטרפו לרעיון ההתאגדות ועמדו מרחוק או התנגדו...

בכל זאת חלו התקדמות והתפתחות והתנועה האגודאית תקעה יתד והפכה לגורם בבחירות לקהילה ולעיריות. הופיעו שבועונים בלבוב ובפשמישל. התגלו כשרונות ספרותיים ועסקניים ממדרגה ראשונה. שכן, הנוער החרדי הגליצאי מחונן היה בסגולות מיוחדות בלמדנות ובחסידות ובמילי דעלמא והיווה אינטליגנציה חרדית, ששמה הלך לפניה והשפעתה הגיעה אח"כ גם לפולין הקונגרסאית. במשך הזמן נמצאה שפה משותפת ועל אף שהיו מרכזים נפרדים בלבוב, בקרקוב ובפשמישל, עבדו בתיאום והצליחו למשוך המונים לרעיון ולשורות האגודאיים. השתתפו אישים כרב ר' יעקב ויטלס ור' משה הירשפרונג הי"ד; מנהיגים כגאון הרוח, הדיבור והמחשבה, הרב ר' צבי הירשהורן הי"ד, ד"ר מרדכי רוזנר, ד"ר בן־ציון פסלר, יוסף שאול צוקר, יעקב הלפרין, הרב ר' שלמה שיקלר, ש. ב. מודלינגר, דוד רוזנפלד, הרב ראובן וינקלר, הרב ש. ב. מיזליש, שאול השלס, י. מ. מושקוביץ הי"ד והאחים הגדולים והחכמים — הרבנים רבי משה חיים ורבי יוסף לאו הי"ד; ויבלח"ט הד"ר הלל זידמן, הסופרים־המשוררים — ר' אלתר שנור ור' אלימלך שטייאר ועוד אישים דגולים, עסקנים ופעילים, לומדים ונאמנים, אנשי עט, מוח ומחשבה. כל אלה תרמו את תרומתם והכניסו תוכן וחן בתנועה האגודאית בגליציה על כל שלוחותיה וכך התבססה והתרחבה והקיפה רבים.

✶

בעירנו זלוצ'וב, ששכנה על אם הדרך בין לבוב לטרנופול, בקרבת ברודי — התעוררו רק בשנת תרפ"ג. הצורך וההכרח באו אחרי כשלון שנחלו חרדי העיר בבחירות לקהילה. בגלל שיטת הבחירות הבלתי יחסיות, לא קיבלה הרשימה החרדית אף מנדט אחד ונשארה לגמרי בחוץ, ללא השפעה במוסד שחלש על הענינים הדתיים והקהילתיים של העיר. אז למדו לקח וראו שהדרך לכבוש עמדות וגם להציל את

קבוצת צעירים של פועלי אגודת ישראל

הנוער מפני הרעיה בשדות זרים היא להתארגן ולפעול במרץ ובכוחות משותפים. נגשו לעבודה בהתלהבות ובמשך זמן קצר נכנסו לארגון מאות חסידים ואנשי מעשה ובני נוער חובשי בית המדרש ועסוקים במסחר ובמלאכה. לא עבר זמן רב והתנועה האגודאית בזלוצ׳וב, שכללה, בע״ב צעירים ופועלים — הפכה להיות גורם חשוב שעמד בפרץ ונאבק על כיבושים והצליח בכל וכל. בבחירות הבאות לקהילה נבחרו ארבעים וחמישה אחוז מרשימתנו וגם לעיריה נבחרו כמה נציגים. הוקמו מוסדות של חסד וחינוך. נוסד ביה״ס „בית יעקב״, אחרי בקורה המוצלח של שרה שנירר ז״ל ותלמידותיה. נערכו אספות פומביות. הסתערו על זלוצ׳וב. נפקחו עינים והתחזקו השורות. מספר בני הנוער גדל ובקומה זקופה נמנה עם המחנה התורני המאורגן. הם לקחו חלק בכל פעולות המרכז. העבירו מגביות ל„קרן הישוב״ ולקרנות השונות האחרות. זלוצ׳וב התפרסמה כמבצר אגודאי. במקום העזובה, נתגלתה תחיה. ויש לדעת, כי זלוצ׳וב היתה ידועה כעיר מודרנית ומתקדמת וחשבו, שאין בה שום סיכויים להתעוררות ולהתארגנות בצורה כה מוצלחת.

הרב ר׳ צבי הירשהורן נתפרסם בעירנו. כאן השמיע את נאומו המרתק הראשון והתגלה בכשרונותיו הריטוריים העצומים. היה אורח קבוע בזלוצ׳וב והרעיש והקסים אלפי שומעים, אוהדים ויריבים כאחד. זלוצ׳וב הפכה למבצר אגודאי עד ל׳חורבנה בימי השואה. פעלו בה עסקנים נאמנים ומסורים, מחשובי העיר ומנדבניה. כאן מצאו אפשרות של שותפות כל סוגי החסידים והת״ח. אפילו חסידי בלז השתייכו בעיר זו לתנועה האגודאית, ומהם נבחרו לקהילה ולעיריה ברשימתנו. בבחירות ל„סיים״ ניתנו קולות מרובים לרשימה האגודאית ובה היה המרכז האיזורי וממנו ניהלו את התעמולה בעשרות ערים ועיירות.

בראש התנועה בעירנו עמדו כמה וכמה מכובדים ועסקנים כגון: ר׳ שאול רולר ומחותנו ר׳ שלמה ריטר, ר׳ נטע וויליג, ר׳ חיים משה זילברשיץ, ר׳ מ. ציפר, אבי המנוח, ר׳ חיים כ״ץ ז״ל, הסופר והמחנך ר׳ בנימין זוסמן, ר׳ סנדר שפיגל, ר׳ אהרן אורט, ר׳ הניך צימנד, ר׳ מיכאל גלאזר, ר׳ מאיר אימבר ואחיו ר׳ שלום, ר׳ אליקים ישעיהו כ״ץ, ר׳ אורי שפירא, ליפא שווגר, ר׳ שלמה פלוהר, מאיר וצבי רולר, חיים וליבל גוטליב, נחום אורט, י. טיטל, יצחק קארוטשטיק (פאי״ניק שרוף) ועוד בחורים כשרוניים, כולם ת״ח ובעלי דעת וידע בכל השטחים. רובם ניספו בשואה והיו מראשוני הקורבנות בפלישת הנאצים, שהשמידו את רוב בני עירנו.

★

כדאי לייחד את הדיבור על ראש החבורה הכבודה הזאת, שהיה המנהיג שהתמסר למען קיום התנועה ומוסדותיה, ר׳ שאול רולר ז״ל. דמות מענינת ובלתי נשכחת היה. שקט וסגור ויחד עם זה סוער ומסעיר בכל הנוגע לקיום התורה והדת. בעל עסקים גדולים בחמרי בנין ובעליהם של כמה בתים גדולים ברחובות המרכזיים — עבד את בוראו בשקידה. קם בהשכמת הבוקר, בעוד חשכה ולמד את שעוריו הקבועים. גם בצהרים ובשעות הערב, אחרי עבודתו, היה שקוע בלימוד. מקום תפילתו בציבור, בבית הכנסת הגדול וההומה של חסידי

כנס מחוזי בזלוצ׳וב של פועלי אגודת ישראל

סטרטין, נקבע בפינה. ולא הוציא אף הגה מפיו בשיחה בטלה. עטוף בטלית ותפילין הפנה פניו אל הקיר והתפלל בהתלהבות ובכוונה. מוניטין יצאו לו כבעל צדקה ומכניס אורחים מופלא ונדיר. תומך תורה ולומדיה, מוקיר רבנן ומסתופף בצילם של אדמו״רים. ביתו פתוח היה לרווחה לכל נצרך ונדכא. בימי חג ומועד התכנסו אצלו והוא ורעייתו כיבדו את הבאים בסבר פנים יפות. אורח שנקלע לעיר, התארח תמיד אצל ר׳ שאול רולר. וכאשר הרב מלובלין זצ״ל בא לזלוצ׳וב, טרם נסעו לארצות הב־רית להתרים לישיבת חכמי לובלין, ונתקבל בכבוד מלכים ממש ע״י כל תושבי עירנו, היכן נקבע מקום אכסנייתו למשך שבועיים ימים ולילות? בדירתו המרווחת של ר׳ שאול רולר, ורעייתו עומדת ומש־רתת ומגישה מעדנים לרבים. מרוב דוחק, כלים נאים נשברים ונזקים נגרמים לריהוט ולנברשות, ובכל זאת החיוך על שפתותיהם. דירה לרב וגדול בישראל, שהשתקע אחרי מלחמת העולם הראשונה בזלוצ׳וב והוא מורי ורבי, הצדיק והגאון רבי יש־ראל לנדאו זצ״ל, נין ונכד של „הנודע ביהודה״ זצ״ל, מי מעמיד אותה בביתו ללא שכר — והיא בת ארבעה חדרים ברחוב המרכזי? שוב ר׳ שאול, התומך בדיירו הנכבד גם בפרנסתו. דירה בשביל בית ספר „בית יעקב״ נמסרת שלא על מנת לקבל פרס. ומקום נאה בשביל סניף, ללא כל תשלום. ועוד אולם גדול לאלף איש, לרשות כל האספות והמסיבות הפומביות, להצגות „בית יעקב״ ולעוד אירועים ציבוריים חרדיים. כל זה ניתן בקלות ובלב פתוח ע״י ר׳ שאול רולר. כספים מרובים תרם לכל דבר־שבקדושה ולצרכים אגודאיים, מקומיים וארציים. את התרומה הראשונה ליח״ל נתן לרב שפירא זצ״ל וממנו למדו וכן עשו נדיבים אחרים בעירנו. וההצ־לחה מבחינה כספית הפתיעה ממש והיוותה דחיפה עצומה לבנין יח״ל. באולם הכניסה הגדול של יח״ל התנוסס שלט של התורם האדיב: ר׳ שאול רולר. ראינוהו בעת הפתיחה החגיגית של הבית בשנת תר״ץ. ובעת מנוי רב בעיר, והחרדים עומדים בשער ונאבקים לבחור ברב בעל שעור קומה שיצטיין בכל המעלות והמידות ושתהא יראתו קודמת לחוכמתו — הרי ר׳ שאול רולר מקדיש מאמצים בלתי רגילים ויחד עם אחרים, הדואגים לדמות העיר ולהמשך תפארת הרבנות בה — עושה לילות כימים למנוע מינוי רב שאין העטרה הולמתו בעיר ואם בישראל, שמספר החסידים והחרדים בה גדול הוא. השתתף בועידות האגודאיות בוורשא ובלבוב. עזב את עס־קיו המסונפים ונסע על מנת להיות קרוב לענינים הנחתכים בכנסים אלה, בהם עמדו בראש גדולי תורה וצדיקי פולין וגליציה. והוא התבשם והוסיף לעבוד ולעסוק למען חיזוקם של הדת ונאמניה. לא התחשב ביריבים פוליטיים ממחנות אחרים והלך בדרכו, בדרבנו את אלה שבמחיצתו. הודות לכך זכתה זלו־צ׳וב להשתרש ביהדות ועל אף השינויים מבחינה רוחנית שחלו בה — עלתה ושגשגה והתרבו בה צעירים שלמדו בישיבה המקומית „אורח-לחיים״ ונסעו גם למקומות אחרים מחוץ לעיר. הציבור החר־די היה מלוכד והשפעתו ניכרה על חיי הכלל והפרט. לר׳ שאול רולר היה בכל ההישגים האלה חלק הארי. הוא היה המתכנן, המעורר, המממן. גם בימי

שפל בעסקיו, לא עזב את המערכה ולא חדל לעזור ולנזקקים ועיניו היו פקוחות לכל דבר שבצדקה ונשאר נאמן לעניני הכלל והתנועה האגודאית על כל אגפיה ושלוחותיה. יש לציין עוד את תבונתו המרובה וי־דיעותיו בשפה הפולנית, בכתב ובעל פה. הוא אשר הופיע לפני השלטונות והגן על האינטרסים היהודיים בעירנו ובמיוחד על היהדות החרדית.

בכוחות ובכשרונות עלה בעז״ה בסולם ההצ־לחה. בימי המלחמות סבל מהכיבושים הן של הרו־סים והן של הבולשביקים ונאלץ לצאת מהעיר ולע־בור למקום מבטחים. ובחזרו אחרי השחרורים — התבסס שוב ולא סר ממנהגו לתמוך ולעזור ביד נדיבה בלתי רגילה ולהיות מעורב בעניני הציבור

בנאמנות ובמסירות. רק בת אחת משלו ובעלה ונכ־דים נשארו בחיים ונמצאים בחיפה.

בהעלותנו זכרונות מימי סופה וסערה, חזון ומעש ביהדות החרדית בפולין ובגליציה, ראויים האישים והעסקנים, שרק מעטים מהם הזכרתי, להיות מועברים לפני עינינו ביום הזכרון.

דמויותיהם קורנות ומאירות. וכשתכתב ההיס־טוריה של תקומת יהדות התורה המאורגנת, ראויות הן להיות נחרתות באותיות זהב כמפלסי דרך וחותרי נתיבות לקיום התורה ונושאיה. בין אלה, דמותו ומע־שיו של ר׳ שאול רולר ז״ל, יהיו זכורים ברגשי כבוד והערצה.

לאה רביב

הפעילות בין צעירי זלוצ׳וב

השנה — 1918. גמר מלחמת העולם הראשונה.

במשך שנות המלחמה חיינו כפליטים בוינה. עבדנו בתעשיות שונות ולא ניתנה לנו האפשרות ללמוד או להיפגש עם נוער. לא ידענו כלל את המתרחש בעולם היהודי.

היתה רק עייפות מהמאמץ הפיזי, ספיגה מצומצמת של התרבות הוינאית של הימים ההם: מוסיקה, תיאטרון, אך ללא הווי מיוחד.

עם תום המלחמה חזרנו לזלוצ׳וב. מה רבה היתה הפתעתי למצוא את העיר כולה מלאה בנוער ער, המתלבט בבעיות הציונות ושואף לגאולה. שינוי ערכים היה הביטוי בפי כל. עלינו לשנות את האדם היהודי ולתת לו עתיד.

במהרה נקלעתי לתנועת נוער וחיי — זה עתה החלו. מה היתה החלוציות בשבילנו? קודם־כל שינוי האדם עצמו. להיטהר מהמעמסה הגלותית ולהשתחרר ממאוויים ושאיפות פרטיות. להיות נתון לתנועה ולצרכיה בלבד. שלמות בכל. בהכשרה לעבודה, בלימוד השפה, בהכנה לחיים קולקטיביים ובנית הארץ.

החושש מקשיים, לא היה לו מקום בתנועה חלוצית.

יצאנו להכשרה בכפרים הסמוכים, ללא מזון מתאים ועם לינה על ערמות קש בהן טיילו עכברים.

אך מה גדולה היתה השמחה בלב. עבדנו, עבדנו ממש, ועבודתנו תביא תועלת לחיינו בארץ.

הבחורים עסקו בהכנת עצי הסקה. בגאוה עברו ברחובות עם גרזן על הכתף. עמדו בשלג ובקור ברחובות וחטבו עצים. היינו אכרים. והכל, הכל בשביל העתיד.

נעלה ארצה, נעבוד את האדמה ונאכל לחם שנגדל במו ידינו. לא לחם זרים עוד לנו.

בבית הספר העממי היה לי ענין רב בלימוד ההסטוריה. קראתי הרבה וידעתי יפה את הנושא. רצה מזלי הרע, ובבוא המפקח על בתי הספר, מצאו תשובותי חן בעיניו במידה בלתי רגילה. לאחר הביקור נכנסה המורה בזעם לכיתה ופנתה לתלמידות הפולניות במלים אלה: האין זאת בושה, שהתשובות היפות בהיסטוריה שלנו נתנה „היהודיה״? היכן אתן?

ואחר כך פנתה אלי: מכיוון שאת מתעניינת כל כך בהיסטוריה פולנית, ודאי תהיי גם פולניה טובה. עניתי לתומי: לא, הן אני יהודיה. אהיה יהודיה טובה. מיד פרצה המורה בצעקה: בבית ספר פולני את מבקרת, מורה פולניה מלמדת אותך, לחם פולני את אוכלת, ולא תהיי פולניה?

דבר זה הסעיר את כל הכיתה ואף את חברותי היהודיות. הן חשבו שבהתנהגותי גרמתי להן נזק רב.

קבוצת צעירים מבני זלוצ׳וב

קבוצת „נשר" מהשומר הצעיר

שאלתי את עצמי: האם לחם פולני אני אוכלת? הן אבי עובד. תמיד רכון הוא על תכניות, עסוק עם בנאים, טייחים, בונה בתים בעיר. מי עובד בשבילי אם לא אבי?

מאז לא היתה לי מנוחה. וכאשר נגלתה לי התנועה החלוצית, היה זה בשבילי פתרון חיי.

נוסד הסמינריון העברי. הלימודים היו שלנו. למדנו את תולדות עמנו, שפתנו. התכוננו לקראת החיים בארץ, בה שורר „אביב נצחי". צעדנו לקראת הגשמת חלום של דורות.

הרגשת ההתלהבות הועברה אלינו מהמורים, אשר למענם היתה הציונות תוכן חיים ותפקיד מקודש. מורי הסמינר היו ד"ר שודרון (אברהם שרון), קליינמן, מרדכי אימבר ועוד.

רצוני, במלים מועטות, לציין את הדמות המזהירה והבלתי רגילה של ד"ר שודרון.

נוהג היה לומר: אל תעשה דבר לחצאין, אלא בשלמות. השתחרר משטחיות. החלוץ דוגמה בכל: בחייו, באופיו, בהתנהגותו. את המלים „שכחתי", „חשבתי", „לא ידעתי" — מוחק החלוץ ממילונו. הגויים אומרים בזלזול „עבודה יהודית", אל תביאו לידי כך שיאמרו בזלזול, „עבודה חלוצית".

הציונות והחלוציות היו לו מושגים של טוהר, הקרבה ושלמות ללא סייג. ידוע לכולם, שבדרכו ומחשבתו זו המשיך עד יומו האחרון. הוא היה לכולנו למופת ומורה דרך.

לא מעט סבל מקיצוניותו זו משה קליינמן, מורה בחסד עליון, שלא יכול היה לשאת את דייקנותו

פלוגה של השומר הצעיר

של ד״ר שודרון. עדיין מצלצלת באזני שירתו הערבה של קליינמן וזכורים לי אהבתו לכל יצירה עברית, עליזותו וחיוניותו הרבה.

את ידיעותי הראשונות בעברית רכשתי ממר זיגל ז״ל, אשר הקים דור של יודעי השפה העברית ואוהביה. הוא המשיך בפעילותו החינוכית רבת החשיבות גם בארצנו.

התכונתי ברשימתי לתת בטוי־מה לאור הרב, אשר בחיי עירנו. לעושר הרעיונות וההוי, לכסופים שפיעמו בלב אותו נוער לקראת חיי יצירה, חיי עם חופשי.

באו ימי העליה השלישית, זנחנו את לימודינו. לא היה צורך בתעודות. נבנה את הארץ.

עלינו בשנת 1921.

המורה לדת — יוסף קוטאי — במדי צבא

ד״ר אל. בונה (באומן)

תנועת הספורט*

א. האגודות בזלוצ׳וב

העיר זלוצ׳וב, על אף היותה באופן יחסי בעלת מספר תושבים קטן — פחות משתי רבבות נפשות — הצטיינה בחיי ספורט ערים ותוססים. היו בה 4 אגודות ספורט.

האחת, „ינינה״, אשר בה אורגן הנוער הלומד והצעירים אשר שרתו באחד משלושת גדודי הצבא, שחנה בקביעות בתחומי עירנו. יהודים לא נתקבלו לאגודה זו, אם כי באופן פורמלי לא אסרו התקנות על כך. האגודה הצטיינה בעיקר בענף הכדורגל והיא היתה הטובה ביותר מבין כל ארבע קבוצות הכדורגל של זלוצ׳וב. החל משנת 1928 הצליחה להכנס לליגה הראשונה וכתוצאה מכך הובאו לעירנו קבוצות מעולות מכל המחוז ומחוצה לו. לרשות האגודה עמד מגרש כדורגל מעולה בתחומי הגדוד הצבאי הרגלי (גדוד מס׳ 52). מלבד ספורט הכדורגל, פיתחה האגודה את ענף הטניס ולרשותה עמדו שני מגרשי טניס אשר אף הם היו בתחומי המגורים של הגדוד הרגלי הנזכר. האגודה נהנתה מתמיכתם של עשירי הפולנים בעירנו וחבריה התהלכו בהרגשת עליונות, שעוררה בלב חלק מהצעירים הפולנים מידה מסוימת של שחצנות ויוקרה. ביחוד, אצל „נוער הזהב״ הפולני, שראה את עצמו כ„עלית״ בתחום הספורטיבי. הרגשות אלו באו לידי בטוי בתחרויות שערכה „ינינה״ עם אגודות הספורט האחרות של עירנו. ברם, האמת נתנת להאמר, שרמתה הספור־טיבית של האגודה הזאת עלתה בהרבה על יתר האגודות, במיוחד בתחום הכדורגל.

האגודה השניה בחשיבותה בעירנו היתה ה־ז.ק.ס., בה התרכז הנוער היהודי. אופיה של האגודה הזאת היה עממי ולאומי והשתייכו אליה צעירים יהודים מכל המעמדות. היא שמרה על צביונה היהודי־לאומי ללא הסוואה וללא הרגשת נחיתות. אדרבא, בכל הוד־עותיה הופיע השם המלא של האגודה, דהיינו „הקלוב הספורטיבי היהודי״. והתלבושת הספורטיבית של שחקני הכדורגל היתה בצבעים הלאומיים של תכלת־לבן.

האגודה עסקה בכמה וכמה ענפי ספורט כגון, כדורגל, אתלטיקה קלה, פינג־פונג, כדור־עף. מובן מאליו, שקבוצת הכדורגל היתה היסוד לאגודה ושאיפתה היתה להעלות את רמת שחקניה על מנת שלא לפגר אחרי „ינינה״. לרשות האגודה עמד

קבוצת כדורגל „יוצ׳נקה אורורה״

---

*) כוונת הרשימה הזאת להעלות מעט רשמים מחיי הספורט בעירנו, כפי שנשתמרו בזכרונו של כותב השורות הללו. תוכנה של הרשימה מתיחס להתרשמות אישית בלבד ומובן מאליו שזו אינה ממצה את כל הבעיות והמאורעות הספורטיביים. וזאת, משום שהחתום מטה עלה לארץ בשנת 1932, בהיותו עלם בן עשרים. ברם עד אז השתתף כותב השורות הללו ברוב ענפי הספורט שהיו מפותחים בזלוצ׳וב והיה לוקח חבל פעיל במאורעות הספורטיביים השונים.

קבוצת הכדורגל Z.K.S ב־1920

מגרש ספורט מגודר, שהיה מצויד במכשירים לאי־מונים באתלטיקה ובמתקן למשחקי כדורת.

הישוב היהודי בעירנו היה גאה על פעולותיה הספורטיביות של האגודה ורבים היו עסקנים פעילים בה למרות שבעצמם לא עסקו בספורט כלל. קשה לציין ברשימה קצרה זו שמות רבים, אך ראוי לפחות להזכיר את שמו של הספורטאי והעסקן של האגודה במשך שנים רבות, מר הרי, מבית החרושת לחומץ, שהיה הרוח החיה של האגודה. בזמנו נמנה על השחקנים הבולטים והמצטיינים של הכדורגל בעירנו. לאחר מכן ארגן את כל השחקנים הקשישים, שמפעם בפעם הופיעו בתחרויות ראווה, במיוחד בעתות חג, על מנת לשעשע את הקהל. לשחקנים הצעירים היתה זאת חוויה גדולה והם עשו הכל על מנת להתגבר על מי שהיו פעם „כוכבי" הכדורגל הנערצים על ידי הקהל.

האגודה הספורטיבית השלישית בסולם החשיבות בעירנו היתה אף היא יהודית. היא היתה למעשה פלג של אגודת ז.ק.ס., אשר פרש ממנה ויסד לעצמו אגודה בשם „אורורה". לפי מיטב זכרוני — והדגש הוא על הזכרון בלבד — היו סיבות הפרישה נעוצות בהתבוללותם של מספר עסקנים, אשר לא יכלו להש־לים עם פעולותיה הגלויות של האגודה־האם כאגודה יהודית. בתקופה ההיא, תחילת שנות העשרים, תקופת הפולוניזציה בכל תחומי החיים, ראה חלק מעסקני הספורט היהודיים צורך להסוות את ייחודו ומכאן הדחיפה להנתק ולהקים אגודה אשר השם וצבעי התלבושת לא יזכירו את הלאומיות. „אורורה" הת־

קבוצת .Z.K.S ויוצ'נקה במדים

אמוני קבוצת הכדורגל Z.K.S. על מגרש

רכזה בעיקר בענף הכדורגל וכן בספורט הטניס. מבחינת הרמה היתה חלשה בהרבה משתי הקבוצות אשר הזכרתי קודם לכן. לרשותה לא עמד מגרש כדורגל משלה ואת אימוניה נהלה בשטח פתוח, שגבל עם המגרש המשובח של ה־ז.ק.ס. לעומת זאת הצטיינה אגודה זו בעריכת נשפים — ביחוד נשפי רקודים — שאליהם הוזמנו, כמובן, יהודים מתבו־ללים אשר ראו בה את הבסיס לטמיעה הלאומית.

שלוש האגודות שהזכרתי עד עתה היו מאוגדות בהתאחדות הספורט של המדינה ונתונות למרותה ולתקנותיה. האגודה הרביעית היתה קבוצה של תל־מידי הגמנסיה ונשאה את השם ג.ק.ס. היא הופיעה רק במשחקי כדורגל שלא במסגרת ההתאחדות הס־פורטיבית. הקבוצה היתה מעורבת, של פולנים ויהו־דים — תלמידי הגמנסיה. מאחר שהרכב הקבוצה השתנה מידי פעם, עם סיום הלימודים בגמנסיה, היתה רמתה הספורטיבית בלתי יציבה. ברם צריך להדגיש, שהודות לקיומה ניתן לתלמידים להתאמן בענף הכדורגל ולתרום את התרומה — כל אחד באופן בודד — לאחת משלוש אגודות הספורט של עירנו.

ציינתי באופן תמציתי את אופיין של האגודות הספורטיביות בזלוצ׳וב. אדגיש עתה את מאורעות הספורט הבולטים ואף זאת בצורה תמציתית ביותר בהתחשב עם קוצר המצע של ספר הזכרונות.

ב. מאורעות ספורטיביים

אחד המאורעות הספורטיביים החשובים ביותר בעירנו היתה תחרות הכדורגל בין „ינינה" ובין ה־ז.ק.ס. שנים רבות היו שתי הקבוצות הללו מש־תייכות לליגה ב׳ וכל אחת מהן שאפה להקדים את רעותה ולעלות לליגה א׳. מלבד השאיפה הזאת, שהיא מנת חלקה של כל קבוצת כדורגל בכל מקום, נשא המפגש בין שתי הקבוצות אופי של „דרבי", דהיינו, תחרות בין שתי קבוצות מקומיות, שלא הרמה הספורטיבית מדריכה את משחקן, כי אם עצם הנצחון כשלעצמו. ברור שלתחרות כזו היו באים מאות אוהדים של שתי הקבוצות, כשכל צד זוכה לעידוד מתומכיו הנלהבים. נוסף לאופי ה„דרבי" היה בתחרות זו גם משהו מן התחרות הבלתי גלויה שבין נוער יהודי ובין נוער פולני ובכך התרחבה ההתענינות במפגש והקיפה את רוב האוכלוסיה של עירנו. לא פעם הסתיימה תחרות כזאת בקטטה המונית בין ציבור הצופים, ביחוד כאשר „ינינה" ירדה מנוצחת מהמגרש. לעתים נמשכו הקטטות ויצאו מתחום המגרש אל הטיילת. השחקנים עצמם לא לקחו חלק בקטטות, וביניהם לבין עצמם היו קיימים יחסים טובים ללא קשר עם השתייכות לאגודה זו או אחרת.

מאורע אחר בתחום הכדורגל היה בואן של קבוצות ספורט מפורסמות מערים אחרות. ה־ז.ק.ס. דאגה להביא קבוצות יהודיות אשר שמן הלך לפניהן. כך למשל זכתה עירנו לארח את קבוצת „הסמונאה" (חשמונאים) מלבוב, או את קבוצת „הכוח" מוינה. מובן מאליו, שהזמנת קבוצות כאלה היתה תמיד מלווה בחגיגיות מיוחדת, שהעלתה את ההתלהבות הספורטיבית עד לשיא. גם „ינינה" היתה מביאה קבוצות כדורגל פולניות, שרמתן הספורטיבית היתה מהגבוהות ביותר בפולניה.

מלבד הכדורגל הצטיינה עירנו גם בטיפוח סוגי

קבוצת הכדורגל Z.K.S. 1931

ספורט אחרים. אחד המאורעות הספורטיביים המרתקים היתה תחרות האופניים מזלוצ׳וב עד סאסוב. עשרות בני נוער לקחו בה חלק, הן באירגון והן בהשתתפות בפועל בתחרות. ראוי לציין שבתחרות זו התענינה גם עירית זלוצ׳וב, שבראשה עמדו מושינסקי וסגנו עוה״ד מייבלום, אשר דאגו גם להעמיד פרסים לזוכים בתחרות.

ביזמת העיריה התקיימו גם התחרויות העירוניות בספורט הפינג־פונג, בביה״ס העממי על שם מיצקיביץ. בספורט זה הצטיינו בני הנוער היהודי. בשנת 1929 זכו שני צעירים יהודים במקומות הראשונים, ורק במקום השלישי זכה צעיר פולני.*)

לעומת זאת היה ספורט הטניס מפותח יותר אצל הנוער הפולני, שנמנה על חברי „ינינה". הסיבה לכך היתה פשוטה ביותר והיא, שספורט הטניס היה יקר מאד ורק מעטים מהנוער היהודי יכלו להרשותו לעצמם. בכל זאת ניכר היה מקומנו גם בענף ספורטיבי זה ואף השתתפנו — מספר קטן של צעירים — בתחרויות שאורגנו בעירנו עם פתיחת האיצטדיון.

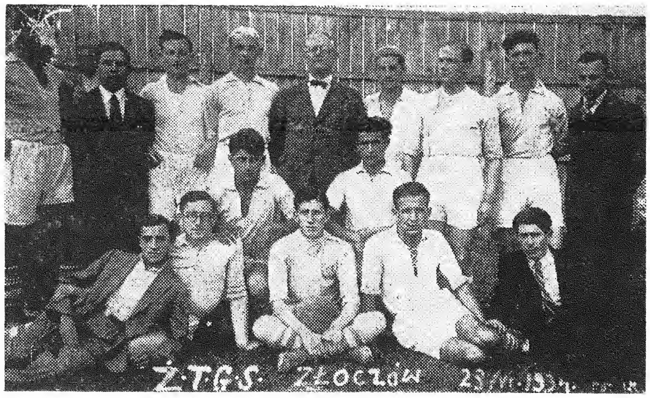
בחורף היה הספורט המפותח ביותר ההחלקה על הקרח. שני מגרשי הספורט — של ה־ז.ק.ס. ושל „ינינה" הוצפו במים ונהפכו על ידי הקפאה טבעית למשטחים עצומים עליהם החליקו מאות בני נוער. כאשר נפתח האיצטדיון, השתמשו גם בו בחורף למטרת החלקה ואף הובאה מלבוב להקת רקדנים שביצעה הופעות נהדרות, בלווי התזמורת של הגדוד ה־52. ההחלקה על הקרח היתה מפותחת בין תלמידי הגימנסיה ולא פעם נראו כיתות שלמות יוצאות להחליק בלווי מורי ההתעמלות.

מאחר שעירנו היתה מוקפת הרים, ביחוד ידועים הרי וורומאקי — עסקנו גם בגלישה על סקי. באחד המקומות, ליד בית הסוהר, בנינו בכוחות עצמנו מקפצה — וארגנו תחרויות קפיצה בסקי. ראוי לציין שבספורט זה היו קציני הגדודים הצבאיים, שחנו בעירנו, מהגולשים הטובים ביותר. אך גם מספר צעירים יהודים — אם כי לא במסגרת ה־ז.ק.ס. — נמנו עם המצטיינים בספורט חורף זה.

ענף נוסף שהיה מפותח בזלוצ׳וב הוא ספורט הכדורת. על מגרש ה־ז.ק.ס. היה המתקן היחידי בעירנו, ולכן נתקבצו כאן גם צעירים פולנים וגם צעירים יהודים. מאות צעירים — ולעתים גם מבוגרים — לקחו חבל בתחרויות היום־יומיות. השיאים נרשמו על גבי הקירות. בהכנסך למבנה, בו נמצא המתקן, יכולת ממש לחוש בשאיפת הצעירים להגיע לאותם שיאים, ששמות הזוכים בהם התנוססו בגאווה על גבי הקרשים. והיה בכך כדי לדרבן את השחקנים.

אכן, ענפי ספורט רבים ומגוונים היו קיימים בעירנו וחיי הספורט היו ערים מאד ומלווים מתח רב. לא כל הענפים זכו למשתתפים רבים, אך כמעט לא היה ענף שזלוצ׳וב לא טפחה אותו. אפילו רכיבה על סוסים ותחרויות בקפיצת מכשולים היו קיימים

*) מאורע זה היה מלווה בקצת מתח מאחר שראש העיר בכבודו ובעצמו — מושינסקי — היה מעונין כי מקורבו, גורסקי, יזכה במקום הראשון. אך הקדימו אותו אחי, מוטל באומן ז״ל, שזכה במקום השני ואוסקר שליט, יבדל לחיים ארוכים, אשר זכה במקום הראשון. אותו גורסקי זכה רק במקום השלישי לאחר שבקושי רב עלה בידו להתגבר עלי.

קבוצת .Z.T.G.S. ב־1934

בעירנו. כן מפותח היה ספורט כדור־עף אשר טופח במיוחד על ידי ז.ק.ס. ומשך חלק ניכר מהספורטאים המתבגרים אשר נאלצים היו לפרוש מטעמי הגיל מענף הכדורגל.

לעתים קרובות נערכו נשפים של האגודות השונות, אשר רכזו לא רק צעירים שעסקו בספורט, אלא גם חלקים נכרים של האוכלוסיה, כולל ראשי ציבור.

אולם אותם עשרות ומאות צעירים יהודים, חברי מילדות, אינם עוד עמנו. הם הוכחדו יחד עם בני עמנו האחרים על ידי חיות טרף נאציים. תהיה לפחות רשימה זו נר זכרון לנשמתם הטהורה.

פרופ' הירש

בית הספר העברי בזלוצ׳וב

אנסה לרענן את זכרוני בשתי נקודות, שלמעשה אחת הן: החינוך היהודי וההגנה היהודית. שכן, הצעירים, שלמדו את השפה העברית מתוך תודעה יהודית לאומית, היו לאחר מכן מגיני הקהילה, בתקופה האוקראינית, וראשוני חברי „השומר".

השלב הראשון היה בית ספר העברי. כנהוג בגליציה, נוסדו בתי ספר עבריים בערים ועיירות, בהן נמצא קיבוץ יהודי כל שהוא. ומובן מאליו, שלא היתה כל סיבה, שיפקד מקומה של זלוצ׳וב. בית הספר היהודי במקום נקרא בשם „שפה ברורה". הוא לא לא מילא תפקיד של בית ספר כללי אלא תחליף „לחדרים". ביקרו בו בני היהודים בשעות שלאחר הצהריים, כדי להרחיב את ידיעותיהם בתחום התרבות והלאום ובעיקר, בלימוד השפה. שני מורים היוו את עמוד התווך של מוסד זה. האחד, ברודה, יהודי שברח מרוסיה. הוא הגיע לזלוצ׳וב בשנת 1908 בקירוב והחל מורה את השפה העברית. השני, נפתלי זיגל, שעלה ארצה והמשיך להורות בחיפה. הוא נפטר לפני כארבע שנים. בתחילה היתה מעין תחרות סמויה ביניהם. אולם מאוחר יותר החליטו לשתף פעולה ולנהל יחד את בית הספר המקומי. פעילותם המבורכת זכתה להצלחה לא מועטה. הקהילה, שהיתה משכילה ומתקדמת, ראתה חובה לעצמה לתמוך בבית הספר ולשלוח אליו את בניה.

השלב השני, תחילתו עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. אולם לא זו בלבד שלא פסקה הפעילות היהודית, אלא אף גברה. כשקמה תנועת „השומר", חוייבו חבריה ללמוד את השפה העברית. בית הספר התרחב והתפתח ומורה נוסף החל עובד בו; איש משכיל ורחב אופקים, העתונאי משה קליינמן. הוא נשאר במקום עד שנת 1920 בקירוב וניהל את הקורסים הגבוהים. העידית שבין חברי „השומר" השתלמה כבר אצלו. באותה תקופה נלמדה השפה העברית בגמנסיה האוקראינית הממשלתית. כמורה לתנ"ך ושפה עברית כיהן ד"ר שמחה בונים פלדמן. דמות מענינת ביותר. יהודי דתי, עו"ד במקצוע ונבחר כציר לסיים. עם סיומה של הרפובליקה האוקראינית, נעשה למורה באחת הגימנסיות.

כאמור, היה לבית הספר העברי תפקיד מכריע בהגנה היהודית בימי האוקראינים. בשנת 1918 התארגנה הגנה של סטודנטים ותלמידי בתי הספר התיכוניים, דבר שהביא תועלת רבה הן למגינים — מבחינת האימון בכלי נשק; והן לקהילה — בשמירה יעילה על השכונה היהודית. כמה פעמים נערכו נסיונות של התנפלות, למטרות שוד והרג, מצד איכרי הסביבה. ההגנה היתה לגורם מתריע ובולם מפני

תלמידים בבית הספר העברי

פשיטות, ביודעם כי פלוגה גדולה למדי תקבל את פניהם. הכשרה צבאית זו הביאה לתוצאה נוספת. על פי השמועות נודע, כי החזית לא היתה רחוקה. הפולנים והקומוניסטים התקרבו במהירות ובחורים

יהודים לא מעטים ראו חובה לעצמם להתנדב לצבא. מן הראוי לציין עוד, כי לאחר שנכנסו הפולנים, יצאה קבוצה גדולה למדי של אנשי „השומר" להכשרה מעשית. זו נמשכה חודשים, משך כל תקופת הקיץ.

נפתלי זיגל

הוראה עברית בזלוצ׳וב

פ ת י ח ה

המסך המפריד את הימים ההם ממני נתעבה במשך השנים הרבות, העלה אבק, חלודה ועובש רב. כדי להציץ לתוכם עלי להיפנות מסביבתי, מבעיות הזמן המטרידות אותי ולהתיחד בלי חציצה עם אותה זלוצ׳וב, שהכרתיה וחייתי בה שנתיים.

קשה התפקיד מאד. הרי דרוש כאן רכוז בדרגת התפשטות הגשמיות, סתירת המחיצות, להישען בעיקר על כח זכרוני, חוץ מרשימות דלות אחדות, כדי להעלות את הדברים על הכתב.

יסלח לי איפוא הקורא אם אשרטט קוים בלבד, קטעים ולא החשובים ביותר ואניח מקום נרחב לדמיונו להשלים את החסר.

א.

כיצד נתקבלתי למורה בזלוצ׳וב

ביום אחד, ואני יושב בפודהאיצה כמורה בבית הספר העברי, אני מקבל מכתב מזלוצ׳וב כהאי לישנא:

„כבוד האדון הנכבד מר נפתלי זיגל, שלום!

על פי המלצת ד״ר אלעזר רוקח[1] שמענו, כי כבודו הוא מורה אמן ופדגוג טוב. ובבואנו עתה ליסד פה בית ספר עברי ונבקש מורים טובים, אשר ידעו את מלאכת ד׳ שהיא מלאכת תחית ישראל בשפתו וברוחו, נתכבד לבקש את כבודו, כי יבוא הנה ביום ג׳, א׳ דחול המועד פסח, למען נכיר את כבודו, וכבודו יכיר אותנו ונשתוה בענין אשר לפנינו.

בברכת התחיה,

בני ועד „שפה ברורה" ומיסדי ביה״ס

העברי זלוצ׳וב

מרדכי געוואנדטער

צבי רוזנבוים

1) אלעזר רוקח (1854—1914), סופר ועסקן, מראשי המדברים בתנועת חיבת ציון, היה פעיל בארץ ובחוץ־לארץ. דודו של ראש עיריית תל־אביב לשעבר, ישראל רוקח.

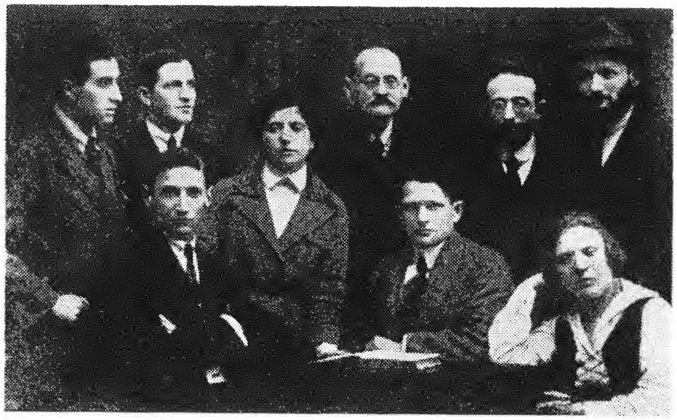
שלש שנים ישבתי בפודהאיצה. הספקתי לחרוש חריש עמוק, ועבודתי נשאה פרי. צלצול השפה העברית נשמע ברחובות מפי ילדים ונוער ואף מפי רבים מן המבוגרים, שחידשו, עם הקמת בית הספר, גירסא דינקותא שלהם. כלום עלי לעזוב את העיר, שקניתי לי בה ידידים ושם טוב?

אולם היתה סבה יותר עמוקה. בזמן האחרון נעשו חברי הועד גומלי חסדים על חשבון בית הספר וקיבלו תלמידים חנם מבלי לדאוג למקורות הכנסה. ביום אחד נודע להם, כי הגרעון עולה על שבע מאות כתר. הועד החליט להקטין את בית הספר ופיטר מורה אחת. סופרמן,[2] יושב־ראש הסתדרות המורים בגליציה ובוקובינה, שידע על המצב, פנה אלי והציע לי לקבל משרה ברוהאטין. קביטנר הציע לי את גבוזדזיץ. משתי הערים האלה קבלתי הזמנות טלגר־פיות. בא גם שליח מהורודנקה. הגשתי לועד את התפטרותי. השמועה עשתה לה כנפים, שאני עוזב את העיר, ודיברו על סגירת בית הספר. בישיבת הועד הוחלט שלא לקבל את התפטרותי. הייתי במ־בוכה. כלום אפשר לעבור בשתיקה על ההזמנה מזלוצ׳וב? בחול המועד פסח נסעתי לזלוצ׳וב.

העיר גדולה הרבה מפודהאיצה וקרובה יותר לבובה, לא הרחק מבית הורי. האנשים שנשאו ונתנו עמי עשו עלי רושם מצוין. יושב ראש הועד של חברת „שפה ברורה", עורך הדין ד״ר יעקב גרוס־קופף, ציוני ותיק, חובב עברית, נעים הליכות, בעל נפש עדינה המעוררת כבוד ויקר. רושם כזה עשו עלי יתר חברי הועד: ד״ר דוד ורפל, ד״ר ש. ב. פלדמן, האחים הדוקטורים שוואגר, יוסף ריס, הרש רוזנבוים, לרר ומרדכי געוואנדטער. גם המשכורת שהוצעה לי היתה גדולה בהרבה מזו של פודהאיצה. כל זה הניח את דעתי ולא יכלתי להתיחס בשלילה להצעתם.

צעיר מאד הייתי וקשה היה עלי עול הכבוד שהרכיבו על כתפי. במקרה הופיעו באותו חודש

2) רפאל סופרמן (1789—1956), מורה וסופר, עסקן פדגוגי עברי בארץ ובחוץ־לארץ.

קבוצת מורים לשפה העברית

שניים ממאמרי ב„המצפה", שיצא בקרקוב. האחד מדעי, כביכול, על מעשה „פלגש בגבעה", שיש לאחר את זמנו, לפי דעתי, בשלש מאות שנה. והשני, בקורת על ספרי למוד. מאמרים אלה וחוות־דעתו של ד"ר אלעזר רוקח עלי, רוממו את ערכי בעיניהם מאד. באגודת ציון ניתלו העתונים בהם נדפסו מאמרי, וכך נתפרסם שמי בין כל המתענינים בבית הספר. הסכמתי לקבל את המשרה וראשי פרקים נכתבו. לפני שנגשנו לחתימה, הציע לי ד"ר פלדמן לגדל את זקני ואז יוסיפו לי עשרים גולדן לחודש על משכרתי. סכום מפתה מאד! עניתי לו, שיש באגודת המורים גם בעלי זקן ואני מקבל על עצמי להמציא לו אחד מאלה. הוא נסוג תיכף ואמר לי: חלילה, אין זה תנאי, זוהי רק הצעה משלו...

למרות הקומה הגבוהה שלי ראיתי את עצמי נער ולא תארתי לי אותי בעל זקן...

פרידתי מפודהאיצה היתה קשה על התלמידים, על ההורים ולא פחות עלי. רבים לוו אותי עד הרכבת ובמשך חדשים אחדים המטירו עלי תלמידים ותלמידות מכתבי־געגועים...

ב.

בית הספר בשנתו הראשונה

ההרשמה לבית הספר, שהיה חדש במינו לרוב אנשי העיר, הביאה כששים תלמידים. הועד שכר את קומת הקרקע בביתו החדש של השוחט בטמן ברחוב. מצד אחד שני חדרי למוד ומצד שני המשרד וחדר מגורים בשבילי. בשנה הראשונה הייתי המנהל והמורה היחיד. היו כיתות ילדים בני שש—שבע, בני שמונה־עשר, כיתות מיוחדות לנוער ולתלמידי בתי הספר התיכוניים הפולנים. כולם היו מתחילים. עבדתי ארבע שעות ביום, אבל יצאתי „הרוג" אחרי העבודה. בשלושת החדשים הראשונים לימדתי בלי ספר וכל הזמן הייתי אני המדבר.

לא חסרו לי קשיים. אני מדבר לפני ההורים על שיטה חדשה: קודם לשון בדיבור ובכתב, ואח"כ קריאה ולימוד מתוך ספרים, והם בשלהם: תפלות, ברכות וחומש... לא מצאתי איפוא דרך אחרת אלא לכוף עליהם את דעתי ע"י עבודה מאומצת לפי שיטתי. שמעתי את עצותיהם ועשיתי את שלי כמעט ביד חזקה.

עם התקרבות סיומה של שנת הלימודים הראשונה, הכינותי נשף עברי בתכנית מגוונת בזמרה, בדיקלום ובמחזות. בלימוד הזמרה עזרו לי ד"ר פלדמן ורעיתו בלווי הפסנתר, שהיה בביתם. התמונה הראשונה שבתה את לב הקהל והביאה אותו להתלהבות עצומה. לאורך כל הבימה עמדה שורה של ילדים בני שש ושבע, מחופשים לבעלי מלאכה: חייט על יד המכונה ובידו מחט וחוט, סנדלר על יד שולחנו ועליו מרצע, חוט זפות, פטיש, אמום לנעל וסנדל, נפח על יד סדנו ובידו קורנס, אופה עם ערבה, כשהוא לש את הבצק. כל אחד שר את שירו בהצביעו על הכלים, בהם הוא משתמש ואחר כך שרו כולם במקהלה:

פה כולנו בעלי מלאכה, מוצאי לחמם ביושר
ובחלקנו מה נשמחה, כי לא נירא חוסר
מר לעצלים, הם אומללים.

שלש פעמים נקראו הילדים בתשואות סוערות לחזור על שירתם. יתר הפרטים נשכחו ממני וזכור

תלמידים בסמינריון העברי

לי רק זה: לפי התכנית במודעות צריך הייתי לנעול את הנשף בנאום עברי. עייף וחיור, מעבודת ההכנות בימים האחרונים ומזו שמאחורי הבימה, הופעתי. נערכו לי מחיאות כפיים רועשות וקריאות הידד כעשר דקות. אחרי נאומי נשאו אותי על כפיים מן הבימה אל האולם (ממש).

שבועות אחדים המתה העיר ושיחת הנפגשים בחנויות, באיטליזים, בשוק ובבית הכנסת היתה: הצלחת הילדים בהצגתם העברית. כתבה גדולה הופיעה אז ב„טאגבלאט". היתה זו תעמולה רבה להרשמה לשנת הלימודים החדשה.

את בקשתו של שאול חיות בשם סוחרים רבים לקנות הצגה שניה לשם עסק, דחיתי.

ג.

מכשולים וקשיים

הוכרזה מלחמה על בית הספר מצד... המלמדים. הם העלימו את נימוקיהם האמתיים, שבית הספר מסכן את פרנסתם, אלא הערימו וחפשו הזדמנויות שונות להשחיר את בית הספר בעיני הציבור. והאלהים אינה לידם...

באותם הימים פרסם י. ח. ברנר מאמר ב„הפועל הצעיר", שהיה בו משום זלזול בכתבי הקודש. הועד האודיסאי של „חובבי ציון" הפסיק בהסכמת „אחד העם" את תמיכתו השנתית בעתון, ו„פרשת ברנר" הכתה גלים בכל העתונים ואף מצאה הדים בזלוצ׳וב, בשיחות בבית המדרש ובכל מקום שיהודים נפגשו. אחד המלמדים טרח והזמין את הגליון שבו נדפס המאמר, קרא אותו בבית המדרש לפני הקהל בהוספת פירושים משלו ואת דרשתו סיים: „את זה מלמד זיגל בבית הספר"... וינועו אמות הספים... קמה מהומה בעיר, נקראו אסיפות. הדיינ״ים, השוחטים ויתר כלי הקודש שינסו את מתניהם, לשם מלחמת מצווה. לקיים מה שנאמר „ובערת הרע מקרבך". מה עשה הקדוש ברוך הוא? אוהדי בית הספר יזמו אסיפת עם רבתי, הזמינו את מתנגדיהם עם הצעקנים בראשם, שימסרו במפורש את טענותיהם נגד בית הספר. הם באו, אך טענותיהם נסתתמו. בעצם, אין להם כלום נגד בית הספר... אדרבא, התלמידים מתקדמים ומדברים עברית, רק... מדוע אין המורה מגדל זקן? יש איפוא, לפי דעתם, להגדיל את בית הספר ולקבל גם מורים בעלי זקן...

כל המהומה הזאת הועילה לפרסומו של בית הספר, נתרבו התלמידים וזה הוסיף אומץ ומרץ לחברי הועד להמשיך בעבודתם. אולם אחטא לאמת אם אתעלם מאחד הגורמים החשובים שתועלתו היתה מרובה לטובת בית הספר, כוונתי ל„טאגבלאט" שיצא בלבוב. היה זה העתון היחידי שנמצא בכל בית בישראל והיה נקרא על ידי כל השכבות ואף על ידי מתנגדי הציונות, החסידים מבלז מצד אחד והמתבוללים מצד שני. בימי הבחירות לפרלמנט האוסטרי בשנת 1907, כשהופיעו בפעם הראשונה בעולם מועמדים יהודים, שהצהירו שהם לאומיים וציונים, היה ה„טאגבלאט" שופרה היחידי של ההס־תדרות הציונית בכלל ושל מטה הבחירות בפרט. העורך משה קלינמן, פובליציסט מובהק, ועוזרו הראשי מאיר חרטינר, סופר מחונן, בשיתוף כל הכוחות

הפעילים ביהדות הגליצאית עשו עבודה לאומית חינוכית כבירה, שהביאה לידי משמעת לאומית ולקו־ממיות, והלמו מהלומה עצומה בכת מלחכי הפנכא המתבוללים. מאז התרגל היהודי לקרוא יום יום את ה„טאגבלאט" ששימש בשבילו מורה דרך בחייו התרבותיים והמדיניים.

ידידנו יעקב מיולש היה הקורספונדנט מזלוצ׳וב וכתבותיו נקראו בעונג ובהתלהבות מצד כל תושבי העיר. כל בחינה פומבית בבית הספר, כל נשף שנערך, כל אסיפה שנערכה, כל פעולה ציונית, כמו כן פעולות שליליות מצד המתבוללים, מצאו את בטויים בעתון. אולם מכשולים רציניים קמו לבית הספר בצורת קשיים כספיים שגרמו לגרעונות. בית הספר זכה לפופולריות גדולה בכל העיר, וכל השכבות, לרבות עניים מרודים, היו מעונינים לשלוח את ילדיהם לבית הספר. נרשמו כמאתים תלמידים. נתקבל מורה נוסף, צבי גלרנטר, ואף מורה שלישי, ששמו נשכח ממני. נתרבו ההוצאות: דירה חדשה, המורים הנוס־פים ומצד שני הנחות לתלמידים מחוסרי אמצעים. מחוסרי נסיון היו חברי הועד ולמרות רצונם הטוב, לא ידעו מהיכן לכסות את הגרעון. בימים ההם עדיין לא היו עסקנים ממין הידוע אחר כך, כובשי קהילות, דפוטטים לפרלמנט וכדומה, וכל עבודתם היתה לשם שמים בלבד. באחת הישיבות הציע אחד החברים לקרוא את בית הספר על שם הרב הנפטר, ר׳ שרגא פייבל רוהאטין ז״ל, בתקוה, שלכל הפחות שניים מבניו, שהיו כולם עשירים מופלגים, מרדכי הבכור המתגורר בלבוב ונפתלי הבנקאי המתגורר בסטניסלבוב, יבססו את קיומו. תקוה זו נתבדתה. רק סכומים קטנים תרמו הבנים וכלכלת בית הספר הגיעה עד משבר.

מר גבנטר, שעבד כפנקסן בבנק של קלמוס, שוחח עם בעליו, והלה הסכים לקבל על עצמו להציל את בית הספר, אם יעמוד הוא בראש הועד. ד״ר גרוסקופף ויתר ברצון. איני זוכר אם תרם מכספו לקופת בית הספר, אך לזכותו יש לזקוף, כי המשכורת שולמה, מדי חודש בעיתה על ידי הבנק שלו. בימי נשיאותו נערכו נשפים עבריים על פי דרישותיו המיוחדות. שאיפתו היתה להופיע כנואם. האידיאל שלו היה להיות רצוי בעיני אלקים ואנשים. הוא הופיע על הבימה בגלוי ראש, כיאה לאדם מודרני, נאם באידיש מתובלת ברומנית ובפ־סוקים ובמאמרי חז״ל, ומדי פעם, כשהיה עליו להזכיר מלה עברית, הפסיק, הוציא את הכיפה מכיסו וכיסה

את ראשו, אמר את המלה ושוב הפסיק, הסיר את הכיפה והמשיך באידיש.

לא היה קץ להשתוממותו, כשהוצאתי ביום אחד את בנו יעקב מבית הספר בשל הפרעה. היתכן? הא כיצד? את בנו של הנשיא?

ד.

יחס השלטונות לבית הספר

תלמידי הגמנסיות, שהיו מאורגנים בחוגים ציו־ניים ובתנועות נוער, חייבו את חבריהם ללמוד עברית. רובם היו תלמידי. מורי הגמנסיה הפולנית לא הביטו בעין יפה על החוגים האלה וראו בי אחד הגורמים העיקריים. לא הועילו הגזרות על העברית ועל בית הספר העברי מטעם הנהלת הגמנסיה ואף לא הציונים הרעים במקצועות שונים, שהעניקו המורים לתלמידים היהודיים ביד רחבה. במשנה מרץ, על אפם וחמתם של המורים, הוסיפו ללמוד.

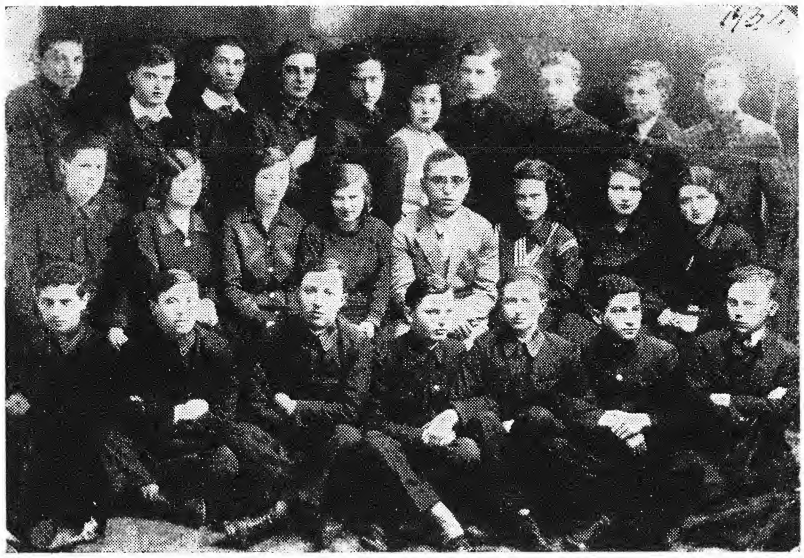
חדר מגורי, שהיה, כאמור, בבנין בית הספר, שימש להם מקום מפגש ובכל שעות הפנאי באו אלי לבקרני. בערבים, כשהיו חפשים „מפעולות", בילו רבים אצלי. הם ראו בי חבר. הרי ההבדל בגיל לא היה רב.

בערב אחד, כשחדרי היה מלא תלמידים, נשמעה דפיקה על הדלת. הופיע המורה לגרמנית בגמנסיה, היהודי ד״ר טופרמן מברודי. עד אותו הערב ידענו זה את זה רק מראיה ברחוב. היתה זאת איפוא היכרותנו הראשונה. פני כולם חורו כסיד ושפתותיהם נאלמו. אף אני חששתי, שלא יבולע להם. הוא הציג את עצמו לפני ובקשני להכנס אתו לאחד מחדרי בית הספר.

הוא אמר, „דבר חשוב לי אליך והנני מבקש ומקוה להשיג אצלך את כל העזרה הדרושה. לפני דקות אחדות ניפצו אלמונים בדירתי (בגן העיר) את כל השמשות. אנא, גלה נא לי, אם זה ידוע לך, את כל האמת, מי הם שעשו את הדבר ולמה?"

הרגעתיו, שבין התלמידים היהודים לא יתכן שימצא מי שינפץ שמשות דוקא של מורה יהודי. ידוע לי, שהם מכבדים אותו מאד ומבינים את מצבו הקשה בין המורים האנטישמיים. אם יוודע להם דבר מה, ודאי יספרו לי ואז אמהר להודיעו. דברי הרגיעו אותו במקצת ונפרד ממני בשלום.

מפי התלמידים לא יכלתי להציל דבר ואיני בטוח אם ידעו על המלאכה היפה הזו אם לאו.

קבוצת תלמידי הגמנסיה

הוא היה יהודי לאומי, ואולי אף ציוני, אלא שכפקיד ממשלתי וכמורה בבי"ס פולני היה מוכרח לנהוג כפי שנהג. מאוחר יותר שירתנו במקרה בפלוגה אחת בצבא האוסטרי ואף התידדנו.

ה.

ד"ר יוסף גולד מועמד המתבוללים לפרלמנט האוסטרי

בזמן שבתי בזלוצ'וב התלקחה מלחמת בחירות עזה לפרלמנט בוינה. המועמד מטעם הציונים היה הפעם נוצרי פולני, מחסידי אומות העולם, ארנסט ברייטער, עורך ה„מוניטור" בלבוב, שנתחבב מאד על היהודים ועל הסוציאליסטים בשל הגנתו על עלובי החברה בכל הזדמנות. הפולנים מצדם העמידו את ד"ר יוסף גולד, המתבולל המפורסם, רופא בזלוצ'וב, שהיה גם ראש העיריה.

בעיר נתפרסמו מודעות ענקיות, מלאות פסוקים ופסוקים משובשים, הבאים להוכיח כביכול, כי לפי התורה וכל הספרים הקדושים, בקיצור, מן השמים מצווים היהודים להצביע בעד מועמדותו של ד"ר גולד. הכותרת צעקה באותיות קידוש לבנה: „מצפון זהב יאתה" וכל פסקה התחילה באותיות גדולות מדברי אחד הנביאים. הועדה העירונית של ברייטנד, בראשותו של מרדכי מיטר, משכיל מהדור הישן,

בקשה ממני להבר מודעה שכנגד. חברתי מודעה כמתכונתה, אותה הכמות והתבנית, אותם הנביאים ואותן האותיות, אלא שהפסוקים היו אחרים... כידוע, גמיש הוא התנ"ך, ואין לך דבר והיפוכו, שלא תמצא בו פסוק כראיה לדבר או לכל הפחות כזכר לדבר. הכותרת שלם היתה כאמור, „מצפון זהב יאתה". לו היה כתוב באיוב מדרום זהב יאתה היו גם כן מביאים ראיה משום שהעיקר הרי הזהב, וכונתו של הפסוק היתה ברורה... ד"ר גולד מזלוצ'וב...

הכותרת שלי היתה: „מצפון תפתח הרעה". תחילה חשבו הקוראים ברחובות כי אלה הן המודעות של מפלגת גולד, אך כבר הפסוק הראשון העמיד אותם על טעותם...

פסקה אחת שלהם מתחילה: שמואל הנביא זאגט: את שור מי לקחתי וחמור מי לקחתי ואת מי עשקתי וכו'.

אני חוזר על אותו הפסוק באותן האותיות ומכריז: לא עשקת ולא לקחת מיד איש מאומה, אבל אתה רוצה להפוך את כלנו לשוורים ולחמורים, כדי שתוכל לרכב עלינו. וכך בעזרת יתר הפסוקים מניתי את מעלותיו של המועמד הנכבד, כיצד דכא את הנוער הציוני „כדי שחלילה וחס" לא יעלה חפצם של ה„שקצים הציונים" לכבוש את הקהילה וישמור השם גם את העיריה...

באחת האספות שהתקיימה אז, כשנאם ד"ר הירשהורן, האדם היקר, הציוני הנלהב, לפני האוקראינים באוקראינית, אמר בין היתר: גורלכם הרי הוא

שחור כאדמה השחורה הזו, שאתם עובדים אותה בזיעת אפכם. דברים אלה עשו רושם עז על השומעים האוקראינים והיו מכוונים נגד בחירתו של ד"ר גולד, מועמד החוג הפולני.

ו.

מסיבה לכבוד אדולף שטנד

אדולף שטנד היה בא לעתים קרובות לזולוצ'וב: בימי הבחירות לנאומי תעמולה, לנשפי חנוכה, בהם הצטיין כנואם בחסד עליון ולפעמים סתם למסירת דו"חות בישיבת הועד הפועל הציוני. פעם ערכו לו מסיבה. אולם „ציון", בביתו של בויקו, היה מלא ציונים וסתם בעלי בתים. השולחנות היו מלאים כל טוב ונאומים נשמעו. משום מה לא נראו לי הנאומים. כל נואם התחיל בהלל גדול, ספר גדולות ונפלאות על חתן המסיבה וסיים שוב בתשבחות

ובסופרלטיבים לאדם הגדול, המהולל...

ביקשתי רשות הדיבור. היתה זאת העזה מצדי, הצעיר בחבורה, שלא יכלתי לסלוח לעצמי זמן רב. דברתי עברית. בנאומי יצאתי במחאה עזה נגד סוג הנאומים, שריח פולחן אישי נודף מהם, שהם בעצם מנוגדים לרוח היהדות. על האישיות המפורסמת ביותר בתורה, משה רבנו, שנאמר עליו „ולא קם נביא בישראל כמשה" מסופר, שנענש ולא זכה להכנס לארץ. אם זכינו ובא אלינו מנהיג גדול, הוספתי, עלינו ללמוד ממנו, להציע לו שאלות ולשמוע את דעתו. מבוכה רבה השתררה באולם. נאומים נוספים לא נשמעו. המסיבה ננעלה איך שהוא. למחרת אמר לי ד"ר פלדמן, שרצה לענות לי. אחר כך שמעתי זאת גם מפי אחרים. האוירה נעכרה. בקרתי את שטנד במלונו, כדי לבקש את סליחתו ולשאול אם גם הוא סבור, שפגעתי בו. הוא הסביר לי, שאמנם אין נאומים כאלה לפי רוחו, אבל הם בכל זאת נחוצים, ועל כן הוא רואה אותם בעין יפה, בשביל העם...

צוות העובדים בבית החולים של גיטו זלוצ'וב

הרמן מס

המועדונים הדרמטיים בזלוצ׳וב

בזלוצ׳וב פעלו ארבעה מועדונים דרמטיים בז־מנים שונים. אנסה לתאר מועדונים אלה, על אף מרחק הזמן שהשכיח מזכרוני את הפרטים.

המועדון הדרמטי הראשון נוסד על ידי הבונד ופעל בערך בשנים 1927—1921. מנהלו היה המגיסטר ויקטור גדולדיג. הציגו הצגות שונות וביניהן „הדי־בוק", „גאט פון נקומה" ו„דער זינגר פון זיינע לײדען". הבמאי היה מר גדולדיג עצמו, אשר לרוב שיחק גם בתפקידים הראשיים. מן ההכרח להזכיר עוד את הלחשן זלמן שפירא והשחקנים משה זיסמן, לייב גרובר ואחותו.

המועדון הדרמטי השני נוסד ע"י ארגון „פועלי ציון" ופעל בשנים 1933—1927. מנהלו היה יעקב הוכברג, הוא נודע כאיש הפולקלור ובמאי מוכשר מאד. הוא נהג להופיע בשירה ובמשחק והיה הרוח החיה של הלהקה. עם שקיעת פעילותה של הלהקה מיסוד הבונד, עברו כמה משחקניה אל המועדון הדרמטי של „פועלי ציון". שמות השחקנים הזכורים לי הם: קסלר, אחי אברהם מס ז"ל, ליפשיץ, אסתר אושפיס, הלפרין וכותב השורות האלה.

עודני זוכר את הצלחת ההצגה „דער טויטער מענש" מאת שלום אש. באיפור עסק הספר לײדר ואת התפאורה צייר פרויקה נחומוביץ ז"ל, שמצא את מותו ביערות זלוצ׳וב, יחד עם קורבנות הנאצים האחרים.

המועדון הדרמטי השלישי נקרא על שם ש. אנסקי. ניהלוהו ד"ר רובין ובוני גרינבאום. המועדון התפתח ביותר. בוני גרינבאום היה הרוח החיה שבו. הוא שימש כבמאי וכצייר ואף חיבר טקסטים. הלהקה רכשה את השחקנים המעולים שבעיר וכרטיס החברות שלה, נחשב לתעודת כבוד. הוצגו: „בלילה בשוק הישן", „הגיבור בכבלים", „דער וואס קריגט די פעטש", „די זיבען גהונגענע" ועוד ועוד. עם הח־ברים נימנו: גדליה ברסלר, מנדיק רוזנבאום, זיגא שוץ, קובה שנאפ והעלמות רייס. הצגותיה של להקת אנסקי מילאו תמיד את האולם מפה לפה, כי רמת

חברי האירגון הספורטיבי בזלוצ׳וב

המשחק והבימוי שלהן עלו על אלה של יתר התיאט־ראות בעיר (כולל התיאטראות הפולניים והאוקראי־ניים). מאחר שהלהקה הציגה באידיש, רכשו הצעירים, שידעו לפנים רק פולנית, שפה זו והתקרבו לתרבות היהודית.

המועדון הדרמטי הרביעי נקרא על שם מנדלי־מוכר ספרים. הלהקה פעלה בסוף שנות השלושים. היא ערכה ערבי קריאה ובדרך זו הפיצה את יצירו־תיהם של סופרים יהודיים. מנהל המועדון היה אחיו הצעיר של בוני גרינבאום. פעילים בלהקה היו: יחזקאל וואגמן, סטעלר צימר, קלארה זאלץ, העניס,

אפרים רוזן, שלמה מאיר, חנה ריטן, אברהם קימעל וכותב השורות האלה.

נוסף ללהקות הדרמטיות נודעה בזלוצ׳וב גם המקהלה המעולה בניצוחו של מר זידנוורם.

כמו כן יש לציין, כי זלוצ׳וב, על ציבור המבקרים הער שלה, משכה אל תוכה להקות רבות: ה„ווילנער טרופע״, זיגמונד טורקוב ואידה קמינסקה, דז׳יגן ושומכר, התיאטרון הורשאי וע״ד.

הרבה מאד תרם הנוער היהודי לפתוח התרבות והאמנות בזלוצ׳וב. אולם המלחמה האכזרית הכחידה את מיטב הנערים והנערות. יהא זכרם ברוך.

פרק ד׳

דמויות ואנשים בזלוצ׳וב

משה לייטר

המגיד מזלוצ׳וב

הרגיל בספריהם של הצדיקים והבקי בספרות החסידית, אם ישמע את שמו של רבי יחיאל מיכל, לא יעמוד על טיבו ולא ידע מי הוא. אולם כשיאמרו לו: „ר׳ מיכל׳י זלוצ׳ובר" או „המגיד מזלוצ׳וב", ידע מיד שהוא הוא הרבי המפורסם, הנערץ בפיותיהם של רבבות חסידים ואנשי מעשה זה דורות.

ברם רבי מיכל׳י לא נולד בעיר זלוצ׳וב ולא נפטר בה. הוא נולד בעיר ברודי בשנת תפ״ו ונפטר ביום השבת, כ״ה אלול, שנת תקמ״ו בעיר יאמפולי.

עם זאת, הוא נקרא על שם העיר זלוצ׳וב, כי בה עלה ונתעלה, חי ופעל והפיץ את תורת החסידות. שם רכש חוג גדול של חסידים ומעריצים והעמיד תלמידים חסידים, גדולי־תורה וצדיקים מפורסמים. רבו, ר׳ דב בר המגיד ממזריטש, תמה על כך ושאל: במה זכה מר לרכוש לו חסידים רבים כל כך?

עם תלמידיו־חסידיו נמנים גם גאונים־צדיקים כגאון המקובל ר׳ יצחק אייזק הכהן אבד״ק קאריץ, מחבר ספר „ברית כהונת עולם"; ר׳ חיים אבד״ק קישינוב־צ׳רנוביץ, מחבר הספרים „באר מים חיים" על התורה, „סידורו של שבת", „שער התפילה" ו„ארץ החיים"; רבי משולם פיבוש הלוי מזבארז׳, מחבר הספר „דרך אמת", חברו של הגאון רבי צבי קארו, הגאבד״ק בוטשאטש, מחבר הספר שו״ת „נטע שעשו־עים", ששניהם יצקו מים על ידיו של הגאון רבי משה צבי הלר הלוי, בעל „גאון צבי" על סדר קדשים ושו״ת „גאון צבי" והצדיק המפורסם רבי מרדכי הגאבד״ק נישכוז.

והגאון רבי יששכר בר אבד״ק זלוצ׳וב, מחבר הספר „בת עיני" על הש״ס והספר „מבשר צדק".

גם חתנו של הרב רבי יששכר בר מזלוצ׳וב הגה״צ רבי אברהם חיים, שעלה על כס הרבנות בעיר זלוצ׳וב אחרי שחותנו רבי יששכר בר עלה לארץ ישראל, נמנה עם תלמידיו־חסידיו של רבי מיכל מזלוצ׳וב.

רבו המובהק היה הגאון רבי ר׳ שמואל שמלקא אבד״ק ניקולסבורג ובת זוגו הראשונה היתה בת אחי רבו, הגאון רבי פנחס הלוי הורביץ, אבד״ק פרנקפורט ענ״מ.

הרב הקדוש רבי אהרון ליב מפרמישלן היה

גם הוא תלמידו של רבי מיכל׳י מזלוצ׳וב. רבי אהרון ליב היה אביו של רבי מאיר׳ל מפרמישלן, המפורסם בקדושתו ובפקחותו.

עם תלמידיו של רבי מיכל׳י מזלוצ׳וב נמנים, כמובן, חמישה בניו הצדיקים והמפורסמים, בני זלוצ׳וב שלא נקראו על שמה אלא על שמות העיי־רות בהן חיו ופעלו והפיצו את תורת אביהם: רבי יוסף מיאמפולי, רבי יצחק מראדוויל, רבי וולוולי זבארז׳ר, רבי משה מזוויהיל ורבי מרדכי מקרמיניץ.

בת אחת היתה לו לרבי מיכל׳י והשיאה לרבי דוד הלוי, מגיד מישרים בעיר סטעפאן, מתלמידיו של הבעש״ט.

רבי מיכל׳י היה בנו של המוכיח רבי יצחק׳ל מדרוהוביץ, שהבעש״ט העיד עליו כי בעבודתו הק־דושה התרומם למעלת רבי שמעון בן יוחאי. רבי יצחק היה בנו של רבי יוסף א י ש א מ ת, בן הקדוש רבי משה מהעירה סווירז׳, הסמוכה ללבוב, שנהרג על קידוש השם; נכדו של הגאון מחסידי פרובידנצא, רבי יצחק חיות אבד״ק קראקא־פראג מגזע רש״י.

רבי מיכל׳י הוכר כנשיאם של החסידים ודברם הנערץ. לפיכך, הגאון רבי יחזקאל לנדא אבד״ק פראג, מחבר הספרים „נודע ביהודה", ו„דגול מרבבה", ראש המתנגדים, קלע את חיציו כלפי רבי מיכל׳י מזלוצ׳וב. ובא הגאון רבי פנחס הורביץ, מחבר הספרים „המקנה" ו„הפלאה", אבד״ק פענ״מ, וביקש את הרב הגאון רבי טאבל׳י מליסא, שיכתוב לגאון רבי יוסף מפוזנא, שיואיל להשפיע על חותנו הגאון „נודע ביהודה", כי יניח לו לרבי מיכל׳י מזלוצ׳וב. שכן, אחיו, רבי שמואל שמלקא הגאבד״ק ניקולסבורג העיד עליו, שכל מעשיו הם לשם שמים.

טעות היא בידם של התובעים את עלבונו של ר׳ מיכל׳י מהגאון „נודע ביהודה", שבמיוחד התנגד לרבי מיכל׳י מזלוצ׳וב, כי השיג את גבולו, כביכול, בהתישבו ביאמפולי. אין זה נכון. שכן, בבוא רבי יחיאל מיכל מזלוצ׳וב ליאמפולי, כבר היה הגאון רבי יחזקאל לנדא מכהן כרב אבד״ק בפראג והיה נודע כגדול הפוסקים בדור דעה ההוא ומפורסם כראש

תלמידי „הישיבה" ע"ש המגיד ר' מיכל

המדברים בעניני הלכה ומחשבה. ולא התנגד לו אלא משום שראה ברבי מיכל'י את מנהיגם ודברם המוכר של החסידים.

ויש לציין עוד, שהגאון רבי יחזקאל נתקבל לרב אבד"ק פראג בשנת תקט"ו ורבי מיכל'י מזלו־צ'וב נפטר ביאמפולי בשנת תקמ"ו. מכאן, שבא שמה לעת זקנתו.

ומטעם זה עצמו, מכיון שראו בו את ראש החסידות, לא מצאו בברודי מקום מוקד מתאים יותר לספרו של הרב הגאון רבי יעקב יוסף, מחבר „תולדות יעקב יוסף", המכיל עיקר תורת החסידות הבעשטני"ת, אלא על־יד ביתו של רבי מיכל'י מזלוצ'וב.

עד כמה היה גדול וקדוש בעיניהם של הצדי־קים, יוכיח סיפורו של רבי אלימלך מליזנסק. הוא סיפר, שבימי נעוריו השתוקק מאד לראות את פני רבי מיכל'י מזלוצ'וב. כשנודע לו כי הגיע לעיר קרקוב, נסע שמה ופגש באיש אחד. שאלו רבי אלימלך: מדוע שורר מצב רוח של יום כפורים בעיר? ענה האיש, שרבי מיכל'י מזלוצ'וב בא לעיר ונתקבצו כולם לבית הכנסת לשמוע את דרשתו הנלהבה, בה קרא לשוב לה' בתום לב. וכדי לזרזם, גילה לכל אחד ואחד את חטאו שחטא וגעה כל העם בבכיה. כששמע רבי אלימלך את המעשה, נתיירא פן יגלה גם „עונו" ברבים ושב לעירו.

רבי מיכל'י מזלוצ'וב היה „ראשון" בתנועת החסידות. אולם כאביו הגדול, רבי יצחק מדרוהוביץ, לא היה תחילה כרוך אחר רבי ישראל בעש"ט. ולא עוד אלא שאביו התרחק מהבעש"ט, כי טינא היתה בלבו על שהשתמש בקמיעות. אבל פעם אחת בא לאתריה של הבעש"ט ועלה בידו של זה האחרון לשכנעו, כי כמוהו כן גם הוא מתנגד לקמיעות. אולם מאחר שמנהג זה הושרש באומה מימות חכמי התלמוד, קשה לבטלו לגמרי; עם זאת, אין הוא, הבעש"ט, משתמש בשמות הקדושים לקמי־עותיו אלא רגיל הוא לכתוב את שמו בלבד בצירוף שם אמו או שם אביו. נחה דעתו של רבי יצחק הצדיק ונעשו אוהבים זה לזה וקשר ידידות נוצר ביניהם. נתקרבו הלבבות והעריצו זה את זה.

גם רבי מיכל'י הלך בדרכו הכבושה מקדמא דנא, שאין בה אלא תורה ויראת שמים. ופעם אחת קרה לאדם אחד, שכמעט באונס חילל את השבת ובא לפני רבי מיכל'י לתנות את דאגת־לבו. והורה לו רבי מיכל'י, שאין תקנה לחטאו החמור אלא אם יסתגף ויתענה ויתנזר מהנאה בעולם הזה. ואותו אדם שחטא והתחרט בכל לבו, היה חלש ולא היו תקוני התשובה לפי כחותיו הגופניים ולא היה יכול לעמוד בחומר הדין שדן אותו רבי מיכל'י. וכשנודע לו שהבעש"ט נקלע לעיר קרובה, מיהר ושח לו את דאגתו ושפך לפניו את מר לבו: שעל־אף רצינו העז למלא את פקודתו של רבי מיכל'י, אין הדבר ביכולתו, כי חלוש וידוע־חולי הוא. ניחמהו הבעש"ט וציוהו לתת ליטרה של נרות לבית הכנסת וה' יסלח לו ויכפר לו על עוונו. וכשבא אליו האיש שנית, ציווהו למסור את הזמנתו לרבי מיכל'י, שיבוא אליו ליום השבת הבא. קיבל רבי מיכל'י את הז־מנתו של הבעש"ט ונסע ללבוב, לשבות אצל הבעש"ט. וירט הדרך לפניו ונתאחר. המתין הבעש"ט בליל שבת וכוס־הקידוש בידו. סוף סוף נכנס רבי מיכל'י לבית וקידמהו הבעש"ט בברכת שלום ובתלונה על שלא הרגיש בצערו וכאב לבו ושברונו של אותו חוטא. שכן, הנה נוכח רבי מיכל'י כי אפשר לו

לאדם מישראל לתעות בערב שבת עם חשכה. מאז נעשה רבי מיכל׳י לחסידו־מעריצו של הבעש״ט.

עם זאת נשאר רבי יחיאל מיכל נאמן לשיטתו הקפדנית והחמיר כל־כך בשמירת קדושת השבת, עד שסבר שגם בדיבור־יתר עלול אדם מישראל לחלל את קדושת היום. לפיכך, כשבא אליו רבי חיים בעל „באר מים חיים״, אמר רבי מיכל׳י לנסותו וביקש שיוכיח לו מהכתוב, כי גם בדיבור יתר יש משום חילול שבת. נענה רבי חיים ואמר: הכתוב אומר „ואת שבתותי תשמורו״ ומהי שבתו של ה׳? שביתה מלאכתו; ומלאכתו של הקב״ה מהי? ד י ב ו ר, שהרי „ב ד ב ר ה׳ שמים נעשו״ ו„בעשרה מאמרות נברא העולם״. מכאן הוכחה, שצריכים לשבות גם מכל דיבור יתר, כי קדוש היום לקונה שמים וארץ. ובזאת הוכיח בעל „באר מים חיים״ שקרוב הוא בהלך־מחשבותיו ובהסתכלותו הרוחנית להשקפת רבו. ולכן ראוי הוא למסור לו את סתרי חוכמתו.

רבי מיכל׳י הזהיר שלא לבייש אפילו רשע מפורסם. שכן, רבי שמעון בן יוחאי אמר: „הוה זהיר מאד שלא לבייש לשום אדם״.

וקיים רבי מיכל׳י תורת פיו וכשאמר דברי כבו־

שין לקהל עדתו־חסידיו, פנה כלפי מעלה ואמר: „רבוש״ע, גלוי וידוע לפניך שזכאים הם ומה שאני מוכיחם במילי דשמיא, הרי זה לכבוד שמך הגדול כדי שיקיימו מצוותיך בדחילו ורחימו״.

גם מנהגו זה כלול בתורתו של רבי שמעון בן יוחאי שאמר: „אין אומרים בקרו גמל, בקרו חזיר, אלא בקרו ט ל ה״.

וכאשר אמר הבעש״ט לנסות את רבי מיכל׳י, אם יקבל עליו משרת הרבנות, עמד על דעתו בעוז־רוחו ואמר: אף אם יאבדו לי שני העולמות, בזה ובבא, לא אקבל את עול הרבנות.

בסירובו זה כלפי מורו ורבו הבעש״ט הלך בעקבות התנא רבי שמעון בן יוחאי שאמר: „בריך רחמנא דלינא חכים מידון״.

בשני דברים היה רבי מיכל׳י נזהר ביותר, כעדותו:

„מימי לא ישבתי על יד התנור להתחמם, כי החום יבוא מבפנים.

„מימי לא הרכנתי את ראשי לקערת האוכל, כי הראש מסמל את הרוחניות והוא מקור המחשבה ולא יכנע לגופניות וחומריות״.

אהבת ישראל של בני המגיד

האש התקלחה ומחלוקת ריב ומדנים פרצה בישראל בין חסידים ובין מתנגדים. האש בוערת והגיעה גם לארזים ואין מכבה. כל תקיף מכריע את הצד שכנגד. ובלמברג העיר התגברה כת המתנגדים. ויצא צו, וזה בהסכמת השלטונות, שאין לרבי של חסידים רשות שהות בעיר למעלה מ־24 שעות, ולאחר זה דינו להגרש מחוץ לתחומי העיר. ויהי היום ונזדמנו שני האחים האדמורים ר׳ ולבולי מזברש ור׳ יצחק׳ל מרדזוביל, בניו של ר׳ מיכל מזלוצ׳וב, ונאלצו מסיבות שונות לשבות בלמברג גם לאחר 24 שעות. בשבת, כנהוג אצל חסידים, הצטופפו מעריצים למאות לשולחנות, כדי לחזות בזיו פניהם ולשמוע דברי תורתם. ר׳ ולבולי, כידוע, אהבת ישראל לוהטת בקרבו. וכל יהודי הוא אצלו בבחינת צדיק. וכך אומר הוא לכל הנפגש בדרכו „ובכן, צדיק׳ל, מה שלומך״? והנה מופיע שוטר מטעם הרשות, והוא מומר להכעיס ותובע בתוקף רב ובשם החוק, את תעודותיהם. לא הועילו כל הבקשות והשתדלויות למנוע חלול שבת. ר׳ ולבולי נאנח מעומק לבו ונענה לתביעות השוטר. אולם ר׳ יצחק׳ל הקפיד הקפדה רבה למנוע חלול שם האדם ושבת קודשו. התערב בדבר ר׳ ולבולי ופנה לאחיו בזו הלשון: „אחי יקירי, היענה לו לשוטר ואל תצער את הצדיק׳ל גונטר״ — זה שם השוטר ממוצא יהודי. על כך התקצף ר׳ יצחק׳ל והשיב לו לר׳ ולבולי: „ענוותך עוברת כל גבול ומדריכה את מנוחתי. כלום רשע זה גם הוא צדיק בעיניך?״ על כך השיב לו ר׳ ולבולי: „יקירי, וכי אוכל לתקן משנה מפורשת בה כתוב, ,ועמך כולם צדיקים׳? משמע, ישראל אף שחטא, ישראל הוא. וגונטר זה הרי יהודי הנהו. מוטב לי איפוא שיהודי יקלקל קצת את מעשיו מאשר כפירה במשנה מפורשת״. כיוון ששמע זאת ר׳ יצחק׳ל, נתרצה גם הוא ונענה לתביעת השוטר. ובראות השוטר מעשיו של ר׳ ולבולי, הפך את עורו ומאז לא עבר יום שלא יראה את פניו של ר׳ ולבולי. ור׳ ולבולי קרבו מאוד עד סוף ימיו. ומספרים, שהוא מת על קדוש השם בטהרה וקדושה.

ר׳ יששכר בר

אין ספק, שרבי יששכר־בר מזלוצ׳וב היה משו־שלת יוחסין: בנו של רבי לייבוש „גזע־צבי" ונכדו של הגאון רבי נפתלי מפרנקפורט בעל „סמיכת חכמים". באישיותו מיזג מזיגה תואמת את הלמדנות עם החסידות. שני ספריו, שנשארו אחריו בדפוס, הם ספרי חסידים טיפוסיים, כדרך שאר ספרי הצדיקים שבדורו. הוא מתגלה בהם כגדול בתורה, שעמד בקשרי מכתבים עם גדולים אחרים. ובכל זאת, מה רב היה ההבדל בינו לבין רבי יחיאל מיכל, המגיד מזלוצ׳וב, שקדם לו בדור אחד! רבי מיכל היה מפורסם מאד בחסידות, בלמדנות ובניגונים שחיבר והפיק. ואילו ר׳ יששכר־בר, שמו לא הלך לפניו בשטחים האמורים. את חוסר פירסומו יש לזקוף על חשבון ענוונותו. ספריו נדפסו רק לאחר מותו והם ידועים בחוג מצומצם.

בספרות החסידית כמעט ולא הוזכר שמו של רבי יששכר־בר והסטוריוני החסידות עברו עליו בש־תיקה. אולם רבי יששכר־בר היה הרב והמגיד של חסידי שינק ונפגש עם גדולי הצדיקים של דורו. הוא לא היה מן האדישים לניגון החסידי, למרות שבגלל חינוכו היה רחוק מהבנת דרכי הניגון. בדורו כבר „הותרה הרצועה" מעל הנגון וחוגי „המתנגדים" ו„המשכילים" כאחד לא ראו בו עוד חידוש.

רבי יששכר־בר עלה בסוף ימיו לארץ ישראל, אך לא האריך בה ימים וסמוך לבואו נפטר (ביום ז׳ מנחם אב, תק"ע). בזלוצ׳וב מילא את מקומו חתנו, רבי אברהם חיים, מחבר הספר „אורח לחיים".

כאמור, שני ספרים משל רבי יששכר־בר נדפסו אחרי מותו. „בת עיני", הכולל חידושים על הש"ס בדרך הפילפול, ו„מבשר צדק", המכיל חלק מדרשותיו ושיחותיו על התורה. שני הספרים הופיעו לראשונה בלבוב בשנת תר"י והספר „בת עיני" נדפס במהדורה שניה בלבוב, בשנת תקל"ו. בנו, שהביא את הספרים לדפוס, מעיד, שיגע וטרח הרבה לאסוף מעט מדברי המחבר, אשר היו נפוצים בין תלמידיו.

יורשי המחבר, שהשקיעו מאמצים רבים באי־סוף החומר, לא טרחו להאריך ולכתוב בהקדמותיהם על חיי המחבר. וכך נעלם מאתנו תאריך לידתו, תאריך עליתו לארץ־הקודש והסתום עולה על הגלוי.

אך מן ההסכמות שבספרים אפשר בכל זאת ללמוד קצת על חייו.

הרב זאב וולף, אב"ד ור"מ דקהילת דובנה, מעיד כי כבר ידע את גודל תפארתו של רבי יששכר־בר והוא כותב עליו כך: „הרב הגאון המפורסם בתורה וביראת חטא, אשר הרביץ תורה בכמה קהילות, ובזלוצ׳וב, כאשר כהו עיניו לעת זקנתו, היה מהדר תלמודו וחיבר ספר נחמד בחידושי הלכות ודרושים נחמדים, שהפליאו בחריפות ובקיאות".

ההסכמה השניה היא של רבי שמואל הניפאלקון, שכתב כך: „הרב והגאון והחסיד המפורסם המנוח יששכר־בר, אשר היה אב"ד בזלוצ׳וב ולסוף ימיו נסע אל ארץ הקודש. כל ימיו יגע בתורה ולבו היה כלב ארי והיה ירא ה׳ מנעוריו".

אחרי זה באה הסכמה שלישית מטעם דייני־צדק ובית דינא רבא של דובנה רבתי.

כל ההסכמות נתקבלו בזמן אחד והן באו להב־טיח את זכות המדפיסים־היורשים למשך עשר שנים.

בהקדמה לספר „מבשר צדק" מסביר חתן המח־בר, כי עוד בישבו אצל רבי יששכר־בר ובשמעו את פניני תורתו מדי שבת בשבתו (המחבר היה מגיד מישרים) חשב להעלות את הדברים על הכתב ולהד־פיסם והוא ביקש את הסכמת חותנו. לאחר מכן החל החתן לרשום את דברי התורה כפי ששמע. בינתיים באו עליו טרדות שונות שהפריעוהו מלהמ־שיך בכתיבה וכך העלה רק טיפה מן הים.

כאשר קרבה שעת עליתו של רבי יששכר־בר לארץ ישראל, אמר כי מוטב לחכות עד שישלח מדברי תורתו החדשים. למגינת לב מעריציו, לא האריך לחיות בארץ הקודשה ולידי המדפיסים הגיע מעט מזער. כמו כן מזכיר החתן לטובה את שם ידידו, רבי חיים זאב וולף מזלוצ׳וב, שעזר לו בכתיבת דברי תורת חותנו. עוד עזרו על ידם בן המחבר, ר׳ יהודה לייבוש, ונכד המחבר, ר׳ אפרים פישל.

הספר „מבשר צדק" נדפס בתבנית גדולה ומכיל מ"ד דפים באותיות רש"י. הסיגנון הוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה, חידושי תורה עם ליקו־טים.

מה היתה דעתו של רבי יששכר־בר על הניגון?

בספר „בת עיני" לא מצא שום עילה להאחז בניגון, כי הוא אינו מכיל אלא חידושי תורה ושו"ת על כמה ממסכתות התלמוד. ואילו בספר „מבשר צדק" כבר לא היה המחבר בן חורין להתעלם מכך. רוב מחברי הספרים על התורה, ממחנה החסידים, ניסו לקבוע עמדה לפסוקי המקראות, המתיחסים לניגון ולנגינה. ר' יששכר־בר מצא עצה כיצד לצאת ידי חובה חסידית לגבי הניגון. הוא נקט בדרך הפוכה מזו שנקטו צדיקים ומחברים אחרים, שאפילו שלא בשעת הצורך מצאו לנכון להרים את הניגון ולדבר בשבחו. רבי יששכר־בר השתמש בו באורח סמלי בלבד. כלומר, הוא השתמש בניגון בצורה אליגורית,

בהוציאו אותו מרשותו המוסיקלית ובהפנותו אותו לרשות אחרת. תוך עיון בספר אנו רואים ששלוש או ארבע פעמים הוא ידע כיצד „לחלץ את נפשו מצרה" ולהתחמק.

לדוגמא, רוב סופרי החסידים לא פסחו על הפסוקים המתחילים ב„אז ישיר", אם ביציאת מצרים ואם בשירת הבאר. אולם רבי יששכר־בר פסח על שירת הים. ובהתעכבו על הפסוק „אז ישיר ישראל את השירה הזאת עלי באר" (חוקת), הוא מסביר ששירה היא לשון הסתכלות, לפי לשון הפסוק: אשורנו ולא עתה, דהיינו, שהסתכל בנשמתם של הצדיקים וזה היה מקור שעשועיו ותענוגיו.

יעקב כ״ץ

ר׳ ישראל לנדוי

(פרקי התרשמות והערכה)

בהעלותי עלי זכרון את אנשי עירי זלוצ׳וב — חכמיה וגדוליה, עסקניה והמוניה, עומדת לפני דמותו הנאצלה והקורנת של מורי ורבי, הגאון רבי ישראל לנדוי זצ״ל, במלוא זוהרה. הוא נשאר חקוק בלבי ובמוחי מימי חלדי ועד פטירתו בכ״ג אלול תרפ״ט, לאחר מחלה ממושכת שריתקה אותו למיטת חוליו. ואנחנו, תלמידיו ומעריציו, היינו יושבים עד אור הבוקר ומקיימים משמרות כדי לסעדו ולשמשו.

הכרתי את הרב לנדוי, זצ״ל, כאשר בא להשתקע בעירנו, לאחר נדודים וסבל כפליט בבודפשט, לשם גלה עם פרוץ המלחמה בעיר ברודי, מקום הולדתו. על אף שנולד בעיר זו, התגורר מיום חתונתו בקיוב ונמנה עם גדולי תלמידי החכמים. הוחזק יחד עם משפחתו ע״י חותנו ועסק יומם ולילה בתורה ועבודת ד׳, ללא כל דאגות פרנסה. ידידיו מאז מספרים שחי ממש כמלך בארמון, שהיה פתוח לרוחה לאורחים ונכבדים, לתלמידי חכמים, שבאו להתארח אצלו ולהשתעשע עמו בפלפולא דאורייתא ובשיח מרעים על דברים העומדים ברומו של עולם.

בבית הכנסת הגדול בקיוב, שהתפללו בו רבנים וחשובים וביניהם ר׳ הלל זלטופולסקי ז״ל — ניכר היה מקומו. הוקירוהו עד למאד הן בגלל יחוס אבות והן בגלל אישיותו הנפלאה. לא פעם שמעתי על תקופה זו בחייו מידידו, הרב הגאון רבי לוי גרוסמן יבל״ט שליט״א, מחשובי רבני תל־אביב, מי שכיהן בכהונת הרבנות בקיוב עד עלותו ארצה. ובבוא הרב לנדוי זצ״ל לזלוצ׳וב, מדולדל מנכסיו שנשארו ברוסיה, מיד נתנו חסידים ואנשי מעשה עיניהם בו ומנוהו כרב ופוסק הלכה בעירנו והוא המשיך בתפקיד זה עד שנלקח לישיבה של מעלה. האבל על פטירתו היה גדול. באו להספידו רבנים חשובים מהעיר ומהסביבה. עדיין חרוט בזכרוני יום ההלווייה, שהשתתפו בה כל החוגים. החנויות נסגרו וברחבת בית הכנסת הגדול השמיעו דברי נהי והספד על האי גברא רבא חסידא ופרישא שהסתלק. במיוחד לא נשכחו דברי ההספד, שעוררו בכי תמרורים, מפיו של הרב הגאון רבי שלמה שיקלר הי״ד, שהיה אז רבה של העיירה גולי־גורי — טרם שנבחר כרבה של עיר קלוש בגליציה.

הרב שיקלר נמנה על תלמידיו הראשונים של מהר״ם שפירא זצ״ל והוא גם אומץ על ידו כבנו מחמד נפשו. שכן, הכירו כבעל כשרון עצום, פה מפיק מרגליות ועילוי בכל שטחי התורה והדעת, סופר מחונן, עורכו של הירחון החרדי „הנצח״, שהופיע בלבוב. בהספדו על אחד מגדולי הרבנים ואנשי האצו־לה, זיעזע את השומעים. רבי שלמה שיקלר הזכיר, כי תמיד היה רבי לנדוי שקוע בתורה ובחיבור ספרים שלא ראו אור — חוץ מאשר חיבור אחד — „נפש חיה״ — על מסכת מגילה, שהיה מוקדש לזכר בתו שנפטרה בצעירותה ממחלה ממושכת והיא הצטיינה במעלות וידע רב.

על בת זו התאבל ואותה הנציח בספרו רב הכמות והאיכות, ששמה נקרא עליו. הוא עצמו היה ממוצא של מתנגדים, בנו של רבי יהודה לנדוי ז״ל, מנכבדי העיר ברודי. נכדו של הגאון המפורסם רבי אלעזר לנדוי זצ״ל, רבה של העיר ובעל ההגהות על הש״ס „יד המלך״ ומחברם של ספרים בהלכה ובאגדה. נין ל„הנודע ביהודה״. אולם רבי ישראל לנדוי זצ״ל וכן אחיו הגאון ר׳ אלעזר, מחבר ספר „יד אלעזר״, התקרבו לחסידות סטרטין, שברודי הוותה לה מבצר חזק. חסידי סטרטין הצטיינו הן בלמדנות והן בתפילה נלהבת, בוקעת שחקים, כדרכם של ממשיכי השושלת של השרף האדמו״ר רבי אורי מסטרליסק זצ״ל ותל־מידו, האדמו״ר רבי יהודה צבי מסטרטין.

בימי מלחמת העולם הראשונה ברח הרב ר׳ ישראל לנדוי זצ״ל מחמת המציק לעיר בודפסט, שהתרכזו בה המונים של פליטי מלחמה מגליציה. הוא נמשך לשם במיוחד, כי גם מורו ורבו, האדמו״ר מסטרטין־קניהיניטש זצ״ל, השתקע בעיר זו ובה הקים את חצרו ונתפרסם כאיש צדיק ומופת.

רבי ישראל לנדוי זצ״ל נמצא תמיד במחיצתו של האדמו״ר זצ״ל והתלהב יותר ויותר מחסידות זו. וכאשר נפטר האדמו״ר מסטרטין־קניהיניטש באמצע המלחמה ונקבר בבודפסט — נשאר רבי ישראל זצ״ל מיותם. וכאשר החזית התרחקה מחבל גליציה המזר־חית ואפשר היה לחזור הביתה — בחר בזלוצ׳וב כמקום מושבו החדש. ר׳ שאול רולר הנדבן מסר

לו דירה מרווחת ללא תשלום ועוד הוסיף מכיסו להחזקתו עד שנתקבל כרב ע״י הקהלה. רבים התרכזו מסביבו והתרשמו מגדולתו בתורה ומהליכותיו הנעי־מות והאציליות, ששיוו לו מעמד מכובד ונערץ. את מקום תפילתו קבע בבית הכנסת של חסידי סטרטין, בו התפללו המונים. בימים נוראים ובחגים וגם בשבתות „מיוחסות", היה עובר לפני התיבה בנוסח המקובל של סטרטין, המושך ומלהיב את הלב. באיזה להט ודביקות היה מתפלל! ובהגיעו לשיא ההתלה־בות, לא עמדו רגליו על המקום והתרוממו מעלה יחד עם לבו ונשמתו. בהשמיעו דרשותיו בבית הכנסת המרכזי של העיר ובקלויז בו התפלל — הרעים והשפיע. התוכן היה מלא וגדוש דברי תורה וחידושים הלכתיים והברקות של דרשנות ומחשבה — הכל שאוב ממעיינות התורה. היה בקיא בש״ס ופוסקים, ראשונים ואחרונים, כל רז לא אניס ליה. בספרי החסידות התעמק והשמיע דברים שהנעימו את האוזן והנפש כאחד. אהב את החברה החסידית ובימי שמחת תורה נכנס למעגל ורקד עם ספר התורה צמוד לגופו. בכל אירוע התרשמו מהשמחה שבקעה מנפשו הטהורה. ומה שמעניין, אותו גדול בתורה ונלהב לחסידות — היה איש משכיל וידען גדול בשפה הגרמנית, צרפ־תית ורוסית. היו לו גם מהלכין בספרות הקלאסית וידע בעל פה קטעים שלמים מהספרות, ההגות והשירה.

כל זה לא השפיע עליו והוא נשאר קשור אך ורק לבארות המים החיים של התורה והמקוריות. אדיב ומנומס היה וכיבד כל אדם, גם זה שלא השתייך למחנה הדתי. כאשר נפטר אחד מראשי היהדות החילו־נית — הד״ר הירשהורן, שבחייו הקדיש עצמו לבני עירנו ובמיוחד לפליטי אוקראינה וסיכן את חייו להצלת אחים בימי פוגרומים ופרעות — הרי הרב לנדוי זצ״ל מצא לנכון להספידו בהלויה הגדולה שנערכה לו, בהשתתפות אלפים. לא התחשב במה שיאמרו הבריות — אנשים חרדים קיצוניים. שכן, העריך מסירות נפש, גם כשהיא נעשתה ע״י איש חילוני. הופעתו עשתה רושם, כי ידע להתאים כל מלה ומשפט למאורע הזה בפני קהל ועדה השונים ממנו באורח חייהם והשקפותיהם. תמיד היה מצוחצח ומסודר. בלכתו ברחב הביטו אחריו בכבוד ובדרך ארץ. לשעורו הקבוע ב„דף היומי" לבע״ב ולצעירים,

נהרו רבים שהוקסמו מכח הסברתו. כמו כן היו לו מספר תלמידים מצטיינים, ששמעו מפיו לקח בפלפולא דאורייתא — בשעורי ש״ס ופוסקים. בסוף ימיו כהו עיניו. הייתי עד ראיה כיצד שינן בעל פה פרק־משניות בדייקנות יחד עם הפירושים. עד כדי כך זכר את כל ששה סדרי המשנה בע״פ. גם בשעורי הגמרא ותוספות ושולחן ערוך „אורח חיים" בהלכות שבת, פסח, וחנוכה הקשיב והוסיף חידושי תורה והבהרות באופן מפתיע.

זכיתי לראותו בהתנהגותו היום־יומית, כיצד קם בהשכמת הבוקר לעבודת הבורא, גם בימי מחלתו וחולשתו, כיצד קיבל הכל באהבה, ללא טרוניה ח״ו; כיצד הסתפק במועט, על אף היותו רגיל מהימים הטובים בעשירות וברחבות. הקפיד על סדרים נאותים על שולחנו, הכף והמזלג, הצלחות והכוסיות. הכל הבהיק כבימים בהם ישב ליד שולחן עשירים. ראיתי גם כיצד האיש הגדול ועובד ד׳, הולך לישון. ההת־ייחדות בקריאת „שמע", ההתבוננות וחשבון הנפש של היום. כולו היה לוהט ובוער באש קודש. התרשמתי לא פעם מכתיבת חדושי התורה, הכתב הברור, הלשון העסיסית והמסוגננת; הנקיון וההתעמקות. ואושרו כשהעלה פנינים! על כל הש״ס כתב הגהות. חיבר חידושים ופירושים על ההלכה. וידוע היה גם כשואל ומשיב. ובתנ״ך הוסיף חוברות על חוברות, מהגות מוחו. וכל זה בהצנע לכת. מפתו חילק לעניים, ובפרט לת״ח נצרכים שבאו אליו וסעדו על שולחנו. הוא דאג להם מכספו והמריץ אחרים להושיט עזרה. בן יחיד היה לו — ד״ר יהודה לנדוי, חתנו של הנדיב והשוע הידוע והמפורסם רבי שמלקי רוקח ז״ל, בעל אחוזה ברטשיץ, הסמוכה לבלז. הבן הזה היה איש ת״ח וחרד ובאחוזתו התקיימה ההכשרה האגודאית הראשונה בשנת תרפ״ג. ר׳ זאב זוהר, היה ראש הקבוצה ומייסדה. הבת הבכירה היתה נשואה לר׳ מ. קבקוב — ת״ח ואיש מינסק, שגלה משם עם כיבוש הבולשביקים והתיישב בלבוב. הבת השנייה המלומדת והאצילה, היתה נשואה לבנו הצעיר של הגאון הישיש רבי אברהם מנחם שטיינברג זצ״ל, רבה של ברודי ובעל „מחזה אברהם" ושמו היה ר׳ אייזיק. כולם נספו בשואה — הם וילדיהם וגם הרב־נית הזקנה. זכרם ינון לנצח.

משה לייטר

ר׳ שלמה מרדכי הכהן שודרון

הידוע בעולם הרבני בשם ספרו שו״ת „מהרש״ם״, לא כיהן בזלוצ׳וב כרב אב־בית־דין אלא נולד בה ביום כ״ז ניסן תקצ״ה לאביו ר׳ משה הכהן ולאמו אסתר גיטל ונקרא על שם סבו ר׳ מרדכי מברזן.

ר׳ משה שודרון ישב בכפר בנוב, הסמוך לעיר זלוצ׳וב והיה לו שם בית־חרושת לייי״ש. הוא זכה לשני שולחנות: תורה ועושר. שש פעמים סיים את הש״ס, חידש חידושי־תורה, בעניני פלפול והלכה, ואחר פטירתו הדפיסם וספחם בנו הגדול לספרו „דעת תורה״ על „יורה דעה״ בשם „זכרון משה״.

היה תורם מעשר מרווחיו ומוסרם לשני גבאי צדקה שבדורו, הצדיק המפורסם רבי מיר׳ל מפר־מישלן ולצדיק רבי שלמה מאוזירן, לחלוקה בין עניים וחכמים מסכנים.

זכה לשבעה בנים. בשלום מרדכי, הבכור, ניכרו כבר בגיל שש סימני כשרון נדירים. שקד על למודיו בשקידה בלתי רגילה ואביו דאג למסרו למלמדים מובהקים. מתחילה למד אצל הדיין דמתא הרב ר׳ ישעי׳ זאב בוימגרטן ואחר כך יצק מים על ידיו של הגה״צ רבי יואל אשכנזי, אב״ד בעיר זלוצ׳וב.

שמעתי מפיו, שבימי נעוריו למד מדי יום ביומו ט״ז דפים גמרא מלבד שיעור בעיון ירמב״ם ושולחן ערוך.

כשהיה רך בשנים אמר אחד מהמלמדים, מהמש־כילים הנסתרים שבעיר, ללמדו דקדוק ומסר לו הספר „תלמוד לשון עבר״ מאת בן זאב. אולם אותו משכיל התנה תנאי עמו, שלא יגלה את סודו לאביו... ואחר שבועיים נסע ר׳ משה שודרון לרה״צ רבי מאיר׳ל ולקח עמו את בנו שלום מרדכי. אמר לו הרה״צ: „בני, מנע רגליך מנתיבתם כי רגליהם לרע ירוצו וימהרו לשפוך דם״. חזר ושנה ושילש כמה פעמים הפסוק בקול גדול. וכששקטה קצת רוחו עליו, אמר לו: „אל תלמד למודים שאין דעת אביך נוחה מהם ומתחילה תשאל לאביך ויאמר לך אם מותר לימוד זה ללמוד ואל תשמע לאחרים כי הם מתכונים להתעך מדרך הישר; ותלך בדרך אבותיך ותצליח בלמודך ותעלה מעלה מעלה ותהיה לראש בישראל כל ימיך ותאריך ימים. זכור נא את כל דברי וטוב לך״.

וכשברכו רבי מאיר׳ל ז״ל בברכת הפרידה שוב התרה בו: „בני, זכור היטב שלא תשמע לשום אדם ולא תלמד בשום ספר מבלי ידיעת אביך ובלי הסכמתו כי רצים אחריך להדיחך ולהטות אותך מדרך הטוב״.

אביו החסיד שמע את אזהרת רבו לבנו וגזר עליו לספר לו את כל אשר קרהו ולא להסתיר ממנו דבר. סיפר לו הילד שאותו מלמד־משכיל פיתה אותו ללמוד דקדוק מספרו של בן זאב ודרש ממנו שלא יגלה את סודו לאביו, שהוא מהחסידים. כשנודע לו לאביו, ר׳ משה, הבין את הזהרתו של רבו ר׳ מאיר׳ל ז״ל ודן את הספר „תלמוד לשון עבר״ לשריפה ואת בנו הזהיר לבל יהיה לו שום שיח ושיג עם אותו מלמד־משכיל.

שמע שלום מרדכי להוראתו של אותו צדיק, שקד על למודיו ונתגדל בתורה, אבל מאס ברבנות וביכר עליה את הסחר בעצי יער ובפשתן.

וכשהציעו לו, עם פטירתו של ר׳ יואליש זצ״ל, את הרבנות סירב רבי שלום מרדכי ז״ל בנימוק: מי שמדברים אליו בלשון אתה, אינו ראוי להיות רב, כי לא יוכל להטיל מרות ולהשפיע על בני קהילתו באותה מדה שמשפיע רב הבא מעיר אחרת.

בקיץ, בימים הארוכים, ישב יחידי בבית־הכנסת שבעיר ושקד על למודיו ללא מפריע.

עד שהגיע לגיל ל״ב שנה עמד על דעתו ולא קיבל שום משרת רבנות. ונאות רק בשנת תרכ״ז כשירד מנכסיו והציעו לפניו משרת הרבנות בעירה פוטיק־זלוטי, שהאדמו״ר רבי דוד משה ז״ל מצ׳ורטקוב היה בעליה החזקי.

על אף שלא היה אז מסתופף בצלו של הרה״ק מצ׳ורטקוב, דרש הצדיק התמים מבני פוטיק לבחור בו כרבה של העיר.

חמש שנים ישב בעירה פוטיק־זלוטי והתמיד שם בלמודיו עד ששמעו הלך לפניו בכל המדינה. אח״כ הוזמן לשבת על כס הרבנות בעיר יזלוביץ ושם כיהן כשבע שנים ולא פסק פיו מלימוד. פעם אחת נכנס אליו אחד מבעלי־הבתים החשובים בעיר לשם שיחה. הסביר לו המהרש״ם באדיבות יתרה שאין זמנו בידו ואילו היתה שעתו פנויה לשם שיחת־רעים, לא היה יושב בעיר יזלוביץ.

מעיר יזלוביץ נקרא לכהן כראש־בית־דין בעיר

הרב שלום מרדכי שודרון

בוטשאטש, קהילה מיוחסת בפרנסיה הלמדנים ומפורסמת ברבניה הגדולים, חכמיה וסופריה.

למרות שהעיר היתה של „מתנגדים" בחרו בו, כי ידעו להעריך את גדולתו בתורה ואת צדקתו. ומבוטשאטש הוזמן לכהן כרב אב"ד בעיר ברזן הידועה ברבניה הגאונים.

היו שלושה מועמדים לרבנות זו: מהרש"ם, רבי יעקוב וידנפלד, הגאבד"ק הרימלוב ור' משה תאומים מח' הספרים „משיב דבר" ו„אוריין תליתאי", הגאבד"ק הורדנקא. ומשלישיה זו של גאוני אותו הדור נבחר מהרש"ם.

כשהיה עוד צעיר לימים, הכירו בו הגאונים הקשישים שהוא הפוסק לעתיד. לא רק הגאון מהרש"ק מברודי גמר עליו את ההלל, אלא גם הגאון רבי יוסף שאול נתנזון, רבה של לבוב, העיד על בקיאותו הנפלאה ועל כוחו הנדיר בהוראה עד שבא לידי הכרה־מסקנא: „אין אנכי רואה בדור הזה תלמיד חכם כמוהו" ובחר בו כממלא מקומו להשיב דבר ה', הלכה לחכמי התורה שבדור.

והגאון ר' אברהם דוד רבינוביץ־תאומים רבה של מיר־ירושלים, חותנו של הגאון רא"י הכהן קוק ז"ל, בחר בו במהרש"ם לרבו והפציר בו, אחר פטירתו של הגאון רבי יצחק אלחנן ספקטור אבד"ק קובנה,

שיואיל להאציל מהוד תורתו עליו כעל תלמידו המקשיב והכפוף לו.

הכרה כללית היתה לגבי רבנו הגדול מהרש"ם כפוסק אחרון, כי הפליא את חכמי דורו בבקיאותו הנפלאה בכל מכמני התורה ובגאוניות כוחו לפסוק ללא היסוס וספקנות. באור חכמתו ובבהירות מחשבתו ידע להכריע ולהעמיד את הוראותיו על יסודות מוצקים בבבלי וירושלמי, ספרא, ספרי ותוספתא ובספריהם של הראשונים. ונוסף על כל אלה היה בקי נפלא בספרי האחרונים, כל רז לא אנס ליה. סבר, שבכל ספר אפשר למצוא חידוש־תורה שבשבילו כדאי לעיין בו. ובכוחו הגדול הזה היה כחא דהיתרא.

הוא היה מחונן במבט חודר שראה בין ערוגות פרדסיהם של הראשונים פירות מפוזרים, שגדולים עברו עליהם ולא שמו לבם להם והוא גילה את המכוסה והעלם על שולחן מלכי־רבנן.

ויש שהיה בונה יסוד היתרו על ראשון, שנעלם מעיניהם של האחרונים. ואילמלא ידעו מדבריו של ראשון זה או אחר, לא היו מחמירים בדבר זה או אחר.

בספרו „משפט שלום", על חושן משפט, היקצה מקום להלכות שותפות, שלוחין, משא ומתן, אונאה, מקח־טעות ותקנות הציבור. בכל מקום שפסקי השלחן־ערוך אינם מספיקים, מיצה את כל ספרי שו"ת וספרי הפוסקים החל מראשוני הראשונים וכלה בספריהם של אחרוני האחרונים והעמיק בבעיות „החזקות לפאר בהן כל רז אשר נעלם זכרו בשולחן ערוך". ולא בכדי עורר תשומת־לבם של הגאונים הקשישים שבדורו, דור דעה, עליו ועל ספרו עד שהגאון הזקן רבי יוסף באב"ד, מחבר „מנחת חינוך", קרא עליו בהתפעלותו: „יפה כחו של צורבא דרבנן זה מכחנו". ר' יוסף שמט נתנזון כתב בהסכמתו על הספר: „משמיא זכו ליה להביא חדשות".

ספריו „דעת תורה" ו„גילוי דעת" על יורה דעה ופסקיו נתקבלו בכל תפוצות ישראל כתורה שלמה.

אף שבענותנותו הרבה גילה את דעתו: „קראתי את שם חבורי ג ל ו י ד ע ת, יען כי הוא רק גילוי דעת לבד וחלילה לשום מורה לסמוך עלי במקום שצדדתי להקל נגד איזה מחבר שיהיה עד אשר ישים עינו בטעמי ההלכה בדעת תורה ואם ימצא חן בעיניו אז ה ו א יורה". והוסיף להבטיח „ואת אשר נטיתי להקל לא בגין רמות רוחי אלא מפני שהתורה חסה על ממונן של ישראל".

על אף ענותנותו הכנה, כי סבר „מי הוא עניו

הוא היכל ה׳ בחינת בית המקדש״, היתה לו מתחילה התלבטות עם אחדים מגדולי דורו, שבראשם עמד גאון אחד, שמתח ביקורת חריפה על כחו דהיתרא. ברם רבנו הגדול במקום ענותנותו הראה גם את גדולתו ותוקף דעתו, דעת תורה, וקינא לתורת אמת שבספרו והשיב לאותו גדול מתנגדו: „איך ירהיב עוז בנפשו להכניס ראשו במקצוע שהניחו גדולי הדורות שקדמוהו מקום להתגדר בו״. וסוף סוף שתקו רבנן והודו לו ולפסקיו והוראותיו שב„דעת תורה״, שהיו לעינים למורי־ההוראה בישראל.

כשהייתי טליא שמעתי מפי תלמיד־חכם אחד, שיצק מים על ידיו של אותו גאון „מתנגדו״ של רבנו הגדול, שפעם אחת באה שאלה חמורה לפניו ולפני בית־דינו, ונכנס לתא־לשכתו המיוחד לו והוציא את הספר „דעת תורה״ ועיין בו ביחידות ושב ונכנס ללשכת־בית־דין והורה להיתר על פיו, כי גדול כוחה של תורת אמת בספריו של מרן מהרש״ם.

בששת כרכי שו״ת מהרש״ם אנו רואים לא רק בקיאות יסודית נפלאה בכל מכמני התורה אלא גם עמקות הגיונית, איכות מזוקקת במקורותיה ובהג־דרותיה. דמות גאונית וקדושה, נדירה ונפלאה מרחפת על פני דפי ספריו הללו. המחבר נושא אותנו כשחיין על כתפיו דרך מערבולת־מים. הוא מכניסנו לתוך ים התלמוד ובידו האמונה והחזקה הוא מעמידנו על כיף ימא מרוחצים וזכים — טבולים בנהר היוצא מגן עדן.

מדרכו היה להרצות בבהירות מדויקת על העניי־נים המסובכים ביותר. ואף במקום שהדרך כבושה, אפשר למצוא בספריו שיטה. הוא פתח כיוון חדש שלא שזפתהו עין זולתו. מסביר באופן קל אף שמע־מיק ומרחיב עד שמעמידנו על בוריה של ההלכה.

משנתו היתה סדורה בשני התלמודים. סבור היה כי „רעיון טוב ונכון והערה כנה, אמתיים בכל ספר שמוצאים אותם״ ולכן יש לחפש אחריהם. וזאת שעמדה לו למצוא הפתרון המבוקש לכל ענין מסובך וחמור.

יש שנימק את פסק היתרו בניגוד לגדולי האח־רונים שאסרו, משום שנעלם מהם ראשון זה או אחר.

כשמצא את דבריו מקבילים ומכוונים לכוונתם של רבנים אחרים, הכריז על זה כעל מציאה חשובה לו כמו „והביא, השואל, בשם כמה אחרונים שכתבו גם כן להתיר, ישמח לבי שכוונתי לדעתם״.

ויש שביטל דעתו מפני דעתם וכתב: „במקום

שנהגו איסור, אין רצוני להתיר״. גם לכחא דהיתרא גבול.

מלבד גדולתו בתורה וחסידותו היה רך־לב וטוב. כשפנה אליו אחד הרבנים מיראי ההוראה והשיח לפניו את דאגת־חששו על הגט שסידר, מתוך חשש פן לא סידרהו כהילכתו, מיהר הגאון מהרש״ם להרגיע את רוחו הסוער.

בששת כרכי תשובותיו אנו פוגשים בשמותיהם של רבנים גדולים מפורסמים, גדולי האחרונים, כוכבי־לכת בשמי היהדות.

נזהר היה תמיד. פקד על בני ביתו שבבוא שואל לשאול שאלה ש„לא יעכבוהו אלא יביאוהו לפניו או יקיצוהו״.

וביחוד חש לתקנת עגונות והתאמץ שלא לענות את דינן של אותן עלובות ובעצם ידו כתב היתר־עגונה ביום „הצום על חורבן בית תפארתנו״, בתשעה באב.

יקר־רוח, זך־מעש, טהר־לב ורגש, שבכל נימי נפשו העדינה הרגיש בצרת זולתו והתאמץ להקל ולהיטיב. ולהט אהבתו לתורה ולחכמיה, מבצבצת מכל שורה שכתב. איש המוח, בעל העיון הגדול ואת תוצאת עיוניו הוא מסביר בכח הסברתו לנמק את פסקי־דיניו והלכותיו ללא דחיקא, לפיכך נתקבלו להלכה פסוקה.

בקי בדיניהם של נכרים היה. יותר ממה שיש למצוא הוכחות בספריו, ידענו שבחושו המשפטי קלט במוחו גם דעת משפט ערכאות ולפעמים רימז בספריו לדיניהם: „ובערכאות שואל הנוטר לכל היורשים״.

חשוב ומכובד היה בעיני שופטי בית־המשפט המחוזי. רגילים היו שופטי בית־המשפט שבעיר בר׳זשן לשלוח אליו עניני־משפט סבוכים שלדעתם „לית נגר ובר נגר דיפרקיניה״. ותיכף ירד לעומק העניינים ופירשם והביא את בעלי־ הדין ל„עמק המישור״. רגיל היה השופט הראשי שבבית המשפט המחוזי לאמור: „בעוד שאני טורח ועמל שנים לפרק עניין משפטי חמור וחרס עולה בידי, הרי כשאני מוסר את דבר־המשפט לרב, תיכף ומיד מוצא הוא מוצא מן המבוך״.

פעם אחת יעץ השופט הראשי המחוזי לבעלי דין, יהודי ולא יהודי, שילכו לרבי מהרש״ם לדון לפניו. ענהו בעל־הדין הנכרי בשלילה ונימק את סירובו בכך, שאינו יכול למסור את דינו בידו של הרב, שבתור בן דתו של יריבו, יזכה את היהודי. כשמוע השופט את נימוקו של אותו גוי מטומטם־המוח,

נתמלא חימה עליו וסטרו על לחיו, על שהתחצף לדבר סרה באותו צדיק ועל שהעז להטיל ספק ביושרו ובאוביקטיביות של אותו גאון, ומיד זיכה את יריבו היהודי.

ד״ר ש. ב. פלדמן ז״ל היה נוכח פעם בבית־דינו של מרן מהרש״ם כשהופיעו לפניו שני עורכי־דין לא יהודים והתדיינו לפניו בענייני שולחיהם. הם באו מבית המשפט המחוזי הממשלתי, הציעו לפניו טענותיהם וקיבלו עליהם את הכרעתו.

אף שהיה כולו רך וחנינה, קשה היה משפטו על הריפורמים, האומרים לחקות כקוף את הנכרים המחללים את קדשי היהדות „מתוך הכרה" כביכול, „שכל מנהגם על־פי חוקת עכו״ם". וגינה את השו״ב ששימש ש״ץ בהיכלם. ותבע את עלבונה של שפתנו הקדושה מיד מעליביה שהתחצפו להכניס לשון זרה בהיכלות: „תועבה הן לנו לשונות אחרים במקום קדשנו". והוסיף לנמק את איסורו: „למען דעת כל עמי הארץ הוד והדר, כתב ולשון עברי, כי חיות הנה ולהם משפט הבכורה להיות ראשים וראשונים לכל דבר שבקדושה".

גם מדעי הטבע לא היו זרים לו ולפרקים הביא דברי־סיוע להנחותיו ורימז להם בדרך אגב.

ושמח למצוא מקור באוצר התלמוד לדברי מדע ולהמצאות חדשות.

ידיעותיו בחכמת הרפואה מרומזות בספריו. הצ־טער על שחכמי הרופאים מתיחסים בקלות ראש לעניני דת. השתמש תכופות בדברי חכמי המחקר מימי הביניים.

ונוסף על כל אלה היה סופר את האותיות שבתנ״ך. בקיאותו הנפלאה בספר הספרים העירה השתוממותם של חכמים בעלי מקצוע מובהקים, שהקדישו זמן רב לחקר המקרא, לימוד התנ״ך עד שהיו מפורסמים לבקיאים בו.

בעיני ראיתי שמדי יום ביומו למד שיעור בתנ״ך. תפס את הספר בידו והיה צועד ומטייל על יד ארונות ספריו הפתוחים שבלשכת בית־דינו והיה לומד בו.

ובחודש אלול היה רגיל להתבודד ולשבת בטליתו ומוכתר בתפיליו ועוסק בחכמת הנסתר, שהיה גדול כחו בה.

המהרש״ם היה מחונן ביופי גופני ובהדרת פנים, כולו היה אומר כבוד ואצילות. פקחותו־חכמתו היו משתקפות מעיניו היפות. מתינות, שקט, דעה צלולה, מחשבה מיושבת ורוח עדינה היו מסגולות נפשו נוסף על תורתו וחסידותו.

וכפעם בפעם יצא מארבע אמותיו של הלכה, פסקנות והוראה ונכנס העובי המערבולות של העסקנות הציבורית.

בשנת תרס״ד קרא לאספת רבנים כדי להכניס סדר בחלוקת הכספים הנקבצים לטובת עניי ארץ־ישראל. כל הרבנים שבמדינה והאדמו״רים והעסקנים למפלגותיהם שמעו לקריאתו ובאו. קיבלו את מרותו לציית לו. התחרו זה בזה לשמשו.

אדיר היה חפצו לחזק ולשכלל את החינוך העברי הדתי. למטרה זו אמר ליסד הסתדרות „ישורון" והזמין את רבי יוסף ד״ר זליגר הלוי ז״ל, חכם מקורי ופדגוג מומחה, לעבד תכנית מסויימת לשם שיפורו של החינוך העברי. אבל מחמת התנגדותו של אדמו״ר מפורסם אחד בעל השפעה מרובה בארץ, נאלץ היה לדחות את הדבר לזמן יותר מוכשר, כי שלום שמו ודרכו היה שלום. יסד את הישיבה „דעת תורה" בעירו, שממנה יצאו עשרות אברכים חריפים ושנונים, בקיאים במסכתות רבות ומוסמכי־הוראה מובהקים.

דאג גם לחיילי ישראל שבצבא שינתן להם חופש בחגים. וקרה פעם אחת שקצין הצבא התנגד והשיב את בקשתו ריקם והתחרט אחר כך ומיהר אליו לבקש את סליחתו וקרא ברגש: „אכן יש אלוהים והרב היהודי הוא בנו חביבו, שרצונו יעשה", ונעשה למעריצו.

לא אספר מופתיו, כי ידעתי שהיה מקפיד על התמימים שחשבוהו לצדיק ו„בעל מופת". וגם בצוואתו הזהיר שעל מצבתו לא יוחק שום תאר של כבוד ורק „הרב המפורסם" ושמות הספרים שחיבר. היה נין ונכד לצדיק המקובל רבי צבי מגיד מישרים דק׳ גלינא, מחבר הס׳ „נשמת צבי"; ונכדו של הרה״ק ר׳ יצחק מגיד מישרים מדרוהוביץ, אביו של הרה״ק ר׳ מיכל׳י מזלוצ׳וב; ומיוצאי חלציו של הגאון רבי יצחק חיות, מחבר „אפי רברבי", אב בית דין קהלות קראקא־פראג; ונין למרן ר׳ יוסף קארו, מח׳ שלחן ערוך ומגזע טורי זהב והב״ח.

מענין הוא המספר ט״ז בחייו. מדי יום ביומו למד ט״ז דף גמרא שיעור פשוט, ובן ט״ז שנה נשא אשתו ונפטר ביום ט״ז שבט תרע״א בעיר ברמזן. הגאון ר׳ נתן לוין ז״ל בא מרישא להספידו הספד גדול.

חיבר שורה של ספרים רבי ערך בהלכה שבכל יום מעלים אותם הרבנים פוסקי הלכות על שולחנם, לעיין בהם ולפסוק על פיהם. ובמשך שנים־שלשה

דורות הם נזכרים כמעט בכל ספריהם של הרבנים הפוסקים ושמו מהולל בפיהם ובפרי עטם. ספריו הם ספרי־מופת בהוראה ופסקי דינים שכבר הגאון „חפץ חיים" שלח אליו כל דבר הקשה שהובא לפניו.

שמות ספריו שנדפסו הם:

א. „משפט שלום", על חושן משפט, יצא לאור בשלוש מהדורות.

ב. ספרי „דעת תורה", על הלכות שחיטה, שתי מהדורות.

ג. „גילוי דעת", על הלכות טריפות, תרנ"ב. שתי מהדורות.

ד. ספר „גילוי דעת", על הסימנים סא־ט שביור"ד, שתי מהדורות.

ה. הגהות וחידושים של שו"ע או"ח.

ו. שו"ת „דרכי שלום", תרנ"א, שתי מהדורות.

ז. „דרכי שלום", כללי הש"ס והפוסקים, שתי מהדורות.

ח. הגהות מהרש"ם על הש"ס, תרצ"ב.

ט. תכלת מרדכי, על התורה.

י. ספר קונטרוס הדרושים.

יא. ספר „דעת תורה", על או"ח ח"א, ירושלים.

יב. שו"ת מהרש"ם, ששה כרכים.

יג. הספד על רבי צבי רפפורט.

ועוד נשארו אחריו הרבה כתבי יד שלא נדפסו בחייו ושני בניו הרה"ג רבי יצחק שודרון, ירושלים, ורבי צבי, בובריקא־לבוב, חילקו ביניהם את נחלת אביהם הגאון. מהכתבים שנפלו בגורל בנו בירושלים כבר יצאו שלושה כרכים על „אורח חיים", בצירוף הערותיו־הארותיו ובצירוף מכתביהם של גדולי ירושלים.

הגאון הרב הראשי רבי יצחק א. הלוי הרצוג זצ"ל כתב:

„הנה הגאון החסיד האמיתי, רבן של תפוצות ישראל, המהרש"ם הבערזאן זצוק"ל, כבר נתקבל לפוסק כדברי האורים".

משה לייטר

הגאון ר׳ יואל אשכנזי

לא נמסר לנו תאריך הולדתו של רבי יואל אשכנזי וגם את זמן פטירתו אין בידנו לקביע.

ברם מהסכמתו של הגאון רבי יעקב מליסא, בעל „חוות דעת" על ספרו של רבי משה דוד, „תורת אדם", אביו של רבי יואל *), שנכתבה ביום א׳, ה׳ אדר, שנת תקפ״ג, נוכל לשער את התאריך. בהסכמה לא נזכר, שהמחבר הוא אביו של חתן בתו, רבי יואל אשכנזי. מכאן, שטרם נתן אז את בת בתו לרבי יואל לאשה וטרם השתדך והתחתן בו. ואפשר לקבוע, שרבי יואל אשכנזי נולד בערך בשנת תק״ע, שכך היה מנהגם להשתדך בגיל צעיר של יב—יג שנה.

אף היום ושנת פטירתו של הגאון רבי יואל, אינם ידועים. אולם בשנת תרמ״א היה בין החיים, כי השיב תשובתו להרב הג׳ ר׳ יהושע העשל וולרשטיין, ראבד״ק ריש״א.

רבי יואל שאב מים חיים ממעינו הברוך של אביו, מחבר „תורת אדם" וגם יצק מים על ידי חותנו־זקנו, ר׳ יעקב מליסא, ז״ל. ואם מצא חן בעיניו של אותו גאון, לתת לו את בת בתו לאשה, ודאי ראה בו כלי מחזיק ברכה.

רבי יואל אשכנזי נתקבל לרב אבד״ק בגוליגורא וחודרוב ומשם נקרא לכהן בתור רב אבד״ק זלוצ׳וב.

מספרו „שו״ת מהר״י אשכנזי" אנו רואים,

*) אביו של רב יואל אשכנזי עלה לארץ ישראל ונתקבל לרב אב״ד בעיר הקדושה צפת. בארץ ישראל הוצ״א לאור את ספריו „תורת אדם", „פלפולים בסוגיות ושיטות כל הש״ס". הגאונים, רבי יעקב מליסא בעל „חות דעת" ורבי יעקב", אורנשטיין, הגאבד״ק לבוב, מחבר ספר „ישועות יעקב", הסכימו על ספרו שחיבר רבי משה דוד בטולטשבה. מענינת היא הסכמתו של בעל „חות דעת", שענוותנותו הכנה באה כאן לידי ביטוי: „ואף כי ידענא בנפשאי כי ערכי ערך קטן אלי וכו׳ וגם האי גברא לא צריך לדידי". ובתאר „הגאון המפורסם מוה׳ משה דוד נ״י", תארהו.

והגאון רבי יעקב אורנשטיין כתב: „וראיתי כי טוב הוא ללמד לבני יהודה קשו״ת ולפתוח להם שערי הלכות דרך ישר לא יכשלו בהם, בפלפול צח ולשדד עמק הלכות, להבין דעת קדושים ואיה מקום בינה ואיזה דרך ישכון אור נוגה דברי הכמים וחדותם". הספר הנ״ל חיבר בחו״ל כעדות ההסכמות הנ״ל והדפיסהו בירושלים בשנת תר״ה ועוד ספר על התורה חיבר כבר בצפת והסכימו עליו גדולי חכמי הספרדים, ר׳ חיים נסים אבולפייא ובנימן מרדכי נבון בשנת תר״י. ונדפס באותו דפוס ירושלמי אצל המדפיס רבי ישראל ב״ק בשנת תרי״ג. שם הספר: „באר שבע".

שהתפלפל עם שני גיסיו הגאונים, רבי אברהם תאומים, תחילה אבד״ק זבורוב ואחר כך אבד״ק בוטשאטש, מחבר הספר הבהיר שו״ת „חסד ל־אברהם", על ארבעה חש״ע, ועם רבי יוסף יואל דייטש, אבד״ק קרטשינוב־חודרוב, מחבר הספר שו״ת „יד יוסף".

כמו כן התפלפל בדברי־תורה עמוקים עם שארו, הגאון הגדול מו״ה מרדכי זאב איטינגא מלבוב ועם תלמידו הגאון, הפוסק האחרון מו״ה שלום מרדכי הכהן שדרון, ז״ל.

רבי יואל אשכנזי היה איש השלום והתרחק מכל אבק של מחלוקת. כעדותו הנאמנה: „לא להתערב במקום שיש ריב ומצה ויכול לבוא מזה לכמה מכ־שולות, רחמנא לצלן".

ביחוד היה נזהר שלא להתערב בעניני קהילות אחרות, פן תצא מהתערבותו וחוות דעתו איזו אי נעימות להרב מרא דאתרא. וסבר: ש„הרב בעירו ראוי לחזקו להיות כאשר יורה וידון כן יקום". ואם חיוה אי־פעם את דעתו והשיב גם לצורבא דרבנן בעניני קהילה ומתא ואף שאותו שואל לא היה המורה ומרא דאתרא, עשה כך „כי הגידו לי וגם בהסכמת הרב אב״ד דקהילתם שהתיעצו אתי בדבר הזה לבלתי הפג לבבם באיזה חשש ופקפוק וכו׳. על כן נתרציתי לשמוע מהם". אבל אילמלא הסכמת הרב דאתרא, לא היה מתרצה לחוות את דעתו כדי שלא יתן אמתלא וחרב ביד מתנגדי הרב, להתריס כנגדו.

אף שכולו היה מלא תמימות־צדקות כנה וגם התחתן עם גדולי הצדיקים שבדורו, אדמורי״ם ואנשי מעשה, לא נרתע להתנגד בפומבי לממשלת רבותיהם של החסידים, כי ראה בכך גורם לפירוד לבבות ולדברי ריבות בשערי העיר.

השמיע משפטו השלילי והחריף על אחד שלמד מלאכת שו״ב „ולא ירא אלקים חי והכין כלי־משחוז ואת נפשו להשחיתה, לקפח פרנסתם של השובי״ם שבעיר ועל קצת בני משפחתו שם משענתו באשר ידו מגעת, ולמחית השו״ב נתן מגרעת, וביד חזקה בלי רצון והסכמת טובי העיר רובם ככולם יבלי דעת המורה וכו׳. האיש ראוי לגערו וזאת זביחתו לאסרה, שחיטתו כנחירה על פי התורה".

ברם אחר גערת חכם, ריכך קצת משפטו למען

השלום וכתב: „אמנם טוב הדבר להשתדל במעוז השלום להציל נפשות ישראל וכו׳. ובדרך הטיב והשלום באהליכם״.

אנשי מוסר מתפארים ברבם גדול המידות: אם שלח מכתב על ידי שליח, היה קונה בולי־דאר וקורעם, כדי שלא תהא המלכות מפסידה.

לדעתו, דעת תורה, של רבי יואל אשכנזי, דינא הוא שאסור להבריח ולהשתמט מלהדביק בולים וגם תלמידי חכמים הפטורים ממסים חייבים בזה: „וכי מפני שהוא תלמיד חכם מחויב המלך לתת לו מתנות? בזה אין חילוק בין תלמיד חכם לשאר העם וכל אפין שוין״. והוסיף: „הרי גם הרמב״ם, ז״ל, כתב שדינא דמלכותא דינא וכן מבואר בשיטה מקובצת בשם המאירי ז״ל״.

מדרכו היה לכבד ולהוקיר גם בר־פלוגתא שלו והודה בגדלות־תורתו. וכשאמר הגאון מהרש״ם בימי נעוריו לקנא את קנאת רבו ולתבוע את עלבונו, כביכול, ולסתור את דבריו של גאון אחד בדורו, שפירסם דברי בקורת חריפים כלפי חידושי תורתו של רבו, מיהר רבי יואל אשכנזי להרגיעו וכתב אליו: „ראיתי מתוך מכתבך, תלונה עולה בלבך, על הספר מאת ,הגאון המפורסם׳ ועל כן חרבך הנפת וקינאה לבשת ושאלת בעצתי ובקשת תשובתי, לערוך מערכה ולענות על ככה. הנה, ידיד לבי, אל תקשה בעיניך, כי כן דרכה של תורה. זה בונה וזה סותר, זה מקשה וזה מפרק, שוחקין יפה יפה והכל מאת הצר צורות רבות ואין זה לזה דומות ומצינו כאלה אצל אבות העולם בש״ס ופוסקים״.

ככה אמר רבי יואל להרגיע את רוחו ולהניח את דעתו של תלמידו הגדול, המסור לו. ולא רק שיעץ אותו שלא יצא בעטו כלפי „יריבו״, אלא שחילק לו עוד יוקרה מלוא חופניים וקרא לו „הגאון המפורסם״.

ועוד דבר למדנו מדבריו הנוחים, המניחים דעתו של צורבא דרבנן, שידע לקשטם בקישוטי לשון ולחרזם בחרוזים יפים, הלקוחים מהתנ״ך והבנויים על מאמרי חז״ל, בטיב טעם הלשון העברית.

ואף כי מדרכו היה להוקיר את בעלי הפלוגתא שלו ולהודות בגדלות חוכמתם, הרי אנו רואים גם את תוקף דעתו. הוא לא חת מלהוכיח ולהראות באצבעו על הבקיעים שמצא ביסודות, עליהם בנו את פסקי־דינם. התאבק בעפר רגליהם, אבל לא ויתר על דעתו מפני דעתם. היה חותר ליסוד האמת ולא נשא פנים במשפט גם כלפי גדולי תורה.

ההין ולא נרתע להתיצב נגד דעתו של הגאון רבי מרדכי זאב אטינגא מלבוב וכתב אליו בסגנונו השנון בצירוף תלונה, שהוא עומד על דעתו, ללא ויתור לגדול שבגדולים.

העוקב אחר הלך־מחשבתו בספרו הבהיר, יבוא לידי מסקנה, שנגרר אחר הגאון ה„נודע ביהודה״ מרוב הערצתו את תורתו הרבה וחוכמתו העצומה. ואם בא אחד מגדולי דורו וההין להראות על איזה בקיע שמצא בהיכל תורתו של „הנודע ביהודה״ ולפלוג עליו, אזר רבי יואל אשכנזי, ז״ל, את מותני־תורתו ומיהר להוכיח בהגיונו העז את אמיתות תורתו של הפוסק הגדול והגאון האדיר וסתר את השגתו של המשיג, בטוב טעם ודעת.

כשאמר הגאון בעל „קצות החושן״ לפגוע ב„נודע ביהודה״, לא נרתע רבי יואל אשכנזי, ז״ל, מלצאת נגדו בכלי־זינו, זיין־של־תורה, וכתב: „לפי מעוט שכלי ומיעוט בינתי וקוצר השגתי, דברי קודשו שגבו ממני, ונפלאתי כי לא ישרו בעיני. אף כי רב תנא הוא ופליג, אבל האמת יורה דרכו, כי דברי הנו״ב, ז״ל, כראי מוצק והדין דין אמת; כל דרכיו משפט וצדק וה׳ עמו והלכה כמותו ואין בהשגות ה,קצות החושן׳, ז״ל, שום ממש״.

ושוב דבריו ערוכים כלפי הגאון „קצות החושן״, מתוך כוונה להגן על הגאון הנו״ב: „לדעתי הקלה, לחינם פרש רשת, והריק חנית וקשת, שלח חצים בלי ממש, להפיל קריה נשגבה, וכחומה ניצבה, ומה אני כזבוב קטן נגד הארי הגדול, אבל תורה היא וללמוד אני צריך, להצדיק את הצדיק דמעיקרא. ודברי הנו״ב על אדני השכל והאמת בנויות״.

ברם כשאמר הגאון רבי יקותיאל אשר זלמן ענזיל, להשיג בהערותיו באלה ענינים על רבו הגאון „קצות החושן״, אף שזכות גדולה עמדה לו שהוא היה תלמידו המובהק של ה„קצות״, שלא זזה ידו מתוך ידו; והוא שערך וסידר לדפוס את כתבי רבו הגאון ולא עשו זאת לא בניו ולא חתנו; שכן, היה בחיר תלמידיו של הגאון ה„קצות״. והנה יצא הג׳ רבי יואל לסתור את השגתו־הערתו ולקיים את דברי הגאון המחבר „אבני מלואים״ וכתב לאמור: „וראיתי שם את דברי הרב המגיה, הוא הרב מהר״ע, ז״ל. ואם כי היה מיודעי ומכירו אני לשעבר לאיש למדן ואיש שכל ישר, אבל טעה טעות גדולה ולא עמד על דעת רבו״.

ולא רק חלק על ה„קצות״ כדי להעמיד את דברי הנו״ב שיהיו קיימים, אלא גם על הגאון „חתם סופר״ כתב: „עוד ראיתי לגאון חתם סופר דברים שלא

נראו בעיני״. וכן: „ראיתי בזה שגגה היוצאת מלפני השליט חתם סופר, ז״ל״.

וכך, בגלל אהבתו את האמת, נסתבך במחלוקת שנואת־נפשו. כתבנו, שלא נחה דעתו ממעשה הצדיקים, שמדרכם היה לשלוח שו״ב לעיר, בה היה כוחם יפה. ורבו בה אנשי שלומם, מה שגרם לדברי־ריבות, פילוג לבבות ומחלוקת בקהילות ישראל. מבשרו חזה:

בעיר זלוצ׳וב רינננו חסידיו של רבי ר׳ אברהם׳צי, ז״ל, מסטרטין על השו״ב דמתא. שלח רבי אברהם׳צי שו״ב מאנשי שלומו. אסר רבי יואל מרא דאתרא את שחיטתו של אותו שו״ב, שבא להשיג גבולו של השו״ב דמתא. מה עשו חסידי סטרטין שבעיר זלוצ׳וב? נסעו לברודי הקרובה והציעו את חששם לפני הגאון מו״ה שלמה קלוגר, המגיד מברודי. אסר הגאון הפוסק הברודי את שחיטתו של השו״ב דמתא זלוצ׳וב. אבל הגאבד״ק לא שם לבו לאיסורו של מוהרש״ק ז״ל והתירו. הגאון רבי יואל היה ידוע לאנשי עירו כגאון וצדיק, שכל מגמתו היא האמת הטהורה. קו אופיני לקלסתר פניו הרוחני, המלא תום־ילדות וגם אומץ־לב העשוי ללא חת כאחד, תוכיח העובדה הבאה: פעם אחת באו שני אנשים אמידים לדון לפניו על סכום כסף גדול והביאו עמהם שני בוררים־טוענים. האחד מאותם טוענים־בוררים היה המטיף מלבוב, ד״ר לבנשטיין, אביו של ד״ר נתן לבנשטיין, ציר הפרלמנט האוסטרי. והלה, שכוחו היה בפיו, ההין לדבר לרב תמים זה, רבי יואל אשכנזי, ששימש בתור „שליש״, לא כבורר אל אלופו אלא כרב המדינה היושב בעיר הבירה לרבה של עיר קטנה... והגיב מהר״י אשכנזי ז״ל על יהירותו־חוצפתו של אותו מטיף בתמימותו: „דרך ארץ! אני כאן הפלאטץ קאמענדאנט...״ לאמור, אני הנני המרא דאתרא. והוסיף ואמר לו: „אינני מתירא מפניך, על אף הקשרים הטובים שיש לך עם רבי הממשלה. אני יכול לוותר על הרבנות ועל משרתי ואלך לי אל מחותני אשר באלסק... ולא אטה המשפט ולא אשא פניך בדין״.

לא נשא פנים לצדיקים ואדמורי״ם בעלי־השפעה, ולא הדר פניו של מטיף־תקיף. תמים היה עם אלהיו.

וכדאי לציין עוד קו־זיו אחד מקלסתר פניו הרוחני של אותו צדיק תמים, המאיר בגון מיוחד של אור תורה. הכוונה לשפתו העברית הרעננה וסגנונו המלא חן־קדומים ורווי בטל־שחר. בימי הביניים היו גדולי התורה מעטרים את דבריהם בעניני הלכה ודין, בשורות־חרוזות מלאות פיוט, גם בהשמיעם את דעתם בהלכה פסוקה. וכן נהג גם אותו גדול בתורה ובצדקה. ולא רק זאת, אלא שכמעט בכל תשובה ותשובה הוא העלה בעטו השנון טורים־חרוזים קלים ויפים כ„לטייל עמו חפצתי ולמלאות שאלתו התרפקתי, על כן לא התרפיתי״. וכן, „ושמתי עיני על כל דלתותיו ורבו פארותיו, אשר רשם באותיותיו״. או „צלך נאה, פירותיך מתוקים, צללת במים אדירים עמוקים״.

גם בשאלה חמורה של טומאה וטהרה מצא מלים מתאימות לתת בהן ביטוי חרוזי לחוות־דעתו, אף שמוחו ולבו היו באותה שעה נתונים לעיקר הדין וההלכה.

וביחוד יפים הם הטורים, שחן פיוטי נוצץ מהם, אשר הכניסם בין שקלא וטריא עם הגאון הצעיר, הפוסק האחרון מרן מהרש״ם, ז״ל, שכתב אליו באהבה אבהית גם דברי ידידות ובהכרה־הוקרה והביע את אהבתו לו בשורות חינניות חרוזות. וכבר התואר שבו הכתירו הוא חרוזי: „לאיש סופר מהיר במלאכתו, ידיד ד׳ וידיד נפשי ולבי. יעלה בקודש, במסילה יעלה מעלה, מלא תהילה״.

וכשם שזכה רבי חנינא בר חמא, רבו של רבי יוחנן, לראות את תלמידו הגדול דורש בבית המדרש דרבי בנאי בצפורי, כן זכה גם הוא לראות את כוכב־תלמידו הוותיק עולה בשמי הרבנות ומאיר באור נוגה. וגם הוא לא קינא בתלמידו הגדול.

רבי יואל השאיר אחריו הרבה חידושי תורה ולא זכינו לאורם. בנו, רבי יוסיל, זצ״ל, המשיך ברבנות בזלוצ׳וב. אח״כ עלה לא״י ונפטר ושוכן כבוד בצפת. ר׳ יואל הניח עוד בנים וחתנים גדולי־תורה ברבנות.

ב. צברדלינג

הרב ר׳ שרגא פייבל רוהאטין

(1911—1859)

אחרי פטירת הרב ר׳ יואל אשכנזי זצ״ל, בשנת תרמ״ב׳ נתקבל הרב ר׳ שרגא פייבל רוהאטין ז״ל. הוא היה בעל תכונות נדירות. מצד אחד גאון בתורה ומצד שני בעל השכלה כללית חילונית, שומר דת על כל פרטיה ודקדוקיה ומעורב בין הבריות, והכל הרמוניה מופלאה. היה יליד לבוב. תלמידו של הרב אבנר, למדן ידוע בלבוב, והרב ר׳ יצחק אטינגר. ובגיל צעיר קיבל סמיכות לרב מגאונים, ושמו יצא כגדול בתורה. בשבתו על כסא הרבנות היה שוקד ולומד תורה הרבה וגם מידיעות חילוניות לא הניח ידו. בשנת 1893 עמד בבחינת הבגרות בגימנסיה בזלוצ׳וב. הרב ערך מחקר על הרמב״ם וקיבל תואר ד״ר לפילוסופיה.

הוא היה בעל צורה יפה להפליא והדרת פניו הטילה יראת כבוד על כל רואיו. הרב לימד כל יום שיעור בגפ״ת וכל בחור היה משתדל להימנות בין תלמידיו. גם אני זכיתי להימנות עם תלמידיו והרבה תורה למדתי מפיו. היה בקי בש״ס ופוסקים וכמעט שלא היה מאמר בגמרא שלא ידע את מקומו ואת שם אומרו. ידע את ספרות ימי הבינים ואת ספרות המחקר. היה מתמיד ועשה לילות כימים בלימודים. היה חכם גדול במילי דעלמא וידע לשית עצות בכל מצב מסובך. היה נושא דרשות כמנהג הרבנים בשבת שובה ובשבת הגדול בבית הכנסת הגדול, ובבית המדרש הגדול. וכך היה סדר הדרשה שלו: פותח פתיחה לא ארוכה בדברי אגדה, מפסיק את האגדה ובא אל החלק האמצעי, בפלפול של היקף ומעוף חד וחריף, ובאחרונה שוב אגדה, אבל ביתר אריכות. בשבת שובה הכיל החלק האגדתי תוכן של מוסר, ובשבת הגדול סתם אגדה ומעניינא דיומא. בגמר האגדה לימד גם מקצת דינים. בפרוס החגים היה הרב מפרסם מראי־מקומות. היתה זאת רשימה המסמנת בדיוק את כל המקומות בש״ס בבלי או ירושלמי, בתוספות, ברמב״ם וכו׳ שעליהם יסוב ציר הסוגיא, וחלק הפלפול של הדרשה. את מראי המקומות היו מדביקים ברוב בתי הכנסת ובתי המדרשות. אולם ללמדנים ידועים כגון ר׳ יעקב שוורץ ז״ל ורבי חיים מיכל איזן ז״ל ועיד, שלח טופס מיוחד הביתה והיה בזה משום אות כבוד.

באופן כזה היה כל מי שרצה בכך יכול להכין את עצמו לשמיעת הדרשה. אחרי גמר הדרשה החלו תלמידי החכמים משמיעים את דבריהם. התפתח ויכוח, שרק בדורות הקודמים אפשר היה לשמוע כמוהו. תלמידי־החכמים הקשו והוא השיב, הוא הקשה והם השיבו. דבר התקשר בדבר וענין בענין, כך נמשך הפלפול שעות על שעות.

הוא חיבר ספר בשם „משפט מחוקק״. מקרוב ומרחוק הריצו אליו הרבנים שאלות, כי נודע לשם ולתהלה בחריפותו ובבקיאותו. גם סגנונו השופע משך את השואלים. פיו היה מפיק מרגליות, הרצאתו יפה, נעימה ושוטפת בין אם היה זה מאמר של דברי תורה במסיבה או דרשה רבנית או נאום בלשון הפולנית. הכל היה נעים לאוזן השומעים, ומושך את לבם. השכיל לכוון ולתאם את דבריו לפי סוג השומעים.

בשנת 1901, כשפרסמו השלטונות מכרז לבנית קסרקטינים, הגיש גם הרב רוהאטין ז״ל הצעות. ומאותו זמן יצאו לו מוניטין כקבלן והצליח לצבור הון תועפות. הוא זכה איפוא לשני שולחנות, לתורה ולגדולה.

הוא נהג ברבנות בעירנו כחמש עשרה שנה, אחר כך עזב. מוקיריו ואוהדיו בקשוהו שישוב והוא נעתר לקבל עליו מחדש את משרת הרבנות, ללא משכורת. בשובו לעירנו בשנת 1907 הירבה לעשות: בנה בית מרחץ גדול; ושכלל את בית תלמוד תורה. הרב לקח חלק גם בחיים הציבוריים והיה חבר בעיריית זלוצ׳וב. למרות בריאותו הרופפת קיוו ידידיו, מעריציו ותלמידיו עוד לגדולות. אבל קדמהו המות. נפטר בט״ו באדר תרע״א (1911). הספידו הרב הגאון ר׳ אברהם מנדיל שטינברג ז״ל מברודי במלים נרגשות. הניח אחריו שלושה בנים ושתי בנות. מבניו הצטיין ר׳ נפתלי רוהאטין ז״ל. הרב המנוח רצה שבנו יתכונן לשמש בכתר הרבנות, אבל ר׳ נפתלי פנה לבנקאות ונתמנה למנהל „הדפוזוטן בנק״ בסטניסלאב. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עבר לוינה ובשנת 1945 הגיע לארץ־ישראל. היה גר בחיפה בבית בתו מרים. נפטר ב־ו׳ אייר, תש״י.

משה לייטר

הגאון ר׳ שרגא פייבל רוהאטין

שלושה ילדי־פלא בני־גיל אחד היו. שלושתם נולדו לאבות מופלגי־תורה ואמידים. היו בני כרכים, ששמש התורה זרחה שם בעצם גבורתה. גדולי תורה מפורסמים שימשו שם כרבני הערים ששמעם הלך לפניהם בתפוצות ישראל והיו להם למופת ולזירוז, לחקות את שקידתם בלימודם, להידמות להם ולהיות כמוהם, ובמידה ידועה עלתה בידם.

שלושה אלה הם: רבי גדליה שמלקיס, רבי נתן לוין ורבי שרגא פייבל רוהאטין.

לא אני המעמידם בשורת המזרח המיוחדת. הגאון האדיר, רבי יצחק שמלקיס, אב־בית־דין דקהילת לבוב, הוא שהעמידם כמעט במדרגה אחת *).

הרב שרגא פייבל ר:האטין נולד לאביו התורני האמיד ר׳ ליזר רוהאטין בלבוב, בשנת תרי״ח. אביו התאמץ להמציא לו מלמדים־למדנים כדי לפתח את כשרונותיו העילויים והקדישו לתורה. כשנתבגר קצת, יצק מים על ידיו של הגאון רבי יצחק אטינגר בלבוב. וכבר בהיותו בגיל שש עשרה האציל רבו מהודו עליו וסמכהו להורות ולדון בישראל. ואחריו סמכוהו גם הגאונים, רבי צבי אורנשטיין ורבי יצחק שמלקיס, בסמיכות חכמים.

בשנת תרמ״ג נבחר לרב אבד״ק בעיר זלוצ׳וב, עזב את העיירה נהריוב, שזכתה בכל פעם לרבנים גדולים, ובא לשבת על כס הרבנות בזלוצ׳וב. ושני דיינים למדנים שימשו בבית־דינו כמוצ׳ים.

בזלוצ׳וב, עיר המחוז, בא במגע ומשא לא רק עם גדולי הסוחרים אך גם עם פקידי הממשלה והיה לו גם שיח ושיג עם מפקדי הצבא האוסטרי שבעירו. הוא בא לידי הכרה, שמדעי־חול וידיעת שפות חיות המתהלכות בארץ, הכרחיות הן לבא כוחה של העדה היהודית ובזמן קצר עמד לבחינה וקיבל תעודת בגרות שפתחה לפניו גם שערי המכללה שבלבוב. אמרו עליו שתירגם את הספר „מורה נבוכים". מר מרדכי דויטש מניח שכתב רק מחקר על הרמב״ם לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אבל לא שמענו שהוכתר בתואר.

עמד בחילופי מכתבים עם הרב ד״ר משה

*) בספרו הגדול „בית יצחק".

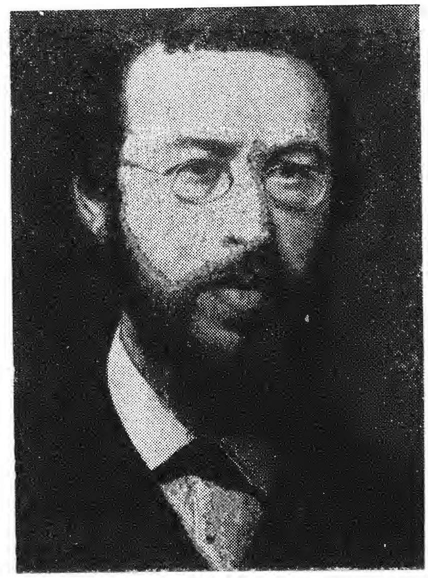
גידמן, רבה הראשי של וינא ועם ד״ר צבי ה. מילר, פרופיסור באוניברסיטה שבוינא ועם רבי שלמה בובר מלבוב — בעניני הכמת־ישראל. כשם שעמד בחילופי מכתבים עם גדולי התורה, כגאון רבי יצחק שמלקיס, בחקרי הלכה ופלפולי דאוריתא.

אבל בחכמת ישראל לא פירסם ולא נתפרסם ממנו דבר. לעומת זאת זכינו לספרו רב האיכות שחיבר והוציא לאור במקצוע קשה שבתורת ישראל על סימן כ״ה שב„חושן משפט", על שיקול הדעת, ובו הראה את כוחו הגדול בחריפותו ההגיונית, ירד לתוך־תוכה של אותה בעיה חמורה ובכשרונו הנתוחי עלה בידו לבררה ולהעמיד את הנחותיו־מסקנותיו על יסודות איתנים.

גדולי דורו ידעו להעריך את כוחו הגדול בפלפולי דאורייתא ואת אישיותו רבת־הזוהר ואת נועם מדותיו. פעם אחת ישב כאחד מבי דינא רבא, בו ישבו גם הגאונים הפוסקים המפורסמים מרן ר׳ שלום מרדכי הכהן שודרון אבד״ק ברז׳ן ורבי משה תאומים אבד״ק הורדנקא, מחבר הספרים שו״ת „אוריין תליתאי" ושו״ת „משיב משה". והנה הרימו שני גדולי הדור את כסאו של רבי פ. רוהאטין למעלה מכסאם והושיבוהו ביניהם. הגאון מהרש״ם ישב ליד ימינו ומהר״ם תאומים לשמאלו, כדי לחלוק לו כבוד לעיני העם. וכחבריו, רב גדליה שמלקיס ורבי נתן לוין ז״ל, זכה גם הוא ליופי גופני, ומבטו כולו אצילות. פקחותו־חכמתו היו משתקפות מעיניו ופיאות־תלתלים עטרו את צדעי־ראשו כאשכולות־ענבים, מזה ומזה.

הוא היה הרב היחידי בארץ ששימש ברבנות שלא על מנת לקבל פרס. הוא היה לא רק איש התורה והחכמה, הוגה דעות ובעל מחשבה, אלא גם בעל מעוף, מלא מרץ־עלומים והיה לבונה־קבלן שבנה קסרקטין לחילות אוסטריה. הוא היה האדריכל והמהנדס לבניני החומות שבנה וגם הפנקסן והמנהל היחידי לכל עסקיו המסועפים ללא עזר זולתו, והתעשר, מלבד מה שירש מאביו עתיר הנכסים.

זכה לשני שולחנות, מה שגרם לקנאת מקנאיו.

הרב שרגא רוהאטין

בשנת תרס״א פרץ סכסוך בינו לבין אחדים מחסידי העיר, בעלי השפעה, שעטפו את קנאתם במעטה רב גוונים מלא יראת שמים ונימקו את תלונתם, שעל רב בישראל ללכלך את ידיו בשפיר ושליא ולא לנהל את פנקסי עסקיו; יכתוב בעט הזהב חידושי־תורתו ולא יסכם בו את חשבונותיו עם גזברי החיילות; ישקע את מוחו הגאוני בהויות דאביי ורבא ויניח את הקבלנות לבנין בתי־חומה לחיילות — לבונים־קבלנים שדרכם בכך. ואגב חשבו

לו לחטא שמדרכו היה להציץ בספר מדעי, מה שלא יאות לרב חרד. ובאותה שנה עזב את העיר זלוצ׳וב ושב לעיר מולדתו לבוב, כדי להיפטר מדברי־ריב ומחלוקת ששנאה נפשו.

אבל בשנת תרס״ז החליטו בני העיר זלוצ׳וב לקרוא את רבם הגדול לשוב לעירם, לשבת על כס רבנותו הפנוי, המחכה לו, ונעתר להם. כבוד גדול עשו לו בשובו העירה, קבלוהו בשמחה והפגינו באופן חגיגי בפומבי את שמחתם, כי באו לידי הכרה שאין למצוא תמורתו והוקירוהו ואת תורתו־חכמתו ואת מדותיו התרומיות־העדינות. ואף רובם של מתנגדיו מלפנים השלימו או כמעט שהשלימו עמו.

ברם בשנת תר״ע נלאה גופו החלש לשאת את המטען הכבד שהטעין על שכמו ונפל תחת משאו ונפטר.

כוכב מאיר אסף את נוגהו. הספד גדול עשו לו. הגאון מו״ה רבי אברהם מנדיל שטינברג אבד״ק ברודי, מחבר ספר שו״ת „מחזה אברהם״ בא מברודי להספידו. נקבר באוהל מיוחד בשכנותו של הגה״צ רבי אברהם חיים, מחבר הספר „אורח לחיים״, מרא דאתרא מלפנים. ו„לשלשים״ קראו פרנסי העיר להספד גדול והזמינו את חברו, רבי גדליה שמלקיס מפר־מיסלא, להספידו. ונאמר עליו הפסוק, שבו פתח גם הגאון רבי יוסף שאול נתנזון, רבה של לבוב, את הספדו את הגאון רבי צבי חיות ז״ל: על במותך חלל.

יעקב מייזליש

יציאתו של הרב רוהאטין מזלוצ׳וב

א.

תחילתו של מאורע זה זכורה לי מימי ילדותי, כהד קלוש מימים רחוקים. ואילו סיומו של המאורע, הרי הייתי לו עד חי ופעיל, כמוני ככל קוראי דברים אלה.

קודמו של ר׳ שרגא פייבל רוהאטין היה ר׳ יואל אשכנזי, תלמיד חכם גדול, יחסן, איש חסיד ותם. יורשו היה מסוג אחר לגמרי. ר׳ פייבל רוהאטין, בן למשפחת אמידים, לא היה יחסן, אך כל חזותו והליכותיו הטביעו בו חותם של אישיות רבנית מובהקת. הוא נודע כעילוי ותלמיד חכם, בעל תפיסה חדה ומהירה וכוח־זכרון מופלא, ונוסף לכך — נואם בחסד עליון, ואף בפולנית ובגרמנית. לפי מושגי התקופה ההיא נחשב בצדק לאיש משכיל, גם כלפי חוץ. זקנו הבלונדי הנאה ומצנפתו הגבוהה שיוו לו הדרת פנים, עד כדי „להתייצב לפני שרים ורוזנים". אולם הוא לא היה „חסיד", ובגלל כך לא ישר בעיני חסידי העיר. חכמתו הרבה — ניתן לומר, עד כדי גאוניות — ועושרו, הם שעמדו לו להגיע אל כסא הרבנות. ברם, אליה וקוץ בה. „התנגדותו" ועושרו היו אחר כך בעוכריו.

בימים ההם החלה ממשלת אוסטריה בהקמת קסרקטינים ומבצרים בחבל גאליציה. הרב רוהאטין התענין במכרזים והגיש אף הוא הצעת־קבלן לשלטונות אשר בוינה. למרבה ההפתעה נתקבלה הצעתו. משהאירה לו ההצלחה פנים בעבודת הבניה שבסביבת זלוצ׳וב, קיבל גם את העבודות בשאר מקומות, ועד מהרה הפך לאיש עשיר מאד. ענין זה שימש להם למתנגדיו קרנים לנגח בהן את הרב ביתר שאת. מחובתו של רב — הם טענו — לעסוק בתורה ולא בקבלנות־בנין. וככה נתגלעה המחלוקת הגדולה, וזלוצ׳וב טעמה טעמו של קרע עמוק. אמנם החזיון לא היה בימים ההם בלתי נפרץ בקהילות היהודיות השונות, אך זכר מחלוקת זו, על תוצאותיה הקשות, גרם אחר כך צער לכל אדם בישראל שבזלוצ׳וב. מלחמת שני הצדדים התנהלה על־ידי „מטות ראשיים", שפעלו בעורף, תומכי הרב, מקרב ה„נאורים" ובעלי־הבתים היו, כביכול, מצניעי לכת ולא ביטאו את תמיכתם במעשי־תגרה. הלוחמים בפועל ממש היו „עמך", מאלה ה„ששים אלי קרב". והלוחמים מצד החסידים היו קודם כל בחורי הקלויזים.

כד שלא לחטיא לאמת, חייב אני לספר שזלוצ׳וב התברכה גם במחנה חסידים מסוג אחר, חסידים שלא הניחו לעולמם הרוחני הטהור להפגם על־ידי מעשים־בכל־יום מהחלוני והקנתרני. ידעתי טיבם של חסידים אלה מקרוב. בעודני עול־ימים היה אבי זקני לוקחני אתו למסיבותיהם. ביתו של שמואל איציק אימבר היה בית־ועד לאותם טהורי הנפש, בעיקר בימים טובים, כגון שמחת תורה, או סתם יומא דפגרא. חסידי צ׳ורטקוב היוו את החלק הארי של אותן חבורות. חסידי הושיאטין, סאדיגורה היו גאים על השתייכותם אל אותה משפחה רבת היוחסין. בקרב קהל החסידים האלה לא ניכרו כמעט כל אותות של גדלות וקנאה, שהיו נחלתם של שאר הכיתות. מרכז „אנשי שלומנו" אלה היה, כאמור, בביתו של ש. י. אימבר. אשתו, מרת גיטלה (אם זכרוני אינו מטעני), היתה מגישה „קוגל" ושאר מטעמי־שבת. יין היו מביאים אתם הבאים עצמם. עם לגימה ראשונה היו פותחים בדברי תורה, בסיפורי צדיקים, ואחר כך פוצחים פיהם בזמר. תחילה בנחת, מאוחר יותר בהתלהבות וב„התעוררות" ומסיימים ב„ריקוד". וככה היו המסובים כולם חשים עצמם „לעילא ולעילא". ולא פעם היה מעשה — וזה בעיקר בשמחת תורה — שמאן דהוא מאיזה צד שכנגד היה פורץ ברעש ובהיותו „בגילופין" הצהיר שמוציא הוא עצמו מכלל החוג שלו ומוסר עצמו „על קרבו וכרעיו" אל החוג שלנו. דבר זה היה מחמם את הלבבות וכדי לקיים „אהבה, אחוה וריעות" מזגו וחזרו ומזגו הכוסות ואגב ריקוד סוער היו יוצאים כאיש אחד ובאים אל הקלויז ל„הקפות".

דבר הלמד מאליו, כי זכות זו של ימים טובים לא תמיד עמדה להם לחסידים לימים רבים, כי מיד לאחר שתמו ימי המועד וחזרו ששת ימי המעשה למציאותם האפורה, היתה החבורה מתפרדת, ושוב — איש על מחנהו ואיש על דגלו...

ב.

כתוצאה מהמחלוקת הגדולה נאלץ הרב רוהאטין לעזוב את זלוצ׳וב. בזמן הראשון לא ההין שום צד מהצדדים לחשוב על רב חדש לעיר. אולם במרוצת הימים, כאשר אש המחלוקת כמעט ודעכה כליל, הכירו הכל וידעו כי אין להסתפק עוד בשני הדיינים, נציגיהם של שני המחנות היריבים, שלא באו אלא למלא צורך השעה בלבד. עיר ואם בישראל אינה יכולה להשאר לאורך ימים בלא מנהיג רוחני, ואין קהילה קדושה יכולה ורשאית להשאר בלי רב דמתא. עד מהרה עמדה שאלת הרב־לעיר במרכז הענינים כולם, ולזלוצ׳וב החלו נוהרים ובאים מועמ־דים מכל הסוגים ומכל החוגים; למן קנאים שבקנאים ועד למתקדמים ונאורים, כולל גם בעלי השכלה גבוהה, שנתפרסמו כאישים דגולים ויד ושם היה להם בקרב היהדות בעולם ובמערכה המדינית של פולחן המדינה. הללו, שמלכתחילה ביקשו קרבתם של הציונים, כי רבה היתה השפעתם על עניני העיר, ראו את עצמם ראויים גם לתמיכתם של השלטונות. כמה מן המועמדים נודעו אחר כך כאנשי־שם ורבי־מעש בשדה החינוך בארץ־ישראל.

כל מועמד חייב היה להופיע שלוש פעמים לפני הציבור הזלוצ׳ובי, היינו — להשמיע שלוש „דרשות״: דרשה אחת „מפולפלת״ בהלכה — לפני למדני העיר; אחת — בעניני מוסר ודרך־ארץ — בשביל פשוטי העם, „עמך״, ואחת, מעין „נאום״ פוליטי ומענינא דיומא, למען הוכיח כי שפר חלקו של הרב גם בחיי שעה וכמנהיג העדה ידע לכלכל מעשיו גם עם השלטונות. ולא קלה היתה המשימה. לא מן הנמנע היה שר׳ יענקל שווארץ, למשל, יקפוץ בראש ויוכיח לדורש כי „קושיה״ זו, או פלפול זה, לא נקנו לבעלים אלא „במשיכה״ ממקור אחר. ו„נקר״ כזה ארב לו לכל מועמד־דרשן מסוג אחר. למדנים וחריפי־מוח וקופצים בראש לא היתה זלוצ׳וב חסרה כל עיקר... כמה מן המועמדים היו, לאחר השמעת הדרשות, משתהים בעיר למשך ימים ושבועות על מנת להתדפק על פתחי נדיבים ובעלי דעה ולמשוך אותם לצידם. ברם מאמציהם של כל המועמדים עלו בתוהו. גישתם של יהודי זלוצ׳וב אליהם — שביקשו למצוא בהם כדוגמת הרב רוהאטין — היתה להם לרועץ. בין כל המועמדים כולם לא היה איש שיימצא כשר ומסוגל למלא את החלל הריק שהשאיר אחריו הרב שרגא פייבל רוהאטין. והגיעו הדברים לידי כך שקמעה קמעה היה המחנה של מי

שהיו המתנגדים לרב רוהאטין, מצטמק והולך. וביום בהיר אחד נפלה הברה בעיר: חייבין להחזיר את הרב רוהאטין לכסא הרבנות שבזלוצ׳וב. איש לא ידע אל נכון מי היה הראשון שרעיון זה צץ במוחו. אך משנולד, נענו לו חיש מהר הדים חיובים. מעריציו הותיקים של הרב רוהאטין, נפשם ששה אלי גיל. הנייטראליים הביעו ספקות, ואילו המתנגדים הקודמים של הרב שמעו והחרישו.

והקול יצא לאמור: זלוצ׳וב גמרה אומר לבקש מאת הרב ר׳ שרגא פייבל רוהאטין שיואיל לחזור לעיר ולכהן בה כרב דמתא.

לא יצאו ימים מרובים ומשלחת מכובדת יצאה ללבוב והודיעה לרב רוהאטין את החלטת העיר. אולם המשלחת נענתה בסירוב מוחלט. האנשים לא נתיאשו. פירושו של דבר — אמרו לנפשם — שיש לשגר משלחת אחרת, רשמית, מטעם ועד הקהילה. ודבר זה נעשה. אך גם המשלחת הרשמית חזרה בידים ריקות. עת מועטה חלה הפוגה בענין זה, אך חיש מהר נתאוששה העיר והוחל במאמץ מחודש ומוגבר יותר. מעריצי הרב הוכיחו, כי הדרך הנכונה והטובה היא לערוך בחירות. היינו: הקהילה תבחר באורח חוקי ברב רוהאטין. דבר־הבחירות בוצע כדת וכדין. בפומבי ובחגיגיות מרובה נבחר הרב רוהאטין פה אחד לרב העיר.

עתה יצאה ללבוב משלחת רשמית מטעם ועד הקהילה, הודיעה לרב רוהאטין על תוצאות הבחירות והזמינה אותו באורח רשמי לבוא לזלוצ׳וב ולכהן בה כרב העיר. נרגש מאד הודה הרב על הכבוד שחלקו לו, אך לצערו הרב נבצר ממנו לקבל את ההזמנה, הואיל וכבר בא בימים ונחלש וגם רעייתו הרבנית חלתה מאד (המחלוקת פגעה בה קשות וטרם שבה לאיתנה).

היה זה נימוק משכנע ומדכא. לא היה כנראה כל מוצא. בלב כבד נפרדה המשלחת מעם הרב וחזרה לזלוצ׳וב כלעומת שיצאה. קמעה קמעה החלו שמותיהם של מועמדים אחרים צפים ועולים, אך עם זה גבר הפחד מפני תופעות שליליות עקב חידוש ההתנצחות והמחלוקת. והנה קרה המקרה שבעצרת־עם גדולה, בה דנו מחדש ובכובד ראש בשאלת הרבנות, השמיע אי־מי מהקהל הצעה „מעשית״ — לנסות שוב להשפיע על הרב רוהאטין בכוח מוסרי רב־רושם, היינו, ש„העיר כולה״ תסע ללבוב על מנת לשטוח לפני הרב את משאלתה הנמרצת. רעיון זה נתקבל

על דעת הקהל ובהתלהבות עצומה החליטו להוציא הדבר לפועל.

וביום א׳ בשבוע הסיעה הרכבת ללבוב את „המשלחת הגדולה״, היינו — את כל הקהל, איש לא נעדר. כל אחד ואחד מהנוסעים ראה את עצמו כאילו הוא נציגה הרשמי של קהילת זלוצ׳וב.

הרחוב הנאה והשקט, בו התגורר הרב רוהאטין, השחיר פתאום מהמון עם רב. יהודים מכל המעמדות והכתות, לבושים לבוש ססגוני ביותר, התייצבו פתאום על פתח ביתו של הרב. משלחת מצומצמת באה לבית פנימה ומסרה לרב את דבר העם הניצב בחוץ, אף הוסיפו ואמרו כי מנוי וגמור עם כל העדה לא לזוז ממקומה עד אשר ימלא הרב לאלתר את משאלתה.

נפתע ונדהם ממשמע אוזניו וממראה עיניו לא יכול עוד הרב לעמוד בסירובו, ונכנע.

דומה, שלעתים רחוקות מאד נתקבל רב בישראל בהתלהבות עצומה ובמעמד חגיגי כזה, כדרך שנתקבל הרב רוהאטין בבואו לכהן שוב כרבה של זלוצ׳וב.

ליד בית הנתיבות, בכניסה לעיר ובמבוא בית הכנסת, הוקמו שערי כבוד ועליהם התנוססה הברכה „בואכם בשלום״. כל החנויות נסגרו, שבתה כל מלאכה,

וכאיש אחד יצאו המונים לקבל את פני הרב. זריזים הקדימו ובאו אל תחנת הרכבת ומחנות צבאו בצדי הדרכים בהם עברה תהלוכת הכבוד. אך נראתה הפמליא של הרב מרחוק, פתחה מקהלת כלי זמר בנגינה והחזן ומשורריו השמיעו פרקי הלל. מעריציו הנלהבים של הרב התירו את הסוסים, אך מחמת הדוחק הרב, נבצר מהם למשוך את המרכבה. בתוך ההמון נמצאו לא מעטים מבין התושבים הלא יהודים, שראו אף הם את עצמם ראויים להתכבד בכבודו של הרב.

בבית הכנסת דרש הרב מענין היום והמאורע, ובעיקר נסבו דבריו על ערך השלום והשלוה ואהבה ואחוה וריעות, אף הטיף לתורה ולמעשים טובים, בשטח הדת והתרבות ובשטח תחייתה של הלשון העברית ובתקומתה של ארץ־ישראל.

הרב רוהאטין היה אחר כך מנהיגה הרוחני של העיר מכל הבחינות. ולא היה דבר גדול או קטן בחיי הקהילה היהודית שלא נעשה בהשפעתו והשראתו של הרב הדגול הזה.

ולאחר שנסתלק הרב רוהאטין היתה זלוצ׳וב אבלה ושוממה שנים רבות, כי לא יכלה למצוא מי שימלא מקומו של הנפטר.

הרב ר׳ שמואל שפירא ובני ביתו

הרב ר׳ שמואל שפירא זצ״ל נילד בשנת תרט״ו לאביו הרה״צ ר׳ אברהם חיים ז״ל, חבר לגאון שר התורה מוהר״י שמעלקיס זצ״ל, הניח כתבי־יד רבים ונפטר בדמי ימיו בן ל״ז שנה.

הרב ר׳ שמואל היה נכדו של מחבר ספר „ברית אברהם" על התורה ו„באר מים חיים" על ההגדה של פסח. מצד אמו היה נכד ר׳ שמואל ויילנר, מתלמידי הבעש״ט. הרב המפורסם ר׳ שמואל ווילנר אבד״ק העליטס, היה דודו.

היה גדול בתורה, בנגלה ובנסתר. לא הניח סוגיא אחת מסוגיות הש״ס שלא כתב עליה את הערותיו בחריפות ועמקות כאחד הגדולים בדורו. גם בכתבי האר״י זצ״ל וכל ספרי ה„זוהר" הוסיף וכתב בשולי גליונות הספרים. הה״צ מאולסק ביקר פעם אצלו, כמנהגם של האדמו״רים בימים ההם לעריך ביקור אצל מרא דאתרא לקידוש בשבת אחרי התפילה. בשעת הקידוש החזיק הרבי את הסידור של האר״י וראה את כתב היד של אבא. דבריו מצאו חן בעיניו והוא ביקש מבנו בכורו להעתיק את המאמרים בשבילו.

היה מחסידיו של ר׳ יצחק אייזיק מזידיטשוב. כאשר בא בפעם הראשונה לשולחנו של האדמו״ר ר׳ דוד משה מטשורטקוב, זצ״ל, בעת עשיית הקידוש בשבת, וראה את גודל התלהבותו, אמר: „פה אשב כי אויתיה", והיה מחסידיו המובהקים עד סוף ימיו.

בגיל צעיר נשא לאשה את הרבנית מלכה חיה, בת הרב ר׳ אריה ליבוש וילנר אבד״ק העליטש. בגיל 18 נכנס בעול הרבנות, בשמשו כעוזר לחותנו הרב מהעליטש ועסק שם ברבנות עד גיל 27, עת נתקבל בתור דיין ומו״ד בעיר דאבראמיל. מספרים שלאחר תקופה קצרה פנו אליו נכבדי העיר נוישטאט הסמוכה, שהספיקו להכירו כאדם דגול ורב פעלים, בהצעה למנותו לרב עליהם. כנראה, נאות להצעתם, אך אנשי דאבראמיל לא רצו להפרד ממנו וקראוהו לפגישה ולשיחה לשם קבלת עצה אצל האדמו״ר ר׳ דוד משה מטשורטקוב, זצ״ל. לאחר ששמע האדמו״ר את טענות הצדדים והבין לרוחם של אנשי דאבראמיל, יעץ לו להשאר על כנו ולהמ־שיך לכהן בתפקידו בעיר דאבראמיל. הוא שירת את העיר תקופה של חמש עשרה שנה עד שנתקבל לראבד״ך בעיר זלוצ׳וב.

ביתו היה בית ועד לחכמים. נאספו אליו תלמידי חכמים וסתם יהודים, כדי לשמוע תורה מפיו. רבים חבבוהו מאד והיו באים אליו בכל יומא דפגרא ובשבתות, בשעת סעודה שלישית. בסעודה זו גברה ההתלהבות ואחרי הזמירות היה משמיע באוני הקהל את דבריו על פרשת השבוע ודברי תורה בנגלה ובנסתר. את ההתלהבות שאב מרבו הגדול ר׳ י. אמר״ך מזידישוב זצ״ל שעשה עליו רושם עמוק. את התפילות והסדרים נהג לערוך לפי נוסח זידי־טשוב.

אשתו הראשונה מתה עליו בגיל צעיר. ממנה היו לו ארבעה בנים. אשתו השניה היתה הרבנית פרידה רוזא, בת האדמו״ר מוה״ר מאיר שפירא בזבריזב ז״ל, שהיה בן בנו של המגיד מזלוזיץ, ר׳ יוסף משה. אבא ז״ל נפטר בגיל 72 בליל שביעי של פסח שנת תרפ״ח. תנצב״ה. כתבי היד של אבא אבדו בשואה.

בניו של הרב שפירא ז״ל

הבכור, הרב ר׳ בן ציון שפירא, ראבד״ק זלוצ׳וב, נולד בשנת 1900, נתקבל בגיל צעיר לרב ואב״ד בעיירה ליסועץ, על־יד סטניסלבוב. אחרי פטירת אביו נתמנה כממלא מקומו בעיר זלוצ׳וב. היה תלמיד חכם ומשכיל. את שקידתו והתלהבותו בלימוד התורה ירש מאביו הגדול. היו לו קשרים עם אנשים חשובים בעיני שלטונות המדינה, והוא נצל זאת למעני, מכיון שהתכוננתי לנסוע לא״י, אך נמצאתי כשר לשרות צבאי בצבא הפולני. הודות למאמציו וקשריו שוחררתי ועליתי לארץ־ישראל. מכתביו הרבים שכתב רוויים געגועים עזים לארץ־ישראל. נהרג ביום ח׳ בתמוז תש״א (3.7.41).

עדי ראיה מספרים (מתוך ספרו של מר שלמה מאיר „דער אונטערגאנג פאן זלוצ׳וב"):

„בעת שהביאו למקום ההריגה את הקבוצה שבתוכה היו הרב ר׳ בן ציון ואחיו ומשפחותיהם

ועוד חסידים ואנשי מעשה רבים, התחילו בהתלהבות גדולה לאמור תפלות. ההתלהבות גדלה מרגע לרגע והתפלה נהפכה לשירה אחת אדירה וחזקה שאפילו הרוצחים עמדו המומים עד שהתעוררו והתחילו לירות בקבוצה הנפלאה הזו. אחד אחד נפלו הגבורים ואלה שהחזיקו מעמד, המשיכו בשירתם בהתלהבות שנח־לשה מרגע לרגע, עד שנפל אחרון הקדושים ונדם קול השירה".

האח השני, הרב ר' יעקב שפירא, אבד"ק טויסט ע"י רימלוב, היה איש אשכולות בעל מדות תרומיות, נואם ובעל השכלה. כתב שירים וחבורים, הניח כתבי־יד מענינים מאד, בעל קול ערב וש"צ. היה באחרונה פעיל בתנועת המזרחי. אירגן בעירו תנועה חלוצית דתית. רבים מתושבי המקום נרשמו לארגון התיש־בותי חקלאי בא"י. באחד המכתבים הוא כותב: „אמנם רחוק אנכי מרחק רב מארצנו הקדושה, אך קשור אנכי בכל נפשי ומאודי לחיים הארצישראלים ולכל המתהוה שם". המלחמה שמה לאל את כל תקוותיו. נפצע קשה וחשבוהו כמת. אולם הבריא מפצעיו והובל שנית להשמדה ביום ה', ח' בתמוז תש"א, יחד עם שאר אחיו. הי"ד.

האח השלישי, הרב ר' דוד משה, (1906—1941) היה דגול בתורה. היה ממגידי השעור בדף היומי בתנועת צעירי „אגודת ישראל" בעירנו. גם שיחות החולין שלו היו של תלמיד חכם. תמיד מצא פסוק מתאים, אמרה חריפה שהיתה בבחינת מועט המחזיק את המרובה. פרנסי עירנו מינו אותו לדיין ומו"צ נוסף. הוא נשא לאשה את בתו של האדמו"ר הה"צ ר' חיים גרינברג מגלינה, אחותו של המשורר א. צ. גרינברג. אשתו, הרבנית רחל, היתה חביבה ואהודה, משכלת וידענית, מכתביה היו רוויים כאב וצער על שנגזר עליה לבלות את שנותיה בגלות המרה. „דוקא אלה", כתבה, „המשתוקקים בלב ונפש לעלות לא"י הנכספת, אינם זוכים לכך".

היא נקטפה באיבה, בעודה צעירה ומלאת חיים ומרץ, יחד עם בעלה הרב וילדיהם.

האח הרביעי, ר' יששכר דב שפירא, שנא את הרבנות ואהב את המלאכה. עשה מאמצים גדולים כדי שיוכל לעלות לא"י. התפרנס ממסחר, היה חתנו של מר בעריש ויזר, מתושבי עירנו. נרצח בבלזיץ. התאריך המדויק אינו ידוע.

האח החמישי, ר' אלקנה שפירא, בן הזקונים לאבא ולאמא, היה בשנים האחרונות שו"ב בעיר סווירז'. מכתביו מלאים געגועים לא"י. הוא הדגיש כי רואה הוא את עצמו „כאורח נטה ללון", המתעכב רק לזמן קצר. רבות רעות שבעה נפשו, אך המלים ארץ־ישראל המתיקו את חייו המרים בגלות. נסע להכשרה והיה חבר פעיל בפוא"גוי. לא הצליח להגיע למולדתו הנכספת ונרצח באכזריות. הי"ד.

גורל האחים והאחיות, בני הרב ר' שמואל זצ"ל מאשתו הראשונה, לא היה שונה מגורל שאר האחים, חוץ מאשר האח הבכור, הרב ר' אריה ליבוש, שנפטר בשנת 1926 בלבוב, בעוד אביו בחיים. קבל היתר הוראה מאת הה"ג ר' מרדכי הכהן שודרון אבד"ק בז'ז'ן. ביקשו למנותו לרב אך סירב ולא רצה להשתמש בכתר הרבנות ושלח ידו במסחר. מת בגיל צעיר. שניים מבניו נצלו ונמצאים בארץ.

הבן השני של הרב ר' שמואל מאשתו הראשונה היה ר' אברהם חיים, אבד"ק אוברטין על־יד קולומיה. היה תלמיד חכם, הניח הרבה כתבי־יד. גם בניו היו ת"ח ויראים ושלמים. בנו של הרב ר' ראובן, באב"ד אבד"ק מפאדוואלאציסק, היה חתנו. הרב ר' אברהם חיים הובל ביחד עם כל משפחתו לעיר ההרגה בלזיץ ושם הושמדו כולם.

הבת, ינטה בובר, אשת ר' יצחק בובר מגלינה, נספתה עם כל משפחתה בבלזיץ.

כך נעלמו ונספו עוד הרבה מבני משפחתי, שהיתה מסועפת, בת מאות נפשות. כולם נצמתו. נתיתמתי ויחידי נשארתי.

משה לייטר

הגאון ר׳ יחיאל מיכל לייטר

ר׳ יחיאל מיכל לא שימש כרב בעיר זלוצ׳וב, אלא ישב בה ישיבה עראית בשנות מלחמת־העולם הראשונה. הוא התידד עם בני העיר ונתחבב עליהם.

אחרי המלחמה נחרבה העיירה דוניוב, הסמוכה לזלוצ׳וב, ויושביה יצאו ונתפזרו בעולמו של הקב״ה. רובם באו לניו־יורק ונתאגדו לחברה. הם זכרו את רבם, שהיה חביב עליהם כל הימים, וקראו את ראשי חברת דוניוב למועצה. והוחלט פה־אחד להזמין את רבם שמלפנים לבוא אליהם לכהן בתור רב אב־בית־דין שלהם. שלחו לו כסף להוצאות הדרך ושכרו לו דירה וקנו לו רהיטים חדשים וכלי מטבח. ונענה להם ובא. נתרכזו סביבו גם חסידי צ׳ורטקוב־הושיאטין־סדיגורה.

מיד שמו ראשי בית הכנסת „מחזיקי הדת״, אנשי זלוצ׳וב שבניו־יורק, את עיניהם בו וקראו גם הם למועצת חבריהם ובחרו אותו לרב אב״ד בבית הכנסת הושיאטין־סדיגורה.

כשתים עשרה שנה כיהן כרבם של אנשי זלוצ׳וב שבניו־יורק, עד יום פטירתו. לאחר מכן התדיינו אנשי חברת דוניוב וחסידי סדיגורה עם בני זלוצ׳וב, כי כל אחת מהחברות דרשה שבאדמת בית הקברות שלה יכרה לו קבר וימצא ביניהם את מנוחתו.

זכורני, כשבאתי מוינה לניו־יורק להקים לו מצבה, שכב ר׳ נחמן ביליג על ערש דוי. הלכתי בלוית החסידים ר׳ מיכלי אימבר וגיסו, ר׳ יצחק מ. שפירא ע״ה, לבקרו. מה גדולה היתה שמחתו כשראני, בנו של רבו האהוב. מיום שנפטר אבי מורי הגאון ז״ל, חלה ר׳ נחמן ביליג ולא שב לאיתנו, כי נפשו היתה קשורה בנפש אבי ז״ל.

אבי מורי נתייתם כשהיה בן ארבע־חמש שנים. אביו, הרה״ג רבי שלום לייטר ז״ל, רב בעיר בובריקא, ליווה את בנו בכורו הרה״ג דוד דב לייטר ז״ל לעיירה ז ב ל ו ב, שנתקבל שמה לרב אב״ד, נתקרר ונפטר שם. אבי ז״ל נתגדל בבית אחיו הבכור ב ז ב ־ ל ו ב.

אחיו הבכור, שהגאון רבי יצחק שמלקיס ז״ל, רבה של לבוב, השתומם על חריפות שכלו ועל תפיסתו המהירה, היה מלמדו ומדריכו. אולם אבי מורי ז״ל היה מחונן גם בחוש־בקורתי חד והיה מקשה ומפרק למופת. ויש שהיו חידושיו נפלאים והעירו את השתוממותם של אחיו הבכור ולומדים אחרים. הם ניסו לדחותם ולשימם לאל, כדי שלא תהא דעתו זחוחה עליו, אך אבי מורי ז״ל היה משוכנע שקלע אל האמת. הוא כתב את חידושיו־פלפוליו והציעם לפני גדולי התורה שבדורו, לפני הגאון מהרש״ם ובעל „אוריין דליתאי״ ורבי פנחס בורשטין הגאבד״ק סערעט ועוד. הצדיקו אותו והש־תוממו על חידושי־תורתו הנפלאים. בימי נעוריו כבר עמד במקום גדולים והראה את כחו הגדול בחריפות ובקיאות. כשהיה בן ט״ז שנה, הוציא את ספרו „מזכרת אהבה״, על סוגיות הש״ס וקבע בו גם מקום לתשובותיהם של גדולי ישראל.

מרן מהרש״ם שבחהו שלא בפניו יאמר: „הרב מדוניוב הוא תלמיד חכם גדול ופקח״.

כשהיה בן עשרים שנה ביקר את הגאון ר׳ יעקב יוטלס בלבוב, מחבר הספר שו״ת „אהלי יעקב״ וספר „מקראי קודש״ ופלפל עמו בענינים הרבה עד שנתפעל הגאון משכלו הישר ומכחו הגדול בתורה וחריפותו העצומה וסמכהו לדון ולהורות: „יורה יורה ידין ידין״ והעיד עליו שהוא „מלא בתוה״ק מפלפל נאה בחריפות עצומה״.

בו בזמן היה סמוך על שולחן חותנו ושמעו הטוב הלך לפניו. והנה נחלקו שני הרבנים באתריה על־אודות כס הרבנות. הסכימו ביניהם שהרב הצעיר יבחר בבית־דין של שלושה רבנים מובהקים ומפורסמים ואותו בית־דין ישפוט ביניהם וכמשפטו יעשו ויצייתו לו. קיבלו שניהם את הצעתו של הרב רי״מ לייטר ובחר: ברב הגאון ר׳ שלום לילינפלד אבד״ק פוד־האיצה והגאון שור אבד״ק מונסטרזיסקא ואת הגאון הישיש ויטלס אבד״ק בובריקא ל ש ל י ש. הם התאכסנו בביתו של הרב הצעיר, אבי מורי ז״ל, והתיעצו עמו בכל פרט ופרט, כי ראו בו כנות ופקחות.

בחכמה טכס את עצתו לבחור בשלושת הגאונים הנ״ל לבית־דין, כי כל אחד מהם הצטיין במקצוע מיוחד והוציא כאור את המשפט. הרב ממונסטרזיסקא היה בקי בארבעה חלקי השולחן־ערוך וביחוד ב„חושן־משפט״; הרב ר״ש לילינפלד היה בקי בתו״ס וידע להשתמש בסברתם באופן נפלא והרב ר״ש ויטלס השליש היה בקי בש״ס. וכשדנו את הדין,

הראה כל אחד מהם את כחו וכל אחד הוציא את זיינו מאסמו ונלחם כגיבור מלחמה על דעתו.

הזכרתי כל זה ששמעתי מאבי מורי ז״ל, כדי שידעו הדורות הבאים ממראה חזותם של רבנינו בדורות עברו, בעבר הקרוב והרחוק כל־כך.

אחרי סמיכות חכמים שסמכוהו, ישב עוד המש שנים ושקד על לימודיו בהתמדה רבה. בינתים הציעו לפניו ראשי עדת העיירה דוניוב את משרת הרבנות שבעירם. בדרכו שמה נכנס לגאון מהרש״ם ז״ל בברז׳ן וביקש ממנו לתהות על קנקנו ולסמכהו בהורמנא לדון ולהורות. התחיל לפלפל עמו בעניני הוראה. הגאון מהרש״ם שאל והרב הצעיר השיב בהצלחה מרובה. תשובותיו היו קצרות ויסודיות עד שבא בעל־העגלה והאיץ בו לנסוע לדרכו, כי השעה מאוחרת. הכיר בו הגאון מהרש״ם שאץ לדרכו והצביע על אברך אחד שישב ממולם ואמר: „האברך הזה היא תלמיד חכם הגון ויושב בביתי זה כשנה תמימה וטרם מלאתי את בקשתו; וכבודו בא לשעות אחדות וכבר אץ לדרכו וחפץ הורמנא לדון ולהורות?״ שחוק קל ריחף על פניו והוסיף ואמר: „אמנם כבודו שאני״. וישב וכתב לו סמיכה והתרת הוראה מלאה שבחים ודברי־הערכה כנים: „ידעתי את האיש ואת שיחו. זה כמה שנים שידיו רב לו לסלסל ולפלפל ולישא וליתן. ועתה דברתי עמו בהרבה ענינים במילי דהוראה ומצאתיו נכון וכל מן דין סמוכי לנא יורה ידין ידין ועטרת הרבנות הולמתו״. וברכהו בברכת כהנים וליווהו לפתח חדרו באהבה.

בעירו ריכז סביבו כמה בחורים ולימדם גמרא ופוסקים שלא על מנת לקבל פרס ושיתפם בעיוניו ולימודיו עד שנתגדלו בתורה והיו לרבנים בישראל וסתם מופלגים בתורה.

שמעו כגדול בתורה וכמחונן בפקחות והיודע פרק בדרך ארץ, הלך לפניו. והיו בעלי־דין מערים אחרות באים לפניו וגם רבנים מערים קרובות ורחו־קות הזמינוהו לדון בעניני משפט קשים וסבוכים, כי ידעו שכחו יפה במקצוע זה שבתורה.

בשנות מלחמת העולם הראשונה, כשעלה בידו לבוא מזלוצ׳וב לוינה, מיד נתגלו בו כשרונות של עסקנות ציבורית ונעשה לעסקן רבני צבורי ונואם, כי לבו היה ער לכל ענין הנוגע לטובת היהדות ובני עמו.

כשהציק הרעב להמון בני ישראל בימות המלחמה וימי הפסח היו ממשמשים ובאים, נתאספו רבני גליציה־בוקובינה, שישבו בוינה, לטכס עצה ולדון

על הבעיה של הכשר קטניות. ועל ההיתר חתמו הגאונים: רא״מ שטיינברג אבד״ק ברודי, רבי מאיר אריק אבד״ק טרנוב, רבי יוסף אנגל אבד״ק קראקא, רבי ירוחם אבד״ק סמבור־ישנה, רבי יחיאל מיכל לייטר אבד״ק דוניוב ורבי בנציון כ״ץ אבד״ק בורשטשוב־צ׳רנוביץ׳, כי הם הוכתרו לראשי הרבנים הפוסקים ובעלי הסמכא.

ואף שהיו מאות רבנים באותו זמן בוינה, נתקבל הוא לרב בבית הכנסת לחרדים „מחזיקי הדת״, שחבריה היו רובם בני גליציה אשר התישבו בוינה שנים רבות לפני מלחמת העולם. חברי ביהכ״נ ומתפלליו היו מחבבים אותו מאד בגלל מדותיו התרו־מיות וידיעותיו בתורה.

כשנקראו אגודות חרדיות לאספה בציריך, בחרה אגודת הרבנים שבוינה בו, ברב יחיאל מיכל ל י י ט ר ז״ל, כבא־כחה וצירה המיוחד לועידה *).

כאשר התיר הגאון רבי מאיר עגונה אחת, התנה תנאי: „רק אם יסכימו עמדי להתיר הרב הה״ג וכו׳ מו״ה יחיאל מיכל לייטר אבד״ק דוניוב שנשא ונתן בדבר הזה״.

בשנת תרצ״ב שלח אבי מורי ז״ל את כתבי־ידו אלי, שאסדרם ואוציאם לאור. כשעלה בידי להוציא את ספרו שאלות ותשובות „דרכי שלום״, שני חלקים, והספר נשלח לניו־יורק, שבק אבי חיים לכל חי והוא כל־כך השתוקק לראות את פרי תנובתו כליל בהדרו. ולא אסתייע מילתא ולא זכיתי לשמח את נפשו.

שני בניו המוסמכים, הרב נתן נטע ז״ל, מו״ל הקובץ התורני בוינה „רבותינו שבגולה״, ובנו השני, העילוי הרב יהושע העשל ז״ל, רב בבית הכנסת בברונכס נ.י., מתו עליו בחייו. אחי, הרב יהושע העשל ע״ה, נפטר כעשרה שבועות לפני פטירתו של אבי מורי ז״ל. אבי לא יכול היה להבליג על יגונו זה האחרון.

אבי מורי נולד בעיר בופריקא בשנת תרכ״ד ונפטר ביום השבת בשעת רעוא דרעוא, כ״ב שבט תרצ״ג.

---

*) דנו בועידה לשנות את שמה של „אגודת ישראל״ לשם אחר. התנגד הרב רי״מ לייטר ז״ל ואמר: „נאה לה לאגודה זו השם ‚אגודת י ע ק ב׳, כי ר׳ יעקב רוזנהים הוא מחוללה ומיסדה ואביה הרוחני. אולם כבר אמר מלאך ה׳: ‚לא י ע ק ב יאמר עוד שמך כי אם י ש ר א ל׳. ובכן כבר נשתנה שמה ואין לשנותה שנית״. נימוק זה מצא חן בעיניהם של הנאספים ונשאר שמה הראשון שריר וקיים, ללא שינוי.

בן ציון צברדלינג

ר׳ חיים משה זילברשיץ

ביום חמישי, ח׳ אדר א׳ (11.2.1954), נערכה בבית הכנסת „עטרת צבי" בחיפה, אזכרה ליום השלושים לפטירתו של הרב חיים משה זילברשיץ. בתור אחד מתלמידיו, השמעתי דברי אבל אלה:

חובה קדושה מוטלת עלי היום, להספיד את רבי חיים משה זילברשיץ ז״ל.

זכות גדולה היתה לי להימנות עם תלמידיו וללמוד מפיו תורה. רבי ז״ל היה בר לבב ורכש את לב תלמידיו לאהבה והערצה. כולנו הטינו את אזנינו לשמוע את לימודיו, כי נעמו והיו מפכים כמי מעין טהור.

אין לימוד קשה, עמוק ומסובך מהתלמוד הבבלי. אולם רבי ז״ל הקל על הלימוד ואפילו בעל כשרון ממוצע, יכול היה להבין את רוב סוגיות הש״ס.

הוא חינך אותנו והיתווה לפנינו את הדרך הנכונה והישרה בה היה עלינו ללכת.

הרבה למדנו מפיו וגירסא דינקותא לא מש־תכחא.

חיבת ציון וישוב ארץ־ישראל היו למענו, עוד באותה תקופה, אידיאל יקר. הוא אהב את תורת ישראל, לשון ישראל וארץ ישראל בכל חום לבבו. זכור היה, כי כולנו נזדכך בכור של ארץ מיוחד לנו.

רבי ז״ל היה תלמיד חכם, כפי שהעיד עליו הגאון המפורסם, רבי שרגא פייבל רוהאטין ז״ל.

ר׳ חיים משה זילברשיץ

רבי ז״ל פירסם מאמרים רבים בעתון „מחזיקי הדת״, שהופיע בלבוב (גליציה). כמו כן הקדיש הרבה מזמנו להוצאת ספריו: „משנה ברורה״ ו„חמדת ישראל״. טוהר לבו ויושר מידותיו עולים ומבצבצים מכל מלה ומלה שהפיק עטו.

עניו היה וברח מן הכבוד. וענוותו פשוטה היתה, טהורה, אמיתית וטבעית.

הוא חינך את ילדיו בדרך התורה והם ידעו

לכבד ולהעריך את אביהם ז״ל בחייו וקיימו את „מצוות כיבוד אב״ כראוי.

עם פטירתו של רבי, אבדה למשפחתו ולתלמידיו אבדה שאין תמורתה. ומעומק לבי פורצת עתה אנחת כאב.

נפלה עטרת ראשנו. יהי זכרו של רבנו ברוך ויהא שמו חרות על לוח גדולי ישראל. תנצב״ה.

יעקב כ"ץ

הסופר והמחנך ר' בנימין זוסמן

כשאנו מעלים את זכרם של הנפטרים והנספים, החללים הקדושים והטהורים, שנחנקו ונשרפו על קדוש השם בשואה האיומה, מלא לבנו רטט וחרדת קודש.

לפני עינינו עולות דמויות נעלות וקורנות, אשר מילאו שליחויות למען העם והתורה ועלה עליהן הכורת, שלא ריחם ולא חמל על מחמדינו — אנשים נשים וטף.

נזכרים אנו בגדולי תורה ובצדיקי עולם, ברבנן ותלמידיהם, בהמוני עם עסיסיים ושרשיים, שכל חייהם היו טהורים. כל אלה ייזכרו בדומיה ובכאב, יחד עם הורים ומורים — צעיר וזקן. חיים הם בזכרוננו וחקוקים הם על לוח לבנו. ולא ימושו מקרבנו ושמם ינון לנצח.

*

בין הדמויות הבולטות והמזהירות עולה בדמיוני ר' בנימין זוסמן הי"ד, סופר מחונן ומחנך דגול, שמקום הולדתו בזלוצ'וב. הנאצים הארורים רצחוהו בימי השואה, בהיותו תושב קרקוב, לאחר שעבר אליה מעיר מולדתו, לכהן בה כמנהל ביה"ס החרדי „יסודי תורה".

זכור לי האיש ופעלו, מימי היותי יושב עדיין על ספסל הלמודים בישיבה ות"ת „אורח לחיים" בזלוצ'וב.

נערים היינו ושקדנו יומם ולילה בין כתליו של בנין צנוע, ששימש אכסניה למקום תורה, שהצטיין ברמתו החנוכית הגבוהה, תחת הנהלתו של מורי ורבי, הרב ר' חיים משה זילברשיץ ז"ל. היה אב ופטרון גדול בתורה ובדעת, פדגוג בחסד עליון, מחבר ספרי „משנה ברורה" על משניות ברכות ושבת, ללמוד בבתי ספר תורניים ועוד ספרים וחוברות במחשבת ישראל המקורית.

התלמידים שהתחנכו במוסד ישיבתי ותורני זה, עלו בדרגת הלימודים וביקרו בו החל מכתה א' עד כתות ישיבתיות גבוהות, גפ"ת ומפרשים ראשונים ואחרונים, יורה דעה, אורח חיים, וחושן משפט עם ה„קצות" ויתר נושאי הכלים.

בת"ת „אורח לחיים", שנקרא על שמו של המגיד ר' אברהם חיים, אב"ד זלוצ'וב זצוק"ל, התרבו התלמידים במיוחד אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשחזרו ממרחקים, אליהם נהרו כפליטים, בגלל החזית הקרובה. ההתמדה עברה כל גבול. הקרין מאישיותו ר' חיים משה זילברשיץ ז"ל, איש ענוו, ידען ועמקן, שמוחו היה עסוק אך ורק בהרחבת הידיעות בכל שטחי הלמוד, כולל תנ"ך, ספרי מוסר וחקירה ודקדוק. הגאון מהר"ם שפירא מלובלין זצ"ל, שהיה רבה של העיירה גלינא, הקרובה לזלוצ'וב, פקד וביקר מדי פעם בפעם את הישיבה ות"ת „אורח לחיים", בחן את התלמידים מהכתות העליונות, הגיד שעורים והיה מלא רשמים מרמת הלמודים והביע את התפעלותו מהתלמידים המצטיינים. אמנם לא היה מרוצה מהבנין הרעוע. אבל הנוי הפנימי והתוכן הנשגב, שמילאו את הבית, חיפו על מראהו החיצוני הדל.

*

עם סגל המורים נמנה ר' בנימין זוסמן הי"ד, שהיה אברך צעיר בעל שעור קומה, מלא חן, שעורר הדרת כבוד בהופעתו ובלמודיו. אביו, ר' צבי, היה זגג. איש תם וישר, ירא"ש פקח וממולח. התפרנס מיגיע כפיו והשקיע כל כוחו ומאודו בחנוך בניו, שר' בנימין היה מהמעולים בהם.

כבר משחר ילדותו התבלט בכשרונותיו ובשקדנותו. למד אצל מורים ורבנים. ישב על ספסלי ישיבות בגליציה והיה מבאי ביתו של רב העיר, ממנו שאב חכמה ודעת. גם בימי מלחמה לא פסק פומיה מגרסיה. לאחר שפשט את מדי הצבא האוסטרי ושב הביתה, נתקבל מיד למוסד התורני, כמורה לתלמוד ובמיוחד כמורה לתנ"ך וללמוד השפה העברית ודקדוקה. לא אוכל לשכוח לעולם את העונג הרוחני שהסב לנו בשעורי התנ"ך שלו, למרות שלמדנו אצל ראש המוסד בכתה הגבוהה.

לא אשכח את פרקי ישעיהו וירמיהו, את היריעה שפרש לפנינו ממפרשים שונים, ואת הלהט והחזון שהחדיר בנו. היו אלה שעות החרותות עד היום בלבם ומוחם של הנשארים בחיים כאן בארץ וברחבי עולם.

וכן גם בלמוד העברית, בגלותו לנו את סגנונו המלוטש והמקורי, יפי הלשון ומחמדיה.

כמחנך הכתה, התמסר כל־כולו, להעניק מכל הטוב שהיה צפון בנפשו ובמוחו.

נעים הליכות היה, חברתי בכל המובנים. בעל שיחה נאה, מספר נלבב ומעניין וכל ישותו אומרת כבוד והדר.

התחבב על כולם — גדולים וקטנים, בע״ב וחסידים, צעירים וזקנים. וקנאו באביו התמים על בנו המוצלח, בעל תכונות וכשרונות בלתי רגילים.

עם ההתארגנות החרדית בפולין ובגליציה, ועם קום הארגון המאוחד של אגו״י, צאג״י ופא״י בזלו־צ׳וב, השתלב מהר במסגרת זו ונתמנה למזכיר הכ־בוד של התנועה בעירנו, על כל שלוחותיה.

תרם מחמדת נפשו ומנועם הליכותיו והשפיע מאישיותו על מהלך הענינים. גרס הסתערויות וקי־צוניות לשם קיצוניות. הרעיון הקסימו ושובב את לבו. אהב את ההגשמה התורנית ובעיקר היה מסור לעניני החנוך המקורי, שראה בו את משאת נפשו.

היה ברוך בעט סופר מהיר, בעברית וביידיש. כשרונו עלה על כל המשוער, והוא העשיר במחשבה וברעיונות נפלאים את כתבי העת החרדיים, שהו־פיעו בפולין ובגליציה. מאמריו התפרסמו על דפי העתונות היומית, האגודאית והכלל־דתית.

הצטיין בהומור דק. כתב הרבה רשימות פלי־טוניות, שעוררו רושם ותשומת לב. ספוריו ושיריו מלאו את ספרי הלמוד של „בית יעקב״ והת״ת. רבים הם המאמרים שפירסם בירחון „בית יעקב״, בעריכתו של ר׳ אליעזר גרשון פרידנזון הי״ד מלודז׳. מילא את דפי „דגלנו״, „יידישע ארבייטער שטימע״, „דרכנו״ ו„דאס אידישע טאגבלאט״. היה קל כתיבה, שמעטים היו דוגמתו. סגנונו היה עממי ומלוטש בשתי השפות.

ראשית פרי כתיבתי, בצעירותי, עברו את שבט בקורתו. הוא חנכני, הדריכני, תיקן והגיה ולמדני את סוד הסגנון והנתוח.

ואני מרגיש את עצמי כתלמידו גם בשלבי פעי־

לותי ועסקנותי, ובמיוחד בדרכי אל העתון וכתבי העת.

נפשו היתה קשורה בנפשי גם לאחר שיצא מעירנו ועבר לנהל את „יסודי תורה״ בקרקוב. הת־כתב אתי ואח״כ, כשעליתי ארצה, המשיך בכך.

גם עם בן דודו, הרב ר׳ ח. זילברשיץ ז״ל, לא ניתק את קשרי החיבה והאהבה, כשזה השתקע בחיפה וחי בה מספר שנים.

ר׳ ח. זילברשיץ היה חדור חיבת ציון והעלה בחוברותיו, „חמדת ישראל״, פנינים בדרוש וברעיון על מהותה של יהדות תורה, מלוכדת ומאורגנת, בונה ויוצרת בארץ החמודה.

הוא נפטר כאן, זקן ושבע ימים. זכה עוד לתקומת ישראל בארצו. כמה שמח, כמה היה מאושר, למרות שדאב על הירידה הרוחנית והדתית. ראה יד ההשגחה העליונה בכל ההתרחשויות ונמנה עם הפטריוטים הגדולים של המדינה. האמין, שעם שיבת בנים לגבולם — ישובו גם לצור מחצבתם.

אשר לר׳ בנימין זוסמן, הוא נשאר בקרקוב, בה חי כמנהל בתי ספר חרדיים, שהשקיע בהם מכחו ומאונו. הכירו בו את איש החנוך המובהק. שמו הלך לפניו בכל קרקוב וסביבתה. רעיונותיו וידי־עותיו בשטח הפדגוגי והעמקות המחשבתית, רוממוהו.

שקד והפליא לעשות עד יומו האחרון ולא נרתע מפני רודפים ונוגשים. במחבואים למד ולימד את תלמידיו.

בתו פיגה הי״ד חונכה בסמנריון „בית יעקב״ בקרקוב והצטיינה בכשרונותיה היוצאים מהכלל. שימשה כמורה.

הוא וכל בני משפחתו הושמדו בשואה. נשאר לפליטה רק בן אחד, החי בארצות הברית.

ר׳ בנימין זוסמן הלך עם המליונים אל כבשני השריפה והגאזים, אולם אישיותו הנעלה, רבת הפע־לים, תרומתו לספרות החרדית והפדגוגית, מסירותו למען כלל ישראל והיהדות הנאמנה — חקוקות על לוח זכרון.

יחיאל אימבר

מבחר דמויות מזלוצ׳וב

ר׳ שלמה מייטעס — **אחת הדמויות שעוררה כבוד וחיבה. יהודי חרד ונאמן עם אלהיו. מצוה כי באה לידיו, לא החמיצה. יתר על כן, היה רץ לקראתה. השבת היתה יקרה לו מאד מאד. היה מקדים ומכין עצמו לקראתה ואחר כך מהלך בעיר ומזרז בעלי חנויות למהר ולסגור. עזרה לנזקקים, הכנסת כלה, קמחא־דפסחא, היו קרובים ללבו. תמיד היה החלוץ העובר לפני המחנה ויותר מכל היה שומר על מצות הכנסת אורחים. היה דואג לאלה שנקלעו לעיר. היה עומד על יד פתח הקלויז, בצאת המתפללים לבתיהם לאחר התפילה, ומחלק ביניהם את האורחים העניים. לא זז ממקומו עד שהבטיח לכולם סעודת שבת כהלכתה. במקרה שמספר האורחים היה גדול וכמה מהם לא נלקחו, היה אוספם אל ביתו ומחלק אתם את סעודת השבת שלו. ויש לציין, כי פרנסתו באה לו בדוחק והיה נזקק, לעתים תדירות, גם ל„מלמדות". אף על פי כן היתה רוחו טובה עליו תמיד ואף חוש הומור היה לו. מי שלא ראה אותו בשמחת תורה, בשעת ההקפות, בדבקותו ובאושרו אשר מילאו את כל ישותו, לא ראה אושר עילאי מימיו.**

ר׳ שלום שלמה מייטעס — **אברך משי ובר אורין, חונן בקול ערב ובקלויז סטרטין, שם התפלל, היה מנעים זמירות לקהל בימי החגים וכן בכל שבת בעת „שלוש הסעודות". כאשר פתח בשיר, שרתה רוח עילאית על הנוכחים, שהיו מסובים ליד השולחן הארוך, על לחם כזית וזנב דג מלוח וכוסית יי״ש, שנשארה לפליטה מן היארצייט של אחד המת־פללים. זמרתו היתה כשקוי מרפא לעצמותיהם היב־שות מטרדות של ימות השבוע. קהל המתפללים שאב עידוד ממנגינותיו ומתוך הכרת תודה היה מלווה את ר׳ שלום בחיבה מאין כמוה. יהי זכרו ברוך.**

ד״ר דוד ורפל, עו״ד — **אחד הציונים הדגולים בעיר זלוצ׳וב. כיהן כיו״ר הועד של קרן היסוד. פעל והפעיל בהתמדה וללא ליאות. הודות לו הגיע מספר התורמים לשיא והקיף את רוב הישוב היהודי בעיר. הוא גם עשה הרבה למען הקניית השפה העברית לנוער היהודי. התנועה החלוצית היתה קרובה מאד אל לבו. ראוי לציין, כי כאשר נתקיימה ועידת החלוץ בזלוצ׳וב, היה הוא היחידי מבין הציונים הכלליים אשר בא לועידה ועקב אחרי מהלכה בתשומת לב מרובה. נחלץ תמיד לעזרת העולים לארץ ישראל בשעה שנתקלו בקשיים מצד השלטונות הפולנים. עזרתו היתה גם רבה וברוכה בכל שטחי הפעולה הציונית והציבורית, המוניציפלית והסוציאלית. מבין הציונים היה היחידי אשר נסע לארץ ישראל לראותה ואף קנה נחלה למען יוכל בבוא הזמן לעלות ולהש־תקע. ואם הוא עצמו לא זכה לכך, הרי בנו, שריד המשפחה, היה הנהנה.**

ד״ר זיגמונד מייבלום, עו״ד — **לא איש דברים היה אלא איש המעשה ובכך נודעה לו השפעה גדולה על כל חבריו בהנהגת ההסתדרות. כשנתגלה ויכוח פולמוסי בשאלה זו או אחרת ונדמה כי אין מוצא, היה הוא שהשכיל להביא הצעה סבירה לפתרון הב־עיה. שכן, ניחן בחוש הגיון בריא ומעשי ולא נמצא מי שיעמוד בפני טיעונו ונימוקיו. היה אחראי כלפי השלטונות בכל הנוגע להסתדרות הציונית על כל פלגיה ולכל מקרה של חריגה מהתקנות שחלו על האירגונים, כגון: אי הודעה מראש על קיום אסיפה או כינוס, הצגות או נשפים. שימש כחבר העיריה והגנתו על האינטרסים של יהודי העיר היתה מעוררת כבוד, אצילות ויעילה ביותר. תפקידו כיו״ר היודנרט, בזמן הנאצים, היה העדין ביותר בחייו ואחריות גדולה הוטלה על שכמו. רבים היו עינוייו ויסוריו, במלוי תפקיד אומלל זה, עד הרגע בו שילם בנפשו על מאמציו להציל חיי יהודים. הי״ד.**

אברהם אוירבך — **בן לסוחר בחומרי ברזל. סייע לאביו במסחר, אך את זמנו החופשי, בערבים וכן בשבתות ובימים טובים, היה מקדיש לתנועה. היה חבר ב„התאחדות צעירי ציון" וראש דבריה. את כל מטענו הרוחני היה מרעיף על חבריו בכל כנס ופגישה.**

פייביש ברנהולץ — **אחד הפעילים ביותר ב„הת־אחדות צעירי ציון". בעל חוש לאומי בריא ובעל הכרה פועלית עמוקה. בתנועה מצא את המיזוג הנפלא של השאיפה הלאומית והסוציאלית. השפיע על חבריו וקנה לבבות רבים.**

שמואל מיזלס — חבר בכיר ב„התאחדות צעירי ציון". מתון ונוח לבריות. מסור בכל נפשו לפעולה הציונית ובמיוחד לקרן הקימת לישראל. שימש גזבר שלא על מנת לקבל פרס. הרבה זמן ומרץ הקדיש לפעולה זו.

זאב זידנוורס — חבר „התאחדות צעירי ציון", מהשכבה הצעירה. ניחן בחוש מוסיקלי והיטיב לשיר. אירגן מקהלות ובמופעי הציבור הציוני היה מנצח עליהן ומנעים בשירים עממיים לקהל היהודי.

ר' צבי רוזנבוים ז"ל — אחד הציונים הנלהבים ביותר לרעיון הגאולה. ועל אף שלא היה בין ראשי המדברים והנואמים, הרי שימש כתועמלן הראשי של ימות השבוע. היה מפיץ את הרעיון הציוני השכם והערב בבית המדרש וברחובות העיר. לכל מקום שנזדמן וראה 2—3 יהודים עומדים ומשוחחים, מיד הצטרף וגילגל את השיחה אל פסי הציונות והעליה ארצה. לא החמיץ שום הזדמנות להיפגש עם המנ־היגים הציונים: הרצל, וייצמן, סוקולוב ואוסישקין. הקשיב לדבריהם ושמע מפיהם את דבר הגאולה. הרצון לעלות ארצה מילא את כל ישותו ותמיד חלם על הגשמה למעשה. אסיפה ציונית ועסקי מסחרו — אסיפה ציונית קדמה. היה גם חבר בועד ביה"ס העברי ובו קיבלו כל חמשת ילדיו — בן אחד וארבע בנות — את חינוכם. מה גדולה היתה שמחתו כשאחת הבנות, אסתר, זכתה להגשים את חלומו־שאיפתו ולעלות ארצה. והיא היחידה אשר נשארה בחיים מכל בני משפחתו ובנתה את ביתה בישראל — בית אסתר ויחיאל אימבר. אך הוא עצמו לא זכה לכך ובשנת 1934 נפטר בלי להגשים את שאיפתו העזה.

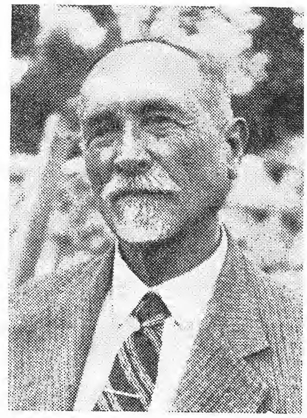
ד"ר גוסטב כץ, עו"ד — נואם עממי, כובש לבבות ומשכנע. בקול המיוחד לו, קול רך, היה כמבכה את גורל עמו ומתחנן לפני שומעיו שיטו אוזן לאמרי פיו. דבריו היו יוצאים מן הלב ונכנסים אל הלב. האידיש שבפיו, אף כי היתה דלה ומצומצמת ומושפעת מן השפה הפולנית, היתה עשירה בתוכנה, מלאה רגש, רוך ועדנה. וכך הכניע את התנגדותם של אלה אשר השתייכו למחנה העויין את התנועה הציונית.

נתן רכט — קיבל חינוך מסורתי, אך נתפס להשכלה ולתנועה הציונית, מה שלא היה לרוח אביו. עוד בהיותו בין באי בית המדרש, היה מביא אתו ספרות חיצונית, כגון: „התועה בדרכי החיים" של סמולנסקין ו„אהבת ציון" ו„אשמת שומרון" של

מאפו ותוקעם בחיקם של חבריו. בשנת 1921 עזב את בית־אביו ועלה ארצה. היה החלוץ הראשון מבני עירנו. הידיעה על מותו הטרגי התפשטה חיש ודיכאה את רוח כל אלה אשר חזון העליה וההתיישבות היו יקרים להם.

יעקב ויליג — אחד האישים הבולטים בהס־תדרות הציונים הכללים והצעיר שבין מנהיגיה. גבה קומה וחסון, בעל אופי חזק ותקיף. היה בז לשיגרה ולמעשים הקטנטנים, שיש בהם יותר מן ההפגנה מאשר מן הערך המעשי, התכליתי. דרש בתוקף העזה והעפלה. בדברו היה זועף כאותו נהר הפולט מתוכו אבנים. אולם דעתו לא נתקבלה על לב המנהיגים הותיקים. הם העדיפו דרכי נועם ושכנוע. לאחר שנים עברה ההנהגה לידיו והוא ניגש במלוא המרץ לארגן את הפעולה הציונית, מתוך הסתערות על כל היעדים: הקהילה, בית הספר, אגודת הספורט, בית החולים, וכו'. ברם את עיקר מרצו השקיע בענין ארץ ישראל. בימים ההם היו הציונים מחולקים לכללים ולפרוגר־סיבים. יעקב ויליג היה מנהיגם של הפרוגרסיבים. יחסו לתנועה החלוצית היה חם ביותר. כל חלוץ, ללא הפליה מבחינת השתיכותו המפלגתית, זכה לתמי־כתו המוסרית והכספית. הוא ראה בעליה החלוצית את גולת הכותרת של הפעולה הציונית בתפוצות, אם כי היה ער מאד גם לבעיות האקטואליות של הקיבוץ היהודי בעיר ובמדינה כולה. התרבות העברית יקרה לו מאד וכמעט לא היה ספר עברי חשוב, שלא נמצא בספריתו. ולא לקישוט בלבד, אלא לקריאה. מועדון „העבריה" היה ילד שעשועיו, לו הקדיש כסף, מרץ ואהבה.

ד"ר יוסף גולד — רופא מצוין ומקובל על תושבי העיר. אולם משהחליט לפנות לפוליטיקה כנציג המתבוללים, נטשוהו רוב תושבי העיר. נבחר בכל זאת למשרת ראש העיר בקולות המתבוללים והחר־דים, בתמיכת הפולנים. כן נבחר לראש הקהילה ושימש כציר בפרלמנט האוסטרי. כשנמסר מקומו לאחר, עזב את הבימה הציבורית לחלוטין. המשיך בדביקותו בתנועת המתבוללים. אולם התפשטות הרעיון הציוני והתגבשותו, לאחר מלחמת העולם הראשונה, עירערו את השקפת עולמו והוא החל נסוג בפני המציאות הכובשת. לבסוף, בגבור העליה לארץ ונדרשו אמצעים כספיים, הביע את רצונו לשתף פעולה ולהוסיף את „משקלו הציבורי". הוא הסכים לעמוד בראש הועד לעזרה לחלוצים בתנאי, שהישי־בות תתקיימנה בבית הקהילה ולא במועדון ציוני

הסופר שמריהו אימבר

מובהק, משום „עינא בישא". עמדתו החדשה היוותה מקור עידוד וסיפוק למנהיגי התנועה הציונית ועס־קניה.

ד"ר הנריך טיכמן, עו"ד — בן יחיד למשפחה פרוגרסיבית, שחונך על טהרת החילוניות. את חוק למודיו סיים בוינה, שם נכבש לבו לתנועה הלאומית. חזר לעירו ציוני נלהב ומסור. הצטרף ל„התאחדות צעירי ציון" ועמד בראשה. הליכותיו הפשוטות והצ־נועות עם חבריו ונימוסיו העדינים ויושרו ללא כל סטיה, חיבבוהו על כל מי שבא עמו במגע. בעת הכיבוש היה חבר ועד הקהילה. וכשבאו הנאצים ודרשו מהועד את „מכסת היהודים", היה זה הוא שהודיע באומץ וללא פחד: „לא נמסור לידיכם שום יהודי". והוא שילם בעד אומץ לבו בחייו. הוא נורה על המקום.

פייבל רייזר — חבר „התאחדות צעירי־ציון". שנת 1923 הביאה אותו ל„החלוץ". אולם רצונו העז לחיים פרודוקטיביים בארץ ישראל, התנגש — מתוך חוש הביקורת המפותח כלפי זולתו וכלפי עצמו במיוחד — בהרגשה, כי לא יוכל לעמוד בתנאי עבודה קשים. ירא היה פן יפול למעמסה על החברה, במקום לעזור בבניינה. הרגשתו זו הכניעה את רצונו ודחתה את עליתו ארצה. לחיות כפרזיט — ובעיניו, כל עבודה שאינה פיזית, נחשבה לפרזיטיות — לא יכול היה אפילו להעלות על דעתו. נוסף על כך הרגיש אחריות רבה כלפי אמו ואחיו הצעירים ממנו ונאלץ להמשיך בלבלרות. כל הימים היה מיצר על גורלו זה. אולם כר פעולה נרחב נתגלה לפניו עם כניסתו לועד הקהילה בתפקיד מזכיר. כאן מצא פיצוי ל„פרזיטיות" שלו. ניספה בשואה.

שמריה אימבר — עלה לארץ כתייר, בהערימו על השלטונות הבריטיים־מנדטוריים. ניסה לקנות לו אחיזה בתל אביב במקצוע הבניין. אך נאלץ לעבור ירושלימה, שם קיווה להסתדר טוב יותר. רק לאחר עליית כל בני משפחתו ובעזרת האמצעים המצומצמים ששרדו ממכירת הבית והמטלטלין, מצא בסיס כלשהו למחיה. זכה וכל ארבעה ילדיו עלו ארצה והקימו דורות בתוך בית ישראל.

בריש גלזר — הניח אשה וילדים בחוץ לארץ ועלה ללא אמצעים כספיים. אחז במלאכה, נגרות, אף כי לא היתה לו כל הכשרה מוקדמת. ברם חלקו של ר' בריש גלזר שפר באמצעות תומכיו אשר מעמדם בחברה היה נכבד. הוא נתקבל לעבודה במוסדות הציבוריים והלאומיים ופרנסתו נמצאה לו ביתר קלות. העלה את משפחתו ובנה את ביתו על יסודות יציבים.

השופט דיווער — אישיות מענינת אשר בכוחה ללמד על רוח הציונות, שנשבה בחוזקה גם במש־פחות אשר כמעט נטמעו בין הגויים. פעם, בצאתי את ביתו של ד"ר גולד, יו"ר הועד לעזרה לחלוצים, ניגש אלי ואמר לי: „עז חפצי כי בתי תדע עברית ובקשתי היא שתלמדנה שעה אחת ביום. אגמול לך ככל אשר תשית עלי". ההצעה, מצד שופט בעל מעמד בחברה ורחוק מהציונות מרחק רב, הפתיעה אותי מאד. אולם נאלצתי להשיב בשלילה, כי עתותי לא היו בידי. זמן רב לאחר מכן הייתי מיצר על שלא היה ביכולתי להיענות לו. אולי הייתי מציל ע"י כך נפש מישראל ולא היתה נטמעת בין הגויים. יתכן כי כוונתו של השופט דיווער היתה — לקרב את בתו לכור מחצבתה...

אליעזר ברנשטין — טיפוס מוזר בכל הליכותיו, גם בחיצוניותו וגם בדרך חייו. שער ראשו היה מגודל ויורד על כתפיו ושיווה לו פני סופר ואמן. חי חיי רווק שנים רבות, מחוץ לבית אמו. היה כותב שירים ופואימות. בשובו מארצות הברית, שם עבד כפועל דפוס ונקטעו כמה מאצבעות ידו השמא־לית, המשיך באותו אורח חיים. את ידיעותיו המעטות בשפה האנגלית ניצל לקיומו, ע"י מתן שעורים לקבוצות ולבודדים. דירתו, או נכון יותר, חדר־המגורים שלו, שימש מקום מפגש לצעירים בעלי נטיה לכתיבה, מהם כאלה אשר רשמו לעצמם הישגים בשדה הספרות האידית. ברבות הימים נשא לאשה צעירה מורוצלב, אשר התאהבה בו על פי תאור ממרחקים.

הרב ר׳ אליעזר ואגשאל (ר׳ לייזר) — **בית צנוע בתוככי העיר שמספר חדריו חמישה, מהם שניים מיועדים לתפילה, הגדול שבהם לגברים והקטן לנשים, וחצר מרובעת באמצע. כזאת בחר לו הרבי כמשכנו. סביבו התרכזו מספר ניכר של בעלי בתים, הם ובני משפחותיהם, ועליהם היתה פרנסתו ומשענתו. יהודים בצר להם ובעיקר נשים, אשר היו זקוקים לעידוד ולסיעתא דשמיא, פנו אליו וביקשוהו להתפלל בעדם. הרבי מצא בכל עת מלות נוחם ועידוד ובצאתם מלפניו היו הכל רגועים ומלאי בטחון, כי התשועה בוא תבוא.**

הרבי ר׳ ברוך (ר׳ ברוך׳ל) — **מושבו היה בבית צנוע, אותו הקימו תלמידיו במורד הנהר זלו־צ׳ובקה. המקום היה מיועד לשטפונות, בזמן גאות הנהר, ולא היה ראוי למשכן אלא מבחינת „ממעמקים קראתיך ד׳". על הרבי אפשר לקרוא את הפסוק „כעץ שתול על פלגי מים", כי בקירבת הבית היה הנהר מפולג לשתי זרועות. אחת מהן הובילה לטחנת הקמח, אשר הונעה ע״י המים. באותו מקום היה גשר רעוע ומעליו היו עוברים אל כיכר בתי המדרשות והקלויזים, אל הלב היהודי. כאשר גאו המים, אחרי גשם עז או בעת הפשרת השלגים, ועלו על גדותיו של הנהר, נפרצו הסכרים הבנויים עץ, שהוטלאו טלאי על גבי טלאי מדי שנה בשנה. המים בשאונם והמונם, חרגו מאפיקם הקבוע שקבעו להם בני אדם והרחיבו את גבולם כאוות נפשם הסוערת והיו מלקקים בלשונם את יסודותיהם הרעועים גם בלאו הכי של בתי החימר. מכאן, שגיאות המים נשאה בחובה חורבן לשוכני אותה סביבה. אולם בשאר ימות השנה ידעו גם היהודים ליהנות מנהר זה. ראשית, הסוחרים „איחסנו" בנהר דגים, בתיבות שנבנו במיוחד לשם כך. ומכיון שר׳ ברוך השפיע ברכה על הדגים, הם „פרו ורבו וידגו לרוב". שנית, בימים הנוראים היו היהודים יורדים אל הנהר ומקיימים שם מצוות „תשליך". שלישית, הכובסות היו מורידות את הלבנים אל הנהר ושוטפים אותם במימיו. על ידי כך היו בעלי הבתים חוסכים בהוצאות השאיבה והבאת המים בכדים הביתה.**

ר׳ ברוך עצמו לא נתברך ב„טוב הארץ תאכלו", לבו היה מופנה כלפי שמים ונתון לעולם הבא. אולם מי שראהו בשמחת חג הכלולות של בתו בשנת 1912 (או 1913), בה השתתפו כל תושבי העיר למגדול ועד קטן, ידע והבין כי גם בעולם הזה יש שכר לצדיקים ולישרי לב. יהודי העיר פתחו את לבם וכיסם והעניקו

מתנות ותשורות ביד רחבה. והיתה לר׳ ברוך ולמש־פחתו הרווחה. הרבי, ברוב ענוונותו, היה מאציל מרוחו התמה על כל הפונים אליו ולנדכאי נפש שימש מקור נוחם ועידוד.

הרבי ר׳ ישראל לנדוי — **עם פטירתו של הרב רוהאטין, נשאר כיסא הרבנותב בזלוצ׳וב פנוי, ללא ממלא מקום. המחלוקת ששררה בימיו, לא נעלמה כליל מן הבימה הציבורית. ראשי הקהילה ופרנסיה היו מפולגים ביניהם וחסידי הרביים משושלות שונות אף הם לא דיברו בשפה אחת. היו מועמדים בעלי שאר רוח, אך גם הם לא נתקבלו על דעתם של כל הכיתות והמבוכה היתה רבה. אפילו מועמדותו של הרבי שפירא מגליניאני, מי שהיה אח״כ רב בפיוטרקוב וראש אגודת ישראל בפולין וציר בסיים הפולני, על אף ידיעותיו הנרחבות ובקיאותו הרבה וכשרונו הנפלא, נדחתה ע״י החולשים, בימים ההם, על ענייני הציבור. הנזק, שנגרם ע״י כך ליוקרתה של העיר ולשמה הטוב, היה רב והיה בכך משום חילול כבוד־התורה. שני הדיינים, ר׳ שמואל שפירא ור׳ מנדל מילר, אשר שימשו כמורי הלכה לצידו של הרב רוהאטין, לא יכלו למלא את כהונת הרב: האחד, משום שהיה מחמיר בהויות העולם והאחר — משום גמישותו בענייני ההלכה.**

והנה נקלע ר׳ ישראל לנדוי לזלוצ׳וב ובחר בקלויז סטרטין כמקום תפילתו. הוא היה איש תם וישר, ירא שמים וגדול בתורה, בעל הדרת פנים ומעורר כבוד בהליכותיו. הוא היה עובר לפני התיבה ומאציל מדביקותו על כל המתפללים. חסידי סטרטין נתנו בו עיניהם ובחרו בו לרבם. הם קיוו, כי בעק־בותיהם ילכו שאר בתי המדרשין והקלויזים. אך לא כך היה הדבר. רק מספר מועט הלך אחריו. אולם יותר משששימש ר׳ ישראל לנדוי כרב, היה למוקד שמסביבו היו מתכנסים ולאורו היו מתחממים בשבת ומועד. בין חסידיו ומעריציו נמצאו גם בעלי אמצעים והם אשר סיפקו את צרכי ביתו.

המיילדת צירל (צירל די באבי) — **היא לא היתה מיילדת בלבד אלא הרבה יותר. באותם הימים לא היו נזקקים לבתי חולים וצירל מילאה עפ״י רוב את תפקיד הרופא ואת תפקיד האם לרך הנולד ולאם היולדת. צירל יכלה להתפאר, ובצדק, כי היא יילדה את כל זלוצ׳וב היהודית וכי היא הביאה לעולם את העם הרב הזה. היא לא רק יילדה אותו אלא גם החייתה אותו. טיפולה ברך הנולד ובאם היולדת נמשך ימים רבים אחרי הלידה. היא שמרה על**

בריאותה של האם, היא לימדה אותה כיצד לטפל ברך הנולד, כיצד לחתלו ולרחצו. חשובי העם, אשר תפסו ברבות הימים עמדות ציבוריות נכבדות, היו לה כילדים והיא היתה פונה אליהם בלשון „אתה".

עינה היתה פקוחה על התינוקות לפחות שלושים יום וגם לאחר־מכן היתה מפתיעה בביקוריה, אם חששה שמשהו אינו כשורה. ניתן לומר עליה מה שנאמר על חוה: „אם כל חי".

ב. צברדלינג

כמה מלים על סופרים ומשוררים בזלוצ׳וב

בתקופה של תנועת ההשכלה, נתברכה גם העיר זלוצ׳וב במספר דמויות מענינות הראויות להערכה.

1) נפתלי הירץ אימבר (1856—1909)

משורר עברי, נולד בזלוצ׳וב (גליציה המזרחית). לאחר נדודים בערים שונות בארץ מולדתו, עבר לרומניה ומשם המשיך לארצות אחרות. בשנים 1887—1882 ישב בארץ ישראל. אחר כך באנגליה. זכה לכבוד רב והיה מקורב לזנגוויל. מאנגליה פנה לאמ־ריקה. מת בניו־יורק. אימבר הוא מחברה של „התקוה", ההימנון הלאומי והימנונה של מדינת ישראל.

ספר־שיריו הראשון, „ברקאי", יצא לאור בירו־שלים, בשנת 1886. מבחר כתביו יצא לאור לרגל יובל החמישים של „התקוה" (ת״א — תרפ״ט). כן הוצאו כל שירי נפתלי הירץ אימבר בשנת תש״ו.

לאחר שעלה בפעם הראשונה ארצה הרגיש מיד בתנופתה הלאומית החדשה. שירו „ראשון לציון" הוא תרועה לעמל, שפרצה מלב מתרונן למראה „הג־אולה והתמורה". והנה קטע משירו:

איך נשתנו העתות
כגלגלים רצים ושבים...
דרכו דרכו בגתות,
תירוש מלאו היקבים...

הוא לא זכה להתערות בארץ תקותו, כי כססה הגולה את שורשיו לאין מרפא ושירת העמל במולדת נדמה בפיו על אדמת נכר. אבל זכה לכך, שהעלו את עצמותיו ארצה.

2) שמואל יעקב אימבר, בנו של שמריהו, אחיו של נפתלי הירץ אימבר, משורר אידיש. נולד ב־1889 בזלוצ׳וב. פירסם קובצי שירים אחדים (אחד מהם על רשמיו מא״י). בשיריו ניכרת השפעת השירה הגרמנית והפולנית המובחרת. ערך כתבי עת שונים. נלחם במודרניזם הקיבוצי בספרות אידיש. פירסם מחקר ספרותי פסיכולוגי על אוסקר וילד.

3) ישראל יהודה טלר, נולד בדצמבר 1839.

4) צבי אליעזר טלר, נולד ב־18 ביולי 1840.

שניהם ילידי זלוצ׳וב ומחלוצי ההשכלה בעירנו. ישראל יהודה טלר היה מדקדק ובלשן. פירסם שירים בעתונים ומוספים ספרותיים. הוציאם לאור באוסף מיוחד, „הגיון לב" (תרע״ג). יתר חיבוריו הם: „אוצר בלום" (יפו תרפ״ב), „בונה בתולדות אבותינו" והספר „בן אוני" (יפו תרע״ב) לזכר בנו יהודה, שהיה מורה ברחובות ונפטר בגיל 24.

צבי אליעזר טלר תרגם לעברית את המחזה „היהודים" ללסינג (וינה תרמ״א). כתב גם את תול־דותיו של המטיף הלבובי ברנהרד לונשטיין: „שם עולם" (קראקא תרמ״ט). כסופר היה טלר משכיל טיפוסי, שראה בספרות את האמצעי העיקרי להטפה והדרכה.

5) משה לייב הלפרין, משורר אידיש, נולד בשנת 1886 בזלוצ׳וב. מת בשנת 1934 בניו־יורק. אחד מטובי המשוררים באידיש.

6) דוד שרנצל, נולד בזלוצ׳וב בשנת 1897. הוציא לאור קובץ שירים בשם „אויסן הארצן".

7) משה פיצניק, נולד בשנת 1895 בזלוצ׳וב. הוציא שם לאור שבועון בשם „פאלקסבלאט". התענין בפולקלור. תרגם לאידיש את האודיסיאה להומר עם פירוש. פירסם גם שני רומנים בלשון אידיש העתי־קה: „רב קלמן עני" ו„משה קבצן". הנושאים — מתקופת ההשכלה.

8) יעקב מסטעל, נולד בזלוצ׳וב בשנת 1884. גמר את חוק למודיו בבית מדרש למורים בלבוב והיה למורה. בשנת 1918 היגר לאמריקה ונתקבל לתיאטרון של מוריס שווארץ. חיבר „שיר מלחמה".

יעקב מייזליש

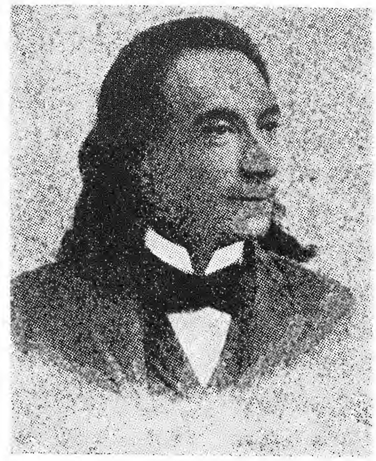
נפתלי הרץ אימבר, משורר „התקווה"

תולדותיו של המשורר והמסאי ומחבר „התקוה", נפתלי הרץ אימבר, איש זלוצ׳וב, מלאות תמיהות וסתירות. רבות כבר נכתב על האיש ופעלו, מהם דברים שבמציאות ומהם השערות ופרי הדמיון. אך מרובים הם הדברים בחייו של אימבר, דברים אמתיים ומענינים מאד, שטרם נתפרסמו ואין להם גואל. ביחוד מענינות מאד האנקדוטות שמרבים לספר מימי ילדותו ומשנות נעוריו של המשורר בעיר מולדתו זלוצ׳וב. טעם מיוחד לשבח מקבלים הדברים שעה שהם מסופרים בשמם של אנשים בני דורו ובני גילו.

מלחמת רוסיה ותורכיה, במחצית השניה של המאה הי״ט, העסיקה מאד את מוחותיהם של היהודים מכמה וכמה בחינות. ראשית — מבחינה מדינית, כי מרובים מאד היו אלה מבין אחינו בני ישראל שניחנו בחוש פוליטי ער ותוסס; ושנית — מאז ומתמיד גלוי וידוע כי כל תמורה מדינית, העשויה להתחולל עקב המלחמה, נוגעת במישרין או בעקיפין ביהודים, אם לטובה ואם, חלילה, לרעה. על כל פנים, גדולה מאד היתה ההתענינות במתרחש במלחמה הזאת. הידיעות מן החזית היו מגיעות, כמובן, לא באותו יום, כבימינו אנו, כי אם באיחור של ימים ושבועות, ועתים אף כעבור חדשים אחדים. בעיקר היתה העיר ניזונה מחדשות וסקירות שנתפרסמו בשבועונים וירחונים ואשר הגיעו רק לאחר גלגולים מרובים. אולם לא היה בכך כדי לגרוע מערכן של הידיעות. אדרבה — תמיד היו כחדשות והאנשים גילו בהן ענין רב יותר מאשר בידיעות ושמועות שהופצו בו ביום. לאיש אחד, שהיה חובב שפת עבר וספרותה, ובעיקר דברי פיוט, נודע כי הילד נפתלי הרץ בן השמונה, ידיו רב לו בכתיבת שירים. נטפל האיש אל הילד ושידלו להעלות בכתב ובחרוזים משהו ממעמדם וממצבם של גייסות הלוחמים בחזית, משני הצדדים. שנים רבות אחר כך היה אותו איש מספר וחוזר ומספר עד כמה השכיל הנער הקטן לשוות למאורעות צורה פיוטית ובבהירות מפליאה ובלשון צחה ושוטפת.

ופעם היה מעשה והעיר כולה נתקפה אימה בגלל הנער נפתלי הרץ. יום אחד הופיע ג׳נדרם בכיכר השוק, בה היו מצוים בתי המסחר וחנויותיהם של היהודים, וביקש לראות איש בשם נ. ה. אימבר. מראה ג׳נדרם הטיל אימה ופחד על כל העיר, לרבות גם לא־יהודים. אמיצי־לב השיבו לג׳נדרם, כי לפי מיטב ידיעתם אין בעיר זלוצ׳וב אדם בשם נ. ה. אימבר. הג׳נדרם לא שת לבו לדברי היהודים וחזר ודרש שיתייצב לפניו האיש המבוקש מטעם הרשות. חזרו והסבירו לו, כי אמנם מצויים בעיר כמה וכמה אנשים הקרויים בשם אימבר, אך בכל המשפחה הענפה אין גם אחד ששמו נ. ה. אימבר. חזרו והוסיפו, כי היה אחד בשם כזה, אך הלה שבק חיים לפני חמש־עשרה שנה. הג׳נדרם שקל רבות ולבסוף נטה להאמין, כי אמת בפי היהודים וחזר אל לשכת הפקידות ומסר את תוצאות החקירה והדרישה. הפקיד הודיע על כך לראש לשכת המחוז, אך הלה לא קיבל את הדבר. הוא קרא אליו את הג׳נדרם ובשצף קצף צעק כי מן הנמנע הוא שאותו נ. ה. אימבר איננו מצוי בעיר. נבהל, חזר הג׳נדרם אל כיכר השוק, פרץ אל חנותו של היהודי הראשון המכונה בשם אימבר והודיעו נמרצות כי אם במשך שעתיים לא יימצא האיש המבוקש, יאסרו כל היהודים הקרויים בשם אימבר.

נזעקו כל האימברים והצהירו באלה ובשבועה שאין ביניהם איש בשם נ. ה. אימבר. משחזר הג׳נדרם בתוקף על דרישתו, אחזה הבהלה את כל העיר. גזרה קשה היא, תואנה, עלילת־דם! והנה צץ רעיון בראשו של אימבר אחד: אדרבה, נלך אל משרד הלידות ונבדוק בפנקסים ובתעודות אם מצוי שם שם כזה. הדברים נכנסו לאוזניו של הג׳נדרם והוא אמר לאותו יהודי פיקח: כן, נלך למשרד הלידות. הלכו השניים אל המשרד וכל העיר — אחריהם. בדקו בדיקה קפדנית ביותר עד שמצאו, כי רשום שם נפתלי הרץ אימבר, אך אינו אלא נער בן תשע. הג׳נדרם, שעז היה חפצו לגמור איכשהו ענין זה בכי טוב, קרא: שפיר, ימהרו ויביאו לפניו אותו ינוקא. הורי הילד וכל בני משפחתם הקרובים ביותר נתחלחלו: מי יודע מה רעה חורשים לילד שלהם. כמו כן, חרדים היו מאד פן עולל הנער אחד מתעלוליו ועתה ייפרעו ממנו ומהוריו גם יחד. בדי עמל מצאו את הילד כשהוא שטוף למעלה ראש במשחקיו עם חבריו. וכמקדמה העניק לו האב דברי כיבושים למכביר.

נפתלי הרץ אימבר

משהובאה האוכלוסיה הגדולה אל האולם הגדול, המרוהט לתפארה, של לשכת ראש העיר, דימו האנשים כולם בנפשם כי הנה יעמידו את כל העדה כולה בפני בית־דין גבוה, וכבר חזו מראש מגילת פשעים ועוונות שיטיחו בפניהם וכבר חשו בבשרם טעמו של גזר־דין הניתך על ראשם. לא הספיקו לגלגל בהרהורים הרבה וכולם הובאו אל טרקלין אחר, נאה שבעתים מן הראשון. הג׳נדרם נטל את הנער והציגו בפני פמליה גדולה. ראש העיר פסע לעומת הנער, קד קידה לפניו וקרא בקול מתוך הכתב דברי שבח בלשון הגרמנית ואחר לחץ את ידו בחגיגיות מרובה וחזר והשמיע בעל פה את תוכן דברי השבח ששיגר הוד מלכותו הקיסר. מתחילה לא תפסו, לא הנער ולא הוריו, במה הענין. ומשנתברר הכל, נשמה העיר לרווחה.

נפתלי הרץ אימבר כתב שיר והקדישו לקיסר פרנץ יוזף (היה זה השיר הנודע „אוסטריה", — או „בית תפילתי", המוקדש למלחמת אוסטריה־פרוסיה — ואימבר קיבל בעדו פרס). השיר נמסר על־ידי שר החצר למשורר העברי מאיר הלוי לטריס, שתרגמו לגרמנית. ועתה נשלחה למשורר הקטן אגרת ברכה בצרוף שי. פרס זה שניתן למשורר בילדותו עזר לו מאוחר יותר להגיע לעיר ברודי, ששימשה מרכז רוחני למשכילי ישראל בגאליציה. מברודי הגיע אימבר ללבוב ושהה שם פרק־זמן ידוע. במסעותיו הגיע לוינה, רומניה, ארצות הבלקן, קושטא, עד שהגיע לבסוף לארץ־ישראל, אליה נכספה נפשו עוד מימי נעוריו. בדרכי נדודיו אלה חיבר את ה„תקוה".

כמעט בכל ימי חייו היה נפתלי הרץ אימבר תמהוני ואיש הבוהימה...

לסיום רשימתי ברצוני למסור עוד כמה מן האנקדוטות המתהלכות עליו; בהיותו באמריקה היה, כידוע, שוקד על כתיבת שירים ומאמרים שפרסם בכתבי־עת שונים בעברית, באידיש ובאנגלית. הוא כתב מאמרים, וגם מחקרים חשובים, בעניני דת ופילוסופיה וקבלה. פעם הוחזר לו מאמר והעורך נימק את הדבר בכך, שאין בו כדי לענין את קוראי השבועון. אימבר נפגע קשות וכאות מחאה עזב את המערכת. כעבור כמה ימים הגיע לאותו שבועון מברק מעיר רחוקה בו הודיעו, כי נפתלי הרץ אימבר מת. נרעש מאד מידיעה פתאומית זו פרסם העורך מאמר גדול בו הספיד את המשורר והמסאי הגדול שנפטר בלא עת, ובמנותו את שבחיו אחד לאחד העלה את אימבר למרומי השמים. ולא הסתפק בכך, אלא גם תרגם כמה משירי המשורר ופרסמם באותו גליון. אחרי ימים אחדים הופיע אימבר במערכת השבועון ובידו גליון ההספד והשבחים וקרא בתרועת נצחון באזני העורך:

— הנה לפניך אותו משורר ומסאי שכה הרבית להלל ולשבח ושאת מאמרו האחרון פסלת באמרך שאין בו ענין לקורא...

ילדותו של נפתלי הרץ אימבר חלה בתקופה של מלחמת אבות ובנים, בזמן שציר ההשכלה של הדור הצעיר סבב בעיקר על תחית הלשון העברית וספרותה. „שומרי החומות" ראו בתנועה זו פתח לפריצת גדר הדת והמסורת, ועל כן עשו הכל כדי לעצור בעד האש שלא תתפשט ולא תאכל את הבית היהודי עד היסוד. הדברים הגיעו עד לידי כך, שהביטו בעין רעה גם על לימוד התנ"ך, שלא היה בו, לדעתם, אלא כעין פתח לצחצוחי לשון וסלסולים בכתב ובדיבור. כמו כן היו נוהגים זלזול בדקדוק ובהיגוי נכון של התיבות וכד׳, מכיון שכל התפילות — אמרו — אינן צריכות אלא כוונה.

ומעשה שהיה בליל־שבת אחד, כשכל בני הבית הסבו אל השולחן וראש המשפחה עמד לקדש על היין, והנה נתברר כי הילד נפתלי הרץ איננו בין המסובים. חיפשוהו בכל החדרים ובכל הפנות, אף יצאו לחצר ולחוץ, קראו, חפשו — ולשוא, הילד איננו. כבש האב צערו ורוגזו, מזג את הכוס ועמד לפתוח ב„קידוש". והנה הופיע ה„תכשיט" ובידו תרנגול. בראותו כי הם מתכוננים ל„קידוש", חפז והעמיד את

התרנגול על השולחן. העוף המבוהל פרש כנפיו והחל מתלבט ומתרוצץ ואגב כך כיבה את הנרות, שפך את היין ואחר התעופף לו בעד החלון הפתוח. בני הבית היו נבהלים ומשתוממים, אך הבליגו — שבת הוא מלזעוק. האב מזג את הכוס בשנית ו„קידש", בחשיכה, נטל הידים וישבו לאכול סעודת שבת כאבלים. הדבר היחידי שעשה האב: הוא גזר על הילד שישכב לישון בלא שיטעם מאומה.

למחרת, משנרגע האב קמעה, שאל את בנו הקטן לאיזו תכלית הביא הביתה את התרנגול.

— לקדש — השיב הינוקא.

— לקדש? — תהה האב — וכי יודע התרנגול לקדש?

— ואתה? — הקשה נפתלי הרץ בחוצפה ילדותית.

— אף אתה אינך יודע לקדש כהלכה ובכל זאת אתה עושה זאת...

בכך הביע הנער הקטן את מחאתו כנגד אביו על שאינו הוגה את הלשון העברית כהלכה.

המשורר נולד בשבת חנוכה תרי"ז, נפטר בשנת תר"ע, בשמחת תורה, בגיל 53.

לוי אופר

דוב אופר, החלוץ מזלוצ׳וב

זוכר אני היטב את דמותו של אחי דוב, שנרצח בארץ לפני ארבעים ושתיים שנה, בלכתו בשליחות תנועתית והוא אז בן עשרים שנה. בהתאם לעדי ראיה, ציוו עליו שלושה שודדים בדואים לפשוט את מגפיו המבריקים, אך דוב העדיף את המוות, מכניעה למרצחים זרים על אדמתו. וזו ספגה את דמו.

היה זה בראשית העליה השלישית. על קברו בכנרת נצבת אבן ובה חרות: דוב אופר, נרצח ב־א׳ באלול תר״פ.

דוב היה ילד מפותח באופן יוצא מגדר הרגיל. כשרונותיו התבטאו בשטחים שונים ורבים. לא אחת שאלוהו: מה אתה חפץ להיות? והוא ענה: מלך ישראל. והוא אז בן ארבע. בגיל תשע פתר בקלות שאלות מתמטיות מסובכות; ובגיל עשר דיקלם בעל פה פרקי שירה בני שמונים עמוד. מוריו סיפרו שאפשר לשוחח אתו כעם אדם מבוגר. התענין במוסיקה ואמנות. מחנכיו ניבאו לו עתיד מזהיר.

לתנועה הציונית הצטרף בהיותו תלמיד גמנסיה פולנית בווינה, בירת אוסטריה. נעשה לאחד מעמודי התווך בתנועת „השומר הצעיר״. מאמריו בכתבי־עת עשו רושם רב.

עם גמר מלחמת העולם הראשונה חזרה משפחתנו לעיר זלוצ׳וב ודוב החל מיד לארגן את התנועה. במשך זמן קצר היה גדוד „השומר הצעיר״ בעירנו אחד הגדולים והטובים בפולין המזרחית. ראשי תנועות נוער אחרות בעיר העריצו את דוב כמנהיג צעיר ודגול.

דוב הקדיש לתנועה את מרבית זמנו ועם זה לא הזניח את השכלתו. ספריתו, שכללה חדר שלם בדירתנו, היתה ידועה בעיר: ספרות עברית חדשה ועתיקה, ספרות קלסית ופילוסופיה, ספרים רבים במדעים מדוייקים ומדעי הטבע, ספרות על ציונות וארץ ישראל בשפות לועזיות. בגיל שש עשרה שלט בחמש שפות אירופאיות ובעברית צחה. בחדרו ביקרו לשיחות־רבות־ערך אישים כד״ר אברהם שרון, ד״ר ורפל, ד״ר קלמן שוויג ורבים אחרים, שבאו להחליף דברים.

בשנת 1918 עמד דוב בהצטיינות בבחינות הבג־רות. למרות התנגדות ההורים, החליט לא להמשיך בלימודיו הגבוהים ויצא עם קבוצת חברים להשתלמות חקלאית — הכשרה לעליה. אחרי שהות של כחצי שנה במשק החקלאי של הרב, ד״ר רפפורט, הזר דוב הביתה והקדיש את כל זמנו לתנועת החלוץ, אליה נבחר כאחד מנציגיה בפולין.

הזמנים היו זמני הפיכות, ממלכת אוסטריה התפוררה, על השלטון בגליציה המזרחית לחמו הפול־נים באוקראינים; ובמרחקים התחוללה המהפכה הבול־שביסטית. המשטרים הוחלפו מדי פעם בפעם, בכפ־רים התמרדו האוקראינים ולעיתים אף פרצו לעירנו, שדדוה ובזזוה. ההסתדרות הציונית יסדה את ארגון ההגנה. השלטון המקומי תמך בארגון, הקציב לו 120 רובים ומכונת יריה אחת. קצינים הודים קיבלו על עצמם את אמונם והכשרתם של החברים. בראש האירגון עמד דוב אופר והוא אז בן שמונה עשרה.

היינו בבית ארבעה אחים ואחות אחת. דוב היה מבוגר ממני בארבע שנים, אך נדמה לי שהיה מבוגר לפחות בעשר שנים. תמיד ניצבנו לפניו ברטט של כבוד. אבי היה גאה מאד בבנו הבכור, אם כי אהבתו אליו היתה מוסתרת במקצת. עם אמי נהג דוב להתווכח על בעיות שונות. שכן, היא היתה אשה בעלת השכלה, אוהבת ספר ומאמינה באמונה שלמה. לבה ניבא לה שדוב יעזבנה ולא יחזור עוד. היא עשתה הכל כדי לעצור את עליתו ולהאריך את צאתו. היא ביקשה וניסתה לשכנעו, אך הכל לשוא. ארץ ישראל משכה את דוב. היא היתה מטרתו ולה הקדיש את חלומותיו וחייו.

יום אחד שאלה אמי: דוב, ואם אשכב על המפתן ולא אתן לך לנסוע? תשובתו היתה: אעבור עליך. כך אמר בן, שאהבתו היתה גדולה ועזה גם לאמו וגם למולדתו.

בשנת 1920 עלה דוב ארצה, ואתו קבוצת חברים־וחניכים. המכתבים הראשונים לא היו מעודדים, אך הוא השלים עם המציאות.

קשה לתאר היום את תנאי חייהם של אותם חלוצים בגדוד העבודה אשר בכביש צמח—טבריה. בין חבריו היו כאלה שלא יכלו לעמוד בתנאים הק־שים. אולם בראותם את השקט הפנימי של דוב ואת התמסרותו — נעשה הסבל קל יותר ופרצה השירה. בתקופה קצרה מאד רכש דוב את הערכתם וכבודם של החברים. אולם הגורל התנכר לו ושם קץ לחייו.

חיים קצרים, מפוארים, מלאים תוכן ומעש. ללא ספק, דוב היה מיועד לדברים גדולים ונשגבים.

על מותו של דוב נודע לי ממכתבו של מילק גולן. המכתב זעזעני. אחרי 15 שנים, בעלותי ארצה, החזרתי את המכתב לשולחו. במכתבו מתאר מילק נרגשות את נסיבות האסון.

ערב אחד נקרא דוב לישיבה דחופה. דרכו הובילה על פני גבעות היורדות לואדי, לא הרחק מהמקום בו נמצאת היום דגניה ב׳. דוב צריך היה להתיצב בצמח. הוא יצא עם עוד שני חברים. כולם היו מצוידים בנשק.

חברה אחת סיפרה לי, שביקשה את דוב שידחה את יציאתו למחרת, כי החשיכה כבר ירדה. דוב ענה: מחכים לי והענין חשוב.

מעל קבוצת כנרת הם הותקפו על ידי הרוצחים. שני חבריו הסתלקו מיד — דוב נשאר לבדו. ציווהו להסיר את המגפים. דוב הוציא את אקדחו — ונגדו שלושה רובים. אחרי ליל אימים מצאו את גויתו הערומה.

לאבי נודע דבר האסון זמן־מה לפני מכתבו

של מילק גולן. הוא שמר על סודו ואני שמרתי על סודי. אבי לא יכול להתגבר. הוא דעך מיום ליום ולבסוף הכריעו הכאב. אבי הוציא את נשמתו וסודו עמו.

בשורת האיוב הגיעה לאמי. קשה לתאר השפעתה עליה. היתה זאת תקופה עצובה ואפלה.

לאחר מכן הקדישה אמי את רוב זמנה לתפילה. ובכל יום שישי בשבוע, היום בו הגיעה אליה בשורת האסון, צמה, כשלפניה תמונת דוב ושלוש שאלות בפיה: האם הכרחי היה ללכת באישון הלילה? האם גם דוב היה עוזב את חבריו? למה עזבתי את בני?

כשנפרדתי מאמי, הבטחתי להעלותה ארצה. משאלה אחת היתה בלבה, להיקבר על יד בנה היקר. לא ניתן היה לי לעמוד בהבטחתי. חנה אופר נרצחה על ידי ההידמקים האוקראיניים. אני רואה את אמי, כשמשני צדדיה קלגסי היטלר, המובילים אותה לגרדום. לפי השמועות, לא הגיעה למקום. הרגו אותה במוטות ברזל ברחוב הראשי של העיר.

בידי אמי היה ספר תהילים והיא מילמלה: דובי יקירי, בני הבכור, עכשיו תתאחדנה נשמותינו.

מ. דויטש

ד"ר אברהם שרון

ד"ר אברהם שרון (שודרון) נולד בשנת 1889 בכפר בינוב, הסמוך לזלוצ'וב, בגליציה המזרחית. היה אחד מבניו של הרבי משה שודרון, או, כפי שנקרא בזלוצ'וב, ר' משה בינובר. משפחת שודרון זכתה לשני שולחנות, של תורה ושל גדולה. רבי משה הלך לא פעם מבינוב לזלוצ'וב, מהלך של כמה קילומטרים, כדי לשאול את הרב הגאון רבי יואל אשכנזי, הרב דמתא, פירוש רש"י בלתי מובן לו. רבי משה זכה לבן, שהיה מאור הגולה, הלא הוא הרב הגאון רבי שלום מרדכי הכהן, רב בברזאן, גליציה המזרחית. היה אחד מגדולי התורה בזמנו וכל רבני התפוצות פנו אליו בשאלותיהם. תשובותיו היו קצרות ותמיד ציין בהן את המקור לדבריו. וכל זאת, ללא פילפולים. היה סיני ממש וכל גאוני דורו התפלאו על בקיאותו ועל זכרונו. ד"ר אברהם שודרון היה תלמיד דודו, הגאון מברזאן. כילד, נודע כעילוי והמשפחה כולה היתה משוכנעת, שיהיה יורשו הרוחני של דודו הגאון. בן חמש עשרה התיחסו אליו הרבנים כאל רב ומורה הוראה. אביו של ד"ר שרון, רבי יצחק שודרון, היה יהודי בר אורין וגם סוחר טוב. הוא ניהל את כל עסקי המשפחה. מכיוון שהיה נוסע לוינה, לרגל עסקיו, שמע על ד"ר הרצל ועל מדינת היהודים „שלו". הוא נפגש עם הרצל וגם שימש כציר לקונגרס הציוני. בנו, ד"ר אברהם שרון, התכונן להיות רב וגאון בישראל. אולם הרצל אמר, שלעם ישראל אין קיום בגולה. יש לשוב לארץ ישראל. ד"ר אברהם שרון ויתר איפוא על הרביות ונסע לוינה. שם עמד בבחינה, נכנס לאוניברסיטה והמשיך בלימודיו. בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה. הוא שירת בצבא האוסטרי, סירב להיות קצין ודרגתו היתה דרגת קורפורל. עם תום המלחמה חזר לזלוצ'וב. אביו כבר לא היה בחיים. וכך ניהל הבן את העסקים יחד עם בן אחותו, המהנדס נוסנבוים. אולם כל מחשבותיו פנו לעבר ארץ ישראל. כאשר הוכרז, אחרי הצהרת בלפור, על „קרן הגאולה", הוא הלך בעצמו מבית לבית לקבל תרומות ומזומנים וחפצי ערך והעבירם ללשכה הראשית בלבוב.

אחרי המלחמה לא היו בתי ספר עבריים בעיר. הוא אירגן קורסים סימינריוניים, בפנותו לידידים בעלי ידיעות ובבקשו מהם שיקדישו מזמנם להוראה. מתוך ענווה היה אומר על עצמו: אני כאן „משמש" ותו לא. בכל שבת אחרי הצהרים נערכו הרצאות על נושאים שונים. עפ"ר על השירה העברית החדשה. הוא עצמו לימד בשבת על אחד־העם. זוכרני שבת אחת, ירד שלג רב וכמעט אי אפשר היה לצאת החוצה. מלבדי לא בא אף אחד מהתלמידים והוא אמר לי: נלך יחד ונזמין אותם. ודאי חשבו שלא אבוא ולכן לא באו גם הם. הלכנו וקראנו לכל אחד ואחד והשעור התקיים. מובן, באיחור של שעתיים.

זכיתי לעזור לו באיסוף האוטוגרפים והתמונות. את כל אונו והונו הקדיש לאוסף זה. עזרתי לו בסידור וגם בקורוספודנציה. כאשר עברתי לגור בטרנופול, עמד אתי בקשר מכתבים וביקש ממני לפנות לוועד, שהיה אפוטרופוס על כל עזבונו של הסופר יוסף פרל. כמו כן ביקש את עזבונם של רבי נחמן קרוכמל, ש. י. רפפורט ומנדל לפון וספרים יקרי ערך, שהיו בבית ספר פרל. כוונתו היתה להעבירם לאוניברסיטה בירושלים. אולם אנשי הוועד היו מתבוללים ולא הבינו ולא שמו לב לבקשתו. אילו נענו לו, איזה רכוש ואלה נכסים רוחניים מתקופת ההשכלה בגליציה היו ניצלים ואיזו תועלת היו מפיקים המלומדים!

פעם קיבלתי ממנו מכתב. נודע לו, כי בטרנופול נמצא יהודי בשם משה איסר זידמן ולו כתב־יד של רבי יוסף קארו. הוא ביקשני ללכת אל האיש ולשאלו כיצד הגיע לידו כתב־היד וכמה הוא דורש בעדו. לבסוף הצלחתי להשיג את הרכוש היקר הזה בעד סכום של 25 דולאר. בשביל ד"ר שרון היתה זו הוצאה גדולה מפני שעסקיו היו אז במצב של שפל.

אולם הוא הסתפק במועט, דרש קודם כל מעצמו ואחר כך מאחרים ושנא את הנשפים הציונים, שלא היו מלווים ברצון לעלות לארץ־ישראל. הוא השפיע הרבה על הנוער ועל התנועה החלוצית בגולה, ביושר לבבו ובאמת שלו.

ב. צברדלינג

לדמותו של אברהם שרון

אברהם שרון ז״ל נולד בשנת 1883 בזלוצ׳וב, שבגליציה המזרחית. היה בנו של בעל משרפת יי״ש ונצר למשפחת רבנים ידועה. בבית הוריו נשבה כבר רוח ההשכלה, כי אביו, ר׳ איציקל שודרון ז״ל, היה אדם נכבד, מעורב עם הבריות וציוני נלהב, שהשתתף בכל הקונגרסים.

אברהם שרון ז״ל היה פובליציסט ובעל אוסף של אוטוגרפים ופורטרטים של אישים.

עוד בנעוריו נודע כילד פלא, שהשחיז את מוחו הרך בלימודי ש״ס ופוסקים. אולם הוא לא הסתפק בכך ולמד גם כימיה ופילוסופיה באוניברסיטת וינה והוכתר בתואר ד״ר לפילוסופיה.

עם תום מלחמת העולם הראשונה החליף את שם משפחתו לשרון. צעד זה היווה מפנה חדש בחייו. הוא נלחם בריב המפלגות ובמגמות ההתפלגות מימין ומשמאל. הצטיין בעמדה בלתי פשרנית כלפי המיעוט הערבי במדינה, „אויבי המחר״ כפי שכינה אותם, ותבע את גרושם מישראל.

לאחר מלחמת העולם הראשונה עלה ארצה. המשיך בפירסום כתבים וחוברות, שקובצו בחלקם בספרו מ„שני עברי השעה״. פעילותו הפובליציסטית נמשכה באכסניות שונות עד סמוך לפטירתו. הוא חיפש ורכש חתימות ופורטרטים של אנשים מעולם ההלכה, התרבות והמדע. כ־11000 מכתבים ואוטו־גרפים העניק לאוניברסיטת ירושלים. נאבק תמיד למחייתו והסתפק בכף חרובין מערב שבת עד ערב שבת. שנא את הגלות וחפץ לחנך את העם לטעם חדש ורוח חדשה. ביקש ליישר את העקמומיות שבלב ובמוח וליצור סדר, משטר וצורה.

היכה שורשים בארץ ונשאר נאמן לעם עד יומו האחרון.

נפטר בערב שמחת תורה, שנת תשי״ח, בירו־שלים, בגיל 74, כתוצאה מתאונת דרכים, בה נפגע שבועיות אחדים קודם לכן. יהי זכרו ברוך.

שולמית אופר

ד״ר צבי הירשהורן

דמותו האצילה של ד״ר צבי הירשהורן ניצבת לפני, על אף השנים המרובות שעברו: גבה קומה ויפה תואר, בעל בלורית גדולה, ובת צחוק על שפתיו. יהודי וציוני למופת, הבא תמיד לעזרת הנזקקים לו.

ביתו — בית יהודי משכיל, שהשפה העברית מדוברת בו והמסורת היהודית היא המכוונת את הליכותיו ואת חינוך שלשת הילדים.

אולם יותר מכל שבתה את הלבבות נכונותו של ד״ר הירשהורן לעזור לאחיו. ואכן זקוקים היו לעזרה באותם ימי האנטישמיות. מכל הפונים אליו, לא יצא איש במפח נפש. הוא העניק תמיד מתת־יד, עזרה, עצה, מלת תנחומין, עדוד, חבה. גם הנוצרים הכירו בגודל נפשו והוקירוהו. היו לו מהלכים בקרב השלטונות והוא ניצל זאת למען כל אדם הנתון בצרה.

היתה זאת תקופת חילופי שלטונות בין פולנים אוקראינים ובולשביקים וביניהם שררה איבה עזה ודם נשפך. אולם מכנה שותף היה לכולם — האנטישמיות, רציחת היהודים ושדידת רכושם. עירנו סבלה ביותר מכל אלה.

זכור לי האסון שפקד את ביתנו באחד מלילות השוד. אבא היה חולה ולכן הסתרנוהו במחבוא. בבית היינו אנו, הילדים, ואמנו. המיליציה נכנסה כדי לאסור את אבא, ומשלא מצאתהו, לקחה עמה את אמא. אשה יחידה בין גברים רבים מבני עירנו. נשארנו אובדי עצות, בלא הורים ובבית שדוד.

התהלכו שמועות כי יעבירו את האסירים לאוקראינה, ואנחנו חפשנו, ללא תקוה מרובה, מוצא. העזרה באה ממקור בלתי צפוי — ד״ר הירשהורן. תוך כדי סיכון חייו וחרותו, השתדל אצל השלטונות בדבר היהודים האסירים, ובראש וראשונה ביקש לשחרר את האשה והאם לילדים קטנים. הוא הופיע בבית הכלא ואמר לאמי את מלות העדוד הראשונות, מאז נלקחה מביתה: את לא תסעי מכאן. בעוד יומים תהיי בביתך. ואכן אמא חזרה הביתה. ולעולם לא שכחה, ואף לא אנחנו, את אשר פעל ד״ר הירשהורן.

זמן קצר אחרי המלחמה מת ד״ר הירשהורן בדמי ימיו ובאמצע דרכו הטובה והמיטיבה.

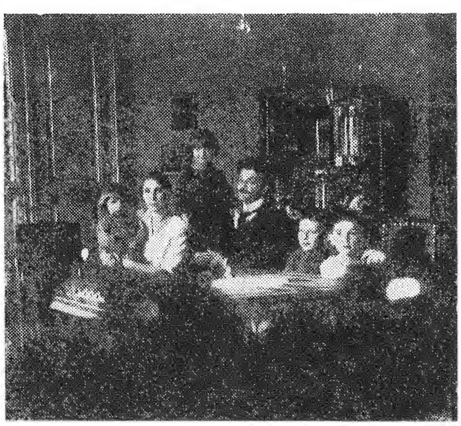
גב' הירשהורן

בעלי, ד"ר הירשהורן

כאחד המנהיגים, הירבה בעלי לפעול בכל לבו, שהיה נאמן ליהדות ולרעיון הציוני, בהשתתפו באסיפות, בהן נאם והבהיר את האידיאה הציונית. כמו כן היה חבר בויועדים שונים, שמגמתם היתה להגביר את החיים היהודים בעיר. כך — למשל — התמסר ליסוד בית הספר העברי ועבד הרבה כדי למצוא משכן מתאים למוסד הזה, שנדד מדירה לדירה. הוא נמנה עם העוזרים המסודרים ביותר לגברת בלטר, שביוזמתה הוקם בית היתומים. ידוע לכל, מה קשה היה מצבם החומרי של היהודים אחרי מלחמת העולם הראשונה. כמו כן ידוע, שהיהודים אשר עזבו את העיר והיגרו לאמריקה, יסדו ועד עזרה. בעלי נבחר כראש הוועד הזה ובהתנדבות מסורה השתדל לחלק את הכספים באופן צודק, כשנגד עיניו המגמה: להשתמש בכספים למטרות קונסטרוקטיביות. האחריות הזאת הכבידה עליו מאד. אני זוכרת היטב מה גדולה היתה דאגתו לכספים, לפני בוא הבולשביקים, באוגוסט 1920. שנינו חיפשנו בדירתנו כל מיני מחבואים כדי להסתיר היטב את הממון. בחשיכת הלילה פיזרנו את השטרות והסתרנום תחת אדני החלונות, מאחורי התנורים ובמסגרות הדלתות. אותה שעה רעדנו הן לגורל הכסף והן לגורלנו אנו, במקרה שהבולשביקים יגלו את פשענו.

בהתקרב אלה לזלוצ'וב, נפל פחד איום על האוכלוסיה היהודית, ביחוד על שיכבתה העליונה. נכבדי העיר הסתתרו ולא העזו לצאת החוצה. אולם הזהירות לא הועילה ורבים נאסרו ולא נודע גורלם. בעלי היה בין המעטים, שהתהלכו חופשיים, ללא פחד, והשתדל לעזור ולעמוד לימין האזרחים. והנה האיר לו המזל פנים באופן בלתי משוער. באחד הקצינים הרוסים הגבוהים הכיר את חברו מילדות, עמו ביקר בבית הספר העממי ביזרנה. החיים הפרידו ביניהם. אותו חבר התגלגל במרוצת הזמנים לרוסיה, נהפך לבולשביק והגיע לדרגה גבוהה בצבא. גדולה היתה שמחת שניהם בהפגשם אחרי שנים רבות כל כך. התעוררו זכרונות של ילדות משותפת, של ידידות אשר פעם קשרה אותם. ובלבו של הקצין התעורר גם רצון לעזור לבעלי בהשתדלויותיו לטובת היהודים. ובאמת קרו כמה „נסים". הודות לתווכו של אותו קצין, שוחררו רבים מן האסירים וביניהם גברת אופר. היא לא יכלה לשכוח את העזרה. אחרי מותו הטרגי של בעלי היא עמדה לימיני בעצה ובמעשים, כאם טובה ונאמנה.

הפלישה הקצרה של הבולשביקים והזעזועים הכלכליים והרוחניים שבאו בעקבותיה, האנטי־שמיות, שהלכה והתגברה בפולין, חוסר הבטחון ועוד גורמים אחרים, השפיעו על בעלי והוא החל מתכונן באופן נפשי ואחר כך גם באופן מעשי, לעליה ארצה. בידעו שלא יוכל לעבוד בארץ בתור עורך דין, החל מחפש דרכים כדי לרכוש אמצעים, שיאפשרו לו לחיות בארץ ולהסתגל לחיים החדשים. לכן הרחיב את לשכתו, שנמנתה עם הטובות בעיר, וקיבל כשותף את ד"ר שטרנשוס. כמו כן החל מעבד תוכניות נועזות, באמצעותן קיווה לזכות באותם אמצעים. שבועים לפני מותו שילם מפרעה בעד חלקת אדמה בבת־ים, בחושבו שבכך צעד את צעדו הראשון לעליתו ארצה. אך הכל נתבדה, כי חייו נקטפו באיבם.

ד"ר הירשהורן ומשפחתו

ב. צברדלינג

ד״ר יוסף שתקאי

ד״ר יוסף שתקאי (שוויג) נולד בטרנופול. משם עברו הוריו לעיר זלוצ׳וב, בה ביקר בגימנסיה וקיבל את תעודת הבגרות. היה ממיסדי הירחון „סנונית״, שהופיע בלבוב. מנעוריו היה ציוני נלהב. בימי לימודיו במכללת וינה השתייך לאגוד הציוני „קדימה״. בשנות עבודתו כרופא־עינים בלודג׳ (פולין), מילא תפקידים ראשיים באירגונים ציוניים. בשנת 1914 ביקר לראשונה בארץ, ומאז היה מבקר בה פעם בשנה, ולפעמים גם פעמיים. בשנת 1942 עלה לארץ לישיבת קבע, וכאן המשיך ביתר עוז ומסירות את שרשרת מעשיו בשטחי הרפואה, החינוך וההסברה הציונית. היה חבר מרכז קופת־חולים, מנהל בית־חולים „בילינסון״, ממיסדי אגוד „אזע״ בישראל. עצתו ועזרתו סייעו גם בתחומי קליטת העליה והקניית מקצועות פרודוקטיביים לנוער. עמד על משמרת פעולתו עד יומו האחרון.

ד״ר יוסף שתקאי נפטר בכ״ג אייר תשכ״ב, בגיל 72 שנה. יהי זכרו ברוך.

ח. פינקלשטיין

אליהו שור, הצייר מזלוצ'וב

(1961—1904)

אליהו שור עשה את תלמודו בוורשה ובפריז ומקום מושבו וערש יצירתו היה בניו־יורק. אולם תמיד עמדו לנגד עיניו ה„חדר" וה„קלויז", השוק והסמטאות העקלקלות, הגברים העטויים שטריימלאך, הנשים, הילדים והילדות שופעי החן, החיוך והעצב. כמו כן עמדו לנגד עיניו בני הכנף שבחצרות היהודים והוא הנציחם ביצירותיו. עיניו, עיני אמן, וידיו החרוצות היטיבו לשחזר את השמחה והתוגה.

יצירתו של אליהו שור היא בבחינת בשורה — זהרה ויפעתה של יהדות פולין באספקלריה של זלוצ'וב עירו.

עיר זו היתה בעיניו דוגמה ומופת וביהודיה ראה את תמצית דמה וקרביה של היהדות.

ברוך כשרון, למד אליהו תחילה אצל אביו, צייר־שלטים שומר מצוות, והתאמן בהחזקת מכחול־ציירים.

מאוחר יותר, בעת לימודיו באקדמיה לאמנות בוורשה, הוענקה לו מילגה, מטעם ממשלת פולין, להשתלמות בצרפת ובאיטליה.

אליהו שור היה אישיות עשירה ורב־גונית. הוא דחה את האדיקות הדוגמטית, אך יצירתו הוטבעה בחותם ההשפעה הדתית, בה הפליא את העולם.

הכל גמרו את ההלל על יצירתו, אך דרכו לא היתה סוגה בשושנים. הוא היה היחיד, שהתקומם כנגד הנטיה המודרניסטית למחות כל זכר של מסורת יהודית מעל פני האמנות. והוא לא נטש את עקרונותיו ונשאר נאמן לעצמו, על אף הסבל החומרי.

כאדם, כיהודי וכאמן לא סטה מהאמת האמנותית שפעמה בו ולא בגד בזלוצ'וב. הוא האמין בכל מאודו, שהאמן היהודי חייב לינוק ממקורות ההווי היהודי, שהוא כור מחצבתו. הוא ראה את היעוד של האמן היהודי בהנצחת „האוצר העתיק" למען הדורות הבאים ובשאיבת החזון האמנותי מ„באר התמיד", כפי שהתבטא באחד ממאמריו. הוא שאף לגשור גשר אמנותי בין זלוצ'וב־העבר ובין פני־המציאות של היהודי המודרני בהווה.

בשלבי יצירתו על אדמת אמריקה צייר תמונות לאין ספור ויצר מאות כלים ותשמישי קדושה. נפשו השסועה ביקשה לגלות צורות חדשות ורעיונות חדשים. הוא עבד בקדחתנות, כאילו חש שהזמן קצר והעבודה מרובה. והוא הקריב על מזבח היצירה את עיניו, מוחו ועצביו.

עיטוריו לתנ"ך ולספרות המודרנית באידיש ולתרגומים משפת אידיש לאנגלית — הם גולת הכותרת של אמנות העיטור.

הוא עמל על עיטורים להגדה והשאיר אחריו תרשימים ורישומים, אך נבצר ממנו להוציאם מן הכוח אל הפועל.

אליהו שור לא קצר את תהילתו על נקלה. משך שנים נאבק למען הכרה בפעלו ויצירתו והוא זכה לכך, שבתי־נכאת ואספנים נאלצו לצפות שנה, שנתיים ואף למעלה מזה בטרם זכו לקבל את הזמנותיהם.

יצירתו היתה בבחינת עבודת־קודש. הוא ידע להפיח חיים בכל חומר גולמי שבידיו. יצירותיו הן תאווה לעינים ומקור שמחה לכל המחזיק בהן, שובות לב ומעוררות תחושה שנוצרו על ידי יוצר עליון.

כאמן מושלם, לא סייע לו איש, חוץ מאשר אשתו, רעשא. היא שימשה בת לוויה נאמנה מעת שלמדו יחד באקדמיה לאמנות בוורשה וילדה לו שתי בנות מחוננות.

רעשא היתה ציירת בזכות עצמה. באמריקה הלך שמה לפניה והיא נודעה כרעשא אין (קיצור משם משפחתה: אינשטיין). אולם היא העדיפה לחסות בצל בעלה, מתוך כוונה, כאילו, שלא להאפיל על פרסומו. רבים ממיודעיהם באמריקה אף לא ידעו שהיא ציירת, עד אשר נפתחה תערוכת תמונותיה בניו־יורק. לאחר מות בעלה החלה ליצור במתכת ואם כי סגנון עבודתה ודרכי ביצועה שונים, ניכרת ביצירותיה השפעתו של האיש אשר עמו חייתה.

עושר יצירתו של אליהו שור מעורר פליאה. תכשיטים משלו ותשמישי קדושה מצויים בבית הנכאת האמנותי של ניו־יורק, בבית הנכאת היהודי, בבתי התפילה הגדולים שבאמריקה ואצל אספנים פרטיים באמריקה, אירופה וישראל.

הוא עיצב וייצר כתרים לספרי תורה, כדים,

תמונה מזלוצ׳וב של הצייר שור

צנצנות־בשמים, קופסות לאתרוגים, סביבונים, רעשנים, מנורות־חנוכה, צלחות־פסח, מנורות ופמוטים, כוסות לקידוש, סכינים לחיתוך־חלה וכריכות־כסף למחזורים. חיבה יתרה נודעה לו למזוזות מעוטרות בכחול, אדום וצבעי פז. לא היה איש לפניו אשר העלה מזוזות לדרגה אמנותית כה גבוהה כפי שעשה זאת אליהו שור.

גם תכשיטיו העידו על מעוף אמנותי וכל מוצר היה מלאכת מחשבת. נוהג היה לצקת צפור מעל חתימתו ובכך חיקה את סופרי ימי הביניים, אשר ציירו חיות זעירות או בעלי כנף מתחת לשורה האחרונה שבכתב־היד.

בית הכנסת בזלוצ׳וב היווה מקור לא אכזב ליצירותיו. הוא צייר את הארון, הפרוכת, הבימה והקירות; ריק ממתפללים, שופע מתפללים, בימי שבת ויום טוב, ביום כפור, שמחת תורה ופורים.

פרופ׳ אברהם העשל, בספדו את אליהו שור, אמר בין היתר: הוא היה האמן היהודי אשר ידע את לשד היהדות: כיצד להחזיק ספר תורה, כיצד להחזיק לולב, כיצד לכרוך תפילין ולעטות טלית.

אליהו שור צייר את הדביקות וההתלהבות של היהודי החרד, את הרטט האוחז בו בשעה שארון הקודש פתוח; והוא צייר את הגביר שבכותל־המזרח ואת סבלותיהם של „עמך״.

דמויות מדמויות שונות מתגלות ביצירותיו: הרב, הקצב, השדכן, מנגנים על כלים שונים, חובשי ה„קלייזים״, בדחנים בכובעי־מצחיות ודגלי פורים בידיהם; נשים תגרניות, בעלי עגלות המובילים מרכולתם, יהודי המוביל סוסו אל המים, מלמד המרביץ תורה בתלמידיו, יהודים בסוכה, חתן וכלה מתחת לחופה, יהודי זלוצ׳וב המטיילים בשבת, לאחר מנוחת הצהרים, ולפתע מזנק לקראתם חתול.

אין לראות כלבים בתמונותיו, שכן אין דעתם של יהודי זלוצ׳וב נוחה מכלבים.

יצירותיו של אליהו שור מצטיינות בהומור מלא חן ועדנה ואין בהן שמץ של לעג.

כאמור, ענפי אמנותו של אליהו שור היו רבים: גרפיקאי, מעטר, מעצב, צייר ובחורף חייו — פסל.

אולם לא רק נושאים יהודיים נתגלו ביצירותיו. הוא ביטא גם את הדומם והפריחה. ובפסליו ביטא את האקספרסיוניזם האבסטרקטי.

התכנון והבצוע הטכני שלו, לא נפלו באיכותם מיצירה על גבי הבד. הכל, כתר־כסף לספר תורה,

מנורת חנוכה או מזוזה — טבועים היו בחותם יוצרם.

כל פיסת נייר או לוח עץ היו בידיו כחומר ביד היוצר. אחת המיניאטורות שלו מתארת נער גליצאי טפוסי, לבוש קפוטה ארוכת־מידות ולראשו מגבעת עגלגלה, שתחתיה נגלות פאותיו השחורות והמסולסלות ועיניו היוקדות, הצופות ביראה והרדה אל העתיד. מיניאטורה אחרת מתארת את בית הכנסת: מסביב אור־יקרות, קרני שמש מפזזות בעליצות וחגיגיות פרושה על ספר התורה והמתפללים.

מעולם לא התהלך באפס מעשה, נייר ועפרון היו בני לוויתו התמידיים. הוא רשם ללא ליאות וליקט חומר ליצירותיו.

אולם אליהו שור היה לא רק אמן, אלא גם אדם אשר אשתו והילדות, נעמי ומירע־לה, היוו את תמצית חייו. הן אשר עודדוהו ליצירה והתגברות על תסיסה וספיקות, נחלתם של כל האמנים. מאושר היה, כאשר לאחר יום עבודה, נתפנה למשפחתו, האזין למוסיקה או קרא באנגלית, צרפתית, גרמנית, פולנית או אידיש.

משפחת שור הצטיינה כמכניסת אורחים. ביתה היה תמיד פתוח לרווחה. הוא עצמו נהג לשקוע בוויכוחים ארוכים ולהרעיף אמרי שפר, משלים ומליצות.

על אף ששלט בשפות רבות, היתה האידיש אהובה עליו מכולן.

הכל הוקסמו מביתו של שור. הציורים והעתיקות שעל הקירות, השולחנות והמדפים; ונועם ההליכות של המארחים — יצרו אוירה בלתי רגילה.

אולם המוות קיפד את חייו של אליהו שור. האשה והבנות נתייתמו וידי האמן חדלו ליצור לנצח.

בתקופה המודרנית צצות באמנות תאוריות חדשות, שונות ומשונות והן מקבלות צורה ופושטות צורה, חולפות וגזות בעודן באיבן ולמסורות אין כל משמעות.

זכ:תו הגדולה של שור היא בקשיחות האמנותית, אי־ההשלמה עם מוסכמות האמנות בת־החלוף על כל תהפוכותיה. הוא התעלם והתרחק מזרמי הקידמה הכלל־עולמיים, שהינם שדופים וללא נשמה יתרה. שכן, הוא היה בעל נפש יהודית אשר נבעה ופרצה כמעין־המתגבר בכל יצירותיו. נושאיו נקדחו ועלו מתהום „הבאר הנצחית" והיו חדורי תוכן יהודי ורוח ישראל. אולם המסגרת, הקונצפציה, הסגנון והידע הטכני היו תמיד רעננים ושוטפים.

לפני כ־12 שנה שימשו ל"ו הצדיקים כנושא לדלת עשויה כסף של ארון קודש. הצדיקים שורטטו בצורה אבסטרקטית־למחצה, צורה המתפתחת רק עתה.

בעתיד, כאשר לא ישאר זכר מהנסיונות המודרניים ונביאי השקר של האמנות, תשמשנה יצירותיו של אליהו שור עדות־עד מונומנטלית לזכרו של בן זלוצ'וב המופלא.

ד״ר חיים זלקאי (ליידר)

ד״ר חיים זלקאי ז״ל נולד ב־21.12.1896 בעיר זלוצ׳וב, למשפחה מטופלת בילדים. את חינוכו הראשון קיבל בחדר אצל מלמד חולה־שחפת ובבית־ספר „שפה ברורה" ע״ש הרב רוהאטין ז״ל. אחרי גמרו 4 כיתות בבי״ס עממי, נתקבל לגימנסיה הממ־שלתית בזלוצ׳וב. משחר ילדותו נאלץ לתת שעורים, כדי שיוכל להמשיך בלימודיו.

עם סיימו את המחלקה השביעית של הגימנסיה, בשנת 1914, גוייס, בפרוץ המלחמה, לצבא האוסטרי ועבר את כל מדורי הגיהינום של שרות צבאי בחזית.

בשנת 1915 עמד בבחינת הבגרות בהצטיינות. בשנת 1918 נתקבל לאוניברסיטה בלבוב. שם הוכרח שוב להתפרנס ממתן שעורים, כדי להבטיח את קיומו. תודות לבקשתו בעברית נמלצת, שהגיש להנהלת בית האקדמאים בלבוב, קיבל שם חדר עם עוד סטודנט אחד. קסם לו מקצוע הרפואה והיו לו הסגולות הדרו־שות. הוא ידע את נפש האדם ואת הגישה אליה.

ב־22 בינואר 1925 גמר את חוק לימודיו באו־ניברסיטת לבוב בהצטיינות כדוקטור לרפואה והתחיל בעבודה בעיר מולדתו זלוצ׳וב. במשך זמן קצר התפרסם כרופא ואדם בעל מצפון.

היה מנעוריו ציוני מסור והישיבה ביון הגלות של הגויים העיקה על נפשו ואדיר היה חפצו לעלות ארצה. היה לו האומץ הדרוש לוותר על חיים נוחים של רופא מסודר ומוכר, היושב בתוך עמו — ולהחליף אותם בחיי עוני ודחקות בישראל.

ד״ר חיים זלקאי עלה ארצה בשנת 1934. השנים הראשונות היו של סבל ומחסור, כי בימים ההם היה מצב הרופאים בכל רע. כבלשן ובעל סגנון שנון וכפדגוג מצוין להוראת השפה העברית, שימש זמן מה כמורה. כעבור שנים נתקבל כרופא לקיבוץ גבעת־חיים, שם לא היתה דרכו סוגה בשושנים. זלקאי האינדיבידואליסטן לא היה האיש והרופא המתאים למסגרת קולקטיבית.

בשנת 1937 נתקבל כמזכיר לארגון רופאי קופת־חולים, ובו עבד עד יומו האחרון.

בשנת 1946 יזם את הוצאת הבטאון של רופאי קופת־חולים „הרופא במוסד". לעתון זה הקדיש את כל מרצו ונתן חופש לעטו השנון. מלחמתו של זלקאי להטבת תנאי הרופאים נשאה פרי, אבל הוא לא זכה ליהנות ממנו.

כל חייו חלם על הקדשת ספר לעיר זלוצ׳וב. אבל גם לזה לא זכה.

יהא זכרו ברוך.

אל. דוידסן

לדמותה של הגב׳ קרגר

הגברת פרידה קרגר, המתקרבת לגיל גבורות, עוד כוחה במותניה. כאשר מעלה היא בזכרונה את זלוצ׳וב שאיננה עוד, דומה שעלומיה חוזרים אליה. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נמצאה בוינה, בירת אוסטריה. לאחר שנתיים של טלטולים הצליחה להגיע למולדתה, זלוצ׳וב. לא פעם נשארה „תקועה" בדרך, לאחר שהוצאה בכוח, יחד עם שאר האזרחים, מתוך קרון רכבת שנועד להוביל חיילים לחזית. כשחזרה לזלוצ׳וב, מצאה את הכל הרוס עד היסוד והתחילה לבנות את חייה מחדש. הודות למרצה הרב הצליחה עד מהרה לבסס את מעמדה ולהקל במקצת על סבל התושבים, שנשארו מחוסרי כל והיו זקוקים לתמיכה. ככה המשיכה עד פרוץ מלחמת העולם השניה, כשלפתע הובלו רבים ע״י הקומוניסטים, בקרונות־לא־קרונות, לסיביר הרחוקה. בין האסירים היו גם פולנים רבים, שמקום העלמם לא נודע עד היום. בעלה, ר׳ נחום קרגר, היה בין השרידים שנותרו בחיים, לאחר העינויים והחקירות ע״י הקומוניסטים. בשנת 1937 עלתה ארצה יחד עם בעלה, באמצעות סרטיפיקט שנשלח להם ע״י חותנה, מר דוידסן. כאן מת בעלה, שנתיים לאחר מכן, כשהוא תשוש מהסבל שעבר עליו ברוסיה, בתקופת סטלין.

גב׳ ח. לקס

שלום מנדל ורעיתו וסבתא מייטה טננבאום

אהוב ונערץ היה על כולם, על דתיים וחילוניים כאחד, כי תמיד הבין גם את אלה שדעתם היתה שונה משלו. רכש ידידים בחוגים אינטלקטואליים, כי עם הכל היתה לו שפה משותפת והיטה אוזן קשבת והעניק עצה נבונה. תלמיד חכם ואדם נוח, מלא הומור וידיד מסור, המוכן תמיד לעזור לזולתו במידת אפשרותו ומעל לכך.

לחם מלחמת קיום קשה על מנת לפרנס את משפחתו הגדולה ולא תמיד עלה הדבר בידו. אשתו היתה לו עזר כנגדו וסייעה בפרנסת הבית. כשנזדמן לו פעם בחייו להיטיב את מצבו ולהיות שוחט, נאלץ היה, בגלל רכותו וטוב לבו, לזנוח את זה. הדבר היה לאחר מותו של השוחט גדליהו. הציעו לו להתכונן ולהיבחן כשוחט. ימים ולילות שקד על למודיו וכשנגש לבחינה נפסל, כי היה זה מעל לכוחותיו לשחוט תרנגולת; ידיו רעדו והוא חש ברע. אחר כך הלך בשמחה הביתה והודיע לאכזבת אשתו שציפתה להקלה בפרנסה, כי לא יהיה נאלץ לשחוט נפש חיה.

למרות הקשיים, היה שמח בחלקו. לא התלונן בפני איש ומכל שכן לא בפני אלהים, כי לו היה מסור בלב ונפש ובו האמין באמונה שלמה.

ר׳ שלום מנדל — ר׳ באומגרטן — ר׳ הולנדר

גיטה מנדל, ז״ל

גיטה מנדל, ז״ל, היתה אשת שלום מנדל. היתה אשה שקטה ופשוטה, טרודה מעל לראש במשק ביתה ובפרנסת הבית. כאשת תלמיד חכם, היה עליה לנהל חנות קטנה כדי לקיים משפחה גדולה.

היוותה דוגמה של אם יהודיה, מסורה ונאמנה, שבראש דאגתה טובת הילדים והבעל. הכל קיבלה בשקט ובשלוות נפש. הסתפקה במועט והיה לה באמת מעט מזעיר. השלימה עם המצב הקשה ללא תלונה וללא קינאה בהצלחתם של אחרים.

זכורים לי הדברים שאמרה אחרי אובדן בתה בת השמונה, כשבאו שכנותיה לנחמה: הליואי ועם מות בתי תיסגר האדמה בפני ילדים קטנים אחרים ולעולם לא תדע עוד שום אם יהודיה סבל, כפי שידעתי אני.

סבתא מייטה טננבוים, ז״ל

על גודל נשמתה ואצילותה של סבתא מייטה, ז״ל, תעיד בראש וראשונה העובדה שכמעט אין תקדים לה: אחרי מות בתה, שהיתה אשתו הרא־שונה של שלמה מייטעס, נשארה בביתו ואחרי זמן מה קיבלה את אשתו השניה בסבר פנים יפות והיתה לה כאם. המשיכה לעזור להם בפרנסתם באמ־צעות המחלבה שניהלה ועזרה גם במשק הבית.

הדעה הכללית היא שמייטה היתה אמו של שלמה מייטעס, אבל האמת היא שמייטס היתה חמותו וקראו לו על שמה. דבר נדיר ויוצא דופן — חתן הנקרא על שם חמותו.

נוסף לניהול המחלבה מצאה גם זמן למלא את מצוות ביקור חולים. מאחר שהיתה עניה, היתה אוספת כל מיני דברים אצל עשירים ומביאה לחולים. לעיתים קרובות היתה מבקרת אצל הנדבנית הידועה, גב׳ אופר, ולעולם לא יצאה משם בידים ריקות.

יהושע שרלצקי

זכרונות על דמויות מהעיר

כשמעלה אני את זלוצ׳וב בזכרוני, דומני שכל אחד מיהודיה, כעני כאמיד, או זה שהעמיד פנים שפרנסתו מצויה בידו (וכאלה היו הרוב), היה שקוע עד צואר בקשי־יומו, בלבטים ומאמצים. אולם הכל שקדו להצניע את דאגות־היום ולא לחשפן במערומיהן לעיני הזולת (גם מטעמים מסחריים...)

מרובים היו בה, יחסית, בעלי המקצועות החופשיים. ומרובים היו בה המשכילים. מהם אמנם לא סיימו את בית הספר התיכון, אך למדו בו במשך כמה שנים. ועוד היו אחרים, שינקו ממעין ההשכלה בדרך זו או אחרת. דבר זה הטביע חותמו על מנהגיהם, הליכותיהם וארשת פניהם של יהודי זלוצ׳וב.

אולם האינטליגנציה לא היתה אמידה כלל ועיקר. להיפך. היא חיתה חיי צנע וצימצום והיו ביניהם שהיו „קבצנים כהלכה", אלא שידעו לשמור על הופעתם החיצונית, שהיתה תמיד ללא דופי וגם תרמו מפרוטותיהם לצרכי הציבור.

אינטליגנציה זו היתה עממית, במובנה הרחב והמקיף ביותר של המלה. לא „התגדרה" במיוחד בדיבור פולני, כפי שהיה הדבר רווח בעירות קטנות, אלא היתה גאה לדבר בלשון פשוטי־עם, באידיש. והיא קראה, נוסף לעתון הציוני בשפה הפולנית, שהופיע בלבוב, את ה„היינט" הוורשאי באידיש וגם בעברית.

כמעט כולם היו ציונים „מתנדבים", ללא נטילת גדולה וללא התנשאות או תחרות. נאמנים היו לרעיון התחיה הלאומית ועמידתם אמרה כבוד כלפי חוץ ומסירות ודביקות קנאית, כלפי פנים.

ברטט וצער, שאשמור עמי עד יומי האחרון, אני מזכיר את שמו של ידידי היקר יעקב זורליג. אני רואה אותו מתרוצץ במסדרונות ה„מאגיסטראט" (העיריה) המקומי ובעקבותיו אשה יהודיה זקנה, ש„רשעי העיריה" הטילו עליה איזה מס כבד ללא נשוא, או שגזרו עליה גזירה קשה אחרת. והוא טוען את טיעונה המר בפני אנשי הרשות, בפולנית המהוקצעת שלו, בחיתוך דיבורו הלוהט, כשעיניו הבורקות־הפיקחיות מטעימות את צידקתו.

ארשת חמורה, כביכול, היתה נסוכה תמיד על פניו. הוא נהג להתלוצץ, וגם לעקוץ בלשונו החדה, כמעט כל מי שנקלע למחיצתו. אולם כהרף עין שונו ארשתו וטעמו, כשהוסב הדיבור על „עניניו". כלומר, נושא ציוני־לאומי או צרור הצרות „הנצחי" של נשים יהודיות זקנות.

דמות מופת אחרת שצמחה, גדלה ועלתה באקלימה המוסרי והרוחני של זלוצ׳וב היהודית היא זו של ד״ר אברהם שרון. כל ימיו אהב רק את הציונות, את השפה העברית והאוטוגרפים שלו. באחרית ימיו היה תמהוני קנאי זה יוצא דופן באוירה הפושרת והפשרנית, שבצמרת הפרופסורות של מכללת ירושלים.

אידיאליסטן ציוני אחר היה ד״ר דוד ורפל. משפטן בעל שעור־קומה, נוח לבריות ובעל אהבה גדולה לעברית ולתנ״ך. היה מוציא לפני הנץ השחר את בנו יחידו ממיטתו על מנת להלעיטו כמה פרקים בתנ״ך.

וכך, על אף שזלוצ׳וב נמצאה באקלים קר למדי, צמחו ועלו בה „חמומי מוח" שכאלה.

כמה מפשוטי העם שבה ראויים אף הם לציון. למשל, יהודי בשם בלצר. זקן, שריד דור ההשכלה, ששמר אמונים להשקפת עולמו עד יומו האחרון. ועם זאת, מבאי בית הכנסת הקבועים ואולי לא החסיר אף תפילה בציבור, גם למנחה וגם למעריב. אולם היה שופך את מרי זעמו על החסידים ולועג להם. כשנפגשתי עמו, לפעמים, היה נוהג לזכותני בכמה אמרות, משלים ופתגמים ושש על „פועלו" זה כמוצא שלל רב. אמנם לא נראיתי בעיניו ככרוך אחרי עניני עולם הבא וגם לא חשד בי שאני נוהג לדקדק בקלות כבחמורות, אלא שמצא לנכון „לחזקני", שלא יבולע למשכילות שבי.

ועוד היה שם יהודי בשם צוקרקנדל. אדם פשוט, שנמנה עם האנשים האמידים בעיר, אם כי איני בטוח כלל שהיה בעל הון רב. לבושו היה בתכלית הפשטות. מגפיים כפריים גסים היו נתונים לרגליו והוא הילך בהם, על כל כובדם, בימי קור כבימי חום. דומני, שעסק בקבלנות־בניין. יהודי פיקח, חרוץ ובעל מוח „פתוח". פעם עלה במוחו רעיון וחשב:

לשפר את התחבורה במדינה. מיד כתב על כך תזכיר מפורט לשר התחבורה בוורשה. לא עברו ימים רבים ואל הממונה על המחוז הגיע מכתב, בו נדרש להבהיל את מר צוקרקנדל לבירה; העניין דחוף ואינו סובל דחוי. מר צוקרקנדל נתקבל ברוב כבוד אצל הממונה, שסקרו מראשו ועד כף רגלו ועיניו חשכו מראות.

מה? במגפים כאלה להופיע לפני המיניסטר בוורשה? כהרף עין הונעו כל הגלגלים, הבהילו סנדלר וגם חייט והם קיבלו פקודה לספק נעלים ובגדים אלגנטיים למר צוקרקנדל.

המיניסטר קיבל את מר צוקרקנדל בלישכתו, נשא ונתן עמו על הצעתו (לדבר ידע, דווקא, בתבונה והגיון). אחר כך חזר האיש לביתו שבזלוצ׳וב, אך מעולם לא נראה בלבושו המהודר שלבש לשעת־חירום גרידא. כאלה היו היהודים הפשוטים שבזלו־צ׳וב.

השם וילהלם צוקרקנדל היה לו ממש צליל לאומי־פולני בהיסטוריה של המו״לות הפולנית. יהודי בשם זה יסד וניהל הוצאת ספרים רבת זכויות, שרישתה היתה פרושה על פני המדינה כולה ומקום מושבה העיקרי היה בזלוצ׳וב. כמו כן היתה עיר זו מכורתם של כמה וכמה גדולי תורה, משוררים, מלומדים, אמנים ואחרים.

על הגבול, או בסמוך לו, בין קיסרות רוסיה

ובין קיסרות אוסטריה, שכנה זלוצ׳וב. וכך היה בהם, ביהודי זלוצ׳וב, מלהטה, תום אמונתה וחדוות נפשה של החסידות במזרח וגם מטעמה הטוב, נועם הליכו־תיה ותרבותה המעודנת של וינה במערב.

בין שני הקטבים האלה צמחה ועלתה קהילה יהודית עתיקת ימים זו והיא היתה כולה יהודית, שורשית, עממית, מעורה במסורת אבות, אף שלא רבו בה החרדים; נאמנים היו לחזון התחיה הלאו־מית, על אף שאנשיה, במיוחד הנוער, היה חניך של בתי ספר ואסכולות זרים.

שנים עשיתי בה, בזלוצ׳וב, כמחנך. זכורים לי יפה ושמורים בלבי החן והחסד ששפע מן הנוער, בעומדי בתוכם ובפי שפה עתיקה וקשה עם דקדוק „משונה" וכתיב „בלתי אפשרי". לא אחת חשתי עצמי חסר אונים ודל־כוח מול שפה חיה, גמישה, קלה, מושכת וכובשת של תרבות רבת־תנופה ועוצמה, העונה על הכל, הגורפת את הכל וגואה ועולה במהלכה התקיף, המפתה והמכניע.

היתה זו אהבתם הגדולה, שעמדה לי במאבקי הצנוע ורב־הנסיונות.

רק חלק זכה והגיע לחוף המולדת. וכך, בדחילו ורחימו, מעלה אני את הדברים החיוורים האלה על הכתב, לזכרם הקדוש של אלה שניספו. אל נשכחם...

יעקב כ״ץ

לזכרו של מרדכי באומגרטן ז״ל

דמות נעלה ונאצלה היה ר׳ מרדכי (מרקוס) באומגרטן ז״ל, בעלה של העסקנית הדגולה, תיבדל לחיים טובים, מרת סבינא באומגרטן, העומדת בראש ארגון יוצאי זלוצ׳וב בארה״ב.

מרדכי באומגרטן ז״ל נפטר בדמי ימיו, בגיל 52, בעודו במלוא רעננותו ומרצו. באישיותו ביטא את היהודי השרשי־העממי, אשר גם בהיותו שקוע בעסקיו ונתון בשאון הכרך הגדול בניו־יורק, ל״א נטש את מסורת בית אביו והיה קשור בכל נימי נפשו אל האנשים שחיו בארץ בה נולד.

היה מחונן בתכונות טובות ובמידות תרומיות. כל כולו היה חדור אהבת ישראל בלתי מוגבלת. פיקח ונבון, חרוץ ומצניע לכת. מצעירותו הצט־ין בחיבת ציון והתחיה הלאומית בארץ האבות היתה חלק בלתי נפרד מישותו וחזון חייו.

בכוחות עצמו ובעזרת רעייתו הנכבדה התבסס מבחינה כלכלית וניהל עסקים מסונפים. היה ידוע ביושרו, בכושרו ובנדיבות לב למופת. כפעיל במוס־דות ציוניים וסוציאליים, התמסר תמיד בהתנדבות לכל פעולה למען צורכי הציבור. תרם הרבה למגביות הישראליות השונות ולקח עליו גם את עול ההתרמה, למרות שהיה עסוק וטרוד בעניניו הפרטיים והמש־פחתיים. לא חסך עמל לעזור לזולת ויחד עם אשתו עשה הרבה מאד למען הארגון הזלוצ׳ובאי ביש־ראל.

חונך בילדותו בבית הוריו המכובדים, שהשרישו בקירבו חובה למסורת וליהדות, ואלה ליוו אותו בדרכו בחיים. בוינה, בשנות מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, ואח״כ בקולומביה, שמר על הווי החיים שספג בצעירותו והוסיף לדבוק במורשת בית אבא.

בהשתקעו בארה״ב, המשיך בהתנהגותו המופ־תית. היה חביב ומקובל על כל מכריו ומוקיריו. רכש לו ידידים רבים וביתו היה פתוח לרווחה. היה מוכן תמיד לעמוד לימין כושל ונזקק. ניהל חיי משפחה הרמוניים וזכה לחנך את בנו היחיד ולראות אותו בשגשוגו הרוחני והתרבותי. תמיד היתה גאוות ההורים על הבן המצטיין בתורה ובהש־כלה רחבה, בנמוסים ובהליכות נעימות. בן זה היה משוש חייו ותקוות המשפחה. מאושר היה בהת־קדמותו ויפי מידותיו.

המנוח הדגול עמד בראש חברת „מחזיקי הדת" הזלוצ׳ובאית, המפורסמת בפעליה ובאופיה המיוחד, שחן עירנו ואנשיה נסוך עליה. בבית הכנסת בו התפלל בקביעות נחשב כאחד מיחידי הסגולה שבח־בורה ומראשוני הנדבנים לכל דבר. כאיש בעל תבונה וחכמה זכה לעזור לרבים מאד.

עם קום מדינת ישראל עקב בדריכות ובהת־ענינות אחרי תהליכי ההתפתחות של עצמאותני. את כיסופיו, לראות במו עיניו את ארץ החמדה, הגשים בביקור יחד עם רעיתו. סייר את הארץ לאורכה ולרוחבה, ושש להתרשם מהיצירה הנפלאה שזכה לה בחייו. במיוחד שמח להיווכח שתרומותיו האי־שיות למגביות הישראליות, נוצלו בצורה נבונה ויעילה.

ייזכר האיש במעשיו הטובים ושמו יחוקק לנצח וזכרו יהא ברוך.

מינה ממבר

ר׳ שמואל טננבוים

אבי, ר׳ שמואל טננבוים, הידוע בכנויו ר׳ שמואל מרשלק, היה דמות ידועה בזלוצ׳וב ובעיירות הסמוכות כתלמיד חכם, גדוש תורה ושומר מצוות. בעל מראה פטריארכאלי עם זקן מידות, מסודר ונקי ללא רבב. זמנו החופשי היה קודש ללימוד תורה וכתיבה. היה כותב שירים ומאמרים בשפה העברית לעתון לבובאי ופרי עטו עמד על רמה גבוהה. היה נערץ ומכובד על כל השכבות ולמרות שהקפיד על מצוות התורה, היה רחוק מקנאות דתית. דודי, שלמה מייטעס, היה אומר עליו: „חבל שר׳ שמואל הוא ידען כה גדול בתורה ואפיקורס". הרבה אנשים סרו לפתחו לשם התיעצויות, כי היה בעל מוח חריף ומעמיק. לא פעם באו רבה של זלוצ׳וב, הרב רוהאטין, והדיין, ר׳ מנדלי, להתייעץ עמו בכל מיני קושיות.

היה רצוי מאד בחתונות, כי בבדיחותיו ובאמ־רותיו, המלאות חכמת חיים, היה משרה אווירה מיוחדת ועליזה. על אף שהיה סולד מפני כל מה שלא היה נקי לחלוטין, ארח תמיד אורחים בשבת. והללו היו עלובים ביותר ולבושים בבלויי סחבות. כשנשאל, מדוע הביא תמיד אורחים כאלה, ענה שהם היו רעבים ובעלי הבתים סרבו לאספם אליהם.

תמיד היה מוכן לעזור לזולתו, כי היה יהודי בעל לב חם ומבין. ארע וישראל החייט, שגר בשכ־נות, חלה בטיפוס. העמידו משמר על יד הבית, אך אבי היה מתגנב בעד החלון ומטפל בו. על גערות השכנים, כי הוא מסכן את עצמו ואת משפחתו, היה עונה: „וכי אפשר להפקיר אדם לנפשו?"

עסק גם בהוראה, אבל היה בוחר רק תלמידים בעלי כשרונות. בבית הכנסת היה בעל תפילה קבוע. קולו הצטיין בנעימותו הדבר נחשב לכבוד גדול אם הסכים להתפלל מוסף ביום הכפורים בבית הכנסת הגדול.

לשם פרנסתו עסק גם בתיווך. פעם ביקש סוחר מטרנופול לקנות בית בזלוצ׳וב. אבי נסע לטרנופול, קיבל סכום כסף גדול כדמי קדימה ובא לזלוצ׳וב על מנת לגמור את העיסקה. בזמן העברת הבית בספרי האחוזה, הוא הבחין באיזה פגם שיכול היה להכשיל את הקונה. מיד ביטל את הקניה. כשהופיע הסוחר ורצה לשלם דמי טרחה, מאן לקבל.

אמי, אשה צדקנית ושקטה, היתה מקבלת הכל ברוח טובה. לא הקשתה על מעשיו, כי היתה עדינת נפש והבינה לרוחו. במידת אפשרותה, עזרה לנזקקים. לעתים קרובות לא טעמה דבר וטענה שאינה רעבה. אחר כך נודע, שהיתה מוסרת את הארוחות לעני, שהיה בא לבית. היתה אשה ואם יהודיה במלוא מובן המלה ומסירותה לילדים ולבעלה היתה למופת.

מצבה על קברו של שמואל טננבוים

לאה רביב

זכרונות מבית אבי

אהבתיך זלוצ'וב עירי, על בתיך הקטנים עם הגגות האדומים, ברחובות הצרים.

ריח הלילך וירק הערמונים הפורחים באביב, מלוים את זכרך.

חיינו בך, ישוב יהודי צפוף ומלוכד.

בימי ילדותי סיפר לי אבי על גבורות אבותינו, וחלמתי לתת את חיי למען עמי.

בבית הספר הפולני למדתי עם לא יהודיות, אך מה שונה היה עולמנו מעולמן הן.

בית אבי, בית יוספסברג, היה כיתר הבתים היהודים, מהם יצא דור החדור חיבת היהדות בלב ונפש.

בחדר האוכל הגדול והמאורך היה שולחן גדול, שאיפשר לאורחים רבים לשבת בנחת ולקבל כיבוד בכל עת.

מעל לדלת היה כתוב באותיות גדולות „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני".

אחי הגדול, ד"ר יהושע יוספסברג (שחי לאחר זמן בפתח־תקוה), היה כלי קיבול, שדחק לתוכו המקסימום של לימודי תורה וגם לימודי חול.

המלמד רבי מאיר קפון היה בן בית אצלנו, כאילו שייך היה למשפחה, ודברי תורתו הושמעו באזנינו יומם ולילה. מקצועות חילוניים למד אחי ממורי הגימנסיה הממשלתית אשר הכינוהו בשכר גבוה לבחינות האקסטרניות. שכן, לא ניתן לשאת את המחשבה, כי ישב עם ילדי הגויים בבית הספר.

כאשר עמד בבחינות הבגרות (אבינו כבר לא היה בחיים), קרא מנהל הגימנסיה את אמי ואמר: „בנך יהיה מנדלזון בדורו". למרות שהיה כה עמוס בלימודים, עסק ביונים, בדבורים ובכל חי, דבר שנחשב כבזבוז זמן ובטלה.

כרופא, כיבד את חיי־האדם והגשים את הסינתזה של אהבת החי והתורה.

אחותי הגדולה, שנציה, היתה בת 13, כאשר בחר לה אבא חתן, בן אדמו"ר. היתה זו טרגדיה בשביל נערה בעלת השקפות מתקדמות להתארס עם בחור חרדי. אבל היא לא רצתה להתנגד לרצון אבא כדי לא לצער אותו. כאשר מת אבא, אמרה אמא לשנציה: „בתי, את חופשיה לעשות כטוב בעיניך, איש אינו מכריחך להנשא לבחור הזה, אשר בחר בשבילך אבא". שנציה שתקה ונישאה לבן האדמו"ר ושניהם חיו באושר, ונולדו להם בנים ונכדים טובים.

רוח המסורת ושמירה על חוקי המסורת היו חוק עליון בבית וכאשר מת אבא בערב ליל הסדר, לא השתנה ממנהגי הסדר והחג דבר. במקום אבא ישב אחי, אותו הנגון ואותה הרוח כבכל שנה, רק אמא בכתה ומחתה דמעותיה בשקט.

רב חלקה של אמא בחינוכנו. סיפוריה הרבים על אבותינו ועל הצדיקים שנתנו נשמתם למעשי גבורה, נחרתו בזכרוני.

ארשה לעצמי למסור כאן את תיאורה על מות סבא, רבי ישעיהו וואלף ז"ל, שהיה דיין בעיר זלוצ'וב. וכך סיפרה אמי:

„הייתי במיטת יולדת כאשר באו לקרוא לי. ידעתי שסבא חולה ועל אף חולשתי, רצתי אליו. והנה סבא במטה וסביבו כל זקני הקהילה. אמר סבא לסבתא: הביאי לי כותונת נקיה. הביאה סבתא כותונת נקיה, מבריקה מלובן ועליה טלאי תפור במחט, עבודת ידיה. סבא, שמעולם לא נתן דעתו לטלאי, אמר: לא כותונת זו אלבש עכשיו, כי עלי להתיצב לפני אלוקים. הביאה סבתא כותונת אחרת. קרא סבא לבני הקהילה ולחץ את ידו של כל אחד ואחד. אחר כך פתח ב„ווידוי" ובסוף התפילה יצאה נשמתו".

בשנת 1914, בימי מלחמת העולם הראשונה, עזבנו את זלוצ'וב כפליטי מלחמה ועברנו לוינה, בירת אוסטריה. ערכים אחרים מצאנו בעולם הגדול אבל הזרע של אהבת העם שנזרע בנשמתנו בעת ילדותנו, הביא אותנו לארץ.

רבי דוד אייזן

לזכר ד״ר מוזס אייזן

כבר חלפה כרבע המאה מעת שנרצח אחי, ד״ר מוזס אייזן, ז״ל, על ידי הנאצים ועוזריהם האוקראינים. בהתאם לשמועות של אותם הימים, היתז ראשו בגרזן.

בצעירותו, נהג לקרוא באוזני אמי, ז״ל, על אודות הפוגרומים בתקופת פטלורה. והוא עצמו נרצח בפוג־רום.

יום הרצחו המדוייק אינו ידוע. לפיכך שרויים אנו באבל תמיד, על אף שלא אמרנו בשעתו „קדיש" ולא ישבנו „שבעה". הוא לא נקבר בהתאם לדיני היהודים ומקום קברו אינו ידוע. הוא משה רבנו שלנו.

רק בן ישראל יכול היה להצטיין בכל כך הרבה אנושיות ונדיבות. הוא היה חביב על היהודים ועל הלא יהודים כאחד.

הוא נולד ב־1898 וקיבל חינוך דתי וחילוני. ה א הטביע את חותם אישיותו על משפחתנו, שהיה תומכה העיקרי בשנים שלאחר פרוץ מלחמת העולם הרא־שונה. בשנת 1916 גוייס לצבא האוסטרי, היכן שהגיע לדרגת לויטננט. החיילים החוזרים סיפרו, כי על הגבול האיטלקי, תוך כדי מלחמה, הוא הקציב לחייליו היהו־דים זמן לתפילת מעריב ומנחה.

לאחר המלחמה הוא חזר לזלוצ׳וב, היכן שהיה חבר פעיל בקבוצת בר־כוכבא, אירגון ציוני אקד־מאי. בתקופת הפרעות הפולניות־אוקראינית ב־1919, הוא היה חבר ההגנה־העצמית היהודית.

כאשר סבלה פולניה ממשבר כלכלי וממשבר של אנטישמיות, בילה כמה שנים מחייו כמורה בבית הספר „יבנה", של המזרחי, בהנהלתו של משה שורר, ז״ל, תחילה בעיר ולוכלאבוק ואחר כך בסטולין. בשובו מסטולין, החליט לסיים את לימודי המשפטים, אותם הפסיק בגלל תמיכתו במשפחה בת תשעה ילדים.

הוא למד יומם ולילה לאור הנר, בתנאי רעב. פרוסת לחם בכיסו וספר החוקים בידו, היו מזונו החומרי והרוחני במשך מספר שנים. ב־1930 זכה לדו־קטוראט במשפטים.

במשך שנות חייו הקצרות היה ציוני פעיל, הש־תתף בישיבות ולקח חלק באיסוף תרומות בשביל הקרן־הקיימת וקרן היסוד. חלומו היה ישראל. אולם הספר הלבן, כבלים משפחתיים, שמו לאל את האידאל. אחינו הבכור, שהכניסנו לעולם התרבות והדת, לא זכה לאחוזת־קבר. ישמשו מלים מועטות אלה כזכרון־עד. תהא נשמתו צרורה בצרור החיים. א מ ן.

הצעירה בילדי אייזן היתה מלכה, שנישאה למשה גרינשפאן. השנה בה מסרה את נפשה על קידוש השם, אינה ידועה, כפי שאינה ידועה שנת מותם של בעלה ובתה.

הם חיו בלבוב ומלכה היתה הטוהר בהתגלמותו.

שליש ממשפחתנו הושמד, כפי שהושמד שליש מעמנו.

אלהי, נקום את נקמתם!

דב סדן

אור צנוע

(לזכר רבקה ברעם לבית יגר)

בימי ילדותנו הרחוקה, ימי השלווה הפותה, שלא ניחשה את בוא הרעמים, לא היה זה כחזיון נפרץ בסביבת-גידולנו, שבצילה של מלכות-בית-האבסבורג, כי צעיר מן הצעירים, ששיעשעו את עצמם בחלום-ציון, יקום וידרוש משאת-נפשו הלכה למעשה. אחד בעיר ושניים במחוז נגע בהם גל העליה השניה, כשעבר פה, בדרכו מעבר לגבול, ונמשכו גם הם בשטפו. דוקא צעיר ולא צעירה. לא כי האשה בת-גליציה חסרה מספר העליה השנייה. אדרבה, חובה היא להזכיר את המעטות, שנחלצו ועלו בימים ההם, ונפרש מעליהן כמין דוק של פליאה וחיבה — הרי בת עירנו האחת, שרה ברכה, שהלכה עם בן העיירה הקרובה, ברסטצ'קו, חיים צימרמן; הרי בת עירנו האחרת, לינה אנדומן שהלכה עם יהושע אקר; הרי בת לבוב, דבורה שפינר, שהלכה עם יהושע פלדמן, הוא ר' בנימין; הרי בת עירה האחת, שרה בראט, שהלכה עם יעקב טהון; הרי בת עירה האחרת, דינה רייציס, שהלכה עם אליעזר מאיר ליפשיץ; הרי בת סניאטין, לאה רוזנקראנץ, שהלכה עם יוסף זליגר; והרי אחרות, והצד השווה שבהן, כי בנו אחת אחת בית — מי בגליל ומי בשפלה ומי בירושלים, ומכוחו של הבית הזה היתה העליה הקטנה הזאת כדבר-של-ממש.

לו נכתבה תולדת הנשים האלו ונפרשה לפנינו מגילה, שלא נחסר ממנה יסוד-הגבורה — כוח-העקירה מתוך סביבה אחת; כוח-הנטיעה בתוך סביבה אחרת. ביתר דיוק: הכוח לברוא סביבה אחרת, הווי אחר, אווירה אחרת. כי היתה זאת תמורת-חיים, שעיקר מעמסתה על האשה — עקרת-הבית, אם-הבנים. אבל המגילה הזאת, אפילו לא ייכתב בה כתוב וחוזר: פלונית הלכה אחרי פלוני, שכן ידענו מפי עדויות ותעודות, עד מה עצם העזת-העליה והכרעתה היתה בזכותה, הרי ייכתב בה כתוב וחוזר: פלונית הלכה עם פלוני. לאמור, בימי ילדותנו הרחוקה, ימי השלווה ההם מסביבת-גידולנו, לא מצינו, כי תקום נערה ותעז ותעלה לארצנו, כדרך שהעזו חברותיה ובנות-גילה מעבר לגבול, בעיירות ליטא או ביאלורוסיה, ואפילו נמצאה יוצאת מן הכלל, לא היה בה אלא כדי לקיים את הכלל.

מה שאין כן בימי-נעורינו, שבהם נשסעה השלווה הפותה ונסערנו, ואף רב-יתר משנסערו — דור לפנינו — בני הנעורים מעבר לגבול. ולא עוד — הנערה, שעלתה מסביבת-גידולנו, נעשתה עתה חידושה, ואולי יסודה, של העליה. הרבה עשתה מלחמת-העולם, לא פחות ממנה עשתה העקירה והטלטול; הרבה עשתה רוח-המהפכה בעצם-המלחמה ומעשה המהפכה לאחריה, לא פחות ממנה עשתה תנועת הנוער — חינוכה התם, מעשה-ידי-עצמה, הוא שהעלה גל-נעורים אדיר — הנער כוחו והנערה זיוו — שנישא בסערה לחופי ארצנו.

ב

כשרטוט הזה של הרהור וזכר מסתמן כמאליו, ככל שנסתם הגולל על מעגל החיים של רעיות נעורינו, וכן נסתמן כמאליו למראה קהל הדוממים והאוננים שניצבו, לפני שנה, ברחבת-האבל, נוכח ארונה של רבקה ברעם לבית-יגר, מראשונות העליה ההיא, שנעקרה על סיפה של שנת החמישים לחייה. כמותה, כרוב ההולכים אחרי מיטתה, הכרעת-חייה חלה באותה שנה ומחצה שבין שלהי מלחמת העולם הראשונה ובין פתח העליה השלישית — שנה ומחצה, שבהן חיו רוב קהילות מזרחה של גליציה כחטיבות חיים בדלות ובדולות. באותם ימי הריפובליקה האוקראינית, נעשו הציונים בבת אחת כשליטים ברחוב-היהודים, שנתגלה, עם התנאים המיוחדים האלה, כמיצר לפנים ממיצר. ויותר משנתגלה כך לדור המגודלים, ששיעשעו את עצמם בזיקוקי-ההשלייה של אבטונומיה, נתגלה לדור הצעירים, ילדים ממש, שהשכילו, לתומם ובתומם, לברוא לעצמם, בתוך המיצר הזה, עולם מלא. הלוקאל, כפי שנקרא אולם הכינוס של קן „השומר הצעיר", היה לא בלבד בית-מפלט מפני ההווה, אלא גם, ובעיקר, בית-מנוס אל העתיד, יתר-על-כן: בית-חישול לו, דור המגודלים, והכוונה לציונים שבהם, היה ודאי להם כי אין כאן אלא כדרך הכתוב: ישחקו הנערים לפנינו; שעל כן נפתעו לא במעט, בראותם לימים והנה המשחק אינו כמשחקם שלהם — „שפה ברורה" ובולי קרן קיימת או קיפסתה ותערוכת „בצלאל" וקריאת

„די וועלט" וכיוצא בהם, — אלא כדרך האימרה: השוטה חושב את הענין ברצינות. דהיינו, הם באמת נודדים לוינה ולפרשבורג ומתענים שם, עד שהם יורדים לאניית ומפליגים. בקיצור: הם הולכים ממש. והעיקר: הן הולכות ממש.

ודאי, מה שנעשה, או כדרך שנעשה, באותה שנה ומחצה, בלוקאל בעירנו, נעשה בלוקאל בשכנתה, בזלוצ׳וב הסמוכה. אלא ששם היו קצת גורמי־סיוע לפעילות־יתר, שהדיה נתגלגלו אלינו — שם נוסד שבועון יהודי: שם הוקם סימינאר עברי; והעיקר: שם נעשתה מידת־חלוציות גם ממידתם של שאינם־צעירים. וראש עושים ומעשים ד״ר אברה שודרון, שמינה את עצמו שמש־בית־הספר, וכדרכו היה מופת של אומר ועושה. הוא גם לימד שיעור — שיעור־הבחנה בין ציונות מושכלת וציונית קנאית ומסותיו, שהעמידו את קו־ההבחנה הזה על חודו, פירנסו לא במעט את רוחו והחלטתו של דור־הצעירים. הוא ושכמותו טבעו, במעט או בהרבה, את חותמם בטיפוס של הנער והנערה, שדרשו את חלוציותם הלכה למעשה, ודרשוה גם בהחלטיות ושלימות, גם בפשטות וצניעות. היא הפשטות והצניעות, שהיתה ניכרת בקבוצת חלוצי העיר ההיא, והניכרת עד עתה ברוב יחידיה, וביותר ברוב יחידותיה — בנות ישראל, ששקטה של מסורת־אבותיהן נבלע בסערה של חידוש־עצמן.

רבקה יגר, כשם שהיתה כמלוא־התגלמות של הטיפוס הנפלא הזה, כשדרכה, בסיעת צעירים ורוננים, בלהטו של תמוז, מאנית „קארניולה", על חופה של חיפה — כך היתה כמלוא־התגלמותו במשך שלושים וארבע השנים, עד אחריתה. ההתחלה היתה בגליל, בבית־גן, והמשכה בקבוצת בני עירה ובנותיה, הקבוצה הזלוצ׳ובאית, ששמרה על מזג של אידיליה — פה לא חששו לאפנה, שלא נפטרה מנעימה סופראז׳יסטית, גם אם נזהרה מניסוחה, והנערה לא בושה לעסוק בבישול־ארוחה והטלאת־בגד, כמעט כדרך שעסקו אמא וסבתא. אחר־מכן באה ביתניה עילית — שרטוטה של רבקה בימים ההם ובסמוך להם, קלסתר נערה רכה ואמיצה, ניתן בקוים חטופים בקובץ „קהילתנו" ובקווים נרחבים קצת ב„כאור יהל" ליהודה יערי. כשם שניתן לתמוה, מה לה לפשטות העממית, המובלעת, ולגאות המודגשת של תריסר חדא־בדרא,

שדיברו על עצמם כעל קן־נשרים, כך ניתן שלא לתמוה, כי לאחר המכה שניחתה — ראש הקבוצה הזלוצ׳ובאית, דב אופר, נהרג בידי ערבים — בבוא גם חיבוטי־חוץ — חוסר־עבודה, גם חיבוטי־פנים — מעשה ה„סלקציה", בחינת נפה המשיירת, כביכול, את העידית — קמה רבקה, כמותה כחברתה, וכדרך מחאה אילמת על אותם שעשועים־בדיני־נפשות, הלכה למחניים. בפשטות מובנת מאליה פרשה עם צמצום־המעגל; בפשטות מובנת מאליה חזרה עם הרחבתו — עם גיבושה של ראשית־קיבוצי־„השומר הצעיר", היא עמו ובו בכל דרכי הנדודים: סלילת הכביש בקילומטר החמישי, נהלל וגבע, עד בית־אלפא ובתוכה. ובכל אלה נאבקה נפשה וגופה כמאבק עוזה ברפיונה, גוברת ונכנעת, גוברת ונכנעת — הקדחת, שנגררה מבית־גן והתישה את גוה, סופה גזירת גלות. איך ישבה לכרחה, ושש שנים תמימות, בגולה והכיסופים לארצנו אוכלים אותה, יותר משנשמע על דרך גילוי לבה לפיה, נשמע על דרך ההתענינות הרעבתנית: מה שם, בבית. אזכור טיול בעיבורה של עיר מולדתה — מסביב, כמלוא־העין, לבנת־שלגים, ומתוך הדברים הקטועים, הנישאים בהבלם בתוך הצינה, כאילו יוקד השרב היורד על אדמת־גוריס. גם התנחום של נטיעת פיסה של ארצנו בתוך הגולה — לאחר תלמוד גננות בוינה עסקה בפעולת חינוך פורה בלודז׳ — היה אך תנחום־שוא וממילא נתחייב המשך־המאבק, ואחריתו — השיבה לארצנו. נאמנה לכיסופיה ניסתה תחילה לישב בכפר, חזרה לבית אלפא, ואחר מכן הלכה לירושלים — גננת בבית הספר מיסודה של דבורה קאלן, ניתן לה לגלות סגולתה — לתת את מלוא נפשה לילדים ולהשרותם באוירה של צלילות ועדנה. מתקופת־הימים ההם, שהיינו במחיצה אחת. זכורים הבקרים, שהיתה מרנינתם ברעננותו של שיר־עם; זכורים מוצאי השבתות, שהיתה מטעימתם מטעמו של „שלוש סעודות" — מה משעשעת היתה פרשת החיפושים של תבלין, שסופו נמצא בחנותו של מין פאראצאלזוס במאה שערים — והיא כמרחיפה סביבה שקט נפלא, שיותר שהיה בו מדממת־הרוח היה בו מסערת הנפש הכבושה. ואחרון אחרון, הליכה לחיפה — בנין ביתה שלה, גידול־ילדיה, והוא בית שאפפו חינה על אורו וחומו, והיא כולה כיסופי־תמיד אל הכפר — בכל שעת כושר נסיעה לבית אלפא, לרמת יוחנן, ובשנותיה האחרונות לדורות שבנגב. מי שלא ראה אותה בטיולה, לא ראה ספיגת יפעתו של נוף בנפש, הנפתלת בין רוחה הערה וגופה הלאה — אי־

שם, בסביבי אלונים, נשענה עייפה אל גזע, והיא גופה כפרפר־אורה הסופג מלוא קסמו של עולם.

בכלל אלה, שניצבו לפני כשנה, בחצי גורן עגולה, ברחבת האבל, נוכח ארונה, היה קהל מנומר, שבאו מפינות שונות — פלח ויוגב, נוקד ובוקר, עסקן ומנהל, פקיד ומורה — ואת כולם איחדה ההרגשה כי אחותם, המוטלת לפניהם, היא כתמצית מזכרת נעו־

ריהם. וודאי רפרפו לפניהם הפגישות עמה, שכל פגישה ופגישה עמה היתה כניצת־חג המבצבצת מא־דמת־החולין ומנהרתה. שכן נתקיים בה בממש ענין בת נו"ן כבת כ"ף: זו הקומה התמירה־שבירה, אלו העינים החמות יחדות, שרוב יסורים וחולי לא הטילו בהן עמעום, ונשפע מהן אור צנוע, טוב ומיטיב, אור בינה, שיסודה בהמית הלב — דיוקן של בת־ישראל בחינת „חדשים גם ישנים צפנתי לך".

(פורסם בדבר הפועלת, ינואר 1955)

שלמה אלטמן

יענקלה באומגרטן

בגלריה העשירה בטיפוסים המכונים „אנשי עמך של זלוצ׳וב", זכה למקום נכבד יעקב יצחק באומגרטן ז״ל, אשר נקרא בפי הבריות יענקלה באומגרטן.

הוא נולד בזלוצ׳וב בשנת 1878 וילדותו היתה קשה. קיבל את חינוכו המסורתי ב„חדר", סיים את בית־הספר העממי והמשיך בלמודים בכוחות עצמו.

כבר מנעוריו נאלץ לרכוש מקצוע והוא: עשיית פמוטות־נחושת. 12—14 שעות ביום עבד עבודה מפרכת, כשאדוניו צועק ומתעלל בו. מכיוון שכך, התפתחה אצלו התנגדות נפשית ופיסית לכל ניצול ועוול.

היה מתחיל את עבודתו השכם בבוקר ומסיים בשעות המאוחרות של הלילה. בהתאם לדברים, שנהג לספר בשנים מאוחרות יותר, ראה לא אחת את אשת מעבידו מחזירה את מחוגי השעון אחורנית, כדי להאריך את יום העבודה. ובכל זאת עלה בידו, בלי לעורר את תשומת לבם של מעבידיו, לגנוב כמה רגעים יקרים ולעיין בספר.

אחרי „השריפה הגדולה" של שנת 1904, כשהיה כבר בעל מקצוע מעולה, נשא אשה ועבר עמה לצ׳ר־נוביץ. שם עבד בהצלחה ונשאר עד 1911. אחר כך הגר ל„ארץ הזהב" והתיישב בניו־יורק.

כל חייו הלך בדרך היושר והצדק והגיש עזרה לזולת. הוא זכר שאצל סבו ואצל אביו סעדו בשבת עוברי־אורח; כמו כן זכר, שהנצרכים יצאו תמיד שבעים, גם אם נאלצו הוריו למנוע את פת הלחם האחרונה מפיותיהם. הוא זכר כל זאת והמשיך בדרכם.

יענקלה באומגרטן היה ידוע במעשיו הטובים. לא יכול היה לשאת מעשה של עוול או אי צדק. כבר צויין, שתכונה זו התפתחה בו בנעוריו. אולם ללא ספק, גם ירש אותה מאביו־זקנו אשר בגלל אי פשרנותו ובגלל הגנתו על חלשים ומקופחים, זכה לכנוי „אלימלך שגץ" (במובן החיובי!).

בימי מלחמת העולם הראשונה היה יעקב באו־מגרטן בין מיסדי האגודה הזלוצ׳ובאית בניו יורק, „מחזיקי הדת". השקיע בכך הרבה מרץ והגיש סיוע חומרי רב ליהודי זלוצ׳וב. כל ימיו היה עוזר ליהודים ובעיקר לבני עיר מולדתו.

בשנת 1919 חזר לפולניה, הפסיד את כל כספו בעסק אומלל ונאלץ לחזור לארה״ב על מנת להתחיל מבראשית.

בשנת 1938 נפגע בשיתוק ונלחם קשות כדי לגבור על מחלתו.

במותו לא השאיר אחריו כל רכוש אלא את שמו הטוב, הראוי להרשם באותיות זהב.

בנו, הרי, ובנותיו, סבינה ואנה, נשארו נאמנים למסורת אבות והם ממשיכים בפעילות צבורית כאביהם ז״ל.

מרדכי דויטש

ד״ר יעקב יהושוע יוספסברג ז״ל

ד״ר יהושוע יוספסברג נולד בזלוצ׳וב בשנת 1892. מצד אמו היה נכדו של ר׳ פישל רייס, אשר נמנה על צאצאי הגאון „פני יהושוע״, שכיהן כרב בזלוצ׳וב ובלבוב ופירסם ספרים על הש״ס והפוסקים. אביו של ד״ר יוספסברג, ר׳ זאב, היה תלמיד חכם ועלוי וכבר בגיל 18 קיבל הסמכה לרב. הוא חינך את ילדיו ברוח התורה והציונות וחלם לעלות לישראל, אך לא זכה לכך, כי מת בגיל 43.

מותו של האב השאיר את המשפחה ללא מדריך ומחנך ולכן נפל העול על הבן הבכור, ד״ר יהושוע יוספברג, אשר היה לעזר לאמו ומדריך לאחיו ואחיותיו.

ד״ר יוספסברג סיים את הגימנסיה בזלוצ׳וב כאכסטרן, כי סרב לבקר בבית הספר בשבתות וללמוד את נמוסי הגויים. יחד עם לימודי החול רכש תורה ודעת אצל מלמדים מובחרים שבעירנו. כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה, נדדה המשפחה לוינה ושם התגייס ד״ר יוספסברג לצבא האוסטרי ובחזית איטליה גם נפצע. עם גמר המלחמה, נרשם לאוניברסיטה בוינה. הוא סיים את חוק לימודיו ברפואה וחזר לזלוצ׳וב יחד עם משפחתו.

בעקבות חינוכו וחלומו של אביו, החליט לעלות לארץ. בשנת 1925 הגיע כרופא וכחלוץ, שאהבת ארץ ישראל ושנאת הגלות מושרשים עמוק בלבו.

ד״ר יוספסברג עבד בארץ כרופא קופת־חולים בגליל ובעמק. ברוכבו על הסוס היה מבקר בקיבוצים ובמושבי־עובדים, כשסכנת נפש מלווה אותו. ידוע היה לכל המתישבים כדמות נושאת עזרה, נחמה ורפואה לנזקקים. הוא היה עושה את עבודתו ללא לאות ובאהבה בכל שעות היום והלילה.

בשנת 1935 התישב בפתח תקוה וישובי העמק והגליל הצטערו על כך ואף שיגרו בקשות לקופת־חולים להחזיר להם את רופאם האהוב. בפתח־תקוה התחבב על כל יודעיו ובה עבד עד יומו האחרון.

בשנת 1691, בחודש מאי, נפטר, כאשר רבים רבים מברכים אותו.

ד״ר יוספסברג היה שנים רבות יו״ר ארגון יוצאי זלוצ׳וב בארץ. כבכל תפקיד, כן גם בתפקיד זה, לא ידע עבודה־למחצה, אלא מסירות והתמדה למופת. זוכרני היטב איך הזמין אותי פעם לביתו כדי לדון בענין הוצאת הספר על ע״ש זלוצ׳וב. הוא היה מעונין מאד, כי הנצחת עירנו תוגשם במהירות. שיחתנו התקיימה אחרי שהחלים במקצת ממחלתו. באותו ערב באו לבקרו עוד מספר ידידים. הוא היה חביב לכולם, התענין בבריאותם ואף היה מוכן לבדוק אותי, כי „כבר זמן רב — כך אמר — לא בדקתיך״. מי פילל שיהיה זה יומו האחרון וכמה נדהמתי כאשר למחרת בבוקר צלצל אלי בנו והודיע לי, כי אביו נפטר.

ד״ר יוספסברג היה אב ובעל למופת. כמו כן היה בן למופת לאמו האלמנה, שחייה היו קשים ביותר. הוא היה נוהג בכבוד האם ובהתנהגותו זו האציל מרוחו על כל משפחתו.

אהבה מיוחדת היתה לד״ר יוספסברג לבירת ישראל, ירושלים, ולכותל המערבי. וכאשר התעורר בציבור — עוד לפני קום המדינה — הרעיון של רכישת שטחי קרקע על יד הכותל המערבי, היה הוא בין הראשונים אשר ביקש לשתפו ואף חתם על שטרות בקרן הקיימת לישראל. לדאבון ליבו, לא יצא הרעיון לפועל.

אהבה מיוחדת נוספת היתה לד״ר יוספסברג למוסיקה. בנעוריו ניגן בעצמו בכלים שונים וכאשר התבגר, החל אוסף תקליטים קלסיים ויצירות אופרה. הוא ידע כל יצירה בעל פה והיה שומע את תקליטיו הרבים לעתים קרובות ביותר.

ביתו של ד״ר יוספסברג בפתח תקוה היה מקום מפגש לתלמידי חכמים, חובבי מוסיקה וידידים מכל שכבות הציבור.

ובמותו, הלך מאתנו ידיד גדול ובן עיר חביב ביותר. וגדול הכאב בלב כל בני זלוצ׳וב, אשר יזכרו את ד״ר יוספסברג ופעלו לאורך ימים.

לאה רביב

ד"ר קלמן שוויג

ד"ר קלמן שוויג היה ידוע ויקר לכל חקלאי העמק והגליל. הוא נהג לבקר בשדותיהם ובגני־הירק שלהם — כידיד ומורה. הכל נהגו להתקהל סביבו ולהציג לו שאלות: „כיצד להדביר מזיק זה? ו„כיצד לטפל בזן זה?"

ראשו היה עטור בלורית כסף זה שנים, אם כי ביום מותו טרם מלאו לו 60 שנה. גופו היה כפוף במקצת, עיניו נהגו לתור את הסביבה ואוזניו קלטו כל שאלה, שהופנתה אליו.

תשובותיו ניתנו בקול בוטח ושקט, מעודדות ומנחמות. הורגש בהן מה רבה ידיעתו והבנתו של איש מדע וחוקר זה ומה רבה קירבתו לכל הצומח.

ד"ר קלמן שוויג נולד בשנת 1900 בזלוצ'וב, למשפחה ענפה ומסורתית. בעודו רך בשנים התבלט בכשרונותיו ובתאוות הדעת שלו. בילדותו נפגע ע"י מחלה, שגרמה לו לנכות חלקית. אולם הדבר לא גזל מאומה ממרצו, חריצותו, כושר לימודו ומאוחר יותר — כושר ההוראה שלו.

בשנת 1918 עמד בבחינות הבגרות בזלוצ'וב. תחילה בגמנסיה אוקראינית (בתקופה בה שלטו האו־קראינים בעיר) ואח"כ בפולנית.

נרשם לאוניברסיטה בוינה ובה הוסמך כד"ר למדעי הטבע. באופן מקביל סיים את הפקולטה לשפה האנגלית והצרפתית. שנות הלימוד בוינה היו עשירות גם בפעילות ציונית. ולכך הכשיר עצמו בפדגוגיום של הרב חיס.

עם סיום לימודיו בוינה שימש במשך שנים מורה בגמנסיה עברית בפינסק. אחר כך — במונקץ שבהונגריה. בשנת 1929 התגשם חלומו והוא עלה ארצה.

נשא לאשה את נחמה (נוסיה) מבית יוספברג בזלוצ'וב.

תחילה עבד בבית־הספר החקלאי במקוה ישראל.

בשנת 1932 נתקבל ע"י ממשלת המנדט כאנטי־מולוג בתחנה הנסיונית בירושלים ומשם הועבר כמנהל מחלקה לתחנה הנסיונית בעכו.

זכה להערכתם של הממונים עליו ושל תלמידיו.

חילק את זמנו בין עבודת מחקר במעבדה ובין הסתכלות בלתי אמצעית בחיי הצומח בארץ.

כתב ספרים על מזיקי הצמחים והדברתם. כמו כן פירסם מאמרים בעתונות חקלאית בארץ ובחו"ל.

עבד כמרצה לביולוגיה בטכניון בחיפה.

בעת מלחמת השחרור עצרה ההגנה, סמוך לביתו, מכונית ערבית שהובילה נשק. המכונית על מטענה התפוצצה. ד"ר שוויג ואחד משני בניו נפצעו וביתם נהרס.

לאחר חודשים של סבל לא יתואר, חזר לעבודתו.

עם קום מדינת ישראל התקבל ע"י משרד החק־לאות כמנהל המדור לאנטימולוגיה ובתפקיד זה כיהן עד יום מותו בשנת 1958. הוא זכה כי לפני מותו תעניק לו עירית חיפה פרס ע"ש רופין בעד ספרו על חומרים חימיים להדברת מזיקים.

המדרשה החקלאית הקימה על שמו מכון ללימוד אנטימולוגיה.

ברשימות רבות ציינו חבריו לעבודה את תרבותו, ידיעותיו והליכותיו הצנועות והאצילות. יהי זכרו ברוך.

ד"ר אל. כונה (באומן)

זוטות מעיר הנעורים

חוויות הילדות, אפילו הזעירות ביותר, טבועות עמוק בלבותינו ואנו מעלים אותן ברצון. שכן, ההווה אינו ניתן להערכה מלאה ואילו העתיד — סתום ובלתי נתפס.

אמנם כיום, 35 שנה לאחר שעזבתי את עירי, טושטשו החוויות במידה מסויימת, אך אפילו כך ביכולתן לתאר אותו נוער, אשר טופח בידי הורים מסורים ואוהבים.

חלק מידידי נעורי פילסו להם דרך בחיים עוד לפני השואה ושורות אלה יעוררו בהם געגועים. אולם חלק אחר ניספה בידי חית האדם הנאצית. יהי זכרם ברוך.

א. איך הכרתי נערת חן אחת

בנין בית־הספר העממי־הממלכתי בזלוצ'וב ע"ש אדם מיצקביץ היה מחולק לשני אגפים — זה של הבנות וזה של הבנים. בית־הספר שם לו למטרה לפתח פעולות חברתיות בין התלמידים ואחת מהן היתה: קואופרטיב המנוהל ע"י התלמידים עצמם ובפיקוחו של מורה.

בחנות־קואופרטיב זו ניתן היה לרכוש צרכי כתיבה, ממתקים וכדומה. בגורלי נפל להיות האחראי, יחד עם עוד חבר נוצרי, לממכר הכעכים באגף הבנות. וכך ניצבנו שם תמיד בהפסקה הגדולה, כשסלסלת כעכים טריים בידינו. היה זה תפקיד נעים ביותר, כי הכניסה לאגף הבנות היתה אסורה על הבנים, והדבר עורר בנו רגש עליונות. אמנם יש לזכור, שבאותם הימים לא עלה גילנו על 12 שנה.

באחד מימי חודש מאי של שנת 1925, ניצבנו, כהרגלנו תמיד, באגף הבנות. למען האמת, רוב הבנות נהגו להביא את ארוחותיהן מהבית ורק האמידות שבהן נזקקו לסחורתנו. הללו ידעו להבליט זאת כראוי והיו אוכלות את הכעכים תוך כדי הליכה לאורך הפרוזדור, במשך כל ההפסקה.

והנה, אותו יום, נגשה אלי נערת חן אחת, כשחיוכה המלבב מגלה שתי גומות חן. עיניה החומות הבהיקו כיהלומים ושערה הבלונדיני־כהה ירד על כתפיה בגלים. היא הוציאה כעך מהסלסלה ונעצה בו את שיניה הצחורות.

לפתע היא החוירה. עד מהרה התברר, כי שכחה

את כספה בביתה ואין לה במה לשלם. חברי הפולני, שהיה ממונה על הפדיון, החל נוזף בה ולעליבה. הוא טען, כי כל כוונתה היתה „להשוויץ" בפני חברותיה ולהיראות כאמידה, בו בזמן שלא היתה לה אף פרוטה אחת בכיסה. הנערה השפילה את עיניה ובנשאה אותן שנית אלינו, ראיתי כי נקוו בהן דמעות. לא יכולתי לשאת את השפלתה, מה גם שחשתי בקירבה אליה, אל חינניותה ותמימותה. הוצאתי איפוא מכיסי את הסכום הדרוש ואמרתי לה, כי תוכל להחזירו לי למחרת היום.

„המעשה האבירי" השפיע עליה עמוקות והיא גמלה לי בחיוך של הערצה ותודה. אולם היא לא המתינה עד יום המחרת, אלא הופיעה בשעות אחרי הצהרים בביתנו, בלווית אמה, והודתה לי פעם נוספת.

מאותו יום היינו מחליפים בינינו מבטי־הערצה־ילדותיים, שהפכו במרוצת השנים לידידות. כאשר למדנו לבסוף בכיתה משותפת בגימנסיה הממלכתית בזלוצ'וב, נתהדקה הידידות עד כדי כך, שהכל ידעו כי אין היא „חופשיה".

מובן מאליו, שכמה מהגימנזיסטים המבוגרים יותר ניסו „לגזלה" ממני. שכן חינניותה, אופיה והליכותיה האצילות משכו לב רבים. אולם „הרומן" נמשך עד שנתי ה־18, על אף העליות והירידות שבו. כלומר, על אף משחקי ה„ברוגז", שנבעו מקינאה.

בשנת 1930 יצאתי ללמוד בחו"ל. כעבור שנתיים הפסקתי את לימודי במכללה ובהשפעת סטודנטים מישראל, עליתי גם אני ארצה. קשרי עם בני גילי בזלוצ'וב התרופפו ובמשך הזמן אף נותקו לחלוטין. רק הדים הגיעו אלי על יופיה והצלחתה של עלמת חן זו מימי נעורי.

כשנה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, ואני כבר מושרש בארץ וחי את חייה במלוא האינטנסיביות, קיבלתי ממנה מכתב. היא תארה בו את מצבה וחזתה תחזית קודרת לגבי עתידו של הנוער בזלוצ'וב. כמו כן כתבה, שהיתה רוצה לשנות את אורח חייה ולעלות ארצה. בתשובתי, עודדתי אותה לעשות כן. אולם התלבטויותיה ושיקוליה ארכו, כנראה, יתר על המידה. המלחמה פרצה, הנאצים השתלטו על זלוצ'וב ובין הצעירים והצעירות ששילמו בחייהם, היתה גם עלמת חן זו — אשר שמה היה גיניה בלום.

ואני מהרהר בלבי, כמה מחברי יכלו להינצל מהשואה, אילו השכילו לבחור בדרך המוליכה לארץ־ישראל שעה אחת קודם לכן.

אולם בתקופת הנעורים, תקופת הצהלה והחדווה, ללא דאגות חומריות, מי חכם וידע את החבוי בחיק העתיד?

ב. המורה המשומד

הגימנסיה בזלוצ׳וב היתה מוסד חינוכי ממלכתי של הפולנים ומעטים היו בו התלמידים היהודים. אמנם לא היתה הפליה גלויה ורשמית, אך יהודי שזכה להתקבל למוסד זה, ראה בכך הישג רב. שכן, באמצעים שונים הצרו את צעדיו.

היתה עוד גימנסיה בעירנו, מוסד אוקראיני פרטי, אך יהודים כמעט ולא למדו שם, הן משום רמת הלימודים הנמוכה והן משום שפת ההוראה האוקראינית (ולא הפולנית).

והנה הגיע אל הגימנסיה הפולנית מורה חדש לסיפרות בעל שם יהודי מובהק. עד מהרה נודע, כי המורה המיר את דתו, השתמד, מטעמי קריירה.

יש לציין, שהמורים היהודים שנתקבלו לגימנסיה, היו יחידי סגולה, להוציא את המורה לדת היהודית. מכאן, שהתופעה של התנצרות בין מחפשי משרות מסוג זה, היתה רווחת למדי. עם זאת, לא כל המתנצרים היו משומדים־להכעיס כאותו מורה לסיפרות.

התלמידים היהודים נהגו לבקר בגימנסיה הפולנית בכל השבתות והחגים היהודיים, להוציא את ראש השנה ויום הכיפורים. והנה בחר לו אותו משומד את ראש השנה דווקא, כדי להרצות בו על האפופיאה של הומירוס — איליאדה. ומיד לאחר החג, כשחזרו שמונת התלמידים היהודים ללימודים, החל בוחן אותם באותו חומר.

הקורבן הראשון היתה התלמידה גיניה בלום. המורה רשם לה את הציון בלתי מספיק בפנקסו והיא קיבלה את גזר־הדין בשתיקה. אולם כאשר נוכחתי כי המורה אינו נאמן לסדר האלפביתי של תלמידי הכיתה, אלא בוחן רק את אלה שנעדרו בגלל החג, קמתי ממקומי. הסברתי את סיבת ההיעדרות וביקשתי שהות של יומיים, עד לשיעור הבא, כדי להתכונן למבחן. תשובתו של המורה היתה, כי חגי היהודים אינם מעניינים אותו כלל והוא תבע ממני לענות על שאלה שהציג לי. חזרתי על דברי פעם נוספת ואף המורה עשה כן. פלטתי איפוא בתום לב, ללא כוונה

של עלבון, כי גם המורה היה לפנים יהודי וחשיבותו של ראש השנה ידועה לו. המורה נתמלא חמת זעם ושלחני אל המנהל בטענה, כי התחצפתי.

המנהל הקשיב לפרשה, כפי שסיפר אותה המורה וכפי שסיפרתיה אני, ופסק לי שמונה שעות ריתוק בבית הספר, בימי ראשון החופשיים מלימודים. העונש לא הבהילני במיוחד, כי כבר הייתי חייב הרבה שעות ריתוק (שנקראו קרצר) ואילו נמצאתי היום בזלוצ׳וב, עדיין היה עלי להשלימן.

עם זאת חרה לי הדבר, שגם גיניה בלום זכתה לציון השלילי. שכן, היא היתה תלמידה טובה והבזיון שנתבזתה לעיני התלמידים, פגע בה קשות. ראיתי איפוא חובה לעצמי ללמד את המורה לקח.

כאמור, נעשו מעשי על רקע רומנטי ונבעו מנימוקים אישיים. אולם, כנראה, מתחת לסף ההכרה פעל הרגש הלאומי.

עוד באותו יום אירגנתי קבוצת תלמידים מבין חברי הטובים ביותר. מתוך קבוצה זו היו אולש מרוז וסטיפן מלגושוביץ — נוצרים. ואילו לונק לינסקר, אוסקר שליט ואני — יהודים.

למרות שלא למדנו כולנו בכיתה אחת, הרי מה שאיחד אותנו, היתה האנטיפטיה לאותו מורה, שהנחית עלינו ציונים שליליים.

התחבאנו בסימטה בה גר אותו משומד, מצויידים בשק גדול. בהתקרב המורה, הגיח אולש ממחבואו והשליך את השק על ראשו. זמן קצר קודם לכן ירד גשם והמים טרם נספגו באדמת הסימטה. מחמת הבהלה, נפל המורה אל תוך הבוץ ואנו ידינו בו עגבניות רקובות, שהכינונו למטרה זו. לאחר מכן ברחנו משם.

יתכן שהדבר לא היה מתגלה לעולם, אילמלא התפאר מרוז בפני „אהובתו" ובת כיתתנו, אירנקה גבנדז׳ינקה. היתה זו נערה יפה מאד, אך פטפטנית ללא מעצור. אפילו על משחקי הקלפים של אביה, סגן „הסטרוסטה", נהגה לספר, ועל סכומי הכסף שהיה מפסיד.

קיצורו של דבר, חמישתנו הוזמנו אל המנהל, שנקרא בפינו מסכן (בידקו). שכן, הכל נשלחו אל משרדו ומתפקידו היה לפתור את כל הבעיות. אדם חביב היה ונעים הליכות, אם כי מחמיר.

הכחשנו הכל וכעד הבאנו את לונק רוט, שטען כי באותו ערב עסקנו בפיתוח צילומים בביתו. המנהל ציוה לקרוא לאירנקה. אולם זו „עובדה" בינתיים ע״י אולש מרוז והכחישה הכל מכל. „אומץ לבה" זיכה אותה אח״כ בארבע נשיקות מצלצלות מפיות

זברותיהן של הגיבורים, שקבעו פגישה כללית על אחד מספסלי „הקמפה", במטרה לחוג את המאורע. מיותר לציין, שנמלטנו ללא כל עונש.

אולם לסיפור על המורה המשומד היה המשך מעניין. היה זה בעת המלחמה העולמית השניה, כאשר חלק מצבא פולין, בפיקודו של הגנרל אנדרס, הגיע לארץ-ישראל על מנת להמשיך מכאן לאנגליה, מקום שם התארגנה ממשלה-פולנית-גולה.

יום אחד פגשתי באוטובוס, בחיפה, אותו משומד. כאשר קראתי בשמו, שאל מהיכן אני מכיר אותו. עניתי, כי הייתי תלמידו בגימנסיה. לבו נפתח לפני והוא סיפר לי על תלאותיו וסבלו. הוא לא הסתיר מפני את התנצרותו והסביר, כי יילחם באנגליה למען פולין. עם זאת הביע צער על כך, שאינו יכול להישאר בארץ, עליה הירבה כה לשמוע בילדותו.

תוך כדי נסיעה באוטובוס הזכרתי לו את יחסו לתלמידים היהודים וגיליתי לו את זהותם של מת־קיפיו. הוא העמיד פנים, כאילו לא זכר את המאורע, אך הפליט כי הכל עושים משגים בימי צעירותם. הוא עצמו היה הולך בדרך שונה, אילו ניתן לו לחזור 35 שנה אחורנית. לא ריחמתי עליו כלל, כי למשו־מדים-להכעיס, אין תקנה בחיים, כנראה.

ג. קטטה בין פולנים ואוקראינים

בליל סילבסטר של שנת 1928 יצאו שלוש מגלשות קשורות אחת לשניה ורתומות לשני סוסים, שעוטרו בקישוטים שונים, כנהוג בשעת טיול מסוג זה, המכונה „קוליג". הנערות שהשתתפו בטיול דאגו למזון ואילו הבנים הביאו עמם שמיכות וכלי נגינה.

הקבוצה כללה את צשקה שוץ, עטקה צ׳יזר, גיניה בלום ואסטרקה רייס. ומהבנים: סאלק פרנס, לונק לינסקר, אוסקר שליט ואני. יצאנו עליזים ושמחים, כשכל אחד מהבנים יושב מאחורי חברתו, להוציא את העגלון האוקראיני, בעל סוסים מכפר סאסוב הסמוך. התקדמנו לעבר זמק, כשעגלוננו עצר פתאום את הסוסים. לפנינו נתגלתה קבוצה של כתריסר אנ־שים, בעיצומה של קטטה. שני סטודנטים אוקראינים היו מוטלים על הארץ וספגו בעיטות מקבוצת פולנים, ביניהם בלטו סטשק פאולו וזבושק פשביסלבסקי. המהומה היתה רבה וצעקות המוכים החרידו את הסביבה הבלתי מיושבת.

חיש מהר הבינונו, שהקטטה היא על רקע השנאה שבין הפולנים והאוקראינים ודאגתנו הראשונה היתה להבטיח את שלום הבנות. התרחקנו מהכביש לעבר

העצים הסמוכים, במטרה למצוא להן שם מחסה. ראינו, כי העגלון האוקראיני שלנו התיר את הסוסים ויחד עם צעיר אוקראיני מחבורת המתקוטטים, רץ ישר לעבר חבורת הפולנים. הסוסים השתוללו ובעטו בפולנים, שכעבור דקות מספר היו שכובים על האדמה הקרה. אשר לאוקראינים, הללו נמלטו ואתם יחד עגלוננו וסוסיו.

המתנו זמן-מה וכשהשתררה דממה מוחלטת, יצאנו ממקום מחבואנו ופנינו לעבר המגלשות. מאחר שנמצאנו על הפסגה, יכולנו להחליק משם בקלות עד למרכז העיר כמעט. אולם התוכנית לא יצאה אל הפועל, הואיל והפולנים התאוששו, קרבו למגלשותינו וביקשו לפתוח בקטטה עמנו. סבורים היו בכנות, שאנו היינו אלה ששלחו את העגלון והסוסים לעברם.

כוונת הפולנים היתה להיפרע מאתנו בעד שפע העל־בונות, שספגו מהאוקראינים. אולם אנו נמנענו מהלש־תמש בכוח בגלל הבנות אשר בחבורתנו. עם זאת לא ראו אותנו הפולנים כפחדנים, שכן הכירונו היטב וידעו את „יכולת-התגובה" שלנו.

קרבתי לזבושק פשביסלבסקי והוריתי לו, כי יאסוף את חבריו ויסתלק מהמקום. עם פולני זה נפגשתי תכופות על מגרש הכדורגל כשאני משחק בקבוצת ז.ק.ס. והוא בקבוצת „יונינה". שנינו היינו ידועים כתוקפנים במשחק וכתוצאה מכך נוצרה בינינו „הבנה". אמנם היה מבוגר ממני בכמה שנים, אך עמנו נמצא גם סאלק פרנס, אתליט מצטיין וגבה־קומה, שהיה מוכן לבלום כל הסתערות.

הסברנו לפולנים, כי העגלון היה אוקראיני וחש לעזרת בני בריתו, שלא בידיעתנו. כהוכחה ציינו, כי נשארנו ללא סוסים. הפולנים שוכנעו, אך לא זזו ממקומותיהם. לבסוף התערבה צשקה שוץ. היא פנתה בדברי נועם אל סטשק פאולו, שגר בשכנותה ובין הוריה והוריו שררו יחסים תקינים. פאולו נודע כבריון, אך לעומת קיסמה של הנערה החמודה, ניטלה ממנו חוצפתו. לבסוף הסתלקו הפולנים ואנו עמדנו לחזור העירה.

לפתע שמענו קול דהרת סוסים וצילצול פעמו־נים. היה זה העגלון שלנו, שחזר אלינו. הסתבר, שעמד על גבעה והמתין שהפולנים יסתלקו. צר היה לו להפסיד את הממון שהבטחנו לו בעד הטיול. שמחנו לשובו, שכן ההרפתקה נסתיימה בשלום. וכשהסוסים נענים להצלפת השוט, המשכנו באותו ליל סילבסטר, לעבר זבורוב.

כל הדרך לא חדל העגלון להסביר לנו מדוע חש

לעזרת האוקראינים. אולם אותו זמן לא הבינונו את הבעיה והבלוי הנעים היה קרוב יותר ללבותינו.

למחרת נודע לנו, כי הפולנים ידעו את זהותו של העגלון, שנהג להוביל נוסעים מזלוצ׳וב לתחנת הרכבת, שהיתה מרוחקת 2—3 ק״מ ממרכז העיר. הם המתינו לו ליד האורווה שלו ושם התנפלו עליו והיכוהו עד זוב דם. הוא נאסף ע״י עוברים ושבים והובא לבית־החולים, שם שכב שבועות רבים.

לאחר שהבריא, פגשתיו עם כרכרתו וניגשתי לנחמו. אולם הוא לא היה זקוק לכך כלל. אם כי

לא ביטא זאת במלים, ניכר היה שלא התחרט על עזרתו לבני בריתו, אלא שמח על כך.

אותו יום התחבב עלי העגלון הזה. למדתי ממנו פרק בהילכות הזדהות עם בני ברית אפילו במחיר הסיכון העצמי. לקח זה עמד לנגד עיני גם בשנים מאוחרות יותר, כשמריבות בין ערבים לבין יהודים הפכו שכיחות למדי, בטרם זכינו לעצמאות לאומית.

אכן, זכרונות מימי הילדות והנעורים מושרשים עמוק בלב האדם וגם כעבור עשרות בשנים מעוררים הם אסוציאציות רבות, גם אם מסלול החיים משתנה מקצה לקצה.

ד״ר אלטמן

היהודים והרשויות המוניציפליות בזלוצ׳וב

בתקופת השלטון האוסטרי־הונגרי על גליציה המזרחית, כיהנו יהודים כראשי ערים, הואיל ונחשבו לנאמני הקיסרות.

כך כיהן גם בזלוצ׳וב ראש עיר יהודי, עם תום מלחמת העולם הראשונה ונפילתה של מונרכיה זו. היה זה ד״ר יוסף גולד, רופא מצליח, ממשפחת בעלי אחוזות. הוא נמנה עם האינטליגנציה המתבוללת וגם בהיבחרו לפרלמנט האוסטרי, נהגה מתמיכת המפלגה הלאומית הדמוקרטית של האוכלוסיה הפולנית, בה היה חבר פעיל עוד בטרם זכתה פולין לעצמאות.

ד״ר גולד היה מכובד ומקובל על הבריות, הואיל וניחן במרץ ודאג לאוכלוסית העיר, ללא הבדל של גזע או דת.

אולם על אף שהיה מתבולל ורחוק מאמונה יהודית, עמד בקשרים עם הרבי המפורסם מסאסוב, ר׳ שלמה זצ״ל. היה נוסע אליו לעתים קרובות ואהב לשוחח עמו.

ד״ר גולד היה רופא המשפחה שלנו. זוכרני, שנים רבות לאחר שחדל מלכהן כראש עיר, בימי השלטון הפולני, התוודה בביתנו ואמר, כי מאוחר מדי הגיע להכרה, שההתבוללות אינה הפתרון לשאלת היהודים. כמו כן אמר, כי הודות לקשריו עם הרבי מסאסוב ניצל מניתוק סופי מהיהדות וזאת נחמתו לעת זקנתו. הוא סיפר לי על שאלה שהיפנה לרבי מסאסוב, שאלה שהוכיחה כי ד״ר גולד ניחן בהומור רב.

יום אחד עבר על פני בית הרבי ונכנס לשם. מאחר שדעתו של הרבי היתה נוחה עליו, שאל אותו: מדוע מותר ליהודים לאכול תרנגולות, אווזים ופרות, אך חזיר אסור? הלא התרנגולות נותנות בשר וביצים בלבד, הפרה חלב ובשר בלבד, ואילו החזיר נותן בשר, שומן, עור, קרביים לעשיית מיתרים ואפילו הטלפים משמשות לעשית דבק. מכאן, שהחזיר מביא תועלת רבה יותר מכל בעלי החיים. ומדוע איפוא אסורה אכילתו על היהודים?

לא הירבה הרבי מסאסוב להרהר וענה: בעלי החיים האחרים נותנים הכל או חלק, בעודם בחיים, ואילו החזיר נותן מה שנותן רק לאחר הנחירה.

ד״ר גולד, הרופא המתבולל וראש העיר המפורסם, מת בשנת 1940, בעיר לבוב, בזמן שלטון הסובייטים. עני היה ונשכח מלב הפולנים והיהודים כאחד. איש לא זכר לו את ימי זהרו.

עם התחזקותו של השלטון הפולני במדינה העצ־מאית, אחרי שנת 1918 הורע מצב היהודים והיה זה דבר בלתי רגיל שאחד מהם ישמש כראש עיר. אולם כתוצאה מהתארגנותם של היהודים הלאומיים והשתת־פותם בחיים הפרלמנטריים, הגיעו רבים מהם לעמדות של סגני ראשי ערים וחברי מועצות עירוניות.

בגליציה המזרחית היוו היהודים חלק ניכר מהאוכ־לוסיה, זאת ועוד: כתוצאה ממאבקם של הפולנים באוקראינים, תמכו הפולנים ביהודים. וכך, הגיעו האחרונים לאותן משרות רמות.

בזלוצ׳וב כיהן סגן ראש העיר, ד״ר מייבלום, לצידו של ראש העיר, ד״ר מושינסקי, שעליו רצוני לייחד כאן את הדיבור.

ד״ר מושינסקי היה נצר למשפחת אצילים — האביר פאן מושינסקי. צעדיו הראשונים נעשו במס־גרת המשפטנות, בשמשו כקטגור בשרות המדינה.

בנטשו משרה זו, התיישב בזלוצ׳וב ועבד כעורך דין. הוא נודע כמשפטן מוכשר ונבון ותוך זמן קצר התחבב על האוכלוסיה כולה — יהודים ולא יהודים. אף הוא מצידו היה מחבב את היהודים ואומר: אני מעדיף ומעריך יהודי חכם אחד מעשרה פולנים טפשים. הוא לא העלים את אהדתו ליהודים, לדלת העם או להמון הפשוט. שותפו היה יהודי, עבדו אצלו מתמחים יהודים ועובדי משרדו היו רובם יהודים.

בשנת 1925, כאשר התיישבתי אני בזלוצ׳וב, כבר כיהן ד״ר מושינסקי כראש עיר במשך שלוש תקופות. מאחר שהיה נואם מבריק ופעיל מאד בזלו־צ׳וב והסביבה, הצליח גם להיבחר כציר לבית הנב־חרים הפולני.

במהירות רבה הפך לאישיות מרכזית במחוז טרנופול, עליו נמנתה גם זלוצ׳וב. אפילו עלה בידו להרחיק את מושל המחוז, כאשר נתגלעו ביניהם חילוקי דעות. השלטון המרכזי נאלץ לתמוך בד״ר

מושינסקי, מכיון שאוכלוסית העיר עמדה לצידו של זה האחרון.

סגנו של ראש העיר היה, כאמור, ד״ר מייבלום. הסגן שימש גם כיד ימינו של ראש העיר וסיפק לו רעיונות לפיתוח העיר. כך נתרחב מפעל החשמל העירוני, הוקם האיצטדיון היפה וכן מפעלי תעשיה. הם דאגו עוד לשיפור הדרכים, למגרשי ספורט ולנקיון העיר (שנחשבה לאחת המצטיינות בשטח זה).

ד״ר מושינסקי עבד בהרמוניה מלאה עם יתר נבחרי המועצה העירונית, עמם נמנו ד״ר שוץ, יעקב וילג, יוסי צימר, ד״ר גרובר, ד״ר פרגר, חנוך צימנד, מוניש מרגלית, ר׳ שאול רולר, א. אורט, מנסברג ואחרים. בבחירות לעיריה נמצא גוש הציונים תמיד בראש ותרם רבות לפיתוח המלאכה, התעשיה והחינוך.

בשנת 37—1936 חל מפנה בלתי צפוי. הקואליציה מושינסקי—מייבלום התמוטטה. הסיבה היתה נעוצה בחילוקי הדעות, שהתעוררו בין ד״ר מושינסקי ובין הסטרוסטה הפולני, פלאכטה.

הרקע לחילוקי הדעות היו הרוחות החדשות, שהחלו נושבות, אחרי מות פילסודסקי, בזירה הפו־ליטית של פולין. יורשי פילסודסקי החלו דוחקים את רגלי היהודים מהעמדות החשובות, וכמובן, סבלו מכך

גם הפולנים אוהבי־היהודים. בבחירות לסיים, לא השיג איפוא ד״ר מושינסקי את מקומו בפרלמנט.

בין אלה שחתרו תחת עמדתו של ד״ר מושינסקי היה גם הכומר לאגוש. הוא ניצל בעורמה את חילוקי הדעות בין ד״ר מושינסקי ובין הסטרוסטה ובמ־חצית שנות השלושים, הצליח למשוך לצידו מספר נבהרים יהודים, בהבטיחו להם עמדות מפתח בהנהלת העיר ובסגנות ראש העיר.

כתוצאה מכך נבחר מתחרהו של ד״ר מושינסקי, הקצין בז׳זינצקי, וכסגנו — ד״ר הילרי צברדלינג (יורש בית הדפוס ובית המסחר המפורסם לספרים של צוקרקנדל).

לאחר כניסת הסובייטים לזולוצ׳וב, נמלט ד״ר מושינסקי ללבוב ובמאמץ רב קיבל עבודת שוער בתאטרון פולני קטן. עם תום מלחמת העולם נשא ד״ר מושינסקי אשה, את אלמנת הסטרוסטה לשעבר, הגב׳ פשיביסלבסקי, שנודעה במשך עשרות שנים כידידתו הטובה והאינטימית.

לאחר מותה התקיים ד״ר מושינסקי מנדבת ידו של בנה, בעיר קטוביצה.

סגנו של ד״ר מושינסקי, ד״ר מייבלום, מת מית קדושים בעת חיסול הגיטו ב־2 באפריל, 1943.

השוק עם דוכנים

ב. צברדלינג

התנועה הציונית בגליציה ובזלוצ׳וב

בשנת 1878 נוסדה בזלוצ׳וב חברת „חכמה והשכלה", אך לא האריכה ימים בגלל חסידים קנאים.

בשנת 1885 נוסדה חברה ציונית אחרת ע"י ד"ר איתמר אידלברג ואהרון רפופורט. הם הקימו ספריה עברית ואולם קריאה, שעתונים עבריים היו מצויים בו. מטרת החברה היתה להפיץ את השפה העברית. במרוצת הזמן חדלה החברה מהתקיים.

באוגוסט 1894 נערכה אסיפה, בראשות ד"ר מ. אהרנפרייז וד"ר יהושע טהון, בה הוקם ועד הכנה. מר משה אהרון נייגר, אביו של העסקן הציוני הידוע ר׳ חיים נייגר, היה חבר ועד זה.

מר משה אהרון נייגר היה יהודי אדוק, אך משכיל, שהתמסר כולו לתנועה הציונית. הודות לו איחדה החברה „דגל ישורון" את מיטב היהדות החרדית בזלצ׳וב: יצחק שודרון, אביו של ד"ר אברהם שרון; שמריהו אימבר, אחיו של המשורר נפתלי הרץ אימבר, מי שהיה מורה בבית־הספר על שם הברון הירש וחינך את הנוער ברוח לאומית־ציונית; ואיגל בארש.

חברה זו הצליחה להחזיק מעמד על אף התנגדותם של החרדים הקיצוניים.

בחול המועד סוכות, שנת תרנ"ה, ערכה „דגל ישורון" נשף ציוני ראשון ובו נאמו הסופר העברי ראובן אשר ברוידס, יצחק שודרון וחיים נייגר.

אחת מפעולותיהם הראשונות של הציונים היתה המלחמה בבית הספר מיסודו של הברון הירש, שהזניח בכוונה תחילה את הוראת השפה העברית.

הרב ר׳ שרגא פייבל רוהאטין, שרועד גרפונקל וצוקרקנדל עזבו לאות מחאה את ועד בית הספר.

בקוריה השניה של הקהילה הצליחו הציונים להכשיל את המתבוללים ולזכות בבחירות של 1901 בארבעה מועמדים ציונים: ד"ר איתמר אידלברג, פביוס לייטר, נשיא „אהבת ציון", אברהם יעקב איגל ושמואל לב.

בשנים 1903—1904 חל מפנה בחיים הפוליטיים באוסטריה בכלל ובגליציה בפרט. על סדר היום הועמדה שאלת ההרחבה של זכות הבחירות לפרלמנט באוסטריה (וינה) ולסיים הגליצאי. מובן מאליו, שהתנועה הציונית נאלצה לקבוע את עמדתה הפוליטית.

משנת 1903 הלכה התנועה הציונית והתפשטה, כשהגוון הפוליטי המקומי מקרב אליה חוגים אשר לא גילו ענין בארץ־ישראל או לא ניחנו בהכרה היסטורית.

כאשר מת לפתע בשנת 1905 ד"ר אמיל ביק, ששימש ציר לפרלמנט של מחוז ברודי — זלוצ׳וב, החליטה המפלגה הציונית להעמיד את מועמדותו של אדולף שטנד. וכך גילתה להפתעתה, כי הציונות היכתה שורשים בלבות היהודים.

האסיפות הראשונות, שנערכו באולמות הגדולים ביותר בזלוצ׳וב, משכו קהל רב והנואמים נתקבלו בתשואות סוערות.

המנהיגים היהודים, שעד כה הסתכלו על הציונים כעל כנופיה של צעירים פוחזים, הופרעו לפתע משאננות השיגרה הפוליטית והחלו חוששים לכיסאותיהם.

גם השלטונות המקומיים עמדו על הסכנה ופתחו בשורה של הגבלות אדמיניסטרטיביות בהתאם לשיטה הגליצאית המפורסמת (כמו, למשל, איסור השכרת האולמות הגדולים למטרת אסיפות).

בתור מועמד מצד המתבוללים, שעליו הסכימו גם הפולנים והשלטונות, הועמד ד"ר יוסף גולד, רופא בזלוצ׳וב וראש עיריה לשעבר. הוא הכריז על עצמו כפולני־לאומי. המנגנון המשלתי כולו, על כל אמצעי הכפיה שלו, הועמד לרשותו.

בתוך קלחת הבחירות יש לציין עוד את הופעתו של הציר היהודי־לאומי מצ׳רנוביץ, ד"ר בֶנו שטראוכר, כתומך במועמדותו של אדולף שטנד. אמנם לא היה ציוני וגם לאומיותו לא היתה מבוססת על הכרה הסטורית, אך היה יהודי טוב ובעל כבוד לאומי. בכוחם של אלה רכש את לבותיהם של המוני העם בצ׳רנוביץ ונבחר כציר כנגד כל התקיפים, שנשענו על עושרם ומעמדם החברתי.

ד"ר בנו שטראוכר ראה בתנועה הציונית תנועה

עממית רחבה והסכים לנסוע לזלוצ׳וב ולברודי כדי לתמוך במועמדותו של אדולף שטנד.

הציונים ניצלו את פופולריותה של אישיות זו, פירסמו ברבים את ביקורו ואפילו השיגו אולם גדול לאסיפה הראשונה. המונים יצאו לקראתו אל תחנת הרכבת והוליכוהו אל בית המלון. אולם בבואם לשם, מצאו את הדלתות נעולות ולפניהן שני ג׳נדרמים ופקיד השלטונות. הללו הודיעו לקהל, כי בית־המלון נסגר מטעם הוועדה הסניטרית, הואיל ובתו של בעל הבית, שהתגוררה עם משפחתה בקומה העליונה, חלתה באנגינה וקיימת סכנת הדבקה.

מעשה הנבלה הזה של הרשות עורר את זעם ההמונים, שרצו לפרוץ אל הבית בחוזק היד. בעיקר הופנה הזעם לעבר ד״ר יוסף גולד, שבאמצעים כאלה ביקש למנוע את הצלחת יריביו.

היה זה הרב ר׳ שרגא פייבל רוהאטין, שהציל את המצב. עשיר גדול זה הודיע למפלגה הציונית, כי הוא מעמיד את דירתו המרווחת לרשותה.

ההצעה נתקבלה בשמחה גדולה, שכן פתרה בעיה מעשית קשה ואף סימלה נצחון מוסרי חשוב.

אולם למעשה זה היתה התפתחות נוספת: הרב רוהאטין ז״ל רכש לו את לב הקהל והמפלגה, שעד אז לא הכירה בו כבידיד. מה גם שאסיפתו של ד״ר שטראוכר נסתיימה בהצלחה שלא שוערה.

לאחר מכן נישא ד״ר שטראוכר על כפיים, בת־הלוכה גדולה, שנסתיימה ליד ביתו של הרב רוהאטין.

ב־15 בנובמבר 1903 התקיימה בלבוב ועידה בראשותו של ד״ר פורדס. כנשיא נבחר ד״ר גרוסקופף (זלוצ׳וב) וכסגן — פ. קורנגרין (טרנופול). בועידה זו דנו בעיקר בעמדת הציונים בגליציה אל הצעת אוגנדה.

בשנת 1905, עם התפנות המנדט של ד״ר ביק לבחירות מילואים בקוריה הכללית במחוז ברודי — זלוצ׳וב, נזדמן להסתדרות הציונית לצאת למלחמת־נסיון ולהכיר את עמדתם של ההמונים.

הנהלת הבחירות נמסרה לד״ר בראודה וכמועמד הוצב, אדולף שטנד. בפעם הראשונה יכלו הציונים להוכיח את כוחם הפוליטי ולהפגין את נצחונם. ההכרזה בלבד, שההסתדרות הציונית קבעה מועמד, עוררה התלהבות עצומה באוכלוסיה היהודית.

המתבוללים קבעו מצידם מועמד פולני־לאומי בשם ד״ר יוסף גולד. זה האחרון נבחר לציר בפרלמנט,

אך רק באמצעות זיופים ותרמית.

בבחירות־משנה, 1907, נבחרו מזלוצ׳וב ד״ר זילברשיין והנריך רייצס. בבחירות לעיריה, 1912, השיגו הציונים שלושה מנדטים: ד״ר אידלברג, ד״ר גרוסקופף וד״ר לנסברג. ואל הקונגרס הי״א נבחרו מזלוצ׳וב: ד״ר ה. הירשהורן ויצחק שודרון.

בשנת 1911 נוסד בזלוצ׳וב מועדון עוזרים־מסחריים בשם בני ציון. בשנת 1913 נוסדה אגודת המזרחי ואגודת נשים ציוניות.

כאמור, נסתיימו הבחירות בברודי ובזלוצ׳וב בנצחונו של ד״ר יוסף גולד. אולם מהלך הבחירות הוכיח, שלא המתבוללים ולא חוגי הממשלה יוכלו להתעלם מכוחה של התנועה הציונית. וכך יצאה התנועה הציונית מן המערכה, מלאה בטחון בכוחה הפוליטי.

בינתיים נשבו באוסטריה ובגליציה רוחות המבשרות את הבחירות הכלליות לפרלמנט האוסטרי. הללו עתידים היו להערך על יסוד חוקת הבחירות החדשה, שביטלה את שיטת הקוריות והנהיגה שויון זכויות לכל אזרחי המדינה.

המאורע הפוליטי הגדול הרטיט את המפלגות והכל פתחו בעבודת־תעמולה קדחתנית, שמטרתה היתה ריכוז הכוחות.

גם היהודים נתעוררו לפעולה אירגונית והציונים בתוכם, מאחר שהיו מפלגה צעירה, שהתכוננה למערכה ראשונה, נזקקו לתוכנית פוליטית.

מכאן, ששלושת המחוזות הגליצאיים נתאחדו לשם ייסוד הסתדרות לאומית ונבחר ועד ארצי גליצאי, שמסר את ניהול ענייני הבחירות לידי שלישיה בעלת סמכות מלאה: אדולף שטנד, גרשון ציפר וד״ר ברודאי.

הבחירות בברודי־זלוצ׳וב היו מן המוצלחות ביותר ואדולף שטנד נבחר ברוב מכריע כבר בבחירות הראשונות.

אולם אחטא לאמת אם אתעלם מאחד הגורמים הראשונים במעלה, כוונתי ל„טאגבלאט״, שיצא בלבוב. היה זה העתון היחידי שנקרא בכל בית בישראל, על כל שכבותיו ונטיותיו, מחסידי בלז ועד המתבוללים. ה„טאגבלאט״ היה שופרה של ההסתדרות הציונית והעורך משה גליינמן ועוזרו הראשי מאיר חרטונר, הפליאו לעשות.

וכך ספגו מלחכי הפינכה המתבוללים מהלומה עצומה ואילו התנועה הציונית יצאה לדרך המלך.

שלמה בר־עם

בעלי מלאכה ואנשי עמל בזלוצ׳וב

רוב תושבי זלוצ׳וב עסקו במסחר ותיווך. אולם נמצאו בה גם מפעלי תעשיה (כגון: עורות וחומץ) וגם בתי מלאכה, שהשתייכו לבעלי מלאכה עצמאיים.

בתחום שיפוטה של עירית זלוצ׳וב היו כשבעים כפרים. הדבר יצר תנאים טובים לפיתוח בתי מלאכה וסדנאות, לסיפוק צרכי האוכלוסיה היהודית והבלתי יהודית. בהתאם להערכתי עסקו כ־20% מיהודי זלוצ׳וב במלאכה והשפעתם ניכרה מאד. היו אפילו עסקני ציבור, שדאגו להקים ארגון־גג לכל בעלי המלאכה: „יד חרוצים". השם בלבד מוכיח את כושרם של בעלי המלאכה וראויים הם, כי נציב להם זכרון. בנין „יד חרוצים" שימש גם בית כנסת, מה שאיחד את חברי האירגון גם מבחינה רוחנית.

א. יוצרי לבנים שרופות

בשנת 1903 התהפכה מנורת נפט באחד הבתים והעיר זלוצ׳וב נשרפה כמעט כליל. נזקי השריפה היו כה גדולים עד שמנו ממנה את הזמנים — לפני „השריפה הגדולה" או אחריה. היו לה גם תוצאות מעשיות בתחום הכלכלי. החלה תנועת בנין ערה, אשר דרשה בעלי מקצוע בכל ענפי הבנין. ההון, לבנין הבתים החדשים, גוייס באמצעות משכנתאות ממשלתיות, שהוענקו לזמן ארוך ובריבית נמוכה.

על מנת להקים את הריסות העיר ולמנוע שריפות נוספות, לא נבנו עוד בתים מעץ כי אם מלבנים. בדרום־מזרח העיר היה חומר טוב לתעשית לבנים. חיש מהר נמצאו יוזמים יהודים כלייב פישמן, בוצ׳צר ואחרים, שהקימו על הגבעות תעשית לבנים שרופות, ששימשה חומר לבנין הקירות וארובות הבתים. שם הסביבה הזו היה „ציגלינה" ובמרוצת הזמן היא הפכה לאתר של טיולים לבני הנוער, משחקים ופגישות.

עשרות עובדים הועסקו בייצור לבנים שרופות והגיעו להישגים ניכרים.

ב. נגרים

לצורך עבודות הנגרות בבתים, קמו בעלי מקצוע יהודים. הם יסדו נגריות להרכבת משקופים לדלתות וחלונות. בתחילת המאה ה־20 נעשתה כל עבודת הנגרות בידים והיה צורך להעסיק עובדים שכירים. כמעט כל מקצוע הנגרות־לבנין היה בידים יהודיות. הנגריות המפורסמות היו של וָלול אקרמן ודוד כלב (מזור). כמו כן ראוי להזכיר את הנגר יעקב רכט, שהיה פעיל גם בעסקי ציבור, בעת הבחירות לעיריה ולפרלמנט האוסטרי. נגרים אחרים נמנו עם משפחת מיסטלר ומשפחת שולדר, שעסקה גם בנגרות רהיטים. נגרים שביצעו עבודות זעירות יותר כגון, תיקונים בבתים, מצאו אף הם פרנסה בכבוד וביניהם ראוי להזכיר את וולף ברנוס.

ג. מסגרים ופחחים

המסגריות עסקו בהקמת מעקים לגזוזטראות וחדרי מדרגות ובייצור תריסי ברזל לחנויות. המסגריות הידועות היו של הופמן וראובן „השלוסר", שגם בנו המשיך אחר כך במקצוע זה; כן ידועים המסגרים של משפחת דניאל זאורהוף, שמסגריתם היתה ליד הקמפה. בחצר גדולה, הוקמו בתי המלאכה של רוב המסגרים והמפרזלים של זלוצ׳וב והדי הלמות הפטישים על הסדנים הגדולים, הגיעו עד למרחקים.

למען מנוע שריפות, היו מכסים את גגות הבתים בפחים. כך התפתחה מלאכת הפחחות והסתעפה גם לצורכי משק הבית. מקצוע זה היה כולו בידי יהודים, אך הללו עבדו גם במנזרים הקתוליים ובכנסיות. מרזפים מסוגים שונים ופחי גג מגולוונים יוצרו בידים מאומנות בבתי המלאכה. כמו כן היתה דרישה לכדי־חלב, סירי־בישול, מיחמים, חביות־מים ודליים. לפחחים היתה השפעה רבה ב„יד החרוצים". כמה מהם, כמשפחת נגלר וציפר, נמנו עם עסקניה המובהקים של אגודת בעלי המלאכה. פחחים אחרים בעירנו היו שטיינהאור, ברסלר וגרובר.

ד. זגגים וצבעים

להשלמת ענף הבנין ראוי להזכיר עוד את מקצוע הזגגות והצבעות. הזגגים המפורסמים בעירנו נמנו כמעט כולם עם משפחה אחת — משפחת אימבר.

היו גם יבואני זכוכית, כגון משפחת שור ומשפחת פישל. הם היו מספקים זכוכית לכל הכפרים שבסביבת זלוצ׳וב. הצבעות היתה גם היא בידי היהודים, שביצעו את כל העבודות בבתי זלוצ׳וב וכפריה. ידועים הצבעים טייכמן, זוסמן, שולדר, זילברשיץ פפר ואחרים.

ה. מיון ביצים ואריזתם

כאמור, ליד זלוצ׳וב היתה סביבה חקלאית גדו־לה. אחד מענפי התעסוקה שבידי היהודים בא מענף הלול, ובעיקר הביצים. מספר משפחות יהודיות היה מחזיק במחסני־ביצים ועוסק באריזה, שווק ומיון. היתה זו עבודה מקצועית חשובה והצטיינו בה משפחות מנסברג, טננבוים, נוסן, טייבה, קירשן, שמטרלינג, מאיר, בוזס ואחרים. הם היו קונים כמויות עצומות של ביצים מאיכרי הסביבה ומשווקים חלק לגרמניה. העודפים אוחסנו בבריכות מי־סיד. כל ביצה נבדקה לאור פנס, לראות אם אין בה פגם. בימים ההם לא היתה שיטת מיון מפותחת וגם שיטת האריזה היתה פרימיטיבית למדי, אך למרות זאת היתה דרושה בקיאות מקצועית והיהודים עשו בכך חייל.

ו. מאפיות

אחד המקצועות שפותחו על ידי יהודי זלוצ׳וב היו המאפיות. בעלי המאפיות בעירנו היו פרס, באימן, קציק, אטינגר, פייביל „בקר" ועוד. מאפיות אלה העסיקו עובדים יהודים רבים. המקצוע היה בלתי ממוכן וכל העבודה נעשתה בידיים, אך התוצרת היתה מעולה. במאפיות אלה ייצרו כל סוגי הלחם, לחמניות חלות ומיני מאפה.

בעיקר נודעו העוגות, אותן אפו נשים, ששמן הלך לפניהן. ביניהן ראוי להזכיר את בלומה „די בעקרין", קריינצי ודבורה שור וחיה־שרה מֶשר — אשתו של שימלה העגלון.

כמובן, היו אופים מצות בעירנו, שהיה ענף מיוחד וחשוב. מיד אחרי פורים היו מכשירים את התנורים או מקימים מקומות מיוחדים, בהם נמשכה העבודה יומם ולילה. את המצות היו מספקים לא רק ליהודי זלוצ׳וב, כי אם לכל המחוז הכפרי. המצות היו מסוגים שונים, מרובעים, עגולים, מצה שמורה. הרבה יהודים התפרנסו מכך.

ז. בשר, דגים וחלב

הספקת הבשר לאוכלוסיה היהודית היתה, כמובן, ע״י שחיטת פרות ועופות. ראוי להזכיר את השוחטים

גדליהו, נחצי ויענקל, אשר שמרו על השחיטה הכ־שרה. הבשר נמכר על ידי קצבים יהודים, ביניהם משפחת אוקס, וודרהורן, שודרון ואחרים. באטליזים אלה הועסקו גם פועלים אשר עבדו כמנקרים, פושטי עור ומחלקי בשר.

בזלוצ׳ובקה — הנחל הקטן שבעירנו — לא היו דגים רבים ולכן היו מביאים אותם ממרחקים, מאגמים ונהרות, ומאחסנים בבריכות־עץ, בנהר שליד הגשר, לא הרחק מהכביש המוליך לעיר ברודי. במקצוע זה, שדרש פיקוח רב על הדגים, מיונם ושיווקם, עסקו בעיקר משפחות שוסטק וקרוג.

ראוי להזכיר גם את מחלקי החלב בעירנו, או, ליתר דיוק, מחלקות החלב. שכן, לרוב עסקו בכך הנשים. בבוקר יכולת לראות את אסתר־גולדה, שיבי, ספודק, שפץ ואחרות עמוסות כדי חלב וממהרות לבתים כדי לספק את המשקה החשוב. בשנים מאוחרות יותר סופק החלב על ידי האיכרים עצמם ומקצוע חלוקת החלב כמעט ולא נתקיים עוד.

ח. חייטות וסנדלרות

מקור פרנסה נוסף שבידי יהודי זלוצ׳וב היו החוט והמחט. נמצאו בעלי מקצוע חשובים, שעבדו אך ורק לפי מידה והיו כאלה שעבדו בתיקון בגדים ושינויים. כמו כן היו שעסקו בתפירה לפי ז׳ורנל והיו שעסקו רק בתפירת בגדי־נשים. בין החייטים המעולים אזכיר את זלמן ליפשיץ, אשר כולם התפלאו מכשרונו לגזור בדיוק לפי מידות הגוף; את נדל, צביקל, טבק ושפרינגרול. ובין התופרות היהודיות המעולות: יָטי, בינצי, רוז׳י ופפר.

חוץ מחליפות ושמלות נתפרו גם לבנים. היתה זו אטיל „די שווצקע" אשר הכינה לכלות הצעירות את בגדיהן התחתונים.

גם הסנדלרות היה מקצוע נפוץ בעירנו. אביגדור „דר שוסטר" משה פיין, הכט — כל אלה תפרו, תיקנו ומכרו נעליים ליהודי זלוצ׳וב והיו בעלי מקצוע טובים מאד. היו גם חנויות לממכר נעליים, שסחורתן הובאה מהערים הגדולות יותר, אך בעליהן נמנו עם מעמד הסוחרים ולא עם בעלי המלאכה.

ט ספרים ושענים

אין גם לשכוח את הספרים והשענים. אחדים מהספרים ראו עצמם גם „כעוזרים לרופאים" והיו מרכיבים כוסות־רוח ועלוקות ועוקרים שיניים.

היו ספרים שקראו להם „דער רופא" כגון שני האחים לרכר, מגינזי ועוד. ספרים ידועים במקצועם בעירנו היו ליידר, פרגנק, לובק.

במקצוע השענות והצורפות עסק יחיאל בלומנטל, שעד זיקנה היה רכון על המנגנון המורכב של השעון. הוא גם היה ממונה על שעון־המגדל של כנסית עירנו. כן עסקו במקצוע השענות — הצורפות משפחות וויס, קרוכמל, מֶשר ואחרים. הרבה חנויות תכשיטים ושעונים מכל הסוגים היו ברחובות העיר ודרך חלונות־הראווה אפשר היה לראות את השענים עוסקים בעבודתם, כשזכוכית מגדלת צמודה לעינם.

י. חרטות, דפוס ורצענות

בזלוצ׳וב עסקו גם בעבודת חרטות, הן במתכות והן בעץ. הסדנה של הרש משר היתה מייצרת מכתשים, פמוטים, משקולות וכדומה. האיש היה בעל מקצוע מעולה ואף הורישו לבנו, אשר שיכלל את בית המלאכה והכניס בו מכונות. אחר כך המשיך במקצוע זה אברומצי אֶבֶנד, שהיה ידוע בכנויו „דער לייכטר מאכער", אך עסק גם בייצור משקולות ומשלוחם אל מחוץ לזלוצ׳וב.

בית מלאכה אחר לחרטות־עץ היה שייך למשפחת דרקסלר. הם הוציאו מלאכת מחשבת, על אף המחרטות הפרימיטיביות.

בזלוצ׳וב היו גם מספר בתי דפוס. המפורסם שביניהם, ולא רק בזלוצ׳וב, היה של משפחת צוקר־

קנדל, אשר הוציאה ספרי לימוד וספרי מדע. כן היה בית דפוס משוכלל של משפחת לנדסברג ובית דפוס קטן יותר של משפחת זלץ.

בתי מלאכה לרצענות היו מרוכזים ברחוב „הרצענים", שם עבדו יהודים בהתקנת אביזרים שונים כגון אוכפים לסוסים, רצועות עור לעגלות וכרכרות וכדומה. ענף זה העסיק מספר ניכר של יהודים: משפחת אקסלרד, פְּכַּאו ואחרים. כל לקוחות הרצענים היו בעלי הכרכרות היהודים ובעלי העגלות, שמספרם בעירנו היה רב מאד.

סיום

לא מניתי את כל בעלי המלאכה ואנשי העמל שבעירנו, כי ארוכה הרשימה ורבים המקצועות. כך, למשל לא הזכרתי את כורכי הספרים שבעירנו (הבולט ביניהם היה בוכבינדר, ששמו היהודי מצביע על מקצועו), שואבי המים (ביניהם יוסלה „ווסרטרייגר", ברוך „בהיימה", הרשלי מאטעס, הגילי פאוקר — דמויות שכל העיר הכירה אותם), המילדת צילר „די בובה", שיילדה דורות של ילדים, או חורטי המצבות, שעשו עבודתם בחרדת קודש.

היתה עיר ושמה זלוצ׳וב ובה חיו אלפי בעלי מלאכה ואנשי עמל, שעבדו בזיעת אפיים. ישמשו שורות אלה, שהקדשתי למקצועות השונים, מצבת נצח לזכרם.

ב. צברדלינג

קוים לדמותו של מורי ר' ישראל משיר ז"ל

בשנת 1905 יסד ועד ההורים בעירנו, שבראשו עמדו שמואל ולדניגר, מנדל וינטרוב, נתן נגלברג, מרדכי סמל־צברדלינג (אבי ז"ל), ישראל ולפסהויט ומשה אורבך, חדר כללי בהנהלתו של מורנו המשכיל ר' ישראל משיר ז"ל.

החדר שוכן בביתו של למיל מסטיל וביקרו בו מאות תלמידים.

ר' ישראל משיר הורה תנ"ך, עברית דקדוק ותולדות ישראל.

ר' ישראל משיר היה דמות נדירה. תלמיד חכם ובעל השכלה כללית חילונית, שומר דת לכל פרטיה ודקדוקיה ומעורב עם הבריות. לכאורה, ניגודים אך אצלו התמזג הכל ונשתלב.

הוא הבין את ערכו של החינוך היהודי והירבה לפעול למען כך. הוא האציל מאישיותו על תלמידיו הרבים, שבחלקם נמצאים בארץ ובחלקם בחו"ל. וכולם זוכרים לו את חסד יציקת המים על ידיו. שכן, היה לא רק מורה אלא בעל עצה, מקור עידוד ואהבה, עזרה והדרכה.

בעל הדרת פנים היה. זקנו ירד על פי מידותיו ועיניו הבריקו בלהט נעורים ובינת זקנים.

שופע היה רעיונות עמוקים ועיקר חפצו — לקשור את נפש התלמיד אל ספר הספרים.

ר' ישראל משיר לימדנו, כי התנ"ך הוא אוצר של נשמות, תנחומים וזכרונות וכי מאות דורות מסרו את חייהם על כל אות ואות שבתוכו.

נזכור את ר' ישראל משיר ונמשיך את דרכו.

חנה לקס

לזכרה של מלכה אקסלרד

מלכה אקסלרד, בת מייטע, היתה ידועה בצד־קנותה ובעזרתה הנלהבת לנזקקים.

היא ומשפחתה עזבו את זלוצ׳וב, בדרכם לאמ־ריקה, שנים מספר לפני פרוץ מלחמת העולם הרא־שונה. באמריקה הפכה למוסד של־איש־אחד. היא היתה למשען ולסעד לכל יוצאי זלוצ׳וב. שכן, גם ממרחקים הושיטה עזרה לבני עירה.

על אף שלא היתה עשירה והתאלמנה בגיל צעיר, מה שהטיל עליה את חובת גידול ששת ילדיה, מספרים היום אגדות על נכונותה לחוש לעזרה.

מלכה אקסלרד היתה מבקרת את המשפחות בע־לות היכולת, מתרימה אותם ומחלקת את הכסף לאלה, שנזקקו לו ביותר בשעה שעשו את צעדיהם הרא־שונים בארץ החדשה, או לאלה שכשלו בעיר־האם, זלוצ׳וב.

יהא זכרה ברוך.

ח״כ יעקב כ״ץ

יהודה זילברשיץ ז״ל

בעזרת ה„רליף" (הסעד) של יוצאי עירנו בארה"ב, הירבה אירגון יוצאי זלוצ׳וב בארץ, לפעול.

שכן, ה„רליף" הושיט ידו לכל פעולות הסעד וגמילות חסדים, מהם נהנו כל הנזקקים, ובעיקר העולים החדשים, ניצולי השואה.

עם מייסדי האירגון נמנים: יהודה זילברשיץ (אביאל) ז״ל, ד״ר ראובן שווגר ז״ל, יחיאל אימבר ז״ל, ד״ר יוספברג וחברי הוועד.

יהודה זילברשיץ היה הרוח החיה באירגון ודאג באופן אישי לכל פונה.

לעולם לא נח ולא שקט והיה מעורר את אנשי זלוצ׳וב בארץ ואת ראשי ה„רליף" בארה"ב, שית־נדבו למעשים של ממש.

יהודה זילברשיץ הצטיין בלב טוב ונדיב ובז־ריזות. הוא הזדעזע ממצבם של ניצולי השואה, שרידי זלוצ׳וב, שהגיעו לארץ בעירום ובחוסר כל. אולם הוא לא הזניח גם את יוצאי זלוצ׳וב, שהיו כבר וותיקים בארץ.

הוא טיפל בעניניהם של הנזקקים, דאג להלוואות והציל ממצוקה.

הכל מצאו אצלו אוזן קשבת, שכן מילא את תפקידו בנכונות ובשקידה רבה.

מכתת היה רגליו מאיש לאיש, נוסע מן הנז־קקים אל הוועד ושוטח את הפניות ואת הדרכים לסי־פוק הצרכים.

לא זו בלבד, שעמד בקשר עם אחינו ואחיותינו בארה"ב, אלא שגם הצליח להביאם לידי כך, שיבקרו בארץ ויעמדו על המצב מקרוב.

כיליד זלוצ׳וב חש כל ימיו דחף נפשי עצום, שהניעו לבוא לעזרתם של קשי־יום.

יהודה זילברשיץ עלה לארץ בשנות העשרים, בגלל חיבתו הגדולה לציון.

הוא סבל בארץ, קדח והתענה עד שמטעמי ברי־אות נאלץ לחזור לזלוצ׳וב.

אולם הוא לא יכול להאריך לשבת שם. וכך, על אף שבתור חתנו של ר׳ אלקנה ובנו של הרב ר׳ חיים משה זילברשיץ, היה מעמדו החברתי והכל־כלי איתן, נטש הכל.

יחד עם רעייתו מלכה תבלח״ט ושתי בנותיו ובנו, עלה שוב לארץ.

הוא עמל בעבודות שהיו למעלה מכוחותיו, אך לא הניח לקשיים להכריעו.

הרבה מרוח הציונות שהיתה חדורה בו, שאב מאביו הת״ח, המחבר והמחנך הדגול, ר׳ חיים משה ז״ל; והוא מצידו, העניק רוח זו לבנותיו ובנו.

במרוצת הזמן הגיע יהודה זילברשיץ אל המנוחה והנחלה. הוא זכה לגדל את יוצאי חלציו לחיי עבודה והגשמה וגם להקים עם רעיתו עסק בתל-אביב.

עדיין היה רענן ומלא מרץ וכולו מסור לעולי זלוצ׳וב, כאשר חלה ונפל למשכב, ממנו לא קם עוד.

במותו, השאיר ירושה גדולה: אירגון יוצאי זלו־צ׳וב, לו הקדיש חלק גדול מלבו.

יהיו מעשיו הטובים מצבת נצח על קברו וזכרו יבורך!

בוצ׳צ׳ר שלמה

מיינע זכרונות פון זלוצ׳וב

דאס שטעדטעלע זלוצ׳וב אויף אייביג
וועט פערבלייבען אין מיין זכרון
דארט וואו איך האב פארבראכט
מיינע שענסטע קינדער יארן.

איך וועל אויך קיינמאל פערגעסען
דאס הייזעלע פון ליים געקלעבט
וואו איך האב גליקליך און צופרידען
מיט מיין מאמע געלעבט.

נישט מעגליך צו בעשרייבען
דאס געטריישאפט פון איר
אין פייער אין וואסער
וואלט זי געגאנגען פאר מיר.

ווען איך בין געוועזען קראנק
אדער געפילט זיך שלעכט
האט זי די אויגען
נישט צוגעמאכט גאנצע נעכט.

די גאנצע צייט געזעסען
ביי מיין בעט איינגעבויגען
נישט אראבגעלאזט פון מיר
אירע פערטרערענטע אויגען.

עס קלינגען אירע ווערטער
אין מיינע אוירען נאך אצינד:
מיר זאל עס פאר דיר וויי טהון
מיין טייער ליבעס קינד.

דער גורל האט געוואלט
מיך פון מיין היים צושיידט
פערוואורפען קיין רוסלאנד
טויזענטער מיילען וויט.

געלעבט האב איך דארט
אין ארימקייט און אין נויט
דורך גאנצע וואכען
נישט געזעהן א שטיקעל ברויט.

מיין געלעגער איז געווען
די קאלט — נאקעטע ערד
דאצו נאך גרויזאמע ידיעות
פון מיין היים געהערט.

ליבערשט איז געוועזען דער טויט
אזוי איז דאס לעבען געוועזן מיס
נאר דער קליינער פונק פון האפנונג
האט מיך געהאלטען אויף די פיס.

אז איך וועל דאך אפשר
אהיים פאהרען צו מיין מאמען
און מיט איר ווי׳ אמאל
נאך גליקליך זיין צוזאמען.

איך האב מיך געטרייסט
נישט געוואלט גלייבען
אין די שוידערליכע ידיעות
וואס די צייטונגע שרייבען.

עס איז דאך אונמעגליך
אז מענטשען זאלען קענען
אונשולדיגע קינדער
לעבעדיגערייט פערברענען.

באגראבען לעבעדיגערייד?
דאס מוז זיין א ליגען
ווייל די גאנצע וועלט
וואלט דאריף נישט געשוויגען.

ב. צברדלינג

אזכרה לקדושי זלוצ׳וב

נאספים יקרים!

ועד עולי זלוצ׳וב בישראל הטיל עלי להספיד את קדושי עירנו הי״ד.

אולם אין כל אפשרות להעריך, בדעה צלולה, מה עוללו הנאצים ליהודים.

מבחינה פסיכולוגית־חינוכית אין לגולל יתר על המידה את יריעת השואה, שמא יכרסם היאוש והדיכאון את כוחות־הנפש של האומה. מימדי הטבח וחוסר המעצורים שבביצועו — אינם יכולים לעמוד בפני כל ביקורת מדעית ואף נוגדים את השכל הישר. האכזריות, שאורגנה בביוקרטיות מדוקדקת, התנגדותם הדלה של הנרדפים וחוסר הנכונות של המעצמות להתערב לטובתם, כל אלה מצטרפים לטרגדיה נוראה.

אם נשאל מה בין שואה זו ובין שאר השואות שבאו על עמנו בתקופות השונות, הרי התשובה תהיה: קור הרוח בו ניתן הצו לרצח המוני. מבחינה זו אין לתקופת היטלר תקדים בדברי ימי עולם.

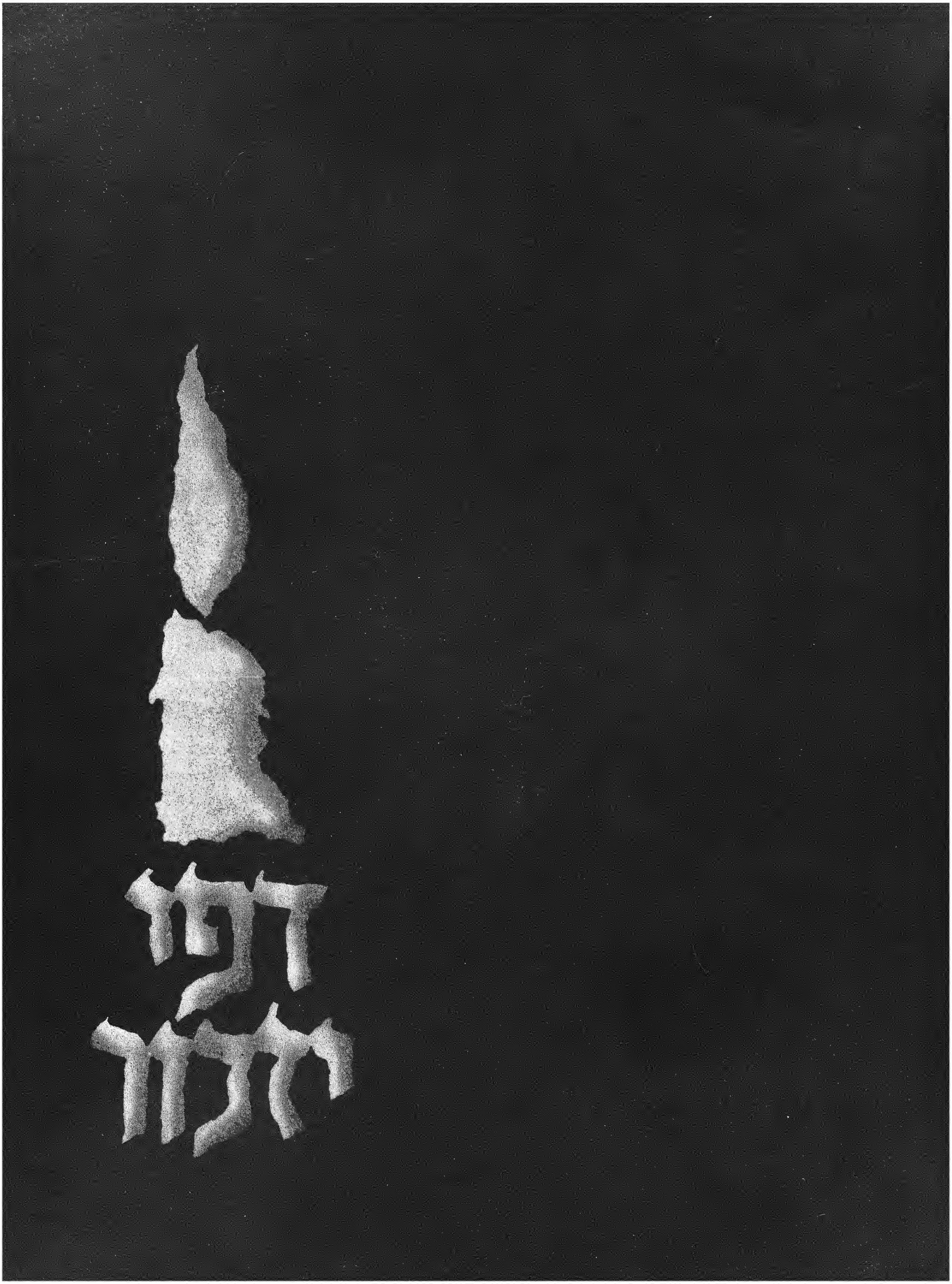
במשפט פושעי המלחמה בנירנברג, אמר השופט רוברט ג׳אקסון: „מעולם לא נרשם בדברי הימים פשע שבוצע נגד קורבנות רבים כל כך, באכזריות מחושבת כל כך״.

בין הערים והעיירות שהושמדו כליל, שנעקרו מארץ החיים, נמצאת גם זלוצ׳וב. היתה זו עיר מפוארת, נודעת לתהילה, שהוציאה מתוכה אנשי תורה, חכמה וכשרון, אנשים דגולים. ועל חורבן העיר, על קברות זקניה וצעיריה, עומדים אנו שחוחים וקודרים. עומדים אנו, שרידים שניצלו מתופת, ועינינו זולגות דמעות על יקירינו, שמסרו את נפשותיהם על קידוש השם.

התאספנו כאן ביום השנה של חיסול הגיטו והננו מתאבלים מרה וכואבים את זכרם של הורים, אחים ואחיות ומורים.

גדול הוא שברנו, אך בלבותינו החלטה להציב זכר עולם לקהילת זלוצ׳וב. בספר הזכרון נמסור לדורות מה עולל הצורר הגדול לבני עמנו.

תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור חיים וזכרם ינון לנצח נצחים.

דפי
יזכור

Tishminitzer Chaja	טישמיניצר חיה
Wolfzohn Israel	וולפזון ישראל
Wolfzohn Reisel	וולפזון רייזל
Wolfzohn Sarah	וולפזון שרה
Weigler Malcia	ווייגלר מלציה
Weintranb Syma	וויינטראוב סימה
Weintraub Dawid	וויינטראוב דויד
Weintraub Chaja	וויינטראוב חיה
Willig Wolf	וויליג וולף
Willig Frieda	וויליג פרידה
Willig Jakob	וויליג יעקב
Walfish Nisan	וולפיש ניסן
Walfish Leon	וולפיש ליאון
Walfish Genia	וולפיש גניה
Walfish Nachman	וולפיש נחמן
Walfish Pepi	וולפיש פפי
Walfish Frieda	וולפיש פרידה
Walfish Rivka	וולפיש רבקה
Wagner Genia	ווגנר גניה
Wachtel Taube	ווכטל טייבה
Winter Jona	ווינטר יונה
Wiederhorn Shmuel	ווידרהורן שמואל
Wielgosz Moshe	ווילגוש משה
Wielgosz Perl	ווילגוש פרל
Wielgosz Aron	ווילגוש אהרון
Wielgosz Gershon	ווילגוש גרשון
Wielgosz Shoshana	ווילגוש שושנה
Wielgosz Frieda	ווילגוש פרידה
Wielgosz Feige	ווילגוש פייגה
Wielgosz Jehuda	ווילגוש יהודה
Wielgosz Chaja	ווילגוש חיה
Wielgosz Josef	ווילגוש יוסף
Witler Mordehai	וויטלר מרדכי
Witler Golda	וויטלר גולדה

Witler Jehuda	וויטלר יהודה
Wugman Monisz	ווגמן מוניש
Wugman Taube	ווגמן טייבה
Wugman Josef	ווגמן יוסף
Wugman Regina	ווגמן רגינה
Wugman David Moshe	ווגמן דויד משה
Weis Zeev	ווייס זאב
Weis Frieda-Basia	ווייס פרידה־פסיה
Weis Hersh-Zwi	ווייס הירש־צבי
Weis Ruth	ווייס רות
Weis Mania	ווייס מניה
Zwerdling Chana	צברדלינג חנה
Zwerdling Mendel	צברדלינג מנדל
Zuckerkandel Zwi	צוקרקנדל צבי
Zuckerkandel Benjamin	צוקרקנדל בנימין
Zuckerkandel Ahron	צוקרקנדל אהרון
Zimand Feige	צימנד פייגה
Zimand Baruch	צימנד ברוך
Zimand Jehezkiel	צימנד יחזקאל
Zimand Meite	צימנד מייטה
Zimand Reise	צימנד רייזה
Zimand Gitel	צימנד גיטל
Zunker Shlomo	צונקר שלמה
Zunker Chawa	צונקר חוה
Zimmer Josef	ציממר יוסף
Zimmer Ela	ציממר אלה
Zimmer Stela	ציממר סטלה
Dr. Zlatkes Motie	ד״ר זלטקס מוטיה
Zlatkes Berta	זלטקס ברטה
Ziper Awraham	זיפר אברהם
Ziper Chawa	זיפר חוה
Zitzdemer Perl	זיטצדמר פרל
Zitzdemer Nechama	זיטצדמר נחמה
Zitztdemer Awraham	זיטצדמר אברהם

Saltz Jehuda	זלץ יהודה
Saltz Peshie	זלץ פסיה
Saltz Berish	זלץ בריש
Saltz Mechel	זלץ מכל
Saltz Chaja	זלץ חיה
Saltz Perl	זלץ פרל
Salz Rutz	זלץ רות
Salz Daniel	זלץ דניאל
Seiden Lea	זיידן לאה
Seiden Moshe	זיידן משה
Seiden Oziash	זיידן עוזיה
Seidenwurm Moshe	זיידנוורם משה
Seidenwurm Miriam	זיידנוורם מרים
Seidenwurm Mechel	זיידנוורם מכל
Seidenwurm Shaje	זיידנוורם ישעיה
Seidenwurm Rachel	זיידנוורם רחל
Shneider Chaim	שניידר חיים
Szpikulitzer Chaim	שפיקוליצר חיים

Tenenbaum Junio	טננבאום יוניו
Tenenbaum Jakob	טננבאום יעקב
Tenenbaum Mordhai Aron	טננבאום מ. אהרון
Tenenbaum Samuel	טננבאום שמואל
Tenenbaum Henoch	טננבאום חנוך
Tenenbaum Taube	טננבאום טייבה
Tenenbaum Maite	טננבאום מיטה
Tenenbaum Sarah	טננבאום שרה
Tenenbaum Isaak	טננבאום יצחק
Tenenbaum Shaje	טננבאום ישעיה
Tenenbaum Pessil	טננבאום פסיל
Tenenbaum Moses	טננבאום מוזס
Tenenbaum Bina	טננבאום בינה
Tenenbaum Chaim Mechel	טננבאום ח. מכל
Tenenbaum Randa	טננבאום רנדה
Tenenbaum Dina	טננבאום דינה
Tenenbaum Nechamia	טננבאום נחמיה

Tenenbaum Miriam	טננבאום מרים
Tenenbaum Zwi	טננבאום צבי
Tenenbaum Golda	טננבאום גולדה
Tenenbaum Sheindel	טננבאום שיינדיל
Tenenbaum Leib	טננבאום לייב
Tenenbaum Lea	טננבאום לאה
Tenenbaum Awraham	טננבאום אברהם
Tenenbaum Fruma	טננבאום פרומה
Tenenbaum Pepe	טננבאום פפה
Tenenbaum Chaim	טננבאום חיים
Tenenbaum Moshe	טננבאום משה
Tenenbaum Ruven	טננבאום ראובן
Tenenbaum Iser	טננבאום איסר
Tenenbaum Oskar	טננבאום אוסקר
Tenenbaum Chaje	טננבאום חיה
Tenenbaum Fishel	טננבאום פישל
Tahler Elka	טהלר אלקה
Tauber Jehuda	טאובר יהודה
Tauber Keile	טאובר קיילה
Tauber Ester	טאובר אסתר
Tauber Pepi	טאובר פפי
Tauber Miriam	טאובר מרים
Turkellaub Shraga	טורקללאוב שרגא
Tenen Mordhai	טנן מרדכי
Tenen Zunia	טנן זוניה
Tenen Rachel	טנן רחל
Terk Mordhai	טרק מרדכי
Terk Sabina	טרק סבינה
Terk Zalman	טרק זלמן
Tahler Mina	טהלר מינה
Tahler Bernard	טהלר ברנרד
Tahler Jitka	טהלר יטקה
Dr. Teichman Heinrich	ד״ר טייכמן היינריך
Teichman Sarah	טייכמן שרה
Dr. Teichman Wolf	ד״ר טייכמן וולף
Tishminnitzer Bluma	טישמיניצר בלומה
Tishminitzer Mordhai	טישמיניצר מרדכי
Tishminitzer Kopot	טישמיניצר קופוט

Shuster Mina	שוסטר מינה
Dr. Schalit Racha	ד״ר שליט רחה
Shalit Dawid Meier	שליט דויד מאיר
Shalit Awraham Pinchas	שליט אברהם פנחס
Shalit Chana	שליט חנה
Shalit Moshe	שליט משה
Shalit Dawid	שליט דויד
Shalit Jite	שליט ייטה
Schwager Fishel	שווגר פישל
Shwager Matel	שווגר מטל
Shwager Jakob	שווגר יעקב
Shwager Shalom	שווגר שלום
Shwager Rachel	שווגר רחל
Shweig Benjamin Dawid	שוייג בנימין דוד
Shweig Ester Brane	שוייג אסתר בריינה
Dr. Shweig Josef	ד״ר שווייג יוסף
Shweig Hela	שווייג הלה
Shweig Bernard Dov	שווייג ברנרד דב
Shnee Maks	שנה מקס
Shnee Chaje	שנה חיה
Shapira Eisig Manes	שפירא אייזיק מנס
Shapira Jenty	שפירא ינטה
Shapira Baruch	שפירא ברוך
Shapira Bince	שפירא בינצה
Shapira Jechiel	שפירא יחיאל
Shapira Chana	שפירא חנה
Shapira Chaja	שפירא חיה
Shapira Chaim	שפירא חיים
Shapira Moshe	שפירא משה
Shapira Efraim	שפירא אפרים
Shapira Chawa	שפירא חוה
Shapira Chaim Meier	שפירא חיים מאיר
Shapira Lea	שפירא לאה
Shapira Pinchas Fishel	שפירא פנחס פישל
Shapira Izyk-Leib	שפירא איציק-לייב
Shapira Rachel	שפירא רחל
Sillberhitz Josef	זילברשיץ יוסף
Silbershitz Jizhak	זילברשיץ יצחק
Silbershitz Srul	זילברשיץ סרול
Shnitzer Helen	זילברשיץ הלן
Silverstein Nachum	זילברשטיין נחום
Schor Israel	שור ישראל
Schor Mila	שור מילה
Schor Giza	שור גיזה
Stolzenberg Emil	שטולצנברג אמיל
Stolzenberg Zeev	שטולצנברג זאב
Stolzenberg Jakob	שטולצנברג יעקב
Stolzenberg Chana	שטולצנברג חנה
Stolzenberg Lola	שטולצנברג לולה
Spitzer Roza	שפיצר רוזה
Spitzer Arye	שפיצר אריה
Spitzer Chana	שפיצר חנה
Dr. Shulder Israel	ד״ר שולדר ישראל
Shulder Izhak	שולדר יצחק
Shulder Mordehai	שולדר מרדכי
Shmotef Meier	שמוטף מאיר
Shmotef Bela	שמוטף בלה
Shmotef Henryk	שמוטף הנריק
Shreiber Anshel	שרייבר אנשל
Shreiber Liebe	שרייבר ליבה
Strassler Israel	שטרסלר ישראל
Strasler Elka	שטרסלר אלקה
Strassler Josef	שטרסלר יוסף
Strassler Pinka	שטרסלר פינקה
Shotz Moshe	שוץ משה
Shotz Rosa	שוץ רוזה
Shotz Ceska	שוץ צסקה
Shotz Mordehai	שוץ מרדכי
Shotz Mina	שוץ מינה
Shahal Dawid	שחל דויד
Shahal Dena	שחל דנה
Silber Zwi Hirsh	זילבר צבי הירש
Silber Ruven	זילבר ראובן
Salz Nachum	זלץ נחום
Salz Izhak	זלץ יצחק
Saltz Herman	זלץ הרמן

Rosen Pepi	רוזן פפי
Rosen Josefina	רוזן יוספינה
Rosen Irena	רוזן אירנה
Rosen Awraham	רוזן אברהם
Rosen Lote	רוזן לוטה
Rosen Bela	רוזן בלה
Rosen Jakob Leib	רוזן יעקב לייב
Rosenman Rina	רוזנמן רנה
Reichenstein Simcha	רייכנשטיין שמחה
Reichenstein Chawa	רייכנשטיין חוה
Rotstein Ronia	רוטשטיין רוניה
Rotstein Tamar	רוטשטיין תמר
Rotstein Maks	רוטשטיין מקס
Rote Philip	רוטה פיליפ
Rote Enstina	רוטה אנסטינה
Dr. Rote Josef	ד״ר רוטה יוסף
Rote Gerta	רוטה גרטה
Rote Janek	רוטה ינק
Rote Isidor	רוטה איזידור
Rote Betka	רוטה בטקה
Rosenberg Wolf	רוזנברג וולף
Rosenberg Isak	רוזנברג איזק
Rosenbaum Jehuda	רוזנבאום יהודה
Recht Jakob	רכט יעקב
Recht Klara	רכט קלרה
Recht Leon	רכט ליאון
Recht Israel	רכט ישראל
Recht Anna	רכט אננה
Recht Mania	רכט מניה
Reis Moshe	רייס משה
Reis Beile	רייס בילה
Reis Jakob	רייס יעקב
Reis Israel	רייס ישראל
Reis Elkona	רייס אלקנה
Reis Joshe	רייס ישה
Reis Janek	רייס ינק
Reis Pepka	רייס פפקה
Reis Esterka	רייס אסתרקה
Reiser Izhak	רייזר יצחק
Reiser Elka	רייזר אלקה
Reiser Rywka	רייזר רבקה
Reiser Awraham	רייזר אברהם
Reiser Shalom	רייזר שלום
Reiser Feivel-Shraga	רייזר פייבל שרגא
Reiser Chana	רייזר חנה
Reiser Beile	רייזרביילה
Reiser Ruti	רייזר רותי
Reiser Ester	רייזר אסתר
Reiser Shalom	רייזר שלום
Reiser Eliezer	רייזר אליעזר
Ringel Isack	רינגל יצחק
Smal-Zwerdling Mordhai	סמל-צברדלינג מרדכי
Smal-Zwerdling Eidel	סמל-צברדלינג איידל
Smal Pepci	סמל פפצי
Saliter Moshe	סליטר משה
Saliter Erna	סליטר ארנה
Saliter Josef	סליטר יוסף
Saliter Herman	סליטר הרמן
Saliter Sheno	סליטר שנו
Saliter Leo	סליטר ליאו
Safran Simcha	ספרן שמחה
Safran Sheva	ספרן שבע
Safran Hilel	ספרן הילל
Sobel Herman	סובל הרמן
Shmeterling Shlomo	שמטרלינג שלמה
Stern Helena	שטרן הלנה
Stern Shimon	שטרן שמעון
Schwadron Chana	שבדרון חנה
Schwadron Pesach	שבדרון פסח
Shuster Chaim Leib	שוסטר חיים לייב
Shuster Gitel	שוסטר גיטל
Shuster Rosa	שוסטר רוזה
Shuster Benjamin	שוסטר בנימין
Shuster Klara	שוסטר קלרה
Shuster Hersh	שוסטר הירש

Pfau Chanania	פפאו חנניה
Pfau Berl	פפאו ברל
Pfau Taube	פפאו טייבה
Pfau Genia	פפאו גניה
Pfau Ordi	פפאו אורדי
Pfau Salka	פפאו סלקה
Pinkas Frieda	פינקס פרידה
Pinkas Chaim	פינקס חיים
Pinkas Rosa	פינקס רוזה
Presstadt Aron	פרסשטאדט אהרון
Pasternak Regina	פסטרנק רגינה
Pfeferstein Hersh	פפרשטיין הירש
Pfeferstein Regina	פפרשטיין רגינה
Pundyk Mechel	פונדיק מכל
Pundyk Hudie	פונדיק הודיה
Pundyck Josef	פונדיק יוסף
Preis Ida	פרייס אידה
Preis Natan	פרייס נתן
Preis Shalom	פרייס שלום
Preis Meier	פרייס מאיר
Preis Zosia	פרייס זוסיה
Preis Moshe	פרייס משה
Preis Ester-Malka	פרייס אסתר מלכה
Peczenik Riwka	פצ׳ניק רבקה
Peczenik Pepka	פצ׳ניק פפקה
Peczenik Saul	פצ׳ניק שאול
Peczenik Munio	פצ׳ניק מוניה
Peczenik Pepe	פצ׳ניק פפה
Peczenik Moshe Leib	פצ׳ניק משה לייב
Parness Sheindel	פרנס שיינדל
Parness Aron	פרנס אהרון
Parness Jetta	פרנס יטה
Parness Psachie	פרנס פסחיה
Parness Jakob	פרנס יעקב
Parness Frieda	פרנס פרידה
Parness Bluma	פרנס בלומה
Parness Salek	פרנס סלק
Parness Hasia	פרנס חסיה
Pulwer Rachel	פולבר רחל
Pulwer Wolf	פולבר וולף
Presman Jakob	פרסמן יעקב
Plisner Azriel	פליסנר עזריאל
Plisner Ester	פליסנר אסתר
Präger Izhak	פרגר יצחק
Präger Towa	פרגר טובה
Präger Moshe	פרגר משה
Präger Zlate	פרגר זלטה
Präger Efraim	פרגר אפרים
Präger Emila	פרגר אמילה
Präger Zipora	פרגר צפורה
Präger Regina	פרגר רגינה
Polak Jakob	פולק יעקב
Polak Adela	פולק אדלה
Podoshyn Herman	פודושין הרמן
Persiner Brayne	פרזינר בריינה
Pasternak Shlomo	פסטרנק שלמה
Pasternak Josef	פסטרנק יוסף
Pasternak Beile	פסטרנק ביילה
Pasternak Chaim	פסטרנק חיים
Pasternak Miriam	פסטרנק מרים

Rosen Wolf	רוזן וולף
Rosen Fani	רוזן פני
Rosen Gete	רוזן גטה
Rosen Jakob-Jehuda	רוזן יעקב־יהודה
Rosen Brajne	רוזן בריינה
Rosen Wawe	רוזן ווה
Rosen Feiga	רוזן פייגה
Rosen Israel	רוזן ישראל
Rosen Meilich	רוזן מלך
Rosen Sabina	רוזן סבינה
Rosen Maks	רוזן מקס
Rosen Gitel	רוזן גיטל
Rosen Roza	רוזן רוזה

Lang Pinchas לנג פנחס
Lauer Bezalel לאואר בצלאל
Lauer Sara לאואר שרה
Lauer William לאואר וויליאם

Mandel Shlomo Meites מנדל שלמה מייטס
Mandel Shalom מנדל שלום
Mandel Jakob מנדל יעקב
Mandel Gitel מנדל גיטל
Mandel Etel מנדל אטל
Mandel Josef מנדל יוסף
Mandel Regina מנדל רגינה
Mandel Jente מנדל ינטה
Mandel Dow מנדל דב
Mandel Chaje מנדל חיה
Mandel Shmuel-Josef מנדל שמואל יוסף
Mass Jakob מס יעקב
Münz Psachie מינץ פסחיה
Münz Herman מינץ הרמן
Meier Liepe מאיר ליפה
Meier Frieda מאיר פרידה
Meier Shlomo מאיר שלמה
Meier Rojse מאיר רויזה
Meier Nachum מאיר נחום
Meier Miriam מאיר מרים
Meier Ester מאיר אסתר
Meier Izhak מאיר יצחק
Meier Feiwish מאיר פייביש
Meier Natan מאיר נתן
Meisels Samuel מייזלס שמואל
Meisels Neche מייזלס נחה
Meisels Doncia מייזלס דונציה
Mesher Chaje Sara משר חיה שרה
Mindlin Taube מינדלין טייבה
Markus Wolf מרקוס וולף
Dr. Majblum Zygmund ד״ר מייבלום זיגמונד
Meiblum Henek מייבלום הנק
Meiblum Flora מייבלום פלורה
Morberg Jehuda מורברג יהודה
Morberg Bluma מורברג בלומה
Morberg Natan מורברג נתן
Morberg Moshe מורברג משה
Morberg Mina מורברג מינה
Marder Wiktor מרדר ויקטור
Marder Moshe מרדר משה
Marder Chawa מרדר חוה
Mansberg Jehuda מנסברג יהודה
Mansberg Henia מנסברג הניה
Mansberg Edgar מנסברג אדגר
Mansberg Helena מנסברג הלנה
Mansberg Gusta מנסברג גוסטה
Mansberg Asher מנסברג אשר
Mansberg Ina מנסברג אינה
Mansberg Klara מנסברג קלרה
Mansberg Joel מנסברג יואל
Mansberg Rywka מנסברג רבקה
Mansberg Regina ינסברג רגינה

Nagler Jakob נגלר יעקב
Nagler Cyla נגלר צילה
Dr. Nagler Mina ד״ר נגלר מינה
Nagler Frieda נגלר פרידה
Nagler Elias Hersh נגלר אליאס הירש

Oper Anna אופר חנה
Prof. Oper Josef פרופ׳ אופר יוסף
Oper Lea אופר לאה
Oper Leon אופר ליאון
Oper Lilit אופר לילית
Oper Dow אופר דב
Oehll Arnold אוהל ארנולד

Katz Eliakim Jeshaya	כץ אליקים ישעיהו	Kitaj Adam	קיטאי אדם
Katz Michal Jehiel	כץ מכאל יחיאל	Kitaj Oskar	קיטאי אוסקר
Katz Scheindel	כץ שיינדל	Kitaj Helena	קיטאי הלנה
Katz Adam	כץ אדם	Kitaj Zygmund	קיטאי זיגמונד
Kahane Moshe	כהנא משה	Kitaj Olek	קיטאי אולק
Kahane Zalman	כהנא זלמן	Korsh Isidor	קורש איזידור
Kahane Chana	כהנא חנה		
Kahane Cyla	כהנא צילה		
Kaczek Wolf	קצ׳ק וולף	Leber Jehuda	לבר יהודה
Kaczek Dziunck	קצ׳ק דז׳ונק	Leber Lea	לבר לאה
Kaczek Markus	קצ׳ק מרקוס	Leber Chawa	לבר חווה
Krieg Berish	קריג בריש	Leber Shlomo	לבר שלמה
Krieg Shiesel	קריג שיסל	Lewinter Emanuel	לבינטר עמנואל
Krieg Michel	קריג מכאל	Lewinter Riba	לבינטר ריבה
Krieg Lea	קריג לאה	Lewinter Zwi	לבינטר צבי
Krieg Jakob	קריג יעקב	Lewinter Zelig	לבינטר זליג
Krieg Ester	קריג אסתר	Lewinter Chana	לבינטר חנה
Kornfeld Psachie	קורנפלד פסחיה	Laufer Shlomo	לאופר שלמה
Kalafe Zeev	קלפה זאב	Lifshitz Berish	ליפשיץ בריש
Kleid Shymon	קלייד שמעון	Lifshitz Leib	ליפשיץ לייב
Kaner Sara	קנר שרה	Lifshitz Helen	ליפשיץ הלן
Kaner Pinchas	קנר פנחס	Lifshitz Rachel	ליפשיץ רחל
Kupper Rachel	קופפר רחל	Lifshitz Zalmen	ליפשיץ זלמן
Kirschen Herzel	קירשן הרצל	Lifshitz Iser	ליפשיץ איסר
Kirshen Beile	קירשן ביילה	Lifshitz Hirsh	ליפשיץ הירש
Kirshen Shmuel	קירשן שמואל	Lifshitz Ester	ליפשיץ אסתר
Kirshen Mendel	קירשן מנדל	Lifshitz Lipshe	ליפשיץ ליפשה
Kirshen Chana	קירשן חנה	Lifshitz Meier	ליפשיץ מאיר
Kiessel Dwora	קיזל דבורה	Lifshitz Joel	ליפשיץ יואל
Kiessel Jehiel	קיזל יחיאל	Lifshitz Zelig	ליפשיץ זליג
Klug Sara	קלוג שרה	Lifshitz Beile	ליפשיץ ביילה
Klug Elias	קלוג אליאס	Lifshitz Jeti	ליפשיץ יטי
Kitaj Josef	קיטאי יוסף	Lifshitz Dawid	ליפשיץ דויד
Kitaj Laura	קיטאי לאורה	Lercher Dwojre	לרכר דבורה
Kitaj Dzinka	קיטאי דז׳ינקה	Lercher Jizhak	לרכר יצחק
Kitaj Ignacy	קיטאי איגנצי	Lercher Chaim Shmuel	לרכר חיים שמואל
Kitaj Isaak	קיטאי איזק	Lercher Lipe	לרכר ליפה
Kitaj Cyla	קיטאי צילה	Lang Hencze	לנג חנצ׳ה

Hunger Moshe	הונגר משה
Hunger Zalel	הונגר צלל
Hunger Mordhai	הונגר מרדכי
Hunger Mendel	הונגר מנדל
Hunger Miriam	הונגר מרים
Henis Awraham	הניס אברהם
Henis Syma	הניס סימה
Dr. Henis Adela	ד״ר הניס אדלה
Henis Jakob	הניס יעקב
Henis Zelina	הניס צלינה
Henis Jehuda	הניס יהודה
Henis Ester	הניס אסתר
Henis Shoshana	הניס שושנה
Hubel Chana	הובל חנה
Hubel Meier	הובל מאיר
Hubel Lola	הובל לולה
Hubel Klara	הובל קלרה
Hofman Awraham	הופמן אברהם
Hofman Beile	הופמן ביילה
Hofman Leibysh	הופמן לייביש
Hofman Regina	הופמן רגינה
Hofman Rachel	הופמן רחל
Hoffman Mindel	הופמן מינדל
Herman Bernard	הרמן ברנהרד
Herman Dudek	הרמן דודק
Herman Klara	הרמן קלרה
Herman Amalia	הרמן עמליה
Herman Michael	הרמן מיכאל
Herman Giza	הרמן גיזה

Imber Shalom	אימבר שלום
Imber Sara	אימבר שרה
Imber Shoshana	אימבר שושנה
Imber Towa	אימבר טובה

Dr. Julek Marek	ד״ר יולק מרק
Jeckes Sheindel	יעקעס שיינדל
Jeckes Israel	יעקעס ישראל
Jung Josef	יונג יוסף
Jung Soshana	יונג שושנה
Jung Mali	יונג מלי
Jäger Chana	ייגר חנה
Jäger Moshe Eisik	ייגר משה אייזיק

Kaphan Jeshaiahu	קפהן ישעיהו
Kaphan Miriam	קפהן מרים
Kaphan Eliezer	קפהן אליעזר
Kaphan Leibis	קפהן לייביש
Kaphan Nusia	קפהן נוסיה
Kaphan Shmuel	קפהן שמואל
Kaphan Zwi	קפהן צבי
Katz Laura	כץ לאורה
Katz Klara	כץ קלרה
Katz Israel	כץ ישראל
Katz Gedalie	כץ גדליה
Katz Reisie	כץ רייזה
Katz Welwel	כץ וולוול
Katz Jehuda	כץ יהודה
Katz Pesach Zwi	כץ פסח צבי
Katz Perl	כץ פרל
Katz Benjamin	כץ בנימין
Katz Zahava	כץ זהבה
Katz Sara	כץ שרה
Katz Chaja	כץ חיה
Katz Israel	כץ ישראל
Katz Awraham	כץ אברהם
Katz Izhak	כץ יצחק
Katz Sofia	כץ סופיה
Katz Arye	כץ אריה
Katz Leib	כץ לייב
Katz Brane	כץ ברײנה

Grinshpan Moshe	גרינשפן משה
Grinshpan Rivkele	גרינשפן רבקה
Groskopf Berish	גרוסקופף בריש
Groskopf Chancze	גרוסקופף חנצ׳ה
Groskopf Feige	גרוסקופף פייגה
Groskopf Moshe	גרוסקופף משה
Groskopf Aron	גרוסקופף אהרון
Groskopf Shalom	גרוסקופף שלום
Groskopf Jerucham	גרוסקופף ירוחם
Groskopf Josef	גרוסקופף יוסף
Groskopf Frida	גרוסקופף פרידה
Gleicher Nachum	גלייכר נחום
Gleicher Feige	גלייכר פייגה
Gleicher Meier	גלייכר מאיר
Gleicher Abysh	גלייכר אבוש
Gleicher Jakob	גלייכר יעקב
Gleicher Ester	גלייכר אסתר
Goldblat Rachel	גולדבלט רחל
Goldenberg Brane	גולדנברג בריינה
Goldenberg Emil	גולדנברג אמיל
Goldenberg Berta	גולדנברג ברטה
Goldstein Manek	גולדשטיין מנק
Goldstein Regina	גולדשטיין רגינה
Goldstein Jakob	גולדשטיין יעקב
Goldstein Lonck	גולדשטיין לונק
Goldstein Peshy	גולדשטיין פשי
Goldstein Edzio	גולדשטיין אדזיו
Gottwort Erna	גוטוורט ארנה
Gottwort Lusio	גוטוורט לוזיה
Gottwort Regina	גוטוורט רגינה
Gottwort Henryk	גוטוורט הנריק
Glanz Leizer	גלנץ לייזר
Glanz Tania	גלנץ טניה
Glanz Artur	גלנץ ארתור
Gottesman Israel	גוטסמן ישראל
Halpern Rachel	הלפרן רחל
Halpern Naftali	הלפרן נפתלי
Halpern Moshe	הלפרן משה
Halpern Pepi	הלפרן פפי
Halpern Josef	הלפרן יוסף
Helin Wolf	הלין וולף
Helin Nusia	הלין נוסיה
Helin Asher	הלין אשר
Hochman Awraham	הוכמן אברהם
Hochman Shifrah	הוכמן שפרה
Hochman Ahron	הוכמן אהרון
Hochman Shlomo	הוכמן שלמה
Hochman Fani	הוכמן פני
Horowitz Chaim	הורוביץ חיים
Horowitz Brane	הורוביץ בריינה
Horowitz Ira	הורוביץ אירה
Horowitz Itamar	הורוביץ איתמר
Horowitz Shlomo	הורוביץ שלמה
Horowitz Chaja	הורוביץ חיה
Horowitz Zwi Hirsh	הורוביץ צבי הירש
Horowitz Brunie	הורוביץ ברוניה
Horowitz Ryvkaly	הורוביץ רבקה׳לע
Horowitz Julius	הורוביץ יוליוס
Horowitz Nachum	הורוביץ נחום
Horowitz Klara	הורוביץ קלרה
Horowitz Feige	הורוביץ פייגה
Horowitz Samuel	הורוביץ שמואל
Hochberg David	הורוביץ דויד
Holländer Joshe	הולנדר יאשע
Holländer Frime	הולנדר פרימה
Holländer Chaje	הולנדר חיה
Holländer Ronia	הולנדר רוניה
Holländer Shmuel	הולנדר שמואל
Heller Jona	הלר יונה
Heller Paula	הלר פאולה
Hunger Mina	הונגר מינה
Hunger Aron Leib	הונגר אהרון לייב
Hunger Sheindel	הונגר שיינדל
Hunger Hirsh	הונגר הירש

Ettinger Clara	אטינגר קלרה
Ettinger Sane	אטינגר סנה
Ettinger Zipora	אטינגר צפורה
Ettinger Rachel	אטינגר רחל
Ettinger Jente	אטינגר ינטה
Ettinger Israel	אטינגר ישראל
Ettinger Jehoshua	אטינגר יהושע
Ettinger Riba	אטינגר ריבה
Ehrenpreis Nathan	אהרנפרייס נתן
Ehrenpreis Herman	אהרנפרייס הרמן

Fishel Israel	פישל ישראל
Fenster Izhak	פנסטר יצחק
Fenster Sara	פנסטר שרה
Fenster Regina	פנסטר רגינה
Fenster Mina	פנסטר מינה
Fried Zlatka	פריד זלטקה
Fried Jakob	פריד יעקב
Fisher Abraham	פישר אברהם
Fisher Chana	פישר חנה
Fisher Molly	פישר מולי

Frenkel Jehuda	פרנקל יהודה
Frenkel Dwojre	פרנקל דבורה
Frenkel Ruven	פרנקל ראובן
Frenkel Mordesh	פרנקל מורדש
Frenkel Henoch	פרנקל הנוך
Frenkel Moshe	פרנקל משה
Frenkel Chana	פרנקל חנה
Frenkel Daniel	פרנקל דניאל
Frenkel Elka	פרנקל אלקה
Frenkel Roza	פרנקל רוזה
Frenkel Riwka	פרנקל רבקה
Friedman Chana	פרידמן חנה
Friedman Klarcia	פרידמן קלרציה
Friedman Dorcia	פרידמן דורציה
Friedman Giza	פרידמן גיזה
Friedman Herman	פרידמן הרמן
Filler Rachel	פילר רחל
Filler Jakob Pinchas	פילר יעקב פנחס
Feuring Leib	פוירינג לייב
Feuring Heshi	פוירינג השי
Feuring Ester	פוירינג אסתר
Freiman Avniel	פריימן אבניאל
Freiman Philip	פריימן פיליפ
Freiman Jehoshua	פריימן יהושע
Freiman Wilo	פריימן ווילה
Furgang Zeev	פורגנג זאב
Fischel Sprinze	פישל שפרינצה

Gruber Isaak Leib	גרובר יצחק לייב
Gruber Samuel	גרובר שמואל
Gruber Leiza	גרובר לייזה
Gruber Shmuel	גרובר שמואל
Gruber Chana	גרובר חנה
Gruber Izhak Mordehai	גרובר יצחק מרדכי
Gruber Hirsh	גרובר הירש
Gruber Jakob	גרובר יעקב
Gruber Zwi	גרובר צבי
Gruber Nachman	גרובר נחמן
Gruber Roza	גרובר רוזה
Gruber Meier	גרובר מאיר
Dr. Gruber and Family	ד״ר גרובר והמשפחה
Gruber Fani	גרובר פני
Gruber Bunie	גרובר בוניה
Gruber Funia	גרובר פוניה
Gruber Lea Miriam	גרובר לאה מרים
Gerbel Leizer	גרבל לייזר
Genzer Jona	גנצר יונה
Genzer Helena	גנצר הלנה
Grumel Ida	גרומל אידה
Geller Jakob	גלר יעקב
Gelles Rose	גלס רוזה
Gelles Samuel	גלס שמואל
Goldblatt Rachela	גולדבלט רחלה
Goldblatt Daniel	גולדבלט דניאל
Grinshpan Malka	גרינשפן מלכה

Billig Nachman בילליג נחמן
Barer Nachum ברר נחום
Barer Chaja ברר חיה
Bystrycki N. ביסטריצקי נ.
Bokser M. בוקסר מ.
Buczaczer Izchak בוצ׳צ׳ר יצחק
Buczaczer Zemach בוצ׳צ׳ר צמח
Buczaczer (Bar-Am) Rywka בוצ׳צ׳ר (בר-עם) רבקה

Blum Ginia בלום גניה
Blaustein Natan בלאושטיין נתן
Blaustein Batia בלאושטיין בתיה
Blaustein Ahron בלאושטיין אהרון
Brojde Aleksander ברוידה אלכסנדר
Brojde Pnina ברוידה פנינה
Brojde Henia ברוידה הניה
Brojde Mina ברוידה מינה
Brojde Mordehai ברוידה מרדכי
Bernholz Feiwesh ברנהולץ פייביש

Cohen Gita כהן גיטה
Cohen Miriam כהן מרים
Chodak Dawid חודק דוד
Chodak Nachman חודק נחמן
Chutiner Lisa חוטינר ליזה
Chutiner Moshe חוטינר משה
Chutiner Keile חוטינר קיילה
Chutiner Liebe חוטינר ליבה
Chary Salo חרי סלו
Chary Paulina חרי פאולינה
Czyzer Etka צ׳יזר אטקה

Dretel Joel דרטל יואל
Dretel Amalia דרטל עמליה
Dretel Mina דרטל מינה
Diamand Zelig דיאמנד זליג
Diamand Wolf דיאמנד וולף
Diamand Taube דיאמנד טאובה

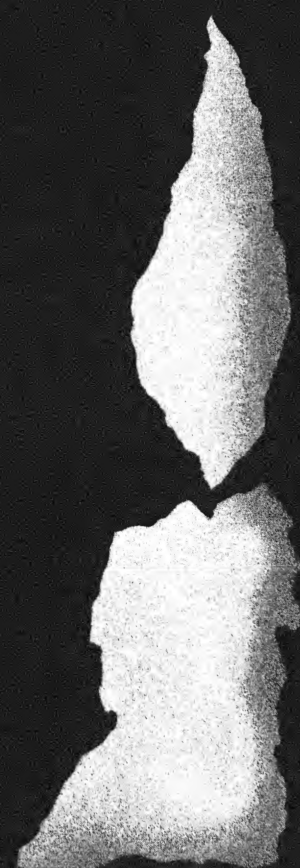
Distenfeld Feige דיסטנפלד פייגה
Distenfeld Israel דיסטנפלד ישראל
Distenfeld Taube דיסטנפלד טאובה
Dubowy Moshe דובובי משה
Dubowy Clara דובובי קלרה
Dubowy Ite דובובי איטה
Dawidsohn Izhak Arye דוידזון יצחק אריה
Dawidsohn Sara דוידזון שרה
Dawidsohn Tola דוידזון טולה
Deutsh Gitel דויטש גיטל
Doliner Ahron דולינר אהרון
Doliner Melech דולינר מלך
Dauber Wolf דאובר וולף

Eichenstein Ratze אייכנשטיין רטסה
Eichenstein Jitzhak אייכנשטיין יצחק
Eichenstein Alte אייכנשטיין אלטע
Eisen Zwi Hirsh אייזן צבי הירש
Eisen Riwka אייזן רבקה
Dr. Eisen Moshe ד״ר אייזן משה
Eisen Giza אייזן גיזה
Eisen Riwkale אייזן רבקה׳לע
Eisen Chaja אייזן חיה
Eisen Malka אייזן מלכה
Erbsen Michal ארבסן מיכאל
Erbsen Jakob ארבסן יעקב
Erbsen Basha ארבסן בשה
Dr. Epstein Shmuel ד״ר אפשטיין שמואל
Dr. Epstein Mundyk ד״ר אפשטיין מונדיק
Eidelberg Malka איידלברג מלכה
Eidelberg Josef איידלברג יוסף
Eidelberg Rosa איידלברג רוזה
Eidelberg Beno איידלברג בנו
Eiger Baruch אייגר ברוך
Eiger Azriel אייגר עזריאל
Ettinger Chana אטינגר חנה
Ettinger Witel אטינגר וויטל

Altman Josef Nehemia אלטמן יוסף נחמיה
Altman Rachel אלטמן רחל
Altman Peshi אלטמן פשי
Altman Szraga Feiwish אלטמן שרגא פייביש
Altman Reizel אלטמן רייזל
Altman Miriam אלטמן מרים
Altman Ite אלטמן איטה
Altman Frida אלטמן פרידה
Apfelbaum Szlomo אפלבוים שלמה
Apfelbaum Mordhai אפלבוים מרדכי
Apfelbaum Beile אפלבוים ביילה
Apfelbaum Bracha אפלבוים ברכה
Amer Wolf אמר וולף
Amer Leah אמר לאה
Amer Shmuel אמר שמואל
Awerbach Abraham אוירבך אברהם
Awerbach Shalom אוירבך שלום
Awerbach Libe אוירבך ליבה
Ambus and Familiy אמבוס והמשפחה
Akselrod Wolf אקסלרוד וולף
Akselrod Malka אקסלרוד מלכה
Akselrod Azriel אקסלרוד עזריאל
Dr. Akselrod Benjamin ד״ר אקסלרוד בנימין
Abend Awraham אבנד אברהם
Abend Sheindel אבנד שיינדל
Abend Joel אבנד יואל

Bauman Moshe באומן משה
Bauman Haje Ite באומן חיה איטה
Bauman Motyl באומן מוטיל
Bauman Syma באומן סימה
Batisz Ester בטיש אסתר
Batisz Israel בטיש ישראל
Batisz Gitel בטיש גיטל
Batish Chaim בטיש חיים
Batisz Shlomo בטיש שלמה
Batisz Clara בטיש קלרה

Batisz Sara בטיש שרה
Batisz Michal בטיש מיכל
Batisz Gedalia בטיש גדליה
Batish Szancie בטיש שנצ׳ה
Batisz Awraham בטיש אברהם
Batisz Fajwel בטיש פייבל
Batisz Basia בטיש בסיה
Batisz Dawid בטיש דויד
Bardach Israel Wolf ברדך ישראל וולף
Bardach Reisel ברדך רייזל
Bardach Klara ברדך קלרה
Bardach Chaim ברדך חיים
Bardach Zalman Eliezer ברדך זלמן אליעזר
Bardach Herman ברדך הרמן
Bardach Jakob ברדך יעקב
Brandes Izydor ברנדס איזידור
Brandes Beti ברנדס בטי
Brandes Josef ברנדס יוסף
Brandes Rywka ברנדס רבקה
Brandes Jeshayahu ברנדס ישעיהו
Brandes Chana ברנדס חנה
Buterman Dawid בוטרמן דוד
Buterman Ester בוטרמן אסתר
Buterman Lewy בוטרמן לוי
Buterman Berl בוטרמן ברל
Buterman Benjamin בוטרמן בנימין
Buterman Hirsh בוטרמן הירש
Buterman Jakob בוטרמן יעקב
Baugmarten Markus באומגרטן מרכוס
Baugmarten Hersh באומגרטן הירש
Baumgarten Sali באומגרטן סלי
Baumgarten Jakob באומגרטן יעקב
Baumgarten Meilech באומגרטן מלך
Bruck Ester Chaje ברוק אסתר חיה
Bruck Meier Leib ברוק מאיר לייב
Billig Anna בילליג חנה
Billig Awraham בילליג אברהם
Billig Feige בילליג פייגה

Memorial Pages

zower from every nook and corner of the United States and Canada and gave them the understanding that this was their organization and their responsibility. Every large function and theatre party was an interstate and at times an international affair, and a social as well as a financial success.

The end of World War II brought a new phase of activity to the Hochberg household. Letters, by the hundreds, began coming not only from Zloczower but also from others, in displaced-persons camps, seeking relatives in America. Mrs. Hochberg would daily read the lists of displaced persons, published in the Yidish newspapers, who were seeking relatives in and around New York. David Hochberg and his family played the game of finding the relatives of these displayed persons, using any source, such as telephone directories, obituary columns, other Landsmanshaften, and what have you. Untold numbers of letters were written and countless telephone calls were made, but not without success.

One of Mr. Hochberg's proudest achievements was his reuniting a husband and wife, each one of them having thought the other had been killed in the concentration camps.

During this period Mr. Hochberg established close communication with the Zloczower community in Israel. Most of the

Zloczower Relief Verband money raised after World War II, went to the loan fund in Israel.

In 1950 Mr. and Mrs. Hochberg realized a lifelong dream when they went to Israel, where they were most warmly received by the Zloczower Landsleute. Mr. Hochberg brought a Sefer Torah from the Zloczower Synagogue in New York to the Great Synagogue in Haifa where many Zloczower are members.

As if David Hochberg weren't busy enough with the foregoing activities, he found time to serve the Zloczower Shul in New York, the Machzikei Hadas Anshei Zloczow, as president and secretary at different times.

David Hochberg resigned as secretary of the Zloczower Relief Verband in 1955.

On February 5, 1959 Mrs. Hochberg passed away.

Mr. Hochberg continued to be helpful with any problem presented to him and was vitally interested in the activities of the organization until his death on July 27, 1963.

In David Hochberg, his wife and daughters, all of the Zloczower Landsleute had the American equivalent to a Kultusgemeinde. The entire family was ready and willing to serve any one at any time of the day or night and acted as a clearing house for all of the Landsleute.

Hochberg wrote in his diary "we got orders at 9 a.m. to put on life belts, boats were ready and all that excitement kept up until 11 a.m. Fog was very heavy. We all slept on deck that night. About 9 a.m. the next morning we sighted land and about 2:30 p.m. we landed."

Back in New York the newsboys made the most of this SOS and ran through the street shouting "Extra-Extra". Mrs. Hochberg began to wonder about her husband's safety, as did everyone else, until she received the cable, "Landed Safely."

David Hochberg's first stop after Paris was Vienna, where he had to remain, as the war between Poland and Soviet Russia prevented him from entering Zloczow. He left Vienna for Lemberg on September 5th.

On the eve of Yom Kippur, September 21, David Hochberg arrived in Zloczow, at last. News spread rapidly and on the Day of Atonement, people came during the recess period from all the other synagogues to the Great Synagogue, where the guest from America prayed.

During the ensuing days he fulfilled his mission. He brought with him over $ 40,000 to be distributed among charitable institutions, schools and individuals in need. David Hochberg brought help not only to people in Zloczow but also to people in neighboring communities who had friends and relatives in America who had sent money.

Sol Bruck joined David Hochberg in solving the various problems that confronted them. This unusual and exciting experience which they shared in Europe created a very close, lifelong friendship. Over the years, Sol Bruck lived in Canada, New York and in California. But wherever he lived, he always contributed generously: his time, his wise council and his money. After the trip in 1920 he returned to Zloczow once again, a few years later, to build a free kitchen, in his parents memory, for the needy of Zloczow.

Since Mrs. Hochberg's birthplace, the village of Fromosica, Roumania, was partly burned out in World War I, Mr. Hochberg traveled to Roumania, where he brought generous help from America. These contributions aided enormously in rebuilding the destroyed dwellings. Not only did he visit his wife's home town but he brought money to war sufferers in the cities of Bucarest, Galatz and Yassy.

This trip took nine months instead of three, as planned. During one period of about six weeks the cablegrams, which Mr. Hochberg thought he sent to his wife from Roumania, were never relayed across the ocean as the unscrupulous clerks in the telegraph offices kept the money for themselves. Mrs. Hochberg, who received no word from him, though very troubled, refused to give up hope.

On March 4, 1921, Mr. Hochberg returned home, having successfully completed his relief mission. He also brought with him 21 immigrants from Zloczow and other parts of Europe.

Since its inception, the number of supporters of the Zloczower Relief Verband grew considerably. In the course of being secretary, David Hochberg, with the help of his Landsleute, gathered together Zloc-

On November 15, 1910, David Hochberg maried Rose Schwartz, a native of Roumania. Two daughters, Esther and Lottie, were born to them.

During her married life, as the wife of the secretary of the Zloczower Relief Verband, Mrs. Hochberg was called upon to make many sacrifices. But her husband's relief work was always a source of great pride to her because she possessed the same sympathy as her husband for those less fortunate than they. Tzedakah was part and parcel of her personality.

The Zloczower Relief Verband was a family project. Many of the activitie were planned and discussed by David and his family around the table at mealtime.

The Hochberg had been living on the lower East Side of Manhattan. In 1913 they moved to Williamsburg, in Brooklyn, and Mr. Hochberg, being an Orthodox Jew, attended services at the "South Fifth Street Shul". The worshippers whom he had befriended, also recognized that they had a leader in their midst and in 1915 he became financial secretary of that congregation.

In July 28, 1914, Autria declared war on Serbia. World War I began. Soon thereafter the Rusian army occupied Zloczow and bad tidings began reaching Zloczower Landsleute in American, that epidemics raged and all the ravages of war afflicted their people.

Men like David Hochberg could not remain deaf to the reports coming to them from their suffering Landsleute. Late in 1914 the Zloczower Relief Verband, a group of about 8 people, was organized. The Organization grew and in 1915, when officers were elected, David Hochberg became its financial secretary and held this office for 40 years. He and the other officers always served without monetary compensation.

The story of the Zloczower Relief Verband, told elsewhere in this book, is in a considerable degree also the story of David Hochberg's tireless devotion to the cause of helping people in distress.

As money could not be sent to Zloczow by mail or cabled immediately after the war, and help was urgently needed, it became necessary for the Zloczower Relief Verband to send a delegate from America.

In May 1920, Sol Bruck was sent to Europe as the Zloczower Relief Verband representative. While in Paris, he was stricken with typhoid fever and he cabled the Zloczower Relief Verband that he was unable to continue his trip to Zloczow and that another delegate should be sent.

David Hochberg became the next delegate. When Sol Bruck was advised that his not-too-robust friend is coming to Europe, he cabled back, "Send a stronger man." This did not discourage David Hochberg.

On July 13, 1920, he started on his first trip to Europe. The departure was a very tearful one for David Hochberg's wife and family as a few days prior to his sailing, on July 5, 1920, two delegates of the Joint Distribution Committee, Dr. Israel Friedlaender and Rabbi Bernard Cantor, who were on a similar mission in Europe, were robbed and murdered and David Hochberg's family and friends feared for his safety.

This voyage was almost tragic, also. On the 8th day at sea the ship hit a rock. David

DAVID HOCHBERG

by **ESTHER HOCHBERG**

David Hochberg, the financial secretary of the Zloczower Relief Verband from its inception until 1955, was born in Narajev, Austria, on December 31, 1885, to Gitel and Avraham Asher Lemel Hochberg. He was the oldest of six children.

In 1892 his family moved to Zloczow, Poland, where he received his education. His parents were foresighted enough to enroll their children in a secular school as well as in "cheder".

He completed the classes at the Baron Hirsch School in Zloczow and then attended a city Junior High School for two years.

When he was 16 years of age the Baron Hirsch School sent him to Vienna to continue his studies at their trade school. Here he studied color composition.

During the course of his studies in Vienna, the young David was awarded a silver medal. The medal bears the inscription "Fur Fleiss und Talent". This award was presented to him for an outstanding water color reproduction of a lace curtain.

The Congregation "Machzikei Hadas" in New York was a beneficiary of David Hochberg's talent. On the east wall of the synagogue stands his water color painting of a Menorah with verses of the Psalms.

David Hochberg arrived in New York December 5, 1903, and in the same week enrolled in evening school to study English. He learnt the language so rapidly that within 6 months some of his friends became his students.

Soon after his arrival he obtained a job in the shipping department of a clothing factory. David Hochberg's employers began to notice this young man's executive ability and he was promoted to foreman of the department, a position he held until 1913 when he entered the insurance field.

During his stay with his employer he displayed a leadership that was characterized not by a dictatorial personality, but by love and sympathy for "all my boys." The boys in the shipping department as well as the men in the executive office, became his lifelong friends and insurance clients.

Compliments of
ESTHER HOCHBERG

had been found in Lublin, Bielsko, Bitom, Cracow in Poland and Tchernovitz in the former Bukovina.

On 14th October 1945 a hundred and twenty-four parcels were sent through the Joint Distribution Committee (J.D.C.) to Zloczow Jews in the camps at a cost of quite a few hundred dollars. There were many Zloczow people at the Landsberg Camp in Germany. The food was bought and packed with great devotion by Mr. Jack Wiederhorn, a Zloczow Landsman.

In October 1946 $ 1,000 were sent to Israel for Zloczow people at the hands of the late Herbert Sussman, President of the Galician Association. Help for Zloczow folk in European countries was also sent through the Jewish Labour Committee.

In 1947 the sum of $ 1,000 was sent to Eretz Israel. The representative of the Relief in the country was Dr. Schwager of Zloczow

In 1948 the Zloczow Relief Verband helped the United Jewish Appeal. In that year a sum of $ 3,000 was given for the Haganah. In July 1948, $ 750.— were sent to Dr. Schwager in Israel. In 1949 the sum of $ 2,000 was sent, and $ 1,000 in May 1949, while $ 1,000 were given to the United Jewish Appeal in September 1949.

Help was given to the first Zloczow townsfolk among the refugees who arrived in America from Europe. Some of them were given support and others received loans, which have been paid back in part or entirely in the course of time.

During the five years 1955—1959 the following amounts were expended on Relief in the following countries :

Israel	—	$ 7,892
Italy	—	437
Australia	—	310
Sweden	—	215
Poland	—	147
America	—	1,748
Total		$ 10,738
The total colected		$ 17,700
Total expended		$ 10,738
leaving a balance of		$ 6,962

could feel how their close friends and townsfolk were stretching out their hands towards their kinsfolk overseas, entreating for help and rescue. But it was impossible to help or to save anyone.

Jewish Poland was cut off and locked away during the Occupation of the bestial Germans. The townsfolk who were so fearfully trying to obtain information, the kinsfolk who wanted to know what was going on with their nearest and dearest, received Job's tidings about the general situation of the Jews in Poland, who were being so systematically and terrifyingly torn apart by the organised and disciplined German "Kulturfolk".

When that curtain of blood rose at the end of the Second World War, the realities proved to be far worse than anybody had dared to fear. Of the former Jewish community with its rabbis and scholars, its intellectuals and Jewish masses, its merchants and workers, there was absolutely nothing left. The Germans had murdered them one and all. The men and women, the old folk and the children. The Germans had had no pity for any of them. Nobody whatsoever was left alive.

When contact was first re-established with Zloczow in the year 1945, it was found that there was only five or six Jews left in the town. Yet they did not originally belong to Zloczow. The bloody waves of the flood had washed them up from somewhere and left them there.

Still, the Zloczow Relief wanted to help somehow, even if these Jews in Zloczow were "strangers". After the liberation the town came into Soviet hands. And once again it was cut off.

In spite of this it was found possible to send a little help to Zloczow, such as packets of chocolate, rice and other foodstuffs. The help was just as necessary for the Zloczow Landsleit in America as for these Jews in Zloczow. The American Jews were not prepared to come to easy terms with the thought that there was no longer anyone to help.

They had added cent to cent for so many years, they had arranged so many benefits and parties and ordinary meetings to help their old townsfolk in Zloczow, that it was simply hard to get accustomed to this terrifying "nobody there."

Yet there simply was nobody to whom help could be sent ; while if something was sent, there was no way of being sure that it would reach the right address. The Soviet Consulate had stated that if food was found to be required more urgently in another place, it would be sent there. So the Relief began to look for Zloczow Jews in the camps of Germany, in Italy and above all in Israel.

And so it came about that on 16th May 1945 the first hundred Palestine pounds after the War were sent to Eretz Israel. Corresponding to the then official exchange rate of $ 4,1050. A number of Zloczow Jews visited Bielsk, Silesia, and Poland, and went through the camps in Italy and elsewhere.

On 9th August 1945 the Relief sent parcels to Zloczow. At the same time it also sent parcels to the Zloczow refugees who

Relief Ferband, namely 27th January 1935; for the Relief had been organised on 28th January 1915. On this occasion the landsleit from Zloczow could look back proudly on their twenty years of Relief activities conducted by their Relief Ferband.

The Public Accountant Mr. Samson Hollander, who had worked out the financial report for the twenty years 1915-1935, expressed in this document the general appreciation felt for the secretary Mr. Hochberg, and his conduct of the accounts and records, etc. He wrote as follows:

"Our good friend David Hochberg was created to serve others. He is a born humanitarian. He has proved again and again that he is ready to devote his energy, and in fact his entire life for the Zloczow landsleit." (Report of the "Zloczower Relief Vervand", 1935, p. 11.)

The following are the facts that Hollander reported:

More than $ 132,000 had been collected **and** distributed by the Relief in the course of these two decades. Maybe somebody may ask what the difference is in this case between collected and **distributed.** To this the Public Accountant stated: The total expenses amounted to 0.476%, or less than one half per cent.

Nowadays when we read about the minimum outlay and expenses of a widely-branching activity of this kind, we can feel the absolute honesty, the approach as to some holy task, the sense of dealing faithfully with public affairs of such people as David Hochberg and his like. All that was done was done quietly, honestly and modestly.

That was the nature of the work of the Zloczower Relief Verband. It also organised a youth section for collecting Relief money and thus helped to educate the younger generation to fulfil the commandment of helping others.

This education brought its fruits and not only in the financial sense. If the younger generation now has a Jewish consciousness, feels its connection to the Jewish people and the Jewish land, if we now notice among the younger generation a tendency to return to Judaism, to Jewishness and to Torah, — then we can see the fruit of that education towards doing good, towards kindness, which was presented by the personal examples of such landsmanschaft societies as the Zloczower Relief Ferband.

FROM 1935—1960

During the years 1935 to 1939, on the eve of the Second World War, the Ferband continued its activities. In particular a great deal was done by the President, Nathan Mestel, who held his post of President of Zloczower Relief for thirty-four years from 1920 until 1954, and who passed away in June 1960.

During the Second World War a curtain of blood descended on Zloczow as it did on the whole of Polish Jewry. The brutal claws of the accursed Germans held the Jews of Zloczow fast. No contact at all was possible between those who dwelt in that ancient community of Galicia and their brethren in America. The Zloczower Landsleit in America

for advice. Others simply came to call on an old comrade of the **Heder** (Hebrew class) or Bet Hamidrash, to refresh their old memories of their youthful years and their one-time dreams and hopes.

The visitor's days were exploited to the utmost. Not a moment was lost. Apart from the meetings with friends and former companions and ordinary Jews, meetings were held with the local representatives of the Relief, with the communal authorities and the charity officers, about the distribution of the Relief money (the visitor never came empty-handed), and about plans for further assistance in the future.

On Sabbath, in the synagogue where the visitor prayed, things were particularly festive. The visitor was given the most significant Portion when he was summoned to the Reading of the Torah. A large-scale **Kiddush** (synagogue celebration) was arranged on his account. Here he once again met friends and acquaintances, and old memories and dreams were revived.

When the visitor departed, he was accompanied with the utmost cordiality through the whole town.

WHO THE REPRESENTATIVES WERE

The visits of the Zloczow Americans to their old home town were quite frequent during the decade 1926-1935. Every time anybody arrived, he brought aid from the Relief. The people who made these visits included :

In 1925 : Mr. Harry Sirkus and Joseph Zilberschitz ;

In 1926 : Max Winckler, Isidore Weiss, Nathan Mestel, H. Shimmel, Max and A. Glassberg ;

In 1927 : Aaron Mestel, M. Gold of Newark, N.J., Morris Sirkus ;

In 1928 : Max Winkler, David Hochberg and Morris Mestel ;

In 1929 : Mrs. J. Tsimbel ;

In 1930 : Nathan Mestel ;

In 1931 : Adolf Witman, Harry Baumgarten, Sigmund Imber, Morris Sirkus, and Charles Lerer ;

In 1932 : Nathan Mestel and Morris Sirkus ;

In 1934 : Harry Cooper (Kuperwasser).

Each of them, as remarked, was given funds to take with him by the Relief.

The Zloczower Relief also assisted neighbouring villages and hamlets. When a representative came to Zloczow, he was visited by Jews from the vicinity. In this way they established contact and received greetings from kinsfolk, friends and landsleit in America, who for their part also used to help the Zloczow Relief. As a result we find that the financial report published on the 20th Jubilee of the Relief in 1935, reports contributions from the various Societies for Bialikamien, Zborov, Sassov, Zalositz and Premishlan.

THE TWENTIETH ANNIVERSARY JUBILEE

A Jubilee banquet was held at the Stuyvesant Casino in New York on the Twentieth Anniversary of the foundation of the Zloczow

time anybody went there, the Relief gave him money. And when he returned he gave a detailed report of the situation, and made suggestions as to how further help should be given.

Besides helping suitable individuals, the Relief paid especial care to such institutions as the Peoples' Kitchen, the Orphanage, the Old Age Home, the Talmud Torah, and the Jewish Hospital. In 1926 a "Bet Yaakov" school for girls was also included among the institutions which were helped by the Relief.

Even during the depression years from 1929 onwards, the Zloczow landsleit continued to provide for the needy, although there were enough needy people from the old town in New York itself. It was decided to provide them with steady relief as they required it. In any case, this had been done since 1926, and in the later years the number of those who needed help became steadily larger.

WHAT A VISITOR FROM AMERICA MEANT

The former townsfolk who visited the old home town all devoted time and energy to carry out their mission completely, though they were no "representatives" in the ordinary sense. That is, they did not assume any mantle of pride or officiality and beaurocracy, nor did they take anything for their expenses. On the contrary, they themselves used to give as much as they could and often more than they could, just for the privilege of being able to help. They travelled about their private affairs, but also had the clear purpose of helping their former townsfolk ; and that was at least as important for them as their own business.

When a delegate or a visitor appeared in the town from America, it was a sensation. As soon as a visitor arrived, it became a matter of general knowledge without newspapers or radio. The visitor from America was the talk of the day in every Bet Hamidrash and synagogue, in the streets and the market-place. Quite often they all knew about it in advance, through letters from America which told them that the representative would be coming, and he was awaited with impatient hope. A large number of Jews really needed that help from overseas. The institutions depended very much indeed on the support they received from America.

Yet even those who did not need the help of the Relief felt that the arrival of a visitor from America was a refreshing encouragement. In Poland the Jews were hated and persecuted. They were all living in a poisoned atmosphere of animosity and were surrounded by enemies, so the arrival of a brother from distant and free America put heart into them. It made them feel more at ease in their isolation. They could feel that they were not alone, that they had a faithful and powerful ally in American Jewry.

As soon as the delegate arrived in town, a whole chain of visitors began to call on him, and the chain went on and on until he left again. People arrived to empty their bitter hearts to him. Others wanted to ask

of his activities and the situation of Zloczow Jews, besides describing what still had to be done.

The mass meeting heard his report with the greatest attention and appreciation. A large sum for further relief work was collected on the spot.

MONTHLY SUPORT FOR INSTITUTIONS

On the recommendation of Mr. Hochberg and Mr. Brook, who had also returned by this time, it was decided that the Relief should allocate monthly contributions for the People's Kitchen, the Orphanage and the Old Age Home in Zloczow.

On 9th July 1921 Mr. Brook left for Zloczow again, and established a building in the name of his deceased mother for the Peoples' Kitchen for poor Jews and non-Jews, with the money which he himself had donated and collected from friends in America. The Relief Ferband again made use of the opportunity and sent a certain sum of money with him to Zloczow.

In Zloczow itself as in a number of other communities, there was a **Talmud Torah** (Communal Hebrew classes) called the "Orah Lehayyim" (Way for Life). This was a religious school where poor children learnt. It needed support, and the Relief decided to participate in its upkeep and maintenance.

REPRESENTATIVES IN ZLOCZOW

In order to co-ordinate and carry out the Relief activities on the spot, the Ferband

nominated Dr. Eidelberg as its official representative in Zloczow. Dr. Eidelberg was the liaison officer between the Ferband and the community. One of his duties was to make suggestions to the Ferband and to supervise the actual carrying out of Relief work in Zloczow. He fulfilled his mission to the full. Afterwards Dr. Jacob Grosskopf became representative.

From 1922 on the Ferband sent annual help for Passover and for fuel in winter to the needy population. In the same year Mr. Isidore Freedman and Mr. Frank Ettinger went to visit the town. The Relief Ferband utilised the opportunity and sent money for Relief purposes with them.

At a **Siyyum Sefer Torah** celebrated on 21st October by the Shtolzenberg family in memory of their father, the late Eleazar Shtolzenberg, all the money raised was devoted to the Relief.

In 1924 Mr. Harry Sirkus visited Zloczow. Upon his return he gave a report on the situation and made a number of proposals about the distribution for Relief purposes, and particularly for furnishing the Orphanage. At the end of the year a new building for the Talmud Torah was opened in Zloczow. It had been constructed with the aid of the Relief's funds.

DELEGATES BRING HELP

During the years between 1919—1935 a number of Zloczow townsfolk visited their home town. It became a tradition that every

distributing this amount in town. Later Dr. Eidelberg was nominated as the special representative of the Relief in Zloczow. (From 1925 his place was taken by Dr. Jacob Grosskopf.)

The Relief missed no opportunity of helping the Zloczow Jews. On 15th May Mr. Saul Brook went to Zloczow. The Relief nominated him as its delegate. Mr. Brook arrived in Zloczow and fell into the Soviet occupation. He remained there during the entire occupation period and helped the Jews considerably during that time.

INTERVENTION WITH THE SOVIETS

Thanks to the intervention of Mr. Brook, the Soviet authorities abolished a number of ordinances against Zloczow citizens. He also persuaded them to distribute food products among the poverty-stricken population.

When the Soviets took "hostages", Mr. Brook obtained their liberation on the promise of a sum of money which the authorities did not demand later. In October 1920 refugees who had run away from the Russian pogroms arrived in Tarnopol. Mr. Brook, the Relief delegate, succeeded in arranging that part of them should go to Zloczow, where the Jews found help and relief for them. The refugees met with difficulties because they did not have the proper passports.

Thanks to the efforts of the Relief delegate, the Polish Government, which had meanwhile taken over, cleared up the documents of these Jewish refugees from the Ukraine.

When it was necessary to buy land for a new cemetery, the Relief came and helped once again. Mr. David Hochberg and Mr. Saul Brook, who were then in Zloczow, helped to buy the necessary land from the Relief funds and also helped to put the older cemetery in proper order.

ORPHANAGE, OLD AGE HOME, FREE KITCHEN

An Orphanage was established and the building of the Polish Jewish Club was taken over for the purpose. The Relief, through its delegates Hochberg and Brook, then gave a considerable sum towards it. It also gave donations towards the Polish and Ukrainian Orphanages.

The Old Age Home and other institutions were also supported. Mr. David Hochberg stayed in Europe from 13th July 1920 until February 1921. It was a very difficult period for Zloczow Jews. First came the Soviet occupation, then power was taken over by the Poles. Those were days of need, starvation and persecution. As a delegate of the Relief Mr. Hochberg engaged in large-scale relief work with faithful devotion. He helped the Zloczow Jews in many respects with Relief funds and private measures of his own. The Zloczow community and Relief Associations expressed their gratitude in special scrolls which record his successful and effective activities.

After Mr. Hochberg returned, a large mass meeting of the Landsleit in New York was held at which he gave a detailed account

As soon as the armistice began, the Relief Ferband renewed its collections of money. The townsfolk were looking forward to the opportunity of sending the money to Zloczow as soon as possible. But it took time for normal communications to be restored. For a long time it was impossible to send money by post or to transfer it through banks. Only seven months later, in the middle of 1919, was it found possible to send the first money to Zloczow, and the Relief did not miss its opportunity.

THE FIRST DELEGATES

Dr. Shmuel Margoshes, who was then the editor of the Yiddish daily "Tog", set out for Europe and visited Galicia. The Zloczower Relief sent $ 500 with him for distribution in Zloczow. At the time this was a very considerable sum of money, and was very useful indeed for those who needed it.

With the restoration of contact with the old home, the Ferband strengthened and increased its activities. It also tried to extend collections to other large towns besides New York, in which there were people from Zloczow. On 1st September 1918, nine of the leading members of the Relief had gone to Philadelphia, Penn., and in two days had collected $ 393 from individuals. They also organised a permanent Relief Committee in Philadelphia under the name of the "Zloczower Benevolent Association."

Mass meetings for collecting money were held in New York. On 18th September the Relief succeeded in sending the first help direct to needy families in Zloczow, in accordance with a list sent to them by a Committee in the home town itself.

FREQUENT VISITORS BRINGING HELP

Individual New York Landsleit from Zloczow began to visit their home town. They went privately at their own expense. In those days "shlihim" (representatives) travelling at the cost of the community were not yet in fashion. As soon as anybody prepared to visit the old home, he told the local landsleit, and they used the opportunity in order to send money for relief with him; authorising the traveller to act as a delegate of the Relief Verband there in order to inform them and do whatever might be necessary. These landsleit delegates fulfilled their mission with the utmost sincerity and honesty. When the visitor was an active member of the Relief, he distinguished himself exceptionally ; but more about that below.

Mr. Eli Price went to Zloczow on 22nd December 1919. He was the first and as such fulfilled the mission of bringing help as a delegate of the Relief. When Mr. Price came back, he gave a report on 16th March 1920 to the Relief Ferband and described the situation in Zloczow. On his recommendation the Relief nominated Dr. J. Eidelberg, a Zloczow advocate, as the permanent official representative in the town. Very soon the sum of $ 1,080 was sent to him. At the time it had a value of 150,000 Polish marks. He was entrusted with the task of

organised as follows: A New Year's Ball on the 1st January; a theatre party on 26th April; and a second Ball on the 21st October.

LINKS WITH THE HOME TOWN

All this time the Relief was doing its best to establish contact with the Jews of Zloczow itself, and not only with the refugees in Vienna. Finally they succeeded somehow. They did so in a round-about way. It took much effort and careful thought until this way was found, but when the money arrived in Zloczow it was a very great help.

The Relief was greatly encouraged by this and devoted themselves even more energetically to collection work, in the hope that from this time on it would be possible to support the needy Jews of their home town.

AN INTERRUPTION, BUT NOT THE FINISH

But now something happened that was of worldwide and historic importance and made the further activities of the Relief entirely impossible. On 14th April 1917 America entered the war against Germany and Austria. That made Zloczow part of enemy territory — occupied at the time by Russia — and every contact with the city was absolutely forbidden. Naturally it was also forbidden to establish any link with Vienna or with the Zloczow people in Hungary and Czechoslovakia.

That put a stop to the activities of the Relief Verband, but not permanently.

For after all it did not turn the Jews of Zloczow into "enemy" Jews. The heartstrings of relatives, friends, acquaintances, townsfolk and Jews in general had not been cut off. On the contrary, in time of war and danger and need, the concern of Jews for Jews became stronger than ever and disregarded frontiers of countries and continents, and even Front lines as well.

As loyal, patriotic and law-abiding citizens of the United States of America, the Relief workers broke off every link with Zloczow and Austria in general. But their Jewish hearts ached in sympathy with their brothers overseas. They waited for the moment of Allied victory and peace; both for its own sake and also because of their longing to restore the broken link with their brethren and kinsfolk.

AT THE MOMENT OF VICTORY AND ARMISTICE

The longed-for hour arrived at last on 11th November 1918. On that day, it will be remembered, the Armistice between the Allies and Germany was signed and the war came to an end with the capitulation of Germany and Austria before the Allied U.S.A., France and England.

The happiness and joy which filled all hearts when the bloodshed came to an end was supplemented among Jews by their delight at being able to take up contact once again with their own families, and with Jews beyond the seas in general. And naturally this happiness was felt by the Zloczow Landsmannschaft as well.

was given a more formal shape later and the Zloczow Relief Ferband was established

At the time there were several Zloczow Associations in New York for various local purposes. Five of them got together and set up the Relief Ferband. These were: 1) The First Zloczow Society for Supporting the Sick; 2) The Mahazikei Hadat — Anshei Zloczow Synagogue Society; 3) The M. Lunenfeld Zloczower Lodge; 4) The Independent Zloczower Young Men's Progressive Society, Arbeiter Ring 382; 5) The Zloczower Bris Shalom Lodge.

The First

On the 28th January 1915 the Zloczower Relief Ferband was formally organised. Delegations arrived from the various Societies mentioned above, and elected the officers of the Ferband, who were: Isidore Freedman, President; Joseph Zilberschitz, Treasurer; David Hochberg, Secretary. The secretary at the first meeting was A. Bern.

The Relief Ferband set to work at once. At the first meeting $ 124 were raised, which was quite a respectable sum in those days, taking the local character of the Relief into consideration.

The second meeting, held on the 31st January 1915, was a mass meeting. Announcements were published in advance in the press, and the committee appealed to all people from Zloczow to attend. A great many did so.

A committee was elected for collecting money in the three New York boroughs, Manhattan, Bronx and Brooklyn. The first committee meeting raised $ 230. On the 1st.

March, the Ferband organised a package party in order to raise money.

But there was no connection yet with Zloczow itself. What connection there was was with the Zloczow refugees in Vienna and in Bohemia, Hungary and Italy.

For this reason the first financial help was sent to Vienna, where the Zloczower refugees were suffering from need and hunger.

THE PRISONERS IN RUSSIA

The only connection with Zloczow people under the Russian occupation was actually not with the civil population but with the Austrian Jewish soldiers of Zloczow who had been taken prisoner by the Russian troops. Help was also sent to the Zloczow refugees in Hungary, Bohemia and Italy.

On 16th May, 24th July and 12th September 1915 meetings and affairs were held to raise funds for the Relief. On 24th July use was made for this purpose of the Siyyum **Sefer Torah** (the completion of the writing of the Torah Scroll) which was being donated by Joseph Katz and his wife in memory of their son. On 2nd October a Youth Relief Committee was organised under the name "Young Folks' Auxiliary" for the purpose of collecting money for the Relief.

This section remained active until 6th. April 1917, when America entered the war against Germany and Austria.

During 1916, and particularly during the winter season, affairs for the Relief were

are still some who maintain contact and keep the congregation going.

The present President is Mr. Moshe Nagler and the Secretary is Mr. Harry Zucker.

THE RELIEF WORK OF THE ZLOCZOWER RELIEF VERBAND IN NEW YORK FOR PEOPLE FROM ZLOCZOW

How It Began...

It started very soon after the outbreak of the First World War. That war began on the 1st August 1914. Three days later Zloczow had already been occupied by the Russian troops. The town is not far from the old Russian frontier, on the railway line between Tarnopol and Lemberg in Eastern Galicia, and the Russian army very rapidly occupied the eastern sections of East Galicia.

Zloczow was cut off from the world. There were no postal communications between the occupied part of Galicia and the outer world, to say nothing of railway traffic. In spite of this, news began to come through about the situation in the town. They came from two sources. First was the press. The newspapers began to print reports of the very bad material situation and the Czarist persecutions of the Jews. Second, the Zloczow refugees who had managed to run away from the town before the Russians occupied it had some news or other about their home town.

Most of the refugees made their way to Vienna, but others moved on to various cities in Czechoslovakia, Bohemia and Hungary. The news they received from Zloczow was sent on to relations and friends in America.

SAD INFORMATION

The news was certainly not cheerful. The refugees wrote and spoke about need, hunger and epidemics. The normal sources of livelihood, which had been very poor even earlier, had now been dried up entirely. For the greater part the men had been mobilised into the Austrian Army. The roads leading to the city were unsafe and they were cut off from the outer world.

As always, the Jews suffered most. They were the victims of hunger and suffering and were persecuted savagely by the Russian occupying power. Zloczow shared the bitter fate of other towns and hamlets in occupied Eastern Galicia.

The letters which came from there, describing the distress and suffering, gave the Zloczow townsfolk in America no rest. Some of them decided to take steps in order to ease the suffering. They summoned other townsfolk to meet them in order to plan how it would be possible to help.

SEVEN JEWS MEET TOGETHER

On the 18th October 1914 **seven** Zloczow Jews met in New York. They can be called in the classical Hebrew phrase, the **"Shivea Tovei Ha-Ir"** (The best seven of the city). They decided to send help to the needy and suffering Jews of Zloczow. This resolution

some learned work on Torah ; and several **minyanim** (prayer quorums of at least ten men) used to pray there in succession.

The famous rabbi Reb Yehiel Mechel Leiter (passed away in 1933) who was a great scholar, was the unofficial rabbi of the synagogue. There he conducted study courses in Talmud, and a large number of Jews used to come to study under him.

"The Mahazikei Hadat — Anshei Zloczow" Synagogue helped a great deal in assisting people in need, both in Zloczow and among townsfolk in America itself. The synagogue played an active part in the Zloczower Relief Association, and contributed a great deal to the help which the Relief was in a position to offer the townsfolk.

The leaders in the Shul were also mostly active or leading members of the Relief. For example, Mr. David Hochberg, one of the outstanding figures in the Relief, was also the President of the Synagogue.

The Presidents of the Synagogue at different times were : Nahman Billig, Hirsch Shalit, David Hochberg, Harry Baumgarten, Ben Hollander, and Moshe Nadler.

The meetings and assemblies of the Relief Association were held in the synagogue, which saved the cost of halls. These meetings often used to continue until late at night. The members made great efforts in their Relief activities, with the synagogue as their centre.

When a festival came round the synagogue members and their families, used to stream into the synagogue. Simhas Torah was a particularly great and familiar holiday, just as it had been in the home town, which people all remembered so longingly. A powerful religious and social life developed and concentrated round our synagogue.

Matters went on like that until the Thirties. But since then there has been a change. Little by little the richer families, and particularly their children, began to move away from that Jewish quarter to more modern ones. The Jewish district of the East Side, which was the cradle of American Jewry, and its centre, began to become empty. The Zloczow Jews grew older and some departed from this world. Those who came to pray in the "Mahzikei Hadat — Anshei Zloczow" Synagogue became fewer and fewer in number. Nor were there enough members left to cover the cost of maintaining the synagogue, which amounted to more than $ 1000 a year. In fact, there were often not enough for a **minyan**.

Finally there was no choice left and the synagogue had to be sold. The members were happy to find another **Landsmanschaft** (Association of people from a single town or region) which was prepared to buy the building in order to use it for a synagogue too. This was the "Anshei Yanov Lubelski" synagogue.

In spite of this it proved possible to keep the congregation going. The Torah Scrolls were sent to Israel. The congregation bought Israel Bonds to a value of $ 9,000. It also has graveyards of its own. Pensions are paid to members and there

THE "MAHAZIKEI HADAT ANSHEI ZLOCZOW"

SYNAGOGUE IN NEW YORK

by Dr. **ZEIDMAN**

The people of Zloczow (Zloczower Landsleit) mostly held together round their synagogue and Bet Hamidrash (House of Study) which went by the name "Mahazikei Hadat - Anshei Zloczov (Upholders of the Faith — Men of Zloczow), while other organisations of the Zloczow people served specific purposes and came together only at special meetings. For this reason the synagogue became "a second Zloczow" for the townsfolk in their fresh "Old Home".

The synagogue was founded on 4th July 1904, on National Independence Day, when there was a public holiday and people did not have to go to work. To begin with it was a **minyan** (small prayer-group of at least ten men) and followed **Nussah Sefarad** (the Sephardi prayer ritual, which was adopted by Hassidim). Jews who lived on the East Side and came from Zloczow and the small towns and villages round about, used to go there to pray and study.

The **minyan** grew and it was found that the place they had rented was too small to contain all those who came to prayers. So they decided to build a synagogue of their own.

This was not easy to do. Most of the Zloczow people were workers without any money. There were very few rich men among them. But they added a dollar to a dollar, and finally building began. In 1916 the building was finished at 239 East Third Street. And the **Hanukat Habayit** (Inauguration) of the synagogue was solemnly celebrated.

The "Mahazikei Hadat — Anshei Zloczow" Synagogue soon became a centre for the Zloczow townsfolk who lived in the neighbouring streets. This was a section inhabited largely by Galician Jews with Rabbonim (Orthodox rabbis) and rabbis of other kinds. Most of them were Orthodox Jews.

The Zloczow folk clung to their synagogue as though it were a piece of Zloczow and of their own early years. There they found a warm corner of their own. The synagogue was filled to overflowing, particularly on Sabbaths and Festivals, with scholarly Jews who studied or glanced at

children motivated by ideals of Jewish renaissance, without supervision and direction from official spheres, grew in terms of personality, national pride and stamina.

It was enough to go out to the kepa-park, and to fill your heart with euphoric joy at the sight of youngsters born in the Diaspora singing in thrilinlg voices their love for Zion, their readiness to sacrifice their lives for Israel. The leaders of small groups (kvuzoth) were held in high esteem and affection. To this position they qualified by reasons of personality and culture. Their meetings, two or three times a week, were educational along the lines of the Zionist movement, its history and Hebrew culture, etc.

Every meeting ended with songs and horrah. A deeply moving experience were the hikes, a few miles from the city. This was a whole-day affair. The whole membership participated in affairs of this type. Discussions and games were the highlights of the hike after reaching the point of destination. Males competed for their ideal females, trying to win the heart of the happy girl through debates in discussion, bravery in games and physical prowess. Many emotional unions were thus consummated and in later years sanctioned by marriage. The religious groups, Zeirei Agudath Israel, met in their headquarters and learned early in the morning the Daf Hayomi. The Zeirei Mizrachi combined in a wonderful synthesis, old and new Jewish culture, and tried to impress its members with our rich heritage based on Torah.

Each member of any group craved for self-realization, and the first step towards fulfillment was Hachsharah. The behavior pattern of the members of different groups, appearance and poise, differed in accordance with their ideological stress and emphasis. You would never find a member of Bnei Akiva without a hat, whereas members of Gordonia & Hashomer Hatzair would parade in their unique style, which meant to express freedom from convention and tabooed behavior. To think that this intelligent mass of youth-humanity was wiped out, murdered in the early spring of their lives, in the midst of hopes and dreams for a reborn Israel, of readiness to die for our Holy Land, equals an atomic destruction of our world that we knew and loved. They didn't live to see the the fruits of their hopes. Their lives were mainly spiritual, woven on the canvas of idealism. Physically hungered to death, with the song of Zion on their lips, they have won eternity. We are all partners of this great legacy they left behind. They were our eyes and heart, the embodiment of our wishes and cravings. We were not there at the time of their execution! We couldn't wipe their tears in their hour of agony. Let us remember them and never forget. Yisgadal Veyiskadash shmei rabo.

THE YOUTH OF ZLOCZOW

by **DAVID EISEN**

The city was known as a Zionist fortress, electing constantly in the national election to the Sejm proven Zionists, whose names were glorified by young and old. The contributions of the Jewish community to Keren Kayemet and Keren Hayesod were considerable, in view of the hopeless economic conditions of the members. The Jewish youth was a colorful mosaic of different organizations and Zionist groups, keeping in tune with the organizational structure of Israel. There were dreamers and idealists who left Poland, the homes of their parents, in the early Nineteen twenties, to build a new life, a new Jewish nation, in the Promised Land. Dov Opper, of blessed memory, the founder of Hashomer Hatzair, imortalized the name of Zloczow by giving his life on the shores of Kinneret for an independent Israel.

In the two decades between 1918-1939 it became clear to every Jewish youngster that the only solution to the Jewish problem was Eretz Israel. Their longing and nostalgia for Israel found its expression within the walls of every organization in the form of discussion and song, starting with the Revisionist organization, Betar, Zeirei Agudath Israel, Zeirei Mizrachi, Bnei Akiva, Gordonia, Herzliah, H.A.C. Hechalutz and Zeirei Zion. Each group had its own hachshara preparation for hopeful immigration to Israel. The membership of these groups included also youngsters from neighboring towns and villages. The frustration and agony of the youth, because of the closed door policy of Britain, knew no limits. Most of the gymnasium students swore allegiance to one of these organizations. The loyalty and devotion to organizational life reminded one of the life of the first pioneers in our Holy Land. Hebrew was a prerequisite for intelligent development and growth. The songs and dances which filled the air of the kepa-park cegielnia, the lawn near the first or second (zakret) of the Zloczowka, in the beautiful summer nights, were exclusively in Hebrew. Our non-Jewish neighbors enviously observed the behavior of the youth, finding it hard to explain how Jewish

young poets and had his works accepted and published in the Yiddish press (which at that time time enjoyed a fabulous prosperity), he was in great financial need most of the time.

Jacob Mestel, another native of Zloczow, published in Lemberg a book of poems entitled **Ferchulemte Shuen (Twilight Hours)** in about 1910. He became active in the Jewish drama later. He was the first to stage Ansky's **Dybbuk** for the theater in Warsaw and also directed it into a wonderful cinema production. In New York he was active mostly in the Jewish theater. His work seemed to follow the path of J. L. Peretz, touching the borders of mysticism and Kabbala.

There were also some minor poets in Zloczow who succeeded in having their poetry printed. Max Zwerdling started to write while in Gymnasium. Shija Josephsberg was another minor poet, to whom I acted as "constultant" and friendly critic.

Zloczow was indeed a town of culture.

Mrs. Minna Mamber in Israel

ZLOCZOW, A CITY OF POETS

by SOL KATZ

Most of us know by this time that the man who wrote the words of **Hatikvah,** the Jewish song of hope, was a Zloczower, Naphtali Herz Imber. While in Israel, last summer, I witnessed a Persian Jewish wedding. The Persians sang **Hatikvah** with gusto, but when I asked people around me whether they knew the name of its author, most of them said it was Chaim Nachim Bialik.

Around the years of 1908 and 1910, a number of Zloczower intellectuals came forward with books of poetry in Yiddish. The first one was Samuel J. Imber, a nephew of Naphtali Imber. He named his publication **Wus Ich Zing un Zug** (What I Sing and Say). This book received a warm reception in the Jewish press and established him as a poet. The Jewish literary magazines of Warsaw and other Jewish centers were open and ready to print his prose and poetry. In 1927, S.J. Imber spent a few months in New York. Here he published an Anthology of Yiddish Poetry. It was a heavy volume of 350 pages and contained, among others, poems written and published previously by M. L. Halpern and Jacob Mestel, as well as those written by S. Imber himself. The book contained a novel idea. It did not use the Hebrew alphabet, instead, the Roman alphabet was used. The translators tried hard to convey the pathos and beauty of Jewish poetry to the non-Yiddish reader. Although an outstanding scholar and poet, S. Imber never achieved the stature of his uncle.

Moishe Leib Halpern's writings were published in New York, around 1930, under the name of **The Goldene Pave (The Golden Peacock)**. He was acclaimed as the "Heinrich Heine of East Broadway". Of Halpern, Imber writes the following in his introduction to the Anthology: "One of the first, M. L. Halpern found himself far from the beaten track. With an unusually bold stroke he pierced the timeworn sheath of poetical sentimentalism. In his weaker moments, however, he comes back with songs in which strongly pulsates that kind of old poetry which ever remains young and is never ashamed of its sentiments." Although Halpern won recognition as a leader of the

entire month's allowance on a glorious 50th birthday party for himself, to which he invited the entire Lower East Side. His patron punished him by cutting him off with a dollar a day. He arranged for the dollar to be hidden in a book in the New York Public Library's Jewish Division — the purpose to make Imber come and search for it while forcing intellectual nourishment before he would begin drinking.

He became a comic figure even in his East Side haunts and like a good trouper, Imber played the part of the jester to the hilt. Evenings, on his round of the cafes, the gaunt poet would pay for his liquor in verses improvised on demand, in sardonic humor and paradoxical brilliance until he was carried home.

Often, now, he thought of death. "Wine they give me, but they would not give me a burial," he bemoaned to an undertaker friend. The friend promised to bury him in exchange for a poem. A contract was drawn up and the verse "A Grave as a Cure for Sickness" fulfilled Imber's part of the bargain. The pauper made his will. "To the Rab-

bis I leave what I don't know — it will help them to a longer life. To my enemies I leave my rheumatism. To the Jewish editors I leave my broken pen so that they can write slowly and avoid mistakes."

He deteriorated almost hourly but his pockets continued to bulge with scraps of paper. Those who joked about "his carrying his life s work with him" came close to the truth. The scribblings of Imber's years of decline, published posthumously, contained a wealth of material. In mid-September 1909 he finished a Hebrew poem on the Hudson-Fulton celebration and was taken to Mount Moriah Hospital with "a complication of diseases." He remained in the hospital just long enough to write a humorous obituary of himself and "under the charm of the mild autumn weather," as the New York Times reported — he "left and wandered to all his old time haunts." The next morning he was found unconscious on a street corner and brought back to the hospital. He died at dawn on October 8th, the day of Simchas Torah (The Holiday of the Testament) and a Jewish newspaper ran his obit with the caption, "On this day all drunkards are sober."

wealthy men or as a tutor to their children, the 19-year-old poet, aroused by the hopeless attitude of his people praying in their synagogues for a far-away land from which they had been banished some 2000 years earlier, scrawled 8 irate verses on a piece of paper and entitled them : "Tikvosenu — Our Hope." The paper joined the others in his pocket.

He passed through the Russo-Turkish War with the instinct developed as a Jew raised on the Russian border — stay out of the path of the Cossacks. Wandering into Constantinople he found work as secretary to a wealthy British couple, the Lawrence Oliphants, who took him to Palestine. He wrote profusely during his years in the country that was to emerge as a nation a half-century later and published his poetry in a volume called "The Morning Star."

With the death of Mrs. Oliphant, the idyll was over and Imber wandered on, finally arriving in England. He was a misfit, because however he tried, he could never lose the philosophy of the Eastern European Jew. Material wealth meant little to him in comparison with spiritual and educational values. When he had money, he gave it away. All he acquired in England was the wrath of Israel Zangwill (who called him a schnorrer) and the trappings of the West ; a cane, nationalism, and a taste for alcohol. Ever a wanderer, Imber arrived in New York in 1892 in the steerage of a ship.

Here his disappointment grew as he was given the treatment common to all immigrants of minor news value who do not know how to "cash in" on their momentary glory. He was hailed by the press as a thinker, poet, scientist for a day and then left to his own devices. "Tikvosenu" was chanted by Jewish immigrants to a folk tune of uncertain origin ; they simply called it "The Hope" — Hatikvah — and rarely connected it with the gaunt immigrant, until he introduced himself. He also learned the N.Y. philoosphy that his songs "and a nickel would get him a ride on the trolley."

He began to drink excessively and lived purely by his wits. "A good steak is better than a gilded epitaph," he sighed and turned out new poems. Their datelines, Chicago, St. Louis, Pittsburgh, Philadelphia, marked his meandering trail to the Lower East Side. In a St. Louis hospital, as he was about to be operated on for blood poisoning, he wrote a confession "I cry like an erring child/From my Father's house driven—/And Thou, Priest good and mild/Speak out the word, 'Forgiven.' "

Mr. Waxman pointed out that these latest poems were different. Their themes were personal, their sarcasms gentler and their languange, English — the last tongue of the six or seven he had learned. On his return he found a patron, a philanthropist, who allowed Imber his strange whims and enjoyed the cavorting of this poetic court jester. It didn't last because Imber spent his

THE POET OF HATIKVA

by **W. WINCHEL,** N. G.

Fifty years ago a poet was found unconscious on Forsyth Street in New York's Lower East Side and subsequently died in a nearby hospital of starvation and cheap whiskey. He would have been unnoticed in the immigrant-filled bustle of the Ghetto but for the fact that he was a writer of songs, songs in Hebrew, one of which was "Hatikva" — "The Hope". Ten thousand people lined the streets at his funeral and followed the hearse through the narrow streets chanting the immortal words of the song that was to become the national anthem of a new country, Israel.

The man's name was Naftali Herz Imber and the strange story of his life was recently told by composer-conductor Franz Waxman. Mr. Waxman, on a recent conducting tour in Israel, came across the legends and tales of this modern François Villon and recently began to write a song cycle, based on the works of this almost forgotten poet. Even in Israel, the nation that sings his songs and speaks the language in which he wrote, few remembered his name. Waxman relates that Imber lay for 46 years in a simple grave at Long Island's Mount Zion Cemetery with only the words of his anthem engraved on a tablet to commemorate his genius. Four years ago he was taken in honor back to Israel.

Imber was born in the city of Zloczow, Galicia, which is in the area now a part of Poland and was at that time part of the Austro-Hungarian Empire. He was a brilliant child from a poor, rigidly orthodox family. At the age of 8 he knew more than most 15 year olds and at 10 he was a full fledged Talmudist and a student of Cabala — the mystic interpretation of numbers in the Hebrew religion. At 12 he left home and began a roving existence that was to take him half way around the world.

He wandered down the Danube, stopping from time to time with various friends who provided for his formal education until adulthood. While working as a secretary to

of requests for his oppressed co-religionists, and I must admit that he often caused me to have considerable conflicts of conscience within myself. After all, I had to fear for myself and my own family if ever the Gestapo or German police were to begin to suspect the additional allocations I made in contravention of the National Socialist laws to Dr. Altmann for the Jews in the ghetto, the neighbouring camps, and especially for the patients in the Jewish hospitals and the so-called "Jewish Folkitche".

One case I still remember very well. In Summer 1942, Dr. Altmann called on me most urgently to see that the Jewish "Self-Help Committee" should receive a large allocation of foodstuff.

Dr. Altmann justified his request in an impressive fashion by showing that there was a state of real starvation among the Jews which was causing the death of many of them, including many little children. I cried in despair that I was helpless in this case, but Altmann declared with tears in his eyes that he himself was aware that it was almost impossible to demand anything of me, yet he was convinced that I would find some way to present or at least to ease the dreadful situation. My conscience would not let me resist Altmann's appeal, particularly as my knowledge of the **diabolical methods** used in the **Hitlerist extermination system** left me no doubt at all about the facts Dr. Altmann gave me. After mature consideration regarding the "how to do it" I gathered my courage as a responsible citizen and decided to help in accordance with my conscience, in spite of all the dangers.

I demanded large quantities of potatoes, sugar, millet, groats, etc., all for military units whose names and numbers I had to invent.

On a smaller scale I often provided additional allocations for Jews in other towns of the Zloczow district, such as Prezemyslany and Brody.

It was inevitable that I should be arrested by the Lemberg Gestapo at the beginning of 1943. It is to nothing but my good relations, particularly with the Higher Field Command of Lemberg, among whom there were many opponents of Hitlerism and particularly of the pogroms against the Jews whom I knew, together with the shortage of persons capable of organising the market, that I owed my liberation from the Lemberg prison after three days.

I would like to mention another case in particular. Early in July 1943 Dr. Altmann informed me that the workers in the camp workshops of the Strassler factory were building a secret bunker underneath the cellars in which about 30 persons could be hidden. At Dr. Altmann's request, I gave a corresponding allocation of non-perishable foodstuffs.

I really hope that by my actions I helped a few of those helpless sufferers to survive that dreadful and gruesome period and to reach the saving shore of life.

In this way I believe that I have acted in the best way possible for my homeland and for the maintenance of human honour and self-respect in accordance with the commandments of God.

Compliments of
E. STOLZENBERG

BETWEEN THE MILLSTONES

by **JOSEPH MEYER,** Munich

Fate did not treat me badly, but not well either, when it sent me to Zloczow in Galicia, towards the end of 1941. When I say "not well", the reason is because as a consequence of my service in charge of market organisation, my duties in connection with provision of fodstuffs, caused me to undergo experiences, which have left an ineradicable impression on my soul.

Soon after my arrival in Zloczow I learnt from Polish quarters that in July 1941 and shortly after the occupation of the town, no less than 2,500 Jews had been killed in the Zloczow castle. I wished to convince myself of this and accordingly visited the fortress one day. It served as a prison and there were 300 Russian prisoners there. The sergeant-major on duty there showed me the little hillocks under the wall which covered the mass graves. But when I asked him the reason for this mass murder, he informed me that the Russians had done it.

This information did not satisfy me. I felt doubtful and wanted to know more definitely about it. Dr. Altmann was the first who gave me clear information. I came to know him at the beginning of 1942, as a member of the Zloczow Committee for Social Self-Help, and immediately recognized that he was a very reliable person who could be fully believed. When I declared myself to him as being an opponent of Hitlerism and told him that I had already found ways and means of helping both the Polish and Jewish population in my former post, at Opatow and Radom, Dr. Altmann began to have confidence in me. When I asked him to inform his unfortunate brethren and sisters that as far as it was possible for me to help them without endangering myself I would gladly do so, we became friends.

So it was natural that Dr. Altmann frequently became my guest in secret. Among other things he naturally came with all kinds

Group of survivors with Joseph Mayer, the Righteous Gentile who helped them

and blood and the inhabitants of Warsaw ran away. Milnowek was filled with refugees, among them a few Jewish survivors. Fear and hunger became stronger. Men and women were caught and sent to labour camps in Germany.

I was also caught and brought to a camp in Prushkov.

Due to the kindness of a Polish doctor I was not sent to Germany.

Our situation became worse from day to day. But at last the day of iberation came.

The Red Army conquered Warsaw. We were free. Free but not happy, for I was deeply worried about my family.

In March, 1945, hungry and beaten, I started on my way home.

After three weeks of wandering, I was caught by the Russians, together with a group of Ukrainians, and accused of spying. They did not want to believe that I was a Jewess on her way home !

Miraculously, I was not deported to Siberia.

At last I arrived in Zloczow, or rather — the cemetery of Zloczow.

Among the few survivors I found my family and after two years of separation, we were united again.

We all looked like skeltons.

The Leah Opel Women's Organization

once more. The later was still ready to help someone with a "good look". K. knew me and without hesitation agreed to take me.

It was light-mindedness to rely upon a stranger, but I did it in a state of mind I could not describe nowadays.

After a dramatic departure, frightened and crushed, I was driven to Warsaw.

Later I found out that K. was a member of the Underground.

He brought me to a village near Warsaw, to a family of workers.

I stayed there only a month. The neighbours started to get interested in me.

I was desperate and close to suicide. My guardian K. did not appear. I felt like a hunted and wounded animal.

Finally K. did arrive. He found a new shelter for me in Warsaw. This time it was with a widow, whose daughter in law, Betya, was also a member of the Underground.

There I was known as the wife of a Polish officer who had been arrested by the Gestapo.

And here also I did not stay long. The former lodger, also a Jewess, warned me of the widow's son, then temporarily in Lwow: A dangerous hoodlhm, a Jew-eater with a special talent for detecting them.

His wife, Betya, also warned me. And not long afterwards she received a message, saying that her husband was back.

As if all this was not enough, I was struck by a new calamity. During a bus-ride my money and papers were stolen.

In those days thieves used to take for themselves all valuables and give the documents, especially identity cards, to the police. There was danger that through my false identity, my true one would be found out.

At a loss, desolate, I did not known what to do. My only way out was my friend Lina Ber who lived with her small son in Milnowek, where she was brought by her brother in 1942.

They had Aryan documents and lived as Poles.

I came to them. Sick with fear and nervousness. Lina took me in and we lived together till liberation-day.

It was a life of want and need. From time to time we got help from the "Joint". But even this was very risky because of the secret agents who lay in wait and delivered the Jews to the police.

Fear was with us day and night. We became dead-pale whenever a uniformed German happened to pass by our house, and fainted with every knock at the door.

At times we thought of leaving Milnowek and returning to Zloczow, to the bunker.

Meeting Ukrainians from Zloczow was especially dangerous.

Still, I was lucky. I did meet some acquaintances from Zloczow but they were Poles. Decent people who were happy to see me alive.

One of my late brother's friends, Mondek, was even very happy and warned me against his sister.

My feelings when I went to the police to get a new identity-card are indescribable. I had to have one for without an identity-card, it was forbidden to move in the streets. And staying at home was equally impossible, because it drew the neighbours' attention.

The daily hunt for people never stopped and informers never rested. They squeezed their victims mercilessly and then delivered them into the hand of the Gestapo.

Weak in body and soul I awaited the day of liberation. It seemed so near!

The Soviet offence began and at the same time — the Warsaw revolt. In vain. The Russians conquered Praga and stopped on the eastern bank of the Vistula.

The Germans crushed the revolt in fire

BEYOND THE WALL

(ARYAN DOCUMENTS)

by Mrs. **N. ALTMAN**

The meaning of these words seems so innocent that one could suppose that those who succeeded in escaping beyond the wall — entered Paradise.

So I would like to tell briefly my experiences in order to prove that life was Hell on Earth.

After all the horrors of the Ghetto and three "actions", in which my father, mother and younger brother were taken from me, everybody tried to persuade me to use my "Aryan look" and move to one of the larger cities of Poland.

In the beginning I lacked courage and could not accept the idea of tearing myself away from my family.

But my husband insisted, saying that his plan of separation might grant us the possibility of salvation.

Such an argument : If not all the family, at least somebody might be saved, was terrible and cruel. The thought alone that I should leave behind my only son, husband and brother and go toward the unknown, drove me mad.

But in the end, because of my bad health, I gave in. My coughing attacks became worse and worse in moments of excitement, so that our bunker was in danger of being detected.

After many attempts, my husband succeeded in obtaining original birth and baptism certifcates, in the name of Maria Rubiczenska.

We consulted with our guardian-angel, Mr. Joseph Meyer, and it was decided that I would he employed as a housekeeper by an anti-Nazi but high-ranking clerk in Lwow.

I consoled myself with the thought that at least I wouldn't be far from my family and could get in touch with them through Mr. Meyer.

To my great sorrow fate decided otherwise.

Due to an informer the clerk, who had already employed a young Jewess as a seamstress, not only refused to accept me, but was forced to send away the first one.

We had to abandon our plan or seek another opportunity.

It was in Mr. Meyer's office that my husband met a young Pole by the name of Kazyk. This young man said that he was ready to take someone, especially a woman, to the "other side".

Since Hitler's Satanic plan was yet unknown, my husband did not regard the offer seriously.

In May, 1943, after the failure of the Lwow plan, my husband met the young Pole

active Zionist, attended conferences and participated in collections for Keren Kayemet and Keren Hayesod. His dream was Israel. But the British White Paper, family ties and responsibilities were enough to invalidate any ideal. My great brother, who introduced us to the realm of culture and national religious sanctities, does not even have a grave. Let these few words serve as a memorial and monument. May his soul be bound with the living ! Amen.

His intellectual partner was my sister, Chaje Eisen, married to Hersch Horowitz. Murdered in Lwow, year unknown. She graced the City of Zloczow with her deep knowledge of Hebrew and served for a while as a Hebrew teacher under the auspices of the Tarbut schools. She knew the Bible by heart as well as modern Hebrew poetry, taught for a few years in Kamien Koszyrski, and matriculated which distinction after attending a Polish gymnasium in Lwow only for two years. She was the expression of our intellectual and spiritual potential. While attending school she had to support herself, but nothing kept her back from achieving her academic and teaching goals, to such an extent that she won the accolades of the highest educational authorities. In 1939 she became a mother, — until the Satanic German murderers liquidated a family of three people.

The youngest of three children named Eisen was Malka, married to Moishe Greenspan. The year of her Kiddush Hashem is unknown, as is that of her husband and daughter. They lived in Lwow. Malka symbolized innocence in its noblest sense. She suffered from the earliest years owing to economic stresses, and craved to be united with the family, without effect. One third of our family was destroyed, the heart and soul of the family parallelling one-third of our nation.

May the Lord avenge them !

Rabbi David Eisen

IN MEMORY OF DR. MOSES EISEN

by Rabi David Eisen

It is close to a quarter of a century, 1941, since my brother, Dr. Moses Eisen of blessed memory, was murdered by the Nazi and Ukrainian hordes. According to reports circulating at the time he was beheaded with an axe

"Remember what the German Amalekite has done to You." We shall never forget. For countless times we visualize this execution. In his adolescent years he used to read to my mother of blesesd memory about the pogroms in the Ukraine during the Petlura terror. The exact date of his execution is not known. Therefore, we remain mourners unto eternity, without fulfilling the ritual prescriptions of the Shiv'a and Kaddish. He was not buried according to Jewish law, and we do not know his burial place until this day. He was our Moishe Rabeinu.

Only a leading son of Israel could have possessed so much humility and kindness structured into his personality. He was the favorite of the Jewish and non-Jewish community. Born in 1898, he received a religious Jewish education and a classical secular education. He stamped his personality upon our family, whose main supporter he was in the years following the First World War. In 1916 he was drafted into the Austrian army, where he achieved the rank of lieutenant. Stories were told by returning soldiers that on the Italian front in World War I, he allowed the Jewish soldiers time for Minhah and Maariv services.

After the War he returned to Zloczow where he was an active member of the Bar Kochba group, an academic Zionist organization. At the time of the Polish-Ukrainian riots in 1919 he was a member of the Jewish Selbstschutz.

His goodness was legendary. When Poland suffered from a deep economic crisis and economic anti-Semitism in the early Twenties, he spent a few years with distinction as a teacher in the "Yavneh" Mizrahi schools led by Moishe Schorr of blessed memory, first in the City of Wloclawek, and later in Stolin Polesie. When he returned from Stolin, he decided to finish the law course which he had interrupted in order to help a family of nine children ; and he studied day and night by the candle light under conditions of starvation. A piece of bread in his pocket and the legal scripts or books, walking and studying in the direction of the Folwarki, were his physical and intellectual food for a number of years. He obtained his doctorate of law in 1930. During the years of his short life he was an

Zloczow is still on the map as a Ukrainian-Russian town "Zolocziv", but Jewish Zloczow no longer exists. It lives only as a symbol in the hearts of our generation, former citizens of Zloczow who are now dispersed all over the world. Slowly this symbol is also fading away. The new generation knows little or nothing about the hometown of their parents, and its tragedy.

May this volume remain as an everlasting memorial to a once flourishing Jewish Community, which was wiped out together with so many others in our century — the century of the greatest Holocaust in Jewish History.

After the liberation I remained until 1945 in Zloczow, where I worked in the administration of army barracks. There I came across one of the participants of the 1941 pogrom on the Cytadel, the notorious chimneysweeper Serba, a mass murderer, who openly boasted during the occupation of having killed ten Jews by breaking their heads with a French key. I reported immediately on his activities to the prosecutor who started an investigation, which was unfortunately shelved by the most powerful N.K.G.B., where Serba was employed.

In 1946, while I was a government servant of the Polish Republic, on one of my official sojourns in Warsaw, I met in the street, near the railway station, a former Kripo detective in Zloczow, Volksdeutsche Ebert — the most dreaded Nazi in the Ghetto. I had him arrested. He was sentenced to 15 years imprisonment in spite of the efforts of his influential brother, who lost his position and was thrown out of the Party.

During an official tour in Wroclaw district in 1947, in the town Sycow, a client announced himself, requesting my assistance in some business matter. As I had been previously informed by a Zloczow Pole about an Ukrainian criminal hiding in Silesia under the disguise and name of a Pole, I was on the look-out for him and recognized him in my client ; it was Pawliszyn, an accomplice of Serba, who ravaged the Ghetto during the pogroms. I took up the matter with the legal authorities, gave evidence in court myself and recommended a number of other reliable witnesses. The criminal was sentenced to death by the court in Wroclaw.

In the same year I was also a crown witness in the trial of S-S Grzymek, the liquidator of the Ghettoes and camps in Lwow and Zloczow. His trial created an international sensation, as he confessed his participation in the sham attack of Poles, staged of course by the Nazis in 1939 on the German Radio station in Bytom.

Selected S-S men, disguised as Polish soldiers, attacked the Radio station and murdered the whole crew. This provocation was supposed to have been one of the immediate reasons for the outbreak of World War.

Grzymek was sentenced to death and executed.

As soon as I settled in Israel, I made contact with Mr. Friedman, the Director of the Historic Institute investigating Nazi crimes : I gave him all particulars known to me about Hauptsturmfuhrer Warzok and his assistants.

In 1960 and 1961 I was interrogated as a witness by the Investigation Department of the Tel Aviv Police and the District court in Haifa in connection with the Gestapo head in Tarnopol — who organised the first "action" in Zloczow — Herman Muller, arrested in Germany, and sentenced for life in court in Stuttgart.

(Note : The autor's account will be published separately.)

to some liquor and refreshments, and left quickly.

Another nerve-wrecking experience was when a S.S. Waffen Unit was stationed at Kulpa's farm for 10 days. Afraid to provoke the slightest suspicion, our protector did not contact us all that time. We had to starve and, what was worse, lived in constant dread, as we heard the Germans talking and walking above our heads.

We had our worst moment just before the Liberation, when the front halted for some time about ten kilometres or so from our village. The military authorities conscripted all men, up to the age of 60, Poles and Ukrainians alike, for urgent work. As Kulpa ignored the order, he was arrested to be brought to court-martial for his disobedience. His pregnant wife remained alone with three young children, in their lonely cottage at the edge of the village. As she was afraid of the Germans and even more afraid of the Ukrainians, who attacked the Poles wherever possible, she decided to return to her parents in a neighbouring village. She gave us two alternatives : 1) To remain alone in our shelter with food for seven days ; 2) To leave for the forest.

We were in great despair as the countryside was full of Germans, soldiers and S.S. men, but were saved thanks to our patron's younger brother, Tadeus Kulpa, who was employed by Mr. Meyer. He had been initiated into our existence and acted as a liaison between Mr. Meyer and ourselves. When he heard of his sister-in-law plans, he threatened to shoot her if she abandoned us to our fate. To keep her spirits up, he offered to take care of her and the children until the return of his brother. I advised her to go to the Commandant and beg him to release her husband because of her condition. She succeeded and brought him back home.

Apart from these constant dangers, I worried all the time about my wife, who was hiding in Warsaw and of whose fate I knew nothing all this time.

26. THE LIBERATION

As the battle-front drew nearer, our tension and nervousness increased. Day by day strong formations of the Soviet Air force relentlessly bombed the German positions near and around us. The deafening detonations of bombs were sweet music to our ears, though they threatened our lives too. We knew no fear ! In spite of our exhaustion we eagerly awaited the Liberation.

And at last the great moment arrived! At dawn on the 13th of July 1944, the first Soviet patrol showed up. Three very young Russian soldiers — young boys. We crawled out of our shelter. Blinded by the daylight and the tears in our eyes, unable to utter a word, we embraced and kissed those first harbingers of our freedom who stared at us like ghosts for like ghosts we looked !

Our first reaction of happiness was followed by complete physical and spiritual collapse. We were no longer human beings but human wrecks on the verge of death. The three of us shrunk to less than half our normal weight. My son Mark and I were unable to use our legs — disused for nearly a year in the shelter. We had to walk on crutches for several months.

In spite of the battles still raging, the few survivors began to emerge from their holes. The happiness of reunion was marred by deep sadness and mourning. How shocking was the balance ! Of 14,000 Jews in the Zloczow district, a handful of about six score remained. All had left the town, save for two men, Vordernacht and Schorr — a musician from Sassow.

risked his life and took care of these people with great devotion.

When the hideout at Dubno's was discovered by Cap. Fueg, he ordered all the Jews to be shot save one. The exception was Mr. Sobel, an employee of the Bacon Factory who was promised his life and that he would be sent to the Janowska Camp in Lwow, in return for information about Jews in hiding. This trick had often been used by the Nazis who, of course, never fulfilled their promise.

Sobel led them on to the Zuckerkandel bunker. Here things took a completely different turn from Dubno's hiding place. The murderers met with stiff resistance from the group who, seeing the hopelessness of their situation, decided to fight to the last breath. Armed with pistols, they defended themselves with skill and bravery. Kusik Landesberg succeeded in shooting the gendarme Radke, who was notorious in the Ghetto for his brutality.

The fight lasted for two days. The Gendarmes summoned an army unit to help them. There could be no doubt about the tragic outcome, but nobody fell alive into the hands of the Nazi brutes. All this went on next door to Jakubowski's flat, where the soldiers dropped in for a drink and I could hear them talking.

Under the cover of darkness, two men succeeded in escaping over the roof-tops. One of them was Kreminitzer who is now living in the U.S.A. The second survivor was Oyser Segal, who lives in Israel. Wladek Bialobrzeski and Dubno's wife were arrested. I do not know what became of them. Sobel was shot for the services he rendered and never saw the Janowska Camp.

Jakubowski, frightened to death by the events next door, decided not to hide me any longer. I had to seek an alternative place. Luckily I had a choice between Mr. Meyer or Kulpa in Jelechowice, where my son and brother-in-law had already been for some time. As I had "Aryan" documents provided for me by Mr. Meyer in the name of Bialecki, I could "dive" into the "Aryan" side of the country, and "get lost" in one of the big towns there. I preferred Kulpa's bunker.

I do not intent to describe in all its horror this period of our life which lasted several months. Nor shall I mention here my daring adventure of leaving Kulpa's bunker on one occasion in order to save my poor sister from the Janowska Camp, and my eventful return. I shall recall only a few dramatic and near fateful moments, but first let us have a glimpse of our dwelling.

The bunker at Kulpa's was a hole dug under the larder, and large enough for us to lie or sit. The entrance led from the kitchen. It was the size of a human head and served as the only source of fresh air for the three of us. It was as dark as a grave. Only at night, after closing the hole, which meant blocking the air, did we sometimes dare to keep a small light burning for a few hours to enable us to read a bit. We spent our days talking in whispers, about memories of our once human past. In those eleven months of "cave-dwelling" we came out into the open only twice and had a wash about that number of times.

One of our anxious moments was when gendarmes unexpectedly appeared in the village to search for Jews. Of course, they visited our farm too, but luckily without dogs who would have certainly detected us. We sat trembling with fear as we heard their voices above our heads and heard them saying, "Surely there must be Jews here." At that Kulpa led them to the pigsty, and pointing to the pigs, said in bad German; "This are my Jews." They were treated

tables, stools and whatever they could find. With their bare hands they fought their last, hopeless battle against the machine-guns of the murderers. Jews from other outposts were brought to the barracks and the last death march set out to the Jaktorow Camp where the last massacre was staged. Simultaneously all the inmates in the remaining outposts near and around Zloczow were being slaughtered. The Labour camp had turned into Death Camps. Jewish life was over. The towns and townships were Judenrein and dead. All that remained were devastated streets, cemeteries and mass-graves, soaked with innocent blood crying out to Heaven in a terrifying silence.

25. HUMAN RATS

Human rats — that is the only description for the survivors who, after the total liquidation of the Ghettoes, had no more right to existence on the face of the earth. They continued their sub-human lives under sub-human conditions, namely like rats, in caves, holes, bunkers, graves and sewers. Very few were lucky enough to flee to a nearby forest and join a partisan group. The agony and suffering of these wrecks — I was one of them — beggar description. We were hunted by day and by night and methodically and scrupulously annihilated. The vociferous Goebbels spleashed headlines in all the German news papers and shouted on the radio that by 1944 a Jew would be a rarity to be found only in museums.

In spite, or perhaps because, of this diabolical drive against us we clung to life. The urge to hold out was stronger than ever. All of us, without exception, were hiding in terrible places, deprived not only of the basic necessities of life, hygiene and medical care, but even without sufficient air to breathe! Our hope to live and see the Liberation was nurtured by news of the constant victories of the Allies and the rapid approach of the Soviet armies. Unfortunately not all who escaped the slaughter lived to see the dawn of liberation. Some were spied out and murdered on the threshold of it. The Kreishauptman of Zloczow, Dr. Wendt, and his deputy Captain Fueg, as well as the Gendarmerie Commandant Schwartz, were particularly devoted to this task of hunting down every Jewish soul.

My mind returns to two incidents which took place in August 1943, while I was staying with Jakubowsky in Klonowicza Street. About 100 metres from my shelter there were two hiding places. One was built in the cellar of the house of an Ukrainian, named Dubno, who ran the shop of Mr. Merwitzer. For 1000 dollars per person he hid the entire family of Merwitzer and a few others. The fact that Dubno was buying large quantities of food aroused suspicion and drew the attention of informers to the place, which was not adequately camouflaged. It was also rumoured that Dubno pocketed all the money, abandoned his Polish wife and moved to Lwow where he betrayed his "paying guests".

The second incident frustrated my plan of joining the partisans with the help of Jakubowsky. It involved a bunker set up in the garret of an outhouse next to the well-known Printing Press of Zuckerkandel. This shelter had been well built by Wladek Bialobrzeski, a Pole, who had formerly been employed in Landesberg's Printing Press. He did his very best to save a few of his colleagues and their families. If I am not mistaken, the following were hidden there: 1) Kusik Landesberg with his wife, nee Freundlich; 2) Nunek Nass with his family; 3) Oyzer Segal; 4) Kreminitzer. Wladek

against a small payment, and I were to follow later.

Unexpectedly, one of my Polish clients appeared at the same time. This was Mr. Jakubowsky, who brought news that the Polish underground in the Zloczow district would accept into their ranks a few reliable Jews who were willing to fight. Wilo and myself were, of course, only too willing to avail ourselves of this opportunity and awaited further developments. In great secrecy Jakubowsky disclosed the name of the Polish leader, Kalecinski, the same man with whom the deceased H. Safran had negotiated. In the meantime, should the situation in our outpost become threatening and unsafe, Jakubowsky offered to shelter us in his home on Klonowicza Str. For that he expected generous payment. Unfortunately this plan fell through, like Safran's first one.

24. THE LAST OF THE SLAUGHTER

At the end of June 1943 we learnt that the smaller camps around Lwow had been completely liquidated : Some of the inmates were shot on the spot, the others were transferred to the Janowski camp. What this meant was plain to us. Our turn had come. People became desperate and sleepless even after a hard day's labour, wishing to be on guard. There was not a night when somebody did not disappear.

At the end of June, Grzymek ordered the inmates of all camp outposts except our own and Ettinger's bakery to sleep in the barracks. This order was a clear indication of what was coming. The murderers wanted to have their victims all in one place. This order, and a warning from Mr. Meyer, meant that we must move; but I still had a few things to do. I had to finish trying to save my sister, and supply our bunker—Strassler's

bunker — with food. The problem of food supplies which had engaged us most seriously when we first decided to build an independent, self-sufficient place of safety, became even more urgent now. Although some individuals tried with their own meagre resources to secure some provisions, this was far from enough to last for months on end. I therefore took Mr. Meyer into my confidence. In spite of my decision not to remain there, he allotted a sizeable quantity of imperishable products which could be stored away : Sugar, flour, groats, macaroni, etc. These articles, rationed out very sparingly, lasted for a few months. When they came to an end and starvation and death loomed, Mrs. Irena Poplawska (Rozka Lerner) crept out of the bunker and obtained fresh stocks, at exorbitant prices of course, from a peasant she knew, who agreed to supply them till the Liberation. Thus she saved herself, her little son and all the occupants of the bunker from certain death.

In the middle of July I made my final decision to leave. I went to Mr. Meyer, who took me to Jakubowsky's, where I had to await the final outcome of our negotiations with the Polish underground. I sat there on knives, not on pins. Every minute seemed a year. I crouched in a hole specially scooped for me under the floor of the pantry, over which stood a case with a sliding bottom. At night I slept in the pantry.

On the night of the 23rd July a loud noise of machine-guns was heard. Jakubowsky thought it was an attack of the underground forces on the town. How wrong he was became clear in the morning. It was the epilogue to the three-years, old tragedy of Zloczow Jews. Gendarmes, S.S. men, and the Ukrainian Militia had surrounded the barracks and driven the Jews into the yard, where a hail of bullets awaited them. People jumped out of windows armed with chairs,

me that he had moved into a house at the end of the village. The previous owner of that house had been a Jewish innkeeper, who had built himself a strong, well-camouflaged shelter. Now he offered it to me and my family instead of giving it to someone else for a big sum of money. He mentioned incidentally that he knew about my friendship with Mr. Meyer, who could assist him in obtaining a liquor licence for which he had already applied, as well as food supplies for his business. Though I had other plans, I promised to consider his proposal and give him an answer within a few days. And meantime the course of events forced my decision.

Rumour had it that Warzok was about to be transfered to the Janowski Camp in Lwow ; his successor was to be the Jaktorow commandant who had liquidated the Ghetto in Lwow and elsewhere in the vicinity ; a notorious murderer of exceptional brutality, named Grzymek. Soon Warzok confirmed this news, as he took him round from outpost to outpost, inspecting the "live inventory" of the Jews. A few days later, Nacio Feigenbaum, Warzok's driver, brought me a letter from my youngest cousin in the Janowski Camp, warning me about Grzymek's arrival which would certainly bring about our annihilation, and asking me to send her poison.

To begin with, Grzymek played a careful game. He did not appear often in the Camp. Most of his time, according to the Jewish driver he brought with him from Lwow, was spent visiting the neighbouring Camps and at home, with his mistress Hildebrand and the bottle. But this simulated calm of his frightened us and did not augur any good. Whoever had any workable plan, decided to implement it immediately.

In spite of the accepted practice of families to live or die together, I decided, guided by instinct rather than reason, to separate from my family in the hope that with a little luck one of us might remain alive. My first efforts were to arrange matters for my wife, whose persistent cough, due to a chronic bronchitis, made it impossible to keep her in a shelter. She looked very Aryan*, being tall and blond, so I obtained an original certificate of baptism for her and decided to send her to some distant town. This risky and dangerous undertaking went off safely, thanks to some lucky coincidences and, of course, the help of our guardian angel Mr. Meyer.

Wilo Freimann, who was one of the initiators of our bunker, became dissatisfied with the constant friction among the people, and also wished to leave our shelter. He persuaded me to accept the offer of Kulpa, whom he believed to be honest and sincere. To make absolutely sure about it, he went to Jelechowice on a bicycle one night and came back enthusiastic about the isolated situation of the cottage at the edge of the forest and other conditions. We immediately took Mr. Meyer into our confidence. Without delay he granted a licence to Kulpa, promising him a steady flow of foodstuff, cigarettes, alcohol and above all a pair of horses, and asking him in return to keep us safely and protect us like the apple of his eye. I promised Kulpa one of our houses in Zloczow* in case we survived.

On an appointed night our new protector took my brother-in-law Kuba and my son Mark. Wilo, whom Kulpa agreed to take

* My wife describes her experiences in a separate article entitled "Aryan documents."

** I could not keep this promise because Zloczow belongs now to Russia ; but I am in constant touch with Kulpa and aid him in a modest way in gratitude for what he did for us.

sorting out old arms and ammunition left by the Russians, were drawn into the conspiracy and ordered to steal suitable arms, hand grenades in particular. These stores of arms, useless to the Germans, were not rigidly guarded. The stolen articles were taken out and buried in the nearest forest. Now the most difficult part was to bring the precious consignment to its destination.

There was nobody bold enough to do it, so Engineer Hillel Safran volunteered. As a trusted worker of "Radebeule", which was situated behind the cemetery, not far from the place where the arms were concealed, he managed to transfer some arms each day in his brief-case among papers and documents, and deposited them in a fixed place — the workers' cloakroom in one of the firm's blocks. Thus, while preparing his escape, he carried out this most dangerous duty day in day out.

Meantime the wiping out of the Nachumowicz group discouraged and disheartened many of the conspirators, so Safran and Bialostocki decided to hasten the flight. According to all preparations and careful calculations, success seemed to be assured but things took a very different turn.

In spite of the secrecy and precaution, there had been somebody spying on the planners who betrayed the five leaders on the eve of their enterprise. The informer was a boy from Lwow, the converted offspring of mixed marriage named Lewandowski. The five leaders were arrested and kept in the building of the Kripo, which tried beating and inhuman torture in order to extract the names of their associates and the hiding-place of the arms. Not one of the five betrayed their comrades. There were rumours that help was organised for them and escape offered, but the Police quarters were so centrally situated — on the "Stare Waly" — that success was out of the question.

Zuckerkandel took up the matter and pleaded with Ludwig, the Gestapo-head. But he was just fooling himself and those concerned, as the doomed men best served the Germans as an intimidating example. They were all shot publicly in the Green Market Square.

From the balcony of our workshop we saw the late Hillel Safran, dignified in his calm, being led to the place of the execution. When he was thrust against the wall by an S.S. he threw himself on him trying to wrest the gun from him. But the Ukrainian Militia man fired and he fell, shouting: "Death to the Nazi Murderers".

Such was the sad end of a heroic attempt on the part of Zloczow youth. Blessed be their memory!

23. THE CHANGING OF THE GUARD

In spite of the victorious advance of the Soviet armies, which were coming nearer and nearer, our nervous tension grew steadily together with our fear of the impending speed-up in the liquidation of the Jewish remnants. We felt that death was nearer than the dawn of liberation. The will to survive seemed stronger in us than ever before.

In spite of difficulties and squabbles, the work of improving our bunker made great progress. Nevertheless I decided to leave and seek my own way to safety. I could, of course, count on my good friend Mr. Meyer, but as luck hat it a new source of help arrived unexpectedly as a reward for saving one worker, Wladyslaw Kulpa, from being exiled to Siberia during the Russian occupation in 1940. In May 1943 this man, a small farmer in Jelechowice, came to me and told

For some time we kept the two aged and ailing mothers, W. Freiman and L. Zwerdling, in a little cell, in barrels covered with potatoes. Later on their sons transferred them to the Jewish hospital where they found a merciful death by poison and were saved from the savage brutality of the S.S. men. Josio Strassler and his wife decided on a similar merciful death for their newborn baby. The incessant crying of the infant, which was hopelessly ill, with double pneumonia, was a continuous threat to us all. A dose of morphine put it to sleep forever, Rozka Lerner's son Jurek was kept alone in the garret during the day, and only at night was he taken to the room by his mother. The little boy of Nacio Feigenbaum, who was Warzok's driver, was hidden all day long in a box.

22. THE UNSUCCESSFUL REVOLT

After the liquidation of the Ghetto only the handful of Jews employed in workshops and other German outposts remained alive. They were of course assured of their right to live and even survive the war, provided they worked hard and did not attempt any sabotage or opposition. Nobody believed these assurances. Whoever could attempted to escape. Before the sealing of the Ghetto, single youths and small groups tried to flee to the forests with arms. One of them, as I mentioned before, was Shyo Freimann, who first joined a band of gangsters, but soon left them and together with the painter Nachumowicz, a Camp-worker, formed a group of about 30 people, who were equipped with small arms and determined to fight in the forests. As they had no contact with any serious guerilla force and no means of existence except looting raids on the local population, they did not have the slightest chance of success. They lived in two bunkers. One of them was accidentally discovered by a passing peasant whom they spared, although Freimann advised that they should kill him so as to escape betrayal. Though the peasant swore by God that he was a friend of the Jews, he soon set the Germans on their track. They were all caught and shot by an expedition of the S.S. and the gendarmes. The second bunker, with more people, was deeper in the forest where the "brave" Germans did not venture. Instead Warzok, who headed that expedition, left sheets of paper on the trees, calling on Nachumowicz to return to the Camp and promising him safety. Nachumowicz responded to the call and returned to the workshop. Warzok kept his promise. When the time finally came to liquidate the Camps too, Nachumowicz was sent with others to the Janowski Camp to find his death there. The other Jewish "partisans", were brutally murdered by various ravaging bands.

Of a more serious character was an uprising ; planned by two engineers, Hillel Safran and Bialostocki, a refugee from Warsaw, both employees of the German road-building firm "Radebeule". They planned to organise a big resistance group of young people, who would fight to the last man. They tried to contact the Polish guerilla in order to get arms from them and fight side by side with them, but most Polish guerilla were rightist, and did not want to have Jews, so they organised themselves separately under a five-man leadership, with the two engineers at their head. The first step was to secure arms, which could then be obtained in two ways : Either by a lot of money or by stealing.

A certain amount of arms were bought from a reliable Pole at a very high price. The bulk had to be smuggled in very risky and dangerous ways. A few, who were working in the one-time arsenal of the artillery,

staff asking one of the officers to take a few S.S. men, go to the place and expel Hirsakorn. He told us to go back and promised to follow soon. Covered with cold sweat for fear of arriving too late, we reached "home". Hirsakorn had not yet reached the cellars. Almost at the same time a car drove up to our gates with Warzok's people. A little while later, Warzok himself arrived.

When he saw the gendarme and his dog, Warzok, furious and most probably tipsy, disregarded our presence, lashed at Hirsakorn with his whip and without listening to his explanations ordered him to clear out. Then he turned to us and said, "Woe to you if there is anybody here besides the legitimate crew !" Then he left hurriedly with his men, issuing a new order that besides the Jewish militia man, an Ukrainian militia man should be placed on guard. What a relief this miraculous end was ! This was the first time I saw a flicker of humanity in Warzok. We were all convinced that he knew quite well that we had hidden ; for he asked where Old Mother Strassler was, and left without waiting for an answer.

The indescribable slaughter can be imagined by the effect it had on one of the professionally-trained Nazi murderers, as illustrated by the following event.

One day, the above-mentioned Gendarme Muri knocked at the gates of our workshop. When he was told that admission to our outpost was strictly forbidden except with a special permit from the Camp Commandent, he begged and begged to be admitted and given a drink, which he needed very much. Seeing him pale and in a queer state, we did not wish to irritate him but opened the door. After drinking, Muri covered his face with his hands and cried hysterically : "I cant bear it any longer ! I have enough of this slaughter and mass-blood bath ! What

do they want of us, these superiors of ours, the Kreishauptmann and Captain Fueg ?"

We were greatly relieved when he left us. We were not surprised to hear later that Muri had had a severe nervous breakdown and had been transferred.

The new Ukrainian guard kept troublesome intruders like Hirsakorn and Muri away, but at the same time he made it hard for us to keep contact with the bunker. We had to use all kinds of ruses and tricks to get him away from the chimneys and openings which were our life-lines. In the remotest room we treated him to the best food and drink, often till he was drunk.

The happy end of this first intrusion made us unhappy and concerned our future, about other possible informers and the Gestapo itself. We decided to act quickly in every possible way so as to safeguard our position. First we tried to get some Camp certificates, the holders of which could leave the bunker. Others, who had relatives in some still existing Ghettoes, begged to be sent there or to some hiding places they had known about before the liquidation, but had not had time to use. With money and effort, which we did not spare, we finally found a reliable Polish driver, Tadeusz Skorny*, who risked his life to save them.

One night, Skorny, who was an employee of a big German building firm, drove up with his big truck, took all those concerned and brought them safely to their destination. Later we came to know that he did it for purely humanitarian reasons, as most of the money we gave him as a reward for his dangerous enterprise was used to bribe the German guard.

* Mr. Skorny at present lives in Cracow, Poland, with his Jewish wife, who is the daughter of my aquaintance, Fechter of Przemyslany.

For a couple of weeks there was an additional hunt for people who had managed to find a shelter of sorts. Some, forced by hunger, came out of their hinding places; others were detected by the trained dogs of the gendarmes. The notorious Hirsakorn loitered day and night in the dead town.

All the actions took place under our very eyes, as our workshop, unlike the others, was not outside the Ghetto but in its very heart, near the Green Market. Under strict orders, our gates were shut and locked and had a big, protective sign-post marked 'Camp workshop.' More than about ourselves, we were concerned for our dear ones who were with us, but had no right to live after the liquidation of the Ghetto. We placed the old people, the children and the adults who had no Camp certificates in the bunker: there were the aged mothers of Freiman and Lonek Zwerdling, old Strassler and his wife, my wife and son, Rozka Lerner and son, Josio Strassler's wife with a newborn baby and a few others. Our situation grew more precarious every day. After the liquidation of the Ghetto, some escapee knocked at our gates almost every night. Some even came crawling over the rooftops. What were we to do? On the one hand it was dangerous to take in these unfortunate wrecks; on the other, refusal meant pushing them straight into the arms of death. In spite of the danger we decided to take them in and keep them in the bunker with our families. A few survivors had good hiding places of their own, but they visited us at night for food and news. Fed and provided with whatever we could spare, they then returned to the nearby forest in Woroniaki.

The nightly visits and contacts were possible because our outpost was guarded by a Jewish Militia man, Ephraim Prager. We felt that this favourable state of affairs would not last long. The change came very soon, and from an unexpected source.

Hirsakorn, that human hyena in the form of a gendarme, who was constantly hanging around in the deserted Ghetto, found a woman named Leider. He promised to let her live in exchange for information about hiding Jews. We do not know whether she knew about our bunker or whether there were rumours, or whether sheer chance brought Hirsakorn to us. On the evening of 12th April, Hirsakorn, accompanied by the woman and his Alsation dog, which was trained in sniffing out humans, broke into our workshop and called on us to hand over immediately the persons illegally hidden by us. On hearing our denial of this accusation, he ordered us to face the wall and set out on his search, luckily beginning with the upper floor. While we stood shocked at this sudden dangerous turn of our situation, Wilo Freiman reminded me that according to the rules, access to our Workshop required the permission of the Camp Commandant, Warzok, in this case. In a split second we decided to act and ran to Warzok as though our very lives were at stake; the dog might detect the bunker any minute, smelling the people there. We knew that Warzok was at a party given for the personnel of the German firm "Radebeule". On arriving there breathless, we asked Dr. Glanz's brother-in-law, who was serving, to let us in to see Warzok. Dead scared of the Nazi, he would not listen to our apeal. Luckily Warzok heard our argument and his name being mentioned, and came to the door in the company of his mistress. Standing to attention, I reported Hirsakorn's intrusion. Warzok, probably wishing to show off before his lady, telephoned the Gendarme Commandant and requested him to recall the genderme. He also rang up his own

back in his firm and pulled them out one by one from the death row, promising them to save their families later. Of course his promise remained unfulfilled, but the eight people whom he rescued survived the Occupation. The late Bunio Rosen did not take advantage of this chance of survival, refused to part with his wife and baby, and perished with the others. Shweiger also intervened with Warzok and Ludwig and saved a few more people. One was Josio Tauber, who in the confusion dragged two non-inmates with him. The Nazi refused to save Tauber's wife, who served in Warzok's house as a servant.

20. JELECHOWICE — A NEW JEWISH CEMETERY

This time the murderers did not bother to send their victims to a distant spot, like Belzec. The Jelechowice woods, a place of Sunday outings and picnics, was destined to be their last resting-place.

Military trucks drove up to the Market and each loaded up 40 to 50 people. Under strong guard the Ghetto dwellers made their last journey straight to their mass-graves in Jelechowice. Naked men, women and children were pushed into the ditches and machine-gunned. One transport followed the other ; dead, half-dead and wounded filled the graves, layer by layer. Blood spurted and stained Nazi uniforms and faces, but Nazi hearts and hands did not tremble nor stop their hellish work. The massacre went on for two days, claiming about 6,000 souls. The hopeless agony and three-year-old struggle of the Zloczow Ghetto came to an end in Jelechowice.

Two women escaped this slaughter by running into the woods under the hail of bullets. One, Leah Frankel, was hidden by peasants. The second, a young girl named Czortkower, disappeared without a trace.

The truck hearses brought their loads. to their destination and returned to the Camp workshops with the clothes of the slaughtered, which were first carefully searched by SS men for sewn-in valuables and were then passed on to be sorted by the inmates, who often recognised the clothes of their near ones.

To hide their crimes, the Nazis covered and levelled the mass graves and ordered the neighbouring villages to plant trees over them. But this disguise did not succeed. According to reports of the peasants, the earth, soaked in blood, fermented and moved and rose in unyielding mounds for over six months.

21. THE LAST MANHUNTS

While the Ghetto was gradually perishing, the few Jews left in the labour camps were helpless and heartbroken onlookers. Some deserted to their families in the Ghetto, to join them in their death-march. Many committed suicide in despair. A very few let their comrades persuade them not to take this desperate step.

After the two days of slaughter, the Murder Commando left Zloczow, entrusting the mopping up to the local gendarmerie and the German Auxiliary Police, the ORPO. The new Kreishauptmann Dr. Wendt, Captain Schwarz and Captain Füg, took great pains to execute their task with real German precision. I wish to emphasize here that the Commandant of the ORPO, Lieutenant Oberst, flatly refused to participate in the liquidation of the Ghetto. He was arrested and immediately sent to the Front.*

* Of the fate of Oberst in Gotha, Thuringia, I came to know later from my correspondence with Mr Meyer. This case should be used in the trials against Müller and other Nazis who claim that disobedience would have cost them their lives.

village of Jelechowice. When the news of the mysterious diggings was brought by peasants to the town, people, still optimists, thought they were army trenches and thus a good omen of the approaching Front and subsequent deliverance. Very soon they were to find that those supposed trenches were their own future graves.

At about midnight on the 1st April 1943, the Ghetto, plunged into complete darkness, was surrounded by a double cordon of special murder units called "Mordscommando" brought from Lwow and Tarnopol for that purpose. They were followed by auxiliary "Gendarmerie", military police, "Orpo", and the Ukrainian Militia of the whole district. The head of this large-scale slaughter was Hauptsturmführer Engels, a deputy for Jewish affairs in the S.S. Police, under General Katzman. Warzok, Lex*, Ludwig and Füg, all of the same rank, assisted Engels in his task.

Early that morning, leading ferocious, specially-trained dogs, the murderers entered the Ghetto and swiftly advanced through all streets simultaneously. Breaking into houses they dragged everyone out, and drove them forcibly to the "traditional" meeting place — the Green Market. This time the first to be brought were the members of the Judenrat and the Jewish Militia with their families. These were ordered to line up and place whatever money and valuables they had in baskets prepared for the purpose. Engels came up to the Judenrat members who stood in a row under the walls of Nussen's house, and asked Dr. Mayblum to sign a statement that the Ghetto had been liquidated because of an epidemic of typhoid. When he refused, the infuriated Engels began to belabour him and finished him off on the spot. The same happened to Dr. Schotz and Jakier, who also refused to sign. Then Engels unleashed his fury on a standing woman nearby, who carried a baby in her arms. He seized the baby by its little feet and dashed its head against the wall. The unhappy mother, mad with shock and sorrow, threw herself at Engels but was killed with a shot by Ludwig.

Meantime more and more victims were brought. In the rainy, snowy weather of that April day hundreds of people stood cold and wet, numbed and bewildered. No screams or cries were heard in this desperate crowd, resigned to their fate, only the whimpering of small children hugging their mothers. Everyone felt that their end had come. When the Market was full and the three chiefs of the "Action", Engels, Warzok and Ludwig, inspected the lines, a few bold optimists — Brown, Weinstock and Salitre — still hoping for salvation at the last moment, stepped out of line to plead for mercy. Brown, the dentist ,asked Warzok to spare him because of his devoted service which he was ready to continue. Warzok, lashed him in the face with his whip, shouting : "You cursed Jew, you won't touch German teeth any more !" Salitre, the Pharmacist, reminded Ludwig that he had been an officer in the First World War. Ludwig did not answer but released his Alsation dog which bit him through the throat. The same happened to Munek Weinstock.

Many of the camp and workshop inmates, who still had a lease of life, came to the Ghetto that tragic night and were also rounded up. A few were saved, without their families, by one decent German businessman, Shweiger by name, who courageously insisted on having his Jewish workers

* Lex, deputy of the head of the Gestapo in Tarnopol, was idetified by an officer of the Israel Investigating Police at Landsberg. In April 1965 he was sentenced to 15 years imprisonment by an Austrian court.

visitors away, but after a while this warning ceased to work. Particularly dreaded were the visits of the infamous gendarmes Mury, Hirsakorn, Zwillinger and Radke, who often used to drop into Jewish homes to torture people, mostly women and children. One day these four creatures while drunk broke into a flat, attracted by the moans of a woman — a certain Mrs. Gutfreund — and a child's whimpering. They found an ill woman, unconscious and with high fever. They stripped her naked and poured buckets of cold water over her, yelling as they roared with laughter that this shower would bring her fever down. They did the same to another woman, Mrs. Speiser.

Besides these individual tragedies, there were cases of a more general character which nearly brought disaster on the whole community.

One morning a red flag appeared on the roof of the synagogue* — obviously an act of provocation by some unknown mischief makers. The Gestapo promptly arrested the Executive of the Judenrat and a number of people residing in the neighbourhood. Mr. Treiber, the German using the premises, courageously explained and proved that the roof could be reached only by a person in possession of the keys, which were in the hands of the exclusively Ukrainian personnel. Next day one of them disappeared with the keys. Suspicion was diverted from the Jews and the incident ended without any loss of Jewish life.

Soon after, another incident happened, which might also have had tragic consequences. A young boy, Siunio Freimann, Shyyo's son, left the Ghetto and joined a group of shady partisans who, as rumours

* The synagogue was used as a warehouse by a German industralist.

had it, were ordinary bandits. One night an armed gang raided the homes of the Judenrat members and robbed them of cash and valuables and threatened to kill them if they reported it to the German authorities. The Gestapo came to know from another source, and the Gestapo chief arrested the Judenrat, accusing them of paying voluntary contributions to partisans and encouraging them to attack German outposts; proof of this being the participation of a local Jew in the raid. Zuckerkandel's intervention at the Gestapo Head Office in Tarnopol, supported as usual with an expensive present for its chief, put an end to this affair.

Another shock was caused by a so called "parcel affair" in the Lackie Camp. As mentioned before, the Relief Committee sent food parcels to the inmates, regardless of the parcels sent to them by their families. Once the late Leon Blaustein brought a batch of parcels from both sources to the camp. In Warzok's absences his deputy Salzborn examined the parcels very carefully and found a small kitchen or pocket knife in one of them. He immediately ordered the addressee to be shot and Blaustein to be detained in the camp after a severe flogging. He also threatened the Judenrat with reprisals for smuggling arms into the camp. This time Zuckerkandel succeeded in pacifying Warzok and the matter was dropped.

These and similar events were the only distractions of the miserable Jewish existence until the day of the final destruction.

A few lucky "divers" managed to dive into nowhere and find shelter with Polish friends, or to leave for the unknown with Aryan papers. The unlucky remainder pinned their hopes on the increasing victories of the Allies at the War Fronts.

One of the signs indicating the impending catastrophe was the extensive digging of ditches by Russian prisoners of war near the

It is worth while giving a few details about this bunker, which was a unique construction used for a unique purpose to live in hiding under the surface of the earth. Thanks to it, twenty-four people escaped the jaws of certain death and lived to see the liberation.

The building was planned to be executed in three stages :

1. Walling up the entrance to several cellars and at the same time opening another, a well-concealed one.

2. Digging a tunnel leading to an artesian well which would provide water and air.

3. a. Digging big niches on both sides of the tunnel, which would serve as sleeping quarters.

b. Connecting the tunnel with the sewers, which would provide the only escape route in case of need.

c. Camouflaging and fortifying all openings leading to and from the bunker.

Strassler's house, centrally situated in the Market Square and only 100 metres from the well, had many spacious cellars and was well suited to our plan.

Having decided on the place, our next problem was to secure the necessary building materials and tools as wel as suitable professionals who would be reliable enough to carry out the work in absolute secrecy and under strict precautions.

First the cellars were walled up by Shyo Freiman, Wilo's brother. In one of the ground-floor storerooms, above a walled-up cellar, an opening was then made in the corner to serve as a new entrance. In order to camouflage it, a big iron frame was constructed with a normal oven attached, which could easily slide away. In an emergency this entrance could be used and bolted from the inside with strong hooks.

After this beginning, the next step was to dig a hundred-meter long tunnel two metres in diameter. This was a gigantic task, for the disposal of such enormous amounts of earth was a formidable difficulty. The tunnel was dug in the form of a horizontal shaft and the earth was pushed into the sealed-off cellars.

At the beginning, work progressed very slowly and clumsily because of misunderstanding between the participants and financial obstacles. These were gradually overcome thanks largely to the will and energy of Wilo Freiman, who knew how to inspire others with his courage and enthusiasm. The building was finished in time as scheduled.

19. THE LIQUIDATION OF THE GHETTO

The Ghettoes were slowly perishing. The Jews were behind walls and barbed wire, under guard by day and night, writhing in agony and despair. Although they knew what was to come, they waited for a miracle, clinging to the slightest ray of hope.

Conditions in Zloczow were not different from any other place. The five cold winter months after the last Action were terrible, and there was no day without some sad event.

People, or rather shadows of people, lost their heads in their daily struggle to get a little bread and fuel for their freezing children, who were swollen with hunger.

Risking their lives for a little food, they would leave the Ghetto to search for it, only to be caught by the lurking Ukrainian police and handed over to the "Kripo", who shot them mercilessly on the spot.

Another calamity was the frequent visits of various German officials, either on duty or in their own private capacities, who raided Jewish homes for fun. For some time posters reading "Beware, Typhoid here !" kept those

habited only by Poles, the Leftist underground helped to supply the Jewish fighters with arms.

The rightist Polish underground organisation, the so-called N.S.Z. (National Armed Forces), openly helped the Germans in mopping up and wiping out Jewish fighters and murdering Jews wherever they could. In Eastern Galicia, predominantly inhabited by Ukrainians who from the outset of the war were the most ardent collaborators of the Nazis, any Jewish underground was absolutely doomed. The loitering bands of Banderists and Wlassovists — aspirants to an Independent Ukrainian State — fought the Poles, but even more the Jews whom they mercilessly liquidated.

To support my statements I shall give a few incidents known to me :

1) A group of people from my district, who hid in the Ciemierzyuce forest shortly before the Liberation, were killed by the N.S.Z.

2) Friends of mine, Dr. Shulim Teichberg and his wife, both doctors, hid in a forest where they fell into the hands of a Ukrainian band. For some time they worked for them day and night as doctors. When they were no longer needed, the bandits killed them brutally, cutting oof their heads.

3) The same fate befell my own cousin, Cesia Schotz and her husband Dr. Mayblum, in the forests near Tarnopol. Dr. Davidson, who was with them, miraculously escaped.

4) Josio Strassler and his wife preferred the forests to the bunker. They perished with all their family in the same way.

Such cases numbered hundreds and thousands. Only a handful of Jews, disguised as Poles, survived among the Polish guerilla fighters.

The rural population was mostly Ukrainian. At its best it was passive and did not

help the Jews hiding in the forests. More often than not they handed them over to the German executioners.

Understanding and insight into the specific conditions prevailing in Poland are needed. Any charge of cowardice is a vicious slander and an insult to the sacred memory of those who died the death of martyrs.

18. STRASSLER'S BUNKER

Our Camp-workshop at Strassler's was an exclusive outpost inside the Ghetto. There work went on at a very swift pace in producing the potato admixture for bread and the Egg cognac for Warzok. We worked feverishly, in constant tension and fear of Warzok, master of our lives, who threatened us with the most savage punishments should anything go wrong or any poison be found in the liquor.

Realising that such a luxury as Egg cognac might attract certain German officials, he forbade us to admit anybody into the workshop. This beneficial isolation was a boon. It enabled us to start working on a long-conceived plan of building a shelter which could offer safety during an action, and perhaps help us to survive the war.

The initiators of this quite elaborate plan were thre three Strassler brothers, Wilo Freiman and myself. After again examining the plan and the possibilities of carrying it out we set out to work, each of us with his own individual hopes and prospects. All the men and several women took part.

In the later stages of the work, after the liquidation of the Zloczow Ghetto, two professional craftsmen joined our crew. These were Steinhauer and Rosen, who came to us from another outpost and were to play a sad part later in the tragic death of Wilo Freiman in the bunker.

to those great-hearted, individuals, many of them Germans like Mr. Meyer, who risked their lives to help their down-trodden, outlawed, hunted fellow-beings. The warmth of their hearts, their nobility and mercy nourished within us a tiny flicker of faith that evil would not ultimately triumph.

It is interesting to note that most of those saviours belonged to the Polish upper class, to the intelligentsia and the peasant proletariat. The middle class was absolutely indifferent.

There were many cases of the criminal luring of victims into a bunker and then handing them over to the Nazis after having deprived them of all their belongings and sometimes even killing them. Money was not a decisive factor in finding safety. The opposite was often the case ; many perished because of it, falling victims to human greed. In this way died : a) Dr. Sane Kahane with all his family (eight persons handed over to the Germans by a peasant who hid them for money) ; b) The Dentist Zwerdling and his wife, killed by the bailiff of the village Kozaki ; and many others.

Children were frequently renounced by desperate parents who, in the face of total destruction, tried to save at least one of their children. Using entreaties, presents and promises of rewards, they implored Polish families to "adopt" a girl. Those willing were afraid of their neighbours, who immediately sensed such a feminine addition in a family. There was also a great difficulty in such a change-over, which called for the prolonged training of the children who had to learn prayers, go to church, absolutely deny their Jewish origin, etc. A great number of such unfortunate children were caught by the German, thanks to informers. I know of a few cases of survival. A number of children entrusted to Convents were baptised and remained as Christians. I also know of a man, Kruth, who found refuge in the house of the Rev. Dzieduszycki and embraced the Catholic faith together with his whole family.

I wish to stress here that in Zloczow, as elsewhere, there were many courageous and reckless people who had been brooding over the idea of obtaining arms and fighting their way to the forest. They dreamt of facing the mortal enemy and selling their lives dearly. But this remained mostly an unfulfilled dream, in the face of terrific odds. This is not the place to engage in polemics or defend those accused of cowardice because they allowed themselves to be led like sheep to the slaughter. To those hero-critics who never came anywhere near the horrors of war nor Hitler's hell for the Jews, I can only say that they are using empty arguments, which are not worth answering. If the Jews of Europe had the slightest possibility of organising themselves for self-defence — which is the first reaction of every livng creature, human or animal — the Nazi Moloch would not have claimed six million Jewish victims and our history would be full of the deeds of heroes whose names would belong to eternity.

A single glance at the geographical and ethnic conditions of Eastern Poland explains the tragic helplesness of the Jews there.

As in all occupied countries at all times, there was a fighting underground under the German occupation. Its success depended not only on the bravery of its members but also on the flow of supplies — of arms and food. The success of guerillas depends largely on the friendly milieu in which they move, and on the cooperation of the local population. Eastern Poland, which the Nazis in their cunning chose as the "Cemetery of European Jewry", was the most suitable place for this because of its favourable conditions. In those parts of the country in-

17. IN SEARCH OF RESCUE

The shattering defeat of the German armies on all fronts during the years 1942-43 — Stalingrad in Russia and the defeat of Rommel's Africa Corps — together with the heavy bombardment of German cities, did not in the least slow down the crimes of Hitler and his helpers. On the contrary, it led to the speeding up of their mad destruction, murder and loot, as the idea crystallised in their sick minds that the fear of revenge for the atrocities perpetrated would prevent the Germans from capitulating. Needless to say, the first and main object of this fury and hatred remained the Jews. "The Final Solution" enterd its last stages. The "Holy Task" begun by Heydrich was taken over by Ernst Kaltenbrunner, who tried to outdo his predecessor in brutality.

Although the victorious offensive of the Allies raised some faint hopes in the hearts of the doomed, the slow progress made salvation look like a remote dream that was far from realisation. People began to think in different terms. Time was against them, and they tried to find some immediate, practical ways of survival, a last straw to grasp at.

First of all, fair and tall people with "good looks", whose features could not be classified as Semitic, began to make use of these attributes and tried to prove their "Aryan" origin with false birth, baptismal or marriage certificates. Again there began a flourishing trade in these Christian certificates. This was carried on by Poles, some genuinely wishing to help, some heartless crooks who demanded exorbitant prices for a scrap of paper. There were many priests who provided Jews they knew with original birth cetificates in the names of persons long dead. The quest for an Aryan document was only the first step. The next acquisition had to be a so called "Kennkarte" — a German identity card, the possession of which enabled one to find a "protector" who would arrange to transfer the "new-hatched Aryan" to a distant town where he was unknown and could hope to move about unsuspected. The larger the town, the safer. Yet on the other hand, the more diffcult it was to find food and accommodation. These "lucky Aryans" did not have an easy time. Very few of them survived their initial success. Many were recognized by Poles and Ukrainians, the dregs of soriety called "Schmalzowniks"*, who blackmailed their victims and extorted their last penny only to hand them over finally to the Gestapo. A very few managed to escape these informers by changing their addresses quickly enough.

The more common and simpler way of hiding was, of course, to find a shelter, called a "bunker". People who still had a little money or some valuables left, and knew a reliable Pole or Ukrainian, tried to persuade him to build a little hideout. To find an acquaintance willing to engage in such an enterprise was more than difficult, and to survive in such a bunker was a veritable miracle. Hiding or feeding a Jew was forbidden under penalty of death and who would risk one's life to save a Jew? The German even promised cash prizes and the property of the person denounced to those who handed over hiding Jews. In the light of these circumstances, deep gratitude and great credit should be given to those noble Christians who, no matter what their motives may have been, took it upon themselves to hide Jews and persevered till the end. Not only the survivors, but the whole Jewish people are indebted to those heroes,

---

* Schmalzownik meant an informer against Jews under the Nazi occupation.

illegally, sometimes even stealing them, in order to relieve the community. But all this was far from enough. Here too our guardian angel, Mr. Meyer, saved us as he had done so many times already*.

Dr. Yollek for his part toiled day and night to the verge of collapse. It was a fight against bitter odds. He had to bring medical help to people in the Ghetto as well as the Camp. He himself had to do all the disinfection and take steps to keep the epidemic from spreading among the weary and the starved. After his work in the Camp, he would go from house to house, in the Ghetto. Often, touched by the misery there, he would not only forego his fee but would leave some medicine or a little money to buy bread for starving children. He was loved and adored by everyone and well deserved the name of "The Angel of the Ghetto". Dr. Yollek's activities in that sorrowful period have indeed printed his name in letters of gold in the history of Zloczow Jewry.

16. THE EPIDEMIC SUBSIDES

Yet were it not for Mr. Meyer, all these individual efforts as well as those of Dr. Martynowicz and the Jewish doctors, would not have brought the epidemic under control. Medicines could be obtained only in exchange for alcohol which, being a rare precious commodity during a war, was absolutely out of the reach of the Jews. No money could buy it.

In this hopeless situation an unexpected event occurred. Warzok, had given his magnanimous permission to transfer the sick

* Details of this effort of Mr Meyer and his intervention are given elsewhere in this narrative.

from the Camp to the hospital, and now wished to saveguard himself against possible informers ; so he made frantic efforts to please his superiors. He did it in two ways : One, the most acceptable, was by sending valuable presents to high S.S. officers, these being jewels, supplied of course by the Judenrat, who also had to supply an expensive car for Warzok himself. To please all who might be concerned, he had the idea of sending drinks and gifts for wounded S.S.-men to one of the military hospitals. He decided on a home-made Eiercognac (Egg-brandy) and began seeking an expert in making this speciality. He ordered Zuckerkandel to find one, and also turned to me, thinking that I might have a recipe from my late father-in-law. He then approached Mr. Meyer for several hundred litres of alcohol, sugar and eggs, all needed for the preparation of this commodity ; and this gave our good friend Meyer an opportunity of diverting some of the precious alcohol to the Jewish hospital. In this round-about way the spirit destined for the Egg cognac turned into medicines for the sick and helped to suppress the epidemic, which by then had taken a toll of several hundred victims. Paradoxical as it sounds, the survivors envied those who died, and were decently buried ; and in the Jewish quarter a new saying was coined : "Today X. or Y. died a luxurious death."

Yet even this luxury was not to last long, for very soon the dead were given no respite either. By order of the Nazi authorities, Jewish cemeteries were devastated. The marble tombstones were sent to Germany, while ordinary stones were broken up by Jewish slave — labourers, for use in roadmaking. By accident or miracle, the barbarians did not disturb the tomb — mauzoleum of the revered and saintly Rabbi Mechele of Zloczow.

that he was ready to fight to the bitter end, but under the sole condition of receiving support and help, particularly in medicines. He had worked out a plan for convincing Warzok that the epidemic was not typhoid but flu and chicken-pox. After receiving a promise of unconditional support from the Judenrat, he went back to Lackie, where in the meantime Warzok had returned. Much courage was needed to put such a proposal to the Nazi hangman, who could have shot him at will on the spot. Dr. Hollenderski, Dr. Yollek's colleague, offered to be the first to face Warzok and report on the latest events in the Camp. He volunteered to bear the brunt of this encounter with Warzok in order to spare Dr. Yollek ; but the latter refused and risking his head went to Warzok who had already been informed about everything by his subordinates.

Warzok, as was to be expected, was infuriated, and received Dr. Yollek with insults and curses. He declared his intention of burning the whole Camp, including the sick and the healthy, with the addition of the doctors and some Judenrat members. But Dr. Yollek, never losing his nerves, insisted convincingly that it was all a false alarm. He guaranteed by his own head that this was only a severe influenza, which could easily be overcome with a little effort and good-will. Dr. Yollek knew well that there was no use in appealing to Warzok's humanitarian feelings for he had none, and decided therefore to strike a different note in order to save the Camp from being turned to ashes. He tried to stress that during Warzok's absence his subordinates had lost their heads, because they lacked his own experience and resolution.

Warzok, as a practical and shrewd business-man, calculated that the destruction of the Camp would lead to the loss of a high lucrative office and expose him to the danger of being sent to the front, as had already happened to many other camp commandants. He therefore gradually softened and allowed himself to be persuade by Dr. Yollek's arguments until he finally gave up the idea of burning the Camp. To be on the safe side he requested Dr. Yollek to produce a written statement, signed by two doctors, that the epidemic was not typhoid. Moreover, he ordered Dr. Yollek to have all the sick appear in the square for a roll-call. It was a great "test" and an unbelievable sight : the victims of typhoid, shivering with high fever, barefoot and in underclothes, formed in rows — the stronger ones in front of course. Warzok at a safe distance, stood in front of them and shouted : "What is wrong with you ?" (Was ist los mit euch ?) To which he received a collective answer : "Nothing serious, Herr Hauptsturmführer." Warzok was only too keen not to prolong this macabre spectacle, and ordered the sick to be sent to the hospital in Zloczow*.

So the first part of the battle was won by Dr. Yollek ; but there was still a long way to go. First of all, Dr. Yollek had to suppress the epidemic and prevent it from spreading. This was a life-or death struggle. In the end life triumphed. But was it life — or an adjourned death-sentence ?

The next step was to obtain medicines and disinfectants in sufficient quantities. For that the Judenrat did its utmost but with poor results, as it was next to impossible to secure medical stores for Jews. Here the Jewish pharmacists Berish Lifschütz, Kaczek and Salitra proved a great help. As employees in pharmacies, they had access to medicines, which they supplied legally or

* Dr. Hreczanik received from the director of the Municipal Hospital, Dr. Martynowicz, a fine and noble Pole, 100 beds to enlarge the Jewish hospital.

requirements as medicine and linen, which could not be had for gold.

In addition, news came of the outbreak of typhoid in the Lackie Camp. Everything led us to believe that there was no hope, and that the terrible fate of the Camp lay before us.

The Camp Commandants were ordered to liquidate the Camp in case of an severe epidemic and to burn everything, including sick and healthy alike. In any case they were only Jews, of course.

At this moment one of the Camp doctors, Dr. Salomon Yollek, who now lives in the United States, 156 Jackson Ave., New York, proved a real guardian angel. Thanks to his presence of mind, courage, and a heroism which bordered on madness under the prevailing circumstances, a great catastrophe was averted.

In order to give a clear picture of the situation, I have to return to the initial stages of the Lackie Camp.

The first doctor of the Camp was Dr. Silber, a refugee from Western Poland who, with all his goodwill and the best of intentions, could not cope with the prevailing difficulties. During his term of office the Sick Room of the Camp hardly functioned. The sick and the injured in work accidents — there were many in the quarries — did not come there for treatment as they feared to be shot, in accordance with Nazi practice. After Dr. Silber's death — he contracted typhoid in the Camp — Warzok requested the Judenrat to appoint a new doctor immediately. Here a difficulty arose. Nobody wanted to take such a post which exposed the holder to the permanent danger of death at the hands of some Nazi brute. After various negotiations and a long search for a doctor without any family, The Judenrat required Dr. Yollek to take this position. Though Dr. Yollek had a wife and child and had the right to refuse this job, which was equal to walking into the lion's jaws, he volunteered for it readily, as he felt it his duty and mission to help his fellow Jews. In spite of his family's strong protests, he stuck to his decision.

Before going to the Lackie Camp, he first demanded that the Judenrat should supply him with medicine and equipment — which would enable him to work efficiently. With the help of Dr. Hollenderski, he set out to organise a proper dispensary which would meet the urgent needs of the Camp inmates.

He worked with such devotion, zeal and dignified authority that even the Nazi brutes, including Warzok, could not help admiring him.

First of all, the practice of shooting the sick stopped. Dr. Yollek succeeded in transferring some patients to the hospital in Zloczow, from where they freed themselves completely from the Camp. When things settled down and it seemed that in this field at least conditions had improved and become routine — a terrific epidemic of typhoid erupted in the Lackie camp. It began during Warzok's absence, while he was on leave. The sick-room was full to overflowing and Dr. Yollek was under terrific pressure. What was more, he realised that the position might soon become tragic ; and without a second thought he decided to save the Camp, no matter what befell.

The Deputy-Commandant, S-S Salzborn had made all preparations to carry out standing orders for such cases, namely, to burn the Camp. He waited only for Warzok's return. He had already sent notice to the Judenrat to bring a few barrels of kerosene for the purpose. Dr. Yollek arrived with this cart and told the members of the Judenrat the situation and what was about to happen. He assured them at the same time,

mianska Str., the Green Market and the Railway Station. Vöbke and his "aides" displayed a murderous zest for killing and soon the Jewish streets were littered with corpses. The old and the children, weakened by prolonged hunger were frequently shot on the way to the collecting-point, as they could not run fast enough for their oppressors, who used their whips generously and mercilesly.

Vöbke himself shot an old woman, Mrs. Sharer, in the street opposite our workshop. Inside the Jewish hospital, he also killed a number of patients who seemed to him unfit for transportation.

On December 1942 Vöbke staged a similar "action" in Przemyślany.

15. THE CLOSING OF THE GHETTO — HUNGER AND EPIDEMICS

After the second action, the noose on Zloczow Jewry was gradually tightened. At the end of November 1942, the order to seal the Ghetto off completely was carried out.

A few weeks earlier, buildings and walls of the main streets had been covered with big posters*, showing a lifesize Jew with thick beard and sidelocks, an enormous, hooked nose, dirty, tattered and covered with lice, with text that read as follows: "The Jews are the carriers of typhoid." (It was the infamous cartoon from "The Sturmer".)

The area allotted for the Ghetto consisted barely of a few streets, already overcrowded at the beginning of the German occupation, which now concentrated the Jewish population in a "Judenviertel" (Jewish Quarter). The Ghetto, reduced to a minimum, was

* Vöbke had carried out an action in Lwow on August 10, in which were destroyed some 50,000 victims.

enclosed with barbed wire and put under the guard of the Ukrainian Militia. It had only two outlets, — one in the corner of Mickiewicza Str. and Pocztova; the second at Sokola Str., to link it with the rest of the town. Anybody who dared leave the Ghetto without a special permit was liable to be shot on the spot.

Into this hermetically sealed and greatly diminished area were forced 7 500 souls — what remained of the Jewish population of Zlozcow and the surrounding townships after two actions. The overcrowding was simply unbearable. In every flat several families were huddled, 10—15 persons in one room. It sounds unbelievable, but people had no place to lay their heads and took turns in snatching a little sleep. The lack of space and of elementary hygienic conditions (soap was a luxury beyond dreams) coupled with widespread hunger, swiftly led to devastating consequences. An epidemic broke out and took a heavy toll of lives.

In these terrible conditions the situation became very serious, indeed beyond control in spite of the superhuman efforts of the Jewish doctors and the sanitary personnel. The Judenrat spared neither efforts nor money in this struggle for life, but in vain. It seemed as though the forces of darkness had joined together to bring the catastrophe nearer and nearer. There was no home without sick or dead. One misfortune after the other befell the worn-out people. And at this point the German authorities ordered that the Jewish Hospital should be placed at the disposal of the District Camp Commander. Dr. Hreczanik, then director of the hospital, was asked to remove all the sick who did not belong to the Camp, without delay. The Judenrat swiftly organised a temporary hospital in the Ghetto at Scharer's house in Chodkiewicza Str. but this could not function satisfactorily because of lack of such basic

lities and perhaps even more thanks to the intervention of some high-ranking personalities he succeeded in escaping from the clutches of the Gestapo. He assured me that he did not intend to change his friendly attitude towards the Jews, but more caution would be necessary.

After our consultation with Meyer and Pollinger*, Mr. Meyer advised us to keep watchmen at night on the outskirts of the town in order not to be surprised by sudden surprise actions. He also promised to keep in touch with us and immediately pass on any information he would get about suspicious movements. It was not easy to place guards at important points of traffic, but a way was eventually found. It was done partly by the personnel of the Jewish hospital at the end of the Lwowska Street ; and the workers at Weintraub's flour mill kept constant watch on the highway leading to Tarnopol.

At the end of October Mr. Meyer informed us that Pollinger had received news about orders for preparedness given by the higher authorities to all local Police, Gendarmerie and even units of the Military Town Command.

This might have no connection with the feared action, as such orders had sometimes been given in the past under the pretext of approaching partisans ; but in any case we intensified our watchfulness.

On the night of the 1st November 1942, somebody from the Jewish Hospital (if I remember rightly it was Hesio Feuering) brought news of a column of military trucks drawn up nearby. Without waiting for any confirmation of this news, the Jews began to hide. People ran crazily

* At that meeting I came to know that the Town Commandant, a Major whose name has escaped me, was aware of the activities of Meyer and Pollinger.

from place to place to find a shelter. Everyone thought that others had a better one then their own.

This time the blow came from Lwow. On the first of November 1942 a special representative of the S.S. Police Führer, SS-man Vöbke descended on the town at the head of a Destruction Squad, called "Vernichtungs-Kommando". This time there were no negotiations, no bargainings with the Judenrat. The hangman, experienced in manhunts, set about his work with great efficiency.

This time people were dragged out of homes and shelters with greater bestiality and cruelty than ever. It was said that in this action the Lotyshe, who took part, excedd all previous executioners in bestiality. They pulled babies out of their cradles before the eyes of their mothers and smashed their heads against the walls.

Again about 2000 victims went to the slaughter. At the end of the action, and in order to crown it with success, Vöbke himself selected a number of Jewish Militia men, including the Commandant, Dziunek Landesberg — and ordered them to be added to the transport. He wished to do the same with the members of the Judenrat, but here he met with opposition from Warzok, who telephoned the Police-Führer in Lwow and convinced him that as long as there were still Jews in town and some labour camps in the district, the Judenrat was indispensible. Vöbke gave in only atfer the order was confirmed from Lwow. As was done after the first Action, the Judenrat was called upon to pay a big tribute to cover the expenses of the transport, which was loaded as the first one had been and followed the same route — to Belzec.

In this, as in the previous action, the scene of events were the streets near and around the Judenrat, particularly the Or-

to have them renewed by the Tarnopol Gestapo. Fees had to be charged for this transaction, as it was impossible to go to Müller without a handsome gift. This order did not apply to Camp inmates or workshop workers, as they had already been long under S.-S. rule.

Zuckerkandel returned from Tarnopol in triumph, since he had succeeded in having all the certificates he took with him confirmed as valid.

After that, tension and terror subside, for some time — about 2 months — and relative calm seemed to prevail.

In the middle of September 1942 I was suddenly summoned to Mr. Meyer. On my arrival I found an elegant and handsome officer, who introduced himself to me as Capitan Pollinger* from the Military Town Command. Noticing my reserve in the presence of the stranger, Mr. Meyer explained that he was an ardent anti-Nazi and absolutely trustworthy. They told me that only after a severe inner struggle had they decided, in spite of the serious risk they ran, to inform me the terrible news they had received from the higher Nazi authorities in Lwow ; the strictly-kept secret of the imminent and final liquidation of all the Jews. They did not yet have details, nor the exact date when this was to take place ; but it would be carried out gradually in the very near future. They had arrived at a conclusion which they suggested to me — that single individuals night perhaps escape their doom by hiding among non-Jews or in some safe hideouts. The only alternative hope lay in a quick victory by the Allies, which did not seem to be very near.

* His messenger was Mr Joseph Batish — at present resident in Detroit. U.S.A., whom I placed in Meyer's home as a domestic servant and who served as our liaison.

They permitted me to share this distressing news with some of my associates who could be trusted. I passed this "death sentence" on to Dr. Mayblum, without of course mentioning the names of those who had given me this strictly guarded secret. Dr. Mayblum received the Job-like bidings with sad resignation, saying that only a miracle could save the Jews. At the next Judenrat meeting he tried to break the news very gently, camouflaging it among other matters under discussion. But those present were not all prepared to believe this hopeless truth and called the others pessimists and panic-stricken cowards, who saw everything in black colours.

14. THE SECOND ACTION

Only a few days after my talk with Meyer and Pollinger, Batish came again to me with the shocking news that the Gestapo had arrested Meyer and transferred him to Lwow. This was the greatest blow that could have befallen us and particularly me. I awaited arrest any moment. To get some details about Meyer's arrest, I secretly went to his desperate wife, who thought that her husband had been arrested because of his friendly attitude towards the Jews and also because of the anti-Nazi convictions which he openly expressed in the presence of his colleagues, some of whom must have denounced him.

After three days of fear and suspense Mr. Meyer returned and sent for me at once. When I came I found him exhausted, dirty and not even shaved. He told me that he had been kept in the Gestapo jail at Lwow for the reasons which his wife had correctly guessed. Thanks to his administrative abi-

survived the war. One of them is Mrs. Irena Poplawska, nee Rózka Lerner, and her seven-year old son Jurek, who now live in Haifa.

Having completed his murderous task, which cost about 2,500 lives, Müller levied a tribute of 200,000 Zloty on the Judenrat to cover the cost of the "action".

Later we learnt from Mrs. Poplawska and some Polish railwaymen, including the train-driver, that the train had been sent to the Liquidation Camp in Belzec.

After the "action" the "Rollkommando" units vanished. Once again mortification, silence and mourning enveloped Zloczow. People slowly began coming to enquire about the fate of their near ones, who had been carried off. Some preferred to go on deluding themselves and would not believe the bitter truth.

The uneasiness of the people found an outlet in quarrels and heated arguments in the Judenrat. Once I heard Dr. Glanz accusing Dr. Mayblum and insulting Dr. Schotz, calling the latter a coward because he had hidden himself during the "action." They nearly came to blows. Dr. Schotz said that he had done no harm to anyone by his absence and there was nothing to prevent anyone else doing the same. Some of the people condemned those members of the Judenrat who took part in the action. But the vast majority did realise the extenuating circumstances which accompanied this tragic event — and that one had no right to condemn a person who acted under brutal compulsion and whose only alternative was suicide.

After this "amputation" of the community the Nazis, following their consistent line of deceit, tried to persuade the Jewish leaders that now that the deportation of the unproductive elements had been complete, normal and peaceful conditions would return. Unfortunately there were still some naive people who believed them.

Not long after the deportation I visited Mr. Meyer and told him all about that "hunt". Shocked to the deeps of their hearts, he and his wife wept and wrung their hands in helpless despair ; and Mr. Meyer cried : "For God's sake, why do you go to slaughter, like defenceless sheep ?" But he immediately, corrected himself, apologised for his words and said : "The German people and other nations are also helpless in the face of this Godless brood. Be on your guard and don't believe the treacherous assurances of these murderers. They will certainly go ahead with their devilish game."

His prediction was fulfilled only too soon. Fundamental changes in the administration dealing with the Jewish population were introduced soon after. In spite of the reservations and protests of some high German dignitaries as well as a few generals*, the whole Jewish community was transferred to the care of the Gestapo and the S-S. The so-called "Work-Centres" were closed down, and from now on only Gestapo representatives might decide whether a certain workshop was to continue to operate and how many Jews were to be employed in it. A new order apeared annulling all "Ausweise" — work-certificates — unless they were reconfirmed and signed by the district Gestapo official. Zuckerkandel was assigned to deal with this matter.

The Judenrat called on all holders of the "Ausweise" to hand in these life-giving, priceless documents — passports to life, called commonly and ironically" "Hoshanah Rabah Quitlach" (Mighty Salvation Slips), in order

* These facts are contained in reports to be found in the Archives of the IWO in New York, which are cited in Dr. Friedman's book : "The destruction of Lwow Jewry."

men. Above all was heard the wild yell of the Nazis : - Los, los — schnell ! (Out, out — quickly). The turmoil was accompanied by ceaseless bursts of gunfire, as Müller had ordered his men to shoot anyone who tried to escape. Once again the streets of Zloczow were strewn with the dead. It is impossible to delineate these blood-curdling scenes. Only two remain in my memory which I saw with my own eyes, together with Wilo Freiman of Strassler's.

The late Marcus Smal who lived next door to the Strasslers was a corpulent man, but owing to prolonged starvation he became terribly bloated. Pursued to Ormianska Street with whips and blows, he could hardly keep pace, and Müller ordered him to be shot. His order was promptly executed by a gendarme named Hirsakorn. The corpse was left for three days in the yard of a relative, who buried him after the "action" had stopped.

The other incident also took place at Ormnianska Street, near the Judenrat. Müller ordered all the sick in the new Jewish Hospital to be taken away. Among them was a teacher, Samuel Schwarz, who had gangrene in his foot. He asked the SS-man to release him or shoot him, as he has been an officer in the Austrian Army during the First World War. The SS-man, himself an Austrian, wanted to let him free, but Müller, who happened to be near by, had the Jewish patient mercilessly shot.

The "action" lasted two days. The "hunted" were driven to a collecting point in the old Market Square, and from there were sent to the Railway Station, where they had to wait for a goods train. At the station, and later in the carriages, scenes from the Inferno were enacted. The people were entirely without food, but worse than the hunger was the thirst in the terrific heat of August. The Ukrainian hyenas, taking advantage of the suffering of the Jews, sold bottles of water for 100 zl. (about 2 dollars) each. The Ukrainian Militia on guard exceeded their SS colleagues in brutality and ruthlessness. Some German guards tried to help the unfortunate people. When their superiors were not watching they fetched a bucket of water or even a little bread for the hungry children. The Ukrainians in such cases called the attention of the SS-men, to prevent such little mercies.

When the cattle train finally arrived, people were loaded like animals : 100 and more to each wagon. People choked from heat and lack of space. Müller moved constantly between the town and the railway station, personally supervising the loading of the "goods". Eye-witnesses told us that the officer-in-charge, wanting to put an end to this terrible work, submitted to Müller a bigger list than he had actually loaded. To be on the safe side he supplemented the number with the bodies of those who had been killed earlier, so that the wagons were crowded with the living and the dead.

During the loading, Warzok appeared at the station to take back a few of the inmates of the camp, but without their wives and children. Among others he tried to take back Mann, the brother of Mrs. Sternchuss, but he was not allowed to have his wife Noemi, née Spanier, join him, and he voluntarily returned to the train.

On 30th August, in the afternoon, the "death" train left in the direction of Lwow-Belzec. In spite of strong guards and sealed locks, some people, who probably smuggled some tools with them, managed to break the doors during the journey and jumped out of the running train. Ninety-nine per cent of such escapes were fatal. Most of the desperate escapees found death under the wheels of the running train. Very few indeed succeeded in saving their lives and

---

Late in the night of 27—28 of August, Zuckerkandel was called to the local Gestapo at Podwojcie. He was accompanied by two Jewish Militia men. (One of them was Landau.) Müller was waiting for him. When asked for the list of the victims, Zuckerkandel, afraid to disclose that the Judenrat had refused to draw it up, stated that it was not ready yet. Müller yelled : — "You swine ! I shall show you what the Gestapo is like."

Meantime, one of the Militia men who accompanied Zuckerkandel noticed a number of big trucks with dimmed lights at a distance, near the brick factory (Cegielnia) on the Tarnopol highway. He deduced, or perhaps sensed instinctively, that those trucks had been brought by the Gestapo for carrying away their victims.

Not waiting for Zuckerkandel, the Militia men ran back to town and informed everyone they met about their misgivings and fear. This warning travelled like wildfire ! People did not wait for any confirmation of the news, but began to hide wherever they could : In shelters, cellars, garrets, lifts and holes. Some just barricaded themselves in their flats. I left my family in Furgang's shelter at Lwowska Street and myself remained with the Strasslers.

It will never be known whether Müller told Zuckerkandel about the impending action on the following day. Zuckerkandel vehemently denied that Müller had said anything about the action. He claimed that he only received an order to appear at the Judenrat building at 7 a.m. the following day, together with all the members of the Judenrat and the Militia men.

On August 28th, in accordance with Müller's order, Zuckerkandel, with a few members of the Judenrat and most of the Militia men, reported punctually. At 7 o'clock Müller drove up to the Judenrat building, followed by a long line of trucks manned by "Rollkomando", SS and Ukrainian Militia men. At the same time a detachment of local gendarmes arrived on the scene. On seeing that only a few members of the Judenrat were present, Müller ordered Zuckerkandel to bring the rest, with the help of the Jewish Militia. This he did. Only Dr. Schotz was missing. Guessing what was in store for the Jews, he had hidden himself together with his family in the house of his Polish neighbour, Soltynski.

From the moment of his arrival, Müller was struck by the extraordinary quiet and complete inactivity in the Jewish quarter, which was like a house of the dead. Asked about the reason for this lifelessness, Zuckerkandel, stammered and gave lame excuses. Müller, suspecting that the Judenrat had warned the people, was enraged and roared like a wild beast : — "You cursed dogs, you shall pay for this dearly !"

Just then an SS-Officer entered the room and declared that all the Jewish houses were locked and that nobody had responded to the call of his men to open them. Müller, now furious, ordered the Judenrat (with the exception of Dr. Mayblum who was ill at that time) and the Jewish Militia to go out into the streets, each with an axe in hand. He divided his men into small groups, each led by a member of the Judenrat and a few Militia men. At the point of the SS-men's bayonets and under incessant beating by the butts of their rifles, these unhappy people were compelled to lead the way to Jewish homes, to break open the doors and to expose their terrorized occupants to the savage brutalities of the Nazi attackers. Old and young, sick and invalid, were forced out of their flats, cellars, nooks and corners by enraged beasts in human guise. The children's cries mingled with the wailing of the women and the moans of the beaten

information, he asked me to warn the Judenrat, which I of course immediately did.

The Judenrat, like all civic bodies, usually contained two opposite groups : One of pessimists who had no illusions as to the tragic fate awaiting the Jews ; the other of optimists, who believed that every difficulty could be overcome with bribes and gifts. The optimists were sceptical as to the authenticity of the news about the forthcoming action, arguing that if it were true, Zuckerkandel would know about it. Their naiveté and blindness went so far that Dr. Gruber scolded me for spreading defeatism and panic instead of encouraging the people.

The Judenrat decided to send Zuckerkandel immediately to Tarnopol, to see how the wind was blowing. He returned with the reassuring news that, as far as could be seen, nothing threatened Zloczow.

In spite of this good news, tension and fear were felt in the Jewish streets. Everybody tried frantically to get some "Ausweis" or other. Trade was brisk not only in real certificates, but also in forged ones. All sorts of cheats and crooks exploited the situation. There even arrived a "specialist" from Lwow, for forging documents and passports in Aryan names.

Others, more careful and practical, did not trust all these papers and began to build secret hiding places and well-camouflaged shelters. I myself was taken into confidence by four parties who decided to erect such shelters : — (1) Strassler ; (2) Furgang ; (3) Munesh Margulies ; and (4) Barash at the carpentry.

13. THE BEGINNING OF THE END

The Nazis began to carry out their plan of annihilation by instalments. After other towns, the turn of Zloczow came too.

In the middle of August 1942 Zuckerkandel was suddenly summoned to the Gestapo in Tarnopol. There, Sturmbannführer Müller told him that the Judenrat was called upon to supply 3,000 people who fell into the category of "unproductive". He of course used the well-known propaganda trick that the removal of the unproductive elements was for the good of the community, as their elimination would ease the unbearable food and housing situation. At the same time he added a warning that in case the Judenrat refused to comply with the order, he would stage a "wild action" on his own in which he would take everybody he could lay hands on. Zuckerkandel returned with Fleischer, the go-between of the Judenrat and the Gestapo in Tarnopol, who was supposed to help him to convince the Zloczow Judenrat to carry out Müller's order. Fleischer stated at our Judenrat meeting that the Tarnopol Judenrat had made a compromise approved by the Rabbinate. (This statement was false.)

Frantic, dramatic consultations began. They were secret. There were single votes for the compromise, but the majority were against it as nobody wanted to burden his conscience with such a crime. Fleischer returned to Tarnopol without a definite answer and had to report to Müller that the Zloczow Judenrat was about to take a final decision and that it would take some time to compile the list of the victims.

In spite of the well-guarded secrecy of the deliberations, the news of the Gestapo demands spread like lightning. I cannot find adequate words to describe the panic and terror that seized the community. Though a mortal blow had been expected for some time, nobody knew how or when it would fall. There had been no warning of it, and now here it was. The sly Nazi bandits had even kept wagons in readiness for the tragic load.

lessly and arrested them, only agreeing to let them free for a ransom which his partner, a Jewish militiaman, would fetch from their families.

The "Gendarmerie", under Commandant Schwarz, was kept busy watching for Jews who dared leave their ghetto. Caught by the gendarmes they would pay with their lives, as freedom of movement was limited even in the town itself, not to speak of outside its borders. Inter-urban movement was strictly forbidden to Jews and punished with death. Is it any wonder that the Jewish communities were completely sealed off from one another, and had no information as to what was going on ? Sometimes nebulous gossip leaked through, spread by Ukrainians or Poles. Its credibility was usually doubted.

12. THE FIRST ALARM

The first alarm pierced the hermetically sealed walls of our town because of a tragic accident. In the spring of 1942 Herman Friedman, the representative of the Okocim Breweries, who remained in his position under a Ukrainian manager and travelled with him on business, to Lwow, was arrested by the Gestapo on his arrival there. As the Beer Warehouses were under the control of the Food Department, Friedman's daughter, Lusia, married to Hessel (who now lives in Warsaw), came running to me for help—for Meyer's intervention. Meyer tried to use his influence and declared that he himself had sent Friedman to Lwow on behalf of his Department. His effort was of no avail, as Friedman had already been put to death (It seems that American Dollars had been found on him.) But Meyer's visit to the Gestapo was not in vain. On that occasion he came to know that in Lwow and neighbouring towns some action was due to take place against so-called unproductive elements (Aussiedlungs-Aktion). On his return, and assured of the strictest secrecy as to the source and person from whom he had obtained this

enterprise more validity and an appearance of greater usefulness to the local German Food Administration.

This little factory, which was affiliated soon after to the Camp-workshops, became an island of rescue, an asylum for a few families who eventually survived the extermination.

11. GESTAPO IN SIGHT

A new and threatening shadow fell on our town the moment a Gestapo branch, whose district head office was in Tarnopol, was established. This institution was the dread of the whole population, including the Germans themselves. Its tentacles reached out to every sphere of life, particularly Jewish life.

From the first moment the Judenrat tried to make some kind of contact with the head of the local Gestapo, one Ludwik, and later on with his counterpart in Tarnopol, Müller. This task was undertaken by Zuckerkandel, who went to Tarnopol for the purpose. Thanks to the intervention of Fleischer, a member of the Tarnopol Judenrat, and with the help of some expensive presents, Zuckerkandel succeeded in reaching Müller himself. Zuckerkandel returned with an order to form an intermediary body ("Geschäfts-

stelle") between the Judenrat and the Gestapo as in Tarnopol. This task was again entrusted to Zuckerkandel, with Dr. S. Kahane as his secretary.

The first step taken was to provide sufficient funds for this office. These were collected from all the "Judenräte" in the district. Soon after, Müller* "graced" our town with several visits, which extracted truckloads of gifts, not to speak of the jewels and precious stones that Zuckerkandel personally took to him to Tarnopol. It should be mentioned here that Zuckerkandel's intervention usually met with success, though only in small and unimportant matters.

The first victims of the Gestapo were Dr. Ambos and Mr. Aryeh Steinman, the former director of the Bacon Factory. One day they were suddenly arrested and taken away to Tarnopol. At the request of their wives, Zuckerkandel was sent to intervene in their behalf, but Müller told him that it was too late, as he had already ordered them to be shot.

Besides the Gestapo, there was another authority, the "Kripo" (Kriminalpolizei), which inflicted much suffering on the Jews. One Polish detective, Ebert, was particularly obnoxious. This rogue used to lie in wait for Jews, secretly leaving the Jewish quarter — which was forbidden under the penalty of death — in order to buy some food from the farmers. He pounced on these Jews ruth-

Jews were employed. These were big private firms, the SS or military institutions. The Jewish community and its leaders fell readily into this trap, not sensing what was behind it. A race for work began, and even more, for work-certificates (the so-called "Arbeitsausweis") which, bought at a high price, gave their owners a doubtful security for an even more doubtful length of time. Because of the demand, prices varied according to the category of the work and the financial capacity of the buyers. In order to make all this appear more credible, employment cards were classified according to the importance of the place of work: —

1. A certificate with the letter "W" (Wehrmacht — German Defence Forces).
2. A certificate with the letter "WV" (wirtschaftlich verwendbar — useful for economy).
3. A certificate with the letter "A" (Arbeiter — worker).
4. A certificate with the letter "H" (Haushalt — housework for working wives).

Every owner of an Ausweis had the corresponding letter marked on his armband. By order of the SS Camp Commandants began to set up new, smaller camps, called Nebenlager, around the original mother camps. Warzok who was very businesslike — he was a business agent by profession — was one of the first to organize a number of small workshops in Zloczow, which were affiliated to the main Camp workshops, as the name indicates ("Zwangsarbeitslager Lackie, Nebenstelle Zloczow Lagerkwerkstätte"). The main workshops were in the house of Engineer Alda at Lwowska Street, opposite the Jewish Hospital. The Ettinger bakery, in which I was working, was also requisitioned for a workshop in which Jews were to replace Ukrainians. The Camp workers wore yellow armbands and had special certificates with the letter "L" (Lager Juden).

At the time of the hectic search for life-preserving "Ausweise", Israel Strassler, the owner of a little sweet factory in his house at Rynek, asked me to have Mr. Meyer use his influence with the Food Department to take over his factory, which would then supply its entire output to the "Deutsches Lebensmittel-Geschäft", the only German grocery in town. Strassler and his sons rightly calculated that if their suggestion were accepted, the workshop would become a place of employment and a haven of safety for a few Jewish families, under the protective wings of Mr. Mayer. This proposition seemed sound and also appealed to me personally, for an event had taken place in the bakery a few days earlier which nearly cost me my life.

One night-shift an offence was committed at the Bakery. Usually only Ukrainians worked at the Bakery during the night-shift, but that night the Jewish baker Schleicher was temporarily replacing the Ukrainian baker. The next morning the SS-officer Salzborn, the deputy of Warzok, dropped in at the Bakery and took away the Ukrainian Bakery Manager, Schleicher and myself to the Lackie Camp. The manager was decent enough to point out that I was absolutely innocent, as I was employed only during the day. The full weight of the accusation thereafter fell upon the unfortunate Schleicher, who was promptly suspended from the legs, head down, until death ended his slow agony. I escaped with a few lashes.

Mr. Meyer readily agreed to the Strassler proposal and in addition entrusted us with the job of producing a mixture of cooked potatoes for the bread*, so as to give our

* In accordance with the orders of the authorities, 25% of cooked peeled potatoes were added to bread baked for the Jews, and 10% of cooked peeled potatoes for the non-Jewish population. The Germans received pure bread.

Maydanek, near Lublin
Belzec, near Lwow.

Simultaneously with the plan for the physical liquidation of the Jews, a detailed plan for the plundering of victims was drawn up. This operation was designated "Aktion Reinhardt".

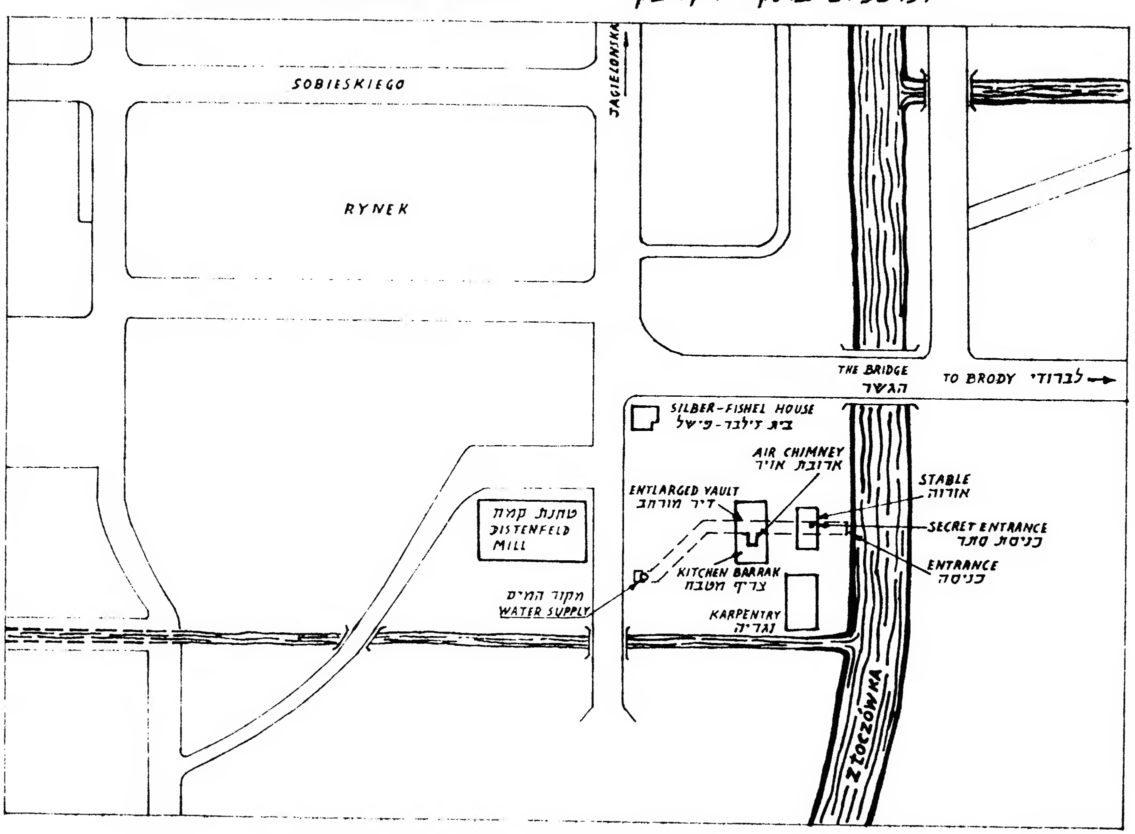
The satanic plan was to be carried out gradually because of strong opposition from certain quarters in the Government, who insisted that for economic as well strategic reasons the final liquidation should be postponed until after victory. With the increasing needs of the war fronts, the Jews, these quarters argued, could be very useful. The liquidation should therefore be limited in the

first instance to "anti-social" and unproductive elements. This milder proposal, though opposed by the top leaders, served to lull public opinion abroad and also to deter the Jews from organized opposition. The Germans declared hypocriticly "urbi et orbi" : — "Only productive work gives one the right to live."

10. THE WORKSHOPS AND EMPLOYMENT IN FORCED LABOUR CAMPS

In order to give this new propaganda slogan the appearance of truth, the Germans began to set up work outposts where only

WIKLICKY BUNKER PLAN תוכנית בונקר ויקליצקי

collect produce from the farmers and ten tons of potatoes arrived at the kitchen stores. More difficult, however, was the problem of the fat. Here the noble Meyer conceived an extraordinary plan.

The "Soyus" Cooperative had stored up a few hundred litres of crude vegetable oil. Meyer staged a real farce to get it for the Jews. He drove up one day to the Cooperative and, pretending to have come to take stock of all the food supplies, went around sniffing and searching in every corner. When he came to the place where the oil was stored, he yelled out that something rotten was lying there. The storekeeper explained that it was crude vegetable oil for the Germans. Asking to be shown the stuff, Meyer indignantly berated the store-keeper : "Is this what you keep for us Germans ? Do you want to poison us ? Out with it ! Throw it away to the Jews !" (Das soll für uns Deutsche bestimmt sein ? Ihr wollt uns vergiften ! Heraus damit ! Gibt es den Juden !)

According to our pre-arranged plan, I went to the "Soyus"-Cooperative soon after, under the excuse of having to settle an urgent matter. The store-keeper, it seemed, was only too happy to see me. He asked me to relieve him as quickly as possible of that 'stinking' oil and take it away. This of course, I gladly did ! Thanks to the cunning trick of Mr. Mayer the community had oil that Passover !

9. THE FINAL SOLUTION OF THE JEWISH PROBLEM

The gloom of German occupation covered Europe like a shroud. People choked and war against England, America and Russia was declared by Goebbels as a holy war against Jewish Capitalism and Communism. Roosevelt, Stalin and Churchill were nothing more than servants of International Jewry. The Jews brought about the war and therefore they had to be mercilessly destroyed. Such was the theme of Nazi propaganda.

One would have thought that the great losses suffered by the Germans would tend to reduce the preoccupation of the Nazis with the Jewish problem. But the opposite was the case. Having grown accustomed to quick victories at the beginning of the war, the first great defeat which they suffered near Moscow served to intensify their murderous rage against the Jews. Thus the "Endlösung", the Final Solution of the Jewish People, seems to have crystallized in the brains of Hitler and Himmler when the tide of war began to turn against them.

On 20th January 1942, in the "Interpol" building at Swansee, a secret conference of the SS, SD, RSHA and the Gestapo took place. Here, it eventually transpired, the tragic fate of our people was sealed. At this meeting it was decided that al the Jews of Europe should gradually be sent to their death in special death camps. The proposal was made by Reinhard Heydrich and promptly confirmed by Hitler and Himmler.

The first step in this move was the isolation of the Jews in separate districts, from which they were to be deported to hermetically-sealed Ghettoes. The details of this plan were entrusted to Office IV of the RSHA, whose head was SS-Gruppenführer H. Müller. Within his office was a special Jewish Department IV B, under the command of Adolf Eichmann.

The next step was the methodical construction of the Death Camps, to carry out the liquidation. Death Camps were erected at the following places in Poland : —

Oswiencim
Chelmno, near Lodz
Treblinka, on the Bug
Sobibor, near Lublin

could see from our tragic food situation. In his face I could see the intense inner struggle going on within him. At last his innate goodness and nobility prevailed. What was duty on my part — to ask for help — was an act of courage and heroic self-sacrifice on his. The allotments for this kitchen were written out for certain imaginary, non-existent institutions and military units. We had to be very careful in receiving these supplies since most of the stores were in the hands of Ukrainians, who would have been only too willing to disclose forgeries or similar misdemeanours to the Gestapo where Jews were concerned.

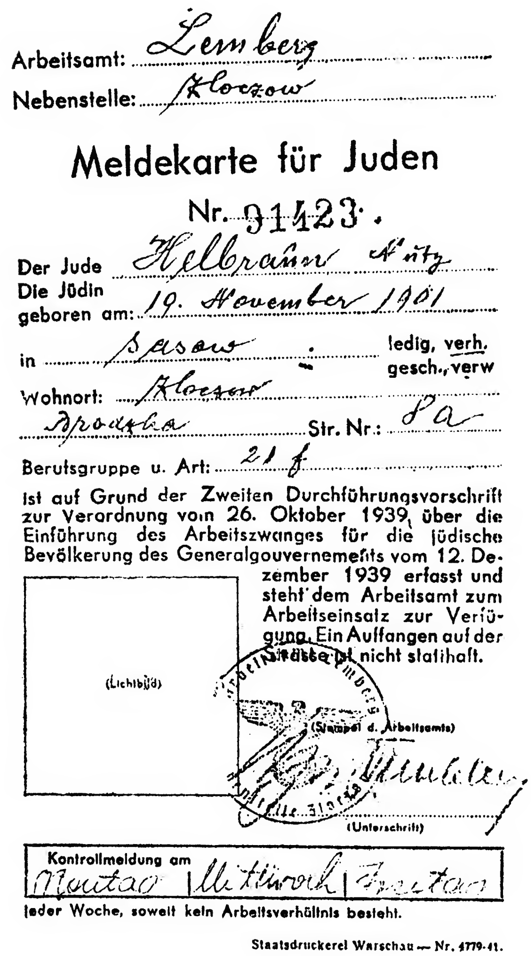
With the help of the husband of Eve Tinter, the Jewish accountant in the "Soyus", the Cooperative on the Podwojcie, we bribed the manager of the Food Stores, a Ukrainian named Pietryk who hated the Germans even more than the Jews for not granting independence to the Ukrainians. After that, things worked out smoothly.

Thanks to Meyer the kitchen provided about 200 people with a warm meal, which consisted of soup and potatoes or a cereal. Those who could afford it paid half a zloty for a meal. The very poor, of course, received it free of charge.

To round off the picture of Meyer's nobility of character, I shall recall another action of his which, were it not for the tragic situation it reveals, would sound like a good farce.

The fat problem in every war is difficult. During the German Occupation the fat shortage was so serious that the strictest control was imposed on this vital article of food. Every bit was sent to the front. As the feast of Passover drew near, the food situation worsened. Not only was there no fat but even the promised potato ration — the Bezugsschein — remained a paper promise. The

farmers did not deliver the quota demanded by the German authorities and the stores were empty. Nevertheless our friend Meyer found ways and means of helping us. He sent out special groups of gendarmes to

Arbeitsamt: Lemberg
Nebenstelle: Kloczow

Meldekarte für Juden

Nr. 91423.

Der Jude / Die Jüdin: Helbraun Nuta
geboren am: 19. November 1901
in Sasow ledig, verh. gesch., verw
Wohnort: Kloczow
Brodzka Str. Nr.: 8a
Berufsgruppe u. Art: 21 f

ist auf Grund der Zweiten Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober 1939, über die Einführung des Arbeitszwanges für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements vom 12. Dezember 1939 erfasst und steht dem Arbeitsamt zum Arbeitseinsatz zur Verfügung. Ein Auffangen auf der Strasse ist nicht statthaft.

(Lichtbild)

(Stempel d. Arbeitsamts)

(Unterschrift)

Kontrollmeldung am		
Montag	Mittwoch	Freitag

jeder Woche, soweit kein Arbeitsverhältnis besteht.

Staatsdruckerei Warschau — Nr. 4779-41.

it was a dream or reality. I could not restrain the tears that rolled down my cheeks. Mr. Mayer came closer to me, tried to calm me and embraced me. From that moment we became friends. This friendship was all the more precious because it was extended through my person to the whole community, at a time when a Jew was treated worse than the lowest beast on earth.

Mr. Meyer asked me to visit him daily (if possible of course), as he felt very lonely and in need of someone to talk to and confide in. I left him in a state of semi-consciousness, as I could not believe that what had happened had really taken place Perhaps it was a hallucination of my exhausted brain ?

On the way home I met Jacob Willig, whom I hugged with happiness, unable to utter a world. Willing took me into the house of Dr. Schotz nearby, where Dr. Kitaj also was present. After I had recovered a bit, I told them about Meyer and the English radio announcement. Dr. Mayblum, Dr. Schotz and Dr. Kitaj naturally concluded that we should immediately approach this new friend of the Jews for help in our grave food situation. But there was no need to do so. The next day Meyer himself summoned me through his driver and informed me that while examining the documents he had discovered that the Ukrainians had, on their own initiative, diminished the food ration legally allotted to the Jews. For instance, the weekly ration of bread had been reduced from 1,000 to 700 grammes, the jam ration from 100 to 50 grammes and against the 200 grammes of white flour nothing was allotted.

The first thing Mayer did was to give the Jews the full rations due to them. He then began to investigate what had happened to the misappropriated rations. Seeing that the full quota allotted was below the bare minimum, he advised the Judenrat to double the number of manual workers in the monthly census returns. Manual workers, it may be mentioned, were entitled to a double food ration. But I do not wish to repeat here the details which Mr. Meyer himself mentions elsewhere in this book. I shall restrict myself to a few typical incidents which he has refrained from touching upon.

Since the German occupation, meat was beyond reach for Jews. Mr. Mayer suggested that he could find a way of allotting a weekly ration of bones and scraps to manual workers from the German slaughter house. Under the excuse of sending those scraps, Arjeh Steinman, the one-time director of the Bacon Factory, who was now employed at the slaughterhouse, added some extra bits and pieces which made it possible to open a little meat shop in Pundyk's house. He also managed to earmark a few scraps for the Jewish Hospital, which carried a special tag "Allgemeines Krankenhaus" (General Hospital).

Though all these tricks, coupled with Mayer's friendly efforts, helped a little, they could not bring much relief. The bulk of the Jewish population was starving. Dr. Schotz and Dr. Mayblum insisted that I should try and persuade Mr. Meyer to provide some additional provisions, to enable us to open a kitchen to feed the very poor and solitary. Opening a kitchen on the part of the Jews was a suggestion almost bordering on madness ! Where would we get such articles as potatoes, groats, fat, etc., — things which Jews had no right to procure and would not even dream of asking for ?

With a heavy heart I went to Meyer, fully aware of the risk in which the suggestion involved a good and noble man who had already done far more for us than his official duty warranted. But in view of our helplessness I plucked up courage and told him that this help was the only way out we

Judenrat. To this suggestion he angrily retorted that he did not want anything gratis from the Jews like the other Germans. At that moment, he said, all he needed was a quilt, as he had been freezing at night.

In the course of our talk he enquired about my profession and on hearing that I was a lawyer he asked me about the Jewish intelligentsia. Seeing my reluctance to answer this question, he asked me to tell him the truth, as it also interested him to know who had staged the pogrom in the town: "Sagen Sie mir bitte die Wahrheit, ausserdem interessiert es mich wer hier den Judenpogrom organisiert und ausgeführt hat ! Das haben ohne Zweifel unsre SS-Banditen gemacht". He said he was sure that the SS-bandits had done it. Dumbfounded and afraid of some trap behind his outburst, I stood silent.

Not getting a reply, he said : "You needn't be afraid of me. I am a staunch Catholic and a German patriot, and therefore an inexorable opponent of the criminal Nazi regime.

"The mad Fuhrer and his criminal followers, who have caused this war and all its unheard — of horrors, have brought the greatest misfortune not only on Germany but on all humanity. In spite of these striking initial victories, I am sure that we shall lose the war, because the whole world is against us. My country and my people will pay dearly for this crime — for which no penalty is high enough. I have come here from Radom where the Jews know me and of my convictions. Tell your unfortunate co-religionists that I shall do my utmost to help them." At that he glanced at his watch, which stood at 12, locked the door and turned on the radio. I heard the voice of the B.B.C.: — "Here is London calling !". I should mention here that Jews were forbidden to listen to the radio under penalty of death.

Blood rushed to my head and my heart seemed to be near bursting when I heard about the enormous losses of the German armies on the Eastern Front because of the frost and snowdrifts. I did not know whether

Common Grave of Zloczow Jews, 1943

ing, apart from the efforts of the Judenrat in this field, was very hard and often dangerous. Partly legally, partly illegally, parcels were smuggled into the Camps and distributed among those who had nobody to care for them or help them. Those active in this charitable work, who often risked their lives, were Buskier and the late Leon Blaustein of Brody.

Blaustein survived the war and in 1964 died in Kfar Vitkin, Israel.

The initial donation to the fund was received from the Judenrat, the second from Dr. Landau, the head of the Lwow Relief Committee, but the main income came by collection from the community and voluntary donations by individuals. Resources were very limited and the efforts of all the committee members were not enough to overcome the main difficulty of procuring food supplies. At a critical moment, when it seemed that the Committee had reached a hopeless deadlock, unexpected aid descended from Heaven in the person of Mr. Joseph Meyer*, the new head of the Food and Agriculture Department in the District Office.

The arrival of this remarkable man, endowed as he was with the highest humanitarian principles, at a time when we were engulfed by an ocean of hatred, violence and murder, was like a powerful light breaking through the dark clouds in which our existence was shrouded. To illustrate his character, I shall recall a few incidents : —

At the end of 1941 District Commander Mann, acting on orders from his head office in Lwow, dismissed Engineer Hahn, the last Ukrainian employee, who represented the Ukrainian authority, as Director of the Food Department. He was replaced in his key position by a German. This transfer took about fourteen days to accomplish. As was to be foreseen, it was the Jews who suffered, for distribution of food to them was temporarily stopped. This worried Dr. Schotz very much, for he was responsible for the food supply and also because some kind of normal relationship had already been established with Eng. Hahn. When the new German official took over, he paid an unexpected visit to the bakery I was attached to, for bakeries were also under his control. As I was the only one who knew German, it fell to my lot to talk with him. With my heart in my mouth I gave him a detailed report on the bakery and my position there.

After our short conversation, during which he questioned me thoroughly and understood that I was a Jew, he ordered me to follow him to his car and drive away with him. I cannot find the words to describe the fear and despair which I felt at that moment. I felt like a person condemned to death and led to execution. Afraid to ask questions, I did not know where I was being taken. When we arrived at Kopernika Street and stopped near Lutsak's house, he asked me to enter his flat with him. It consisted of one scantily furnished room. Then he introduced himself, offered me a chair and explained that he was a newcomer, not acquainted with the place, or its conditions. He said he was quite helpless, particularly as regards the setting up of his flat. I ventured to answer that he should turn to the

---

* Mr. Joseph Meyer, a native of Bavaria and a devout Catholic, at present resides in München-Moosach. Seydlitzplatz 17. As a man of high principles. who believes in and practices the precept of love of one's neighbour, he showed great sympathy for persecuted Jews and became a true friend of Israel and its people. During the war he was a sworn enemy of the Nazi regime and its practices which he bravely opposed, often endangering his life. After the war he helped to bring many Nazi criminals to trial, and is one of the founders of the Jewish-Christian Friendship Committee in Munich. Two articles of his appear in this book.

had to be kept under constant repair, and the Camp Commandants had to provide more and more forced labour for this purpose.

2) As the war dragged on, more and more SS-men from the guards and the police force, the so-called Waffen-SS, began to realize that the rapid liquidation of the Camp inmates would bring them nearer to the prospect of being despatched to the frontline, which they wanted to avoid at all costs.

3) Both Grzymek and Warzok quickly realized the prospect that awaited them. They saw that the continued existence of the Camps was an assurance of their own safety. By keeping the Jews alive they had the added incentive of battening on their wealth. Every "hunt" brought in a few rich individuals who still had some valuables tucked away with which to buy freedom and life, even though it was only for a short time. Through their go-betweens, the Nazis initiated a lucrative business — a trade in souls — on a large scale.

This temporary improvement was felt in the behaviour of the whole camp personnel. Apart for some isolated, whimsical outbursts of cruelty, they showed a more reasonable approach to the inmates.

First of all, food and clothes parcels might be received regularly by the inmates.

Secondly, sick rooms were established in the camps, with doctors and medicines supplied, of course, by the Judenrat.

Thirdly, the Jewish hospital in Zloczow was designated an District Camp Hospital.

Fourthly, by order of Warzok, smaller camps and workshops ("Nebenlager") were set up in towns and affiliated to the main Lackie Labour Camp.

Fifthly, the camp secretariat, the so-called "Schreibstube" and the main food-store were transferred to the town. Its secretary was a Jew from Lwow, one Bischel, and the store-keeper was Weirauch, the son-in-law of Tauber. The store-keeper of the Jaktorow camp, whose stores were also located in Zloczow, on Pocztowa Street, was Kusik Landesberg.

These little innovations, though insignificant, were immediately sensed by the Jewish community — always alert to its desperate plight — and a ray of hope entered the hearts of the optimists. Unfortunately they did not have to wait long to realize that the Germans were only using delaying tactics.

8. THE RELIEF COMMITTEE

Life in town dragged on with sad monotony. It was an existence of slow starvation under the shadow of sinister camps. Misery and hunger visited practically every home and the need to send help to the camp inmates called for an urgent relief organization. Accordingly a Relief Committee, similar to the one in Lwow, was created. It was called "Jüdisches Committee für Sociale Selbsthilfe", and the office-bearers were as follows : — Chairman, Dr. Katz ; Deputy-Chairman, Dr. Kitaj of Krakow ; Members : Jacob Willig, Bursztyn (a refugee writer from Warsaw), Buskier, S. Safran, Hesio Feuring, and J. Z. Imber (Buskier, Feuring and Imber afterwards worked in the Jewish Hospital). I was coopted to the Committee later, after I had come in closer contact with Mr. Mayer. Our task was enormous — our means negligible. A very important and vital department in this Committee was the one which dealt with the supply of parcels to the Camps. Here credit should be given to Mrs. Dzialoszynska (nee Kitay). The collection and distribution of food and cloth-

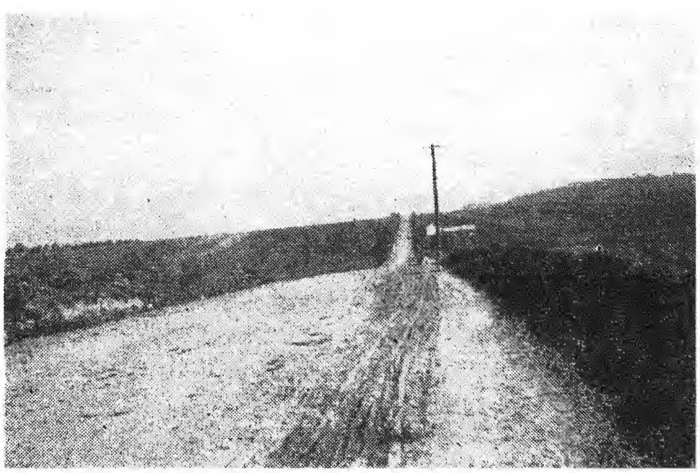
It is impossible to recount the atrocities committed on unfortunate people, who after ten to twelve hours of the hardest work, subsisting on meagre food-rations, were subject to the whims of their tormentors. In the evening, when the inmates lay down to sleep on their bare planks, Warzok would come into the barracks with his "entourage" to check on cleanliness. Those whose feet were found to be a little bit dirty, were dragged out of bed and flogged on the soles of their feet until the blood spurted. The victims were sometimes ordered to run from end to end of the yard, sometimes over live charcoal especially strewn for the purpose. Such an ordeal led to the death of Victor Marder of Brody, a distant relation of mine, who died of festering wounds that turned into gangrene.

The Commandants, the SS gatekeepers and their Ukrainian assitants, tried to find new ways in torturing their victims and the harvest of death was abundant. Unfortunately there were a few Jewish kapo-sadists who also tortured their fellow-inmates. In Lackie there was one such individual, brought from Brody, nicknamed "Leibele Gonef" — I cannot recall his real name — who was assigned by the SS guards for flogging. According to them he did the job better than they themselves could. Besides being a sadist, this Leibele was an informer and a real terror in the camp. In the middle of 1942, he fell ill with typhoid and was sent to hospital. He did not recover.

Early in 1942 there was a sudden improvement in the Lackie Labour Camp.

This turn for the better was certainly not motivated by humanitarian considerations. The reasons were more probably the following : —

1) The awaited rapid victory of the "Blitzkrieg" did not come off. The extended front lines and the enormous losses suffered by the Germans demanded more working hands in the rear and a larger war machine. The longer routes over which the supplies were moved

Ghetto victims on their last journey

him that the boy had no family left in Lwow. In this way the unfortunate old couple were saved from certain torture and death.

After three days a 5-ton truck, driven by a Pole from Zloczow whom I knew, came to take us home. Heart-broken I took leave of my family — I was never to see them again — and set out with my colleagues on our return journey. Bribed with a present, the driver agreed to take us straight to the Judenrat. There we were awaited in spite of the late hour. We gave our report to Dr. Mayblum and handed him the presents for the German. The problem then arose as to who should give the presents to Warzok. To the general regret, Lonek Zwerdling was delegated for this mission. He was the least suitable person and exploited the occasion to gain personal favours from the Nazi.

Luckily the fugitive boy returned to the Camp. He swore that he had not tried to run away. His escort, feeling cold, had stopped at a farmer's hut, got drunk and told him to go wherever he liked. He intended to return to the Camp, but not knowing the district, he lost his way. It took him a long time before he finally found the Camp. Of course, the death of three people did not worry Warzok. But after accepting the presents he magnanimously released some of the "hunted" people, cynically pointing out that the presents were all intended for a man and nobody had troubled to remember that he was married.

7. LIFE IN THE LABOUR CAMP

The term "life" is scarcely suitable for that agonizing existence of slow starvation, superhuman manual labour and torture of which even the Middle Ages would have been ashamed. I shall not go into details. In all the Camps the SS employed the same barbaric methods, which are known to everybody by now. I shall therefore restrict myself to describing some of the practices peculiar to the Commandants of Lackie and Jaktorow.

The Camp Commandants had mapped out fixed territories for their "hunting" expeditions. After each expedition the victims were brought to the Camp, searched, deprived of all valuables and subjected to a fateful selective process. The young and healthy who were thought capable of doing the hard labour expected of them, were spared. The rejected ones were herded into the yard and promptly shot before all eyes.

In the Jaktorow Camp, near Przemyslany, the Commandant Grzymek sat on a balcony with his mistress and fired at his selected victims with telescopic guns. In that camp a recurrent punishment, practiced in winter, was to keep a victim in a barrel of water until he froze. I know of a case in which Grzymek, in an attack of rage, put one of his erstwhile proteges into a pot of boiling water to be cooked alive. I gave evidence of this horrible crime at Grzymek's trial in Warszawa, 1948.

In Lackie every newcomer went through an "initiation ceremony" of 25 lashes intended to serve as a warning against misbehaviour. During the flogging the victim had to repeat "Order must be kept" (Ordnung muss sein). The "lightest punishment" was 50 to 100 lashes, which often ended in death, depending on the weakness of the victim or the viciousness of the lashing. The favourite punishment of Warzok, and his successor, Salzborn, was the so-called "Anbinden" — "tying-up". A "mild" form was to tie the victim's arms and legs to a pole for a few hours. The severest form was to tie the victim with his head downwards, which always resulted in death. The baker Schleicher died in this way, hung by order of Salzborn.

funds came from the Judenrat, and the rest were contributed by the few remaining Jews of means. In strict secrecy he told us that he hoped to get some money from the American Joint Distribution Committee through the Polish underground organisation in Warsaw. He also promised solemnly that if this hope materialised he would repay Zloczow for the care and generous help given to the camp inmates from Lwow.

Satisfied with this interview, we went to the office at Starotandetna Street, where Dr. Teichman was already waiting for us, preparing a list of the parcels. Meantime we were called back to Dr. Landau, who rightly suggested that parcels for those who had no families should also be provided. He was ready to assign a certain amount for that purpose. The rest was to be given by the Judenrat. To our great surprise we met with indifference and coldness from some of the members (Teichholz and Seidenfrau), but Dr. Rotfeld decided in favour.

As we were about to take leave from Dr. Rotfeld, we were summoned to the office of the Jewish Militia where an urgent telephone message had been received from Warzok, demanding that the parents of a youth who had escaped while on the way to the Judenrat, escorted by a Ukrainian militia man, be sent to Lackie. Soon after, a telephone call from the Judenrat informed us that Warzok was infuriated at the escape of the boy and had had three camp inmates hanged. In order to punish the Jews of the town as well — he suspected they had aided and hidden the boy — he sent SS-men to "hunt" and 150 people, including two sons of Dr. Mayblum, were caught and sent to Lackie. Dr. Schotz warned us not to stop in Lackie with the parcels, but to come straight back to Zloczow.

In the meantime the parents of the escapee arrived at the Judenrat and the Militia Commandant insisted on sending them to Lackie. This would have meant sheer murder. We all knew what would await them there. After much thinking and discussion, we prevailed on Dr. Rotfeld and Dr. Landau to telephone Warzok and assure

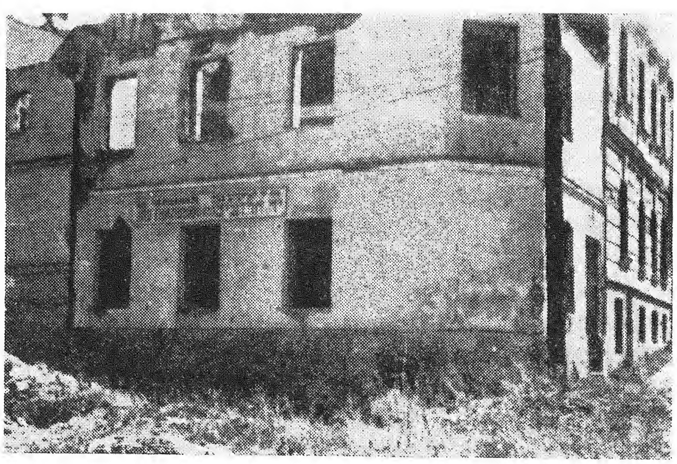
Discovery of Common Grave of victims of the Holocaust

Dr. Rotfeld declared that he too was helpless, as Lwow was also surrounded with Labour Camps which his Judenrat had to suport. He also told me that in one of them, Sokolniki, the situation was desperate. In spite of this gloomy picture I insisted on asking for help from Lwow. The town, I said, still had a big and fairly well-to-do Jewish community and its members had to be helped, the more so as they had been promised that they would be ransomed.

After prolonged negotiations, the Lwow Judenrat agreed to send a considerable sum of money for bribing Warzok, in order to ease the situation of the 500 Jewish hostages under his charge. I asked Dr. Rotfeld to delegate his own representative to Lackie, but he said that he had full confidence in Dr. Mayblum.

At that moment Dr. Kitay arrived. I gave him a short report on my negotiations with Dr. Rotfeld. After consulting his staff, Dr. Rotfeld decided to include the following item for Warzok : — 1) a gold Schaffhausen watch ; 2) a man's fur coat ; 3) a gold signet with a precious stone. These were to be handed to us before our departure.

On our way to the place where the parcels were to be collected, Dr. Kitay told me he had heard that apart from the Judenrat, another organisation, a "Jewish Relief Committee" (Jüdische Soziale Selbsthilfe) was functioning in Lwow. It had been established by the famous advocate, Dr. Leib Landau and its task was to help the poor and lonely. In 1939 Dr. Landau was held up for a few days in Zloczow while trying to escape eastwards before the German invasion. During those few days I came to know him, as I was one of the people who had to look after him. Dr. Kitay and I decided to visit him and obtain some information about his work. He recognized me and received us very warmly. He explained to us that he had organized the Relief Committee with the consent of the German authorities, and that many such Committees were already in existence in the General Government. Part of the necessary

Ruins of the "Yad Harutzim" Synagogue in the Holocaust

of the Camps and had to provide presents and bribes to humour the most extravagant whims of the Camp Commandants. At the end of November 1941, Warzok informed Dr. Mayblum in a moment of weakness, after receiving an expensive riding horse from the Judenrat, that he would allow the Jews of Zloczow to send a delegation of three men to Lwow to bring parcels of food and clothes to the inmates of the Camp.

As Jews were not allowed to venture out of their town limits under penalty of death, Warzok agreed to furnish travel permits to the delegates and to give them a big truck for the purpose. A journey in the then prevailing conditions was not free from mortal danger, even with a travelling permit, and therefore nobody wanted to undertake it.

Let me explain here why I volunteered to go to Lwow in spite of the danger involved. Since the outbreak of the German-Russian War I had not heard a word from my family — my parents, brother and five sisters. I only knew that they had moved from Przemyslany to Lwow, where they had hoped to be safer from the Russian purges and mass evacuations to Siberia. When I heard about Warzok's proposal, I began to consider it seriously and came to the conclusion that this was perhaps the last opportunity I would have to see my family. I therefore volunteered for the trip against the violent opposition of my wife and friends. The fact that Dr. W. Teichman and Dr. Oscar Kitay had also volunteered in the meantime, likewise for family considerations, strengthened me in my decision. With the greatest of dififculty we got a ride to Lwow in an open truck loaded with potatoes of the Ukrainian Cooperative "Sojush". Drenched, almost frozen and only half-alive, we reached our destination. To my great joy, I found all my family alive*. But what a terrible state they were in! They were emaciated from the starvation diet of thin soup and a morsel of bread per day. What little foodstuff I brought with me was a priceless treasure. After the meeting I went to the Lwow Judenrat to meet my colleagues.

The news of our arrival spread like wildfire Crowds began to fill the office of the Judenrat; mostly wives and children who came to enquire about their dear ones. The scene was heartbreaking. We had to lie to them, in order not to deprive them of hope in a situation which was hopeless. Weeping with them, we asked them to prepare their letters and parcels and bring them to the Judenrat office at the Starotandetna Street near the old Synagogue.

From there I went to the main Judenrat centre at No. 12 Bernstein Street. The place looked like a beehive, with people milling around in the rooms and corridors. These unfortunate petitioners came to seek advice about the latest order of Dr. Lash, the District Governor of Eastern Galicia, who had decided to establish a separate Jewish district, the so-called Jüdischer Wohnbezirk.

With much difficulty I managed to reach the Chairman, Dr. Rotfeld, a one-time member of the Executive of the Zionist Organisation, whom I had met before the war. I informed him of the terrible plight of the 500 Jews from Lwow who were shut up in the Lackie stables, and stressed that without the help of their own Judenrat these people would perish. I assured them that our Judenrat was trying to help them wherever it could, but they were breaking down under the burden of their own responsibilities.

* I persuaded my family to return to Przemyslany at all costs. They did. But unfortunately it did not help them. They all perished in the massacre of Decembr 1942, except my younger sister, who was killed later in the Janowski Camp.

had to provide him with an apartment. Neither effort nor money was spared to satisfy this brute. The task was given to L. Zwerdling who in every possible way, and mainly with presents at the expense of the Judenrat, had managed to become Warzok's protégé and right-hand man. This "friendship" in due course not only aggravated the Judenrat, but also the whole community. In fact, it became the darkest page in the history of the community under the Occupation.

In the meantime the Lackie stables, provided with window panes and bare bedsteads, became the camp centre for 500 Jews abducted from Lwow. The occupants were caught in the streets, loaded like cattle and dumped into the stables. They were mostly poor people who had no means of bribing their captors. They told us they had been promised by their Judenrat that they would be ransomed after four weeks. This promise, which with the best will in the world was impossible to fulfil, remained a vain hope.

Similar "Forced Labour Camps", which in the course of time were to become "Liquidation Camps", were set up in a line along the bigger towns, starting from Lwow, via Zloczow, Tarnopol, Podwoloczyska and right into Russia. The line was called the "DG 4" Route. In the Zloczow district alone seven camps were erected: — Lackie, Kurowice, Jaktorow, Pluhow, Sassow, Zarwanica and Kozaki.

Private German organizations, together with the so-called "Organisation Todt" were commissioned to keep the roads in constant repair for the enormously heavy traffic of the German war machine. The "Labour Camps" had to supply cheap labour. Such captive concentrations of Jews, in course of time, enabled the Nazis to carry out their brutal liquidation of our people, gradually and systematically.

Besides the exclusively Jewish camps, there were camps set up for unwanted elements of non-Jewish origin. These were also under a barbarous regime and handled by inhuman methods. Fritz Saukel, the Reich's Commissioner for Labour, was largely responsible for these camps. Yet no matter how badly the non-Jewish slaves were treated, their conditions were idyllic compared with those of the Jews.

Warzok was actually, only the Commandant of the Lackie Camp; but as this was the biggest in the district and he himself had the highest rank among the camp commandants, all the camps subsequently came under his supervision.

Each one of these Camp Commandants seem to have been selected from a gallery of degenerates. They were trained in the same school of sadism and torture, and practiced their skill ruthlessly on their victims, over whom they exercised unlimited power. They cynically called the Camp inmates their "charges", and supplemented the generally brutal SS manual of rules with their own specific methods of degradation. They inflicted untold suffering upon their victims.

In the other camps in the Zloczow district, excepting Kozaki where people were mostly employed in casual jobs and coal mining, the Jews worked in quarries, road-mending and stone-breaking. The work was carried out under such inhuman conditions, and with such a poor diet, that people fell dead like flies. The Commandants were not at all worried at the rapid loss of working hands, for the Jewish population in the surrounding area was a steady reservoir of manpower. With regular transports arriving from Lwow, Brody, etc., Warzok had no immediate need to organize "hunts" in Zloczow. In return for this consideration, the Jews of Zloczow were charged with the upkeep

together with Dr. Schotz, asked me to help him and to replace Dr. Rubin as a translator. At first I flatly refused, but after his insistent appeal on my sense of solidarity and our long-standing association — I had worked a few years in his office as an articled clerk when I was a young lawyer — I acceded to his request.

The next morning I set out for Lackie with a group of 18 people. In the Convent yard a SS Sergeant-Major received us. We were made to stand and wait in military formation for Warzok for about half an hour. When he saw the group he gave a sneering look, promptly followed by a speech. Pointing to the huge iron gate of the Convent he said : — "Here on this gate will be hanged all those Jews who won't work well. They will hang there until they are replaced by the next group." Then he began to drill us in real German style. We had to run along the big yard, sit and drop every few steps, get up, run and drop again. While we were at this exercise, Warzok and his companions kept on shooting their pistols off behind our backs for fun and in order to mortify us, in which they certainly succeeded. Each of us expected a bullet in his back any minute. After half an hour of this macabre drill, he asked us to stand in a line : I was singled out from the group and ordered : — "Fall and roll !" (Nieder und rollen !). I threw myself on the ground and rolled in that large courtyard full of puddles. When I fell into a pool of dung and lifted my head in an effort to avoid the stinking mess, Warzok followed me and pressed my head into the mud with his boot, saying "The nose in the filth !" (Die Nase muss im Dreck sein !). As my face was pressed against a stone, I broke a couple of teeth and began to choke with the dung filling my mouth. I thought that my last hour had come when suddenly my oppressor let go. He was summoned by an SS-man to an urgent telephone call from Lwow. The sergeant, who had first received us, came up to me and asked me to get up and return to the Judenrat with an urgent order for window panes, nails and coffee beans*. Bleeding and unwashed, I left the Camp and staggered to the road. A passing farmer's cart picked me up and brought me to town, straight to the offices of the Judenrat. The people there were shocked when they saw me. I said I had fallen from the cart and broken my teeth and told the truth only to Dr. Mayblum, the Head of the Judenrat, as I had to ask him to send the abovementioned order to the Camp.

The shock of this experience and my worry about those left in Lazkie, brought on a second gall attack. Fortunately, as I learnt later on, Warzok calmed down and the group of workers who had accompanied me were given a detailed plan of work and sent back home unharmed that evening. For two weeks they travelled to the Camp every day and returned home unmolested. It looked as if Warzok had needed a victim for his cruel whims and his scape-goat had been myself who in all innocence, had stepped into the tiger's den to oblige Mr. Mayblum. Of that whole group, called "pioneers", only two remained alive ; Nathan Pasternak and I. Pasternak lives in Israel today, at Acre.

From then on, events at the Lackie Camp, which left an indellible mark on the fate of the Jewish community of Zloczow and its surroundings, followed each other in quick succession.

Warzok had decided to take up his residence in Zloczow. The Judenrat, of course,

* Coffee beans were scarce and the article most sought by the Germans.

to work, unloading trucks, in the Lackie Convent. There they pledged to send on time, whenever Warzok made the demand, a number of craftsmen and labourers to convert the stables, formerly used by a mounted Soviet Division, into living quarters for the inmates of the Lager (camp).

As luck would have it, I was the first to be sent there.

Now let me record a few events which, though personal in character, are closely connected with the story.

A few days after the pogrom, I fell ill with a gall attack which ended in jaundice. More serious than my illness was the horrifying fact that in the prevailing conditions every German or Ukrainian in German uniform was authorized to kill, on the spot, any Jew who was too weak to work. Luckily I managed to remain in bed unnoticed for a few days. After the fever had left me, yellow and on shaking legs, I went to the Judenrat to ask for employment or at least a work certificate. On the way I met an acquaintance, a Pole, the owner of the Jasinski bakery, who expressed his sympathy on the death of my father and brother-in-law. In the course of our talk he mentioned that in his house lived a German District Officer, a "Volksdeutscher" by the name of De Mare Himpel* who was looking for somebody with a good command of German, Polish and Ukrainian for the Ettinger bakery, which was under Ukrainian management. He offered to recommend me if I were interested; and I was taken on the very same day. My duty was to keep a check on the supply of flour and the quantity of bread sent out. He drew my attention to the fact that in that bakery the bread for the Jews would also be baked, but only during the day shift. He asked me to keep a watchful eye on the Ukrainian personnel and the foreman, who might misappropriate the ration allotted to the Jews. This concern and decency astonished me greatly. Who would guess that in a man who had the appearance and the name of a Polish nobleman a warm Jewish heart was beating?

After having been given that job, I received a permanent working licence (Arbeitsausweis) and a loaf of bread in payment. Difficulties and troubles were not lacking, particularly with the Ukrainian workers. Later on a few Jewish bakers were also taken on and this made things easier. But the Devil did not sleep! The moment Warzok appeared on the scene events took a different turn and I personally was destined to go through all the circles of hell.

6. LACKIE — THE FORCED LABOUR CAMP

Within a few days of Obersturmführer Warzok's first visit to the Judenrat, he demanded that a number of craftsmen and workers be send to Lackie, who had to prepare the barracks for the planned camp. In order to mobilize the force, the Judenrat offered each volunteer a double salary and an additional food-ration, which attracted more people than necessary. Dr. Rubin, a member of the Judenrat who spoke a very good German, was assigned to accompany this group.

As this assignment was not a very attractive one he tried to evade it by shamming illness. On hearing this, Dr. Mayblum, who happened to be in my bakery

* This so-called Volksdeutsche (i.e. Pole of German origin) was a disguised Jew from Lwow, a member of the well-known family Gimpel who were the owners of the Jewish Theatre in Lwow. After the war he lived for a few years in Lodz, and later emigrated to the United States.

with contempt, including Dr. Mayblum, the Head of the Judenrat, and the Commander of the Jewish Militia, regarding them like worms on which they could trample whenever they felt like it. No wonder that the Jews blindly did whatever was asked of them, being in permanent danger of illtreatment and death. Unfortunately, such visits were daily occurrences, prompted by endless demands, and accompanied by blows and beatings. It was clear that the slightest refusal of any demand could bring about tragic consequences, since the shooting or killing of a Jew was not considered a crime and was therefore not punished. It was in such an atmosphere that the "chosen ones", the so-called "Protektionskinder" (the Privileged) lived and worked. The worst sufferers were Dr. Mayblum and Dr. Schotz.

I no longer remember the exact date, but one day at the end of October 1941 an unknown officer, accompanied by a young Jewish stranger, rushed into the Judenrat office with a club in his hand. On the threshold he met Dr. Schotz. Without a word he hit him a few times in the face and over the head with the whip he was carrying. Afterwards he enquired who was the Chairman, and when Dr. Mayblum introduced himself he ordered the boy to hit him. Seeing the boy hesitate, he snatched the stick from him and began to beat Dr. Mayblum until it broke and Dr. Mayblum fell to the ground, bleeding. Immediately the SS Officer yelled : — "Aufstehen und aufmerksam zuhören" (Get up and listen attentively). All present in the room, including the staggering Dr. Mayblum, stood up in order to hear the following speech : — "I, SS-Obersturmführer Warzok, have been appointed by the SS-Police Commander in Lemberg as Commander of the Forced Labour Camp in Lackie. In this camp, which you damned dirty Jews will consider a paradise*, five hundred Jews have to appear for work. I hold you responsible for arranging and equiping this camp with everything needed for it. Woe to your co-religionists if my orders are not carried out to the last letter. You have been far too well off so far. Now you are going to learn what SS means. Tomorrow morning at 9 o'clock we meet here again." And with that he left, banging the door with all his might.

Terror, consternation and panic spread not only through the Judenrat but among the whole Jewish population and passed like wlidfire in the town. The next day, in a state of utter despair, Dr. Mayblum appeared in the Judenrat with a bandaged head. With him came his colleagues, Dr. Dyver and Dr. Schotz, fully aware of the grave consequences facing them and the whole community. They appeared against the wish of their families. At 9 o'clock sharp, Warzok and two SS-men drove up to the offices of the Judenrat. When he saw only the three men awaiting him, he ordered his men to take them into the car and to drive off with them. Soon afterwards M. Zuckerkandel showed up. He rushed to the Commander and begged him to intervene on behalf of the leaders who had been carried off. The Commander, after some hesitation (he did not want to interfere with the SS) telephoned to the Lackie Camp and was told that the abducted men would be returned within a few hours. After five hours they returned to the anxious community, not to mention their desperate families. They said that they were taken

* Unfortupately his "prophecy" came true. The moment the Ghetto was liquidated and Zloczov became "judenrein" (free of Jews), the few survivors who crawled out of bunkers and holes tried at all costs and for big sums of money to get into that Inferno of a Camp, for those who worked there still had the right to live.

These rumours helped to make the Community realize the gravity of the situation, and those who had means readily came forward to offer their contribution. In the face of the new threat the Judenrat formed an "Assessing Committee", which met with a ready response and remarkable solidarity. Within an hour the entire sum was collected in cash and kind — jewels, silver, gold, and anything of value. At the same time this deep sense of responsibility tended to magnify the tendency for self-deception among the Community, who believed for quite a long time that they could buy life with money. Luckily no hostages were taken in Zloczow, as they were in other places, thanks to the fact that the wife of the Kreishauptmann and Matthaus, the official involved, were handsomely bribed. Moreover, the original ransom was reduced by half.

From the late Mr. Frenkel and the accountant Nadel, who were members of the Assessing Committee, I learnt confidentially that a considerable part of the ransom money remained with the Judenrat and was used as a reserve fund for current expenses. Two facts afterwards confirmed this information : —

1) For some time the Judenrat did not collect any fresh taxes or dues ;
2) The Judenrat staff did not requisition things needed for installing German families, as was the practice in all other Polish occupied towns, but bought them from those who were willing to sell their remaining belongings.

After the shock and alarm caused by the "ransom" subsided, people breathed with relief. There had been no killings. Only money was exacted.

The Judenrat then moved from the "Ezrat Israel" Synagogue to the house of Mr. Pundyk at Ormianska Street, and set up proper, separate departments for its various administrative functions. This became necessary for internal reasons — the need of keeping a card-index for housing and food rations — as well as external — to keep pace with the multiplying offices of the German administration, each of which adversely affected the Jews when it was established.

After the Kreishauptmann arrived, other departments were set up. I list them here because each of them directly or indirectly was instrumental in persecuting the Jewish population, beginning with financial exactions and ending with final destruction.

1) The Gestapo — headed by SS Officer Ludwig — which was directly under the Gestapo in Tarnopol.
2) The regional "Kripo" (Kriminal Polizei — Criminal Police) under Commander Zigmunt and his Deputy, Zinke. The rest of the Kripo-staff consisted of Polish detectives, the biggest rogue of all being one Ebert.
3) District Gendarmerie, under Captain Schwartz and his Deputy Fueg.
4) Housing Department.
5) Arbeitsamt (Labour Office) with the Judeneinsatz under its direct jurisdiction.
6) Treuhandverwaltung under Krämer.
7) Finanzamt (Finance Department) run mainly by the Ukrainians.

The Judenrat was ordered to establish and furnish these new offices from A to Z. On the face of it, it looked as if the Judenrat, the representative body of the Jews, with all its administrative apparatus, had some authority.

In reality it was no more than a blind tool in the hands of the Germans. Every German, civilian or military, no matter what his rank, as well as any Ukrainian Militiaman, could walk into its offices at all times and at will. They treated all the Jews there

people succeeded in becoming entirely independent of the Judenrat : —

1. M. Zuckerkandel, who was in charge of the "Geschäftsstelle" — a liaison office for Jewish affairs under the jurisdiction of the Head of the Gestapo in Tarnopol.
2. Dr. Glanz, who was in charge of the "Judeneinsatz" under the German Labour Department (Arbeitsamt).
3. Lonek Zwerdling, who became a confidant and the right-hand man of Obersturmführer SS Warzok, the Commandant of the Forced Labour Camp (Zwangsarbeitslager) in Lackie, who later became Hauptsturmführer as a reward for his efficiency in liquidating Jews.

After the shock of the pogrom and the stormy transitional period of the Ukrainian and Military Governments, the establishment of a German Civil Administration seemed to bring a more or less normal life back for the Jews as well as the rest of the population. The Jews grew accustomed to the blue Star of David badge, long curfews, reduced food-rations*, and the forced labour of the men. A number of people found permanent occupation in various German offices, military and civilian. Women sought domestic service, which gave them a little income and an additional morsel of food. But the main problem of supplying people for urgent day-to-day work remained unsolved. In order to avoid daily "hunts", which often ended tragically, the Judenrat undertook to supply the Germans with any required number of working hands at short notice. But how to get those hands ?

In spite of its undertakings and appeals,

* The Ukrainian officials on their own. tried at all cost to reduce the starvation level of the food rations for the Jews whenever they could do so.

no volunteers came forward. Dr. Glanz, who was in charge of labour, ordered hunts by the Jewish Militia ; but this only aggravated the already tormented community without producing the desired results.

At the suggestion of Dr. Schotz and Dr. Praeger, it was decided to pay 10 Zloty in cash and a loaf of bread to everyone who would volunteer for work. Then the hungry people started to report to work, not so much for money as for the bread. Dr. Schotz and Dr. Zlatkes had to exercise great pressure (with the help of an expensive present) in order to obtain an additional amount of bread for this purpose from Engineer Hahn. At long last the hunts and their deplorable results were stopped.

5. "RANSOM OF SOULS" — FINANCIAL TRIBUTE

This seeming calm lasted only a short time and was abruptly broken by a new blow, this time financial. A ransom, or contribution, was demanded of the Jews. At the end of August 1941 Dr. Mayblum and Mr. Zuckerkandel were summoned to the Kreishauptmann's office. A high official in S.A. uniform, one Matthaus, received them and told them that in all German-occupied territories a ransom was to be levied on the Jews as being mainly responsible for the outbreak of the Second World War. The population of Zloczow had to contribute, in the course of 14 days, a ransom of two million Marks, which amounted to four million Rubles (then still in circulation) ; otherwise 100 Jews would be shot. A great panic ensued in the community, for in the meantime rumours spread from Lwow that several hundred hostages had been shot there, although the ransom was paid in full.

laborated with the Nazis. It is true that in those abnormal and inhuman conditions a few individuals, devoid of strong character and national self-respect, occasionally succeeded in obtaining key positions as "Machers" (functionarius) by cooperating with the Nazis. These individuals, without scruples and with only their personal gain in view, did in many ways exploit members of their own defenceless community. But those isolated cases do not justify the criticism of all Judenrat members. I can declare, and all survivors of that period will testify, that from the moment they entered the Judenrat until their tragic death, Dr. Mayblum, Dr. Schotz and Dr. Praeger did not soil their hands or conscience with any unworthy deed. On the contrary, they bore their sorrowful burden with a sense of great responsibility to the bitter end, and more often than not were the prime target for German brutality.

4. THE JUDENRAT

As already stated, Dr. Mayblum was given three days to form a Judenrat. In spite of seeming privileges like exemption from forced labour, very few Jews were willing to serve on it. Dr. Zlatkes succeeded in escaping it because of illness. Dr. Schotz, broken in body and soul after those two weeks of door-to-door registration of the Jewish community, also tried to withdraw. But even with a doctor's certificate he did not succeed. Faced by the argument that the food problem was a matter of life and death for the community and that he could help a great deal through his one-time colleague, Engineer Hahn, who was the only member of the Ukrainian Administration left in office, he finally gave in. After difficult negotiation Dr. Mayblum succeeded in forming a committee represented by the following : — 1) Dr. Mayblum, Chairman; 2) Bernstein ; 3) Dr. Dyner; 4) Dr. M. Gruber ; 5) Jakier ; 6) Dr. Rubin ; 7) Dr. Schotz ; 8) Ojzer Schmierer ; 9) Dr. Gärber ; 10) Dr. Hreczanik ; 11) Dr. Glanz ; and 12) Dr. Praeger.

M. Zuckerkandel remained the connecting link between the Judenrat and the Kreishauptstmann.

The Judenrat required a big apparatus to carry out all the manifold tasks imposed on it. It had to supply the German administration with every possible demand : — apartments, furniture, forced labour at the shortest notice. In addition it had to meet the most pressing needs of the Jewish populations.

The various departments of the Judenrat were : —

1. Secretariat
2. Finance
3. Labour
4. Food supply
5. Health and Hospitals
6. Social Welfare
7. Housing
8. Stores of the Judenrat
9. Postal Service
10. Accounts
11. Provision and Buying

An auxiliary institution, a so-called Jewish Militia, was created under the formal leadership of D. Landesberg, but was in reality headed by his deputy, one Henek Steinwurzel, a former employee of the Bacon Factory. The members of this Militia were mostly recruited from newcomers to the town, refugees from Western Galicia, etc., who aided the Judenrat. Among those little-known newcomers were a few bad characters and rogues who managed to sneak into places of authority. In course of time three

other Jews, would be shot immediately. Seeing the reluctance on their faces, the Comander shouted, "Refusal to accept the duties just imposed on you, will be considered a first act of disobedience, the consequences of which you know." Finally he announced that M. Zuckerkandel would act as the go-between, and with the order "Quick-march !" (abmarschieren!) he terminated the meeting. In this way the so-called "Jewish Self-Government" was born. The "chosen" men did not realize what unhappy surprises were in store for them.

The first office of the forcibly established Representative Jewish Committee was the premises of the "Ezrat Israel" Synagogue at Mickiewicza Street.

The parallel existence of the Ukrainian Administration and the German Military Government caused great hardship to the Jews, particularly in the recruitment of forced labour. But this state of affairs did not last long. In about three weeks, following the arrival of the new District Commander (Kreishauptmann) appointed by Governor Frank, the German civil administration took over from the Ukrainians. This was a heavy blow to the Ukrainians. Stripped of their short-lived power and reduced to a status where they were denied the right of decision, they were forced to play a secondary part as asistants to the Nazi executioners.

The ousting of the Ukrainian Administration brought about a deep rift between the Germans and the Ukrainians. The Ukrainians were in a state of fury, but they were helpless. Nevertheless there remained one thing which they could share with the Nazis — their blind hatred towards the Jews.

The District Commander (Kreishauptmann) whose jurisdiction extended to the neighbouring towns of Brody, Przemyslany

and their surroundings, was followed by several German administrative officials.

The new District Commander, an official by the name of Mann, lost no time in summoning M. Zuckerkandel and Dr. Mayblum to his office. In a short speech, similar to that of the Town Commander, he ordered them to form a larger representation of the Jewish Community within three days. This Committee would be held responsible for all the activities of the Jews in town as well as in the neighbouring districts. He warned that according to German law a Jew was not allowed under any circumstances to approach the German authorities except through their officially recognized representatives. This appointment of the new Committee marked the beginning of a tragic chapter in the history of the town — the chapter of the JUDENRAT.

It is not easy to approach this subject without a certain amount of prejudice and animosity — to which many writers have succumbed. This is particularly true of those who did not themselves live under the Nazi occupation and did not experience those terrible times at first hand. I personally am far from defending the Judenrat as a whole. But on the other hand my conscience does not permit me, as one who has gone through that hell on earth, to accuse or condemn all the unfortunate members of that "Institution", who were drawn against their will into its accursed circle, from which there was no way out save suicide.

It is well known that in Occupied Poland the task of representing the Jewish population was forced on the intelligentzia, and mainly on prominent Zionist leaders. Yet it would be therefore absurd to accept the suggestion of those writers, generally with Communist leanings, who claim that the Jewish intelligentzia, headed by Zionist leaders, betrayed their own people and col-

and displayed prominently on the walls of the town. Compulsory labour, and hunger even more, forced the people into the open. Labour recruitment was not yet regulated, and the Ukrainian Militia and the German soldiers hunted for recruits separately. This resulted in chaos. The biggest concern of the Jews was the absence of an organized food supply. The men who worked for the German received a little food or a loaf of bread. Those who still had cash or valuables could exchange them for food. But the great majority of the Jews had nothing and were facing starvation.

This situation was suddenly relieved by help from an unexpected quarter. At the head of the Food Supply Department of the German Administration was a certain Engineer Hahn of Olshanice, an acquaintance of Dr. Schotz, whom he came to know through Dr. Zlatkes. As soon as this man learnt of the grave food situation of the Jews, he promised that upon receiving a detailed list of the Jewish population he would issue a single emergency ration of flour, groats, peas and sugar from the supplies left by the Russians, without waiting for permission from the higher German authorities. Dr. Schotz and Dr. Zlatkes undertook to prepare a list of the Jews. On this occasion they decided to prepare a list of those murdered in the pogrom. The two went from door to door. Tears, despair and misery met them wherever they came. They almost broke down under the burden they had imposed upon themselves, but they had to go on. They toiled at their task for two weeks. To meet the needs of those who could not wait, they organized an illegal Relief Committee. In response to their appeal, a number of people offered to collect whatever food they could obtain. In spite of the general misery, people deprived themselves of their last morsel of food in order to share it with those who had nothing. Most active on that Committee were the late S. Safran, Jacob Willig, Buskier, Hesio Feuring and others. I offered my cooperation, but it lasted for only a day as I fell ill with a gall attack. Several ladies cooked big pots of soup and tea in their homes. These were carried to the hungry. Of the ladies the most active were the wives of Dr. Henryk Teichmann, Dr. Gärber, Dr. Schotz, and Buskier.

After two weeks of nerve-racking toil Dr. Schotz and Dr. Zlatkes established the dead at 2,500, including a number of women. On receiving the list, Eng. Hahn kept his promise and allotted a quota of food. He also promised that when a general rationing system would be introduced, the Jews would be given special "Jewish ration cards" (Judenrationen). The Jewish rations were near-starvation amounts, which were distributed through elected representatives recognized by the Germans.

Notwithstanding the self-appointed Ukrainian Administration, the real administration remained in the hands of the German Town-Commander. He took up his quarters in the house of Moses Zuckerkandel, whom he ordered to be at his beck and call. On the first day the Commander called Zuckerkandel and reading from a list, probably supplied by Ukrainians, he asked him to bring Dr. Mayblum, Dr. Schotz and Dr. Dyver to his office. These, he said, were to be considered as the representatives of the Jewish population.

When they arrived, he peremptorily told them that the Jews no longer had any rights but only duties, according to the strict letter of the regulations issued by the Germans. The slightest disobedience or opposition by fellow Jews would be considered as sabotage, for which they — the three representatives — as well as hundreds of

victims, and marked the beginning of the end of Zloczow Jewry. There was an uncanny deathlike silence in the town. The survivors fled, hiding wherever they could. Every Jewish home was a house of mourning. Thus fell the curtain on the first act of the tragedy.

When order returned to the town, I left my hiding place and took the job of clearing the demolished Petesh Pharmacy near the Greek-Orthodox Church, management of which was temporarily assigned to Mr. Salitr by the Military Authorities.

3. THE PROCLAMATION OF THE UKRAINIAN REPUBLIC

The Ukrainians, having satisfied their lust for blood in the pogrom and exultant at the quick victories of the Nazis, now set out to establish their long-cherished dream of an independent Ukrainian State. They naively believed that in return for their small help, mainly in murdering Jews, Hitler would favour their ambitions. At the order of their leaders in Lwow, and with the personal assistance of Bandera, a Cossack chief, a group of Ukrainians in Zloczow proclaimed the Independent Ukrainian Republic The declaration was made in the Church Square, in the presence of the Orthodox clergy and a large crowd of spectators. I was watching the parade from the pharmacy where I was working, and noticed with satisfaction the faces of the Germans ridiculing the whole affair. Two officers entered the pharmacy and one said to the other "This is all shit" (Das ist alles Scheisse).

Meantime the Ukrainians began to organize the local administration, appointing a mayor and a municipal body. On the 14th July the newly-elected mayor (a local district teacher) issued an order for all male Jews to gather in the Market Square. Nobody responded, everyone suspecting some trick behind it. When the sheriff came to know that his school-mate, Dr. Zlatkes, was still alive, he called on him to persuade the Jews to leave their hiding places and clean up the town, assuring him that no wrong would be done to anybody. Dr. Zlatkes declared that he had no influence on the members of the Jewish community. Only when the order was given by the military commander, coupled with an assurance that any act of violence would be punished by death, was it obeyed.

The next morning a number of people appeared in the Market Square. The Ukrainian Sheriff announced that all male Jews above the age of 14 were liable for forced labour and that all Jews from the age of 12 upwards, regardless of sex, were to wear white bands with the blue Star of David on their right arms. The order, signed by the Military Commander, was worded as follows : —

As from today members of the Jewish population above the age of 12 have to wear a white band with the blue Star of David on the right arm as a distinguishing sign.

a) A Jew is a descendant of three generations known to be Jewish.

b) A Jew is a person born of mixed marriage, two of whose grandparents were Jewish.

c) A person who is a registered member of a Jewish community.

d) A person who is married to a Jew or about to marry one.

Jews found not wearing this armband will be severely punished. This order does not apply to foreigners.

Signed

Commander of the Town Zloczow

This announcement was printed in three languages, German, Ukrainian, and Polish,

the General nor the District Commander acceded to their demand.

Meanwhile night fell. As I have already said, a few people who covered themselves with dead bodies escaped death from the bullets and hand grenades, but the danger of being buried alive still loomed. The downpour was their salvation. Under cover of night they began to crawl out from under the dead. There was only one, Laufer, who did not succeed in escaping. As he tried to rise from the pile of corpses he found that the arms of a corpse in rigor mortis had caught his leg so tightly that he could not extricate himself. His companions tried to help him, but the sound of approaching footsteps frightened them and forced them to leave him to his doom.

While death was stalking the town, I was hidden in the house of Olejnik, awaiting my host and news about the situation. At three in the afternoon he returned, completely transformed. He told me abruptly that I could not remain in his home. Seeing the yellow-blue ribbon on his coat I understood his mood and did not try to plead with him. In order to get rid of me as soon as possible, he did not tell me the news of the slaughter at the Citadel or the situation in town. As I was about to leave, a downpour began again. Taking no notice of it, I walked to my own home safely through the deserted streets. As my mother-in-law and wife were telling me of the abduction of my father-in-law and my younger brother-in-law, they noticed an SS-man approaching the house. I quickly ran down the staircase and hid near the entrance to the cellar. From there I heard the soldier, yelling for Kuba and me to come out of hiding. Obtaining no response, he threatened to shoot my wife and mother-in-law. We learnt afterwards that our concierge,* a Ukrainian woman, had told the German that only my father-in-law and my younger brother-in-law had been taken away. Luckily, an officer seeking living quarters, arrived at that moment and ordered the SS-man to leave the women in peace; otherwise he would certainly have shot them.

In the celar I found young Brummer, the son of the only musician in town, who had managed to escape the slaughter in Lipa Mehr's yard. We stayed in this hiding place for three days until things quietened down. Here and there isolated cases of violence robbery or murder, continued; but the main action had stopped. What finally put an end to the wild orgy of the Ukrainian hoodlooms and the SS hangmen was the promulgation of the District Commander's Order forbidding violence to cilivians, irrespective of creed or nationality.

Among the local Ukrainians who distinguished themselves in their ferocity were Pawliszyn and the chimney sweeper, Serba. These two scoundrels prided themselves on having broken a score of Jewish heads. The only Pole who took part in the slaughter was young Terlecki, a butcher's son. Many German officers watched the pogrom with calm cynicism, clicking their cameras all the time. A few months later I happened to come across some of these photographs in an illustrated German weekly. One of them depicted a scene at the Citadel, with women weeping over a pile of corpses. Among these I definitely recognized Lusia Freimann, the daughter of Shyjo and Dziunka Kitaj. The scene bore the caption "Ukrainian women mourning their husbands, who were murdered by Jews."

The first pogrom accounted for 2,500

* The same woman informed the Gestapo later that we had hidden valuables and clothes and money from the sale of our house, and we nearly paid for it with our lives.

motor-cycle with a rope and dragged him up the street. The Rabbi, with his tongue hanging out, had to keep up with the motor-cycle to the delight and wild laughter of the street urchins. As the motor-cycle gathered momentum, the venerable old man fell from exhaustion and his body was dragged along, mutilated and unrecognizable.

In another part of the town a number of Jews were forced to exhume the Ukrainian corpses from the grave, wash them, carry them out of the yard and arrange them in rows. Many, women and children among them, could not go through this terrible ordeal and fainted with the horror and the stench. These were mercilessly beaten and killed on the spot. Meantime, others were brought and ordered to jump into the now empty graves, where they were machine-gunned by the SS-men. Without bothering whether the victims were alive or dead, they were covered with new people and the procedure was repeated. The screams of the wounded and those buried alive rose to heaven but none heeded them. On that day Jewish blood flowed like a river.

The perfidy of the Ukrainians may be illustrated by a single incident. Among those driven to the Citadel were Joseph Zimmer and Dr. Moses Eisen. An Ukrainian acquaintance of theirs pulled them out of the mob and sent them home. He asked them to fetch strong ropes, which he said he needed badly. Trusting their "acquaintance", these fine men returned wtih the ropes, instead of hiding away. They were politely thanked in the presence of the spectators and hanged with the ropes they had brought.

Among those driven to the Citadel was my father-in-law, Schnap, my younger brother-in-law, Mundek, soon followed by my older brother-in-law, Kuba, and Wilo Freimann. Kuba barely had a glimpse of the mutilated bodies of his father and brother when he was ordered to jump into the grave. He and Wilo had the presence of mind, rare in such situations, to thrust themselves in deep among the corpses around them, and escaped with slight wounds. A few others escaped in the same manner, namely: Dr. Sternschuss, S. Wiederhorn, M. Laufer and Abraham Rosen.

The massacre went on from morning till late that afternoon. Piles of corpses lay everywhere in the yard and by the mass grave. Nobody interrupted the mob in its diabolical work. Then suddenly something like a miracle happened. A strong wind swept the town. Dark and heavy clouds suddenly covered the blue July sky, followed by heavy rain.

The heavens seemed to weep with the bereaved mothers, widows and orphaned children, as though joining them in their great sorrow. Amid the thunder and lightening the storm grew and the rain turned into a cloudburst. The murderers were forced to disperse, and the slaughter ceased. The gang tried to resume their slaughter after the rain had stopped, but an unexpected development frustrated them. A big military unit headed by a General arrived in town. At the sight of the bodies the General ordered the slaughter to be stopped. S-S Hauptsturmführer Schultze, Head of the "Death Platoon", objected at first, but eventually had to obey. The Ukrainians, of course, did not like this turn of events and sent a delegation to the General to persuade him to change his order. They were so sure they would gett the order withdrawn that they did not allow the fresh graves in the Citadel to be covered or the scattered corpses in the yard to be collected. But their hopes of liquidating the whole Jewish population at one stroke were disappointed, for neither

was mass extermination of unwanted elements, especially the Jews. The units were recruited mostly among thieves, bad characters, criminals and degenerates who were specially trained for their brutal assignment.

Einsatzgruppe "C" was sent, with Dr. Rash at its head, to Eastern Poland. One of its units, under S-S Hauptsturmführer Schultze*, entered Zloczow and occupied the barracks on Jablonowskich Street.

As mentioned earlier, the Ukrainians had ambushed the retreating Russians and directed the German Air Force from secret radio-stations to the Russian points of concentration. In order to prevent these activities, and in retaliation for this treason, the Soviets jailed a number of Ukrainian intelligentzia who were kept as hostages in the ancient Sobieski Citadel. Before their retreat the N.K.V.D. had those hostages murdered and buried in the courtyard, in a mass grave. On Wednesday, 2nd July, these graves were found by the Ukrainians and they boiled with anger. In the meantime they had formed a temporary Executive Committee which in due course was to become the nucleus of the local Ukrainian Government. The members of this committee were : Antoniak, Dr. Gilevicz, Oleśkiewicz Symczyszyn, Mrs. Wanio, Dr. Jojko, etc.

The Executive of this Committee went to the Citadel and identified the murdered victims, included Dr. Grosskopf and his brother-in-law Gruber. They had been arrested by the Russian N.K.V.D. before the outbreak of the German-Soviet war. The first spontaneous reaction of the Ukrainians was to turn their fury on the Jews, who were now regarded as Soviet sympathizers. They called a mass meeting at which they accused

* The authenticity of this name, given by one of the Ukrainians, cannot be guaranteed.

the Jews of murdering the hostages. After inciting the mob to revenge, they sent a delegation to Hauptsturmführer Schultze of the SS Kommand to ask for formal permission to launch a pogrom against the Jews. Schultze happened to live in the house of a Ukrainian clerk named Lewitski in Kolejowa Street. His daughter, whose Polish husband was in a German prison, became Schultze's mistress. During a walk near their house where the cemetery lay, she drew his attention to the Mausoleum erected in 1918 in memory of Poles who had been murdered by Ukrainians. The Mausoleum, she alleged, commemorated the murder of Ukrainian patriots by Jews.

The day of revenge was set for 3rd July, 1941. The Ukrainian mob was given a free hand. The descendants of Chmielnicki and Petlura proved worthy of their Nazi patrons. Crowds armed with axes, hatchets, shovels, iron bars, hammers, and fire-arms simultaneously stormed all the Jewish streets and houses, dragging their occupants into the streets. The pogrom began from pre-selected places like "Targowica", the old Market Square, the Lwowska Street and the courtyard of Lippa Mehr (Klonowicza Street) ; but the main centre of operations was the Citadel. Hordes of Ukrainians and SS-men swooped down upon their defenceless victims with whatever they had in their hands. The Jews could not even hide. Those who tried to escape were forced back by new waves of attackers. Ukrainian neighbours, with whom only the day before there had been friendly or business relations, were now relentless enemies. They lured Jews into their homes only to hand them over to the savage mob. When the wave of terror eventually died down, people were found drowned in latrines and sewage holes, some with chopped-off heads. A number of scoundrels had caught Rabbi Ellenberg, tied him to a

On hearing my request, the sergeant-major asked me how I came to have such a good command of German. I told him I had studied at a German school in Bielsko (a town not far from the German border) and had a school friend who looked very much like him. Carl Jenkner was his name. To this he answered: "It's a pity you are a Jew. You Jews are dirty people. In Beuthen you committed atrocities on the Germans. You cut off their noses and ears and put out their eyes. We behave to the Jews differently; a few slaps and kicks at the most and afterwards tra-ta-ta with the machinegun!"

I plucked up a little courage and told him that his information about the Jews was illfounded. Compared with other nations, I said, there are few sadists and murderers among Jews. But he assured me with great conviction that what he told me was the very truth, for he had been briefed about it in his S.S. officer training course.

After a moment he turned to Dr. Opperer and myself, saying: "Off with you, and quickly! It is going to be hot here today" (meaning that a day of bloodshed was ahead).

Not only did he allow us to leave but he conducted us to the end of the lane in order to prevent molestation by other soldiers. I brought Dr. Opperer, who could hardly walk, to the home of his relatives and quickly returned to my old shelter, distressed and downhearted. This depressing experience, this sight of humiliation, bestiality and brutal violence, shocked me to the very depths of my being. But it was only a trifle to what was to come later on.

I fell into a state of torpor and at last sleep overcame me. But not for long. After a brief nap I was suddenly awakened by the rattling of a machine gun nearby. It was 8 in the evening. Then, just as suddenly, the shooting stopped. Half an hour later, Olejnik returned and told me that on his way home he had stopped at his neighbours' near the barracks, and saw a group of Jews being machine-gunned while at work.* That was where I too had worked. that morning. I suddenly realized how close to death I had been. Yes, Providence had saved me from certain death that day.

The next day I spent in anguish because of the further bad news my landlord had brought. The uncovering of a mass grave — in the Sobieski Citadel — caused a great tension in town. The grave was said to be that of Ukrainians murdered by the Soviets. What followed soon confirmed our worst fears.

2. MASS SLAUGHTER

Simultaneously with the planning of the military campaign againts the U.S.S.R. in March 1941, a secret understanding to form four units of "SS-Einsatzgruppen" was reached between the R.S.H.A. (Reichs-Sicherheitshauptamt)** and the O.K.W. (Oberkommando der Wehrmacht). The moment any military action was to begin, the four main German armies were to be joined by one of these four SS-Einsatzgruppen, whose task

* Among the dead he recognized Salitr, the owner of the main bookshop, Chary Schimmelmann the pharmacist. Frosh and many others.

** R.S.H.A. — Reichssicherheitshauptamt — the Security Bureau of the German Reich which consisted of: — 1) Sicherheitspolizei — Security Police — SIPO; 2) Security Service (Sicherheitsdienst) — SD. 3) Criminal Police — Kriminal Polizei (KRIPO). 4) Secret Government Police — Geheime Staatspolizei GESTAPO. At the head was R. Heydrich and, after his death, Müller (known as Gestapo Müller).

he would be away the whole day, and would only return at night to sleep. He warned us to beware of his neighbours and advised us to keep out of their sight. After about three hours, my brother-in-law grew bored and restless and decided to return home, against my advice. I resolved to remain where I was. Suddenly a terrific noise was heard, caused by the arrival of a company of S.S. troops. It soon became plain that this was part of a special murder squad. Peeping cautiously through the window, I saw a German patrol approaching the house next door. At the same time I heard voices shouting "Are there Jews or Russians here ?" (Sind hier Juden oder Russen ?). One of the soldiers started beating up a man standing on the door-step, taking him to be a Jew. Seeing this I decided to leave my unsafe shelter. As I left the house I fell straight into the arms of another S.S. patrol, which was already belabouring one victim, Dr. Opperer.

Dr. Opperer* and I were driven to the barracks, where some sixty Jews were herded in the yard. None of us knew why we were there. We were all sure that we were going to be shot. At the height of the tension, a sergeant-major ordered us to clean up the barracks yard and the road leading to it. We all breathed a sigh of relief. The spectre of death, which only a moment before had been hovering over us, now vanished and hope was restored. How vain was this hope and how short-lived !

After a few of us were given tools, we were led to Jablonowsky Street and ordered to fill the pot holes in the road. Work started with shouting, beating and kicking. Those without tools — and they were the majority — had to collect earth and stones with their bare hands and carry them in their coats to the pot holes. The work had to be carried out at a rate that no human being could possibly keep up with a pair of bare hands.

A wild scene followed. I was one of the lucky few who had received a spade. Who would have believed that this seemingly insignificant fact would save my life and that of Dr. Opperer ? With my spade I doubled and trebled my capacities in order to shovel the maximum amount of earth for those without tools at my side. Streams of sweat blinded me, my heart threatened to burst ; but I could not relax for a moment. On the contrary, I had to work faster and faster shovelling earth for those beside me, for they were being mercilessly spurred on and beaten. The sergeant-major who stood near by watched this scene wtih unconcerned satisfaction. When he left us he remarked cynically : "Work makes one happy and paves the way to eternity" (Arbeit macht Freude und ebnet den Weg zur Ewigkeit).

Dr. Opperer who worked near me could not keep up with this monstrous pace because of a recent illness. A soldier who had meanwhile replaced the sergeant-major, gave vent to his brutality and tormented Dr. Opperer because he was so slow. He beat him with the butt of his gun and kicked him several times with his hobnailed boots, until the poor man reeled and collapsed. The soldier would have killed him, had not the sergeant-major returned unexpectedly and sent him back to the barracks. Without a moments hesitation I approached the sergeant-maojr and explained that Dr. Opperer had been a major in the Austrian Army and had received the highest distinctions. As such I appealed to him to let the poor man go home and allow me to do his work for him.

---

* Dr. Opperer perished in 1943 while sorting old ammunition in a German military outpost. A grenade dropped from his hands, exploded and tore him to pieces.

heard announcing that Hitler, the ally of yesterday, had abruptly broken the "treaty of friendship" between the two countries and, without formally declaring war, had ordered his armies to cross the frontiers so recently established between them. Those who did not believe Stalin's propaganda about the Soviet military might, knew that Russia at first had little chance to offer successful resistance against the well-equipped and highly-disciplined German armies. The danger of immediate invasion was particularly great in those parts of Poland, like the Eastern provinces, where the local population was largely hostile to the Russians.

The Soviet troops retreated in panic, unable to meet this sudden planned attack. The situation grew rapidly worse. Three factors accelerated the deterioration :

a) The desertion of a number of trapped Soviet Army units (Wlassow) ;
b) The guerilla warfare of the Ukranian nationalists who harassed the retreating Soviet troops;
c) Above all, the incessant German air raids which literally mowed down the Russians, paralyzing the movements of the retreating army by bombing the main roads and bridges, and made regrouping, and escape impossible.

By the third day of the war the Russian officials in charge of the local administration had quietly left for the East with their families. Before their flight they urged their local colleagues and officials to remain at their posts until victory.

Not only the Russians but also the Jews were anxious to escape the looming menace of the German invasion, but the Jews had neither the opportunity nor the possibility of running away. Only a handful, a small number unencumbered by families, managed to escape to Russia. These were mostly Communist in their leanings and sympathies.

At dawn, within ten days of the outbreak of the war, on the first of July, the first German patrol entered Zloczow after an intensive air raid. The Jewish population were hidden in cellars and improvised air raid shelters, and awaited developments in dread. The local and neighbouring Ukrainians began to pour into town to welcome the Germans. They covered the buildings with swastikas and their national yellow-blue flags. Representatives of the Ukrainian intelligentzia flocked into the streets and demonstrated in support of the conquerors. They all pinned notices on their lapels, reading "Ukrainian — Speaks German and gives information". These offers of "information" cost the Jews dear.

Within twenty-four hours hordes of villagers began looting Jewish property. Rumours of the rape of Jewish women and the cruel beating of men began to spread. Very soon there were corpses lying in the centre of the town. Among the first to be identified were those of two feeble-minded brothers nicknamed "Jopaks", whom the Germans had killed on the spot.

Warned by rumours and by clandestine radio and press reports of what the Nazis were capable of doing, I suggested to the male members of my family (i.e., my father-in-law Markus Shnapp and my two brothers-in-law, Kuba and Mundyk) that we should flee together to an aquaintance of mine, a certain Mr. Olejnik, half Pole and half Ukrainian, who lived in a little house on the outskirts of Zloczow. My father-in-law, an invalid of the First World War, and my brother-in-law, opposed my suggestion, insisting that they had nothing to fear. I therefore took my younger brother-in-law with me and we went to Olejnik, whose little cotage stood at the end of the Ujejski Road, near the military barracks on Jablonowskich. Our host gave us a room and told us that

HAUNTING MEMORIES

by Dr. **S. ALTMAN**

IN ETERNAL MEMORY OF MY DEAR PARENTS, SISTERS & BROTHER

In Zloczow Jewish life pulsated and grew steadily. Despite its comparatively small population this town played an important part in shaping the Jewish community of Eastern Poland. Its memory is dear to all those who were born there, and equally to those, like myself, who came to settle.

Each survivor, who miraculously escaped the hell of the holocaust, has the sacred duty of recording every detail known to him of the many crimes committed against Zloczow Jewry by expert Nazi murderers with the aid of Ukrainian hooligans.

We must fulfil this sacred duty and unwritten testament of those who, helpless, defenceless, with the "Shema Israel" on their lips, made a last request of those who might survive : That they should tell the world of their unspeakable suffering and tragic martyrdom. It was their last wish that like those wrecked at sea who leave their message in bottles floating, no man knows whither, we should tell **urbi et orbi** what befell them, in order that Humanity in general, and Jewry in particular, should never forget it.

Accordingly I have set out to give an objective account of the terrible events that befell against the background of my own experiences during this period of Hell on Earth.

Recording this terrible tragedy brings back the saddest, the most painful memories. They emerge up from every cranny of my soul. These memories I cannot suppress. They haunt me by day and by night. One memory chases the other chaotically and it is only with great effort that I can give even a fraction of that unending, inhuman suffering. Humiliated, degraded, beaten, tortured, starved, they were finally murdered by the cruel Nazi-beasts with the systematic relentlessness of a satanic robot which implemented the destruction to the last detail.

Neither riches nor fame, neither wisdom, commonsense or intellect gave any chance of survival. The Twentieth-century Moloch, in the heart of "civilised" Europe, pitilessly swallowed its hopless victims. There was not a single ray of hope, there was no help. The world looked on with indifference, observing that dance of death as though it were bewitched.

1. BEFORE THE STORM.

The whole Jewish population of Eastern Poland was transfixed with terror on 22nd June 1941, when the trembling voice of Mr. Molotov, then Prime Minister of U.S.S.R., was

dists. The spokesmen of Zionism were constantly ridiculed and maligned. When I served as secretary of the Branch, it was part of my job to read the appeals for aid which came to us from all organizations. Requests from Poale Zionist groups were always received with a stony silence. For me, this was a great and painful embarrassment.

The Bundists' dream of semi-autonomy soon exploded with finality. Hitler and Stalin wrote the final chapters in the story of the Jewish Bundist ideal. Those who escaped Hitler found no better fate in Russia where the Bund leaders were murdered mercilessly and where the party was declared illegal.

The destruction of the Bundist ideology had a sobering effect on the Jewish labor leaders in America. The Workmen's Circle began to enter a new phase of thinking. And soon the Histadrut began to receive substantial help from the newly pro-Zionist Workmen's Circle.

Today, after fifty years of existence, the Branch is known as the Zolkiewer Zloczower Branch 382. This union took place about fifteen years ago and was due to a shrinkage of membership in both braches, partly due to the drying up of immigration after the First World War. Our membership is now made up of older people with an average age of over 60 years.

At our Fiftieth Jubilee dinner held in February of this year, only a few of the old members attended. Amongst them were: David Hochberg, Izzy Goldstein, A. Wasserman, I. Weiss, J. Pepper, B. Silber, Mr. & Mrs. H. Kaplan, A. Hoffman and myself.

We still are active in taking care of those of our members who need assistance and in helping Jewish organizations to carry on their good work. And, every now and then, we feel a touch of nostalgia when we tell our children and grandchildren what Jewish life was like, many many years ago in Zloczow.

Group of Workers from Zloczow in New York

A SHORT HISTORY OF THE ZLOCZOWER N. Y. CITY

BRANCH 382 OF THE WORKMEN'S CIRCLE

by **SOL KATZ**

In New York City in 1910 a group of twenty-five young men broke away from the Zloczower Young Men's Society and applied to the general office of the Workmen's Circle for a charter. They all passed the medical examinations, and the new Zloczower Branch 382 was launched. The charter members were : H. Bettinger, Jacob Chartan, Harry Circus, Morris Circus, Isidore Goldstein, Tobias Goldstein, Louis Green, Morris Green, Max Gruber, Aaron Mestel, Max Pasternak, Harry Patchen, Isidore Pauker, Nathan Roth, Bernard Schorr, Sam Schorr, J. Sobel, Sam Steinbauer, Lippy Tannenbaum, Max Tannenbaum, Harry Unterlag, Willy Weiss, Sam Wittman, Harry Zwerdling and Louis Zwerdling. This original group soon started a campaign for an enlarged membership and quickly managed to enroll over one hundred members. From 1916 to 1919, during which time I served as secretary, we had a membership of over 150 enthusiastic and active people.

The history of the Zloczower Branch actually has two main phases. The early years of the branch's existence were dominated by the Bundists from Russia and Poland who, in large numbers, staffed the Education Department of the Workmen's Circle, and were bitter enemies of Zionism and Poale Zionism. The various branches of the Workmen's Circle received their instructions and ideological direction from this department. The majority of the members of Branch 382 had received their ideological education in Zloczow as members of the Jewish Social Democratic Party. This party in Galicia had been influenced by the Bundists who had fled from Russia into Austria soon after 1905.

The main premise of the Bundists was that the Jewish workers did not need Palestine or Israel or any Jewish homeland. They believed that Jewish workers could build a successful semi-autonomous Jewish life in Europe. The **Vorwaerts** acted a the Bundists' mouth-piece, and made repeated attacks on Zionism. These same anti-Zionist feelings were expressed at many union meetings and lectures dominated by the Bun-

approaches to the Polish authorities (in 1920 to the Slavic Occupation) on behalf of the Jewish Population, obtaining important concessions for the benefit of the community. They also performed other tasks which were of great help to the Jewish population.

During the twenty years between the two world wars these visitor delegates were the keepers of the sacred ties between the Zloczower in the Old and New Worlds.

Meeting of the Ladies' Auxiliary of Zloczow in New York

reach the needy Zloczower overseas. No efforts were spared, but to no avail. Zloczow itself remained hermetically closed.

The officers of the Relief did not give up. At the end of three months a contact was established with the refugees from Zloczow in Vienna.

On March 25, 1915, the printed report of the Relief notes, first financial assistance was furnished to Zloczower refugees in Vienna, Austria. From then on financial assistance was given to Zloczower refugees stranded in various parts of Austria, Czechoslovakia, Hungary, Italy and to Zloczower prisoners in Russia.

The report contains an interesting item. On October 2, 1915, a **Young Folks' Auxiliary** was organized.

This shows that the Zloczower in New York not only mobilized everyone for the rescue work, even their young people, but they endeavoured to teach their children the moral lessons taught by their fathers, the qualities of compassion and mercy and the duties to help and give. This lesson was not forgotten. The children of the Zloczower learned to help and give, not only for their kin in Zloczow but for every worthy cause everywhere.

The activities of the Relief increased during the war years with the ever-increasing needs of the supported refugees.

After a year of strenuous efforts the relief managed to establish contact with Zloczow itself. On February 18, 1916, we read in the Report of the Relief work : "First relief money forwarded directly to Zloczow".

This was quite an achievement. The di-

rect assistance to Zloczow stimulated the Relief to even greater efforts. Mass meetings, package parties, etc., were organized for the purpose of fund raising.

These activities, however, came to an abrupt end on April 14, 1917, with the entrance of the United States into the World War.

This was, however, only a temporary suspension. As soon as the War came to an end and the Armistice was signed on November 11, 1918, the relief resumed its activities with even greater devotion. Funds were raised not only through meetings and functions, but also through house canvassing. Representatives of the Relief visited the members at their homes to collect funds.

From 1919 on, closer contact was established between the Relief and Zloczow. When Dr. Samuel Margoshes, Editor of the DAY, visited Eastern Galicia, the Relief used the occasion to send $ 500.00 to Zloczow through him.

From then on Zloczower from New York frequently visited Zloczow, and on every occasion the visitor, who travelled at his own expense, was nominated a delegate of the Relief and various sums were forwarded through him. In the Report of the Relief this left for Zloczow, and Relief funds to be sentence is often repeated : "Mr. X". distributed were entrusted to him."

During the post-war years, and in general between the two World Wars, a number of delegates performed an important task during their visits to the old country.

They stayed in Zloczow for a time and beside distributing the Relief funds, made

Hassidic rabbis of the 18th century. There were many houses of worship, but the main synagogue was a very imposing building. The synagogues and Hassidic so-called "Klausen" were the centers not only of religious activities, but of the whole community life.

This was the situation when the First World War broke out. Then the population was suddenly and completely cut off from the rest of the country by the invading Russian Army. Though the Russians occupied only a small portion of Galicia, those who lived there were cut off from the rest of the world.

The income of the Jewish population, which never was high, shrank to very small proportions. Poverty afflicted large numbers of people.

The attitude of the Russian military authorities towards the Jews made their lot even worse. Persecutions and chicanery were the new rulers' rule. In spite of the cutting-off of communications with the outside world, word reached America of the plight of the Jews in occupied Galicia. As to Zloczow, a number of Jews managed to escape from the city before the Russian invasion. They now lived as refugees, mostly in Vienna, the capital of Austria, but also scattered in Bohemia and Hungary.

It was they who notified the countrymen in New York of the plight of the Jews in occupied Zloczow, also of their own hard lot as refugees without any means of existence.

When these reports reached New York, a number of countrymen from Zloczow decided to come to the rescue of the countrymen in the Old "Country". In the emergency they acted quickly.

On October 18, 1914, the first meeting was called and a motion was passed to found a Zloczow Relief Verband.

This institution was constituted by the delegates of the following societies :

1) Erste Zloczower Kranken Unterstutzung Verein (Society for support of the sick)
2) Chevra Mahazikei Hadat Anshei Zoczow
3) M. Lunenfeld Zloczower Lodge
4) Independent Zloczower Young Men's Progressive Society 382, Workmen's Circle ;
5) Zloczower Brith Sholom Lodge.

On January 28, 1915, the relief was formally organized and the following officers were elected :

Isadore Friedman, President
Joseph Silberschutz, Treasurer
David Hochberg, Secretary

Bern acted as secretary at the first meeting, and $ 124 were collected.

The Relief Verband was quite active from the beginning, its main work consisting of raising funds. For this purpose no way was left unused. Package parties, Mass meetings, Balls, Theater Benefits, Appeals on various occasions, as for example the **Siyyum Hasefer** in Mahazikei Hadat, — were arranged. The Zloczow Countrymen in New York, later also in Philadelphia and in other cities, were most responsive to the need of their brethren in distress.

From the beginning the main worry of the leadership of the Relief was how to

not perish with their bearers. There was real piety and learning, and reverence for learning. Bread might be scarce there, but not books.

There was true compassion and mercy and charity in Zloczow. There were spontaneous good deeds there and spiritual earnestness. Life was hard, but the light of faith gave the Jews strength and endurance.

Now there is no Zloczow any more, no Jewish Zloczow, our own community where our roots grew. Our kinsmen, our brothers and sisters, our friends and countrymen were all, with their wives and children, wiped out by ruthless assassins. The old synagogues and houses of learning where our ancestors worshipped God for countless generations, the Orphans' Asylum, the Old Age Home, all these were destroyed. Even the cemeteries, the old one which we helped to put in order and the new one, for which we contributed, had been entirely erased by the Polish neighbors.

Thus Zloczow, our Jewish Zoczow which is no more, remains only in our memory. Let us, therefore, bear in mind the ties we maintained with the "Old Home" as long as it existed; Our ties of brotherly compassion and love.

This report tells us of a number of men and women who came to this country from the city of Zloczow in Galicia, to escape misery. Now we know that it was in order to escape massacre. They struggled hard for a living. They had their worries and troubles, but they never forgot the kin and friends and countrymen they left behind. They remembered them, especially in time of distress.

Such a time arrived in 1914, at the outbreak of the first World War. On August 1, 1914, the war began, and on August 3rd Zloczow had already been invaded by the advancing Russian Army, since Zloczow is not far from the old Austro-Russian frontier.

The fate of Jews in a city like Zloczow as in any place in Galicia, was never a very happy one. Even in quiet times a great number of the Jewish population, in fact the majority, suffered want and many were poor ; and we should remember that their needs were very modest. But war came, no matter whose war it was. The Jews were the first and most afflicted victims ; And when peace came, who ever was the victor, the Jews lost the war as well as the peace.

This is what happened to the Jews of Zloczow. This was a community of about 10,000 people. Most of them were small storekeepers, there was a class of artisans and many poor people. The majority struggled hard to extract a meagre living from whatever their occupation was.

Most of the Jews of Zloczow were Orthodox but there were also progressive people, mostly of the free professions : Lawyers, doctors, etc. The Zionist idea took root among many at the beginning of the century, and the Zionist Movement became stronger with the years.

Zloczow prided itself on its famous Rabbis and Talmudic scholars, and also on the

---

The Committee feels no gratification at the thought of the hard work invested in this undertaking.

The committee saw it as a sacred duty and hoped that the town and its good people would not be forgotten.

We thank deeply Mr. Benzion Zwerdling, President of Committee; Mr. J. Katz, M.K.O., Dr. Altman; Mr. M. Deutsch; Dr. E. Yosefberg and M. J. Imber of blessed memory; and many others.

The committee thanks our countrymen in the United-States : Mrs. S. Baumgarten ; Mr. H. Baumgarten ; Mrs. M. Memberg and all those who have contributed and made others contribute, in order to enable the publication of this book.

The committee also thanks the Editors and Publisher of the book for their devoted and good work.

Dr. ELIEZER BONEH (BAUMAN)
Chairman of the
Committee in Israel.

ZLOCZOWER RELIEF VERBAND OF AMERICA

A STORY OF COMPASSION TRANSLATED INTO DEEDS

This is the last chapter of a glorious story. This is the last link between the new world and a world that is no more ; a world of noble spiritual values, famous for learning and moral heights, which was monstrously annihilated.

This last chapter should not be forgotten. This last link should not be destroyed by the passing of time. We should remember the chapter and preserve the link for the sacred memory of our forebears, and for our brothers and sisters the martyrs, and for the sake of our children and grandchildren.

Let them know and tell their children, and be proud of it. May they learn and apply the true moral of this story in their own lives and deeds.

We cannot comprehend in our thoughts all of the 6 million Jews who perished at the hands of the German murderers ; this crime and this tragedy, both the most horrible in all recorded history, are beyond the comprehension of the human spirit. But we can and should think of our own brethren and the city we came from.

For this is the place from which we and our forefathers came. This is the ground where our roots were set. These personal ties should be passed on to our children, who never set foot there, but still may know and learn and translate the tradition in their own lives and deeds.

There were high standards and moral values in a city like Zloczow, which should

the gathering place of Jewish Youth. There one could see the younger ones playing and singing Hebrew songs while the older ones discussed daily problems.

The townfolk prospered and so did the Jews. Especially when Zloczow became a town (for it was not always so).

At the outbreak of the Second World War the total number of the population was 16000. The Jews formed the majority (9000) and the Poles and Ukrainians completed the number.

The Zloczower Jews occupied themselves with all the branches of trade and workmanship. Of course, those of free professions could also be found.

The villagers from afar and near by, and the small-town merchants, sold their products in Zloczow.

As to the Zloczower merchants, they assorted and packed the products and sold them in Poland and abroad.

A big part of the agricultural product found its way to the factories and was used as raw material.

Robinson's meat was world-famous ; Ritter's and Shweig mills were well known ; Polasiok's leather goods were of the best quality and so was Zimand and Lynwand's sawmill production. And last but not least, Shwadron's Brewery supplied the need of the whole of Poland.

That was Zloczow's situation between the two World Wars.

And yet the youngsters, who thought about their future and that of their nation, found no place in the town and decided to immigrate to Israel. There were those, of course, who chose other countries across the sea, chiefly the United States.

Those who remained in town at the outbreak of the war, were mostly killed. Only a few survivors were able to join their brothers in Israel or in other countries.

The immortalization of Zloczow is no longer an idea and has not been so for many years. The Central Committee of Zloczow has seen to it. They helped to create this book and to present it to the survivors.

The book appears about 25 years after the outbreak of the Second World War; a war that inflicted a terrible tragedy upon our people and struck our town in the most cruel way.

The chapters of this book tell about the cruel deeds of the human beasts who acquired power over Zloczow and its inhabitants.

The place where we were born and grew up was small and beautiful. Perhaps one of the most beautiful in Eastern Galicia.

It was blessed with spiritual giants, poets, rabbis, writers, artists, devoted social workers, youth movements, schools, relief foundations, synagogues and houses of study.

This book tells all this in order to erect an immortal monument on the mass grave of our brothers.

The town of Zloczow is no more. The fountains of life are dry. The spiritual and physical treasure are gone. The pusing energy of the youngsters, blessed with talent and deeds, is silenced. Cut down is the grandeur of the Zloczower-Jew.

But the memory will live forever. It will remain in the book of Poland"s Jewery ; in the history of our nation; in the renewed achievement of our people on the soil of their independent country; in the hearts of the Zloczow folk, dispersed in all the countries of the world.

In their hour of death our sacred brothers have commanded us to live.

So we the living do our best to immortalize the dead.

The Committee, together with the Zloczower townsfolk in the United States, has toiled and brought the book to its end.

INTRODUCTION

by Dr. **ELIEZER BONEH**

This book describes the life of the people of Zloczow, the foundation of the town until after the tragedy. Life during the two World Wars has been particularly emphasized. For it was during these decades that Jewish life reached its summit.

Suddenly, at the outbreak of the Second World War, life stopped and one of the centers of the Diaspora, was no more.

Zloczow lies in the south-eastern part of Poland, which is called Little Poland. A piece of land which, under the Austro-Hungarian Empire, was called Galicia. An agricultural level country, partly covered with forests.

The natural borders of the town were : In the south, the hills of Vorniaky ; in the north, the Zloczowka river ; in the west and east, the town came together with the neighbourhood villages.

Four wooden bridges crossed the river and a railroad, about two km. from town, connected the pace in the west with Lwow and in the south-east with Tarnopol. A railroad-branch led northward to the city of Brody. Three paved roads also connected Zloczow with these cities.

The town of Zloczow was surrounded by many villages : Vorniaky, Polorky, Bianiov, Zazola, Jalochoviczy, Chicic, Lacka and a chain of small towns : Bialokamin, Busk, Sasov, Olesko and Goligory.

Zloczow was a part of the Tarnopol region. In it could be found central institutions which served the whole region : The Governor's offices, the Tribunal Court, Land Registry, Post, hospital and colleges. Since the town was near the frontier, two regiments were stationed there.

Corresponding with the municipal and governmental foundations, there were also Jewish ones, which served the Jewish inhabitants : The Communal Committee, rabbis, judges, hospitals, synagogues, schools and social relief.

The town was known for its cleanliness and beautiful appearance. The houses were mostly of bricks and only in the suburbs could wood or clay-houses be seen.

The Lwow-Tarnopol road crossed the town and from it a branch led to Brody.

Where the road branched there was the market with its wooden huts, the center of all retail dealings. These was a "Green Market", where on the second day of the week the cattle trade took place.

A Promenade, built on the ruins of a Middle Age wall, divided the town. Another part of the wall became a beautiful garden,

Table of Contents:

Introduction by Dr. El. Boneh	11
Zloczower Relief Verband of America	15
A Short History of the Zloczower N.Y. by Sol Katz	25
Haunting Memories by Dr. S. Altman	29
In Memory of Dr. Moses Eisen by David Eisen	147
Beyond the Wall by N. Altman	151
Between the Millstones by Joseph Meyer	157
The Poet of Hatikva by W. Winchell	161
Zloczow, a City of Poets by Sol Katz	167
The Mahazikei Hadat Anshei Zloczow by Dr. Zeidman	175
David Hochberg by Esther Hochberg	201

THE CITY OF ZLOCZOW

Editor:
I. M. LASK

Ass. Editor:
Dr. El. Boneh (Bauman)

ZLOCZOWER RELIEF VERBAND OF AMERICA

April 1967

THE CITY OF ZLOCZOW

Złoczów